

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Роман ОФЦІНСЬКИЙ

**ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991–2004)
В АСПЕКТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ**

(На матеріалах періодики Заходу)

Монографія

Ужгород
Видавництво «Гражда»

ББК 63.3(4УКР)62+66.2(4УКР)
УДК 94(477) "1991/2004" + 32(477)
О-91

Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу). – Київ: Інститут історії України Національної академії наук України – Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с.

У монографії зроблено аналіз базових складників європейської парадигми політичної історії незалежної України. Автор доводить, що політичні зміни в Україні 1991-2004 рр. не лише детерміновані внутрішніми потребами постсоціалістичної модернізації суспільства, а й корегуються через інформаційно-аналітичні, дипломатичні та зовнішньоекономічні інструменти розвинутих країн. З одного боку, мова йде про "вестернізаційний стандарт", глибоко закорінений у масовій свідомості певного цивілізаційного поля. А з іншого, — україноцентрична історія України, написана на західних джерелах, руйнує схоластичні схеми і нав'язані інтерпретації.

Для вчених, учителів і студентів соціогуманітарного профілю, а також політиків і громадських діячів.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України Національної академії наук України. Протокол № 6 від 26 травня 2005 р.

Відповідальний редактор

доктор історичних наук, професор **Станіслав Кульчицький**
(Інститут історії України НАН України)

Наукові рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Костянтин Кондратюк**
(Львівський національний університет ім. І. Франка);
доктор історичних наук, професор **Тамара Марусик**
(Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича)

ISBN 966-7112-92-6

© Роман Офіцинський, 2005
© Інститут історії України НАН України, 2005
© Яна Зикова, обкладинка, 2005
© МПП Гражда, 2005

З М І С Т

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1	
Історіографічні та джерелознавчі колізії з приводу політичного розвитку незалежної України	18
1.1. "Оцінки зсередини": мемуарно-публіцистичний та науково-популярний спадок державних діячів	19
1.1.1. Ужинок вітчизняних політиків	19
1.1.2. Політична біографістика	25
1.1.3. Західні ремарки	28
1.2. Історіографія: дослідницькі магістралі	31
1.2.1. "Друге дихання" світової україністики	31
1.2.2. Напрямки історико-політичних досліджень	35
1.2.3. Головні історіографічні ідеї	42
1.2.4. Археографічні спроби	44
1.3. Медіа і "віртуальна дипломатія"	46
1.3.1. Можливості інформаційно-комп'ютерної революції	47
1.3.2. Чільні імена і редакційні підходи	50
1.3.3. Україна в пошуках свого міжнародного іміджу	56
1.3.4. Еволюція вражень про Україну	60
1.3.5. Особливості інформаційного лобювання	62
РОЗДІЛ 2	
Незалежна Україна в історіософії: європейська парадигма	68
2.1 Сучасні тенденції світової історіософії	69
2.1.1. Статус історії у перехідний час	69
2.1.2. Криза історії: причини, ознаки, варіанти	71
2.1.3. Роль постмодернізму	73
2.2. Україна постсоціалістична: революційні фази чи перехідний період?	75
2.2.1. Концептуальні моделі соціальної перехідності	75
2.2.2. Ключові поняття: трансформація, перехідний період	81
2.2.3. Революційний підхід	83
2.3. Україна в умовах глобалізації: історико-теоретичні узагальнення	86
2.3.1. Цивілізаційні виміри	87
2.3.2. Нова зона безпеки	89
2.3.3. Сценарії поступу	93
2.4. Ідея Європи як історичний вибір незалежної України	98
2.4.1. Сутність євровибору	99
2.4.2. Інтеграційні кроки	106
2.5. Український хронометраж пан'європейських перетворень	113
2.5.1. Перше незалежне п'ятиліття	113
2.5.2. Європейське прискорення	114
2.5.3. На роздоріжжі. Початок XXI віку	116

РОЗДІЛ 3

Демілітаризація і денуклеаризація України

у контексті "повернення в Європу" _____	121
3.1. Ядерне роззброєння _____	122
3.1.1. Загроза втрати контролю _____	123
3.1.2. Інформаційно-аналітичний тиск _____	126
3.1.3. Внесок США _____	128
3.1.4. Мемуарні битви дипломатів _____	132
3.2. Ліквідація ЧАЕС _____	135
3.2.1. Версії причин і масштабів Чорнобильської катастрофи _____	136
3.2.2. Західне відлуння наслідків аварії _____	139
3.2.3. Медико-соціальний бумеранг _____	141
3.2.4. Гуманітарні акції _____	144
3.2.5. Формула $X2P4 = 215 + 585$ _____	145
3.2.6. Закриття _____	148
3.2.7. Екологічний туризм _____	149
3.3. Зниження військової могутності _____	152
3.3.1. Демілітаризація _____	152
3.3.2. Торгівля зброєю _____	156
3.3.3. Військові інциденти _____	163

РОЗДІЛ 4

Витоки, перебіг і наслідки політичної кризи

в Україні 2000–2001 рр. _____	168
4.1. Джерела правлячої еліти (перша половина 1990-х) _____	169
4.1.1. Комуністична мімікрія _____	169
4.1.2. Витки соціальної регенерації _____	171
4.1.3. Кризове протверезіння 1993–1994 рр. _____	175
4.1.4. "Кримська карта" і регіональні тести _____	177
4.2. Конституційний підсумок першого етапу державотворчих процесів _____	178
4.2.1. Стимули консенсусу _____	178
4.2.2. "Конституційна ніч" _____	180
4.2.3. Історичне значення _____	182
4.2.4. Нерозв'язані вузли _____	183
4.3. Поява олігархічних утворень (друга половина 1990-х) _____	185
4.3.1. Економічний фаворитизм _____	186
4.3.2. Авторитарний синдром _____	187
4.3.3. Л. Кравчук і Л. Кучма: політико-психологічні паралелі _____	189
4.4. Лазаренківщина (1996–1997) та її міжнародний відгомін _____	193
4.4.1. Олігархічні клани як складова політичної системи _____	193
4.4.2. Трикутник Марчук–Лазаренко–Кучма _____	198
4.4.3. Суспільно-політичне коріння "лазаренківщини" _____	202
4.5. Політична криза (листопад 2000 – травень 2001 рр.) _____	205
4.5.1. Мотиви і причини _____	205
4.5.2. Жертва _____	207
4.5.3. Таємні записи розмов президента _____	209

4.5.4. Війна експертиз _____	211
4.5.5. Поширення відомостей про кризу _____	217
4.5.6. Рятівники президента Кучми _____	219
4.5.7. Автори і замовники кризи _____	227
4.5.8. Масові протести _____	230
4.5.9. Арешт Юлії Тимошенко _____	232
4.5.10. Події "кривавої п'ятниці" 9 березня _____	234
4.5.11. Завершення кризи _____	236

РОЗДІЛ 5

Українська помаранчева революція:

передумови і здійснення _____	239
5.1. Боротьба за демократію (листопад 2002 – червень 2004 рр.) _____	239
5.1.1. Магніт парламентської більшості _____	240
5.1.2. Пошуки наступника Леоніда Кучми _____	240
5.1.3. Конституційна лихоманка взимку 2003–2004 рр. _____	245
5.1.4. Західні стимули (весна 2004 р.) _____	250
5.1.5. Фальсифікація виборів у Мукачеві _____	255
5.2. Президентський марафон-2004 (від початку до другого туру) _____	261
5.2.1. Кошториси і спостерігачі _____	262
5.2.2. Профілактичні демарші _____	267
5.2.3. Отруєння _____	269
5.2.4. Орфографія і "яєчна атака" _____	274
5.2.5. Економічні аргументи _____	276
5.2.6. Геополітичні інвективи _____	280
5.2.7. Реагування на результати першого туру _____	282
5.3. Помаранчева революція (21 листопада 2004 – 23 січня 2005 рр.) _____	287
5.3.1. Уточнення терміну _____	287
5.3.2. Характер _____	289
5.3.3. Зачин _____	292
5.3.4. Фальсифікація _____	294
5.3.5. Сепаратизм _____	297
5.3.6. Загроза силового сценарію _____	301
5.3.7. Судовий компроміс _____	304
5.3.8. Кульмінація _____	306
5.3.9. Західний моноліт _____	307
5.3.10. Падіння імперії _____	314
5.3.11. Майдан _____	319
5.3.12. "Пора" _____	323
5.3.13. Інформаційно-культурний авангард _____	325
5.3.14. Акції українців світу _____	329
5.3.15. Наслідки. Інавгурація _____	331

РОЗДІЛ 6

Проблеми ідентичності сучасних українців _____	341
6.1. Ознаки української постсоціалістичної ментальності _____	341
6.1.1. Роль ментального фактору в перехідний період _____	342
6.1.2. Рецидиви комунізму і нові ідентифікаційні амплітуди _____	343
6.1.3. Європейські алгоритми _____	346

6.2. Спротив маргіналізації і пошуки національної ідентичності _____	352
6.2.1. Конституційний патріотизм _____	352
6.2.2. Прояви і підстави сепаратизму _____	354
6.2.3. Русинський націоналізм _____	356
6.3. "Мовні війни" в контексті етнополітичної проблематики _____	359
6.3.1. Постколоніальний синдром _____	359
6.3.2. Зигзаги україно- і російськомовної конкуренції _____	360
6.3.3. Львівська "війна" 2000 р. _____	363
6.4. Соціокультурні особливості українських регіонів _____	365
6.4.1. Регіональні межі _____	365
6.4.2. "Столична вітрина" _____	367
6.4.3. П'ємонт чи Фенікс? _____	369
6.4.4. Південний колорит _____	372
6.4.5. Східні потоги _____	376
6.4.6. Відгомін розкольних пророцтв _____	377
6.5. Духовно-релігійні протиріччя через призму візиту папи Івана Павла II (23-27 червня 2001 р.) _____	381
6.5.1. Напередодні. Конфесійна карта _____	382
6.5.2. Дійові особи. Миряни і клір _____	385
6.5.3. Київ і Львів: історико-культурна неоднорідність _____	393
6.5.4. Підсумки: історизм супроти невдоволених _____	397

РОЗДІЛ 7

Образ жертви та інші нашарування історичної традиції

в Україні наприкінці XX – початку XXI ст. _____	402
7.1. Історико-культурна боротьба навколо України _____	403
7.1.1. Українсько-російське суперництво _____	403
7.1.2. Літературні та кулінарні пароксизми _____	405
7.1.3. Улюбленці та пасинки "радянської мрії" _____	408
7.2. Український геноцид 1932–1933 рр. _____	411
7.2.1. 70-ті роковини: інформаційно-подієвий резонанс _____	411
7.2.2. Міжнародне визнання українського геноциду _____	414
7.2.3. Справа Волтера Дюранті _____	415
7.2.4. Французька лепта _____	422
7.2.5. "Ген голоду" _____	426
7.3. Національне примирення і відлуння колабораціонізму _____	427
7.3.1. Українці та поляки: історичне порозуміння _____	427
7.3.2. Українці та американці: спокута злочинів нацизму _____	430
7.3.3. Українці та британці: полеміка про дивізію "Галичина" _____	431
7.3.4. Українці та росіяни: розбіжності щодо УПА _____	433
7.4. Виплата компенсацій українцям-остарбайтерам _____	435
7.4.1. Величина і характер виплат _____	436
7.4.2. Клопоти місцевої влади ФРН _____	438
7.4.3. Благодійні ініціативи німецької громадськості _____	440
7.5. Суспільні настрої українських євреїв _____	443
7.5.1. Відгомін голокосту _____	444
7.5.2. Еміграційна ментальність: виклики і відповіді _____	446
7.5.3. Подолання явного і прихованого антисемітизму _____	449
ВИСНОВКИ _____	453
ДЖЕРЕЛА (Інтернет) _____	457

ВСТУП

Акценти злободенності та потреби новаторства

Порівняно стабільний розвиток незалежної України відноситься до найбільших здобутків у звільненні постбіполярної та постсоціалістичної Європи від розмежувальних ліній.

Нинішня Україна виявилася сучасним творінням, що не має значного прецедента, міцно вкоріненого у національне минуле. У цьому переконаний директор американського Інституту Гаррімана, голова Міжнародної асоціації українців Марк фон Гаген¹. Однак у вітчизняній історичній науці відсутнє комплексне дослідження політичної історії незалежної України в аспекті європейської ідентичності.

У структурно-змістовому плані дана проблема має інтегрований характер, тобто відображає різні, але взаємопов'язані компоненти історичного процесу: внутрішня і зовнішня політика, економічні та соціокультурні тенденції.

Поняття "європейська ідентичність" служить означенням парадигми, що, на переконання автора, виказує не стільки напрям наукового осмислення, скільки темпорально локалізовані пануючі настрої та практичні дії. Для встановлення їхньої достовірності документальна інтерсуб'єктивна перевірка навіть не є вирішальною, а допоміжною, позаяк історичні факти стосуються життя даного покоління і активно підтримуються ним також і на рівні усної історії.

Ідеться про два взаємно переплетених процеси поширення культурно-історичної традиції, пов'язаної з назвою "Європа". Культурна експансія задіяла природні відцентрові сили, а культурна орієнтація — штучні доцентрові². Але в обох випадках у даному історичному часі периферія (Україна) міцно пов'язується з цивілізаційним центром.

Вивчення чужомовних джерел про будь-яку країну ніколи не втратить актуальності. Акцент на західний варіант коментарів ключового фрагменту історії України (політичного розвитку доби незалежності) лише помножить високі інтелектуальні можливості вітчизняної гуманітарної науки. В історіографії цей крок можна вважати дебютним. Його зроблено відразу на всіх трьох рівнях історичного пізнання: реконструктивному, емпіричному й теоретичному.

Написати україноцентричну історію України на джерельній основі зарубіжних мас-медіа є амбіційним проектом, що руйнує схоластичні інтерпретаційні схеми (загумінки чужих імперій, наслідки Чорнобиля і т. ін.).

¹ Hagen, M. von. Does Ukraine have a history // *Slavic Review*. – 1995. – Vol. 54. – № 3. – P. 658-673.

² Успенский Б. Европа как метафора и как метонимия (применительно к истории России) // *Вопросы философии*. – 2004. – № 6. – С. 13-21.

До речі, не менших амбіцій вимагає розв'язок дотичної наукової проблеми: як у масовій свідомості сучасних українців відбито минуле й сьогодення Заходу, припустимо, Франції чи Великобританії.

Відчуття винятковості національної або етнокультурної спільності інколи виявляється у деструктивних формах, спрямованих на представників національних меншин, інших віросповідань, іммігрантів і переселенців. Тому Рада Європи повсякчас відводила значне місце аспектам історичної єдності народів континенту, які в освітній практиці позначають терміном *dimension européenne* (європейський вимір)¹. Мова йде про перегляд навчальних програм багатьох країн (Франція та ін.), де європейська проблематика, як правило, слугувала фоном для висвітлення національної історії. Інші країни подавалися неадекватно або зовсім ігнорувалися.

Вимога ствердження "україноцентричного погляду" у нашому розумінні є зведенням світоглядного фундаменту під сучасну Українську державу. Ефективно країна розвивається тоді, коли її громадяни дивляться на власну історію очима іноземців, але не чужих інтересів.

Визначення параметрів прикладного наукового інтересу

Запропонована наукова праця зорієнтована на предмет історії України, котрий можна визначити як дослідження результатів генези політичних, економічних, соціальних і культурних відносин у певних просторових і часових рамках людської діяльності.

У даному випадку обсяг матеріалу сфокусовано на внутрішньо- і зовнішньополітичних подіях доби незалежності (грудень 1991 – січень 2005). Роззброєння, виборчі кампанії, політичні кризи, ідентифікаційні пошуки і т. д. визначили особне місце України у світовій спільноті.

Через спектр ідейно-політичних орієнтацій принагідно подаються економічні зрізи. Соціокультурна специфіка відображена у мовній та конфесійній ситуаціях, а також у найвизначніших історико-суспільних дискусіях. Кожен із зауважених аспектів може слугувати перспективним напрямком окремого наукового інтересу.

Об'єктом цього дослідження стали історична дійсність і джерела про неї, котрі встановлюються науково-пізнавальними засобами і відображають основні тенденції та закономірності, властиві процесу вироблення і впровадження політичних рішень в Україні постсоціалістичного періоду.

Предметом дослідження виступили теоретичні й практичні аспекти української моделі "зорієнтованих на Європу" суспільно-політичних перетворень. Даний багатовимірний процес розпочався з моменту дипломатичного визнання Української держави, а отримав відносно завершений

¹ Єгоров Г. "Європейський вимір" у викладанні історії // Історія в школі. – 1998. – № 9. – С. 14-16.

ня на початку XXI ст. Це складова частина предмету відразу трьох історичних дисциплін: історії України (новітній період), теорії історії (історіософії) та історіографії з відповідним понятійно-категоріальним апаратом. На разі, зрозуміло, у нерівних пропорціях домінує класична подійна політична історія.

Причому вже виконувалися схожі історико-політичні дослідження, зокрема, присвячені XII, другій половині XVII – середині XVIII ст., десятиліттю незалежності¹. У них зовні цілком політологічний понятійний апарат (політична система, політична культура, політична свідомість, громадянське суспільство) з усіма компонентами і атрибутами вдало переломлено через історичну призму з незначним накіпом презентизму.

Проте нерідко внаслідок часового застереження і розмитості дисциплінарних меж деякі фахівці сучасну історію чи "історію за вікном" не виправдано відносять до предмету політології. І лише за крайньої практичної необхідності (у підручниках і узагальнюючих працях з історії України всього періоду) залучають "політологічний матеріал". Але ця здійснена селекція вже має позитивне підґрунтя.

Врешті-решт знаменита історична квадрига (органічна єдність політичної, економічної, соціальної та культурної проблематики) привела на світ у XIX–XX ст. низку суміжних наукових дисциплін і зробила неминучим міждисциплінарний підхід. Тому й на початку XXI ст. історики легко перекваліфікуються в політологи² і навпаки³. Підвладні тут вони вже таким універсальним дослідницьким критеріям, як усебічність, сумлінність і якість.

Хронологічні рамки нашого дослідження визначено з урахуванням політичних факторів. Початковий рубіж – грудень 1991 р. – поява на політичній карті світу незалежної держави Україна в сучасних кордонах. Помаранчева революція завершила важливий етап її перехідного періоду в січні 2005 р.

¹ Моргун В. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 38 с.; Струкевич О. Провідні політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 40 с.; Федака С. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харків. нац. ун-т. ім. В. Каразіна. – Харків, 2003. – 37 с.

² Бойко О. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ. – Київ, 2003. – 44 с.

³ Політична історія України XX століття: У 6-ти / Гол. ред. кол. І. Курас. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / Кер. О. Майборода. – Київ: Генеза, 2003. – 694 с.

Географічні межі охоплюють, з одного (фактографічного) боку, територію незалежної України, а з другого (джерелознавчого) — країн Західної Європи і Північної Америки. Основна увага звертається на динаміку суспільно-політичного розвитку не лише в столиці, а й на регіональному рівні, що суттєво вплинуло на специфіку вітчизняного варіанту трансформаційних процесів. Причому в прочитанні масовою аудиторією Заходу.

Основна **мета** дослідження політичної історії України (грудень 1991 – січень 2005) полягає в тому, щоб розкрити й прокоментувати головні її тенденції та закономірності, подати цілісну, комплексну, системну і науково обгрунтовану картину. Цього можна досягти на основі широкої джерельної бази і найновіших досліджень історичної науки.

Поставлена мета реалізується в ході вирішення таких загальних і конкретних дослідницьких **завдань**:

1) ґрунтовний аналіз основних теоретичних парадигм і концепцій, категорій і понять, що використовуються для висвітлення історії незалежної України під кутом різних уявлень про її європейську ідентичність;

2) всебічне обґрунтування етапів і напрямів дослідження проблеми, систематизацію і класифікацію відповідного корпусу джерел, які відображають інтелектуальну сув'язь "Україна–Захід";

3) комплексне з'ясування внутрішніх і зовнішніх факторів постсоціалістичного розвитку України через розкриття їх передумов і суспільної реальності, котра виступала об'єктом цілеспрямованих політичних перетворень;

4) системний розгляд політичної історії незалежної України через характеристику її причин, суті, ознак, закономірностей і особливостей;

5) оцінка місця і ролі національної ментальності та історичної традиції у внутрішньополітичних перетвореннях та у світовому інтелектуальному просторі;

6) скрупульозне фактографічне висвітлення доленосних для західної цивілізації аспектів "повернення України в Європу";

7) вироблення загальних висновків і конкретних пропозицій щодо ефективного історико-аналітичного забезпечення основних напрямів суспільного прогресу України.

Робочою гіпотезою дослідження виступає ідея про те, що політичні зміни у незалежній Україні є не лише органічною частиною постсоціалістичної модернізації суспільства, а й корегуються через інформаційно-аналітичні, дипломатичні та зовнішньоекономічні інструменти розвинутих країн. Маємо справу з т. зв. "вестернізаційним стандартом", який глибоко закорінюється у масовій свідомості у межах одного цивілізаційного поля.

Конкретна методологічна націленість

Теоретична база дослідження опирається на положення, сформульовані у працях вітчизняних і зарубіжних мислителів, присвячених політичній та соціальній тематиці. Особливість роботи полягає у використанні постмодерністських прийомів і у переплетенні історіографічних завдань із політологічними. Праця набула міждисциплінарного характеру, а її джерелознавчі процедури увібрали в себе також компаративні та кроскультурні елементи.

Оскільки політичне життя зазвичай уявляється особливим замкнутим світом із власними ритуалами і звичаями, спеціалісти схильні розглядати свій предмет у занадто вузькому сенсі. Життєздатність політичної історії дуже залежить від тісних зв'язків із духовними сусідами — економічною і соціальною історією.

Згідно з концепцією "множинності соціального часу" Фернана Броделя, історія розвивається у принаймні трьох площинах: довготривалій — основні матеріальні умови, стан розуму і вплив довкілля; середньотерміновій — "життєвий цикл" форм соціальної, економічної та політичної організації суспільства; короткотерміновій — на рівні особистості та подійності¹. Залишається відкритою проблема розкриття взаємодії цих рівнів у конкретний історичний момент у вигляді зв'язної розповіді, де поєднуються наратив, опис і аналіз.

У "переломні" моменти проблема історичної події набуває глибокого філософського змісту. Як поняття, спроможне надати адекватну характеристику якісним змінам у соціумі, вона має структурно-компонентний та функціонально-динамічний виміри. Підтримуємо тезу про неприпустимість ототожнювання події (фрагменту історії) та історичного факту (знання щодо сутності події), що встановлюється за допомогою індуктивних зусиль ученого².

До теоретичних основ очікуваних "полів для досліджень" належать і переосмислені настанови екзистенційного світосприймання, котре, як відомо, великою мірою обумовлене політичним контекстом. Недаремно німецький філософ-екзистенціаліст Карл Ясперс у книзі "Духовна ситуація часу" (Лейпциг, 1931) підкреслював: "Осягнути поточний момент всесвітньої історії — справа політичної конструкції, яка повинна виходити з конкретного стану"³.

Отже, у центрі цього дослідження політична еліта — група людей, що формально наділені державною владою або грають істотну роль у підготовці та реалізації політичних рішень. Обнесена мурами простору,

¹ Див.: Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. — Москва: Весь Мир, 2000. — С. 113, 146.

² Муза Д. Методологічний аналіз події в філософії історії: Автореф. дис... канд. філос. наук. — Сімферополь, 2002. — С. 4-5.

³ Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. — Москва: Политиздат, 1991. — С. 350.

вона несподівано опиняється перед вибором епохальної значимості, але ілюзорним за життєздатністю, поза наперед визначеним світовими центрами сили.

Саме глибинним геополітичним провіденціалізмом іманентно обумовлювалася сукупність дій тих людей, спрямованих на задоволення їхніх суспільних інтересів (політична діяльність) і винесених на апробацію у вигляді промов на авторитетних зібраннях чи виступів у засобах масової інформації (політична думка). Ясна річ, маємо тут справу з класичною аксіологічною дилемою: "протиставлення надто ідеалістично оцінюваного минулого та розшарпаного культурологічною критичністю сьогодення"¹.

Пошуки нестандартних рішень при розробці даної проблеми спонукали до необхідності виходити з теперішніх потреб розвитку науки, що вимагають застосування нових парадигмальних установок онтологічного і логіко-гносеологічного плану. Отже, нам за методологічну підвалину служать не формаційний або цивілізаційний, а соціокультурний підхід. Не відкидаючи матеріально-економічного чинника, він дозволяє органічно акцентувати увагу на духовно-культурному факторі.

Соціокультурна детермінанта спонукає досліджувати ідеологічний процес не в моно-, а в полікаузальному аспекті: враховувати вплив економічних, культурно-національних, морально-психологічних, духовно-ментальних, ціннісно-орієнтаційних факторів на домінуючі в перехідному суспільстві явища і феномени. Сучасне соціальне буття проектується на майбутнє не в фатально зумовленому вигляді, а як багатоваріантна перспектива — можливість реалізації декількох варіантів суспільного розвитку.

При цьому не варто заперечувати взаємозв'язок соціогуманітарних наук із суспільно-політичною кон'юнктурою і конкретною особистістю, котра претендує на об'єктивність. Наприклад, на всіх стадіях пізнання науково-теоретичний аналіз перевірено і доповнено суб'єктивними відомостями і враженнями, отриманими автором як безпосереднім учасником політичного процесу — функціонером державних структур і елементів громадянського суспільства.

При обґрунтуванні основних положень застосовані аксіологічний та антропологічний підходи. Світоглядно автор виходить із визнаних і закріплених у Конституції України (1996) цінностей: пріоритет людини, її прав та інтересів, демократія, правова і соціальна держава. Через цю призму оцінюються складні суспільні явища в їх багатофакторній детермінації.

Застосовані методи досліджень

¹ Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Пер. з нім. — Львів: Літопис, 2000. — С. 17.

Учасники XIX Міжнародного конгресу історичної науки (Осло, серпень 2000 р.) найважливішим нововведенням XX ст. визнали освоєння міждисциплінарної методології, тобто використання істориками методів соціології, політології, антропології, психології. Вони спрямовані на виявлення і відтворення не тільки сутності предмету, а також йому належних смислів.

Немислимо висвітлити минуле без урахування змін, що відбувалися не тільки з об'єктом дослідження, але й з усіма пов'язаними з ним процесами і явищами. Це передовсім дозволяє виявити і врахувати всі фактори й умови, які детермінували політичну еволюцію незалежної України. Тому процес розкриття специфіки предмету став можливим завдяки загальним принципам наукового пізнання: системності, конкретності, об'єктивності, історизму.

Нами застосовано сукупність універсальних, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Із загальнонаукових використані: дедуктивний, індуктивний, аналізу і синтезу, моделювання.

Серед спеціальних методів знадобилися: історико-функціональний (встановлення взаємозв'язків між рівнем розвитку суспільства і політичних процесів в Україні та їх сприйняттям), історико-генетичний (відображення напрямку руху політичної еліти у конкретній історичній ситуації), історико-порівняльний (визначення етапів, аналогів і детермінант політичного розвитку як динамічного соціального явища), історико-системний (для теоретичних конструкцій, зокрема, про західний образ України як цілісне суспільне явище), проблемно-хронологічний (структурування тексту дослідження), психологічний (виявлення у масовій свідомості історичних стереотипів), емпіричного аналізу (упорядкування історичних фактів), актуалізації (творення ширших соціальних контекстів).

Крім того, чільне місце посіли історіографічний та біографічний методи. Перший націлений на часто суперечливі точки зору дослідників, а другий — на видатних осіб, зважаючи на єдність індивідуального і соціального.

Інформаційною та емпіричною основою даної роботи стали документи міжнародних організацій, органів державної влади України і зарубіжних країн, наукові публікації та суспільно-політична публіцистика, навчальна і довідкова література. Головне історичне джерело — зарубіжні мас-медіа (переважно друковані — газети і журнали), електронні версії котрих повсякчас легкодоступні в інтернет-мережі. Вони залишаються у вітчизняних істориків-новітників ще поза активним науковим обігом.

Практичне навантаження отриманих результатів

Наукова новизна дослідження знайшла втілення у тому, що вперше в історичній науці здійснено комплексний теоретичний та фактологічний аналіз політичних перетворень в Україні 1991–2004 рр., з одного

боку, у відповідності до вимог західної цивілізації, а з другого — в інтерпретаціях Заходу.

Особистим внеском автора є розробка теоретичної проблеми політичної історії України у фазі постсоціалістичного суспільства як окремого напрямку теорії вітчизняної історії. Зокрема, запропоновано "європейську парадигму" для дослідження сутності історичних процесів у незалежній Україні. Також вивчено актуальну низку практичних питань, які досі оминала історіографія — і вітчизняна, і зарубіжна.

Повне втілення у життя дослідницького проекту дозволило досягти ряд вагомих **наукових результатів**:

1) доведено, що глибинна суть постсоціалістичної трансформації в незалежній Україні полягає у спробі шляхом "революції згори" здійснити навздоганяючу модернізацію. Її зміст, характер, механізм і динаміку визначили органічний зв'язок із зовнішніми чинниками і гостра конкуренція між протилежними полюсами української еліти — "партії влади" і опозиції;

2) встановлено, що перехід від тоталітарного соціалізму до політичної й економічної системи, в основі яких демократія і ринок, призвів у незалежній Україні до інтенсивних державотворчих процесів у західному цивілізаційному фарватері;

3) дано власну інтерпретацію деяким категоріально-понятійним одиницям, зокрема щодо співвідношення ключових понять "постсоціалістична", "пострадянська" і "посткомуністична", а також пріоритетність європейської парадигми в студіях над українськими постсоціалістичними перетвореннями;

4) синхронно проаналізовано відповідний масив вітчизняної та зарубіжної історіографії, виділено ключові напрями і проблематику цих досліджень, визначено їх здобутки та невирішені проблеми, суттєво розширено і доповнено висновки попередників;

5) розкрито специфіку історичних джерел, введено до наукового обігу значний комплекс публікацій періодичних видань Західної Європи і Північної Америки, що регулярно висвітлюють різні аспекти політичного розвитку незалежної України;

6) розширено і суттєво доповнено науково встановлену систему соціальних фактів про хід політичних змін в Україні від дипломатичного визнання (грудень 1991 р.) аж до помаранчевої революції (листопад 2004 – січень 2005 рр.);

7) заповнено фактологічні прогалини в історичному контексті ("мова війна" 2000 р., закриття ЧАЕС, "касетний скандал", візит Папи Римського 2001 р., розстановка сил і динаміка політичної боротьби 2003–2004 рр. тощо);

8) виявлено кореляційну специфіку між світовими процесами глобалізації та пошуками сучасними українцями нових форм ідентичності (національної, мовної, регіональної, конфесійної);

9) проаналізовано динаміку і вектори суспільної думки Заходу на різних етапах політичного розвитку незалежної України (роззброєння, олігархізація, вибори);

10) визначено основні дискусійні проблеми української історичної спадщини, де у 1991–2004 рр. на Заході помітна еволюція в напрямку відмови від колишніх довготривалих ідейних упереджень і стереотипів (геноцид, колабораціонізм і т. ін.);

11) показано консолідований корегуючий вплив західних країн (посередництвом світових мас-медіа) на стратегію і тактику демократизації суспільства й держави в Україні, особливо на початку XXI ст.;

12) запропоновано практичні рекомендації щодо вдосконалення викладання курсу історії незалежної України у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах.

Науково-практичне значення. У пропонованому дослідженні подаються націлюючі рамки масштабного викладу, котрий нині ще поза науковими і навчальними програмами, синтетичними студіями, університетськими і шкільними підручниками, посібниками, хрестоматіями. Отримані результати доцільно застосувати в таких сферах:

1) науковій — для подальших наукових досліджень постсоціалістичного світу: не лише України, але й Центральної Європи та інших регіонів. Вони не втратять своєї актуальності щонайменше упродовж найближчого десятиліття;

2) державотворчій — для поглиблення політичних, правових, економічних, соціальних і культурних змін в Україні у плані: а) ефективної взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників; б) стабільного функціонування інститутів демократії. Практичне застосування здобутих знань полягає в націленості вітчизняної еліти на здобуття Україною місця у спільноті розвинутих суспільств;

3) навчально-методичній — для читання дисциплін з новітньої історії України (у процесі підготовки фахівців-істориків), політичної історії України (політологів), історії держави і права України (юристів), економічної історії України (економістів), а також при створенні типових і робочих програм окремих нормативних курсів і спецкурсів.

До того ж ця праця може служити важливою запорукою успішного написання курсових і дипломних робіт. Для того чітко сформульовані параграфи і підпитання кожного розділу, максимально зібрано фахову літературу, доступну (за незначним винятком) для вивчення у віртуальних і класичних бібліотеках світу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота логічно вписується в державні наукові та навчальні програми, що діють у системі вищої освіти і науково-дослідних установ України. Дослідницька робота проводилася під час виконання автором повного науково-педагогічного навантаження доцента кафедри історії України Ужгородського національного університету, де довгі роки вивчається

наукова тема "Історія та історіографія західноукраїнських земель". Крім того, виходячи з потреб навчального процесу Ужгородського національного університету і загальноосвітніх шкіл Закарпатської області, автор виконав значну роботу задля науково-педагогічної адаптації вузлових питань розвитку новітньої України¹.

Апробація, публікація і реалізація результатів. Монографію підготовлено і обговорено у відділі історії України 20–30-х рр. ХХ ст. та на Вченій раді Інституту історії України Національної академії наук України.

Про окремі аспекти автор доповідав на щорічних підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу Ужгородського університету 1999–2005 рр. (секція історичних наук), регіональній науково-практичній конференції "Україна–Польща: історія, сучасність, перспективи" (Ужгород, 24-25 червня 2004 р.), всеукраїнських наукових конференціях "Знаки питання в історії України" (Ніжин, 31 жовтня – 2 листопада 2002 р.) і "Україна і світ: історія, сьогодення, майбутнє" (Київ, 26 листопада 2003 р.), міжнародних наукових конференціях "What does it mean to be european through history?" (Тур, Франція, 19-22 квітня 1993 р.), "Динаміка наукових досліджень" (Дніпропетровськ, 28 жовтня – 4 листопада 2002 р.), "Формування національних та загальнолюдських цінностей в системі вищої історичної освіти" (Дніпропетровськ, 17-18 квітня 2003 р.), "Українознавство в розбудові громадянського суспільства в Україні" (Київ, 17-18 жовтня 2003 р.), "Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення" (Ужгород, 27 листопада 2003 р.), "Соціально-економічні, політичні та етнопонаціональні чинники буття народу в системі українознавства" (Київ, 21-22 жовтня 2004 р.), а також на українсько-німецькому науковому семінарі "Європейська регіональна історія у ХХ ст." (Київ, 20-21 листопада 2003 р.).

Всього автор із запропонованої теми оприлюднив двадцять наукових праць у фахових виданнях, результати яких відбиті у цій монографії². Апробацію здійснено також у формі спецкурсу в Ужгородському університеті.

¹ Україна у міжнародних відносинах ХХ ст. / Упорядк. і передм. В. Мельника і Р. Офіцинського. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1999. – 96 с.; Україна на міжнародній арені у ХХ ст. / Упорядк. В. Мельник і Р. Офіцинський. – Ужгород: Патент, 2000. – 205 с.; Зарубіжні українці / Упорядк. В. Мельник і Р. Офіцинський. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 2002. – 86 с.

² Офіцинський Р. Україна пострадянська (1992–2002): революційні фази чи перехідний етап? // Література та культура Полісся [Ніжин]. – 2002. – Вип. 20. – С. 268-271; Його ж. Політико-правові та соціально-економічні перетворення в незалежній Україні (1992–2002) // Питання історії України [Чернівці]. – 2003. – Т. 6. – С. 174-176; Його ж. Ідея Європи як історичний вибір незалежної України // Історичні і політологічні дослідження [Донецьк]. – 2004. – № 4. – С. 162-174; Його ж. Боротьба за демократію в Україні (листопад 2002 – червень 2004) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика [Київ]. – 2005. – Вип. 8. – С. 370-388; та ін.

Структура монографії обумовлена авторським розумінням предмету дослідження. Вона складається зі вступу, семи розділів, поділених на параграфи і підпитання, висновків, списку джерел і додатків.

Виокремимо моменти, важливі для сприйняття монографії. Перший. Автор намагався зібрати воедино низку взаємопов'язаних аспектів. Аби оптимально систематизувати неохопне — факти і коментарі, композиційна структура щедро рубрикована, але позбавлена громіздкості.

Другий. Перенасиченість викладу долається стислою аргументацією. Усі деталі, котрі можна безболісно обійти, вилучено з основної канви, найвагоміше подано у додатках. Переборовши спокусу розлогіше висловитися на читабельні теми, вдається розважливіше й вірогідніше втворити контекст.

Третій. Адекватність застосованих назв і термінів на стику дисциплін гуманітарного циклу (історія, політологія, економіка, право, філософія) привертає прискіпливу цікавість. Незважаючи на строкате джерельне наповнення і присутність неоднорідних у фаховому виконанні точок зору, ця студія є суто історичною з усіма належними атрибутами.

Неозначені артиклі герmano-романської мовної сім'ї the, de, der, die, el, la, le, les опускаємо у тексті та посиланнях перед найменуваннями періодичних видань і установ. Їх повні офіційні назви приведено у прикінцевому списку джерел.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ КОЛІЗІЇ З ПРИВОДУ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Як засоби досягнення певної мети і задоволення суспільних потреб, писемні історичні джерела виникають у процесі цілеспрямованої діяльності. Тому в основу їхньої класифікації зазвичай кладуть два критерії: формально-функціональний та за принципом походження. За походженням, змістом, специфікою викладу вони диференціюються на чотири групи: 1) документи органів державної влади і об'єднань громадян; 2) мемуарні твори і політичні трактати державних і громадських діячів; 3) наукова, навчальна і довідкова література; 4) медіапублікації (аналітична і художня публіцистика).

У наш фундамент лягла наукова продукція на паперових і електронних носіях інформації. Тематично це дослідження з гуманітарних і соціальних наук. За формально-функціональним критерієм зазначені історіографічні джерела поділяються на: колективні праці, монографії, статті, матеріали конференцій та замітки, рецензії, зауваження. Чимало з них полемічно забарвлені. Так, виступи на конференції — більш оперативні та емоційні, ніж у науковому часописі.

До цінних джерел належать спогади учасників подій. Щороку коло мемуаристів збільшується. Важливу інформацію містять не лише твори чільних вітчизняних діячів, а й політиків світового значення. Як відомо, кваліфікований публіцист не обмежується донесенням до читачього загалу цікавих невідомих фактів¹. Він ставить їх у контекст суспільного розвитку і прогнозує можливі варіанти майбутнього.

Преса належить до найважливіших з опублікованих першоджерел². Цінність газет обумовлена тим, що, по-перше, вони відображають усі значні політичні та соціальні ідеї свого часу (погляди істеблшмента в конкретний момент з урахуванням необхідних поправок на тенденційність), по-друге, щоденно фіксують поточні події (нині важливі рішення частіше передаються телефоном, тому дані, добуті журналістами неофіційно, є часто єдиним писемним свідченням), по-третє, час від часу друкують результати ретельних розслідувань.

Характер проблеми потребував використання інформаційних ресурсів Internet, різноманітних за мовною і видовою ознаками. Цей новий

¹ Романчук О. Історична публіцистика як складова системи державотворення та самоорганізації громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Київ, 2001. – С. 8-11.

² Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – С. 65.

корпус джерел підняв історичні студії на вищий, ґрунтовніший рівень осмислення суспільних процесів, ефективно усуваючи фактологічні прогалини.

Отже, у нашій роботі ключовим історичним джерелом виступає сукупність наукових, науково-популярних і публіцистичних текстів, розміщених у вітчизняних і зарубіжних мас-медіа (книгах, газетах, журналах, радіо, телебаченні, інтернеті), в яких зафіксовані характерні для досліджуваної ситуації уявлення про стан держави і суспільства, засади здійснюваних перетворень у незалежній Україні.

1.1. "Оцінки зсередини": мемуарно-публіцистичний та науково-популярний спадок державних діячів

Особні видання (книги, брошури, буклети) на злободенну дійсність притаманні майже всім відтинкам писемної історії. Стали вони неодмінним проявом елітарності та престижу й для провідних політиків сучасних держав. У будь-якій країні ті, хто працював на чільних посадах в парламенті, уряді чи президентському апараті 1991–2004 рр., мали вільний доступ до первинної інформації та до послуг першорядних аналітиків і спічрайтерів з академічних установ і органів влади.

1.1.1. Ужинок вітчизняних політиків

Маємо доволі якісних спроб передусім теоретико-публіцистичного осмислення комплексу політичних, економічних, соціальних і культурно-моральних негараздів, викликаних розпадом супердержави СРСР і переходом України від тоталітарного до демократичного способу суспільної організації.

Те, що вийшло друком з-під пера української еліти, різниться суб'єктивними настроями і стилістикою, кон'юнктурними міркуваннями і пригладженістю, гостротою контрасти чи апологетики, але з пієтетом, щирими позитивними емоціями про "повернення в Європу".

Для прикладу можна привести мемуари і публічні виступи президентів Леоніда Кравчука (грудень 1991 – липень 1994)¹ і Леоніда Кучми (липень 1994 – січень 2005)², науково-популярні та публіцистичні добробки керівника служби президента Л. Кравчука з внутрішньої політи-

¹ Кравчук Л. Є така держава Україна: Матер. з вист., інтерв'ю, прес-конф., бриф., відп. на зап. / Упорядк. і передм. М. Шпаковатого. – Київ: Глобус, 1992. – 223 с.; Його ж. Держава і влада: досвід адмін. реформи в Україні. – Київ: Інтелект, 2001. – 190 с.; Його ж. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – Київ: Стодіття, 2002. – 392 с.

² Кучма Л. Про найголовніше. – Київ, 1999. – 351 с.; Його ж. Вірю в український народ: Вибр. статті, вист.: 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000 / Упоряд. В. Литвин, В. Смолій. – Київ: Альтернативи, 2000. – 504 с.; Його ж. Україна — не Росія. – Москва: Время, 2003. – 558 с.

ки, доктора філософських наук Миколи Михальченка і державного службовця міністерського рангу, доктора філософських наук Володимира Андрущенко¹, крупного представника президентської команди Л. Кучми, доктора історичних наук Володимира Литвина², довголітнього радника президента, доктора економічних наук Анатолія Гальчинського³.

Створюючи доволі колоритний історіографічний фон, вони безперечно не самотужки, а разом з альтернативними судженнями прояснюють як інтелектуальний потенціал діючої влади і усвідомлені перспективи суспільства, так і специфіку реалізованих підходів та задіяних ресурсів у державотворчому процесі.

У день 65-літнього ювілею Леоніда Кучми побачила світ його чергова книга "Україна — не Росія" (2003). Автор знову спробував пояснити, що "українці та росіяни дві окремі і багато в чому не схожі нації". Він визнав, що йому допомагав колектив істориків і політологів. Частина 10-тисячного накладу надрукували російською мовою, іншу — українською. Радіо "Свобода" 11 серпня 2003 р. навіть занепокоїв той факт, що президент зігнував видавництва своєї країни і надрукувався у Москві.

Як висловився Кучма, у президента не так багато часу для літературної творчості. Йому судилося чільне місце в українському державотворенні — еволюції від державності декоративної для світу і фіктивної внутрішньо до повноцінного суверенітету і незалежності. Він, партійний представник радянської науково-технічної інтелігенції та суверен-комуніст кінця 1980 — початку 1990-х, природно відобразив усвідомлену сутність звершень у переломну добу: "Наша сучасна історія, новітня історія незалежної України починається з моменту унікальної одностайності — загальнонаціонального референдуму 1991 року"⁴.

Для Л. Кучми цей процес історично закономірний. "Там, де проходив Мамай, лишалися витоптана земля і курні руїни. Там, де проходить українець, лишаяться грядки — скопані, лоджії — засклені і паркани — акуратно пофарбовані," — він зауважив, маючи на гадці передовсім українців російського зарубіжжя (Тюмень, Кузбас, Заполяр'я тощо), з якими часто спілкувався.

¹ Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. – Киев: Укр. центр дух. к-ры, 1996. – 512 с.

² Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000). – Київ: Альтернативи, 2000. – 353 с.; Його ж. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – Київ: Наук. думка, 2001. – 560 с.; Його ж. Україна: Хроніка поступу (1991–2001). – Київ: Альтернативи, 2001. – 736 с.

³ Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє. – Київ: Основи, 1999. – 220 с.; Його ж. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. – Київ: Укр. пропілеї, 2001. – 320 с.

⁴ Кучма Л. Про найголовніше. – С. 22, 25; Його ж. Україна – не Росія. – С. 38.

Щоправда, дехто звернув увагу на те, що, будучи депутатом Верховної Ради УРСР, Леонід Кучма за Акт проголошення незалежності не голосував¹. Тим не менше, після появи восени 1994 р. звернення до парламенту "Шляхом радикальних економічних реформ", його абсолютно серйозно порівнювали з Франкліном Делано Рузвельтом. Завадили Кучмі ним стати, судячи з книги "Україна — не Росія", розгойдувачі державного човна — парламент, опозиція і журналісти.

Серед науково-популярного доробку і політичної публіцистики виділяються книжки чільних керівників у системі виконавчої влади. Назвемо прем'єрів Віталія Масола (червень 1994 – березень 1995)², Євгена Марчука (березень 1995 – травень 1996, далі секретар Ради національної безпеки і оборони України у листопаді 1999 – червні 2003, міністр оборони у червні 2003 – вересні 2004)³, Павла Лазаренка (травень 1996 – липень 1997, покинув Україну народним депутатом у лютому 1999 р. і відтоді у США)⁴ і Віктора Ющенка (грудень 1999 – квітень 2001)⁵.

Не відставали й заступники голови уряду. Мовиться про першого віце-прем'єра Валентина Симоненка (липень-жовтень 1992)⁶, віце-прем'єрів Миколи Жулинського (жовтень 1992 – серпень 1994, грудень 1999 – травень 2001)⁷, Юлія Іоффе (липень 1992 – серпень 1993)⁸, Віктора Пинзенника (листопад 1992 – серпень 1993, листопад 1994 – квітень 1997)⁹, Івана Кураса (серпень 1994 – серпень 1997, у 1999 р. керівник президентського виборчого штабу Л. Кучми)¹⁰ та Володимира Семиноженка (серпень-грудень 1999, травень 2001 – листопад 2002)¹¹.

Чимало історичних деталей відображено у книжках колишніх і діючих міністрів, заступників міністрів і голів державних комітетів Івана

¹ Шангіна Л. Україна — не Америка, або чи Делано нам? // Дзеркало тижня. — 2004. — 26 червня.

² Масол В. Упущений шанс. — Київ, 1993. — 151 с.

³ Марчук Є. Виступи. Інтерв'ю. Статті. — Київ: Знання, 1997, 1998. — Кн. 1. — 325 с.; Кн. 2. — 462 с.; Кн. 3. — 565 с.; Його ж. П'ять років української трагедії. — Київ: ХНС, 1999. — 157 с.; Його ж. Україна: нова парадигма поступу. — Київ: Аваллон, 2001. — 215 с.

⁴ Лазаренко П. Україна — останній шанс. — Київ: А. З. И., 1998. — 134 с.

⁵ Ющенко В., Панченко В. Історія української гривні. — Київ: Б-ка українця, 1999. — 112 с.; Ющенко В., Лисицький В. Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні. — Київ: Скарби, 2000. — 336 с.

⁶ Симоненко В. Покаяние?! — Киев: ДрУк, 1997. — 96 с.

⁷ Жулинський М. Заявити про себе культурою. — Київ: Генеза, 2001. — 680 с.

⁸ Иоффе Ю. Один на один с системой. — Луганск: Лугань, 1995. — 304 с.

⁹ Пинзенник В. Коні не винні. — Київ: Академія, 1999. — 127 с.

¹⁰ Курас І. Етнополітика: історія і сучасність. — Київ, 1999. — 656 с.

¹¹ Семиноженко В. О главном. — Харьков: Факт, 1998. — 256 с.

Дзюби (культура)¹, Юрія Кравченка (внутрішні справи)², Анатолія Погрібного (освіта)³, Володимира Євтуха (національності та міграція)⁴, Василя Кременя (освіта і наука)⁵, Івана Чижана (інформаційна політика)⁶, Анатолія Зленка (закордонні справи)⁷. А біжучі спогади першого міністра оборони незалежної України Костянтина Морозова (1991–1994) побачили світ взагалі за кордоном англійською мовою⁸.

Не менш ваговито представлено парламентський спектр. Бачимо вінок публікацій голів Верховної Ради: позапартійного, згодом народного демократа і прибічника "Нашої України" Івана Плюща (1991–1994, 2000–2002)⁹, соціаліста Олександра Мороза (1994–1998)¹⁰, глави адміністрації президента України 1999–2002 рр., лідера блоку "За єдину Україну", потім народного аграрника і зрештою лідера Народної партії Володимира Литвина (із 2002 р.)¹¹.

Плодовитістю відзначилися теж лідери фракцій та груп парламенту різних скликань: Народного руху — В'ячеслав Чорновіл¹², незалежних — Вадим Гетьман¹³, комуністів — Петро Симоненко¹⁴, об'єднаних соціал-демократів — Віктор Медведчук¹⁵, прогресивних соціалістів — Наталія Вітренко¹⁶. Було про що розповісти й "рядовим" народним депутатам неоднакових політичних платформ і життєвих доль — Георгію Крючкову¹⁷, Іго-

¹ Дзюба І. Між культурою і політикою. — Київ: Сфера, 1998. — 372 с.

² Кравченко Ю. Міліція України. — Київ: Генеза, 1999. — 431 с.

³ Погрібний А. Розмови про наболіле. — Київ: Просвіта, 2000. — 320 с.; Його ж. По зачарованому колу століть. — Київ: Просвіта, 2001. — 323 с.

⁴ Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. — Київ: Стилос, 2000. — 236 с.

⁵ Кремень В. Освіта і наука України. — Київ: Грамота, 2003. — 216 с.

⁶ Чиж І. Україна в Раді Європи. — Київ: Парламент. вид-во, 2001. — 381 с.

⁷ Зленко А. Дипломатія і політика. — Харків: Фолю, 2003. — 559 с.

⁸ Mогозов К. Above and beyond. — Cambridge: Harvard UP, 2000. — 295 p.

⁹ Плющ І. Хто ми і куди йдемо. — Київ: Україна, 1993. — 351 с.; Його ж. Україна назавжди. — Київ: Парламент. вид-во, 2002. — 64 с.

¹⁰ Мороз О. Між вічними полюсами. — Київ: Парламент. вид-во, 1999. — 111 с.; Його ж. Про Землю, Конституцію і не тільки. — Київ: Г-та "Товариш", 2000. — 126 с.; Його ж. ...З відстані. — Київ: Парламент. вид-во, 2004. — 220 с.

¹¹ Литвин В. Вимір історією. — Київ: Альтернативи, 2003. — 632 с.; Його ж. Творити Україну Велику. — Київ: Лі-Терра, 2003. — 383 с.

¹² Чорновіл В. Пульс української незалежності. — Київ: Либідь, 2000. — 624 с.

¹³ Гетьман В. Як приймалась Конституція України. — Київ, 1996. — 127 с.

¹⁴ Симоненко П. Истины рождаются в спорах. — Киев, 1999. — 239 с.

¹⁵ Медведчук В. Новый вимір демократії. — Київ: Осн. цінності, 2001. — 141 с.

¹⁶ Вітренко Н. Спасти Україну. — Харків: Прапор, 1997. — 430 с.

¹⁷ Крючков Г. Больных вопросов не обходит. — Київ: Оріяни, 2003. — 324 с.

реві Бакаю¹, Борису Андресюку², Олегу Білорусу³, Віталію Журавському⁴, Михайлу Павловському⁵, Степану Хмарі⁶, Володимирі Яворівському⁷, Левку Лук'яненку⁸.

Почасти прикметним і оригінальним штрихом до повноцінного відтворення об'єктивної історичної дійсності України двох перших незалежних десятиліть служать суб'єктивні нотатки "розкручених" регіональних лідерів 1990-х Леоніда Косаківського⁹ і Олександра Омельченка¹⁰ (Київ), Михайла Поживанова (Маріуполь, Київ)¹¹, Володимира Щербаня¹² і Володимира Рибак¹³ (Донеччина), Леоніда Грача (Крим)¹⁴ та ін.

У професіональному рівні відзначеної автури навіть не годиться сумніватися чисто формально. Значна її частина здобула наукове визнання через захист кандидатських і докторських дисертацій у рамках усього соціогуманітарного циклу. Ряд політиків були взагалі видатними представниками академічної науки, немало з них наділені сьйнистим полемічним талантом.

Не раз маємо стосунок із критичними заувагами і біполярним осмисленням різних державотворчих ділянок на предмет не стільки успіхів, скільки невдач, що на всякому напрямку незрівнянно переважають. Безумовно, спостерігаються певні політичні відмінності від офіційних тлумачень. Протистояння опозиції та виконавчої влади цілковито перенесено й на аналітичну і мемуарну царини, а відтак перекочують в історіографію.

¹ Бакай І. Україна гарантує. – Київ: Полнос, 2000. – 94 с.

² Андресюк Б. На шляху до громадянського суспільства. – Київ: Політ. думка, 2000. – 135 с.

³ Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України. – Київ: Батьківщина, 2001. – 301 с.

⁴ Журавський В. Становлення і розвиток українського парламентаризму. – Київ: Парламент. вид-во, 2002. – 344 с.

⁵ Павловський М. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ. – Київ: Техніка, 2001. – 312 с.

⁶ Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. – Київ, 2002. – 142 с.

⁷ Яворівський В. Що ж ми за народ такий? – Київ: Укр. письменник, 2001. – 296 с.

⁸ Лук'яненко Л. Незнищенність. – Київ: Діокор, 2003. – 90 с.

⁹ Косаковский Л. Переворот на Крещатике. – Киев: EugeMag, 1998. – Ч. 1. – 231 с.; Ч. 2. – 335 с.

¹⁰ Олександр Омельченко. 100 запитань і відповідей. – Київ: Журналіст України, 2002. – 111 с.

¹¹ Поживанов М. Украина открывает дверь в тысячелетие. – Киев: Альтер-пресс, 2002. – 351 с.

¹² Щербань В. Сповідь перед сном. – Донецьк, 1997. – 364 с.

¹³ Рыбак В. Записки при свете совести. – Донецк: Донеччина, 2002. – 288 с.

¹⁴ Грач Л. Крымская автономия — ответ на вызов исторического периода. – Симферополь: Таврида, 2001. – 304 с.

Чи не у всіх коментарях легко віднайти відбитки парадоксальності історичного розвитку України від здобуття незалежності. У цілому поважний загал майже однотайно переконаний у життєздатності стратегічного курсу — невідворотну побудову повноцінної держави європейського типу. Правда, дехто не утримується від чіткого акценту на євразійську (проросійську) прихильність, як це пригаманно чільним носіям лівого і ліворадикального спектру (П. Симоненко, Л. Грач, Н. Вітренко і т. д.).

Проросійський сегмент інтерпретацій найвелемовніше проявився у Володимира Гриньова, колишнього заступника голови Верховної Ради (1990–1993)¹. Не заперечуючи європейськість майбуття (держави європейського типу), він ідентифікував Україну радянської пори у соціально-економічному плані скоріше як привілейовану складову метрополії, ніж колонію. До речі, цю тезу дотепно підтримав у своїй монографії (підрозділ "Україна постколоніальна?") британський учений Ендрю Вільсон: "Іншими словами, якась частина українців гнобила іншу, а не всіх їх гнобила Москва"².

В. Гриньов картав дефектний українізаційний характер національно-мовної політики, бо російська мова є рідною для половини українських громадян, незалежно від етнічного походження. Але не обійшов парадоксальних перипетій. Ось оригінальна цитата: "Все политические и экономические уродства российского образца воспроизводились в Украине, к тому же, зачастую, в еще более нелепом варианте". Втрата ролі транспортної ланки Росії наближала Україну до статусу глухої східноєвропейської провінції. Тому, радив Гриньов, знаходячись у тупику псевдореформ, не варто демонструвати бажання наблизитися до Європи віддалянням від Росії.

Провідна фігура правого парламентського крила академік Ігор Юхновський гальмом будівництва держави протягом першого десятиліття назвав домінування комуністів у Верховній Раді. Вони проводили популістську політику і з їхнього подачі перелік пільг і привілеїв сягав 10 млрд. грн. щорічно. Отож великий перелом — створення парламентської більшості та комуністичної меншості в січні 2000 р. — одне з найвизначніших організаційних досягнень президента Кучми³. Об'єднання розколеного православ'я і утворення канонічної Української церкви могло стати другою за значенням подією після всенародного голосування за незалежність.

¹ Гринев В. Итоги и уроки десятилетия независимости Украины // Новітня Україна 1991–2001: Роздуми видатних сучасників / За заг. ред. М. Головатого, Г. Щокіна. – Київ: МАУП, 2001. – С. 47-66.

² Вільсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. – Київ: К. І. С., 2004. – С. 347.

³ Юхновський І. Україна: спадок, стан і перспективи // Новітня Україна 1991–2001. – С. 137-158.

Україна мусить модернізувати виробництво з допомогою європейських, а не російських фірм, оскільки "Росія сприятиме Україні тільки тоді, коли більше одержить, ніж дасть". Юхновський відмітив і такий парадокс: найбільшу підтримку Компартія знаходила у Донбасі, котрий довела у попередній період до екологічної та технологічної кризи. Відсутність патріотичних і компетентних кадрів призвело на початку 1990-х до вивезення з України всього, що продавалося на Заході, до отримання надприбутків на торгівлі російським газом і грі між курсами долара і купоно-карбованця, приватизаційних сертифікатів.

З вини президента і парламенту, пострадянської бюрократичної гнилої у центрі та периферії, твердив І. Юхновський, "уряди були короткотривалими і непевними". Суспільство витратило величезні кошти на спорудження мертвих будівель довкола міст, відірвавши значні кошти від модернізації виробництва. Тому сьома за потужністю світова економіка (підррахунки американського політолога Річарда Шрайвера 1991 р.) опинилася на загімніках¹.

Виступаючи за партнерські відносини з усіма державами світу ("сама українську зовнішню політику"), досвідчений парламентський діяч, комуніст Борис Олійник висловився за недопустимість того, щоб "Україна стала васалом будь-кого чи будь-коли, до чого нас зманюють колаборанти і "стипендіати НАТО"². Солідаризуючись по суті із колегами з іншого політичного спектру І. Юхновським і Г. Удовенком, він охарактеризував прем'єрство В. Ющенка першим у незалежній Україні урядом, який "намагається і сам не красти, і не давати красти іншим". Це, власне, спонукало корумпаних повести через "прикуплені мас-медіа фронтальну атаку на моральне знищення і прем'єра, і решти патріотично налаштованих урядовців".

Як не парадоксально, комуністична фракція зіграла одну з вирішальних ролей у поваленні парламентом уряду Ющенка. Однак високий статус класика української літератури і академіка Національної академії наук дозволяв Б. Олійнику часто висловлювати "думки проти течії", оберігати від надто прагматичних однопартійців неповторність своїх переконань. Тому він щиро вітав помаранчеву революцію у листопаді 2004 р. і як законодавець голосував за всі її здобутки.

1.1.2. Політична біографістика

Вітчизняні дослідники не оминули психологічних аспектів політичного лідерства і політичної боротьби в незалежній Україні. Вони заклали міцні підвалини такому виду наукових досліджень як історико-політичний портрет (політична біографія) чільних постатей певного періоду.

¹ Удовенко Г. На зламі тисячоліть постала Україна вівки віків // Новітня Україна 1991–2001. – С. 115.

² Олійник Б. Хто нами править? // Новітня Україна 1991–2001. – С. 105,107.

Отже, жанр прижиттєвої та посмертної біографістики не залишився в затінку. За різних обставин у цей час загинули знані й впливові державні діячі — народні депутати. Зокрема, 3 листопада 1996 р. кілери у Донецьку застрелили бізнесмена Євгена Щербаня¹, а 22 квітня 1998 р. у Києві — фінансиста Вадима Гетьмана². 26 березня 1999 р., повертаючись у столицю з Кіровограда, потрапив у дивну автокатастрофу опозиційний лідер В'ячеслав Чорновіл³. Так само згодом, у січні 2001 р. — Олександр Ємець⁴.

До читача надійшли гарно й приємно написані життєписи з якісними фотоілюстраціями про президента Леоніда Кучму та його дружину⁵, голову Національного банку (1993–1999) і прем'єр-міністра (1999–2001) Віктора Ющенка⁶, окремих міністрів і депутатів парламенту: Ігоря Юхновського (між іншим і першого віце-прем'єра України 1992–1993)⁷, Василя Дурдинця (перший віце-спікер 1992–1994, голова Національного бюро розслідувань, міністр із надзвичайних ситуацій 1999–2002)⁸ і Богдана Ступки (міністр культури 2000–2001)⁹, президента Національної академії наук (із 1962 р.) Бориса Патона¹⁰. Не забули й багатьох інших: тих, хто біля керма влади або на шляху до нього справа, зліва чи по центру¹¹.

¹ Шафранский Е. Евгений Щербань: "Выбираю свободу!" – Київ: Мистецтво, 1998. – 223 с.

² Вадим Гетьман — громадянин, фінансист, політик / Уклад. А. Дроб'язко. – Київ, 1999. – 632 с.

³ Василишин Г. Призначено дійти. В. Чорновіл. – Київ, 1998. – 103 с.; Він спалахнув смолоскипом...: Спогади про В. Чорновола / Ред. Л. Сітко. – Львів: Джерело, 1999. – 80 с.

⁴ Нетудихата Т. І плакали у січні квіти...: Пам'яті О. Ємця. – Київ: Леся, 2003. – 255 с.

⁵ Леонід Кучма: людина і Президент / Упоряд. Н. Кальченко. – Київ: Мистецтво, 1998. – 135 с.; Людмила Кучма: добром зігрите серце / Упоряд. О. Музок. – Київ: Мистецтво, 2000. – 176 с.; Земні шляхи і зоряні орбіти: Штрихи до портрета Л. Кучми / Упоряд. В. Горбулін. – Київ, 1998. – 78 с.; Луканов Ю. Третій Президент (Політ. портрет Л. Кучми). – Київ: Такі справи, 1996. – 154 с.

⁶ Сліпушко О. Віктор Ющенко: банкір і політик. – Київ: Криниця, 2000. – 140 с.

⁷ Формули життя і творчості академіка Юхновського / В. Здоровега та ін. – Львів–Київ: Аз Арт, 2000. – 160 с.

⁸ Вернигора Н. Василь Дурдинець — політик, міністр, людина. – Київ: Б-ка українця, 2000. – 160 с.

⁹ Мельниченко В. Богдан Ступка. – Київ: Знання України, 2001. – 216 с.

¹⁰ Малиновський Б. Академік Борис Патон — праця на все життя. – Київ: Наук. думка, 2002. – 338 с.

¹¹ Леонид Грач. – Симферополь: Таврида, 1995. – 113 с.; Ковтун В. Иван Драч. – Київ, 1998. – 80 с.; Гриник-Сутанівська В. Галерея еліти народу: Ольга Басистюк, Юрій Бойко, Микола Жулинський, Анатолій Матвієнко, Віктор Пинзеник, Геннадій Удовенко, Валерій Шевчук. – Київ: Аверс, 1999. – 184 с.; Бондаренко К. Атланти і каріатиди з-під "даху" Президента. – Львів: Кальварія, 2000. – 183 с. тощо.

Поступово утверджується іміджевий жанр колективного порівняльного портрета і передвиборчих потенцій пасіонарних політичних об'єднань. Один такий публіцистично-аналітичний проект стосувався партій "Батьківщина" (Ю. Тимошенко), об'єднаних соціал-демократів (В. Медведчук), соціалістів (О. Мороз) і трудовиків (С. Тигипко)¹. Їм усім судилося подолати парламентський бар'єр 6 % у березні 2002 р. Першим і останнім, правда, у складі ширших виборчих коаліцій "Блок Юлії Тимошенко" і "За єдину Україну".

Не обійшлося без добрячої ложки дьогтю на високі посадові мундири. Старалися не лише професіонали-антикорупціонери зі стажем — опозиційні парламентські борці Григорій Омельченко² і Дмитро Чобіт³. Чимало авторів облюбували замість вдячного панегірика викривальний памфлет⁴. Ці книжки побачили світ значними тиражами (і до 100 тис. прим.). Вони зачіпали непривабливі біографічні деталі головних постатей державної влади — президентів, членів уряду, парламентарів.

Теж кидається у вічі вервечка біографічних вкраплень у державотворчий конструктивізм⁵ чи деструктив бодай місцевого рівня. Несподівано стало популярним викривати державних службовців регіонального масштабу⁶. Деякі з антиіміджевих публікацій справили суспільний розголос, ними переймалися правоохоронні органи і суди різних інстанцій.

У принципі, у світі предостатньо аналогічних прикладів, коли пасіонарна автура вивисувалася над епохою. Показова й президентська кам-

¹ Олійник В. Парламент 2002: час вибору. — Київ: Логос, 2001. — 252 с.

² Бень А. Правди і суду! Полковник Омельченко і його команда про: Л. Кравчука, Л. Кучму, П. Лазаренку, Д. Табачника, Г. Ворсінова, А. Хорішка, Ю. Карасика та ін. — Рівне, 1998. — 208 с.; Його ж. Корозія влади. Полковник Омельченко і його команда про: Л. Кравчука, Л. Кучму, П. Лазаренку, В. Пустовойтенку, Ю. Звягільського, О. Волкова та ін. — Київ, 1999. — 172 с.; Гонта В. Український полковник і українська мафія: хто кого? — Київ: Укр. книга, 1998. — 288 с.; Його ж. Український полковник і українська мафія: компромісу бути не може. — Київ: Бумеранг, 1999. — 214 с.

³ Чобіт Д. Свистун або Чи можна політичного банкрута обирати керівником держави? — Київ, 1999. — 64 с.; Його ж. Нарцис. Штрихи до політ. портрета В. Медведчука. — Київ; Броди: Просвіта, 2001. — 179 с.

⁴ Харченко П. Дзеркало для Леоніда Кравчука (від Політбюро КПУ до Політбюро СДПУ(о)). — Київ: АУНДП, 2002. — 122 с.

⁵ Романюк П. Як Дмитро Чобіт районом керував. — Броди: Просвіта, 1997. — 55 с.; Батенко Т. Галицькі намісники: Записки з коридорів львівської влади. — Львів: Каменяр, 2004. — 196 с.

⁶ Агатов М. Прем'єр Кунищын и его команда. — Симферополь, 2003. — 183 с.; Афери київської влади, або Як Леонід Косаківський українською столицею керував. — Київ: Укр. перспектива, 1996. — Ч. 1. — 47 с.; Ч. 2. — 39 с.; Афери чернігівської влади, або Як Петро Шаповал Чернігівщиною керував. — Чернігів: Укр. перспектива, 1996. — 29 с.; Гончарук Г. Одесское противостояние, 1994–1998 годы. — Одеса: Астропринт, 1999. — 286 с.

панія 2004 р. Вона відчутно збагатила політичну біографістику. Приміром, лише за півроку про фаворита електоральних настроїв Віктора Ющенка коштом опонентів оприлюднили значними тиражами чотири книжки великого обсягу¹.

Найперше серед народних депутатів України розповсюдили пухкий дайджест тижневика "2000" за п'ять років "Віктор Ющенко: феномен чи фантом?" Наклад цих нарисів, нотаток, інтерв'ю, статей сягнув 50 тис. прим. Промовисті назви розділів "На печі у мамі", "Ситуативний лідер ситуативного блоку", "Звичайний "нашизм" тощо.

Далі підключився Фонд вільних журналістів ім. В. Чорновола. Його очолив экс-прес-секретар Дмитро Понамарчук, який порвав із Народним рухом. Офіційні тиражі видань "Журналіст проти "месії", "Ющенко: історія хвороби" і "Fakt Ю." порівняно невеликі — 3, 4 і 7 тис. прим., але поширювали їх без обмежень. Тоді практикували потай друкувати інші обсяги, ніж зазначені в реквізиті. Якщо, звісно, розлючені опоненти не ввіймали на гарячому.

Біографічні нариси про іншого пошукувача президентської булави 2004 р. теж побачили світло. Вони вирізнялися позитивним спрямуванням, однаковим змістом, обсягом, фотоілюстраціями і неймовірними тиражами. Есе 68-літнього письменника Валентина Чемериса "Загадка Віктора Януковича" мало 1,2 млн. прим., а "дзеркальна" російськомовна книжка "Доторкнись до долі. Віктор Янукович" Віри Ніколаєвої — 800 тис.²

Взялася за перо і прес-секретар прем'єра Ганна Герман, але тільки встигла проанонсувати свій "Залізний Хазяїн. Правда про Віктора Януковича". До речі, Хазяїном підлеглі шанобливо називали і экс-прем'єра Павла Лазаренка. Сподвижники Віктора Ющенка подібну книгу "Віктор Ющенко: Знаю! Вірю! Можемо!" попередньо не рекламували, але наприкінці 2004 р. випустили 300 тис. прим.³ Вони принцип "Не словом, а ділом" просто наповнили поважним обсягом.

1.1.3. Західні ремарки

Значний інтерес до історії незалежної України у зарубіжних аналітиків матеріалізувався у десятках монографій і сотнях статей. Україністика (у рамках транзитології та пострадянології) добре представлена низкою гучних імен у наукових центрах США, Канади, Великобританії та Німеччини.

¹ Віктор Ющенко: феномен или фантом? / Сост. И. Бессмертный. – Київ: Г-та "2000", 2004. – 302 с.; Дерєпа А. Fakt Ю. – Київ, 2004; Лань О. Ющенко: історія хвороби. – Київ: Графіті груп, 2004. – 119 с.; Скачко В. Журналіст против "месии". Фрагменты невосприятия. – Киев: Изд. дом Д. Бураго, 2004. – 223 с.

² Николаева В. Прикоснись к судьбе. Виктор Янукович. – Киев-Донецк: Новый мир, 2004. – 95 с.; Чемерис В. Загадка Віктора Януковича. – Київ-Донецк: Новий світ, 2004. – 95 с.

³ Віктор Ющенко: Знаю! Вірю! Можемо! – Київ: Ін Юре, 2004. – 433 с.

Поява зауваженої літератури продиктовано значною мірою подивом Заходу перед утвердженням Української держави. Назріла гостра потреба пояснити світові з'яву "несподіваної нації" у сенсі "хто ти?" або "що я знаю?" від перших кроків етногенезу аж до стосунків із Європейським Союзом.

Західна автура показала, що порівняно вільно орієнтується в українській історіографії останніх років, хоч і не обійшлося без прикрих хиб і неточностей. Проте оприлюднене справило істотний вплив на образ України у світі до такого ступеня, що не відчувалося гострого дефіциту повноцінної наукової та системно налагодженої біжучої інформації про неї. Так, на матеріалі апостольських послань, промов і гомілій професор Краківського університету Володимир Мокрий навіть витрактував особіне позитивне і приязне ставлення папи Івана Павла II до українського питання¹.

Поле політичної мемуаристики рідко в яку історичну хвилю залишалося незораним. Лише декілька років білою вороною на Заході виглядали згадані спогади першого міністра оборони незалежної України Костянтина Морозова "Понад межі обов'язку. Від радянського генерала до будівничого української держави". До друку їх 2000 р. підготував Український дослідний інститут Гарвардського університету.

Об'єктивні обставини змушують дивитися на сучасну історію України й очима західних діячів, які пишуть мемуари, не чекаючи пенсійного віку. Такою ластівкою стала опублікована в Америці 2002 р. "Рука Росії" Строба Телбота. У ній колишній заступник державного секретаря детально розповів про свою майже восьмирічну працю в адміністрації Клінтона (1992–2000)². Щоправда, нелегко розібратися з емоційними тонкощами цієї книги.

У липні 2004 р. "Моє життя" Білла Клінтона лідирувало у списках американських бестселерів³. Лише упродовж перших семи днів продали понад мільйон примірників. Як і ключова фігура його адміністрації С. Телбот, Б. Клінтон не обійшов увагою Україну, де побував тричі⁴. Найчастіше про неї оповідається у сюжетах про нерозповсюдження ядерної зброї та закриття Чорнобильської АЕС. Мемуарист охоче поділився враженнями про багатьох державних діячів: росіянина Єльцина, чеха Гавела, поляка Квасневського та ін. Про українця Кучму щось особисте відсутнє.

¹ Mokry W. Papieskie posłania Jana Pawła II do Ukraińców. – Kraków: Szwajpolt Fiol, 2001. – 404 s.

² Talbott S. The Russia hand: A memoir of presidential diplomacy. – New York: Random House, 2002. – X + 478 p.

³ Clinton B. My life. – New York: Knopf, 2004. – 1008 p.

⁴ Feldmann L. Big and anxious, Ukraine wants Clinton's pat on back // Christian Science Monitor. – 1995. – 11 May; Babington C. Clinton lobbies two nations // Washington Post. – 1998. – 6 June; Gnauck G. Ukraine verzeichnet erste Erfolge der Reformen // Welt. – 2000. – 6 Juni; Tyler P. Deprived Ukraine city finds U. S. help no help // New York Times. – 2000. – 6 June.

До речі, та ж картина у споминах його дружини — Хіларі Клінтон, яка п'ять разів навідувала Україну¹. Вона щедро ділилася враженнями про зарубіжні поїздки і керівників різних країн, але про Україну не написала жодного рядка. Те саме відноситься і до Мадлен Олбрайт². Як держсекретар, вона офіційно відвідала Україну в березні 1998-го і квітні 2000 р.

Водночас Клінтон не стримав емоцій у спогадах про виступ на Михайлівській площі перед міністерством закордонних справ у червні 2000-го: "Наприкінці візиту я виступив під відкритим небом перед величезною громадою українців, до яких я звернувся із закликом йти далі шляхом свободи та економічних реформ. Київ виглядав чарівним у променях весняного сонця, і, я сподівався, що люди зможуть зберегти те відчуття надзвичайного піднесення, яке я помітив серед присутніх на моєму виступі. Їм треба було подолати ще багато перешкод попереду".

Президент США прибув тоді з Москви, де падав дощ. У Києві стояв чудовий сонячний день і понурій настрій Клінтона змінився. Подіум оточило майже 70 тис. присутніх з прапорами обох держав.

У своїй науково-популярній праці прем'єр Великобританії (1979–1990) Маргарет Тетчер сфокусували інтереси Заходу на майбутнє України³. Суспільний діяч світового значення бачила її достатньо великою і потенційно багатою, щоб претендувати на центральну роль у Східній Європі. Це зовсім не російська зона впливу, а буфер між Росією і НАТО. Тому Україна повинна користуватися західною підтримкою — політичною, технічною і економічною.

І подібне під нідерландським соусом. Один із 20 комісарів Євросоюзу, голландець Фріц Болкештайн випустив книгу "Межі Європи" (2004)⁴. У ній Туреччині відводилася роль буферної зони між ЄС і проблемними країнами Сирія, Ірак, Іран. Україна ж мала ізолювати Європу від Росії. Але якщо Туреччину приймуть в ЄС, то складніше відмовити більш європейській Україні.

Книга першого надзвичайного і повноважного посла Нідерландів в Україні (липень 1992 – серпень 1996) Роберта Серрі з'явилась в Амстердамі 1997-го, а наступного року в українському перекладі в Києві з переднім словом міністра закордонних справ Бориса Тарасюка⁵. Обидва

¹ Клінтон Х. История моей жизни / Пер. с англ. – Москва: ОЛМА-пресс, 2003. – 543 с.

² Госпожа госсекретарь: Мемуары Мадлен Олбрайт / Пер. с англ. – Москва: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 687 с.

³ Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира / Пер. с англ. – Москва: Альпина публицер, 2002. – С. 122-123, 130.

⁴ Див. рец.: Parker G., Dempsey J. European Union commissioner argues case for refusing Turkey membership // Financial Times. – 2004. – 8 March.

⁵ Серрі Р. Яка ти, незалежна Україно? / Пер. з нідерланд. – Київ: Задруга, 1998. – 178 с.

дипломати зав'язали дружні стосунки ще у Нью-Йорку в Раді безпеки ООН, куди непостійними членами обрали Нідерланди і УРСР (1984–1985).

Написана гарним стилем у дружлюбному ключі, ця художньо-публіцистична праця стала путівником голландців у прагненні пізнати Україну в багатьох гранях, а не тільки через призму розповідей про Чорнобиль, єврейські погроми в різні історичні епохи чи співпрацю з нацистами у Другій світовій війні.

* * *

Володіючи значним державотворчим досвідом, доброю, а почасти вразливою пам'яттю і відшліфованим нахилом до кулуарної мемуаристики, представники політичного бомонду сучасної України багато встигли задокументувати. По-перше, чітко окреслили ментальні риси своєї доби, по-друге, сумлінно нагромадили цінний історичний фактаж, що, певною мірою, вже пройшов селективний відбір, проте залишається строкатим і поліфонічним, а, по-третє, не поскупилися на первісні оцінки, які приречені згодом розростися в кілька історіографічних ліній.

Зі свого боку, аналітика і спогади зарубіжних політичних лідерів урівноважують оті вітчизняні "оцінки зсередини" і приземляють їх зовнішнім — загальноцивілізаційним — контекстом.

1.2. Історіографія: дослідницькі магістралі

В інтелектуальних колах утвердження Української держави витримало гучний резонанс. Референдум 1 грудня 1991 р., прийняття Конституції 28 червня 1996 р., парламентські та президентські виборчі кампанії 1994, 1998, 1999, 2002 і 2004 рр. засвідчили незворотність демократичних перетворень. Повсякчас їх, безумовно, супроводжували загальнополітичні й урядові кризи, значні корупційні скандали. Політична історія незалежної Україна увібрала в себе щедрий колорит не тільки столичних пристрастей, але і регіональних відмінностей.

1.2.1. "Друге дихання" світової україністики

Ці крупні історичні події опинялись у фокусі фахових зацікавлень іноземних і вітчизняних спеціалістів одразу. Вельми примітні непоодинокі спроби мегазагальнень величезної панорами минулого України на основі типових постмодерністських підходів: змішаної техніки презентації матеріалу, гри стилями викладу, площинами знань і пізнавальними рівнями.

Крім того, над головами дослідників зримо тяжів одвічний присмак наукової та педагогічної коректності. Адже кількість виданих підручників, посібників і хрестоматій з історії України для всіх ланок освіти по-

чала лавиноподібно зростати¹. Із кінця 1980-х до 2001 р. їх видано близько 1200, причому масовими накладами, що у 50-100 разів перевищують тиражі монографій.

Як відомо, навчальній літературі відведено провідну роль у формуванні історичної свідомості суспільства. Певна частка її служить орієнтиром у вивченні дисциплін, де розглядається історія незалежної України². Йдеться про загальноосвітню школу і вищий навчальний заклад.

Американець Томас Кун увів емке поняття "парадигма" ("дисциплінарна матриця") — визнані всіма наукові досягнення, що протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх вирішення³. Власне, нормальна наука — дослідження, що міцно спинається на одне або декілька минулих досягнень, які впродовж деякого часу визнані відповідним науковим співтовариством як основа для його подальшої практичної діяльності. Нині ці досягнення, хоч і рідко в їхній первісній формі, викладаються підручниками — елементарними або підвищеного типу.

У нашому випадку у вічі кидаються прикрі лакуни, неповні скупувати коментарі, незбалансованість і диспропорції матеріалу про незалежну Україну в освітньо-популярних виданнях. Це пояснюється тим, що, по суті, історіографія даної проблеми ще не вибралася з первинної стадії. Як тільки зійде перша хвиля фрагментарних суджень, наступні покоління інтелектуалів упорядкують і вирівнюють Пізанську башту знань про сучасний нам історичний період.

Історія України може вельми примітним способом піддати сумніву концептуальну гегемонію національної держави і дослідити деякі най-

¹ Навчальна література з історії видана в Україні (1989–2000 рр.): Бібліограф. покажчик / Упоряд. Б. Корольов, А. Зякун. — Київ-Суми: Козацький вал, 2001. — 128 с.; Зякун А. Навчальна література з історії кінця 80-х – 90-ті рр. XX ст.: історіографічний аналіз: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Київ, 2002. — 20 с.

² Алексеев Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). — Київ: ЕксОб, 2000. — 120 с.; Історія України: нове бачення / Під ред. В. Смолія. — Київ: Альтернативи, 2000. — 643 с.; Історія України / Під ред. Г. Темка, Л. Тупчієнка. — Київ: Академія, 2001. — 479 с.; Новітня історія України. 1900–2000 / А. Слюсаренко, В. Гусев та ін. — Київ: Вища школа, 2000. — 663 с.; Кульчицький С., Коваль М., Лебедева Ю. Історія України: Підр. для 11 кл. — Київ: Освіта, 2000. — 366 с.; Нарис історії України ХХ століття / Під заг. ред. В. Смолія. — Київ: Генеза, 2002. — 472 с.; Світлична В. Історія України. — Київ: Каравела, 2002. — 304 с.; Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С. Новітня історія України. Ч. 2: 1939–2001: Підр. для 11 кл. — Київ: Генеза, 2001. — 381 с.; Україна в ХХ столітті. 1900–2000: 36. док. і матер. / Упоряд. А. Слюсаренко. — Київ: Вища школа, 2000. — 352 с.; Хрестоматія з новітньої історії України. 1945–1998: Для 11-го кл. / Упоряд. С. Падалка. — Київ: Генеза, 2000. — 374 с.; Політична історія України / За ред. Г. Швидько. — Донецьк, 2002. — 260 с. та ін.

³ Кун Т. Структура научних революцій / Пер. с англ. — Москва: АСТ, 2002. — С. 17, 34, 226, 234-240.

більш спірні питання генези самосвідомості та культури, колоніальних структур та інститутів. Як не прикро, коштував директор Інституту Гаррімана Марк фон Гаген, у ХХ ст. Україна залишилась без історіографії у північноамериканських і європейських університетах¹. Київ сприймався як провінційне задвір'я радянської Росії.

Світові представники вченого істеблішменту, проникнутого домінуючим русоцентризмом, мало переймалися провінціалізованою українською історією². Вона уявлялася своєрідною формою національної апології або якимось іншим видом зацікавленого заступництва, коли йдеться не про історію, а про політику на просторі, де нема змоги розв'язати конфлікт.

Можемо непомилково зауважити, що, власне, у 1990-ті рр. і з'являється у класичному розумінні національна історіографія. Як влучно зазначено у чеському підручнику з новітньої України (ХХ ст.), починаючи з 1991 р. в історичній свідомості Заходу вона поступово вивільняється з російського полону³.

Вивчення історії незалежної України переживає потужний науковий імпульс у рамках історіографії та політології. Не кажемо вже про "друге дихання" спеціалізованих установ Національної академії наук — Інституту історії України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень, Інституту філософії ім. Г. Сковороди, Інституту соціології, Інституту держави і права ім. В. Корецького⁴, а також Міжнародної асоціації українців, Американської асоціації українських студій, Українського наукового інституту Гарвардського університету, Канадського інституту українських студій Альбертського університету і т. д.

Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. інтерес до України проявився в усіх частинах Європи, у т. ч. й у північній⁵. Зрозуміло, пізнавально-дослідницькі спалахи нерівномірні, без надуживань усебічними підходами, проте міцні, кваліфіковані. За декілька років про сучасних українців з'явилося на Заході більше книжок і статей, ніж за всі попередні десятиліття. Україністика втратила шарм екзотичності.

Вихід незалежної України на міжнародну арену відкрив несподівано для пересічних суспільних настроїв західного світу країну за населен-

¹ Хаген М. фон. Имеет ли Украина историю? // Part. org. ua. — 2001. — 14 июня.

² Сидоренко А. Постколониализм и украинская историография // Part. org. ua. — 2001. — 11 августа.

³ Војко О., Гонџ В. Nejnovejší dějiny Ukrajiny. — Brno: Jota, 1997. — S. 5-7.

⁴ Видання Секції суспільних і гуманітарних наук Національної академії наук України: 1998–2003 рр.: Бібліогр. покажч. / Підгот. В. Омельчук та ін. — Київ, 2003. — 756 с.

⁵ Pilipenko V., Kasjanov G. Ukrainian historia. — Helsinki: Venajan ja Ita-Euroopan instituutti, 1997. — 261 s.

ням приблизну Франції, Італії чи Великобританії, а Німеччині за територією.

Оперативно відгукнулися синтетичними нарисами, підручниками, науково-популярними й монографічними працями представники української діаспори і зарубіжні фахівці, насамперед англо-¹, франко-² й німецькомовні³. Це — Орест Субтельний, Андрій Мотиль, Гюго Гаусманн, Андреас Кappelер, Аркадій Жуковський, Володимир Косик, Франк Гольшевські, Губертус Янас, Артур Олійник, Пол Роберт Магочі, Ернст Людemann, Леонід Плющ, Олів'є де Лярусіл, Анна-Галина Горбач та ін. Чимало книжок витримало по декілька видань.

Бібліографічні покажчики англomовної літератури, зокрема Богдана Винара з Денвера, штат Колорадо, показують приголомшуюче число журнальних публікацій про Україну 1990-х⁴. Її вивчають у престижних науково-дослідних установах і університетах США, Канади, Великобританії, Австрії, Німеччини, багатьох країн Західної та Центральної Європи. У цій когорті дослідників бачимо визначних учених різних поколінь і наукових шкіл: З. Бжезінський, Т. Кузьо, Е. Вілсон, Д. Д'Аньєрі та ін.

¹ Magocsi P. R. A history of Ukraine. — Toronto: University of Toronto press, 1996. — XXVI + 784 p.; Motyl A. Dilemmas of Independence. Ukraine after totalitarianism. — New York: Council on Foreign Relations press, 1993. — XV + 217 p.; Subtelny O. Ukraine: A history. — Toronto; Buffalo: University of Toronto press, 2000. — XVI + 736 p.

² Joukovsky A. Histoire de l'Ukraine. — Paris: Éd. du Dauphin, 1993. — V + 287 p.; Kappeler A. Petite histoire de l'Ukraine / Trad. de l'allemand; préf. de D. Beauvois; introd. par O. Pritsak. — Paris: Institut d'études slaves, 1997. — 223 p.; Kosyk W. L'Ukraine et les Ukrainiens. — Paris: Publ. de l'Est européen, 1993. — 174 p.; Laroussilhe, O. de. L'Ukraine. — Paris: Presses universitaires de France, 1998. — 127 p.; Olijnyk A. Ukraine, qui es-tu? — Flémalle: Mini-print, 1993. — 152 p.

³ Geschichte der Ukraine / Hrsg. F. Golczewski. — Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1993. — 335 S.; Horbatsch A.-H. Die Ukraine im Spiegel ihrer Literatur. — Reichelsheim: Brodina, 2002. — 248 S.; Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. — München: Beck, 2000. — 298 S.; Lüdemann E. Ukraine. — München: Beck, 2001. — 213 S.; Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates / Hrsg. G. Hausmann, A. Kappeler. — Baden-Baden: Nomos, 1993. — 402 S.; Ukraine: ihre christlichen Kirchen vor dem Hintergrund der Geschichte in Hoffnung und Spannung / Red. H. Janas. — München: Kirche in Not, 1993. — 128 S.

⁴ Wynar B. Independent Ukraine: A bibliogr. guide to English-language publications, 1989–1999. — Englewood: Ukrainian Academic press, 2000. — XIV + 552 p.

Не менш результативно й напористо прокладали маршрути незалежною Україною наполегливі західні бізнесмени¹, екологи і туристи², вшукані гурмани³, театральні та літературні естети⁴ тощо. Вони теж залишили для наступників полицки друкованих дороговказів.

Українську історію заново відкрили для себе віковічні сусіди. Польське суспільство її прочитало під кутом взаємного пробачення обоїлньо завданих кривд⁵. Першим за перо взявся маститий публіцист Тадеуш Анджей Ольшанський. Далі історичну терапію свідомості обох народів у науково-популярній, але фактографічно вивіреній формі відобразив професор Анджей Хойновський.

Побачило світ і перевидання класичного навчального посібника званого україніста Владислава Серчика. Вправно поєднано фактографію з інтерпретаціями й у перекладному нарисі історика Ярослава Грицака зі Львова. І це лише штрихи про те, як Україна вивчається близькими західними сусідами.

1.2.2. Напрямки історико-політичних досліджень

Політична історія незалежної України активно досліджується у взаємозв'язку зі соціально-економічною специфікою, розбудовою правової держави і громадянського суспільства, міжнародними відносинами.

Перевага за синтетичними працями, що тримають на контролі поточні дослідницькі справи з викладанням відповідного матеріалу в рамках навчальних програм. Осібно акцентуємо на студіях учених, які винесли їх на обговорення наукового світу у вигляді кандидатських і докторських дисертацій.

¹ Ukraine / Under the dir. of J. Odling-Smee. – Washington: International Monetary Fund, 1995. – VII + 126 p.; Ukraine / Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy. – New York; Geneva: United Nations, 2000. – XV + 231 S.; Ukraine. – Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 2001. – 112 p.

² Kamnev W. Die neue Ukraine: Reisen in der Westukraine... – Berlin: Trescher, 1994. – 143 S.; Kumm O. Von Pommern in die Ukraine. – Rostock: Altstadt, 2001. – 149 S.; Scheer E., Schmidt G. Die Ukraine entdecken: zwischen den Karpaten und dem Schwarzen Meer. – Berlin: Trescher, 2001. – 507 S.; [Evans](#) A. Ukraine. – London: Bradt, 2004. – 320 p.

³ Hunault M., Hunault B. Papilles d'Ukraine et d'ailleurs. – Bonny-sur-Loire: Fédération échanges France Ukraine, 2001. – 161 p.

⁴ Mirčuk I. Geschichte der ukrainischen Kultur. – München: Ukrain. Techn.-Wirtschaftl. Inst., 1994. – 286 S.; Gruau J.-Ch. Bon séjour en Ukraine! – Paris: Éd. théâtrales Art et comédie, 1999. – 95 p.

⁵ Chojnowski A. Ukraina. – Warszawa: Trio, 1997. – 233 s.; Hrycak J. Historia Ukrainy: 1772–1999. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 359 s.; Olszański T. A. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa, 1993. – 233 s.; Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2001. – 426 s.

Часто емпіричною базою історичних і суміжних досліджень служать різноманітні статистичні матеріали, результати соціологічних досліджень і виборчих перегонів, програмні документи провідних парламентських партій та законодавчі ініціативи їхніх функціонерів, виступи державних діячів у мас-медіа.

Для їхнього пошуку служать традиційні види тематичних бібліографічних покажчиків сучасної україністики (Богдана Винара 2000 р. з подальшими доповненнями, Тараса Кузя на його інтернет-сторінці й т. п.). Крім того, завше під рукою електронні ресурси української, американської, британської, німецької, російської, французької мережі бібліотек, періодичних видань, науково-дослідних інституцій.

В Україні, на жаль, масовий читач і фахівці до початку XXI ст. мали однаково обмежений доступ до західних публікацій. Постсоціалістичні матеріальні статки шкодили краще за тоталітарну "залізну завісу".

Ясна річ, не забарилися перші історіографічні узагальнення¹. Харків'янин Володимир Петровський, зокрема, скурпульозно дослідив англomовну аналітику 1991–2001 рр., присвячену співіснуванню України і Росії². Традиційна дефініція "англо-американська історіографія" дещо застаріла через методологічне зближення національних шкіл і розгалужені міждисциплінарні стосунки. Тому автор розглянув праці не лише професійних істориків, а й політологів, культурологів, журналістів і політичних оглядачів.

В. Петровський довів, що із середини 1990-х українсько-російські взаємини перетворилися на самостійний напрям у західному українознавстві. Сприяв цьому науковий проект "Народи, нації, ідентичності: українсько-російські контакти". Він розроблений в Канадському інституті українських студій, а втілений за участі Східноєвропейського інституту Кельнського університету та Інституту ім. Гаррімана Колумбійського університету.

Чимало слухних суджень подано у фактографічних дослідженнях: як в індивідуальних, так і у колективних³. Якщо висловитись лапідарно, зазначені студії висвітлили проблематику в розрізі загальних моментів і

¹ Кизименко І. Суспільно-політичні рухи в Україні (90-ті роки XX ст.): історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2003. – 14 с.

² Петровський В. Українсько-російські стосунки в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 35 с.

³ Див.: The political analysis of postcommunism: understanding postcommunist Ukraine / Ed. V. Polokhalo. – College Station Texas: UP, 1997. – XI + 365 p.; Contemporary Ukraine: Dynamics of post-Soviet transformation / Ed. T. Kuzio. – Armonk; London: Sharpe, 1998. – XXI + 290 p.; Соціально-економічні перетворення в сучасній Україні / В. Смолій, Л. Беренштейн та ін. – Київ, 2001. – 78 с.; Україна: Утвердження незалежної держави (1991–2001) / Гол. редкол. В. Смолій. – Київ: Альтернативи, 2001. – 704 с. та ін.

наскрізних тенденцій¹, окремих аспектів державної політики щодо національних меншин², етнонаціональних і мовних процесів³, релігійно-церковних справ⁴, освітніх перипетій⁵ тощо.

Дебютували оцінки певних новацій у політичній системі та в апараті держави⁶. На міждисциплінарному рівні історики пильно відстежували як процес формування громадянського суспільства, так і місцевого самоврядування⁷. Усе ж, лідирують праці про формування виконавчої вертикалі та становлення парламентаризму⁸, правоохоронних структур (із примірками до європейських моделей)⁹. І це справедливо. Адже бурхливе

¹ Воронов І. Становлення правової держави в Україні: політолог. аспект: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Київ, 1997. – 21 с.; Burke J. *Ukraine: State building and stability*. – New York: Open Society Inst., 1999. – VIII + 61 p.

² Колісник Ю. Преса національних меншин України як засіб їх самоствердження в умовах становлення української державності (1992–1999 рр.): Автореф. дис... канд. філол. наук. – Київ, 2001. – 19 с.

³ Панасюк Л. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2001. – 19 с.; Шевчук Ж. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 2001. – 20 с.

⁴ Белікова Н. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.

⁵ Dörner M., Spreen M. *Das Bildungssystem der Ukraine*. – Münster etc.: Waxmann, 1998. – 120 S.

⁶ Коноваленко Н. Свобода слова в Україні в період становлення державності (1991–1997 роки): Автореф. дис... канд. філол. наук. – Київ, 2000. – 19 с.; Перегуда Є. Політичні доктрини лівих партій України в сучасний період: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Одеса, 2002. – 16 с.; Чемякова С. Правляча еліта України: сутність, особливості та протиріччя формування і функціонування: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Одеса, 2002. – 18 с.; Сацький П. Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х – в першій половині 1990-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2003. – 16 с. та ін.

⁷ Лановюк Л. Розвиток місцевого самоврядування в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні (90-ті роки ХХ століття – початок ХХІ століття): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2003. – 22 с.

⁸ Становлення владних структур в Україні (1991–1996) / Редкол.: О. Гарань та ін. – Київ, 1997. – 178 с.; Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні. – Київ: Абрис, 2000. – 414 с.; Дроботенко Н. Реорганізація та утворення державних органів влади в Україні (1990–2000 рр.): іст. аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 18 с.; Древаль Ю. Парламентаризм у політичній системі України: (політ.-прав. аналіз). – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 280 с.; Мосюкова Н. Історія парламентської системи в Україні (1990–1998 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.; Штепа С. Роль Верховної Ради України у вирішенні етнополітичних проблем Криму: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Київ, 2004. – 18 с.

⁹ Зозуля Є. Діяльність міліції України в умовах становлення незалежної держави (90-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 20 с.

й перенасичене подієвістю реформування існуючих і створення нових органів влади на початку 1990-х забезпечили перехід України від статусу союзної республіки з обмеженим суверенітетом до самостійної держави.

Окремо подано еволюцію інституту президента і Верховної Ради як законодавчого органу під час перерозподілу владних повноважень і остаточного розмежування компетенції щодо сфери впливу на проведення соціально-економічної та зовнішньої політики України¹. Добре проаналізовано суть перманентних реформ центральної та місцевої виконавчої влади, зокрема Кабінету міністрів.

Наприклад, у науково-популярній книзі Василя Кременя, Дмитра Табачника і Василя Ткаченка вказано на неспроможність владних структур ефективно виконувати свої функції, розгубленість і невміння проводити реальні реформи². Концепція "політичного маятника", на їх думку, здатна пояснити динаміку суспільно-політичного розвитку України 1990-х рр. Також кваліфіковано окреслено політико-економічну ситуацію перших п'яти років незалежності. Між іншим, це видання добротного видрукувала українська фірма у Словаччині накладом 15 тис. прим.

Український парламентаризм на власній основі вперше конституювався у постійно діючий орган законодавчої та представницької влади саме у даний період. Політолог Вікторія Звірковська (Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького) визначила три етапи трансформації: парламентська республіка (1990–1992); парламентсько-президентська (1993–1996); президентсько-парламентська (з 1996 р. до нині)³. Як частина кардинальних політичних змін, довгообіцяна парламентська реформа мала оптимізувати внутрішню структуру законодавчого органу за принципом: "відповідальна більшість — опозиційна меншість". Але у підсумку Верховній Раді не вдалося взаємодіяти ефективніше і контролювати виконавчу гілку в особі уряду.

Вітчизняна історіографія поклала до свого арсеналу вагомі студії як про окремі політичні партії, так і про весь політичний спектр незалежної України⁴. Найбільше дослідників привабили Народний рух і соціал-

¹ Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення (Аналіт. доп. Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 2. – С. 2-29.

² Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу: Критика історичного досвіду – Київ: ARC-Ukraine, 1996. – 793 с.

³ Звірковська В. Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку (політол. аналіз): Автореф. дис... канд. політ. наук. – Київ, 2002. – 20 с.

⁴ Гузенкова Т. Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998–2000). – Москва: Росс. ин-т стратег. исслед., 2001. – 216 с.; Назарчук О. Відродження та розвиток соціал-демократичного руху в Україні в 90-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2003. – 15 с.; Шановська О. Діяльність Народного руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2003. – 20 с.

демократи, котрі пережили декілька розколів. Новизна низки наукових робіт полягає в аналізі вузлових аспектів зміцнення демократії та політичних конфліктів між гілками влади у трьох аспектах: політичному, правовому та історичному. Окремим фактором виступають партії та їх еліти.

На щедрій фактографічній основі проаналізовано специфіку парламентської відповідальності уряду¹ і результати діяльності законодавчої гілки — Верховної Ради². В одній з книг Дмитро Чобіт, народний депутат України (1990–1994, 1994–1998, 1998–2002), спробував документально показати потаємні сторони парламентської кризи в січні 2000 р. Мова йде про афери з службовими документами і фальсифікацію законодавчих актів³. Проте посилити авторитарний режим тоді не вдалося.

Нерідко розвінчуються догматичні концепції ідеологів, які намагаються реанімувати в Україні проімперську політику російських шовіністів⁴ чи викривають "руку Заходу", український націоналізм⁵ і т. п.

Виборчі колізії в Україні сягнули апогею у 1994–1996 рр., коли, наприклад, у трьох чвертях виборчих округів Києва не змогли обрати парламентарів. У цілому більше року залишалися вакантними 56 місць у Верховній Раді, де повинно працювати 450 депутатів. Діючий закон перетворив вибори в національний анекдот⁶. Вони вважалися дійсними, коли в них взяло участь не менше 50 % виборців. Рівно стільки ж переможець повинен був отримати голосів від явки.

Маємо спеціальні студії про виборчі кампанії 1994, 1998, 1999 і 2002 рр. У національному вимірі вони стали інтегративним процесом, про що стверджують зауважені вченими декілька суттєвих моментів: остаточно зруйновано плани реставрації комуністичного режиму; держава виступила самостійним гравцем в умовах значного рівня деполітизації населення⁷. Виходячи із критерію ефективності, детально з'ясовано, що найоптимальніша виборча модель — система пропорційного представництва.

¹ Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду: Світовий та український досвід. — Київ: Академія, 2002. — 255 с.

² Чмихова В. Діяльність Верховної Ради України в умовах незалежності (березень 1990 – січень 2000 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — Львів, 2001. — 20 с.

³ Чобіт Д. Парламентська криза в Україні. Причини. Перебіг. Наслідки (Січень-червень 2000 р.). — Київ-Броди: Просвіта, 2001. — 256 с.

⁴ Гринів О. Спокута Малоросії: державотворення без парадоксів. — Львів: Світ, 2001. — 368 с.

⁵ Помогаєв В. Український націоналізм после Второй мировой войны: маски и лицо. — Тамбов: Изд-во Тамб. гос. ун-та, 2000. — 209 с.

⁶ Greenwald I. [It's vote if you dare under tough rules in Ukraine](#) // Christian Science Monitor. — 1995. — 24 October.

⁷ Гончарук В. Особливості трансформації виборчої системи сучасної України: Автореф. дис... канд. політ. наук. — Київ, 2001. — 16 с.

В умовах перехідної політичної системи України вона, по-перше, гнучко реагує на появу нових політичних сил, що здатні запропонувати альтернативні шляхи вирішення суспільних проблем, по-друге, здатна зменшити напругу і протистояння під час виборчих кампаній, оскільки значною мірою деперсоніфікує змагання і гарантує представництво у парламенті основних політичних сил, по-третє, максимально забезпечує виборчий процес від фальсифікації, оскільки апіорі створює конкурентне середовище серед владної еліти і т. ін.

Доволі щедро відображені головні аспекти економічної політики, трудові міграції, а також ставлення населення до соціально-економічних змін¹. Учених цікавили поступові зміни соціально-побутових умов життя міських і сільських мешканців. Подеколи — по роках, кварталах, місяцях і, навіть, днях. Сумлінно розкрито суть, напрями, етапи, соціально-економічні та політичні наслідки, регіональні особливості перетворень в аграрному секторі². Особливою злободенністю виділявся аналіз боротьби українського бізнесу за світові агропродовольчі ринки.

Досить енергійно велися регіональні та краєзнавчі студії, котрі на разі залишаємо осторонь як дотичну проблему, що заслуговує окремого аналізу.

Варто ще раз наголосити на інтернаціоналізації історичної науки, зближенні її методологічних і світоглядних традицій у різних країнах, вільному обміні інформацією й науковими кадрами. На українському напрямку сконцентрували на правду потужні зусилля чимало зарубіжних учених. Вже у 1997 р. політична ситуація в Україні, Російській Федерації, Білорусі, Молдові стала предметом на Заході спеціального аналітичного дослідження³. Його виконали університетські фахівці з ініціативи британського Кембриджа.

Сучасний український політичний контекст знайшов чільне місце у тривалих зацікавленнях шведських дослідницьких інституцій⁴, низки

¹ Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. — Київ: Новий друк, 2002. — 744 с.; Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2003. — 250 с.

² Живора С. Аграрна реформа в Україні (1991–2001 роки): Автореф. дис... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2002. — 16 с.; Кавецький І. Україна і світові агропродовольчі ринки: сусп.-географ. дослідження: Автореф. дис... канд. геогр. наук. — Київ, 1999. — 22 с.; Корнієнко В. Здійснення земельної реформи в Україні (1990–2002 рр.): історичні уроки та наслідки: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Луганськ, 2003. — 20 с.

³ Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus and Moldova / Eds. K. Dawisha, B. Parrott. — Cambridge: UP, 1997. — XVIII + 386 p.

⁴ Potekhin O. Ukraine at the cross-roads. — Stockholm: Olof Palme Intern. Center, 1996. — 54 p.; Zhukova T. Ukraina i omvandling: Folkomflyttningar och etniska relationer. — [Stockholm]: CEIFO, 1996. — 92 p.

спільних проєктів, як-от американо-російському¹. Зарубіжній україністиці не бракувало добре підготовлених авторів, передовсім британських і американських². Праця політолога Богдана Нагайла з Великобританії, приміром, є ретельною хронікою незалежної України перших п'яти років.

Професор Університету Дж. Вашингтона Тарас Кузьо кілька років трудився керівником інформаційного центру НАТО в Києві, співробітником Інституту досліджень безпеки Євросоюзу в Парижі³. Готуючи монографічні розвідки (одноосібні та у співавторстві), він давав свої статті до вузькопрофільних журналів *Harriman Review*, *Europe-Asia Studies*, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, *Nationalities Papers*, *East European Perspectives*, *Politics, Transition, European Security*, *Problems of Post-Communism*, *Journal of Strategic Studies*, *Journal of Ukrainian Studies* тощо.

Британець Ендрю Вілсон належить до невеликого кола активних і послідовних дослідників політичної історії незалежної України. Окрім багаточисельних статей, його перу належать чотири осібні англomовні видання: у співавторстві з Тарасом Кузем ("Україна: від перебудови до незалежності", 1994) та Ігорем Бураківським ("Економічні реформи в Україні", 1996), а також самостійні — "Український націоналізм у 1990-ті роки" (1997) і "Українці: несподівана нація" (2000)⁴. До речі, Е. Вілсон — старший викладач кафедри України у Школі слов'янських і східноєвропейських досліджень (*School of Slavonic and East European Studies, University College London*).

Винятково важливу роль зіграли компаративні студії. Маємо на прикметі низку міжнародних симпозіумів, конференцій та семінарів, де історичні процеси незалежної України введено у всеєвропейський та загальноцивілізаційний контексти⁵. Мовилося не лише про західні взірці, але й

¹ Україна: проблемы безопасности / Под. ред. И. Кобринской, Ш. Гарнетта. — Москва, 1996. — 143 с.

² Wolczuk K. The moulding of Ukraine: The constitutional politics of state formation. — Budapest: Central European University, 2001. — XXI + 315 p.; Nahaylo B. The Ukrainian resurgence. — London: Hurst, 1999. — XIX + 608 p.

³ Kuzio T. Ukraine under Kuchma: Political reform, economic transformation and security policy in independent Ukraine. — London: Macmillan — New York: St. Martin's press, 1997. — 281 p.; Kuzio T. Ukraine. State and nation building. — London — New York: Routledge, 1998. — 298 p.; *Politics and society in Ukraine* / Eds. T. Kuzio, R. Kravchuk, P. D'Anieri. — Boulder: Westview press, 1999. — XV + 344 p.; *Dilemmas of state-led nation-building in Ukraine* / Eds. T. Kuzio, P. D'Anieri. — Westport: Praeger, 2002. — VI + 215 p.

⁴ Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s: A minority faith. — New York: Cambridge UP, 1997. — 300 p.; Wilson A. The Ukrainians: Unexpected nation. — New Haven; London: Yale UP, 2000. — XVIII + 366 p.

⁵ Нова Україна і нова Європа: час зближення: Матер. міжнар. сем. 3-6 листопада 1996 р. / Ред. М. Зубрицька. — Львів, 1997. — 240 с.; Європа: ідеї та процеси: Матер. наук. симп. 4-5 червня 1998 р. / Гол. ред. кол. Ю. Макар. — Чернівці: Прут, 1998. — 192 с.; Україна, Європа та США у формуванні нової євроатлантичної ар-

наводилися східні паралелі¹. Цілком логічно будувалися висновки: підтримка населенням інтеграційних процесів на регіональному рівні пов'язана насамперед з можливостями підвищити свій життєвий рівень.

Цікаво, інтелектуальні розмисли на європейській історико-порівняльній магістралі найдужче проймали столицю Київ і західноукраїнські наукові центри Львів, Чернівці, Ужгород.

1.2.3. Головні історіографічні ідеї

Хибно було спростити міркування ось так: "Сучасний період української історії сприймається як вченими, так і усім суспільством без будь-якого поділу на етапи, тобто як суцільний. Процеси, які відбуваються на наших очах, підлягають поки що певній регламентації і узагальненню не стільки істориками, скільки політологами"². Можна погодитися лише з тим, що дана широкодоступна проблематика мало приваблива для ґрунтового історичного аналізу. Проте нарікати на брак різнопланових досліджень із чітким хронометражем і систематикою подійного матеріалу нема підстав.

У монографічних дослідженнях академіка Національної академії наук, голови Верховної Ради (із травня 2002 р.) Володимира Литвина розглядаються докорінні перетворення у внутрішньо- і зовнішньополітичних вимірах (конституційний процес, адміністративна і військова реформи та ін.), структурні зміни в економіці та соціальній сферах, культурні тенденції. Увага акцентується на взаємовпливі та взаємозалежності політичних, економічних і гуманітарних чинників трансформаційних процесів 1990-х рр.

Праці Литвина загалом поклали початок дослідженням вітчизняною історіографією проблем політичного лідерства, ідейного і політичного плюралізму в незалежній Україні. Як висока посадова особа — глава адміністрації президента (1999–2002), історик також здійснив загальне керівництво підготовкою послання президента до Верховної Ради "Україна: поступ у ХХ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 рр.", де накреслено європейську модель трансформаційних перетворень.

хітектури безпеки: Матер. міжнар. конф. 28-29 травня 1999 р. / Упоряд. С. Лихоманенко. — Київ: Атлантична Рада України, 1999. — 58 с.; Міжнародна наукова конференція "Десять років незалежності України" (Бердянськ, 24-25 травня 2001 р.): Тези доп. / Ред. О. Реєнт. — Київ, 2001. — 100 с.

¹ Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України: Доп. і реф. політолог. симп. (Київ, 16-18 листопада 1995 р.). — Львів, 1996. — 316 с.; Чиналиев У. Кыргызстан и Украина: Общее и особ. в разв. полит. структур. — Киев: Довіра, 1997. — 159 с.; Snyder T. The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. — New Haven: Yale UP, 2003. — 384 p.

² Новітня історія України. 1900–2000: Підруч. для студ. / А. Слюсаренко, В. Гусев та ін. — С. 613.

Оцінюючи 1991–2001 рр. як "десятиліття, що варте століття", В. Литвин зауважив, що "реалії незалежної України з різних причин поки що не відповідають тій бажаній оптимальності". Тому велінням часу стали масштабні якісні зрушення у системі економічних відносин і соціальних цінностей. Вони остаточно утвердять Україну як важливий чинник стабільності європейської та світової спільноти. В активі позитивних змін десятиліття (радіше динамічного п'ятиліття 1996–2001) прийняття Конституції, активна зовнішня політика, запровадження грошової одиниці, аграрна реформа, паростки економічного росту.

Хоча відзначені роки стали предметом особливої уваги з боку вітчизняної історіографії, причому не тільки істориків, але й політологів, соціологів, правників, економістів, культурологів, проте, на погляд Володимира Литвина, "урожаїв" майбутніх історичних напрацювань не може бути поза фактологічним полем". Не випадково у нього головним базовим матеріалом слугують поточні архіви державних і громадських інституцій.

Основне — "донести фактологічну сутність, без перебільшення, найважливішого періоду державного становлення та утвердження України". А задокументований час наведе лад "з акцентами, нюансами, напівтонами у неповторних суспільних переплетіннях"¹. Зрештою, за Литвином, суха заземлена інформативність здатна до правдивої діагностики і прогнозу, до дієвого наближення привабливого майбутнього.

У центрі прискіпливої уваги заступника директора Інституту історії України НАНУ, доктора історичних наук Станіслава Кульчицького три головні проблеми трансформаційного періоду: становлення демократії, ринкової економіки і громадянського суспільства². Досягнення і невдачі державотворчого процесу показано через призму виборчого повороту 1994 р., боротьби за нову Конституцію і ринкові реформи. Від гостроти політичних баталій залежали і вектори міжнародної політики.

Незалежній Україні знайшлося поважне місце у капітальному шеститомнику під редакцією академіка НАНУ Івана Кураса³. Дослідників найсильніше захопили сюжети про державотворення 1992–1994 рр. (Леонід Тупчієнко), формування громадянського суспільства з акцентом на партії та ЗМІ (Олександр Дергачов), націотворення з кримською, мовною

¹ Литвин В. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – С. 5-7.

² Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – Київ, 2001. – 160 с.; Кульчицький С., Лебедева Ю. Україна – суверенна і незалежна держава. – Київ, 2001. – 32 с. // Історія України. – 2001. – № 12; Kul'chytsky S. Nation-building in the independent Ukraine. – Kyiv – New York: Ukrainian American Association of University Professors, 2003. – 188 p.

³ Політична історія України ХХ століття: У 6-ти / Гол. ред. кол. І. Курас. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / Кер. О. Майборода. – Київ: Генеза, 2003. – С. 523-678.

і конфесійною проблемами (Олександр Майборода), політичний досвід конституційного процесу і виборчих кампаній (Леонід Шкляр), геополітика (Фелікс Рудич) та футурологічний вимір (Микола Михальченко). Європейський вибір, на відміну від євразійського, вважався найбільш оптимальним шляхом розвитку сучасної України.

Західна історіографія відреагувала на творчі роздуми українських інтелектуалів трьома спільними комплексними "гросбухами", виконаними під орудою Герхарда Сімона (Інститут східних і міжнародних студій Кельнського університету)¹, Петера Йордана (Австрійський інститут Східної та Південно-Східної Європи)² і Всеволода Ісаїва (Торонтський університет)³.

Перша книга — "Нова Україна: суспільство — економіка — політика (1991–2001)" — присвячена десятиліттю незалежності. Вона вийшла за сприяння концерну "Фольксваген". Авторами 14 тематичних розділів виступили матиті вчені, що працювали в університетських центрах України (львів'яни Ярослав Грицак і Мирослав Маринович, кияни Олексій Гарань та Ігор Бураковський), Німеччини (Александр Отт, Петер Хількес, Хайко Плайнес, Райтнер Ліднер, Вольхарт Вінценз), США і Канади (Тарас Кузьо), Великобританії (Гвендолін Шаас, Джеймс Шерр).

Приміром, на перебізі "уповільненої економічної реформи", ускладненої зловживаннями в енергосистемі та чорнобильським спадком, кваліфіковано зосередився Х. Плайкес. Реальні справи в українізації освіти показав П. Хількес, а Дж. Шерр окреслив проблему "раціонального партнерства" через призму відносин з європейським співтовариством.

1.2.4. Археографічні спроби

Оприлюднення історичних джерел відзначається природним консерватизмом. Потрібен певний час, аби все вляглося і до ключових архівів відкрили доступ. Однак паралельно фахівці трудяться в оперативному режимі. "Україна в сучасну добу (1986–2000 рр.)" — окремий розділ збірника документів і матеріалів, які висвітлюють суспільно-політичний процес на тлі всього ХХ ст.⁴ Частина з них друкується уперше.

Джерельну базу анотованої історичної хроніки склали офіційні дипломатичні документи, міждержавні договори, різноманітні угоди між країнами на урядових і міжвідомчих рівнях, а також матеріали преси і

¹ Die neue Ukraine: Gesellschaft – Wirtschaft – Politik (1991–2001) / Hrsg. G. Simon. – Köln: Böhlau, 2002. – VIII + 359 S.

² Ukraine: Geographie – ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht / Hrsg. P. Jordan. – Wien: Lang, 2001. – 827 S.

³ Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаїва; пер. з англ. – Київ: КМ Академія, 2004. – 361 с.

⁴ Україна в ХХ столітті (1900–2000): Зб. док. і матер. / Упоряд. А. Слюсаренко та ін. – Київ: Вища школа, 2000. – 351 с.

зарубіжних щорічників¹. У цій археографічній публікації показано вплив трансформаційного розвитку України на європейські інтеграційні тенденції та зворотній зв'язок у перше десятиліття незалежності. Також подано системно-інформаційний аналіз фактичного матеріалу, додатки і відомості про впливових політиків Європи.

Тотатки, репортажі, інтерв'ю про найважливіші зарубіжні візити й переговори керівників України впродовж 1990-х зібрано у книзі головного редактора центральної газети "Урядовий кур'єр" Михайла Сороки². Їх доповнено порічними коментарями причетних до формування зовнішньополітичного курсу. Поруч наведено документи — договори, угоди, заяви, меморандуми тощо, котрі визначили фундаментальні напрями міжнародної діяльності України.

Декан історичного факультету Київського національного університету, професор Анатолій Слюсаренко і доцент Університету "Києво-Могилянська академія" Микола Томенко зібрали конституційні акти сучасної України, видрукували їх за сприяння Фонду Євразія на кошти Агенції міжнародного розвитку США³. Зі свого боку правники Сергій Головатий та Леонід Юзьков документально відстежили конституційний процес.

В окремому збірнику узагальнено досвід Центральної виборчої комісії щодо десятирічного вдосконалення виборчого законодавства і виборчих систем в Україні⁴. Зачіпається правова культура учасників виборчих і референдумних процесів, у т. ч. передвиборча діяльність ЗМІ.

Маємо ряд вдалих спроб узагальнення документів і матеріалів про передвиборчі програми політичних партій та блоків, кандидатів у народні депутати (з біографічними даними)⁵. Це стосується переможців виборчих кампаній 1998 і 2002 рр., проведених за змішаною системою: у багатомандатному загальнодержавному і одномандатних виборчих округах.

Опубліковано й прокоментовано 52 правових акти (рішення виборчих комісій, судів, результати голосування) — практично всі офіційні документи щодо перебігу подій на повторних виборах народного депутата 14 липня 2002 р. в одномандатному виборчому окрузі № 35 (центр — м. Нікополь, Дніпропетровська обл.)⁶. У переддень голосування зняли опозиційного кандидата Олександра Жира.

¹ Україна і Європа (1990–2000 рр.): Анот. іст. хроніка / І. Мельникова та ін. — Київ, 2001. — Ч. 1: Україна в міжн. відн. з країнами Центр. та Пд.-Сх. Європи. — 308 с.; Ч. 2: ...з країнами-членами Європ. Союзу. — 123 с.

² Сорока М. Світ відкриває Україну. — Київ: Київ. правда, 2001. — 782 с.

³ Історія української Конституції / Упоряд. А. Слюсаренко, М. Томенко; передм. С. Головатого. — Київ: Право, 1997. — С. 279-437; Конституція незалежної України: У 3 кн. / Уклад. С. Головатий, Л. Юзьков. — Київ: Право, 1995–2000. — Кн. 2, Ч. 1. — 278 с.; Кн. 3. — Ч. 3. — 480 с., Ч. 4. — 439 с., Ч. 5. — 305 с., Ч. 6. — 414 с.

⁴ Вибори і референдуми в Україні / Гол. редкол. М. Рябець. — Київ, 2001. — 360 с.

⁵ Верховна Рада України IV скликання: Передвиборчі програми / Упоряд. Ю. Шайгородський. — Київ: Укр. центр політ. менедж., 2002. — 576 с. тощо.

⁶ Барабаш О. Уроки Нікопольської драми. — Київ: Нора-Друк, 2003. — 116 с.

Це лише кілька ілюстрацій археографічних потуг. Ще попереду копінка селекція найбільш типових документів, які наблизять хрестоматійну істину про нашу поточну історичну дійсність.

* * *

Політична історія незалежної України вивчається доволі інтенсивно у сув'язі із соціально-економічними, адміністративно-правовими, міжнародними та ін. аспектами. Причому розгалужені міждисциплінарні стосунки домінують над методологічним збагаченням різних наукових підходів. Це перше. Друге. Вітчизняна історіографія прагне передовсім донести фактологічну сутність періоду незалежності, але найчастіше в адміністративно-політичній площині. Оціночні вектори західних учених суттєво зміщені: в їх основі компаративний "європоцентричний" зріз.

Третє. Частина важливих проблем не потрапила у поле зору сумлінних дослідників, оскільки ряд суспільних процесів нелегко виборюють статус повноцінного об'єкта історичного дослідження. Віднаджує політична кон'юнктура, що спонукає до попередніх обмежень і самоцензури. Адже потрібно називати речі своїми іменами. "А коли підбираєшся дуже близько до обличчя влади, випадково можна одержати по фізіономії", — якось поставив карб історик Володимир Литвин, уже будучи головою Верховної Ради.

1.3. Медіа і віртуальна дипломатія

Розвиток усіх видів комунікацій, комп'ютерної техніки і космічного зв'язку став головною ланкою і рушійною силою глобалізації. Як сфера суспільної діяльності, політика вимагає постійного контакту між різними носіями влади, між державою і громадянами. Водночас, це поглиблює демократію і зміцнює громадянське суспільство, але не усуває загрозу всебічного контролю держави над громадянами¹. Найбільша небезпека у використанні засобів інформації як інструменту маніпулювання.

Звісно, без наукових коментарів тут не обійшлося². Невід'ємною ознакою трансформації суспільства стали кардинальні перетворення способу життя і соціальної поведінки населення. Змінилася цінніснонормативна система, відмерли старі та утворилися нові міфологічні конструкції. Рекламні технології тісно пов'язали сучасний міф із поняттям іміджу³. Роль "головного міфологізатора" виконують медіа, можливості яких за

¹ Чайка В. Засоби масової інформації: соціально-філософські аспекти // Філософська думка. – 2001. – № 2. – С. 124-131.

² Григор О. Формування інформаційного суспільства в Україні в контексті інтеграції в Європейський Союз: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр. – Львів, 2003. – 20 с.; Гриценко О. Мас-медіа в процесах демократичних трансформацій українського суспільства: Автореф. дис... д-ра політ. наук. – Київ, 2003. – 31 с.

³ Усов Д. Міфологізація свідомості в сучасному суспільстві: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Київ, 2002. – 19 с.

останні десятиріччя зросли в декілька разів. Насамперед — телебачення, що формує міфологію нового типу, засновану на культурі сучасності.

Привільно тут маркетологам і рекламистам, які верховодять "битвами за впізнаваність", застовуючи технічні прийоми позиціонування, у т. ч. окремих країн (як засвідчили на прикладі Бельгії фундатори "другого кращого рекламного агенства світу")¹. У надкомунікативному суспільстві, перенасиченого маркетинговим шумом, першочерговості набуває змагання за ментальні "полички", атака на свідомість споживача інформації.

1.3.1. Можливості інформаційно-комп'ютерної революції

У світі проходить суттєвий перерозподіл інтелектуальних і матеріальних ресурсів на користь вироблення інформаційного продукту. В останню третину ХХ ст. відбулася чергова глобальна наукова революція, що народила інформаційну цивілізацію. Комунікаційний вибух характеризувався на середину 1986 р. такими світовими параметрами — близько 30 тис. радіо- і телестанцій, більше 1 млрд. приймачів і понад 0,5 млрд. телевізорів, 8,2 тис. щоденних газет загальним разовим тиражем 440 млн. прим. і 1,7 тис. назв книг щодоби². Тільки на пропаганду за кордоном США щорічно тоді тратили майже 5 млрд. дол., у т. ч. 1 млрд. — на Інформаційне агенство. У цій сфері працювало більше 350 тис. чол.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій привів до широкого розповсюдження нових електронних засобів масової комунікації. У 1980-х виникла всесвітня мережа Internet, яка започаткувала співтовариство інформатизованих суспільств. Суттєво розширився вплив традиційних друкованих видань, аудіо- і відеопродукції, радіомовлення і телебачення. Протягом 1990-х в Україні оформився їх специфічний тип — мас-медіа перехідного суспільства. У 1988–1992 рр. вони виступили проти державної системи, відіграли ключову роль у розпаді СРСР. Згодом доконаним фактом стали неконтрольована монополізація ЗМІ, залежність журналістів від олігархічної влади.

Неухильно скорочувалося виробництво українських фільмів: із 136 картин (1991–1992) і 70 (1993–1994) до 11 (1999–2000)³. Натомість щорічно на вітчизняний ринок кіновідеопродукції надходило 2 тис. зарубіжних. Україна 1990 р. мала найбільш структурований в Європі прокат. Налічувалося 27,2 тис. кінотеатрів і кіноустановок, у т. ч. у селах 22,2 тис. Проте у 1990-ті ця мережа скоротилась утричі (до 7800), а кількість від-

¹ Райс Э., Траут Дж. Позиционирование: битва за узнаваемость / Пер. с англ. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – С. 179-186.

² Зарубежная печать: Кр. справочник. Газеты. Журналы. Информационные агенства / Гл. ред. С. Лосев; предисл. А. Красикова. – Москва: Политиздат, 1986. – С. 4, 8.

³ Актуальні проблеми інформаційної безпеки України (Аналіт. доп. Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 1. – С. 2-50.

відувань кіносеансів упала в 113 разів (із 552 млн. до 4,9 млн. за рік). Кіноглядач зосередився у затишку приватних осель, де, крім того, поширився український сегмент всесвітньої павутини. Його користувачі прагнули обминути політичну цензуру й отримати інформацію в режимі реального часу. І при цьому досить дешево.

Відкритий доступ до WWW (Word Wide Web) започатковано у грудні 1991 р. За кілька років утвердився він і на українських теренах. Швидко унаочнився й матеріалізувався реальний статус глобалізованої інформаційної індустрії, нове співвідношення політики й економіки. Для розвитку цивілізації значення інтернету рівнозначне відкриттю і освоєнню Америки п'ять століть тому. Живучи в умовах третьої (після аграрно-ремісничої та індустріальної) соціотехнологічної революції — інформаційно-комп'ютерної, історик будь-якого контексту дістав колосальний масив джерел.

Недаремно в університетах світу відкрилася спеціалізація "історична інформатика". Досить відчутна потреба у відповідних навігаційних сервісах (каталоги, рейтинги і пошукові системи). Заявила про себе міжнародна асоціація History & Computing, яка проводить щорічні конференції у різних країнах Європи. Особливий інтерес викликали питання, пов'язані з авторським правом і посиланнями на електронні ресурси, а також розробка відповідних освітніх методик.

Найбільшу вагу мають вітчизняні та зарубіжні сайти друкованої періодики, органів державної влади і науково-дослідних інституцій. Національні інформаційні ресурси є результатом інтелектуальної діяльності, зафіксовані на матеріальних носіях і мають споживчу цінність (політичну, економічну, соціокультурну тощо)¹. Перші інтернет-видання з'явилися у Центрально-Східній Європі на початку 1996 р., а незабаром стали невід'ємною частиною медійної мережі України². Про це свідчать, зокрема, архіви повних електронних версій потужних національних друкованих органів.

Осібню можна вести бесіду про контент-проекти — електронні газети, енциклопедії тощо. Так, уже у 2000 р. переможцями всеукраїнського конкурсу Web-проект серед 184 претендентів стали сайт новин "Кореспондент" та інформаційний портал Liga³. Вони спиралися на поважні кореспондентські та перекладацькі сили. Знання англійської мови — *lingua franca* інтернету — не таке вже й мізерне серед українських інтелектуалів.

За маркетинговими оцінками, в 2000–2004 рр. серед населення України (близько 48 млн. чол.) послугами інтернету користувалося від 400 тис.

¹ Стратегії розвитку України: теорія та практика / За ред. О. Власюка. – Київ: НІСД, 2002. – С. 657.

² Цісак В. Преса в Інтернеті – Інтернет у пресі // Українська періодика: історія та сучасність / За ред. М. Романюка. – Львів, 2000. – С. 327-332.

³ Шейко М. У віртуальному просторі запахло реальними грошима // Галицькі контракти. – 2001. – № 1-2. – С. 20-21.

до 4 млн. чол. (Українська правда, 25 березня, 3 липня 2003 р.). Приблизно чверть із них — постійно (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1. Динаміка росту українських користувачів інтернетом

Роки	2000	2001	2002	2003	2004
загальна кількість	0,4 млн.	1,1 млн.	2,5 млн.	3,8 млн.	5,5 млн.
частка до всього населення	0,8 %	2,2 %	5 %	8 %	11,5 %
активних користувачів	–	0,3 млн.	–	0,9 млн.	–

Примітно, тижнева аудиторія відвідувачів українських ресурсів у вересні 2001 р. становила 790 тис. чол., із них тільки 130 тис. зверталось до Уанету щодня. 43,8 % — закордонні відвідувачі: половина припала на СНД. Отже, Захід і Схід представлені рівномірно.

Вже 2003 р. інтернетом користувалося 3,8 млн. або близько 8 % населення (серед міських жителів 10 %). Більшість (74 %) мали доступ на роботі. Частка українських користувачів значно менша, ніж у розвинених країнах, але як у Бразилії, Аргентині та Росії. Це 28 місце в Європі та 45-е в світі. Для порівняння — у США 154 млн., а разом у світі 400 млн.¹ Найбільше у Швеції (62 % населення), найменше в Індії (1 %).

Фактично всі політичні гравці зацікавлені в оперативних і дешевих каналах поширення інформації. Тому кількість інтернет-сайтів в українському сегменті сягла 28,8 тис. (Кореспондент, 21 січня 2004 р.). Відмінність мережевих від інших видів ЗМІ у меншій вразливості від адміністративного тиску і у високому рівні зовнішнього інвестування. "Кореспондент", приміром, належав групі Sputnik–Media американця Джеда Сандена, а Forum — дітище вітчизняних інвесторів (Торгового дому "Запоріжсталь").

Журналістські проекти всесвітньої павутини почали сприймати на рівні з традиційними медіа, завдячуючи США: після оприлюднення у 1998 р. матеріалів про скандальний зв'язок президента Білла Клінтона і стажистки Білого дому Моніки Левінської². В Україні вибух у ставленні до

¹ Нестеренко М. Уанет у вересні сягнув 2 мільйонів юзерів // Українська правда. – 2001. – 31 жовтня.

² Лиховій Д. СамWWWидав кінця століття // Україна молода. – 2000. – 28 грудня.

інтернету як дієвого інструмента розблокування перепон свободі слова спричинила "справа Гонгадзе" 2000 р. У листопаді 2004 р., коли відбулися два тури президентських виборів і почалася "помаранчева революція", українська інтернет-аудиторія збільшилася порівняно з жовтнем на 39,6 %. Кількість користувачів, які протягом місяця хоча б один раз відвідували мережу, досягла 5 млн. 566 тис. 897 чол. (Українська правда, 14 грудня 2004 р.).

Проте Україна мляво представлена в інтернеті. Фактично не задіяна система розповсюдження інформації за кордоном. Тому образ України відповідав ідеальній моделі слаборозвинутої країни третього світу, а політичні й економічні відомості про неї були переважно негативними. За винятком спортивних досягнень, не спостерігалось популяризації науки і технології, мистецтва в їх найвищих проявах.

1.3.2. Чільні імена і редакційні підходи

Оперативна політична публіцистика є доволі ефективним механізмом спілкування зі світом, оскільки здатна розвіяти історичні упередження і створити привабливий імідж України. Йдеться про відкриття й демонстрацію світові тисячолітньої культури, що стала вагомим внеском у розвиток цивілізації, але зухвало реквізувалася поневолювачами.

Стосовно міжнародних відгуків на події в Україні 1991–2005 рр., то суттєвим джерельним масивом є відповідний вітчизняний та російський моніторинг, акумульований у спеціалізованих інтернет-виданнях. Цінний перекладний матеріал зібрано американським Інститутом демократії ім. П. Орлика, що підтримувався українською діаспорою.

У пригоді, зокрема, інформаційно-аналітичні сайти, де оглядаються публікації західноєвропейських і північноамериканських медіа. Ряд із них склали українську мережу новин — "Українська правда", "Кореспондент", "СвітЮА", "Про нас: Україна очима світу" (працював кілька місяців 2001 р.), Part.org.ua (нині на консервації). Гарну послугу дають українські служби радіо ВСС (Великобританія), Deutsche Welle (Німеччина), Radio Free Europe / Radio Liberty (США) та ін. До якісних російських інформаційних порталів належать "Зарубежная печать о России", "ИноСМИ.Ru", "Мировые дискуссии".

Окремої згадки заслуговує незалежна інформація і аналітика США. Значний українознавчий джерельний ресурс традиційно акумулюють провідні теле- і радіокомпанії США — CBS-News, CNN, FoxNews, ABC-News, NBC-News. Серед друкованої періодики, де приділяється достатньо уваги Україні — впливові газети Washington Post, Washington Times, New York Times, USA Today, Wall Street Journal, Chicago Tribune, Boston Globe, Los Angeles Times, Houston Chronicle, Philadelphia Inquirers, New York Daily News, журнали Time, Newsweek та ін. Всі вони мають чи не взірцеві інтернет-версії.

У цілому міжнародний потік інформації останніх десятиліть складають зміни: влади і ресурсів, цінностей і сприйняття, національних і між-

народних систем. Причому більшість новин іде від розвинутих країн до тих, що розвиваються. Вони продукуються і розповсюджуються крупними або ж глобальними інформаційними агентствами — BBC і Reuters (Великобританія), AFP (Agence France Presse, Франція), CNN і AP (Associated Press, США).

На дисертаційному рівні доведено, що "велика трійка" (Reuters, AFP і AP) залишаються найпотужнішими¹. Протягом 1990-х на них припадало більше 80 % новин, якими щоденно оперували світові ЗМІ. Деякі з крупних газет підтримували власні інформаційні служби (Times, Financial Times, Monde, Washington Post, Wall Street Journal). Через транскордонні мережі йде пряма трансляція з місць подій. CNN навіть встановило світовий рекорд безперервного мовлення у прямому ефірі — 25 год. Оскільки аудиторією є цілий світ, то вплив очевидний.

Ясна річ, на порядку денному часто стояв сумнів з приводу об'єктивності та неупередженості у відборі новин. Зорієнтованість українського відділення Reuters, наприклад, полягала у "продажу України" західним інвесторам і медіа². Отже, відстежувалися лише декілька ключових тем: Чорнобиль, урожай, зовнішні зобов'язання і макропоказники.

Deutsche Welle із першого виходу в ефір 3 травня 1953 р. презентує себе сучасною комунікацією. Фінансується урядом ФРН і тримається на трьох "стовпах": телеканал (DW-TV), радіостанція (DW-radio), інтернет-портал (dw-world.de). У Бонні та Берліні над програмами, приміром, у квітні 2003 р. працювали 1,5 тис. співробітників-представників 60 націй.

Федеральний закон про "Німецьку хвилю" визначив її програмні засади: "Подавати споживачам інформації за кордоном повноцінну картину політичного, культурного і економічного життя в Німеччині, а також представляти й пояснювати німецьку позицію з важливих питань". Починаючи з літа 2001 р., українська служба вдвічі збільшила мовлення (із 30 до 60 хв. щодоби) через "масове обмеження свободи преси в Україні"³. Типові приклади зафіксовано в офіційних заявах США і ЄС про переліцензування київського радіо "Континент", де виходили в ефір "Німецька хвиля", "Бі-бі-сі", "Голос Америки".

В Україні жадібно слухали "Свободу" у серпні 1991 р. — у дні спроби державного перевороту. Українські передачі радіо Radio Free Europe / Radio Liberty надалі тривали п'ять годин на добу⁴. На відміну від Voice

¹ Пантелеймонов О. Діяльність інформаційних агентств світу в умовах формування глобального комунікаційного простору: Автореф. дис... канд. політ. наук. — Київ, 2003. — 20 с.

² Макропоказники — у життя! // Галицькі контракти. — 2001. — 12 лютого. — С. 13-14.

³ Гуманітарна допомога українській демократії // Українська правда. — 2001. — 27 березня.

⁴ Баландюк Н. Про що не говорить радіо "Свобода" // Людина і влада. — 2000. — № 7-8. — С. 80-85.

of America, головне призначення котрої у висвітленні політики Сполучених Штатів з усіма її інститутами, "Свобода" намагається зосередити увагу на розвитку подій у Східній Європі. У цих країнах вона грає три функції: знайомить із новинами, поширенню котрих перешкоджає місцева влада; попереджає приховування невігідних владі новин; допомагає аудиторії перебороти радянський стиль життя.

Українська служба радіо BBC розпочала мовлення 1 червня 1992 р. Нині хронометраж її мовлення 14 год. 20 хв. Усі програми висилаються "вживу" зі студії в Лондоні.

Ще 1939 р. українська мова стала п'ятою мовою, якою працювало Ватиканське радіо¹. Нині це найсучасніший супутниковий центр, чії радіохвилі приймаються у світі 40 мовами. Програмні документи Ватикану постійно акцентують увагу на правдивості медіа, яких спокушають: прями неправда, інформаційна селективність, небезпечний підтекст.

Висока повага до журналістики склалася на Заході історично. Більшість впливових видань мають тривалу біографію. Так, гранду журналістики Neue Zürcher Zeitung близько 230 років. Найстаріша газета Швейцарії належить до найбільш інформованих видань Європи. Це настільна газета провідних політиків німецькомовних країн. Майже шоста частина її тиражу розходить за кордоном². В Україні також розташувалася кореспондентський пункт Neue Zürcher Zeitung в особі Астрід Коль.

Влітку 2004 р. новими власниками британського "кита" Daily Telegraph стали близнята-мільярдери Девід і Фредерік Барклі, котрі вже володіли шотландським щоденником Scotsman. Вони виграли аукціон, запропонувавши 1,33 млрд. дол. За 150-річну історію Daily Telegraph, що підтримує консерваторів, всього вп'яте змінила власників.

Після появи у Financial Times проблемних статей щоразу спостерігається бурхлива реакція української влади. У Києві невідлучно "чергують" її сумлінні журналісти. Власне, сама Financial Times навіть зачекалася спеціального українознавчого дослідження.

У британських газетах (Guardian, Independent та ін.) часто з властивим англійцям чорним гумором українські сюжети (участь у торгівлі зброєю з країнами-ізгоями і т. п.) вплетені в канву загальносвітової геополітичної ситуації.

У Німеччині існують кілька загальнонаціональних газет, але ринок преси найбільше насичений на регіональному рівні. Без Frankfurter Allgemeine Zeitung, Süddeutsche Zeitung, Welt, Spiegel, Zeit, важко уявити сучасне німецьке суспільство.

Frankfurter Allgemeine Zeitung найпопулярніша у середовищі лідерів громадської думки — людей, які ухвалюють рішення в економіці та держуправлінні. У газеті за неповних два роки (від початку 2003-го) про

¹ Гудзик К. Українське радіо Ватикану // День. – 2000. – 21 липня.

² Іванов В. Типова швейцарська газета... // День. – 2000. – 15 грудня.

Україну згадала у 485 матеріалах: присвячених їй безпосередньо або у контексті ширшої теми.

До українських тем зарубіжної преси відразу ж пробудилася й біжуча джерелознавча та історіографічна цікавість. Один із типових прикладів. Корнеліус Охманн, референт крупного німецького видавництва науково-дослідного профілю Бертелсманна з Гутерслога, побудував сюжет демократичних і ринкових перетворень в Україні на східноєвропейському тлі, активно послуговуючись публікаціями *Neue Zürcher Zeitung*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* і *BIOst Aktuelle Analysen*¹.

Між іншим, на сторінках *BIOst* (часопису Федерального інституту східноєвропейських наукових і міжнародних студій) розмістили свої дослідження такі поважні німецькі знавці України, як професор історії Кельнського університету Герхард Сімон і політолог Александер Отт.

Найкрупніший у ФРН видавничий дім Axel Springer випускав у світі 120 періодичних видань, зокрема відомі газети *Bild* і *Welt*. Зробив перші кроки він і в Україні (Німецька хвиля, 7 жовтня 2003 р.). У вересні 2003 р. українською дебютував журнал *Auto Bild*, який видавався в 15 країнах і мав 35 млн. читачів. В Україні *Auto Bild* став двотижневим (4 грн. за прим.).

Більшість газет у Франції (понад сто щоденників) знаходилися у приватній власності і не зв'язані з політичними партіями. Потужний вплив зберігають за собою *Monde*, *Liberation*, *Figaro*, *L'Ouest France*. На початку ХХІ ст. обсяг продажу загальнонаціональних видань зменшився, а популярність регіональних зросла.

Політичні процеси незалежної України скрупульозно відстежувала плеяда західних аналітиків Андріан Каратницький і Владімір Сокор (*Wall Street Journal*), Стівен Ерлангер, Патрік Тайлер і Майкл Вайнс (*New York Times*), Шарон Лафраньєр, Пітер Бейкер і Андерс Ослунд (*Washington Post*), Наталія Федущак (*Washington Times*), Мері Мисьо і Робін Діксон (*Los Angeles Times*), Христина Лапішак, Ліда Полетц, Фред Вейр, Ейрі Фарнам і Скот Петерсон (*Christian Science Monitor*), Джеффри Йорк (*Globe and Mail*), Аскольд Крушельницький (*Daily Telegraph*), Христя Фріланд, Стефан Вагстіл, Чарльз Кловер і Том Ворнер (*Financial Times*), Гілз Віттелл (*Times*), Ян Трейнор (*Guardian*), Патрік Кокберн (*Independent*), Гізберт Мрозек (*Berliner Zeitung*), Герхард Гнаука і Александер Пап (*Welt*), Матіас Брюгманн (*Handelsblatt*), Томас Урбан (*Süddeutsche Zeitung*), Астрід Коль (*Neue Zürcher Zeitung*), Наталі Нугаред (*Mond*), Лоран Ніколет (*Temps*), Луїс Матіас Лопес (*Pais*), Фабріціо Драгосеї (*Corriere della Sera*) та ін.

Заступник головного редактора *Financial Times* Христя Фріланд — українка за походженням. Галичанин Богдан Осадчук (1920 р. н.) мешкав у Берліні з 1939 р., німецькій громадськості більше відомий під

¹ Ochmann C. Ukraine // Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa / Hrsg. W. Weidenfeld. – Gütersloh: Bertelsmann, 1995. – S. 389-403.

псевдонімом Alexander Korab, під яким протягом півстоліття працював східноєвропейським коментатором *Neue Zürcher Zeitung* і західноберлінської *Tagesspiegel*, вів "Українську хроніку" в польському журналі "Культура" в Парижі. Він професор Берлінського вільного університету з 1966 р. Став дуже відомий у Польщі як один з авторів польсько-українського примирення.

Тому видавництво "Фібре" випустило книгу його розмов із головним редактором німецько-польського журналу "Діалог" (Берлін) Базілем Керскі. "Український космополіт з берлінською адресою" висвітлив відносини України, Польщі та Німеччини наприкінці та після Другої світової війни¹. Вперше ця книжка під назвою "Wiek ukraińsko-polski" вийшла у Любліні 2001 р. з передмовою президента А. Квасьневського і мала величезний резонанс. Вона витримала три видання, на котрі відгукнулися рецензіями провідні польські щоденники.

Не відставав шведський економіст Андерс Ослунд, чільний співробітник *Carnegie Endowment for International Peace*, економічний радник українського уряду (1994–1997) і автор блискучих книг про економіку незалежної України². Німецький політолог Александер Пар був директором програм по Росії та СНД у Німецькому товаристві зовнішньої політики (Берлін).

Військова історія і національна ідентичність — спеціалізація Анатолія Лівена, колишнього кореспондента *Times* у Москві³. Далі він редагував журнал *Strategic Comments* (Міжнародний інститут стратегічних досліджень у Лондоні), працював старшим науковим співробітником Фонду Карнегі. За русофільські симпатії дехто охрестив тенденційними його нариси "Україна і Росія: братерська непримиреність" (1999).

І навпаки. Американський антрополог Кетрін Ваннер тривалий час (1990–1996) провела в Україні, подорожуючи різними регіонами. Її книжку "Тягар мрій. Історія та ідентичність у пострадянській Україні" (1998) вибагливі українці зустріли вельми прихильно⁴. Підкупив збалансований виклад.

Анна Рейд закінчила Школу славістики і східноєвропейських студій Лондонського університету⁵. У 1993–1995 рр. працювала у Києві кореспондентом двох британських часописів *Economist* і *Daily Telegraph*. Гер-

¹ Ein ukrainischer Kosmopolit mit Berliner Adresse: Gespräche mit Bohdan Osadczuk (Alexander Korab) / Hrsg. B. Kerski, A. Kowalczyk. – Berlin: Fibre, 2004. – 224 S.

² Economic reform in Ukraine: the unfinished agenda / Eds. A. Aslund, G. de Menil. – Armonk: Sharpe, 2000. – XIV + 287 p.; Аслунд А. Розбудова капіталізму: Економічні перетворення у країнах колишнього Радянського блоку. – Київ: Дух і Літера, 2003. – 636 с.

³ Lieven A. Ukraine and Russia. A fraternal rivalry. – Washington: United States Institute of Peace, 1999. – XVI + 182 p.

⁴ Wanner C. Burden of dreams: History and identity in post-soviet Ukraine. – University Park: Pennsylvania State University, 1998. – XXVII + 255 p.

хард Гнаук (1964 р. нар.) студіював східноєвропейську історію, славистику і політологію у Майнці та Західному Берліні, з 1999 р. працював кореспондентом *Welt* у Варшаві, спеціалізуючись на Польщі та Україні.

Інший варшавський кореспондент Томас Урбан із впливової *Süddeutsche Zeitung* дохідливо роз'яснив редакційну тактику Заходу. Дуже складно знайти в газеті місце для України. Вимагається конкретний привід: канцлер їде до Києва чи президент до Берліна. Але завжди, крім Чорнобиля, можна торкнутися таких тем, як письменницькі візії, Західна Україна, Львів, Галичина. Ваблять традиційні історичні зв'язки з цим регіоном.

Як на экс-кореспондента першого каналу німецького телебачення у Москві Томаса Рота, німців дуже цікавить економічний розвиток України, приміром, чи вдасться зменшити енергетичну залежність від Росії. Приваблюють політичні відносини. Але українська опозиція певною мірою незрозуміла: роздрібленість, непереконливі особистості. Німецьке око звикло до чіткої картини.

Т. Урбан переконаний: з Варшави Україну видно інакше, ніж з Москви¹. Він працював в обох столицях. Про сусідню країну кореспондент отримує перші повідомлення із місцевих ЗМІ: у Москві — через російські медіа, у Варшаві — через польські. Поляки повідомляють дуже детально й об'єктивно, чого бракує росіянам. Тому, як і *Süddeutsche Zeitung*, інші впливові німецькі газети *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Frankfurter Rundschau* і *Welt* теж писали про Україну з Варшави, а не з Москви. До речі, аби не дивитися через "московські окуляри" на балтійські держави — Естонію, Латвію і Литву, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* друкувала матеріали свого співробітника зі шведської столиці Стокгольма.

Перед початком крупних подій, зокрема виборів, поважні видання відсилали до Києва спеціальних кореспондентів. Так, іспанка Пілар Бонет (*Pais*) про Україну писала з 1986 р., від часу Чорнобильської аварії. Із початком помаранчевої революції інтерес до її статей зріс неймовірно.

Важливі публікації західних мас-медіа на українську тематику мали чималий розголос в Україні не тільки в перекладній інтернет-іпостасі, але в постійному супроводі якісних вітчизняних газет і журналів, зокрема, "День", "Політика і культура", "Галицькі контракти", "Дзеркало тижня", "Високий замок" та ін. Не кажемо вже про англомовну пресу, як *Kyiv Post* (виходить із 1995 р. під орудою бізнесмена Д. Сандена, розрекламованого свого часу Службою безпеки України)². Американцю належить і відомий "Кореспондент".

⁵ Reid A. *Borderland: A journey through the history of Ukraine*. – Boulder: Westview press, 2000. – XIII + 258 p.

¹ Гончаренко В. Україна в німецьких ЗМІ // Німецька хвиля. – 2004. – 1 травня.

² Лемиш А. Видавця газети *Kyiv Post* не пускають в Україну // День. – 2000. – 13 квітня.

Важливим джерелом для цієї роботи стали наукові журнали, що містять статті, рецензії, огляди, хроніку. Вона дозволила уважно слідкувати за новинками історичних студій. Особливо це стосується видань "Український історичний журнал", "Історія України", "Архіви України", "Історія України в школах", "Історія в школі", "Київська старовина", "Пам'ять століть", "Пам'ятки України", "Хроніка 2000", "Український історик".

Чимало корисного взято із вітчизняних журналів, які присвячені міжнародним відносинам ("Політика і час", "Науковий вісник Дипломатичної академії", "Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки"), суспільно-політичним і соціально-економічним трансформаціям ("Людина і політика", "Національна безпека і оборона", "Стратегічна панорама", "Нова політика", "Економіка України", "Соціологія: теорія, методи, маркетинг", "Філософська думка"), соціокультурним аспектам ("Критика", "Визвольний шлях", "Політика і культура", "Універсум") тощо.

Так само помічними стали оперативні публікації зарубіжної наукової періодики США — [Foreign Affairs](#), [National Interest](#), [Europe-Asia Studies](#), Великобританії — [Jane's Intelligence Review](#), Франції — [Monde Diplomatique](#), Німеччини — [Osteuropa](#) (виходить щомісячно у Штутгарті з 1950 р.) і ВІОst, Росії — "Современная Европа", "Полис", "Новая и новейшая история". Між іншим, у системі Російської академії наук активно діє Інститут Європи (засновано 1998 р.), на котрий в Україні чомусь забракло сил.

До української проблематики проявили інтерес дослідницько-консультативні установи США: Council on Foreign Relations (Рада із зовнішньополітичних зв'язків), American Foreign Policy Council (Американська рада із зовнішньої політики), Center for American-Eurasian Studies and Relations (Центр американо-євразійських досліджень і зв'язків), Nuclear Control Institute (Інститут ядерного контролю), Carnegie Endowment for International Peace (Фонд Карнегі за міжнародний мир), Center for Strategic and International Studies (Центр стратегічних і міжнародних студій), Center for Defense Information (Центр оборонної інформації), Heritage Foundation (Фонд "Спадщина"), CATO Institute (Інститут КАТО) тощо.

До співпраці з ними долучилися вчені з різних американських університетів — "мозкових центрів" економічних, політичних, юридичних, соціальних, культурних і зовнішньополітичних ініціатив.

1.3.3. Україна в пошуках свого міжнародного іміджу

Існування у неточному і спотвореному середовищі історико-політичної інформації не мислимо для поважної держави. Інакше у всесвітню історію випадково вкарбуються яскраві, але неправдиві подробиці. Відзначеним аспектом активно цікавляться фахівці з міжнародних інформаційних потоків, виокремлюючи іміджеві стратегії.

Попри певну джерелознавчу неконкретність ґрунтовну студію міжнародного іміджу України здійснив Український центр економічних і

політичних досліджень ім. О. Разумкова¹. Вперше зроблено комплексний підхід і сформульовано пропозиції. Вивчали проблему й дипломати. Зокрема, член-кореспондент НАНУ, посол в Італії В. Євтух і другий секретар посольства В. Саблук проаналізували принципи висвітлення української тематики в країні перебування².

У цілому нема особливої небезпеки в хибності зарубіжних оцінок, бо внутрішню економічну і політичну недолугість незалежної України не перевершить жоден зовнішній фактор. Завше не вистачало вихідних даних — розвинута демократія, дотримання прав людини, зростання добробуту, поважне місце національного господарства у світовій економіці.

Позитивний потенціал зарубіжних ЗМІ блокували стереотипи, які глибоко засіли в політичній свідомості пересічних українців³. Це — боротьба як створення (з реальними і надуманими ворогами), безуспішність (відмова захищати свої права), рівність у споживанні, деактуалізація цінностей.

Позитивний імідж держави не буде фактом міжнародного інформаційного процесу, допоки не стане фактом внутрішньої самооцінки суспільства⁴. Тому сумнівно є теза про те, що західні ЗМІ, тиражуючи переважно негатив про Україну, виконують замовлення недругів і конкурентів. Саме вітчизняні інтелектуали виступили джерелом офіційних і неофіційних світових версій української дійсності.

Проведений аналіз у 2000 р. понад 1,2 тис. матеріалів закордонних ЗМІ засвідчив, що негативними характеристиками політичної системи України виступили корупція державних структур, нерозвиненість громадського суспільства, неувага держави до пересічних громадян і до свого іміджу⁵. Зокрема, політичні партії та громадські організації не стали надійними ланками зворотних зв'язків між владою і суспільством.

Об'єктом оригінального дослідження російських географів стали "якісні" зарубіжні газети. Контент-аналізом оброблено більше 20 тис. статей, поданих американською Washington Post (6437), французькою Monde (7554) і німецькою Berliner Zeitung (5869) упродовж року (жовтень 2000 – вересень 2001)⁶. Зазвичай внутрішньополітичне життя країн,

¹ Міжнародний імідж України: міфи і реалії: Аналіт. доп. // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 3. – С. 2-68.

² Євтух В., Саблук В. Формування іміджу України в Італії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 165-175.

³ Левченко О. Масова політична свідомість перехідної доби: українські реалії та перспективи // Нова політика. – 1999. – № 6. – С. 20-22.

⁴ Сушко О. Україна в дзеркалі західних ЗМІ // Дзеркало тижня. – 2001. – 27 жовтня.

⁵ Міжнародний імідж України. – С. 2-44.

⁶ Колосов В. и др. Геополитическая картина мира в средствах массовой информации // Полис. – 2003. – № 3. – С. 33-49.

що не входять у світове "ядро", цікавить західні газети, коли спалахують кризи, конфлікти і міжусобиці.

У цьому плані Україна тоді мала сприятливі умови для прискіпливої уваги — "справа Гонгадзе". Але серйозного інформаційного прориву не сталося. Україна за числом присвячених їй публікацій не потрапила у першу двадцятку країн. Її частка в інформаційному масиві нижча 1 %. Росія, навпаки, не випала з "десятки" із долею в 3 %.

Так само під контент-аналіз потрапили 547 повідомлень у найбільших американських і британських періодичних виданнях із 1 січня 2000 до 31 березня 2001 рр.¹ Саме цей відрізок часу кардинально змінив український суспільний ландшафт. Відбулася чергова кристалізація стереотипних уявлень. По-перше, висвітлено здебільшого негативні аспекти політичного життя, по-друге, президент України перетворився на головний об'єкт постійної критики.

Показово, що преса Великобританії та США за увесь 2000 р. присвятила Україні менше статей, ніж за перший квартал 2001 р. (багатий на гучні скандальні події) — 227 проти 320. Водночас імідж українців відмінний від негативного образу держави. Найчастіше витримана лінія про дуже талановиту і освічену націю, що постраждала від Чорнобильської катастрофи. Це звичайна європейська нація з усіма позитивами і недоліками.

У 2001 р. дві зовнішньополітичні події дали виключно позитивне тло — березневе головування України у Раді безпеки ООН і червневий візит папи Івана Павла II. Водночас ця увага була викликана не стільки інтересом до самої країни, скільки до діяльності міжнародного органу (у першому випадку) чи видатної особи (у другому). Тому за кордоном не помітили ряд міжнародних ініціатив України як непостійного члена Ради безпеки (2000–2001), а також на рівні глав держав і урядів.

Із листопада 2001 по лютий 2002 р. австрійські учені провели тематичне соціологічне дослідження. Переважання негативних оцінок України випливало з відсутності іншої інформації, крім скандальної². Всього опитали 1,5 тис. відомих політиків, ведучих журналістів, а також керівництво великих міжнародних корпорацій з 19 країн — 15 країн-членів ЄС, Швейцарії, Норвегії, США і Канади. 79 % розцінили імідж України як негативний. 77 % вважали, що вона робить дуже мало для його поліпшення.

"Німецька хвиля" провела у квітні 2004 р. на вулицях Бонна нерепрезентативне опитування "Якою бачать Україну німці? Що знають про неї?"³ Для більшості німців це — бідна понівечена країна (люди зароб-

¹ Бойко О. Зовнішньополітичний образ України та чинники його формування в друкованих англomовних ЗМІ в умовах трансформації суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук. — Київ, 2001. — С. 13-14.

² ...На позитивний імідж Україні потрібно витратити всього \$ 4 мільйона // Українська правда. — 2002. — 8 липня.

³ Гончаренко В. Україна в німецьких ЗМІ // Німецька хвиля. — 2004. — 1 травня.

ляють мізер, багато безробіття), що колись була частиною і житницею Росії. Ця країна з давньою європейською культурою ніяк не стане на ноги, бо розвивається дещо хаотично і демократія під загрозою.

Крупні корективи вніс президентський марафон-2004. Приміром, New York Times від початку виборчої кампанії (3 липня 2004 р.) і до 6 січня 2005 р. надрукував 281 статтю, де згадувалася Україна, а за такий же минулорічний період — 27¹. Вони вирізнялися приязною тональністю до демократичних перспектив українців, які не скорилися авторитаризмові.

Поширення у світі образу надійного і передбачуваного партнера належить до провідних функцій Української держави, що виконувалися слабко. Захист репутації помітний поодинокими зусиллями, зазвичай, окремих дипломатичних місій. У 1992-му їх було 26, 1996-му — 68, а 2004 р. — 91 у 69 країнах.

Для ефективного впливу на західну громадськість, до прикладу, пробували задіяти Францію. З ініціативи президентів обох країн виник Французько-український форум. Однак вітчизняні чиновники чомусь вичікували, втрачаючи гарну нагоду знайти в Європі поряд із Польщею ще одного сильного лобіста.

Іншу ініціативу просто загальмували. Міжнародне французьке радіо запропонувало "звук дзвону, який злегка відрізняється від англосаксонських засобів масової інформації" і випуск бюлетня українською мовою (Свобода, 25 березня 2002 р.). Але у Національній раді з питань телебачення і радіомовлення в Києві відмовили французам в окремому діапазоні та націлили на ретрансляційну співпрацю з ФМ-станціями.

Приватно створив три сайти "Тарас", "Українська пам'ять" і "Україна-Європа" (2000) голова Спільки французів українського походження Жак Шевченко, професор історії з Тура. Причому ukraine-europe.org став першим франкомовним сайтом, повністю присвяченим Україні. Ще один сайт приурочено Шевченкам, яких у Франції 1920–1990 рр. народилося 86 (Свобода, 3 червня 2004 р.).

Якщо вітчизняні експерти прагнуть посилення інформаційної складової міжнародного іміджу України, то їхні західні колеги віддають перевагу досягненню практичних результатів². Адже все залежить від позитивних зрушень у суспільстві та потенціалу внутрішнього ринку.

Урешті в основу розробленого законопроекту щодо формування іміджу України лягли швейцарські принципи, котрі забороняють надавати кошти держави міжнародним фірмам. У бюджеті на 2003 р. уперше їх виділили близько 5 млн. грн. — програма "Україна відома" (Державна туристична адміністрація). А просили не менше 20 млн. грн (3,75 млн.

¹ Ворожко Т. Вчіть англійську мову, товариші політики // Українська правда. — 2005. — 6 січня.

² Міжнародний імідж України. — С. 45-52.

амер. дол.). Росія у 2001 р. витратила на аналогічні заходи понад 100 млн. дол., а Угорщина — 26 млн. дол.

1.3.4. Еволюція вражень про Україну

Глобалізація викликала інтенсивну міжкультурну комунікацію і спонукала кожну державу до активної культурно-інформаційної діяльності за кордоном. Однак в інформаційному просторі України домінували іноземні виробники¹. Потік із Заходу в Україну не зустрічав значних перешкод, а зворотній — практично відсутній.

1 серпня 1991 р. після московських зустрічей президент США Джордж Буш-старший прибув у Київ. У сесійній залі Верховної Ради він "в одному з найдивовижних речень, коли-небудь сказаних президентом до людей, палаючих прагненням до незалежності"² застеріг присутніх: "Америка не даватиме допомоги тим, хто сприяє самогубному націоналізмові, базованому на етнічній ненависті".

Жваво й критично відреагували New York Times, Newsweek, Washington Post, National Review. Внаслідок Буш доручив радникові з питань національної оборони Brentові Сковкрофту виступити у New York Times 18 серпня 1991 р. на захист своєї позиції в Києві. За збігом історичних обставин це сталося за день до "спроби державного перевороту" в Радянському Союзі. І вже наприкінці вересня 1991 р. голову Верховної Ради Л. Кравчука чекала у Сполучені Штати вдячна мадрівка.

Всі безглуздя, котрі писала західна преса про Україну в 1992–1993 рр., чи не найкраще, за публіцистом Миколою Рябчуком³, утілені в сумнозвісній фразі Абрагама Брумберга про "бридку" чи навіть "паскудну Україну", винесеній на обкладинку впливового двотижневика New York Review of Books (October 1992, № 22).

У "виразно українофобському есеї"⁴ співробітник Фонду Карнегі Дімітр Саймс у New York Times повів мову про нерозсудливий вчинок України мати власну армію і флот⁵. У свою чергу Андріан Каратницький улітку 1992 р. у Foreign Affairs розмістив статтю "Український фактор", де переконував, що підтримка демократії корисна не тільки для українців, але й для Заходу.

¹ Кононенко Л. Культурно-інформаційна діяльність України за кордоном: тенденції та шляхи оптимізації (1991–1999 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — Київ, 2001. — 16 с.

² Кульчицький-Гут В. Три дні, які потрясли світом (Американська перспектива) // Визвольний шлях. — 1992. — Кн. 3. — С. 290-311.

³ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — Київ: Критика, 2000. — С. 16-27.

⁴ Кульчицький-Гут В. Про два табори і один імперіалізм // Визвольний шлях. — 1992. — Кн. 1. — С. 1326-1336.

⁵ Simes D. R. Get tough with Ukraine // New York Times. — 1992. — 4 March. — P. A23.

Радикально змінила імідж молодій державі, переконаний доктор філософських наук Валентин Королько¹, тристороння домовленість між Україною, Росією і Сполученими Штатами в лютому 1994 р. про вивіз ядерних боєголовок, знищення пускових установок і гарантії безпеки. Однак належного ефекту від ядерного роззброєння (червень 1996 р.) чи закриття ЧАЕС (грудень 2000 р.), досягти не вдалося². А запізніле прийняття бюджету на 1997 р. аж у червні було для світового співтовариства шокуючим.

Почалися зміни, коли Україна позбулася намагань ядерним шантажем компенсувати невдачі зовнішньої та внутрішньої політики. Події в Росії (розстріл парламенту, чеченська авантюра, успіхи шовіністів і лівих) спонукали Захід закріпити сподівану прихильність.

Демократичні парламентські та президентські вибори 1994 р. посприяли ошляхетненню образу України, а проголошена президентом Кучмою програма радикальних економічних реформ викликала справжнє зацікавлення. До його попередника пристосували стереотип "комуніста, який пересів на коня націоналізму" (Джордж Сорос). Із неабияким подивом світ усвідомив, що "прозахідність" Кравчука і "проросійськість" Кучми є лише різними словесними репліками у складній історичній п'єсі.

У липні 1995 р. американська дослідниця Елізабет Понд опублікувала у щомісячнику *Harriman Review* (Т. 8, № 2) полемічну статтю під характерним заголовком "Польща — не Югославія. І Україна теж", де мовилося про взірцеве трактування своїх етнічних меншин ключовою державою регіону. Зразком такого ентузіазму служить і стаття "Москва повинна вчитись у Києва вмінню знаходити компроміси", розміщена у популярному тижневику *Insight* 24 квітня 1995 р. У ній протиставлялася мирна кримська політика і кривава чеченська драма.

Зарубіжні медіа відчутно вплинули на конституційний процес і зміст Основного Закону України³. Ця тема у 1996 р. щедро висвітлювалася російською пресою ("Независимая газета", "Коммерсантъ-Daily", "Правда", "Московские новости", "Труд")⁴. Увага зосереджувалася на: загостренні стосунків між гілками влади (різне бачення розподілу повноважень і шляхів прийняття Конституції), позиції лівих і правих у Верховній Раді, кримському питанні та ймовірних варіантах колізій.

Добре з'ясовано також роль загальнонаціональних видань у парламентській та президентській кампаніях 1998–1999 рр. Визначено як де-

¹ Королько В. Імідж України: стан і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 246-259.

² Як нас сприймають у світі // Політика і час. – 2002. – № 3. – С. 3-22.

³ Мамонтова Е. Фактор преси у конституційному процесі в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Одеса, 2000. – 20 с.

⁴ Чуприна Л. Конституційний процес в Україні у висвітленні російської преси // Нова політика. – 1996. – № 3. – С. 56-60.

структивні, так і конструктивні фактори впливу надрукованих матеріалів на громадську думку¹. Детально показані комунікативні стратегії (впливу і протиборства) і щодо подій 2000 р.: виборів в Югославії, загибелі підводного човна "Курськ" у Росії та касетного скандалу в Україні².

Позитивний погляд на Україну як на геополітичну та історико-культурну реальність склав помітну конкуренцію традиційному русоцентризму і русофільству західних інтелектуалів. До прикладу, "Нація нізвідки" (за назвою статті колишнього американського посла у Радянському Союзі Джека Метлока у *New York Review of Books* 24 лютого 2000 р.) виявляється однією з найдавніших в Європі. Так її охарактеризував президент Б. Клінтон у травні 1995-го в Києві.

1.3.5. Особливості інформаційного лобіювання

Уявлення світу про незалежну Україну формували не її власні засоби масової інформації, а провідні медіа інших держав. Час від часу елітарна світова преса проводила українські цикли інформаційних акцій, де інтереси великого бізнесу занурювалися у зовнішню політику³. Інформаційний фактор серед силових методів зовнішньої політики у 1990-х набув на Заході принципового значення.

Не таємниця, що всіма провідними американськими медіа негласно володіють або безпосередньо впливають крупні промисловці та банкіри. Найширші зв'язки з фінансовими інститутами у газети *New York Times*, що виборола репутацію органу правлячих кіл.

Причому чільні газетярі Сполучених Штатів — не класичні журналісти, а зазвичай працівники державних установ. Власне, вони виступили промоторами про- чи антиукраїнських інформаційних акцій ("інформаційного впливу через треті країни", "інформаційного шпигунства", "модельювання ситуації"), які відчутно впливали на зовнішню і внутрішню політику України.

Цьому присвячене навіть дисертаційне дослідження. Зокрема, було обрано газети *New York Times*, *Washington Times*, *Washington Post*, *International Herald Tribune*, *Wall Street Journal*, *Los Angeles Times*, *Boston Globe*, *Chicago Tribune*, *Christian Science Monitor*. Дослідник Андрій Наджос виявив суттєвий вплив урядових структур на редакції, коли йдеться про зовнішню політику. Найбільшими "маніпуляторами", які концентрують, обробляють і поставляють інтерпретації, виступили держав-

¹ Бадрак В. Фактори ефективності впливу друкованих ЗМІ (преси) на електорат: Автореф. дис... канд. філол. наук. — Київ, 2000. — 18 с.

² Почепцов Г. Інформація. Дезінформація. — Київ: Ника-Центр, 2001. — 252 с.

³ Габор Н. Імідж України та геополітичні концепції її становлення в новому світопорядку (за матеріалами англомовної американської преси 90-х років): Автореф. дис... канд. філол. наук. — Київ, 1996. — 20 с.; Наджос А. Інформаційні стратегії впливу американської преси на соціально-політичний процес в Україні: Автореф. дис... канд. філол. наук. — Київ, 2002. — 20 с.

ний департамент, Центральне розвідувальне управління і міністерство оборони.

Вакантна вітчизняна цілеспрямованість у зауваженому ключі додає снаги зворотнім акціям¹. Подеколи вона перетворювалася в інтенсивну короткочасну інтервенцію (антидемпінгові розслідування щодо українського експорту металів, роялті, права людини і т. п.) або довгострокову експансію (закриття Чорнобильської АЕС; корумпований образ бідної держави, щоб усунути конкурента у ракетно-космічній галузі, металургії тощо).

Серед загроз національній безпеці вчені зауважили повільне входження України у світовий інформаційний простір, брак об'єктивного уявлення про неї, експансію і дискримінацію іншими державами². Так, утілюючи пріоритет зовнішньополітичної стратегії — північноамериканський, Україна зіткнулась із браком досвіду лобіювання. З цього приводу існують спеціальні рекомендації, як-от радника казначейства США у міністерстві фінансів України (із червня 1998 до жовтня 1999 р.) Стівена Лідса³.

Згідно із законом США (Foreign Agents Registration Act of 1938), всі лобісти і піарники іноземних урядів, підприємств, організацій, осіб повинні реєструватися та звітуватися у міністерстві юстиції. У 1997–1999 рр. цим займалося посольство України. Із 2000 р. просування державних інтересів замінили піаром чиновників: "месіджі", зустрічі, реклама. І віддали іміджмейкерам за пристойні гроші. Витрати президентського візиту — у межах 80 тис. амер. дол. за газетні статті для видань типу Washington Post, радіо- і телевістуди. Чомусь для впливу на виконавчу і законодавчу владу США слабко залучали діаспору.

За 79 тис. 985 дол. прислужилася APCO президенту України під час візиту до Вашингтону 1999 р. з нагоди 50-річчя НАТО. Ці гроші заплатила Nowanda Commercial Corporation, яку пов'язували з Г. Суркісом. У 2001 р. Ukrinvest проплатив 80 тис. дол. фірмі Deniel J. Edelman за супровід візиту до Вашингтону экс-президента Л. Кравчука. Американська компанія Creative Response Concepts відповідала за зустріч прем'єра В. Януковича з пресою 9 жовтня 2003 р. у Вашингтоні. Але з'явилася чи не єдина стаття у Wall Street Journal.

¹ Власенко В. "Дойче Велле": історія невідкриття української програми // Українська журналістика – 99 / За заг. ред. А. Москаленка. – Київ: Центр вільної преси, 1999. – С. 125-130; Ї ж. Феномен непомічання, або ігнорування України у німецьких ЗМІ // Українська журналістика у контексті світової. – Вип. 3 / За заг. ред. В. Шкляра. – Київ: Центр вільної преси, 1999. – С. 73-77.

² Лемак В. Теорія держави для юристів і політологів. – Ужгород: Міська друкарня, 2001. – С. 161-168.

³ Лидс С. Как создать положительный имидж в глазах США // Part.org.ua. – 2001. – 13 марта; Притула О. Кто будет заниматься PR Украины в Америке? // Українська правда. – 2001. – 2 листопада.

Цікаво, Ukrinvest і Агентство гуманітарних технологій заплатили у 2000–2002 рр. PR-фірмам у Вашингтоні 546 тис. 152 дол. за "просування україно-американських стосунків", "інформування членів конгресу щодо політичної й економічної ситуації в Україні" тощо.

Польське посольство у столиці США, наприклад, самостійно вирішувало питання медіа-супроводу. Головне, аби було що сказати, а послухати люди прийдуть. Бо найбільше імідж країни псують самі посадовці¹. Президент Кучма, зокрема, на офіційних переговорах звертався до своєї делегації з недипломатичними репліками про американських співрозмовників, не усвідомлюючи, що вони володіють українською.

Прославився і міністр оборони І. Кузьмук. У США суворо заборонено палити в урядових приміщеннях, тому не можна знайти попільничок. Генерал шляхетно вийшов зі становища — на очах американців струшував попіл у долоню своєму підлеглому. У літаку американці мусили вимкнути протипожежну сигналізацію, бо міністр дуже хотів курити.

Україна в значній мірі залишилася "під російською парасолькою", що маніпулювала її громадською думкою². Подібний тиск властивий кожній розвиненій країні. Так, у держапараті США нині трудиться близько 15 тис. фахівців із масових комунікацій (public relations). Майже 3 тис. їх зосередилося в оборонному офісі.

Не дивно, що формування іміджу НАТО в українській пресі відбулося за цікавою соціологічною формулою³. На момент підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО у липні 1997 р. пройшло п'ять етапів: підготовка громадської думки, повідомлення про події (інформування), демонстрація аргументів (пропаганда), масована подача аналітики (підведення висновків), різке занедбання теми.

Широко використані непомітні, але досить відчутні "інформаційні десанти" — ознайомчі поїздки до штаб-квартири НАТО для різних груп українських журналістів. Альянс давно усвідомив потребу залучення сили громадської думки посередництвом вдало проведених операцій.

Консервативна Washington Times 26 березня 2002 р. вийшла на 38 сторінках. У рекламній "секції Д" був спеціальний чотиристорінковий матеріал про майже ідеальну країну. Над знімком Верховної Ради заголовок "Україна напередодні виборів", а поруч інтерв'ю з президентом Кучмою, який волів бачити "реформістську більшість". Далі промовляв конгресмен Боб Шефер, який вимагав скасування щодо України положення закону про торгівлю Джексона-Веніка. Інтерв'ю з міністром економіки Олександром Шлапаком присвячене "таємниці економічного

¹ Шара Л. Український PR в Америці // Українська правда. – 2003. – 28 жовтня.

² Іщук В. Україна: проблема престижності та ідентичності. – Київ: Смолоскип, 2000. – С. 27.

³ Власенко В. Українська преса як фактор впливу на міжнародну діяльність держави (Проблеми становлення і розвитку відносин України та НАТО у 90-х роках): Автореф. дис... канд. філол. наук. – Київ, 2000. – 24 с.

росту України", а стаття "Залишайся в Україні, будь євреєм" — єврейському відродженню в Дніпропетровську.

На другій сторінці реклами йшлося суто про парламентські вибори. Представлено 6 лідерів: Віталія Кононова, Володимира Литвина, Віктора Ющенко, Валентину Довженко, Петра Симоненка й Віктора Медведчука. Радіо "Свобода" 27 березня 2002 р. з'ясувала, що чотири рекламні сторінки у *Washington Times* коштували для американців 34 тис. дол., а для закордонних спонсорів чи представників іноземних інтересів перевищували 100 тис. дол. Ким публікація фінансувалася — виявити не вдалося.

Цілеспрямована інформаційна боротьба підсилює політико-дипломатичні зусилля. Прикладів чимало. Один є велемовним. Виставку скіфського золота з колекції Національного історичного музею України, яка більше двох років (2000–2002) діяла у Сполучених Штатах, Канаді та Франції, відвідало понад 1 млн. осіб. Вона удостоїлася низки позитивних публікацій.

Україні вкрай необхідні чужомовні видання — репрезентанти на міжнародній арені. До місця нагадати: 1901–1916 рр. українським землям у складі Австрії та Росії присвячувалися тижневики, двотижневики, щомісячники німецькою мовою *Strahlen*, *Ruthenische Revue*, *Ukrainische Rudschau*, *Ukrainische Korrespondenz*, *Ukrainische Nachrichten* і *Ukrainisches Korrespondenzblatt*, французькою *Revue Ukrainienne*, англійською *Ukraine*, угорською *Ukraina*. Вони виходили у Відні, Лозанні, Будапешті.

У 1918–1920 рр. у Берліні, Відні, Лозанні, Парижі, Римі, Афінах і Софії з'явилися *Die Ukraine*, *L'Ukraine*, *La voce dell'Ukraina*, *Ukrainische Blatter*, "Епітеоресіс Елліно Україніке", "Украинско Слово" і "Украинско-Българске Пръгледь"¹. Їхні кількатисячні накладі розповсюджували серед редакцій, парламентарів, учених і т. п.

За чотири останні місяці 1938 р. майже 900 статей з української проблематики надрукувала британська періодика. Упродовж тільки грудня 1938 р. у газетах і журналах, що видавались у столиці та провінційних містах Франції, побачило світ більше 300 великих матеріалів про Україну². Цей інтерес обумовлено назріваючим переділом Європи. Територія України виглядала ласим шматком.

Український вільний університет створений емігрантами 1921 р. у Відні, згодом перемістився до Праги, а 1945 р. у Мюнхен³. Університет гуманітарно спрямований — факультети україністики, філософії, державознавчих і економічних наук. Він досі залишається центром україні-

¹ Животко А. Історія української преси / Упоряд. М. Тимошик. — Київ: Наша культура і наука, 1999. — С. 229-230, 265-257, 273-274; Семотюк О. Україна в політичному процесі Європи 1914–1921 рр. (За матер. німецькомов. літ-ри): Автореф. дис... канд. політ. наук. — Львів, 1999. — 19 с.

² Див.: Војко О., Гонџс V. *Nejnovejší dějiny Ukrajiny*. — S. 132.

³ Діючий сайт: www.ukrainische-freie-universitaet.mhn.de.

стики в Німеччині, поширюючи знання про Україну в світі через навчальні програми, численні конференції та публікації різними мовами.

На жаль, офіційний Київ утримався від аналогічних кроків. У державній фазі розвитку української нації чомусь забули про інформаційне лобіювання, хоча це роками проплачений бюджетом клопіт двох структурних підрозділів адміністрації президента: управління інформаційної політики і стратегічних ініціатив. Нині ж (після перейменувань) проектами просування України до європейської спільноти безпосередньо займається відділ іміджевої політики головної інформаційної служби держсекретаріату. Також існували Національний інститут стратегічних досліджень і Національний інститут проблем міжнародної безпеки, підпорядкованих президентові України та Раді національної безпеки і оборони. В їх компетенції моніторинг закордонної преси та інтернет-видань, представлення України у світовому інформаційному просторі.

* * *

За ментальні "полички" сучасного світу незалежна Україна змагалася неохоче. Її медійний образ відповідав слаборозвинутій країні. По-перше. Держава цікавилася своїм представленням за кордоном епізодично. Причому лобіювалися не національні інтереси, а персональні, спровоковані жадобою втримати владу. По-друге. Впливова світова преса провела ряд українських циклів інформаційних акцій. Негатив переважив у перші роки незалежності та внаслідок політичної кризи 2000–2001 рр. Демілітаризація і денуклеаризація, дотримання демократичних процедур, економічне покращення отримали позитивний резонанс у другій половині 1990-х рр.

По-третє. Інформаційно-комп'ютерна революція включила Україну у світовий аналітичний простір. Посередництвом Internet мільйони українців підсилили свою належність до західної цивілізації, оскільки практично всі крупні публікації на українську тематику набували суспільної значимості у режимі реального часу. По-четверте. Нагромаджений джерельний масив засвідчив наявність у західних мас-медіа кваліфікованих авторів, що постійно й професійно стежили за подіями в Україні. Частина з них не стільки обдаровані журналісти, скільки серйозні вчені.

Висновки розділу

I. В історіографії історії України 1991–2005 рр. здійснено вагомі спроби осмислити політичну динаміку у взаємозв'язку з економічними і соціокультурними тенденціями, розвитком держави і суспільства. До певної міри багатьом публікаціям притаманні гостра публіцистичність,

описовість, заангажованість. Наукові принципи опинилися заручниками низки обставин (незавершеність процесів, фрагментарність доступної інформації, "методологічний шок"). При цьому розгалужені міждисциплінарні підходи переважили методологічні розшуки.

II. Головним чином дослідницьке зацікавлення зосереджується в інституційній площині, аналізі зусиль державних органів. Випадає зарубіжна аналітична публіцистика, розкидана на сторінках добротних газет і журналів. Оприлюднені матеріали достатньо впливові для світової спільноти, по-перше, під час формування підходів національних урядів з огляду на електоральні поля. По-друге, у західних виданнях нерідко залучені альтернативні джерела і подаються нестандартні судження, що неодмінно збагатять історіографічний набуток у конкретному зрізі, коли Україна виборювала чергову перепустку для свого "повернення в Європу".

III. Представники політичного бомонду (і світового класу, і вітчизняного рівня) проявили настирливий інтерес до увіковічення своїх інтелектуальних потенцій у власній книжковій продукції. У ній відбито ментальні риси перехідної доби в Україні та нагромаджено різнобічний історичний фактаж. "Оцінки зсередини" пронизані загальноцивілізаційним контекстом і приречені розростися у декілька історіографічних ліній.

IV. Політична кон'юнктура призводить до певних обмежень "об'єктивної видимості" історичного полотна. Частина важливих проблем не знайшла дослідників через незавершеність суспільних процесів. Вітчизняна історіографія намагається передовсім донести адміністративно-політичну сутність періоду незалежності. Компаративний "європоцентричний" зріз — наріжний камінь західних студій.

V. У західному медійному образі України негатив переважив у перші роки незалежності ще і внаслідок "касетного скандалу". У другій половині 1990-х рр. відбувся деякий позитивний перелом через призму дотримання безпечних технологій, демократичних стандартів і життєвого рівня. Інформаційно-комп'ютерна революція підсилила належність українців до західної цивілізації. Кваліфікований західний погляд на українську тематику набув у незалежній Україні серйозної суспільної ваги.

РОЗДІЛ 2

НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА В ІСТОРІОСОФІЇ: ЄВРОПЕЙСЬКА ПАРАДИГМА

Філософське розуміння поточних історичних процесів здавна займає особливе місце у світоглядних стремліннях сучасників подій. Враховуючи незручність для аналізу часову наближеність, спробуємо зацентрувати на первинних історіософських оцінках багатогранної Української незалежності. У нашому випадку розглядаємо наукову проблему з позиції дослідника, який знаходиться "всередині" перехідних процесів і змушений осмислювати їх "у режимі реального часу".

В українській історіософії проходять копіткі пошуки нового синтетичного напрямку. Учені намагаються подолати певну методологічну односторонність основних історіософських концепцій (народницької, формаційної, державницько-елітарної, цивілізаційної, націотворчої), що виходять з пріоритету якої-небудь соціальної тенденції¹. Зокрема, щодо рушійних сил історії пропонують оновити соціальний принцип Михайла Грушевського про конкурентну суперечність між індивідуалістичною (збільшенням ролі індивідуальних інтересів) і колективістською (намаганням суспільства врегулювати індивідуальні потяги) тенденціями.

У цьому контексті актуальним є також ущільнення обсягу історичних відомостей, аби адекватно оперувати ними задля відтворення наукової картини світу. Із дидактичної точки зору залишається відкритим обґрунтування кількості елементів інформації в історичній освіті. Йдеться про технологію перетворення наукового знання у навчальний предмет, аксіологічна і пізнавальна функції якого б визначалися гуманоцентричністю.

Як уже мовилось, американський фізик і філософ Томас Кун увів містку поняття "парадигма" ("дисциплінарна матриця") — визнані всіма науковими досягненнями, що протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх вирішення². Це те, що об'єднує членів наукового співтовариства, і, навпаки, його складають люди, що визнають парадигму — упорядковані елементи різного роду, причому кожний з яких потребує подальшої специфікації. Матрицю вирізняють чотири компоненти: символічні узагальнення (означення, що використовуються без сумнівів і незгод), загально визнані приписи (концептуальні моделі), цінності та взірці (конкретне вирішення проблеми).

¹ Див.: Мудрак В. Філософсько-методологічні засади ущільнення інформації в історичній освіті: Автореф. дис... канд. філос. наук. — Київ, 2001. — 16 с.

² Кун Т. Структура наукових революцій. — С. 17, 34, 226, 234-240.

2.1. Сучасні тенденції світової історіософії

Рідко хто твердить супротивне, ніж прописну істину, що результатом діяльності гуманітарія є не обсяг авторських аркушів і навіть не кількість читачів наукових праць, а думки і дії, до яких вони спонукають. У перехідний час історія відіграє виняткову роль. В умовах формування сучасної нації адекватний пошук українського "Я" безумовно потрібно вести на цивілізаційному тлі. Ще на початку нашої ери грек Лукіан (120–180) радив: "Історик у своїй книжці має забути про свою національність".

2.1.1. Статус історії у перехідний час

За глобальної зміни способу організації пам'яті історики позбавлені монополії на інтерпретацію минулого, переконаний директор із дослідницької роботи у Вищій школі соціальних наук (Париж), французький академік П'єр Нора¹. У світі, де існували колективна історія та індивідуальні спогади, історик мав виняткову владу. У минулому історія знаходилася в руках органів державної влади, вчених і привілейованих груп, які використовували її для формування консолідуючої ідеї про призначення нації.

Нині історики, на думку П. Нора, ділять свої обов'язки і повноваження з суддями, свідками, пресою і законодавцями. Минуле більше не має однозначного тлумачення: поєднання теперішнього з усвідомленням його передісторії припускає існування кількох варіантів прожитого людством.

Сучасний світ важко інтерпретувати лише в категоріях суспільно-історичних і культурно-історичних, оскільки він став соціотехнічним. Як зауважив 15 жовтня 2001 р. у резонансній лекції в Національному університеті "Києво-Могилянська академія" академік Національної академії наук України Іван Дзюба, віртуальна імітація дійсності загрожує втратою буттєвості². Україні доводиться мати справу не лише зі спільними для всього людства проблемами XX і XXI ст., але й з успадкованими з XVII, XVIII, XIX вв. Серед них — проблеми історичної ідентичності, втрата духовної самодостатності. Проблемне поле української нації виглядає розлеглішим і складнішим рельєфу, ніж у більшості модерних націй.

За умов світової відкритості та світових тисків стрижнем існування держави і національного майбуття може бути лише глибоке національне самоусвідомлення і самоідентифікація політичної нації. Зокрема, відчувається концентрований зовнішній тиск задля збереження наслідків ру-

¹ Нора П. Глобальний "вибух пам'яті" (Історики і держави втратили монополію на минуле) // День. – 2001. – 23 червня. – С. 3.

² Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього // Сучасність. – 2001. – Ч. 12. – С. 70-84; Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 3-22.

сифікації та її поглиблення. Гадати важко, підсумував багаторічні спостереження академік І. Дзюба, чи може Україна в найближче майбуття здійснити якусь місію загальнолюдської або загальноєвропейської ваги, але історіотворчий та культуротворчий потенціали українського народу не слід скидати з рахунку.

Нинішні новотвори — постреволюційні та постпрогресивні теорії — змушені реагувати на досвід невдалого застосування класичної модернізації на матеріалах постколоніального і посткомуністичного розвитку. Теоретичні зміни у баченні розвитку привели до визнання його нелінійності та негарантованості, а поява нового мегатренда — глобалізації — перевела модернізацію на локальний рівень, позбавивши її єдиного взірця¹. Запанувала локальна (національна) модель або, інакше, концепція множинності модернізмів і національних модернізацій.

Однією з відповідей на глобалізацію стала транзитологія, що вважає надміру складним завдання класичної модернізації та дуже туманним завданням постмодернізації. Транзитологія вимагає досягнення тільки двох параметрів модернізації — демократизації та маркетизації (впровадження ринку). Класична модернізаційна теорія розглядала єдиний західний взорець, а емпіричні неспівпадіння трактувались як незавершеність чи неуспіх. Відмова від класики залишає відкритим і дискусійним питання про міру взірцевості теперішнього технологічного і політичного розвитку Заходу для окремих країн і глобального світу.

Гуманітарна сфера налічує сорок наукових дисциплін, серед яких історія має найбільший вік і потенціал. Відповідаючи на запитання про обов'язки соціогуманітарних наук щодо державної влади, академік НАНУ Валерій Смолій визначив їх головним завданням допомогу державі у трансформації суспільства через відтворення реальної картини суспільних процесів і векторів їхнього руху, підвищення прогностичної функції². Однак спокиси зіграти в апологетику залишаються надто привабливими, хоча тоді принципи наукової методології розчиняються маргінальністю і телеологічністю.

Для наук історико-філософсько-соціологічно-правового профілю віце-президент НАНУ, академік Іван Курас констатував брак своєрідної транзитологічної методології³. У поточних дослідженнях картину минулого збіднює лінійний підхід. Збагатити існуюче знання під силу тільки панорамному баченню, коли подія світиться на фоні вітчизняної та світової мозаїки.

¹ Капустин Б. Конец "транзитологии"? О теоретическом осмыслении первого коммунистического десятилетия // Полис. – 2001. – № 4. – С. 6-24; Федотова В. Неклассические модернизации и альтернативы модернизационной теории // Вопросы философии. – 2002. – № 12. – С. 3-21.

² Смолій В. Наука і влада // Президент. – 2000. – С. 102-103.

³ Курас І. Суспільні трансформації і суспільні науки: проблеми методології // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 3-11.

Вироблення нових підходів до української реальності прослідковується на методологічному, інтерпретаційному, фактографічному рівнях. Але часто цивілізаційний підхід — зустрічі (зіткнення) однієї з підвалин православного Сходу з гуманістичним Заходом, де українська ідея має виразну європейську ідентичність — виконано на грані аматорства і націонал-популізму, псевдопрозахідних постмодерністських загравань, але в рамках великих компаративних полів. Так зіронізував академік І. Курас.

Доктори наук — філософ Василь Кремень та історик Василь Ткаченко погодились із академіком Омеляном Прицаком у тому, що історія як наука є територіалізованим лінарним часом, котрий базується на писемних джерелах¹. І далі визначили найважливішими опорними поняттями в усвідомленні історичного поступу (осьового компоненту історичної національної самосвідомості) уявлення про народ, час, територію та інтерес.

Іншими словами, історія як суспільний процес є життєдіяльністю у просторі та часі людей, які обстоюють власні інтереси. Причому науковий аналіз не мусить "виставляти оцінки" історичним подіям, чим переважно зловживають політичні ідеологи. Наука покликана дати відповідь лише на одне питання — чому так сталося, через сплетіння яких факторів сформувалася рівнодіюча магістрального напрямку суспільного поступу.

2.1.2. Криза історії: причини, ознаки, варіанти

Кожна історична доба має свою філософію, що закладає основи державницької доктрини. За критерій новаторства служить сукупність тих змін, які правлячим верхам вдалося внести в успадковане суспільство. У цьому розумінні філософія та історія стають нерозривними, утворюючи єдине ціле, вважали В. Кремень і В. Ткаченко. Культура дослідника (момент істини) виявляється у прийнятому рішенні за ситуації, коли його власні політичні симпатії суперечать висновкам наукового дослідження.

Історичне знання має два універсальні виміри — змістовний (ідеї, що відображають реальний стан речей) і операційний (комунікативна діяльність, доказ істинності)². Перетворення історіографії на різновид елітарної публіцистики — неодмінний побічний ефект політичної кон'юнктури і соціального замовлення, а спонукальними обставинами виступають навколонуковий нарцисизм і провінційна самодостатність.

На переконання члена-кореспондента НАНУ Олександра Реєнта, перехідні етапи історії приховують у собі невичерпні пізнавальні можливості, а також дають вагоме підґрунтя для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов³. Вхідження незалежної України у світовий ін-

¹ Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. — С. 21, 104-105, 179, 224.

² Див.: Артеменко А. Проблема історичного факту в сучасній філософії історії: Автореф. дис... канд. філос. наук. — Харків, 2001. — 20 с.

³ Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. — 2001. — № 3. — С. 3-22.

телектуальний простір супроводжувалося активним введенням до обігу поняття "криза української історичної науки".

Причому більша частина дослідників — як західних, так і вітчизняних — сходилася на кризі зростання. Як відомо, сформульовані принаймні три варіанти тлумачення кризи історичної науки: 1) занепад; 2) перехід від однієї парадигми до іншої; 3) зростання.

Різноманітність підходів привела до своєрідного "термінологічного хаосу". Так, сучасні зрушення визначаються як "лінгвістичний поворот", "відродження наративу", "повернення літератури", "постмодерністський виклик", "занепад традиційної історії", "доба сумнівів", "критичний поворот". Проте найбільш розповсюдженим є поняття "криза". Як і наука, українське суспільство 1990-х також охоплене кризою. Воно різко перейшло від стабільної радянської республіки до аморфної "країни з перехідною економікою", тоді як західні суспільства поступово приходили до усвідомлення кризи.

З точки зору О. Реєнта, кризовий стан суспільної свідомості в Україні обумовлений не тільки політичними трансформаціями початку 1990-х (розпад СРСР, утворення незалежної держави), але й пошуком шляхів подолання економічних і культурних труднощів. Історична наука традиційно слугувала одним з провідних чинників конструювання національної, соціальної, політичної ідентичностей як окремої людини, так і соціуму. Суспільство апелює до минулого, коли нема можливості опертися на сучасне.

Однак дискретність державної традиції, надзвичайно прозорі культурні кордони перетворюють пошук стійкої української ідентичності у "хімеру". Спроби однобічного переписування, наприклад, націоналістами на протигагу марксистам-ленінцям, лише поглибили відчуження суспільства та історичної науки. Як результат, історіографія не виконує головну функцію — світоглядну¹. Гостроти додав факт, що національна та ідейно-організаційна ідентифікація України відбувалася вже у період кризи світової історіографії.

Суспільно-політичний та інтелектуальний контекст розвитку історичної науки докорінно змінився, і не лише тому, що Україна стала державою. Якщо раніше її історія виглядала як неспинний, лінійний процес зміни суспільних формацій та класової боротьби, то тепер — як лінійний процес становлення нації чи державності, але в річищі тієї ж телеології з виразним нахилом до примордіалізму. Промовистою для професора Георгія Касьянова є назва популярної багатотомної серії "Україна крізь віки" (1998–2000)². Проте поруч панівного офіціозу (нормативної історіографії) є течія, зорієнтована на світове суспільствознавство.

¹ Дет.: Головка В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2000. — 19 с.

² Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. — 2002. — Ч. 4. — С. 20-22; Його ж. Сучасний стан української історіографії: методологічні та інституційні аспекти // Генеза. — 2004. — № 1. — С. 78-92.

Узагальнений портрет доміантних особливостей сучасної української історіографії, витворений Г. Касьяновим, дає можливість окреслити базові принципи, на яких будується стандартне дослідження. Це — еволюціонізм, який передбачає лінійне висвітлення процесів, абсолютизацію безперервності, примат телеологічних версій; детермінізм, який із класового контексту переноситься на національно-державницький; ексклюзивність, із явним пріоритетом національної чи "націоналізованої" історії, що переважно трактується як етнічна.

Поряд із методологічною кризою українська історіографія переживає інституційну. Прояви цієї кризи загальновідомі: матеріальний занепад наукових інституцій і тотальна залежність їх від держави, майже повна відсутність менеджменту науки, фахова ізольованість науковців один від одного і від світової наукової спільноти, занепад наукової етики: псевдоспівавторство та ін. Раніше українська історіографія була провінційною щодо Москви, нині вона перетворилася на провінцію Заходу.

Коротке роз'яснення цих полемічних інвектив. Популярні нині соціологічні теорії про нації та націоналізм звичайно поділяються на дві протилежні категорії: нації винаходяться в уяві, конструюються людськими зусиллями (конструктивізм) або є історично заданими сутностями (примордіалізм — С. Хантінгтон та ін.). За часовими рамками нації також бінарно протиставляють переконаність: існують тільки новітні (модернізм) або існували також доновітні (переніалізм).

Для модерністів нація є політичною спільнотою, "механічно" сконструйованою елітами новітньої епохи, внутрішньо розділеною (класи, соціальні верстви тощо), але об'єднаною засобами масової комунікації. "Переніалісти" вважають націю культурною, органічною та історичною спільнотою, корені якої сягають найдавніших часів. Ця спільнота є внутрішньо єдиною, оскільки створюється на основі "народу" і спадкових зв'язків.

Нинішню кризу світової історіографії великою мірою породили надлишок методологій і доведений до абсолюту методологічний плюралізм. Її український варіант — методологічний вакуум — заповнюють не переосмисленням надбань, а "поверненням до джерел": вітчизняного позитивізму кінця XIX – початку XX ст.

Модерністський дискурс цілком відповідає суспільній ситуації всередині України. Він вимагає формувати інтелектуальні конструкції для підтримки націотворення. А постмодернізм, переконував Г. Касьянов, для більшості його українських колег невідомий.

2.1.3. Роль постмодернізму

Для британського професора Джона Тоша інтелектуальна цікавість щодо минулого — одна з причин читання людьми історичних праць. Також суспільство жде від ученого й інтерпретації, пов'язаної із сучас-

ністю та із прийняттям рішень стосовно майбутнього¹. Тільки історики володіють необхідною кваліфікацією, щоби подати істинну історичну перспективу і вберегти від шкідливого впливу історичних міфів.

Історичні праці відрізняються широким різноманіттям літературних форм. Три основних методи — опис, оповідь і аналіз — можна поєднувати різними способами. Кожний новий проект ставить питання про їхнє співвідношення. Відсутність чітких правил частково відображає гігантське багатоманіття дослідницьких тем: не існує єдиної літературної форми, здатної виразити всі аспекти. Це найпростіше пояснюється тим, що опис і оповідь в основному служать намаганням відтворити, аналіз — витлумачити минуле.

За Д. Тошем, історія є гібридною дисципліною, що сполучає властиві науці технічні й аналітичні процедури з уявою і стилем, притаманними літературі. Постмодерністи привнесли в розуміння професії історика дві важливі ідеї: історичні праці — вид літературного виробництва, що функціонує в рамках певних риторичних правил; історик — вектор спрямованості діапазону політичних позицій, зв'язаних із поточним моментом. Постмодернізм також удосконалив методи текстуального аналізу (окремий текст відкритий для багатьох прочитань) і примножив увагу до культурної ролі історичної науки.

"Післясучасність" викрила самовпевненість людини. По суті, постмодернізм — це критична теорія самовпевненого суб'єкта, що розкриває як природу самовпевненості, так і причини її різкого зменшення. В основу постмодерністської концепції покладена низка засадничих положень — ідею плюральності, поліфонії як способу буття культури, опозиційності щодо єдиного сенсу історії та ін. Це призвело до занурення сучасної культури у вічне теперішнє і появи дивовижної суміші всіх часів.

Йдеться про переорієнтацію інфраструктури індустріального суспільства в напрямку інформаційного і екологічного розвитку, розширення індивідуальних свобод. Меркантилізація знання, комунікаційна прозорість, синтез різних методів державного управління, різноспрямований рух суб'єктів політики (замість парадигми розвитку синтагма існування) пропонують нове вирішення політичних конфліктів і нові цінності.

Спільними рисами постмодерністського світогляду і світоглядних орієнтацій пострадянської людини є відсутність єдиного визначального стрижня і плюралізм, еkleктичне поєднання уламків найрізноманітніших традицій, калейдоскопічність, фрагментарність, заземленість, контекстність і віртуалізація². Досить часто вони стають передумовою нового ідеологічного закріпачення.

¹ Тош Д. Стремление к истине. — С. 53, 131, 149, 173, 178.

² Бойко А. Світоглядні орієнтації пострадянської людини (соц.-філос. аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук. — Одеса, 2002. — С. 11-12.

Західні українознавці-історики взяли на списа такі методологічні проблеми, як співвідношення між процесами модернізації та націотворення, територіальної та етнічної схемами історичного процесу, застосування сучасних понять щодо різних історичних епох. Дедалі частіше акцент переноситься з власне історичних на історіографічні аспекти, виокремлюється роль ученого в конструюванні та деконструкції картини минулого.

Дослідників привабили соціальні функції історичної свідомості, її взаємні зв'язки з національною ідентичністю і політикою, а також використання історичної міфології у національному і державному будівництві. Але водночас ці деконструктивістські захоплення не перешкоджають створенню нових історичних наративів.

* * *

Кардинальні політичні зміни у світі на зламі II і III тисячоліть заставили світову історіософію переглянути попередні досягнення і шукати нові парадигми. Усвідомлення кризового стану історичної науки привело, по-перше, до протидії паранауковій чи елітарній публіцистиці. По-друге, один із шляхів подолання кризи історії лежав через підвищення її прогностичної функції. По-третє, на перспективному тлі багатоваріантності та плюральності розв'язання проблем історичної ідентичності й надалі ускладнюється національними і політичними чинниками. Типовим прикладом служить незалежна Україна.

2.2. Україна постсоціалістична: революційні фази чи перехідний період?

Скориставшись образним словом знаного дослідника Сергія Білокозня, зробимо помітку: в історичній науці здавна помічалась оптична ілюзія (те, що лежить ближче, здається більшим)¹. Проте давніші часи опрацьовано капітально, а сучасні матеріали лежать просто облогом.

2.2.1. Концептуальні моделі соціальної перехідності

Отож про наш час як ще не відому, теоретично не прояснену добу в розвитку світової, а не тільки суто посткомуністичної цивілізації, у спеціальному колективному дослідженні висловились провідні вітчизняні та зарубіжні фахівці: професор політології, экс-радник американського президента з питань національної безпеки (1977–1981) Збігнев Бжезінський, його син, директор програми національної безпеки Консультаційно-дорадчої ради при Верховній Раді України Ян Бжезінський, старший співробітник Фонду Карнегі за міжнародний мир Шерман Гарнет (США), професор Торонтського університету Анна Маколкін (Канада), директор Українського народного інституту дослідження геноциду

¹ Білокоць С. Михайло Грушевський // Що залишимо у спадок? / Упоряд. В. Князюк, В. Сидоренко. – Київ: Рад. письменник, 1990. – С. 145-146.

Джеймс Мейс (США), директор Центру дослідження посткомуністичних суспільств Жорж Мінк (Франція)¹.

Розпочавшись "епохою революцій", ХХ ст. завершилося "епохою демократії". Стартувавши у 20-х рр. ХІХ ст. ("перша хвиля") й одержавши додатковий імпульс після перемоги над нацизмом ("друга хвиля"), наприкінці ХХ ст. рух назустріч демократії набув глобального масштабу ("третья хвиля")². Аналізуючи природу процесу, американський учений Семуель Хантінгтон визначив першочерговими завданнями перехідного етапу встановлення процедурних правил для розгортання політичної конкуренції, демонтаж авторитарних структур і законодавства.

"Історія за вікном" призвела до надзвичайних інституційних змін у гуманітаристиці. Розпад Радянського Союзу, не передбачений більшістю західних аналітиків, викликав шквал критики й поставив на тогочасній радянології знак питання. Здобула популярність нова дисципліна – транзитологія, що вивчає трансформацію тоталітарних і авторитарних країн у напрямку побудови демократичних суспільств. Ініціювало цей перехід значне зниження рівня легітимності попереднього режиму.

Феномен соціальної перехідності щодо самої Західної Європи і Північної Америки фіксується в різноманітних поняттях: "постіндустріальне", "посткапіталістичне", "розвинуте індустріальне", "інформаційне", "суспільство третьої хвилі", а щодо незалежної України — "трансформоване", "посткомуністичне" тощо.

Виходячи з української специфіки, "постсоціалістична держава" є доцільнішим вживанням терміну, ніж "пострадянська" чи "посткомуністична". Проте нині вони вживаються паралельно. Останнім терміном скористався, зокрема, професор політичних наук Університету Калгарі (Канада) Богдан Гарасимів, який раніше спеціалізувався на радянології, а згодом переключився на транзитні демократії Східної Європи³. Велемовною є і назва впливового американського журналу *Problems of Post-Communism*.

Термін "пострадянська держава" стосовно України 1990-х, на думку члена-кореспондента НАНУ Олександра Реєнта, позначає не сутнісну, а часову характеристику Post⁴. Він відображає недостатньо справжню суть механізму влади, який не лише за формою, але і за змістом недалеко відійшов від свого прообразу 1960–1980-х рр.

¹ Політологія посткомунізму / Кер. автор. кол. В. Полохало. – Київ: Політ. думка, 1995. – С. 31, 103, 159, 161.

² Хантінгтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – Москва: РОССПЭН, 2003. – 368 с.

³ Narasymiw B. Post-Communist Ukraine. – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies press, 2001. – XIV + 469 p.

⁴ Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні. – С. 3-22.

Коллективне дослідження наукової теми, присвяченої перехідному процесові в його загальній формі, було завершено на українських теренах аж у 1999 р. в Інституті філософії Національної академії наук. Першу в Україні ґрунтовну концепцію перехідного процесу викладено доктором філософських наук Сергієм Кримським¹. До його особливостей належить і виникнення "кентавроподібних" утворень, які сполучають риси протилежних тенденцій, аспектів, вимог, а також наявність у ньому наскрізних елементів, що об'єднують минуле, теперішнє і майбутнє.

Цікавим феноменом перехідного періоду в Україні стало відродження, зокрема у формі звернення до минулого, а не повернення в минуле (або ж повернення до колись залишених у минулому тез використання варіантів розвитку).

Головна проблема полягає в тому, переконаний Д. Мартен (Паризький університет), що Україна зараз обтяжена комплексом спадку минувшини у поєднанні з кризою сьогодення². З точки зору доктора історичних наук Станіслава Кульчицького, реформатори початку 1990-х у Росії та Україні зробили ставку на сліпий автоматизм об'єктивних економічних законів³. Ніхто з них не відчував небезпеки появи нової тоталітарної мутації суспільно-економічного ладу — комунізму з "капіталістичним обличчям".

Крім того, Україна одночасно проголосила два політичних і економічних курси: на реформістську трансформацію і на стабільність. Виникло явне протиріччя, оскільки швидка модернізація зі стабільним розвитком узгоджується важкувато. У цілому трансформація — це будь-які динамічні, свідомо регульовані зміни в різних суспільних сферах (соціальной, економічній, політичній, культурній), що приводять до нової форми суспільної організації.

Важко не погодитися з твердженням доктора політичних наук Володимира Горбатенка про "модернізацію в сучасному розумінні"⁴. Вона означає: 1) комплекс науково-методологічних засобів пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін на історичній, сучасній і постсучасній стадіях загальноцивілізаційного розвитку; 2) практичне втілення елементів раціоналізації влади і політичної бюрократії шляхом

¹ Кримський С. Концептуальний лад аналізу перехідного процесу // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". — 1999. — Т. 8. — С. 4-10.

² Пострадянська динаміка українського суспільства в європейському контексті: Заг. дискусія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С. 186-198.

³ Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 3-22; № 3. — С. 48-68; № 4. — С. 3-41.

⁴ Горбатенко В. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: Автореф. дис... д-ра політ. наук. — Київ, 1999. — С. 18-19.

заміни традиційних еліт модернізаторськими і постійного вдосконалення нормативної та ціннісної систем суспільства.

Існують інші точки зору. Доктор філософських наук Микола Михальченко модернізацією назвав будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне покращення в економічній і політичній сферах¹. Причому модернізація є частиною значно ширшого процесу трансформації. Вона означає не просто "зміни", "реформи", "розвиток", а орієнтує на удосконалення, просування вперед.

Постсоціалістичне суспільство істотно відрізняється як від закритих суспільств, так і сучасних західних. Постсоціалістична держава здійснює модернізацію своєї сутності у напрямі від тоталітарного соціалізму до державно-правової організації суспільства, заснованого на принципах демократії та ринкової економіки. Найбільша проблема постсоціалізму — не стільки перехід до демократії, скільки перехід до правової держави.

До 1991 р. 22 із 30 постсоціалістичних країн мали статус суб'єкта соціалістичних квазіфедерацій. Модернізація призвела до інтенсивних державотворчих процесів. Причому жодна з цих держав не постала внаслідок військової поразки попереднього режиму. Основна розмежувальна лінія між демократичними, напівдемократичними і недемократичними режимами проходить між СНД і країнами Центральної та Східної Європи.

У східноєвропейській постсоціалістичній модернізації доктор юридичних наук Василь Лемак виділив два види: центральноевропейську і пострадянську². Першому виду модернізації притаманні системні ознаки. По-перше, спільними передумовами до демократичних перетворень стали фактори внутрішньої кризи тоталітарного соціалізму (економіки, легітимності режимів), а також часткові демократичні зміни в СРСР ("перебудова"). По-друге, на початок перетворень істотний вплив здійснили країни Заходу. Особливо це характерно для Польщі, де лібералізація і перетворення почалися раніше сусідніх країн.

По-третє, взаємовплив трансформаційних процесів у регіоні за "принципом доміно": Польща → Угорщина → Чехословаччина → Румунія. Синхронність демократичних процесів переконувала їх учасників у правильності загального курсу. По-четверте, надзвичайно широкий діапазон перетворень охопив політичну і економічну системи, змінив соціальну структуру суспільства. Деякі держави (Чехія, Словаччина, країни колишньої Югославії) вирішували додаткові проблеми, пов'язані

¹ Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. – Киев, 2001. – С. 37-38.

² Лемак В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. – Харків, 2003. – С. 9-12.

зі здобуттям незалежності. Широта і глибинність соціальної трансформації — основна відмінність цього типу модернізації від азіатського.

Якихось теоретичних засад щодо перетворення одержавлених суспільств на демократичні країни з плюралістичним державним устроєм і економікою вільного ринку не існувало. Дифузія влади — колишньої комуністичної номенклатури і конформістської контреліти (опозиціонерів 1989–1991-го) унеможливила здійснення реальних реформ у 1992–1995 рр.

Окрім усього, трудність повноцінного коментаря історичного періоду створюють посткомуністичні симулякри, тобто смислова і буттєва реальність, яка виникає у вивільнених від державної цензури потоках масової інформації. Її практично неможливо поцінувати через брак об'єктивних критеріїв для відокремлення істини від нав'язаної інтерпретації.

Інститут політичної цензури завжди залишався впродовж десятиліть у Радянській Україні дієвим засобом впливу на добір, зберігання, розповсюдження і споживання соціальної інформації¹. Незмінними залишились і функції цензури — контроль, охорона, санкція, регламентація, репресія, але значення їх змінювалося в часі, в залежності від політичної кон'юнктури. У різні часи табулювалися ті чи інші проблеми, факти, особистості, замовчувалися цілі історичні періоди, а тому фрагментарні рецидиви неминучі.

Ясна річ, незалежна Україна формується під впливом симулякрів, що нерідко провокують нігілізм. Українці симулюють реальність, в яку самі ж намагаються вірити. Причому після міфу про демократію і реформи, побудови гігантської "декорації псевдонезалежності" вся держава уявлялася політологу Артему Біденку симулякром². Одним із прикладів нігілізму (кризи самоідентифікації) служить феномен змішаної системи виборів до Верховної Ради 1998 і 2002 р., коли за пропорційні списки голосували серцем, а за мажоритарні — розумом.

Повсюдного застосування набув різновид квазілегітиматії, за допомогою котрого створюється видимість повної гармонії з масами. Політика перетворилася на шоу, кітч, спрощуючи складні економічні та соціальні проблеми до рівня запитань: "Хто допомагає розвитку футболу?" чи "Під чийм патронатом проходить акція?" Але чомусь ніхто не голосився до відповідальності за 1992–1999 рр., до початку економічного покращення.

Навздогінні модернізаційні перетворення можуть виражатися: 1) у цілеспрямованому пригніченні правлячими колами становлення партійної системи (квазіоднопартійності); 2) в уявному структуруванні полі-

¹ Дет.: Очеретянюк В. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20–30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — Харків, 1999. — 19 с.

² Біденко А. Постмодерні міфи сучасної України // Людина і політика. — 2001. — № 4. — С. 3-9.

тичного поля — квазібагатопартійності та гіпербагатопартійності, тобто виникненні партій, позбавлених значимої електоральної підтримки¹. Обидва варіанти визначають неефективність "кишенькових" партій, оскільки нагальні суспільні пріоритети залишаються не відображеними.

Реальна діяльність партій в Україні та пострадянських суспільствах, доводить політолог Лариса Дунаєва у дисертаційному дослідженні, свідчить про те, що нові режими аж ніяк не можна вважати демократичними, позаяк усе ще зберігають значні елементи державного соціалізму. Разом із тим формування багатопартійності та її поступова трансформація засвідчують, що перехідний період вирізняється рисами, які не можна назвати ні державно-соціалістичними, ні ліберально-демократичними. Незначна роль політичних партій і громадських організацій належить до таких рис.

Незавершеність партійно-політичного структурування створює небезпечну ситуацію, коли можливі авторитарні структури і механізми, здатні ліквідувати завоювання демократичного розвитку. Без легітимації "знизу" суб'єкти влади неминуче вимушені звертатись до забезпечення самолегітимації. До прикладу, в Україні пережила справжній ренесанс технологія привчення до відносин "патрон-клієнт", яка з внутрішньоелітного простору поширилася на все суспільство². Подібного вистачає в новітній всесвітній історії. Диктатор Домініканської Республіки Леоніда Трухільо особисто хрестив усіх новонароджених. Отож серед домініканців ЦРУ не вдалося знайти найманого вбивці, бо диктатор устиг з усіма породичатися.

Складність теоретичного освоєння суті перехідного періоду в тому, що це тільки початок тривалого історичного етапу — від державно організованого суспільства тоталітарного типу до демократичного правопорядку на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Доктор юридичних наук Володимир Селіванов слушно висловився, що йдеться про напрям соціально-політичного руху, котрий майже невідомий людству³. Тому найбільших втрат Україна зазнала на початку розбудови суверенної державності.

Відсутність теоретичних уявлень і наукового обґрунтування привело до крупної помилки — не було враховано закономірності взаємодії принципів наступності та дискретності, детермінізму і нестабільності в процесі суспільного руху. Зокрема, проігнорували факт більш як сімдесятирічного будівництва одержавленого суспільства. Це робить значно тривалішим і складнішим процес утвердження демократичних засад, ніж у країнах Західної чи навіть Центральної та Східної Європи.

¹ Дунаєва Л. Партійна система в умовах модернізації суспільства: світовий досвід і Україна: Автореф. дис... канд. політ. наук. — Київ, 2001. — С. 5, 11.

² Десять років української незалежності: уроки пострадянських трансформацій та виклики XXI століття // Політична думка. — 2001. — № 3. — С. 3-32.

³ Селіванов В. Право і влада суверенної України. — Київ: Ін-Юре, 2002. — С. 11, 360, 626.

Посткомунізм в Україні не став перехідною фазою від радянської системи до західної демократії, зауважив Клаус Бахман у *Basler Zeitung* 31 серпня 2001 р. Ця фаза сама є системою, що в силу інерції легко оживляє тоталітарні риси.

2.2.2. Ключові поняття: трансформація, перехідний період

Глобалізація і постсоціалістична трансформація тривають уже протягом половини життя одного покоління. Це дві фундаментальні ознаки сучасності (останнього десятиліття ХХ-го і перших років ХХІ ст.). На основі критерію модернізації серед постсоціалістичних суспільств виділяють дві моделі: азіатську і східноєвропейську¹. Як зазначалося, остання теж класифікується на два види: пострадянський та центральноєвропейський. Всього постсоціалістичними є 30 країн світу, в т. ч. на території колишнього СРСР — 15, у Центральній Європі ("Вишеградська четвірка") — 4, Південно-Східній Європі — 8, Азії — 3 (Китай, Монголія, В'єтнам).

Затяжний трансформаційний процес в Україні стартував у кінці 1991 р., коли пройшло "цивілізоване розлучення" в умовах системної кризи соціалізму. Перехід від командної до ринкової економіки, від тоталітарного до демократичного (громадянського) суспільства виставив наперед проблемні лакуни. Це мімікрізоване самоствердження еліти із болісних конвульсій перелицьованої номенклатури, а також непослідовне і спекулятивне реформаторство за рахунок соціальних чинників — зниження легалізованого життєвого рівня і притлумлення трудових, житлових, пенсійних, решти гарантій.

У той же час в Європі спостерігалася конвергенція ліберальної, консервативної та соціал-демократичної ідеологій, намітився перехід від патерналізму ("держави соціального захисту") до "держави соціальних інвестицій"². Акцентувалося не на виплаті компенсацій по безробіттю, а на перекваліфікації робочої сили, міжрегіональному переміщенню підприємств і т. п. Виходячи з принципу субсидіарності, держава захищає дієздатність громадян, дає їм рівні стартові шанси.

Для історика Олександра Романюка (Харківська державна академія культури) є очевидним, що суспільно-політичні зміни в новоутворених посткомуністичних країнах мають бінарний характер. У межах одного процесу відбуваються два типи трансформації: посттоталітарна (соціально-політична) і державотворча (національно-політична)³. Це відображається наступним чином.

¹ Нижник Н., Лемак В. Постсоціалістична держава: теоретико-правові проблеми. — Ужгород: Вид-во Ужгород. нац. ун-ту, 2003. — С. 22, 95.

² Иноземцев В. Специфические особенности европейской социальной модели // Современная Европа. — 2004. — №1. — С. 87-99; Мысливченко А. Перспективы европейской модели социального государства // Вопросы философии. — 2004. — № 6. — С. 3-12.

Таблиця 2.1. Структура процесу постсоціалістичної трансформації

Сфери	Етапи		
	Вихідні позиції	Трансформація	Кінцеві позиції
Економічна	Адміністративно-командна економічна система	Роздержавлення і приватизація виробництва	Ринкова економічна система
Політична	Монопольна система з партійною державою	Розбудова багатопартійності та конкурентного механізму	Плюралістична політична система
Культурна	Ідеологічно заангажована моністична культура	Викорінення тоталітарних і формування гуманістичних цінностей та ідеалів	Поліфонічна громадянська культура

Як зазначив культуролог Марк Найдорф (Одеський державний політехнічний інститут), Україна першого десятиліття незалежності була радянською за походженням, детермінована "совецьким періодом історії України, у т. ч. нерівним за тривалістю совецьким досвідом українських Заходу і Сходу": конфігурація кордонів, етнічний склад населення, господарська структура, соціальний досвід і економічні уявлення, системи охорони здоров'я і освіти та ін.¹ Дане десятиліття можна трактувати, як історію безупинних спроб пристосувати радянський досвід до цілковито інших обставин.

Причому "Київ, наскільки зумів, спробував стати "маленькою Москвою". Найдієвішими у свідомості українців стали три ключові поняття: антикомунізм, відродження і виживання. У підсумку адміністративно-правовий простір, виділений після розпаду СРСР — "держава Україна" — "нудиться невиразністю того, що відбувається, і вірить, що все буде добре", передусім на шляху від політичного і культурного радикалізму до демократичних механізмів самокерованого громадянського суспільства.

Значній частині західних експертів до вподоби концепція негативного і позитивного суверенітетів². Негативний суверенітет мають держави в перехідному періоді, коли їхня внутрішня нестабільність вирішальним чином впливає на зовнішню політику. Позитивний суверенітет реально

³ Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3-11.

¹ Найдорф М. Простір "U" // І. – 2001. – Ч. 22. – С. 104-112.

² Петровський В. Українсько-російські стосунки в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). – С. 11-14.

забезпечує нормальний життєвий рівень, тому передбачає свободу вибору, активність і самовизначальність у здійсненні зовнішньої політики. Під цим кутом зору Дж. Шерр назвав незалежну Україну квазідержавою, юридично суверенною, з міжнародним протекторатом, але якій бракує політичної волі, інституційної влади, організаційної спроможності державних інституцій.

Економічну, фінансову, бюджетну, демографічну та інші кризи в Україні 1990-х продукувала державна влада через перманентне протистояння виконавчої та законодавчої гілок, інституційовану корумпованість щораз ширших чиновницьких прошарків і т. ін. Адміністративно-економічні клани відігравали найважливішу роль після державних елементів політичної системи. Відсутність фактичної багатопартійності призвела до інкорпорації неспроможних чинити опір партій у кланові структури.

Відзначене є типовими проявами понятійної універсалії — перехідний період. Це — просторово-часовий інтервал екстремально-хаотичного розвитку соціуму, де відбувається трансформація одного його типу в інший за допомогою деструктивних конфліктів. Як на українську специфіку, він виглядає трьохрівневою моделлю: 1991–1996 (депресія), 1996–2002 (стабілізація), 2002–2005 (зростання).

2.2.3. Революційний підхід

Після чотирьох років незалежності академічні дослідники Василь Ткаченко, Олександр Реєнт і Василь Головатюк визначили: неуспіх реформ в Україні (як суспільства перехідного типу, що взялося за модернізацію) полягав у орієнтаціях на заморські моделі та рецепти¹. За умов тодішнього словоблуддя, світоглядного розброду і буяння дослідницького дилетантизму, зауважили вчені, моторошно за долю національної ідеї, наріжний камінь якої самоорганізація народу, його здатність самостійно творити державу на рівні вимог сучасної доби.

Вони виокремили основні фази "нинішньої української революції": 1) романтична — 1991 (суспільна думка радо сприйняла злам старої системи); 2) поляризації суспільних сил — 1992–1994 (політичні амбіції беруть економіку в заручники, країна сповзає на грань катастрофи); 3) радикальних реформ — 1994–1996 (загострюється боротьба двох укладів — традиційно-патерналістського і ліберального, нове шукає консенсусу зі старим); 4) термідор — прогностично (для часу дослідження) 1996–2002 (гальмування революційних процесів, закріплення базових рис нового економічного ладу, формування жорсткого політичного режиму)².

¹ Ткаченко В., Реєнт О., Головатюк В. Україна: проблеми самоорганізації: Начерки новітньої доби. — Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1996. — С. 3-4, 26, 35, 60, 66.

² Повторено: Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (Критика іст. досвіду). — Київ: ARC-Ukraine, 1996. — С. 675-676; Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе (Проблеми суспільної трансформації).

На переконання згаданих учених, ще до обрання Л. Кучми президентом у липні 1994 р. Україну ґрунтовно поділили на сфери впливу як відверто мафіозні групи, так і напівмафіозні об'єднання, тісно пов'язані з тінювиками і корумпованими чиновниками. Процес розкрадання національного багатства і ошукування з боку трастових кампаній набув масовості.

Величезні грошові маси і товари йшли повз державний облік. Так, за офіційними даними в 1993 р. Україна експортувала у 12 держав Євросоюзу товарів на суму 624 млн. амер. дол., а за даними ЄС — 1,1 млрд. У бюджет не надійшла сума, рівна зарубіжним кредитам 1994 р. Державна власність стала нерегульованою, відданою на відкуп відомчій та регіональній номенклатурі. Тому порядок денний передбачив утвердити міцну виконавчу владу і ефективні важелі держрегулювання економічних процесів.

Послугуючись теорією циклічності розвитку суспільного організму, Кремень, Табачник і Ткаченко застерегли наступне¹. Аби вийти із стану перехідної цивілізації та інтегруватися у світову ліберальну спільноту, Україна мусить пройти сім стадій попереднього імперського циклу: Центральна Рада, воєнний комунізм, неп, сталінізм, хрущовська відлига, поміркований брежнєвський авторитаризм, горбачовська перебудова. В їх інерційному циклі "відлуння" версія розвитку подій набула оригінального вигляду. Перший етап (1991–1994) нагадує соборно-вічовий ідеал 1917–1918 рр., коли на власний розсуд місцеві ради вирішували свої локальні справи, не піднімаючись до рівня загальнонаціонального інтересу.

Другий етап (1995–1996) аналогічний "воєнному комунізму" 1918–1921 рр. Функція — перерозподіл власності. Третій (1997–2002) близький до непу 1920-х, коли на базі приватизованих засобів виробництва підвищується ділова активність і рівень матеріального достатку. Четвертий етап мав сягнути апогею в 2005–2008 рр., це — протекціоністські заходи задля пріоритетного розвитку національного капіталу². П'ятий етап — поворот до регіоналізму, а обриси шостого і сьомого прослідко-

ції). — Київ: ДрУк, 1999. — С. 292; Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації: У 2 т. — Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. — Київ: Промінь, 2003. — С. 142-143.

¹ Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. — С. 566-570; Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе... — С. 393-399; Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації. — Т. 2. — С. 435-441.

² Певною мірою співпадає з прогнозами відповідних етапів економічної динаміки України в євроінтеграційному контексті, оприлюдненими: Європейський вибір: Виступ Президента України Л. Кучми у Верховній Раді України 18 червня 2002 р. Послання Президента України до Верховної Ради України — 2002 рік. — Київ: Преса України, 2002. — 96 с.

вуються невиразно. Бачимо тут 30-літній цикл — активне втілення ідеалів одного покоління, котре 15 років здійснює революційні перетворення, а решту користується їх благами.

Американські аналітики — тоді помічник заступника держсекретаря в європейських і євразійських справах Стівен Пайфер і посол в Україні Карлос Паскуаль побачили "десять тривожних років змін"¹. У 1990-х проходять три радикальні трансформації одночасно — від регіональної окраїни до держави, від авторитаризму до демократії, від командної економіки до ринкової. Там, де Радянський Союз підтримував порядок авторитарно, Україна мала здійснити соціально-культурну революцію задля поважання закону і прав людини.

Три реформи визначили її економічне відродження на десятому році незалежності: збалансований бюджет, який майже повністю виконувався на основі грошових розрахунків; грошові розрахунки як основа платежів у секторі енергетики; приватне виробництво в сільському господарстві. Уперше за десятиліття у 2000 р. внутрішній валовий продукт України зріс майже на 6 %, а врожай 2001-го сягнув 38,5 млн. т зерна і перевищив ужинок попереднього року на 70 %.

У багатьох країнах контекстом модернізації служив авторитарний режим, що іноді дозволяв поєднувати економічне процвітання з політичною стабільністю, сильну владу з вільною економікою, особистою безпекою і соціальним, економічним, культурним, релігійним, і, частково, ідеологічним плюралізмом. Проте даний режим, неопертий на масову підтримку й окремі демократичні державні інститути, не може бути інструментом успішної модернізації і здатний перетворитися на диктатуру. Він має кілька видів: модернізаційний, стабілізаційний, тиранічний та деструктивний.

Особливості переходу від авторитаризму до демократії зумовили в Україні становлення специфічного змішаного режиму². Для значної частини населення багато декларованих прав і свобод залишилися не підкріплені економічними й організаційними заходами. Відсутній постійний контроль народу за органами влади, за бюрократичним апаратом. Суттєву роль відведено маніпулюванню інформацією.

Україна на межі ХХІ ст. ще не завершила еволюційної побудови якісно нової політико-правової системи. Інші — екстремальні — оцінки практично виключаються навіть у коментарях із революційним моделюванням, до яких спонукають непоодинокі факти кардинальних перетво-

¹ Pascual C., Pifer S. Ukraine's bid for a decisive place in history // *Washington Quarterly*. – 2002. – Vol. 25. – № 1 (Укр.: Пайфер С., Паскуаль К. Заявка України на вирішальне місце в історії // *Політична думка*. – 2001. – № 4. – С. 25-46; Універсум. – 2002. – № 1-2. – С.4-12).

² Дет.: Сухонос В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії (теор.-методол. аналіз): Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Київ, 2000. – 18 с.

реть. Сумарно глибинні соціально-економічні, політичні й культурно-духовні зміни, що відбулися впродовж усіх років незалежності, дорівнюють мирній революції, підсумком якої є новий соціум¹. Але ці зміни далеко не однозначно відповідають світовим тенденціям (за технологічною термінологією — постіндустріальній парадигмі суспільного розвитку).

Революція — не просто політичний переворот, а цілковите знищення певної системи врядування разом з її соціально-економічними і культурними підвалинами. Зазвичай вона починається з росту свідомості (часто обмеженої певною частиною політичного співтовариства), що існуючі інститути перестали адекватно реагувати на проблеми. Їх ставить середовище, яке дані інститути частково самі й створили. Проходить т. зв. усвідомлення порушених функцій². Вступаючи у революційний конфлікт, партії (у ширшому розумінні) у кінці кінців звертаються до засобів масового переконання, нерідко включаючи і силу.

Будь-який історик погодиться з прикладним, звуженим визначенням революції як одночасної зміни державної влади і форм власності. В Україні після 1991 р. народилася принципово інша, національна держава. Цей каскад стрімких і радикальних новацій заслуговує називатись революцією³. На очах виростав новий суспільно-економічний лад, звичний для більшої частини людства.

* * *

У силу часової наближеності історія незалежної України досі залишається теоретично не проясненою. З одного боку, її спіткала доба перехідних "кентавроподібних" процесів, коли нерідко доводиться відокремлювати істину від нав'язаної інтерпретації. А з другого — постсоціалістична трансформація проходить одразу в двох системах координат: посттоталітарній (соціально-політичній) та державотворчій (національно-політичній).

Третє, політичним контекстом української модернізації є авторитарний режим, що логічно вписується в інерційну модель "відлуння". Четверте, у даному історичному періоді виділяється три етапи: 1992–1996 (депресія), 1997–2002 (стабілізація), 2002–2005 (зростання). І п'яте, новий суспільно-економічний лад постає внаслідок кардинальних перетворень, що дає підстави: з одного боку, продовжити хронологічні рамки Третьої (мирної) української революції 1989–1991 рр., а з другого – виокремити Четверту (електоральну) революцію 2004 р.

2.3. Україна в умовах глобалізації: історико-теоретичні узагальнення

¹ Курас І. Суспільні трансформації і суспільні науки. – С. 3-11.

² Кун Т. Структура наукових революцій. – С. 129-131.

³ Кульчицький С. Відкладена революція (Про події 1989–1991 рр. в Україні) // Політика і час. – 2001. – № 8. – С. 13-23.

Наприкінці XIX – початку XXI ст. разом із формуванням глобальної системи склалася і планетарна цивілізація, що трансформується із техногенної в інформаційну¹. Доктор економічних наук Антон Філіпенко запропонував доволі емке визначення: глобалізація — продукт епохи постмодерну, переходу від індустріальної до постіндустріальної стадії економічного розвитку, формування основ ноосферно-космічної цивілізації². Іншими словами: окремі нації та держави поступово передають свої функції суб'єктів міжнародних відносин і міжнародного права наднаціональним органам зовнішнього контролю.

2.3.1. Цивілізаційні виміри

У даний час (у синхронному зрізі) сукупно прослідковуються три тенденції світового розвитку: глобалізації, регіоналізації (фіксація просторів соціальної та культурної однорідності тісними політичними і економічними зв'язками) та фрагментації (дезінтеграція, ізоляціонізм, автаркія)³. Як процес формування загальносвітових принципів, глобалізація визначається ліберальною демократією, ринковою економікою, економічною інтеграцією, трансформацією виробництва і робочої сили, технологічним оновленням і комунікаційною революцією.

Усе це проявляється в зближенні розвинутих країн, свідомому нівеляційному виборі цінностей модернізації, спрощенню і прискоренню контактів між людьми внаслідок удосконалення транспорту і зв'язку (телекомунікацій та цифрових електронних мереж).

Вихід розвинутих країн світу на рівень інформаційного суспільства обумовив завершення процесу глобалізації, змістом якого стало перетворення людства на єдину ієрархічно побудовану структурно-функціональну систему. Серед негативних політичних, економічних і соціальних аспектів явища (розрив між багатими і бідними країнами, ріст безробіття і екологічних проблем, обмеження національної автономії в економіці тощо) — зростання руйнівного маніпуляційного впливу ЗМІ на національні культурні та традиційні цінності.

Нові контури світового протистояння (в економічному, соціальному, політичному, демографічному, екологічному та культурному вимірах) намітив уперше влітку 1993 р. на сторінках Foreign Affairs професор

¹ Дет.: Шейко В. Історико-культурологічні концепції цивілізаційної еволюції в добу глобалізму (кінець XIX – початок XXI ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук. – Харків, 2002. – 36 с.

² Філіпенко А. Модернізація економіки України в умовах глобалізації // Вісник Національної Академії наук України. – 2000. – № 1. – С. 34-43.

³ Див.: Виклик глобалізації / Відп. ред. О. Гомілко. – Київ: Стилос, 2001. – 206 с.; Лильо Т. Глобалізація комунікаційного простору і процеси національної ідентифікації у посткомуністичному світі: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Київ, 2001. – 21 с.

Школи політичних наук ім. Дж. Кеннеді та директор Інституту стратегічних досліджень ім. Дж. Олена Гарвардського університету Семуель Хантінгтон¹. Згідно з його концепцією "зіткнення цивілізацій", конфлікт між цивілізаціями прийде на зміну ідеологічним та іншим формам конфлікту. Аналізуючи події 1990–1993 рр. в Югославії, на Кавказі та в Перській затоці, вчений чітко визначив конфуціанський та ісламський світи у якості реальних антагоністів і противаг Заходу.

Як зауважив С. Хантінгтон, у 1992–1993 рр. багато хто у світі занепокоївся можливістю воєнного зіткнення Росії та України через спірні території (Крим), Чорноморський флот, ядерний арсенал і економічні проблеми. Однак належність до однієї слов'яно-православної цивілізації мінімізувала таку ймовірність, тому "лідери обох країн успішно проводили переговори, усуваючи розбіжності". І це проходило на тлі боїв між християнами і мусульманами колишнього СРСР, напруги між західними і православними християнами у Прибалтиці.

У його резонансній монографії "Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку" (Нью-Йорк, 1996) резонно сфокусовано думку про те, що після закінчення "холодної війни" питання про східний кордон Європи виявилось відкритим. Уточнюючи про кого слід думати як про європейців, а значить, як про потенційних членів ЄС і НАТО, примордіаліст Хантінгтон провів культурний, політичний і економічний кордон Європи і Заходу по лінії, що "віками відділяє західнохристиянські народи від мусульман і православних"². Вона йде по кордону Росії з Фінляндією і республіками Прибалтики, розрізає територію сучасних Білорусі, України, Румунії і Боснії, впираючись в Адріатичне море на узбережжі Чорногорії.

На думку автора, тільки авторитарні режими гарантують адаптацію демократичних інститутів до швидкомінливих, у результаті соціальної мобілізації, суспільних цілей. Інтереси Заходу вимагають зміцнення власної цивілізації, зокрема, шляхом інтеграції країн Східної Європи і Латинської Америки, чия культура близька до західної.

Подібно висловився американський політолог-конструктивіст Шерман Гарнетт, який раніше був помічником міністра оборони у справах Росії, України та Євразії. У 1997 р. лінію розділу Європи він обумовив інакше — як кордон між суспільствами з давньою державною традицією і країнами, котрі ще в пошуках стабільних інституціональних форм і кадрів для втілення незалежності. Або ж — як рубіж між тими, хто досяг успіху реформ, і тими, кому це поки що не вдалося.

¹ Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій? Модель конфлікту в майбутньому // Універсум. – 2001. – № 11-12. – С. 25-30, 39-43 (Рос.: Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33-48).

² Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. – Москва: АСТ, 2003. – С. 243-245.

Член-кореспондент НАНУ Микола Михальченко запропонував ключ до розуміння проблем сучасної України через призму регіональної цивілізації — нового наукового напрямку¹. Самоідентифікації української політичної нації як локальної цивілізації та "політичного українця" як громадянина заважають деякі цивілізаційні фактори. З одного боку, за багатьма показниками (промисловість, урбанізація, освіта, норми мислення і спосіб життя) Україна докорінно не відхиляється від середніх західних стандартів. З другого — зберігається значна різниця в соціальному складі, економічному і політичному мисленні. Тобто вона перебуває в лімітрофному (проміжному) стані між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями.

Вплив першої відчувається, та не став визначальним. Отож питання про перетворення української порубіжної цивілізації в складову західноєвропейської залишається відкритим.

2.3.2. Нова зона безпеки

На початку 1990-х з Україною, найбільшою в Європі, якщо не враховувати Росію, пов'язували великі надії. Але вона не стала зразковою моделлю для постсоціалістичних перетворень². Замість того, щоб робити ставку на західну орієнтацію, Київ практикував "політику двох векторів".

Насправді, за влучним висловом Р. Шпорлюка, незалежна Україна виглядала як *tabula rasa*. Практично у всіх доктринах вона сприймалася як об'єкт, а не суб'єкт геополітичних відносин³. Тому її територію відносили до проміжної, буферної зони, яку не бажали віддавати під остаточний вплив євразійського гегемона — Росії. Йдеться про узагальнення Р. Челлена, Х. Макіндера, С. Коена, С. Хантінгтона та ін. Серед цих робіт необхідно виділити ґрунтовні праці Збігнева Бжезінського і Шермана Гарнетта.

Захід виявився не готовим зайняти місце Росії як головного кредитора і донора української економіки. Обмеженість американських і німецьких можливостей фінансово-економічної допомоги Україні — один із лейтмотивів книги Гарнетта, опублікованої Фондом Карнегі за міжнародний мир⁴. Автор розкритикував погляд на Україну як частину Росії,

¹ Михальченко М. Українська регіональна цивілізація // Політичний менеджмент. — 2003. — № 1. — С. 19-28.

² Western future, communist past? Ukraine to decide // Washington Times. — 1999. — 24 October; Gnauck G. Spagat zwischen Brüssel und Moskau // Berliner Morgenpost. — 2004. — 19 Februar.

³ Снігир О. Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка "об'єкт-суб'єктних" відносин: Автореф. дис... канд. політ. наук. — Київ, 2004. — С. 8-9.

⁴ Garnett S. Keystone in the arch. Ukraine in the emerging security environment of Central and Eastern Europe. — Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1997. — 145 p.

аргументуючи, що "Україна — це наріжний камінь споруди, котра символізує ще несформовану зону безпеки в Центральній та Східній Європі". Він підтримав тезу Бжезінського про зв'язок між незалежністю України і поступовим перетворенням Росії з імперії на модерну націю.

За Ш. Гарнеттом, в Україні панують дві орієнтації щодо Росії: незалежницька та інтеграційна. У Росії співіснують три доктрини відносно України: націоналістична, об'єднуюча й інтеграційна. Націоналісти мають територіальні претензії. Об'єдналисти заперечують необхідність агресивної політики. Інтеграціоністи мали найбільший вплив, наполягаючи на істотному поглибленні зв'язків двох суверенних держав. Пом'якшення становища України як буферної зони — прийнятна ситуація після розширення НАТО. Цю перспективу уособила накреслена вченим арка або дуга безпеки від Балтійського до Чорного моря, в якій Україна повинна стати, власне, тим "наріжним каменем", винесеним у заголовок дослідження.

Однак факт, що Україна є дуже важливою для європейської безпеки, так і не увійшов до масової західної свідомості. Рано чи пізно Україна ввійде до ЄС, хоч багато думають інакше, висловився радник міністерства оборони Австрії Мартін Малек². У цілості монографія Шермана Гарнетта, котра близька до позиції британського українця Тараса Кузя, ввійшла у США до першої шеренги крупних досліджень незалежної України³.

Чільні американці, намагаючись підтримати прозахідну орієнтацію України, постійно підкреслювали, що для неї двері в євроатлантичній структурі відкриті. Таке формулювання використала й держсекретар Мадлен Олбрайт у Києві 6 березня 1998 р. Рішучим прибічником включення України в НАТО виступив Збігнев Бжезінський⁴. Цілком відверто висловився він про утвердження світового панування Заходу через економічну і військово-політичну гегемонію США, а на політичній карті Європи визначив п'ять геостратегічних гравців (Франція, Німеччина, Росія, Китай, Індія) і п'ять геополітичних осей (Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина, Іран).

Як важливий простір на євразійській шахівниці, Україна допомагає трансформувати Росію. Втрата Україною незалежності негайно перетворить Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи. Згідно з видатним політологом, прикрість у тому, що на Заході для України мірилом і на початку ХХІ в. залишається Росія. Українська влада, часто діючи за принципом "коли в Москві мороз — у Києві заморозки", тільки підігрівала давній стереотип.

² Західна преса подає неправдивий образ України // Свобода. — 2002. — 5 листопада.

³ Kuzio T. Ukrainian security policy. — Westport: Praeger, 1995. — XIV + 168 p.

⁴ Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / Пер. з англ. — Львів—Івано-Франківськ: Лілея, 2000. — 236 с.

У свою чергу Семюель Хантінгтон майбутній світопорядок визначив як чотирьохрівневу структуру. Перший — єдина наддержава США. Другий — 9 регіональних держав (Китай, Японія, Росія, Індія, Індонезія, Франція, Німеччина, Бразилія, Іран). Третій — т. зв. другорядні, що мають роль противаги регіональним лідерам, зокрема, Україна визначена основним суперником Росії. Четвертий — всі інші країни. Як бачимо, ця конструкція є похідною від ідеї "зіткнення (протиборства) цивілізацій" і своєрідним утіленням однополюсного світу.

"Великий американець польського походження і великий поляк з американським громадянством" Збігнев Бжезінський був дуже впливовим в оборонних колах. Він переконував, що гегемонія Сполучених Штатів — єдине підґрунтя для стабільності у світі. І на цю тему висловлювався неодноразово. Виклавши погляд на стратегію Польщі, він зробив суттєві наголоси на місці України. Учений світової слави особливо підкреслив, що зближення НАТО з Росією не повинно відбуватися коштом України¹. Навпаки, треба урівноважувати сили у регіоні.

Україну слід уважати ключовою державою для європейської безпеки і на тверде переконання викладача Норвезької військової академії Тора Буквола². Її розташування є вирішальним у регіоні. Буквол підтримав Бжезінського: від України великою мірою залежить подальший розвиток Росії. Досліджуючи сепаратистські та етнічні хитавиці, норвежець рішуче відкинув традиційний погляд західних дослідників на Україну як розділену на "націоналістичний захід" і "проросійський схід".

Насправді ж, довів Т. Буквол, нема жодної політичної партії, котра б активно пропагувала сепаратизм. Вимоги економічної децентралізації та місцевого самоврядування — це регіоналізм. Про сепаратизм можна говорити хіба що на прикладі Криму, де він 1995 р. зазнав "тимчасової поразки". Буквол наголосив на парадоксальній тягlostі міжнародної політики обох президентів: "проросійський" Кучма зробив конкретніші кроки в бік Європи, ніж проєвропейський Кравчук, який не йшов далі пафосних декларацій.

Член президентської ради Російської Федерації, заступник директора Інституту Європи Російської академії наук, доктор історичних наук Сергій Караганов добачив українсько-російську перспективу аналогічну відносинам США і Канади, але з потужнішим культурним елементом³. Перебуваючи у зручнішому транзитному становищі, Україна не змогла інвестувати в покращення енергетичної транспортної інфраструктури, що пов'язує росіян із Заходом. На переконання Караганова, Росія, де

¹ Збігнев Бжезінський: "Гегемонія Сполучених Штатів Америки — ...єдине підґрунтя для стабільності у цілому світі" // Свобода. — 2002. — 16 травня.

² Bukkvoll T. Ukraine and European security. — London: Royal Institute of International Affairs, 1997. — IX + 129 p.

³ Серед іншого див.: Стратегія для Росії: повестка дня для президента-2000 / Отв. ред. С. Караганов. — Москва: Вагриус, 2000. — 351 с.

знаходять заробіток 4 млн. українських громадян, абсолютно не зацікавлена у відсталій Україні, котра б крокувала неефективним шляхом модернізації суспільства.

Ці ліберальні думки, без сумніву, ріжуть вухо російським консерваторам. Зокрема, позиція лідера комуністів Геннадія Зюганова — включення України в євразійський простір. Щоразу євразійство викликало в Україні 1990-х "інтелектуальну бурю" в склянці внутріполітичних фобій та змін, приклясти до яких не бракувало охочих¹. Питання про владу в Україні вирішується поза її межами, таку думку висловив директор Інституту країн СНД (Москва) Костянтин Затулін у російському тижневику "Новая газета" 18 листопада 2002 р. Він нагадав слова Леоніда Кучми під час парламентських виборів-2002, мовляв, Україна — футбольне поле, на якому грають США і Росія. Принаймні частина публічних гасел української опозиції початку ХХІ ст. відповідала довгостроковим російським інтересам.

У принципі, гучних аргументів не бракує. Переломним став 1994 р., проголошений у США "українським" — підписано тристоронню угоду про без'ядерний статус України. 2002-й був у Росії "роком України" не даремно, бо участь російського капіталу в українській приватизації незрівнянно розширилася за результатами "касетного скандалу"². Така щільна опіка лише зайвий раз підкреслює немаловажне місце України в геополітичних сценаріях світових центрів.

Прогнозуючи глобальні тенденції розвитку людства до 2015 р., експерти-міжнародники під орудою директора ЦРУ Джорджа Тенета накреслили Україні рух на Захід (та не у списку кандидатів у Євросоюз), що ускладниться повсюдною корупцією, силою кримінальних організацій та триваючими питаннями про дотримання правових норм³.

Київ і надалі піддаватиметься російському тиску (в основному через енергетичну залежність), але українці скоріше віддадуть перевагу незалежності, аніж приєднанню до сфери впливу Росії. Складність ще й у тому, що Україна втратила імідж альтернативи Росії як більш спокійна, європейська і демократична країна⁴. Антитерористичні російські позиції в діалозі із Заходом після 11 вересня 2001 р. виявилися виграшними за доволі повільний хід українських реформ. Однак результат президентських виборів 26 грудня 2004 р. спростував прогноз ЦРУ і знову повернув Україні західну прихильність.

¹ Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. — Київ: НУКМА, 1999. — 64 с.; Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.). — Київ: НУКМА, 1999. — 28 с.

² Стратегії розвитку України. — С. 250, 303.

³ Глобальные тенденции развития человечества до 2015 года: Матер. Нац. развед. совета США / Пер. с англ. — Екатеринбург: У-Фактория, 2002. — С. 96-97, 104.

⁴ Стратегії розвитку України. — С. 341-342.

2.3.3. Сценарії поступу

На початку другого десятиліття незалежності стало безапелляційним, що євроінтеграційний процес має супроводжуватися принциповою зміною парадигми розвитку України. Утвердження інституційної моделі ринкових перетворень повинно проходити не на неоліберальній моделі, а принципах дирижизму, що поєднуються з елементами сильного держрегулювання. Адже прилучатися до світових цінностей не обов'язково через американські ворота.

Західноєвропейська (рейнська) модель, на переконання тодішнього директора Національного інституту стратегічних досліджень Анатолія Гальчинського, набагато соціальніша, ніж північноамериканська¹. Тому для України ближча. Постіндустріальна Європа володіє вагомим потенціалом, аніж Америка, надто після 11 вересня 2001 р., коли визрів "шлюбний союз" США і Росії за існуючих тріщин між ними і ЄС. Україна йде до Євросоюзу не з порожніми руками. Вона вимушена захищати свої інтереси від Росії, одягненої в тогу Євро-Азіатського економічного співтовариства (ЄврАзЕС).

Авторитет у сфері економіки і фінансів, польський професор Гжегож Колодко зауважив наївність віри у те, що трансформація у поєднанні з глобалізацією зумовить виключно виникнення інтенсивних соціальних ринкових економік². Тільки три країни (Польща 1996 р., Словенія 1998 р. і Словаччина 1999 р.) спромоглися протягом десятиліття досягти рівня виробництва, який існував перед початком змін. Із 36,5 % Україна була передостанньою, випереджаючи тільки Молдову і Грузію. Ситуація в прямій залежності від помилок уряду: економіка немає доброго майбуття, коли додаткові вигоди і прибутки автоматично й без кінця приватизуються, а додаткові витрати і збитки усупільнюються чи удержавлюються.

За Г. Колодком, постсоціалістична трансформація — це історичний процес поступового переходу від планової соціалістичної економіки, що базується на домінуванні державної власності на засоби виробництва і адміністративно-командному управлінні, до капіталістичного способу господарювання в умовах вільного ринку, котре спирається на приватну власність і ліберальну дерегуляцію.

У цілому дана трансформація, тобто послідовний перехід до ринкової економіки і громадянського суспільства, має такий геополітичний розмах, який лише можна відтягнути, але не обійти. Адже глобалізація — це створення лібералізованого й інтегрованого світового ринку товарів і капіталу, а також нового міжнародного інституційного ладу, що служить розвитку виробництва, торгівлі та фінансових потоків у всесвітньому масштабі.

¹ Гальчинський А. Україна — на перехресті геополітичних інтересів. — С. 3-14, 169-176.

² Колодко Г. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн. — Київ: Осн. цінності, 2002. — С. 26, 30-31, 62, 100.

Принаймні для французьких інтелектуалів із легкого пера шанованого Жака Бенуа-Мишена (1901–1983) Україна на початку 1990-х напевно виглядала "фантомом Європи"¹. До речі, в Києві у січні 1992 р. міністр закордонних справ Ролан Дюма пригадав, що колись прочитав цю книгу з правдивим драматичним сюжетом². Самраз глава французького уряду П'єр Береговуа не приховував, що його батько — українець із Харківщини, а справжнє прізвище — Береговий. Це всіляко обігрувалося ЗМІ. Цікаво, Україну постійно представляють країною, близькою за розміром до Франції.

Порівняно швидко прийшло усвідомлення реальної ваги українського вектора в європейській політиці. Переваги України — вельми сприятливий геополітичний чинник (географічне розташування між Росією, рештою країн СНД і ЄС), висока якість людського капіталу при невеликій чисельності населення у світовому вимірі: у 2000-му 49 млн. з 6,1 млрд., у 2015-му очікується зниження до 45 млн. при світовому рості до 7,2 млрд. чол.

У 1997 р. Європа в американській уяві, прозрадив Роналд Асмус, заступник помічника держсекретаря (1997–2000), закінчувалася на польсько-українському кордоні³. На приєднання Центральної та Східної Європи відводилося 10 років від падіння комунізму, на інтеграцію України — 25, а Росії — 50.

Загалом Україну як геополітичну реальність міжнародні організації здебільшого відносили до Співдружності незалежних держав — однієї з двох груп пострадянських країн. Республіки Балтії та західні українські сусіди трактувалися світом як держави Центральної та Східної Європи. Також Україну зарахували до країн, чії "ринки, народжуються"⁴. До них відносили більшість постсоціалістичних країн ("другого світу") і ряд "держав третього світу".

У 2001 р. за рейтингом глобалізації, який щорічно оприлюднює американський журнал *Foreign Policy*, Україна займала 42 місце у світі. Враховано дані 61 країни, що об'єднали 85 % населення і 90 % економіки земної кулі⁵. Бралися до уваги чотири параметри: економічна інтеграція (обсяг міжнародної торгівлі, інвестицій, різних виплат через кордони), персональні контакти (поїздки, туризм, телефонні переговори, поштові відправлення і перекази), технологія (розвиток інтернету тощо), залучення у міжнародну політику (мережа посольств і т. п.).

¹ Benoist-Méchin J. *Ukraine: le fantôme de l'Europe*. – Monaco; [Paris]: Éd. du Rocher, 1991. – 156 p.

² Зленко А. Дипломатія і політика. – С. 75, 89, 226.

³ Асмус Р. Україна: путь на Запад // *Россія в глобальній політиці*. – 2004. – № 5.

⁴ Гальчинський А., Геєць В., Кінах А., Семиноженко В. *Інноваційна стратегія українських реформ*. – Київ: Знання України, 2002. – С. 35.

⁵ Литвин В. Самоствердження України: нелегкий поступ // *Український історичний журнал*. – 2003. – № 1. – С. 15.

Розглядаючи методологічні аспекти порівняльного дослідження з соціальної та культурної історії України, дослідниця з Лейпцизького університету Брітта Бйоме висловила оригінальні судження¹. Сучасні західні теорії модернізації та трансформації, теорії про кінець історії можуть бути притягальними у соціально-наукових і культурно-філософських колах, але недостатні для розгляду подій у Східній Європі, надто у компетентному дослідженні такого історичного об'єкта, як ситуація з Україною.

Ніби в унісон, Микола Михальченко констатував, що історію в глобальному сенсі більш пильно вивчають історики, філософи, геополітики². Соціологи більше уваги приділяють конкретним історичним періодам і поточному суспільному розвитку. Історія має бути "живою", тобто бути історією з діями конкретних осіб, груп, країн. Соціологія надає історії конкретності, а соціологічне знання історичному — достовірності. Однак значна частина рішень в Україні, прийнятих органами влади у 1989–2001 рр., мали не науково-експериментальний, а імпульсивний характер на базі "здорового глузду", який регулярно підводив.

Приміром, мало хто з українських політиків мав щось проти ідеї демократичної соціально-правової держави. Але її трактовку здійснювали у широкому діапазоні — від неприкритого демократичною риторикою анархізму до "блискуче запакованого" тоталітаризму. Багато суперечностей породили не стільки об'єктивні чинники розвитку, скільки суб'єктивні, що заважали консолідації суспільства, розгортанню його мобілізаційного потенціалу. Варто спиратися на світові моделі реформ, але не копіювати жодну.

Напередодні 1996 р. Україна посідала 20-е місце серед 26 постсоціалістичних країн за результатами ринкової трансформації. Нашкодило вільне ринкове, а не системне запозичення і використання досягнень, фрагментарне врахування досвіду навздоганяльної модернізації. Як вельмовно свідчить світова практика, ефект імітації, наслідування викликає суспільний дискомфорт і прагнення ліквідувати нав'язані елементи³.

Зауважений феномен або копіювальний метод, вказав доктор соціологічних наук Валентин Тарасенко, став визначальним інструментом перетворень в Україні⁴. Будучи технологічно простішим, аніж відставлений спосіб безаналогової конструктивістської практики, він прирече-

¹ Böhme B. Studien zur Social- und Kulturgeschichte der Ukraine (Konzeption eines Forschungsprojekts) // Kultursociologie. – 1995. – Heft 1. – S. 61-112.

² Михальченко М. Десять років незалежності: політико-соціологічна оцінка політичних реформ // Українське суспільство: десять років незалежності / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 150-160; Його ж. Україна ХХІ століття: спроба політико-соціологічного прогнозу // Сучасність. – 2001. – Ч. 4. – С. 59-74.

³ Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. – С. 225, 227.

⁴ Тарасенко В. Копіювальний експеримент в Україні // Українське суспільство: десять років незалежності. – С. 113-127.

ний на незбігання соціального зразка і копії. Як підкреслив учений, копіювальний інтелект державної та господарської бюрократії, політичної еліти та науковців (обслуги і бюрократів, і політиків) їхав на горбоконику соціальної експерименталістики в сучасній Україні.

Хиба тут у спроможності продукувати тільки стереотипне соціальне мислення у межах запозичених інтелектуальних схем, понять, ідеологем, цінностей, символів чужої свідомості ("привабливого іншого"). Надто — коли на порядку денному пошук "золотої середини" між старою (радянською) дезінтеграцією і новою (європейською) інтеграцією. Зрозуміло, на руїнах "залізної завіси" між Заходом і Сходом комуністичного зразка привабливіше видиться утопічне "злиття" із Заходом.

Шість республік від Балтійського до Чорного моря (Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Молдова і Україна) і вісім по обидва боки Каспійського моря (Вірменія, Грузія, Азербайджан, Туркменія, Узбекистан, Казахстан, Киргизія і Таджикистан) розділили спадок радянської імперії з Росією у нерівних частках. Незважаючи на те, що 6 млн. українців і 25 млн. росіян (36 млн., як рахувати "російськомовних") живуть поза батьківщиною, Україна і Росія уникли долі Югославії.

Справедливо висловлені зауваги, що невміння "мислити глобально, діяти локально" лягло першопричиною колапсу економічних експериментів адміністрацій Кравчука і Кучми, котрі у 1990-ті поставили український соціум на межу виживання. Однак історичною заслугою обох президентів є дотримання мирного сценарію внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу. Адже загальновідомо, що у 1989–1996 рр. на планеті зареєстровано 96 збройних конфліктів. 91 із них — громадянські війни, викликані поглибленням соціальної та економічної несправедливості.

За 1992–2000 рр. усіх біженців нарахували приблизно 300 млн. осіб, зокрема, Югославію залишили майже 4 млн. Важко знайти переконливіший аргумент у синхронному вимірі, хоч і югославська цифра дорівнює чисельності українських заробітчан у Росії, а демографічні втрати 1994–2004 рр. порівнювали з геноцидом (1932–1933) — 5 млн. чол. (із 52 до 47 млн.). Кількість населення різко зменшилася внаслідок еміграції, скорочення тривалості життя і низької народжуваності.

Як на *Monde Diplomatique*, це катастрофічний розвиток¹. У 1992–2000 рр. дохід на душу населення в Україні знизився на 42 %, середня тривалість життя зменшилася на 2,5 роки — до 62 років (у США 74, Швеції 78)². Згідно з доповіддю Федерації європейських роботодавців (*Federation of European Employers*), Україна з показником середньомісячного заробітку 66 дол. займала у 2003 р. 44 місце серед 46 країн³. Її

¹ Cheterian V. Le pendule ukrainien // *Monde Diplomatique*. – 2004. – Novembre. – P. 6.

² Judt T. The Eastern Front, 2004 // *New York Times*. – 2004. – 5 December.

³ Baker P. Ukraine sees a new "iron curtain" in EU expansion // *Washington Post*. – 2004. – 25 April.

економіка росла, проте 86 % громадян матеріально почувалися погано, дослідив Міжнародний фонд виборчих систем у Вашингтоні (International Foundation for Election Systems).

Усього, за даними Державного комітету у справах національностей і міграції (7 липня 2003 р.), 20-25 млн. етнічних українців проживали за кордоном. Проте, починаючи зі здобуття незалежності, Україна була джерелом стабільності, незважаючи на внутрішні труднощі та розбіжності. І цей факт названо визначним досягненням у Спільній стратегії Європейської Ради (Гельсінкі, грудень 1999 р.).

Кілька десятиліть комунізму залишили знак на інституційній структурі постсоціалістичних держав. До числа країн, з ким коректно порівнювати Україну, входять найбільш регресивні та найменш незалежні: Албанія, Боснія, Болгарія, Румунія, Сербія-Югославія, Білорусь, Молдова, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Туркменістан, Казахстан, Узбекистан, Киргизістан і Таджикистан.

Вісім із цих 15 країн (Албанія, Боснія, Молдова, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Таджикистан, Югославія) пережили громадянську війну. У шести з них (Білорусь, Азербайджан, Туркменістан, Казахстан, Узбекистан, Югославія) правили диктатори. Жодна не була взірцем економічних реформ. На цьому наголосив, зокрема, американський професор Олександр Мотиль у журналі "Критика" (1998, № 1), відштовхуючись від західних публікацій¹.

Україна вийшла з тоталітаризму адміністративною одиницею без самодостатніх еліт, державного апарату, ринкової економіки, верховенства права, громадянського суспільства, цілісної культури і сприйняття себе як нації. Західні сусіди досягли набагато більших успіхів через оті додаткові умови для динамічного розвитку. На щастя, її не спокусив білоруський шлях.

Як зазначив на радіо "Свобода" 15 січня 2002 р. радник багатьох посткомуністичних урядів Андерс Ослунд, колишні соціалістичні країни поділилися на три групи. До "радикальних реформаторів" потрапила Середня Європа і Балтія — вони розбудували і демократію, і ринкові економіки. "Поступові реформатори" — Болгарія, Румунія та ін. У них приватизація і дерегуляція, "звільнення" ринку поєднувалися з обережними політичними реформами. І, нарешті, "нереформаторам" (Білорусь, Туркменістан і Узбекистан) властива диктатура, вельми обмежені реформи і високий рівень державної власності.

Найшкідливішою з трансформаційних оцінок є міф, що в усьому регіоні рівень життя масово знизився і рівень виробництва різко впав. Європейський банк реконструкції та розвитку твердив: лише найрозвиненіші (Чехія, Угорщина) знову досягли цифр 1989 р., інші (Болгарія, Румунія) ідуть далеко позаду. Це неправда, зауважив Ослунд, оскільки

¹ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. IX. – С. 426.

офіційна статистика має серйозні вади. Комунисти облікували значно більше, досяючи приписками планових показників. За капіталізму, навіпаки, звіти применшують, аби скоротити податки чи їх уникнути. Отже, статистичні системи не вловлюють того, що відбувається в реальній економіці.

В індексі трансформації Бертельсмана за критеріями політичного і економічного оновлення у 1999–2003 рр. Україна знаходилася серед 116 країн із перехідною економікою на 44 місці¹. Вона дещо відставала від Росії та Боснії й Герцоговини. За демократичними перетвореннями її поставили на 39 сходинку.

Як аргументувала Washington Times 13 травня 2004 р., Україна успішно здійснила перехід від другого світу до третього. ВВП оцінювався у 50 млрд. дол. Це на чверть менше від Угорщини, де населення не сягало чверті українського. За індексом корупції вона 111-та серед 133 країн. За роки незалежності обсяг іноземних капіталовкладень не перевищив 6,7 млрд. дол. В економіку сусідньої Словаччини, де населення удесятеро менше, вкладено 10 млрд. дол. інвестицій.

* * *

Які б геніальні здогади і пророчі схеми не узагальнювали сучасні геополітичні та цивілізаційні концепції в історії незалежної України все-таки мирний сценарій назавше залишиться вкрай бажаним. Хоча б — як довічне відлуння історичного досвіду першої половини ХХ ст. Це — по-перше. Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. Захід перейнявся зміцненням власної цивілізації шляхом інтеграції культурно споріднених держав Східної Європи, які поступово передають свої функції наднаціональним органам зовнішнього контролю. Україна знову в ролі "фантома Європи" опинилася на лінії континентального поділу. Це — по-друге.

Копіювальний метод трансформації, що полонив Україну, спричинив інтелектуальну і зовнішньополітичну хитавицю її еліти між Північною Америкою і Західною Європою, адептами балто-чорноморської дуги безпеки і прибічниками сфери впливу Росії. Це — по-третє. І останнє. Будучи в когорті середняків ("поступових реформаторів"), Україна зберегла потенціал для подолання своїх багатолітніх зволікань і невизначених відповідей на глобалізаційні виклики світу. Причому статистика не в силі відобразити всієї палітри змін в її реальній економіці.

2.4. Ідея Європи як історичний вибір незалежної України

Новітня історія піддається різноманітним політичним тискам, проте жодна освічена людина не може ефективно працювати без непроцензованого розуміння джерел сучасних проблем. Термін "Європа" все пра-

¹ Kaserer W. Im Klammergriff Putins // Welt. – 2004. – 23 Mai.

вив за маяк надії для тих, хто був відрізаний репресивним комуністичним режимом. Падіння радянської імперії дало змогу вперше поглянути на пан'європейську спільноту, яка може поширитись на всі закутки континенту. Кепкуючи над заступником завідувача відділом політичного планування держдепартаменту США Френсісом Фукуямом з його розтиражованим "кінцем історії" 1989 р.¹, професор Лондонського університету Норман Дейвіс у цьому контексті дотепно завважив, що Європа вступила у період інтенсивних історичних змін, кінця котрому не видно².

2.4.1. Сутність сврвибору

Направду українці крупно й толерантно чи не вперше введені в інтелектуальну європейську історію ані малими, ані росіянами у бестселері 1996 р. члена Британської академії Н. Дейвіса³. І не випадково: Україна — земля, по якій найбільше європейських народів прийшли на свою кінцеву батьківщину. А із суверенних держав на карті Європи 1993 р. по чотири утворились у XVI і XVII, дві у XVIII, сім у XIX і тридцять шість у XX ст.

Утворення й падіння держав становить один із найважливіших феноменів новітньої Європи. Поява ж незалежної України, казав не раз З. Бжезінський, є однією з трьох найбільших геополітичних подій XX в. (разом із розпадом Австро-Угорської імперії 1918 р. та поділом Європи 1945 р. на два блоки), оскільки ознаменувала кінець останньої європейської імперії. Не випадково в сучасній міжнародній стратегії вона перебуває у складі ключових держав. Вигідне географічне розташування України обумовлює її роль головного комунікатора між Європою, Кавказом і Азією.

Європейська парадигма докладно розглядається в низці колективних та індивідуальних досліджень, у т. ч. компаративних⁴. В останні роки навіть спостерігається монографічна злива у зв'язку з невідворотністю

¹ Фукуяма Ф. Кінець історії? // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134-148.

² Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англ. – Київ: Основи, 2001. – С. 18, 27, 1167.

³ Дейвіс Н. Європа. Історія. – С. 59, 71, 106, 343, 407, 471, 576, 641, 857, 958, 1165.

⁴ Нова Україна і нова Європа: час зближення: Матер. міжнар. семінару 3-6 листопада 1996 р. / Ред. М. Зубрицька. – Львів: Літопис, 1997. – 235 с.; Європа: ідеї та процеси: Матер. наук. симпоз. 4-5 червня 1998 р. / Гол. ред. кол. Ю. Макар. – Чернівці: Прут, 1998. – 192 с.; Європейська інтеграція України в оцінках лідерів українського політикуму, бізнесу та суспільства / Ред. О. Сушко, Н. Пархоменко. – Варшава: Фонд ім. С. Баторія; Київ: Відродження, 2003. – 188 с.; Die Ukraine, Polen und Europa: Europäische Identität an der neuen EU-Ostgrenze / Hrsg. R. Makarska, V. Kerski. – Berlin: Fibre, 2004. – 220 S.; Більше ніж сусіди. Розширений Європейський Союз та Україна — нові відносини / Ред. К. Волчук та ін. – Варшава: Фонд ім. С. Баторія; Київ: Відродження, 2004. – 106 с.

безпосереднього межування з ЄС і НАТО¹. 1 травня 2004 р. членами Європейського Союзу офіційно стали 10 країн Центральної, Східної та Південної Європи — Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Естонія, Латвія, Литва, Мальта і Кіпр.

На користь західного вибору (інтеграції в Євросоюз, який визнав за Україною статус країни з перехідною економікою у червні 1996 р.) неодноразово висловлювався член Римського клубу Богдан Гаврилишин². Хоча Україна буде тягарем для ЄС, але зможе запропонувати: населення з високим рівнем освіти, мережу наукових інститутів, найродючіший ґрунт у світі, угоди про дружбу з усіма сусідами, міжетнічний мир, відсутність імперіалістичного чи агресивного минулого.

Із цими думками складно не погодитися. До речі, вони ввійшли в історико-економічну книгу "Україна на шляху до Європи" (2001). Цю колективну монографію можна сміливо назвати етапною³. Серед авторів — радник практично всіх українських прем'єрів Богдан Гаврилишин, чільні працівники німецької консультативної групи при уряді України: заслужений професор економіки Лутц Хоффман (Берлін), аналітики Феліціас Мьолерс (Франкфурт-на-Майні), Петра Опітц (Берлін), Фолькхарт Вінценц (Мюнхен), Людвіг Штріве (Геттінген), київський кореспондент *Financial Times* Чарльз Кловер та ін.

Простежуючи шлях України до Ради Європи, вітчизняні дослідники детально показали виконання її зобов'язань за допомогою таких критеріїв, як реформа економіки, суду, прокуратури, пенітенціарної системи, юридичної освіти, відповідність законодавства вимогам Європейської конвенції про права і основні свободи людини⁴. Із цього приводу з'яви-

¹ Горенко О. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та України. — Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2002. — 170 с.; Чувардинський О. Європейський Союз і розвиток сучасних інтеграційних зв'язків економіки України. — Київ: Наук. світ, 2002. — 299 с.; Ярош Б., Макар Ю., Горбатенко В. Курс України на інтеграцію до Європейського Союзу. — Чернівці: Прут, 2002. — 88 с.; Брежнева Т., Іжак О., Шевцов А. Євроатлантична інтеграція України. — Дніпропетровськ: Пороги, 2003. — 160 с.; Губський Б. Євроатлантична інтеграція України. — Київ: Логос, 2003. — 327 с.; Ковальова О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європ. вибір України. — Київ: Ін-т політ. і етнонац. досл. НАНУ, 2003. — 338 с. та ін.

² Гаврилишин Б. Україна між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем // Дзеркало тижня. — 2000. — 30 вересня.

³ *Ukraine on the road to Europe* / Eds. L. Hoffmann, F. Möllers. — Heidelberg; New York: Physica, 2001. — XIV + 313 S. (Укр.: Україна на шляху до Європи / Ред. Л. Хоффманн і Ф. Мьоллерс. — Київ: Фенікс, 2001. — 343 с.)

⁴ Сіскос Е. Європейський Союз і проблеми міжнародної економічної інтеграції України: Автореф. дис... канд. екон. наук. — Київ, 1998. — 16 с.; Анісімова М. Зобов'язання України щодо прав людини у зв'язку зі вступом до Ради Європи: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Київ, 2001. — 16 с.; Ляшенко О. Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — Київ, 2002. — 16 с.

лися спецвипуски культурологічного альманаху "І" ("Глобалізація, Європейський Союз та Україна". – 2000. – Ч. 19; "Україна, Росія, Білорусь: три проекти". – 2000. – Ч. 18), журналів "Політика і час" ("Дорога в майбутнє — дорога в Європу: європейська інтеграція України". – 2000. – № 3-4; "5 років у Раді Європи". – 2001. – № 1) та "Національна безпека і оборона" ("Актуальні проблеми зовнішньої політики: позиції лідерів партій та блоків". – 2002. – № 3-4).

Можливою альтернативою європейській інтеграції розглядалася поступова маргіналізація, економічна недорозвинутість, політична нестабільність і загрози національній безпеці. Стійкі євроатлантичні орієнтири у зовнішній політиці України є безсумнівними¹. Правда, тут чимало скептиків, які резонно відсилають до хронологічного фіксажу декларацій намірів і реальних кроків. Та не бачити прогресу було б свідомим фальшуванням дійсності.

У цьому переконують провідні представники дипломатичного корпусу (надзвичайні та повноважні послы України в Канаді Юрій Щербак і Німеччині Анатолій Пономаренко) і проукраїнські симпатки (як-от із товариства друзів України з французького сенату)². Досить аргументовані й студії вітчизняних фахівців, проведені на дисертаційному рівні. Передусім великого значення надається розгляду внутрішньополітичних підстав тісної співпраці України з ЄС і НАТО, регіональними утвореннями європейської системи міжнародних відносин³.

Основний зміст суспільної трансформації України впродовж усього періоду незалежності полягав саме в "європеїзації", в орієнтації на західну цивілізацію, на її соціально-політичні цінності. Зрозуміло, тут не обійшлося без усебічного співробітництва з європейськими країнами, входження в міжнародні політичні інститути. На переконання академіка Володимира Литвина, у рамках національної ідеї цементувати політично-ціннісну конструкцію повинні власна державність, представницька демократія і ринкова економіка, тобто "цінності європейської спільноти, до якої прагнемо"⁴.

Критерії членства в ЄС визначив Копенгагенський саміт у червні 1993 р. Від кандидата вимагається стабільність інститутів демократії,

¹ Ukraine, Europe, and the United States: towards a new Euro-Atlantic security architecture / Ed. J. Janes. – Baden-Baden: Nomos, 2000. – 179 S.; The EU and Ukraine / Ed. A. Lewis. – London: Kogan Page, 2002. – 180 p.

² Ponomarenko A. Die europäische Orientierung der Ukraine. – Bonn: Zentrum für Europäische Integrationsforschung, 1999. – 42 S.; Quelle place pour l'Ukraine en Europe? – [Paris]: Sénat, 1997. – 32 p.; Sherbak Y. Der Weg der Ukraine. – Stuttgart: Bosch, 1999. – 44 S.

³ Вакулич В. Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Київ, 2001. – 15 с.; Ляшенко О. Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 16 с.

⁴ Литвин В. Самоствердження України: нелегкий поступ. – С. 11.

верховенство закону, повага до прав людини і захист прав меншин (політичний критерій); функціонуюча ринкова економіка, здатність впоратись із тиском конкуренції та ринкових сил (економічний критерій); прийняття обов'язків членства, включаючи прихильність цілям політичного, економічного і монетарного союзів (адаптація *acquis communautaire*).

Головним чинником є відповідність політичному критерію¹. Економічне зростання в країні, що інтегрується, не має впливу на жодному з етапів, загальний ВВП враховується опісля. Не впливає і фактор географічної близькості, а також цивілізаційна ідентичність — католицька, православна чи мусульманська.

На політико-правовому рівні європейська спрямованість України була зафіксована вже в перших державотворчих актах — постановах Верховної Ради 25 грудня 1990 р. "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх відносин" і 2 липня 1993 р. "Про основні напрямки зовнішньої політики".

У 1994 р. Л. Кучма, виступаючи на Парламентській Асамблеї Ради Європи чітко заявив, що стратегічною метою України є повноправне членство в Євросоюзі. Цілком закономірно у Києві відкрили представництво ЄС (жовтень 1993) і представництво України у Брюсселі (липень 1995). А доповідачки ПАРС Ханне Северинсен і Рената Вольвенд стали очима, голосом і совістю Європи в Україні упродовж наступного десятиріччя.

Наступні важливі кроки матеріалізували Угода про партнерство і співробітництво, членство в Раді Європи та Організації з безпеки і співробітництва в Європі, програма "Партнерство заради миру", Хартія про особливе партнерство України з НАТО, ратифікація Європейської конвенції з прав людини, переговори про вступ у Світову організацію торгівлі, а також започаткування у вересні 1996 р. саммітів "Україна–ЄС".

Згідно з указами президента 24 лютого і 11 червня 1998 р., в органах державної влади сформували підрозділи співробітництва з ЄС, Національне агентство з питань розвитку та європейської інтеграції і затвердили Стратегію інтеграції. У тому ж році уряд прийняв постанову про запровадження механізму адаптації законодавства до вимог ЄС.

До моменту офіційного проголошення євроінтеграції пріоритетом державного розвитку реформи здійснювалися майже сім років. "Європеїзація" стала чи не найголовнішим мобілізуючий стимулом суспільних трансформацій². У 1991–2001 рр. розміщені ЄС в Україні через національні та цільові програми кошти склали 1,072 млрд. євро.

Європейська Рада у грудні 1999 р. схвалила чотирирічну Спільну стратегію ЄС щодо України. Вона вперше задекларувала міжнародне визнання європрагнень України і підтвердила курс стратегічного партнер-

¹ Ковальова О. Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: Автореф. дис... д-ра політ. наук. – Київ, 2004. – С. 12, 21-22.

² Ковальова О. Українська політика щодо євроінтеграційних процесів. – С. 19-20.

ства. Складнощі наступних років, викликані тиском лідерів світу, Україні вдалося залагодити аж на Ялтинському саміті 7-8 жовтня 2003 р.

Повсякчас домінували настрої, пов'язані з європейськими цінностями. Образно кажучи, "Європа здавалася надійним портом, до якого впевнено прямував український корабель", але не вдавалося домовитися про час пришвартування¹. На зміну майже тотожним поняттям "незалежність" і "буржуазний націоналізм" прийшли "незалежність" і "Європа", що означали демократичне перетворення суспільства і відлік нового історичного часу.

Здобутки військово-політичної співпраці з Північноатлантичним альянсом значно вагоміші, ніж у торгово-економічній сфері, де провідну роль грав Європейський Союз². Іронічне ставлення інтелектуалів до будь-яких проявів європоцентризму (головної ознаки доби постмодерну) мало обходило Україну, якій не перестрибнути проблему чисто стадіально. Світ одразу проявив зацікавленість в її мирному розвитку. Вона здійснювала перетворення без клопітних фінансових навантажень для західної спільноти.

Найчастіше кордони європейської ідентичності проводили перед Україною, бо там не утвердилася "стала демократія"³. Чимало українців, на погляд Джеймса Шерра з Королівської академії оборони Великобританії, плутали "Європу" як етнокультурну цивілізацію (історична пам'ять про дорядянську Європу) з Євросоюзом як співтовариством багатьох культур, що визначається спільними інституціями, нормами і практикою⁴. Ця підміна понять є джерелом спроб здійснювати "європейський курс" скоріше високою політикою, ніж через кропіткі інституційні зміни.

Під амбіційною риторикою лежав слабкий фундамент⁵. Обтяжливо виглядав матеріальний розрив: життєвий рівень України 2001 р. склав лише 15 % рівня ЄС. Щороку росла кількість позовів українців до Європейського суду з прав людини. 70 % з них торкалися невиконаних зарплат і компенсацій. Зокрема, проти держави Україна виграли справи двоє мешканців Дніпропетровської області (Німецька хвиля, 14 вересня 2004 р.). Задоволені позови торкалися компенсації знеціненого вкладу в Ощадбанку СРСР (1,3 тис. євро) і невиконаних зарплат (3 тис. євро).

¹ Пахльовська О. Українська культура у вимірі "пост": посткомунізм, постмодернізм, поствандалізм // Сучасність. – 2003. – Ч. 10. – С. 70-85.

² Стратегії розвитку України. – С. 246, 289; Делінський О. Європейська система безпеки: міжнародно-правові аспекти становлення і розвитку: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Харків, 2003. – С. 15-17.

³ Wild T. Hat die Identität Europas Grenzen? // [Berliner Zeitung](#). – 2001. – 9 April; [The limits of Europe](#) // [Economist](#). – 2001. – 19 May.

⁴ Шерр Д. Україна та ЄС: між інтеграцією і виключенням // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 11. – С. 57-60.

⁵ Тиммерман Х. Украина и Белоруссия: "новые соседи" Европейского Союза // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 6. – С. 49-60.

Як висловився 29 січня 2004 р. на радіо "Свобода" професор Йельського університету Тімоті Снайдер, в Україні традиційно звертали увагу на менш важливі для європейців фактори. В основі Європейського Союзу ефективна система управління. Українці зазвичай говорили про історію, мовляв, Україна завжди була європейською державою. Але це не мало жодного значення для інтеграції. Українці часто нагадували про своє геостратегічне положення. Це важливий аргумент для НАТО, а не ЄС.

Власне, ЄС, а не НАТО вирішує кому називатись європейською частинкою. І керується Євросоюз не зовнішньою, а внутрішньою політикою держав. "Європейський вибір" тягне за собою зростання участі Європи в їхніх внутрішніх справах¹. У словосполученні "приєднання до спільноти країн розвинутої демократії" ключове слово не "приєднання", а "демократія". Це елементарне положення з тематичного навчального посібника.

"Європейський вибір" і "євроатлантична інтеграція" українського керівництва викликали тоді на Заході настрої "Ukraine fatigue" ("утому від України")². Комісар ЄС Хав'єр Солана навіть порадив Києву навчитися грати за правилами, а не гратися з ними. "Відносини України з ЄС нагадують танець XVII ст., в якому партнери ніколи не танцюють разом", — підмітив Дж. Шерр (Свобода, 5 вересня 2003 р.).

На українській перепустці у весь вільний світ була виписана знаменита триада — non-nuclear, human rights, market economy, про котру невіднораз наприкінці 1991 р. нагадував Christian Science Monitor³. У 1992-му перед Україною відкрився неблизький шлях зовнішньополітичної самоідентифікації. І тільки у 2002 р. вона заявила про прагнення вступити в НАТО, а двома роками пізніше надала територію для дій альянсу⁴. Образно кажучи, було заповнено "останню чорну діру". "Україна — це Європа, а не Росія," — міністр А. Зленко мимовільно уточнив назву президентських споминів Л. Кучми, що друкувалися на паралелі в Москві.

29 червня 2004 р. у Стамбулі на засіданні комісії "Україна–НАТО" на найвищому рівні президент Кучма ще раз підтвердив, що євроатлантична інтеграція та "пов'язане з цим глибоке реформування оборонної

¹ Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз. — Київ: Ін Юре, 2001. — С. 369-405; Liga Narodów, ONZ, NATO, UE, KBWE / OBWE, organizacje pozarządowe / Pod red. P. Żurawskiego vel Grajewskiego. — Łódź: Wyd-wo Uniw. Łódzkiego, 2004. — S. 117-259.

² Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. — Київ: Критика, 2004. — С. 55, 76.

³ Feldmann L., Lapychak C. [Moscow gives reluctant nod to Ukraine military](#) // Christian Science Monitor. — 1991. — 8 November; Feldmann L. [US, Europe take cautious steps toward the Ukraine](#); Grier P. [Handling the "nukes" still based in Ukraine](#) // Ibid. — 5 December; Lapychak C. [US recognition seen for westward-looking Ukraine](#) // Ibid. — 20 December.

⁴ Зленко А. Дипломатія і політика. — С. 22-23, 59-60, 123, 548.

сфери держави відповідно до європейських стандартів належить до найважливіших пріоритетів як зовнішньої, так і внутрішньої політики України". Щоправда із Військової доктрини України указом президента вилучено у липні 2004 р. положення про вступ до НАТО і ЄС.

Але й про небажання вступати у ці поважні організації у доктрині теж не йшлося. Тим часом українки навчилися шити військові костюми для НАТО (Свобода, 25 серпня 2004 р.). Рогатинська корпорація "Гал-продукт", що на Івано-Франківщині, працювала на сучасному японському обладнанні. 30 швачок мали замовлення на 35 тис. комплектів.

Боротьбу за контроль над Україною прямо пов'язали з транспортуванням енергоносіїв із Росії та Середньої Азії в країни ЄС (75 % нафти і 35 % газу)¹. Ці поставки нарощувалися через освоєння нових родовищ в Азербайджані, Казахстані, Туркменії, Узбекистані. Тоді ж Кучма розвернувся на 180 градусів геополітично. Він скасував лютневе рішення про те, що нафтопровід Одеса-Броди (418 миль або 672 км) працюватиме у західному напрямку, як цього бажали американські компанії, діючі у Каспійській зоні². Магістраллю з пропускною здатністю у рік 9 млн. барелей (1 американська барель = 158,78-158,95 л) транспортувалася російська нафта у режимі реверсу — Броди-Одеса, далі танкерами в Європу.

Зі Стамбулу до Києва не привезли плану дій для здобуття членства в НАТО, а небавом у Гаазі не уклали й плану дій Україна-ЄС³. Тоді голова Євросоюзу Ян Петер Балкененде і комісар ЄС Кріс Паттен запитали Леоніда Кучму, чому затягується справа Гонгадзе. Аби надати статус держави з ринковою економікою, також від України чекали поправок до законодавства про банкрутство і прозорої цінової політики для свого експорту.

Перший президент Л. Кравчук усе роз'яснив у Відні на засіданні Австрійсько-українського товариства 17 вересня 2004 р.⁴ Європейська інтеграція прямо залежала від президентських виборів. Зовнішньополітичні аспекти у передвиборній боротьбі в Україні часто оформлялися у раунди східно-західних коливань⁵. Однак стрілка двовекторного компаса твердо трималася напрямку Європи.

¹ Engdahl W. Ukraine: Oil politics and a mockery of democracy // Asia Times. – 2005. – 19 January.

² Champion M. [Ukrainian is playing the Russia card](#) // Wall Street Journal. – 2004. – 30 July.

³ Castle S. Ill-tempered summit leaves Ukraine and EU deadlocked on human rights // Independent. – 2004. – 9 July.

⁴ Leonid Krawtschuk, erster Präsident der Ukraine: "Das ist ein Irrtum Putins" // Standard. – 2004. – 17 September.

⁵ Wojciechowski M. Kuczma zwraca Ukrainę na Wschód // [Gazeta Wyborcza](#). – 2004. – 27 Juli; Bischof B. Kiew in Moskaus Fahrwasser // Presse. – 2004. – 28 Juli; Schünemann M. Kandidatenkür in Kiew // Neues Deutschland. – 2004. – 2 August; Ludwig M. [Wahlkampf auf der Ost-West-Schaukel](#) // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 17 August.

Л. Кучма настійливо вимагав в Єврокомісії сигналу повноправного членства¹. Поруч із Молдовою, Йорданією, Ізраїлем, Палестинською Автономією, Тунісом і Марокко, Україна ввійшла у сімку першої хвилі отримання статусу сусіда ЄС. Вона також не вивела свій флот із Севастополя, а після переговорів з міністром оборони США Д. Рамсфелдом у серпні 2004 р. — і своїх солдатів з Іраку.

Новий президент Ющенко у кінці січня 2005 р. вже нічого не вимагав, а вказав час (упродовж декількох тижнів), коли Україна подасть заявку на членство в Євросоюзі. Коливання завершилися. Помаранчева революція визначила європейський пріоритет справою швидкої практичної реалізації. Вистачало скептиків, що роль залицяльників до "прекрасної дівчини Європи" відвели ще 5-6 президентам України². Мовляв, вони встигнуть скласти свої присяги, доки країна дозріє до ЄС.

2.4.2. Інтеграційні кроки

У Європі мирно співіснували два інтеграційні центри — Москва і Брюссель. Проте готовність правової системи до інтеграційних процесів на Захід чи на Схід була проблематичною, приміром, через відсутність конституційного механізму приєднання до міждержавного союзу. А він притаманний країнам-кандидатам.

Київ занадто милувався сигналами Заходу або ж красивими заявами на самітах. Реальне членство в ЄС розпочиналося вдома. Це питання відповідності критеріям. На щастя, в Європі Україна весь час мала вірного союзника і послідовного лобіста своїх прагнень — Польщу³. Розважливий голос Варшави не раз роззброював брюссельських скептиків.

Економічна складова домінувала в обґрунтуванні інтеграційного процесу. Основні елементи інтегрування — вільний потік товарів, послуг і капіталу, вільне переміщення робочої сили, координація монетарної та фінансової сфер. Бо ж ЄС — його організаційне втілення.

Євросоюз належав до найбільших донорів України: протягом десятиліття (1994–2003) його допомога сягла 1,072 млрд. євро. На 2004–2006 рр. передбачили ще 212 млн. євро. ЄС лідирував і у прямих іноземних інвестиціях. У 1991–2004 рр. його 15 "старих" держав уклали 2,4 млрд. амер. дол. або 36 % від усіх 6,7 млрд. Із "новою десяткою" — 55 % (3,7 млрд.). Домінували Великобританія (686 млн. дол.), Нідерланди (464 млн.), Німеччина (441 млн.), Австрія (252 млн.). Кіпр став лідером у 2003 р. із

¹ Warner T., Dombey D. Ukraine moves closer to EU "neighbour" status // *Financial Times*. – 2004. – 11 August.

² Nienhuysen F. Kiews Spur nach Westen // *Süddeutsche Zeitung*. – 2005. – 26 Januar; Ukraine knocks at EU's door // *Christian Science Monitor*. – 2005. – 26 Januar; Singer K. Heftiges Werben um das schöne Mädchen Europa // *Presse*. – 2005. – 27 Januar.

³ Dempsey J. Poland's vision of EU // *International Herald Tribune*. – 2004. – 2 September.

779 млн. В основному інвестували харчову промисловість (541 млн. дол.), оптову торгівлю (448 млн.), фінансовий сектор (240 млн.) і транспорт (229 млн.).

Показово: якщо у 1995 р. на ЄС припадало 15 % зовнішньої торгівлі України, то у 2002 р. — 24,3 %. Частка Росії упала відповідно із 47,5 до 30 %¹. Отже, після розширення Євросоюзу у травні 2004 р. визначився новий головний торговий партнер. При цьому крупний український капітал зацікавлений не тільки у доступі на євrorинок, але й у збереженні власності за допомогою європейських правових механізмів². Як не парадоксально, отримати власність вигідніше за постсоціалістичними правилами (доступ до влади), а зберегти — по-західному, уникаючи адміністративного свавілля.

У перше десятиліття незалежності "поле дії вітчизняної дипломатії нагадувало тунель, в кінці якого бриніло одне-єдине світло — Європа"³. Але точно не знали, як далеко до нього. Для одних європейське покликання означало різкий історичний поворот у бік Європи, для других — власний український шлях на європейсько-азіатській межі, для третіх — відновлення радянської держави "під європейським соусом".

Домінувала мрія жити в нормальній країні без глобальних амбіцій, але з європейським рівнем життя. Як фігурально підмітив Анатолій Зленко, дипломатичне визнання і членство у НБСЄ (1992) були свідомством про народження України як учасника міжнародних відносин, вступ у Раду Європи (1995) — атестатом про зрілість, членство в ЄС і НАТО стане дипломом про вищу освіту.

Наприкінці ХХ ст. вже існувало декілька "східних" інтеграційних проєктів: Співдружність незалежних держав (СНД), Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ), ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), Союзна держава Росії та Білорусі, Євразійська економічна співдружність (ЄврАзЕС) і Єдиний економічний простір (ЄЕП). Та ще 1993 р. постановою Верховної Ради "Про основні напрямки зовнішньої політики України" вступ в Євросоюз проголошено "перспективною метою".

Угоду про партнерство і співпрацю Україна підписала з ЄС 14 червня 1994 р. Вона розрахована на десять років (до 2008) і вступила у дію 1998-го. З тої пори вона не раз ставила питання про асоційоване членство, а 31 травня 2002 р. президент України назвав своє щорічне звернення до парламенту "Європейський вибір", де намітив його добитися до 2007 р.

¹ Cheterian V. Le pendule ukrainien. — Р. 6.

² Мошес А. Парадоксы украинских президентских выборов // Современная Европа. — 2004. — № 1. — С. 109-118.

³ Зленко А. Дипломатія і політика. — С. 22.

Світова політична думка досі не виробила концептуально завершеного підходу до європейської ідентичності, особливо щодо "спільної самосвідомості" громадян континенту¹. Образно висловлюючись, сучасна Європа — континент, який здатний вигідно "продати" власну історію, стати центром притягання забезпечених і освічених людей з усіх країн світу².

Еталон європейської ідентичності новітньої пори склала "якість життя". Вона є джерелом нових змістів і цінностей — введення єдиної грошової одиниці євро, мультикультуралізм тощо. Більше половини європейців володіють хоча б однією іноземною мовою, а біля чверті — двома і більше, що суттєво перевищує американські показники.

По обидва боки Атлантики правилом гарного тону служить теза про те, що американці та європейці єдина спільнота. У них однакові цінності: демократія і ринок, проте упродовж останніх десятиліть між ними намітилася морально-політична прірва з таких важливих питань, як війна, мир, соціальна солідарність, імміграція, релігія³. На відміну від США, в Європі основна частина бюджету витрачається на держсервіс і програми соціальної солідарності, імміграція розглядається не як елемент динамізму, а як проблема.

Інша відмінність — збереження смертного вироку і збільшення числа ув'язнених в американських тюрмах. У США культові споруди завжди переповнені, а в Європі церкви зачиняються. Екс-президент Франції Валері Жискар д'Естен унікав будь-якої згадки про Бога у своєму проєкті преамбули до майбутньої європейської Конституції.

За "холодної війни" увесь Захід мав однакову концепцію безпеки — загроза комунізму. Нині її контури визначені нечітко: ісламський тероризм, "країни-ізгої" та "осі зла". Хоча американці надають перевагу силовому захисту демократії, європейці — принципам міжнародного права, однак разом провели дві війни на Балканах заради спільних цінностей (порушені Белградом права людини) та інтересів (стабільність континенту).

У листопаді 1995 р. Україна ввійшла у Раду Європи, найстарішу плюралістичну міжнародну урядову і парламентську організацію (утворилась 1949 р.). Це своєрідна прелюдія до повноцінного виходу на європейську орбіту, де вже пройшло "чотири покоління" усвідомлення прав людини, зафіксованих у ряді конвенцій (хартій): політичних, громадських, соціальних, колективних, культурних (мови, релігії, уклад життя і т. п.), етичних (інформаційні технології, гена інженерія, біомедицина

¹ Вакулич В. Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом. — С. 9.

² Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. В поисках идентичности // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 6. — С. 3-14.

³ Kauffmann S. Valeurs transatlantiques, pas si communes // Monde. — 2003. — 4 juin.

тощо). Рада Європи створила ефективний механізм взаємодії всіх гілок влади. Це сприяло демократизації світових міжнародних відносин.

Європейський Союз — реалія, що утворилася після "холодної війни" і розпаду соціалістичного блоку. Від улесливих поклонів перед Заходом початку 1990-х Україна перейшла до практичного здійснення стратегічного вектора своєї геополітики. Але її прилучення до загальноєвропейського процесу відбувалася повільно. Основні причини — не в зовнішніх, а у внутрішніх чинниках, солідаризується і політолог Світлана Василенко¹.

Європейська інтеграція виявилася досить складним соціально-політичним явищем, яке передбачає глибоку внутрішню перебудову. Як складова глобалізації, вона стала продовженням магістрального шляху модернізації західної цивілізації. Тому євровибір України — не тільки інтеграція в міждержавні структури, а й розвиток двосторонніх зв'язків з усіма країнами Заходу.

Примітний факт. Від початку 1990-х Україна входить у міжнародну молодіжну організацію Eustory, яка вивчає "білі плями" європейської історії. Хоч історично Європа є культурним центром усього світу, проте відкритим залишається питання про місце європейської перспективи (самореалізації разом з іншими) в національних історіографіях старого континенту. Поняття Eustory є штучно створеним поєднанням двох англійських слів eugorian (європейський) та history (історія). Діяльність 14 членів організації координує з Гамбурга Фонд Кербера (Німецька хвиля, 13 вересня 2003 р.).

У навчальний процес низки університетів уведено нову, досі невідому дисципліну "Європеїстика". Приміром, лекції читаються у Відні з 1997 р., а у Мюнхені з 1998-го. Європа, що об'єднується шукає легітимізації у своєму минулому². Тому її історія переживає справжній транснаціональний бум. Не випадково з 1995 р. виходить трьома головними європейськими мовами Journal of European Integration History ("Журнал історії європейської інтеграції"). Минуле Східної Європи теж включається у всеєвропейський історіографічний топос. Мало того, вчені взяли за "ментальну карту" ("ментальне картографування") — уявлення людей про історичний простір.

На 2004–2005 навчальний рік для учнів 10-х класів Києва запланували експериментальний спецкурс "Європейський вибір України". Він покликаний дати базові знання про історію, інституційний устрій та перспективи ЄС. Уведення спеціальних освітніх програм, присвячених євроінтеграції, стало одним із напрямків реалізації прийнятого Украї-

¹ Василенко С. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі: Автореф. дис... д-ра політ. наук. — Київ, 2002. — С. 16-19.

² Исламов Т. Европейские историки о европейской истории // Новая и новейшая история. — 2003. — № 5. — С. 3-22.

ною в 2002 р. політичного рішення — проголошення курсу на вступ до Євросоюзу основним геополітичним завданням, що визначає стратегію економічного і соціального розвитку держави найближчої десятирічки.

Уже зроблені спроби аналізу конституційних, політико-правових аспектів євровибору України як у монографічному плані, так і на рівні навчального посібника¹. Сконцентрований виклад поглядів, що циркулюють у засобах інформації, серед інтелігенції та у політичних колах, подали історики Михайло Вівчарик, Петро Панченко і Валентина Чмихова². Їх занепокоїло те, що розвиток української державності не уявлявся без модифікованого варіанту "старшого брата" — країн Заходу.

Безсумнівно, не обійшлося без міфологізації руху від відсталості до прогресу, щоби лишень прийти до цивілізації західного типу з її високим рівнем матеріального комфорту. На початку ХХІ ст. декілька мільйонів українців знаходили постійні заробітки у країнах Євросоюзу — Польщі, Чехії, Греції, Італії, Іспанії, Португалії.

Західна Україна роками відправляла робочу силу в Європу. Урядове обстеження 994 сіл і селищ Тернопільщини у 2001 р. виявило 50 тис. таких трудових мігрантів із 1,1 млн. жителів області³. Третина знаходилася в Польщі. Приміром, у третини учнів у Микулинцях не було вдома матерів. Заробітчани прислали щороку своїм сім'ям у Тернопільську область близько 100 млн. дол.

У Римі станція метро Гарбателла перетворилася на місце щонедільних масових зустрічей українців, які в Італії серед спільнот іноземців четверті за чисельністю⁴. Згідно з законом Боссі-Фіні 2002 р., їх офіційно 113 тис. (1,5 млн. загалом), у т. ч. 18 тис. у столичному регіоні (всіх 120 тис.). 91 % з них жінки, яких наймали для ведення домогосподарства. Завдяки релігійній спільності українці легко інтегруються в італійське суспільство. Восени 2004 р. 87 греко-католицьких церков уже діяли у 80 містах на півночі та півдні Італії.

У Парижі таким епіцентром стала греко-католицька церква св. Володимира і площа між сквером Тараса Шевченка і бульваром Сен-Жермен⁵. Щонеділі там біля кількох мінібусів збиралися сотні українців, які пе-

¹ Мармазов В., Піляєв І. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи. — Київ: Вентурі, 1999. — 399 с.; Їх же. Рада Європи: політ.-прав. механізм інтеграції. — Київ: Юрид. книга, 2000. — 469 с.; Чиж І. Україна в Раді Європи. — Київ: Парламент. вид-во, 2001. — 382 с.

² Вівчарик М., Панченко П., Чмихова В. Українська нація: шлях до самовизначення. — Київ: Вища школа, 2001. — С. 281.

³ Baker P. Ukraine sees a new "iron curtain" in EU expansion // Washington Post. — 2004. — 25 April.

⁴ Bozonnet J.-J. A Rome, l'Ukraine a rendez-vous près de la station de métro Garbatella // Monde. — 2004. — 30 octobre.

⁵ Alissova L. A Paris, les fragiles espoirs de la communauté ukrainienne // Monde. — 2004. — 19 novembre.

редавали речові та грошові посилки додому. У 2003 р. міністерство внутрішніх справ Франції 5330 українцям дозволило працювати, але число нелегалів нараховували до 60 тис. Вони заробляли щомісяця 1-2 тис. євро.

Офіційна статистика України не вела обліку цих трудових мігрантів у силу різних обставин. Одна з них. "Візовий скандал" зачепив репутацію німецького посольства в Києві. Земельний суд у Кельні у серпні 2004 р. встановив кілька тисяч незаконно одержаних віз². Спільники масово продукували фальшиві запрошення для українців до Німеччини за 500 дол. Насправді вони їхали до Іспанії та Португалії на збирання помідорів. У 2001 р. німецьке посольство у Києві видало рекордну кількість віз — 300 тис.

І подібний ракурс. Щороку в Польщу їздило до 10 млн. українців. У жовтні 2003 р. і вона на вимогу ЄС запровадила візи. 1999-й став останнім роком безвізового в'їзду в Словаччину. Тоді кордон перетнули 2,9 млн. українців, а у 2001 р. — вже 801 тис. Скажімо, для догляду за перестарілими і хворими поляки охоче наймали доступний за ціною персонал з України. У Польщі нелегально працювали близько півмільйона українців³. Якщо у 1980-ті полька тратила великі гроші за фіктивний шлюб з подальшою легалізацією на Заході, то тепер українка платила за подібне полякові 3-10 тис. дол. Таке ж спостерігалось у Чехії, Угорщині та Словаччині.

Не обійшлося без парадоксів. У квітні 2004 р. голови Великого і Малого Селменців за сприяння угорського лобі провели у Вашингтоні брифінг для конгресу⁴. Колись одне село розділив радянсько-чехословацький кордон, успадкований Євросоюзом і Україною. Аби побачитись близьким родичам, треба потратити 3 дні, проїхати 420 миль, купити візу за 36 дол. і знайти найближчий перехід. Спеціальний прикордонний пункт виключно для місцевих жителів заборонений в ЄС. Жителі змайстрували символічні дерев'яні ворота і розмістили по обидва боки прикордонної загорожі. Вони сподівалися з'єднати половинки, коли отримають КПП.

В імprovізованій дискусії, спровокованій журналом "Критика", взяли участь знані україністи — професор Віденського університету Андреас Капелер, професор Альбертського університету Іван Химка, професор Львівського університету Ярослав Грицак, викладач Варшавського університету Оля Гнатюк. На їх думку, Просвітництво винайшло протиставлення "Захід–Схід", що витіснило давніший поділ на "цивілізований Південь" (греки та італійці) і "варварську Північ" (германці та слов'яни).

² Heinen G. 500 Dollar für eine fingierte Einladung nach Deutschland // Welt. – 2004. – 25 August.

³ Uchatius W. [Das globalisierte Dienstmädchen](#) // Zeit. – 2004. – 17 August.

⁴ Champion M. [As Europe expands, new neighbors want in](#) // [Wall Street Journal](#). – 2004. – 2 July.

Образ України "Між Заходом і Сходом" (вестернізованою Польщею і Росією, де поєдналися традиції візантійської теократії та східного деспотизму) став найчастіше вживаною метафорою у національній історіографії, яка димовою завісою маскує "бажання потрапити на великосвітський бал багатих європейських родичів"¹. Привабливе гасло "повернення до Європи", вживане вітчизняними інтелектуалами, легко запам'ятовувалося, проте не враховувало: по-перше, радянська модель істотно ґрунтується на європейській основі, а, по-друге, виключає значно давнішу взаємодоповнюваність Східної та Західної Європи². Фігурально кажучи, нинішній Львів належить до півної культури, що простягається до Бельгії, але, водночас, і до горілчаної, що сягає Владивостока. Тому українці нерідко п'ють горілку і запивають її пивом. Опісля дуже болить голова.

Блукаючою ("усунутою землею") виглядає Україна й поміж трактуваннями історико-географічних понять "Центральна Європа" і "Східна Європа"³. Замість центральноевропейської Галичини поодинокі візії проголошують реальним українським П'ємонтом Дніпропетровськ, а Сицилією – Донецьк⁴. Зрештою, комплексом амбівалентності (належність до європейської культури і неповторність власного шляху) перейняті всі центральноевропейські нації – від поляків і чехів до словенців і румунів.

* * *

Історично територія України тісно пов'язана з європейським цивілізаційним простором, починаючи з великих і малих переселень народів на свою кінцеву батьківщину. Однак лише наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. проходить потужна хвиля інтеграції українського минулого у загальноєвропейський історіографічний топос. Це засвідчує, зокрема, багатоманіття синонімічних термінів, які обслуговують суспільно-політичну буденність: європейський вибір, європейський курс, повернення до Європи, європеїзація і т. д. Це перше. Друге, інституційно та ідеологічно європейська інтеграція є не стільки зовнішньою, скільки внутрішньою політикою. Цього розуміння якраз бракувало всередині країни, хоч мотто "Україна — це Європа, а не Росія" виступило мало не фундаментом національної ідеї.

Третє. Шлях в Європу для України відкрило розв'язання тріади — ядерне розброєння, права людини і ринкова економіка. Завдання для першого десятиліття незалежності виявилось не з легких і розтяглося в часі. Четверте. Після вступу в НБСЄ (1992) і Раду Європи (1995), намагань наблизитися до членства в ЄС і НАТО, Україна перестала бути "усунутою землею". Притягальний європейський магніт почав діяти ще сильніше з

¹ Грицак Я. І ми в Європі? // Критика. – 2003. – Ч. 4. – С. 5-8.

² Капелер А. Європа на схід від Європи // Там же. – С. 9-11.

³ Химка І. З чого складається регіон // Там же. – С. 12-15.

⁴ Гнатюк О. Винайдення Центральної Європи // Там же. – С. 16-19.

огляду на "ментальну карту" пересічних українців, які внаслідок трудової міграції суттєво зміцнили й осучаснили українську діаспору Заходу.

2.5. Український хронометраж пан'європейських перетворень

Розвиток незалежної України як етносоціального організму, зміцнілого після п'ятилітньої депресії завдяки реформам, як зазначалося, підпорядковується певним циклічним закономірностям. Вони добре відслідковані укладачами численних хронік¹ і заслуговують окремої розмови.

За прогнозами Deutsches Bank 1990 р., Україна посіла найвищу позицію щодо економічного майбуття у випадку здобуття незалежності². У 1993 р. ЦРУ вже прогнозувало громадянську війну. Не справдилися ні рожеві мрії, ні чорні пророцтва. Незалежна Україна запам'яталася і найгіршим (найвищою інфляцією, найбільшою нелегальною економікою, замарною корупцією, демографічною кризою, найменшою довірою населення до влади), і найліпшим (добровільною демілітаризацією, демократичними процедурами передачі влади, найвищим економічним ростом).

2.5.1. Перше п'ятиліття

На порозі різдвяно-новорічних свят, наприкінці календарного року, 1 грудня 1991-го всеукраїнський референдум розбірливо й гучно вимовив термін "незалежність". Ще до Нового року прийшло світове дипломатичне визнання.

На 1992 р. припала перша в історії держави зарубіжна кредитна лінія в 50 млн. канад. дол. Запроваджуються купони багаторазового використання і виведено з обігу карбованці СРСР. Російські парламентарії витягли з колоди довготривалу "кримську карту". Вийшов повний пакет приватизаційних документів і громадяни отримали квартири, в яких проживали, безкоштовно у власність. На зміну перехідному голові уряду Вітольду Фокіну (жовтень 1990 – жовтень 1992) прийшов Леонід Кучма (жовтень 1992 – вересень 1993).

У 1993 р. на чолі Національного банку з'являється "антиінфляційна надія" Віктор Ющенко. Стрімко ростуть речові ринки на стадіонах: Верховна Рада дала роз'яснення щодо статей Кримінального кодексу про спекуляцію — перепродаж товарів не містить складу злочину.

Проходять перші приватизаційні аукціони. За межами правового поля опинилася тоталітарна релігійна секта "Біле братство". Грандіозний літній шахтарський страйк спричинив крупну політичну кризу, в результаті якої досягнуто компромісу — дострокові вибори президента і Вер-

¹ Брошеван В., Черная В. Становление независимой Украины: Хроника... с 16 июля 1990 года по 20 февраля 1992 года... – Симферополь, 2003. – 74 с.; Підкова І. Україна 1991–1996: хроніка подій. – Львів: Край, 2001. – 495 с.; Хроніки сучасної України. – Київ: Осн. цінності, 2001, 2002. – Т. 1: 1993–1994. – 172 с.; Т. 2: 1995–1996. – 316 с.; Т. 3: 1997–1998. – 380 с.; Т. 4: 1999–2000. – 424 с.

² Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – Київ: Критика, 2004. – С. 179, 182.

ховної Ради, де головував колоритний Іван Плющ (грудень 1991 – травень 1994). Обов'язки прем'єра виконував чільний представник Донбасу Юхим Звягільський (жовтень 1993 – червень 1994).

Наступного 1994 р. вперше на зимовій Олімпіаді в Ліллекхамері прозвучав гімн України на честь чемпіонки-фігуристки Оксани Баюл. Підприємці дедалі частіше обзаводяться мобільними телефонами.

На пострадянському просторі дебютувала передача президентської влади: Леонід Кучма перебрав кермо від Леоніда Кравчука, котрий майже під занавіс остаточно зафіксував без'ядерний статус на тристоронній зустрічі лідерів США, Росії та України в Москві, а також запропонував прем'єром Віталія Масола (червень 1994 – березень 1995 р.). Обрано новий склад парламенту з амбіційним спікером Олександром Морозом.

Конституційний договір 1995 р. засвідчив, що президент і Верховна Рада вийшли на фінішну пряму доленосного етапу затяжних політичних реформ. Вітчизняне телебачення замість російського "Останкіно" на решті зайняло свій "Перший канал". Україна вивела на навколосемну орбіту супутник "Січ-1", ввійшовши в когортку космічних держав. Із березня 1995 до травня 1996 р. прем'єрська ноша належала Євгену Марчуку.

1996 р. перед небезпекою загального краху почали виникати ситуації несподіваної узгодженості гілок влади. У день, коли до Росії було перевезено останні боеголовки (1 червня), Україна проголосила себе без'ядерною державою де-факто. Далі прийняла нову Конституцію (28 червня), вдало запровадила гривню (2 вересня) й обрала Конституційний суд (приступив до роботи у січні 1997 р.).

Почався період стабілізації, сповнений настроєм упевненості у власних силах і готовності до рішучих дій. Старі гроші обмінювали без обмежень у співвідношенні 1 гривня = 100 000 купоно-карбованців. А валютний курс – 1 грн. 77 коп. за 1 дол. США – доволі довго залишався стабільним. Крім того, в Атланті відбувся триумф літнього олімпізму. 23 медалі (9 золотих) принесли Україні загальне 9 місце. На жаль, Сідней-2000 виявився нещедрим (19 місце), проте Афіни-2004 виглядали реваншем (12 місце).

Нового главу уряду, впливового вихідця з Дніпропетровщини Павла Лазаренка (травень 1996 – червень 1997) швидко оцінили не лише у своїй державі. Подією року визнано антоновську "сімдесятку" — найкращий у світі середній транспортний літак. Високий науковий потенціал України зауважили англійці, безкоштовно передавши їй антарктичну станцію "Фарадей" (нині "Академік Вернадський").

2.5.2. Європейське прискорення

Введення в дію нової Конституції спонукало до крупних державотворчих перетворень. Будучи унітарно-централізованою державою, Україна у 1996–1997 рр. суттєво зміцнила демократію інститутами уповноваженого Верховної Ради з прав людини і Конституційним судом, а та-

кож ратифікацією Європейської конвенції з прав людини і запровадженням змішаної (мажоритарно-пропорційної) системи парламентських виборів.

У 1997 р. Україна досягла, мабуть, найбільш вражаючих успіхів у зовнішній політиці. Вона підписала масштабний договір із Росією щодо двосторонніх відносин і Чорноморського флоту (31 травня). Довголітню дипломатичну напругу зупинив аналогічний договір із Румунією. А з НАТО підписано угоду "Про особливе партнерство" (9 липня). Відтоді Україна з членами альянсу взяла участь у сотнях військових заходів, приміром, приєдналася до договору "Відкрите небо".

Найцікавішою подією 1997 р. став політ на американському "Шаттлі" першого космонавта незалежної України Леоніда Каденюка (19 листопада – 2 грудня). Того ж року злетів Ан-140 — пасажирський літак нового покоління, гідна заміна Ан-24. Взяв старт і Валерій Пустовойтенко, який виявився рекордсменом десятиліття у прем'єрському ранзі за часовими параметрами (липень 1997 – листопад 1999). Йому припали серйозні економічні, техногенні та природні катастрофи 1998 р., у т. ч. серпневий фінансовий обвал і листопадовий паводок у Закарпатті.

Світлі сторінки 1999 р. пов'язані з успішним запуском ракетносія "Зеніт-3SL" за міжнародною програмою "Морський старт" і супутника "Океан-0", виведеного на орбіту ракетою "Зеніт-2", а також виробкою першого зливку (5 кг 721 г) вітчизняного рудного золота в Мужіві (Закарпатська область). Між іншим, наміри стати золотодобувною державою Україна оголосила ще 1991 р. Фірми Південно-Африканської Республіки тоді блискуче запевнили, що наразі не хвилюються, позаяк прогнозували появу власного українського золота тільки через двадцять років.

Магістральний напрямок стратегічного розвитку України — перехід від посттоталітаризму через авторитаризм до демократії¹. Президентські 1999 р. і парламентські вибори 1998 і 2002 р., хоч і мали недоліки, почали сприйматися як механізм передачі влади. У 1998 р. у парламент претендували за списками 30 партій і виборчих блоків 3539 осіб, а всього за 450 депутатських мандатів борюся 6291 кандидат. У державі утворили 32711 дільниць, у виборчих комісіях усіх рівнів працювало близько 400 тис. громадян. На вибори президента у 1999 р. замість необхідних 135 млн. грн. фактично виділено 100 млн.² Особливих ексцесів теж не видно.

¹ Політична система сучасної України / За ред. Ф. Рудича. – Київ: Парламент. вид-во, 2002. – С. 43.

² Рябець М. Виборча кампанія 1998 року по виборах народних депутатів України // Україна. Вибори-98: Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. / Гол. ред. М. Рябець. – Київ: ЦВК, 1999. – С. 11-21; Його ж. Підсумки виборів Президента України 1999 року та проблеми виборчого законодавства // Вибори Президента України-99: Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. / Гол. ред. кол. М. Рябець. – Київ: ЦВК, 2000. – С. 12-28.

29 березня 1998 р. вперше парламент обрано за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою, що відкрила шлях політичній структуризації суспільства і формуванню відповідальної влади. Резонансна "спікеріада" 1998-го забрала у держави два місяці законотворчості (обранцем долі виявився Олександр Ткаченко, замінений внаслідок січневої "оксамитової революції" 2000 р. другою каденцією Івана Плюща), а 2002-го — два тижні (Володимир Литвин).

Хоча звинувачення на адресу глави держави Леоніда Кучми в листопаді 2000 – квітні 2001 р. ("касетний скандал") не були підтвержені, громадська думка світу сфокусувалася на реально існуючих проблемах демократії в Україні: свободі слова, захисту від протиправних посягань, удосконаленні контролю за правоохоронними структурами тощо.

15 грудня 2000 р. Україна закрила Чорнобильську атомну станцію і перегорнула одну з найтрагічніших сторінок у своїй історії.

У 2001 р. зроблено крок уперед, який за обсягом порівнянний з демократизацією початку 1990-х. Мова йде про зміцнення свободи слова, "малу судову реформу", схвалення декількох кодифікованих актів, що з 1995 р. виступали об'єктом зобов'язань перед Радою Європи. Прийнято новий закон про парламентські вибори, що ускладнив використання "адміністративного ресурсу" (дуже помітного на попередніх виборах і на всеукраїнському референдумі 16 квітня 2000 р., що замислювався прелюдією серйозної політичної реформи) і підкуп виборців.

На прем'єрському посту Віктора Ющенка (грудень 1999 – квітень 2001) змінив Анатолій Кінах (травень 2001 – листопад 2002).

2.5.3. На роздоріжжі. Початок XXI віку

Світ змінився після 11 вересня 2001 р., нападу терористів на Нью-Йорк і Вашингтон. Інтерес Заходу до співпраці з Росією посунув Україну на узбіччя світової політики, особливо як міжнародні спостерігачі за безрезультатними виборами 2002 р. до Верховної Ради заговорили про повільні темпи демократичних перетворень. Услід за Євросоюзом, Сполучені Штати визнали Росію країною з ринковою економікою.

Цей статус дозволяє упевнено почуватися при антидемпінгових розслідуваннях. Новому (десятому з часів незалежності) прем'єру Віктору Януковичу (листопад 2002 – грудень 2004), представникові Донбасу, не довелося довго нудьгувати. Вступ до Світової організації торгівлі виявився затяжним і до сих пір не здійсненим. Проте він дає можливість брати участь у виробленні міжнародних торговельних правил, оскільки кожна країна, незалежно від макроекономічних показників, має один голос.

Форма правління набула виражених ознак парламентсько-президентської республіки¹. У попередні роки Україна визначалася: з грудня 1991 до

¹ Лемак В. Теорія держави. – С. 204-207, 221-224, 240-249, 279-285; Нижник Н., Лемак В. Постсоціалістична держава. – С. 63-67.

червня 1995 р. — парламентсько-президентською з деякими елементами радянської форми правління, а за Конституційним договором 8 червня 1995 р. і до нової Конституції — жорсткою президентською республікою. Встановлена парламентсько-президентська форма в Україні суттєво відрізняється від класичних "змішаних" республік. Відсутність інституту парламентської відповідальності призвело до проведення другого всеукраїнського референдуму. Більшість його запитань стосувалося реформи владної моделі. Їх не втілено у життя через невідповідність євростандартам.

Уряд в Україні не грав самостійної політичної ролі, його затіняла адміністрація президента, правовий статус якої не визначили не лише конституційно, але й на рівні звичайного закону. Тим не менше, весь 2003 р. і перша половина 2004 р. пройшов під гаслом політреформи. Кожен гравець вкладав у неї свій зміст, Конституційний суд ледве встигав давати оцінку цілісним варіантам і вихопленням із контексту запитам, як про легітимність переобрання на третій термін діючого президента. Зрештою, довелося президентську кампанію провести по-старому: загальним і прямим голосуванням у конституційно встановлений термін, правда, у два тури і одне переголосування. Третім президентом обрано лідера опозиції Віктора Ющенка.

Зафіксовано провал євроінтеграції за польським зразком. Надалі перший заступник міністра закордонних справ Олександр Чалий, котрий подав у відставку, порадив рівнятися на Швейцарію, Норвегію та Ісландію (Українська правда, 26 квітня 2004 р.). Як частина інтегрованої Європи, вони не прагнуть увійти в Євросоюз. "Заручини" з ЄС не відбулися, але епоха євроромантизму не закінчилася: Київ продовжив розмову з Брюсселем про доступ на ринок і статус країни з ринковою економікою.

У Євросоюз самраз вступили сусіди — Польща, Словаччина і Угорщина. Таким чином, ЄС об'єднав 25 держав із населенням 455 млн.¹ Поява 1 травня 2004 р. українсько-євросоюзівського кордону поставила прагматичне запитання про ідентичність України. Ключова країна для європейської безпеки, наділена монополією транзиту енергоресурсів, мала ще раз визначитися між Європою і Росією. Когось одного належало вибрати для співпраці, а іншого — для інтеграції.

Примітний результат музичного розширення ЄС. Руслана Лижичко з композицією *Wild Dances* ("Дикі танці") перемогла на 49-му конкурсі "Євробачення" у Стамбулі 15 травня 2004 р.² За рік Україні випало про-

¹ Jégo M. [L'Ukraine attirée par Bruxelles et retenue par Moscou](#) // Monde. — 2004. — 13 avril.

² Never mind Chernobyl, here's Ruslana // [Sydney Morning Herald](#). — 2004. — 16 May; D'Inka W. [Ruslana und die vielen Räuber](#) // [Frankfurter Allgemeine Zeitung](#). — 2004. — 17 Mai; Wollaston S. [TVreview: Lost in translation](#) // [Guardian](#). — 2004. — 17 May; Macleod M. Eurovision victors singing the blues over hosting contest // [Scotland on Sunday](#). — 2004. — 23 May.

вести ювілейне 50-е "Євробачення". Тоді мобільним зв'язком уже було охоплено 9 млн. українських абонентів.

Десятиліття "постсовєтської трансформації" — невід'ємна складова найновішої історії України — для Ярослава Грицака завершуються розповіддю про парламентські та місцеві вибори-2002². На думку цього представника течії вітчизняної історіографії, зорієнтованої на сучасне світове суспільствознавство (як скористатись класифікатором Г. Касьянова), голосування 31 березня 2002 р. закрило найновіший період. Воно засвідчило декілька виразних тенденцій, що оприявнилися за 12 років умовної демократії та позірної незалежності. У новому парламенті проти попереднього частка комуністичної фракції зменшилася з 25 до 15 %. Повільно, та неухильно комуністів позбавляли влади.

До того ж помічено втрату ознак головної ідейної суперечності у доктринах лівого руху щодо динаміки продуктивних сил і соціальної структури, національно-державного будівництва і політико-правових концепцій³. Вибори пройшли у докорінно змінених міжнародних обставинах, коли увявлення про посткомуністичний простір як джерело постійної напруги відійшло у минуле.

В уяві Я. Грицака вибори-2002 завершили прощання України з її драматичною історією "короткого двадцятого століття" (1914–1991), якщо йти вслід за британським і американським академіком Еріком Гобсбаумом⁴. Україна вступила в період, у якому не буде воєн, походів через Збруч або Дніпро, повстань у Гуляйполі чи на Волині, національних зривів і ентузіазму трудящих, голодоморів, битв за урожай і такого, про що цікаво читати, але в чому краще не брати безпосередньої участі. Звісно, подієва історія не припиниться. Як зіронізував учений, будуть пропадати журналісти, гинути шахтарі, закривати газети, чинити замаху і "наїзди" на опозиціонерів. І раз на чотири чи вісім років мінятимуться президенти і парламент.

До речі, 1994 р., під час найгострішої політичної кризи, британський посол у Києві Саймон Хіманс нагадав про "парадокс джмеля": згідно з законами аеродинаміки, джміль не може літати, а літає. За багатьма політологічними ознаками, серце незалежної України давно вже мало зупинитися, проте вона існує. І закрила найновіший період не парламентською епопеєю 2002-го, а президентською 2004-го, точніше — помаранчевою революцією.

* * *

² Грицак Я. Двадцять дві України // Критика. – 2002. – Ч. 4. – С. 3-6.

³ Див.: Попович М. Європа – Україна – праві і ліві. – Київ: Київ. братство, 1997. – 108 с.; Ткачук А., Гарань О., Хмелько В., Майборода О. Українські ліві: між лінінізмом і соціал-демократією. – Київ: Academia, 2000. – 256 с.

⁴ Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку. 1914–1991 / Пер. з англ. – Київ: Альтернативи, 2001. – 543 с.

З огляду на щойно висловлену думку логічними є наступні узагальнення. Перше. Урядові кризи стали звичною практикою політичної структуризації української правлячої еліти. За 13 років 10 прем'єрів пройшли парламентське чистилище і відчували вагу президентської десниці. Друге. "Міжреволюційна" Україна пережила три найбільші в історії незалежності загальнополітичні кризи влітку 1993 р. (шахтарська), взимку-весною 2001 р. (касетна), восени-взимку 2004 р. (електоральна). Однак лише в результаті першої та третьої відбулися швидкі проєвропейські зміни.

Третє. Вимога політичної реформи перетворилася на перманентну (конституційний процес 1995–1996, колізії 2000 і 2003–2004). Посередництвом правових механізмів пробують забезпечити демократичну процедуру передачі державної влади. Відповідність євростандартам служить тут визначальним критерієм. При цьому спостерігається неухильне усування комуністів на вторинні ролі, хоч без політичних і соціальних рецидивів попереднього режиму не обходиться. Четверте. Після першого депресивного п'ятиліття незалежна Україна вступила у період серйозних технологічних досягнень і змагань за лаври ринкової країни. Попри внутрішні складнощі вона зберегла європейський вектор пріоритетним.

Висновки розділу

Усвідомлення кризового стану історичної науки на зламі II і III тисячоліть привело до пошуку нових парадигм. Зосібна, вони підвищили б прогностичну функцію історії, бо й за пануючого постмодернізму національні та політичні чинники тримаються поверхні. Тому, **по-перше**, магістраллю історичної ідентичності сучасної України і фундаментом прогнозів про напрямок її прогресу де-факто служить "європейська парадигма".

Політична історія незалежної України у теоретичному плані видиться надзвичайно різновекторною і плюралістичною. В аспекті європейського самоідентифікування її, **по-друге**, спіткала доба перехідних "кентавроподібних" процесів, де істина важко відокремлюється від хибної інтерпретації. Тому постсоціалістична трансформація проходить нелегко, в авторитарних умовах, але при вагомому інтелектуальному інтересі Заходу.

По-третє, повільне народження нового суспільно-економічного ладу спонукає не обмежувати хронологічні рамки мирної Третьої української революції (1989–1991). Тут виділяються наступні етапи: 1992–1996 (депресія), 1997–2002 (стабілізація), 2002–2005 (зростання). Причому мирний сценарій розвитку подій в Україні відобразив її гіркий історичний досвід першої половини XX ст., коли у війнах, революції та геноцидах загинули десятки мільйонів співвітчизників.

По-четверте, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. західна цивілізація зміцнилася, розпочавши інтеграцію Східної Європи. Україна знову на лінії континентального поділу почасти внаслідок своїх традиційних хитань між однаково близькими їй Заходом і Сходом. Проте вона змушена дати однозначну проєвропейську відповідь на глобалізаційні виклики сучасного світу.

По-п'яте, споконвіку споріднена із Заходом, Україна "повертається в Європу" передусім через повноцінне включення свого минулого у все-європейський історіографічний топос. Євроінтеграція стає внутрішньо-політичним феноменом України, своєрідним заміником її національної ідеї. Отож першочергової ваги для нації набули ядерне роззброєння, права людини і ринкова економіка, вступ у НБСЄ (1992) і Раду Європи (1995), бажання членства в ЄС і НАТО у близькій перспективі.

По-шосте, Україна пережила три найбільші в історії незалежності загальнополітичні кризи влітку 1993 р., взимку-весною 2001 р. і восени-взимку 2004 р., а також десять урядових відставок. Проте жодного разу не переглядався європейський вектор державного і суспільного розвитку. Більше того, відповідність євростандартам стала ключовим і визначальним критерієм будь-яких українських варіантів політичної реформи (1995–1996, 2000, 2003–2004).

По-сьоме, на початку ХХІ ст. Україна вступила у фазу серйозних технологічних досягнень, змагань за статус ринкової країни. Її індустріальний потенціал дає можливості маневрувати на світових ринках, настійливо шукаючи "золотий перетин" з інтересами об'єднаної Європи і Північної Америки. Україна не мала альтернативи, іншої цивілізаційно сильнішої спільноти.

По-восьме, в історіософії незалежної України беззаперечно домінує європейська парадигма. Усі притаманні їй компоненти присутні у чималій науковій продукції. У той же час маловпливове євразійство представлено поодинокими пропагаторами, котрим надалі навряд чимось зарадить перетворення західного українського кордону на східний європейський у травні 2004 р., а особливо після помаранчевої революції.

РОЗДІЛ 3

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ І ДЕНУКЛЕАРИЗАЦІЯ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ "ПОВЕРНЕННЯ В ЄВРОПУ"

Для незалежної України питанням № 1 із самого початку стали клопоти щодо перепустки у західну спільноту. Щоб її отримати і зберегти геополітичну вагу потрібно було виконати декларації та взяти в односторонньому порядку зобов'язання. У 1990–1991 рр. українські парламентарі багато чого пообіцяли світові, чії провідні держави (США, Великобританія, Франція) загалом бажали збереження СРСР. Їх перехід на вибірково-нейтральну, а відтак і прихильну позицію, вимагав подвоєння зусиль у пошуці переконливих аргументів.

Хоча Україна представлена сотнею установ у сімдесяти країнах, однак належного ефекту, наприклад, від ядерного роззброєння (червень 1996) чи закриття ЧАЕС (грудень 2000), досягти не вдалося¹. Втім, імідж молоді незалежної держави, переконаний доктор філософських наук Валентин Королько, все-таки радикально змінила тристороння домовленість між Україною, Росією і Сполученими Штатами в лютому 1994 р. про вивіз ядерних боєголовок і знищення пускових установок міжконтинентальних ракет².

Наразі вважаємо за необхідне чільну увагу зосередити на історико-політичних узагальненнях. У вужчому плані на розгляд виносимо робочу гіпотезу про те, що несприятливі внутрішні (суспільно-політичні, військово-технологічні та економічні) фактори розвитку України перших років незалежності зіграли цементуючу роль у появі спільної американської та російської точки зору в українському "ядерному питанні".

Причому паралельно ціна незалежності іманентно трансформувалася в еквівалент "повернення" України в Європу в технологічно послабленому, а, отже, безпечному варіанті. Образно кажучи, у цю вартість Україна гармонійно вклала і політичну доцільність, і економічний прагматизм. Отримати омріяну перепустку (щоправда, тимчасову, а не постійну) у розвинутому когорті вдалося не через реформи (демократія і ринок по-європейськи не спрацювали), а завдяки денуклеаризації та демілітаризації.

Потенційна військова і екологічна загроза Україні на старті незалежності переймала світ більше, аніж її політичні та економічні негаразди. До них черга підійшла трохи згодом.

¹ Як нас сприймають у світі // Політика і час. – 2002. – № 3. – С. 3-22.

² Королько В. Імідж України: стан і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності. – С. 246-259.

3.1. Ядерне роззброєння

Гострі протиріччя 2003 р., пов'язані з Іраком та Північною Кореєю, змусили кращих світових аналітиків згадати досвід України, яка майже десятиліття перед тим добровільно віддала свою ядерну зброю. Після того, як Ірак за 27 днів Сполученими Штатами і Великобританією роззброєно силою, світ замислився, що потрібно зробити, аби Північна Корея перестала становити загрозу для близьких і далеких сусідів.

За збігом обставин, знову не обійшлося без трьохсторонніх перемовин. Правда, на разі в Пекіні, але, крім Китаю і КНДР, з неодмінною участю США. У грудні 2003 р. після розгрому Іраку і арешту Саддама Хусейна щиро розкаялася Лівія. Її лідер Муамор Каддафі проголосив роззброєння під парасолькою Об'єднаних Націй.

У квітні 2003 р., коли тривали переговори про обмеження північно-корейської ядерної програми, старший співробітник авторитетного для американського істеблішменту дослідницького центру Карнегі (Carnegie Endowment for International Peace) Роуз Готтмоллер провела доволі сміливу паралель з українською ситуацією. Через рік це повторили і директори програм Пол Старз (U. S. Institute of Peace) та Бен Гаррет (Atlantic Council of the United States)¹. Успіх Заходу тут залежав від трьох важливих факторів, які повинні бути дотримані й перед Північною Кореєю, — гарантії безпеки і допомога не лише у знищенні зброї (програма Нанна-Лугара), але і в енергопостачанні.

До речі, Р. Готтмоллер раніше працювала у Раді національної безпеки та міністерстві енергетики США. Сутічки між американцями і північними корейцями нагадали їй 1994 р. Тоді після напружених багатомісячних переговорів із Росією та Сполученими Штатами Україна погодилась передати росіянам 1900 боєголовок на знищення, а в обмін отримала стрижні для атомних електростанцій.

Ще одна актуальна паралель. "Наступний Ірак" — під такою назвою в березневому числі за 2003 р. респектабельний журнал *Foreign Affairs* надрукував "атлас зла", де автори графічно позначили найбільш вибухонебезпечні зони світу. На першому місці у списку поставлені Україна і Білорусь, що межують з новими членами НАТО і можуть тероризувати регіон. *Foreign Affairs*, до якого радіо "Свобода" 12 березня 2003 р. звернулося за поясненням, наполіг, що його міжнародні експерти компетентно визначили 15 країн із потенційного списку гарячих точок світу.

Натомість тодішній посол України в Сполучених Штатах Костянтин Грищенко надіслав листа до журналу, де заперечив оприлюднене. У

¹ Gottmoeller R. North Korean nuclear arms: Take Ukraine as a model // [New York Times](#); [International Herald Tribune](#). – 2003. – 28 April; [Stares P., Garrett B.](#) Why North Korea might be ready for a deal // [International Herald Tribune](#). – 2004. – 22 February.

свою чергу американський посол Карлос Паскуаль відзначив, що Сполучені Штати "не бачать підстав називати Україну проблемною територією в Європі" (Українська правда, 22 березня 2003 р.). Однак питання захисту небезпечних матеріалів і технологій залишалося відкритим. Тому США, приміром, інвестували близько 5,3 млн. дол. в охорону Харківського фізико-технологічного інституту, де зберігався високозбагачений уран. Ці 75 кг дорівнювали трьом боєголовкам.

3.1.1. Загроза втрати контролю

На початку 1990-х в українському парламенті вистачало депутатів, які прагнули залишити ядерну зброю, наявність якої мала захистити від можливих російських територіальних зазіхань. Колишні радянські командувачі ракетних військ, які присягнули молодій державі, теж твердили, що зможуть самостійно справитися з арсеналом. Мирне роззброєння України відбулось успішно завдяки балансу інтересів усіх, і, у першу чергу, через чітке визначення ролі України в Європі. Досягнуті домовленості передбачали конкретизовані терміни виконання зобов'язань і можливі покарання за недисциплінованість. Підписана ж угода з Північною Кореєю таких пунктів не містила, підмітила Готтемоллер, тому й провалилася.

Цілком природно, що життєві інтереси єдиної супердержави стимулювали постійну увагу до партнерства у справі контролю за поширенням небезпечних технологій. Україна успадкувала великий досвід і кваліфікованих фахівців у галузі виробництва балістичних ракет і експлуатації атомних електростанцій. Тому для неї, відзначив працівник Бюро європейських та євразійських справ держдепартаменту США, колишній посол у Києві Стівен Пайфер, відмова від участі у будівництві АЕС в іранському місті Бушер була непростим рішенням¹.

Якщо точніше: можлива перспектива ядерної загрози з боку найближчих сусідів, зокрема, іранська, спонукала Тель-Авів використати не тільки наявність статусу "особливих відносин" між Україною та Ізраїлем, а й два стратегічні партнерства — американо-ізраїльське і україно-американське.

Знайдена точка "золотої перетину" спонукала Київ у 1998 р. відмовитися від 48 млн. дол. із бушерського проекту². Крім того, американців справді окремо цікавив і той спосіб, у який "український фрагмент впишеться у геополітичну мозаїку Європи". Вашингтон не бачив жодних

¹ Gordon M. [Ukraine decides not to supply key parts for Iranian reactor](#) // [New York Times](#). – 1997. – 15 April; Hoffman D. Ukraine bows to U. S. pressure // [Washington Post](#). – 1998. – 7 March; Пайфер С. Америко-українські відносини та Росія на початку XXI сторіччя / Пер. з англ. // Політика і культура. – 2001. – 11-17 грудня. – С. 20-23.

² Балун О. Становлення та розвиток політичних і економічних відносин між Україною та державою Ізраїль в 90-х роках XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2002. – С. 14.

суперечностей між європейським вектором Києва та його нормальними стосунками з Москвою.

Розпад СРСР, ясна річ, неминуче підняв на щит загрозу розширення числа держав, які володіли б сучасними засобами масового знищення. Україна, Білорусь і Казахстан, на території яких, окрім Російської Федерації, знаходилась ядерна зброя (тактична і стратегічна), опинилися перед складною проблемою вимушеної зміни успадкованого статусу. Уже сам цей факт викликав помітну занепокоєність серед провідних держав. Підливали олії до вогню деякі "неядерні" інциденти на зорі становлення українського війська. Так, у лютому 1992 р. із Староконстянтинівського летовища, що на Хмельниччині, на шести штурмовиках Су-27 втекли до Росії 13 пілотів місцевої авіадивізії¹.

Передусім украї серйозною називалася небезпека втрати контролю: як шляхом безпосередньої передачі зброї в "треті руки", так і внаслідок "втечі умів". Була високою ймовірність участі фахівців із колишнього СРСР у створенні ядерних арсеналів тоталітарних держав-"ізгоїв" Ірану, Іраку, Лівії та Північної Кореї. Між іншим, подібні сценарії лягли в основу більше десятка дешевих бойовиків, виготовлених на голлівудському конвеєрі та закуплених пострадянським (здебільшого російськомовним) кіно- і відеопрокатом 1990-х.

Хоча цей аспект є дотичним для пропонованої студії, проте давно за-слуговує спеціального історико-культурологічного дослідження. Зазначимо тільки: єдина у світі крадіжка компонента, придатного для виготовлення атомної зброї, зафіксовано 1997 р. в Абхазії. Рівень збагачення цього урану-235 (від 665 г до 2 кг) складав 96 %. Він зберігався у надтаємному спецсховищі Фізико-технологічного інституту в Сухумі, столиці автономної республіки, що відкололася від Грузії, але не визнана жодною державою². Ясна річ, пропажу не знайшли.

Ць єдиний випадок, підтвердив також Вільям Поттер, директор Дослідного центру з питань нерозповсюдження зброї масового знищення при Інституті міжнародних студій у Монтерреї (штат Каліфорнія, США). У 1993–2003 рр. МАГАТЕ зареєструвала 175 випадків нелегальної торгівлі радіоактивними матеріалами, у т. ч. збагаченим ураном і плутонієм³.

Процес ядерного роззброєння України, поза сумнівом, став наймасштабнішою акцією загальноцивілізаційного значення, аналогів якого світова історія поки що не знає. Формальне лідерство Південно-Африканської Республіки, ядерний арсенал якої на момент ліквідації у 1991 р. не перевищував десятка боезарядів кілотонної потужності, поступилося місцем практичній ліквідації ракетної армії, здатної до виконання зав-

¹ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С. 146.

² Parfitt T. [The nuclear nightmare](#) // Times. – 2004. – 3 March.

³ Speksneider K. [Geheim van atoombom past in twee tasjes](#) // Volkskrant. – 2004. – 9 maart.

дань у будь-якій точці земної поверхні, а також з'єднання стратегічних бомбардувальників, готових негайно діяти в обох півкулях¹.

Отже, не випадково набуття незалежною Україною без'ядерного статусу — безпрецедентна у світовій історії добровільна відмова від високотехнологічної зброї — у середині 1990-х буквально терзала масову свідомість близького і далекого зарубіжжя, не кажучи про гарячі голови вітчизняних пасіонаріїв. Військовий аспект українсько-російських відносин (Чорноморський флот і Крим) і подальша доля ядерного спадку тривалий час виносились на головний план у міжнародних оглядах провідних друкованих і електронних засобів масової інформації західного світу².

Під цим кутом зору в перші місяці української незалежності новообраний президент Леонід Кравчук у буквальному розумінні був атакований журналістами чільних видань. Розлогі інтерв'ю з ним у грудні 1991 – березні 1992 р. розмістили французькі, німецькі, англійські, польські, італійські, американські газети, журнали і телекомпанії — *Paris-Match* (грудень), *Figaro* (23 січня), *Spiegel* (24 січня), *Repubblica* (27 січня), *Wprost* (10 лютого), *Rzeczpospolita* (3 березня), *Wall Street Journal* (10 березня), *NBC* (18 березня), *Times* (31 березня)³. Екзальтована міжнародна громадськість почула розважливі заспокійливі відповіді.

Емоційно пульсувала думка парламентських інтелектуалів із різних політичних когорт, радо ділили свої сумніви і тривоги україно- та російськомовні мас-медіа. Зрозуміло, цей киплячий казан суспільних пристрастей помножений на крихку і хитку зовнішньополітичну складову отримав надзвичайний резонанс у наукових колах, передовсім політологічних.

Однак фахові історики теж не дрімали. Вони за "гарячими слідами" розлого висловлювали первинні оцінки або відбирали найбільш цінний матеріал для синтетичних видань (насамперед академік Володимир Литвин)⁴. Дехто з них підготував серйозні тематичні дослідження: монографічні (вітчизняні та західні аналітики Богдан Лупій, Мікаель Юнг,

¹ Смолянук В. Військова могутність сучасної української держави (Політол. аналіз): Автореферат дис... д-ра політ. наук. – Київ, 2001. – С. 3, 11.

² На прикладі однієї якісної газети: Burke J. [Russia, Ukraine face off over control of military](#) // *Christian Science Monitor*. – 1992. – 16 January; Lapychak C. [Ukraine-Russia tensions ease after suspension of decrees over fleet](#) // *Ibid.* – 10 April; Lapychak C. [Ukraine sees Crimean move as Russian ploy](#) // *Ibid.* – 25 May; Sneider D. [Russia, Ukraine seek to smooth tensions at summit amid violence](#) // *Ibid.* – 23 June; Burke J. [Russia and Ukraine agree to joint control of fleet](#) // *Ibid.* – 5 August; Sneider D. [Russia, Ukraine stalemated in arms talks](#) // *Ibid.* – 1993. – 8 March; Sneider D. [Russia, Ukraine agree to split Black Sea fleet](#) // *Ibid.* – 18 June.

³ Кравчук Л. Є така держава Україна. – С. 27, 36, 50, 64, 75, 101, 140, 160, 175.

⁴ Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000). – С. 130-132; Його ж. Зовнішня політика незалежної України // Нариси з історії дипломатії України / Відп. ред. В. Смолій, кер. автор. кол. С. Кульчицький. – Київ: Альтернативи, 2001. – С. 633-635; Його ж. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст. – С. 402-405.

Григорій Перепелиця)¹ або дисертаційні, як Михайло Покась². Останній, зокрема, переконливо аргументував тезу про те, що доля ядерних арсеналів перебувала в епіцентрі американо-українських відносин майже вісім років.

3.1.2. Інформаційно-аналітичний тиск

Неординарна ситуація викликала також безпрецедентний інтерес американських науковців. Причому результати дослідницьких зусиль не виглядали скоординованими "згори", про що свідчать серйозні концептуальні розходження між представниками різних наукових шкіл і дослідницьких центрів. Не дивиною стала значна кількість монографій і статей щодо нерозповсюдження ядерної зброї, технологій та матеріалів із колишнього СРСР. Особливо виділяється доробок, що належить перу відомих спеціалістів Ш. Гарнетта, О. Мотиля, П. ван Хема, М. де Вінга та ін. Грунтовно розглянуто військово-технічні аспекти.

Ніяк не обійти позицію співробітника Центру Карнегі Шермана Гарнетта. Західні політики у 1991–1993 рр. дозволяли собі розглядати ядерне роззброєння України у відриві від безлічі політичних, економічних і соціальних факторів. Тому специфічні умови спричинили еволюцію американських поглядів. Відбувся перехід від односторонніх звинувачень до визнання обопільної провини в зволіканні, від нерозуміння українських інтересів до їх усвідомлення, від ігнорування внутрішньополітичних процесів до їх уважного аналізу.

Співробітники Центру з вивчення міжнародних відносин при Гарвардському університеті, найбільш яскраві представники якого професори С. Міллер, Г. Аллісон, Ф. Зеліков і Е. Картер, теж прийшли до самокритичного висновку³. У схожому дусі витримані дослідження заступника директора Інституту Гаррімана Олександра Мотиля, політолога Романа Солчаника і директора Українського інституту Гарвардського університету Романа Шпорлюка.

Деякий ступінь суб'єктивізму, властивий західній історіографії, викликано як політичними пристрастями дослідників, так і національним фактором. Приміром, американські вчені українського походження — О. Мотиль, Р. Солчаник, Р. Шпорлюк, Б. Нагайло, Т. Кузьо та ін. — під-

¹ Lupiy B. *Ukraine and European security: international mechanisms as non-military security options for Ukraine*. – Frankfurt am Main etc.: Lang, 1996. – 122 S.; Перепелиця Г. *Без'ядерний статус і національна безпека України*. – Київ: НІСД, 1998. – 108 с.; Jung M. *Die nukleare Abrüstung der Ukraine 1991–1996*. – Baden-Baden: Nomos, 2000. – 301 S.

² Покась М. *Концептуальна еволюція політики США в питанні денуклеаризації України (1991–1997 рр.)*: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2001. – 20 с.

³ Miller S. *The case against a Ukrainian nuclear deterrent // Foreign Affairs*. – 1993. – Summer (Vol. 72, № 3). – P. 67-80.

ходили до проблеми денуклеаризації України з позицій "подвійного патріотизму".

Великий інтерес викликали думки професора університету Джона Гопкінса, впливового функціонера Ради міжнародних справ Майкла Мандельбаума. Річ у тім, що остання з названих організацій, будучи громадською, насправді суттєво впливає на офіційні рішення Білого дому. Мандельбаум основним спонукальним мотивом збереження Україною статусу ядерної держави назвав агресивну зовнішню політику Росії.

Аналогічно, на підставі статистичного прогнозу мислив професор Джон Мірсгаймер, який зі сторінок *Foreign Affairs* (літо 1993 р.) агітував Україну зберегти ядерну зброю¹. Грунтуючись на цивілізаційному підході (тісних історичних і культурних зв'язках), професор Семюель Хантінгтон виключав можливість військового зіткнення України і Росії, але ймовірність розколу не знімав з порядку денного. Він підкреслював необхідність планування непередбачених витрат при можливому розпаді України.

Доробок Вільяма Поттера витримано у значно суворому дусі². Він вимагав від Вашингтона впроваджувати в американсько-українських відносинах політику "багога і пряника", здебільше вдаючися до "негативних стимулів". Саме тоді, у листопаді 1992 р., сенатори – демократ Сем Нанн і республіканець Річард Лугар – відвідали Україну, Білорусь, Казахстан і Росію. Про їхні "ядерні клопоти" щедро писали *New York Times*, *Christian Science Monitor*, *Washington Post* (надто прикрою виявилася стаття "Україна змінює думку щодо відмови від ядерної зброї" за 6 листопада)³. Але найбільш жорстко говорив професор Дартсмутського коледжу Томас Ніколс, який вважав ядерну Україну вкрай небезпечною націоналістичною країною.

На всі ці публікації зважало тодішнє українське керівництво, а посол Олег Білорус в американській пресі підкреслив незмінність без'ядерної позиції своєї країни, привівши чорнобильський аргумент⁴.

Пізніше погляди В. Поттера зазнали певної еволюції. У 1995 р. він уже наполягав на тому, що рішення про роззброєння насправді було

¹ Mearsheimer J. The case for a Ukrainian nuclear deterrent // *Foreign Affairs*. – 1993. – Summer. – P. 51-66. Резонанс: Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций, – С. 41-42.

² Potter W. Ukraine's nuclear trigger // *New York Times*. – 1992. – 10 November; суголосні думки: "[Nationalism and Nukes](#)" in Ukraine // *Christian Science Monitor*. – 1992. – 1, 11 December; та ін.

³ Bilorus O. [Ridding Ukraine of nuclear weapons](#) // *Christian Science Monitor*. – 1992. – 24 December; Lapychak C. [Ukraine delays treaty ratification in bid for more Western support](#) // *Ibid.* – 19 November.

⁴ Див.: Кульчицький-Гут В. Новообраний президент США і Україна // *Визвольний шлях*. – 1993. – Кн. 3. – С. 264-269; Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991–1995. – С. 155-156.

вкрай важким і болісним¹. Заважав ряд факторів: побоювання агресії і, відповідно, намір мати засіб стримування; необхідність економічної компенсації за ліквідовану зброю; ряд радикальних тенденцій у внутрішній політиці, а також бажання міцно закріпити суверенітет і підняти міжнародний престиж. Основним недоліком американської політики дослідник назвав відсутність якісного оперативного супроводу, наявність численних бюрократичних інстанцій, які приводили до несвоєчасних і спізнілих дій.

Як бачимо, "ядерна справа" стала першим тестом для українсько-американських відносин. У жодному разі не варто недооцінювати ролі інформаційних ресурсів США у здійсненні несилового тиску задля вивезення ядерної зброї та остаточному закріпленні без'ядерного статусу². Красномовний приклад — *Christian Science Monitor*, яка проявила принципову ретельність³. Американці використали весь арсенал "інформаційної зброї" посередництвом "стратегії моделювання ситуації", зорієнтованої на переведення визначальних тенденцій українського соціально-політичного процесу в позитивне русло.

Добровільна втрата Україною ядерного статусу привела до виваженого ставлення до неї традиційно проросійських французьких політичних кіл. Однак економічна криза (зубожіння населення) і багатовекторна зовнішньополітична невизначеність не дали підстав до гідного партнерства⁴. Крім того, впливовими колами українського суспільства неодноразово піддавалися обструкції прийняті рішення, починаючи з пацифістської Декларації про державний суверенітет УРСР 16 липня 1990 р. У ній вперше йшлося про намір дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

3.1.3. Внесок США

Даний процес мав "залізну" логіку як реакція на внутрішньо- і зовнішньополітичні труднощі держави. За словами професора Університету штату Канзас Пола Д'Аньєрі, "Захід був достатньо могутній, а Украї-

¹ Поттер У. Отказ от ядерного оружия: Белоруссия, Казахстан, Украина / Пер. с англ. – Москва, 1996. – 53 с.

² Наджос А. Інформаційні стратегії впливу американської преси на соціально-політичний процес в Україні. – С. 15-17.

³ Kaslow A. [Ukraine's president Kravchuk cements relations with US](#) // *Christian Science Monitor*. – 1992. – 21 May; Sneider D. [Arms treaty hinges on Ukraine](#) // *Ibid.* – 1993. – 4 January; Pyskir B. [Ukraine a challenge to US's Russia policy](#) // *Ibid.* – 25 February; Lapychak C. [Failing with stick, US tries tact in urging Ukraine to cut nukes](#) // *Ibid.* – 12 May; Lapychak C. [Ukraine's testy nuclear politics](#) // *Ibid.* – 22 October; Grier P. [US anxiously eyes Ukraine atomic arsenal](#) // *Ibid.* – 2 December.

⁴ Мітрофанова О. Французький підхід до українського та польського чинників в європейському стратегічному просторі // *Людина і політика*. – 2001. – № 1. – С. 69-74.

на достатньо слабка, щоб на неї натиснути й змусити здати ядерну зброю¹. У той же час США, граючи різними стандартами, не вельми переймалися такими новими ядерними державами, як Пакистан, Ізраїль, Північна Корея.

На відміну від Росії, Україна привернула більшу увагу Заходу в прилученні до реального співробітництва з НАТО. Причому російське керівництво не змогло зашкодити 1999 р. розширенню Альянсу на схід — до західних українських кордонів. Починаючи з 1996 р. Україна стала найбільшим одержувачем фінансової допомоги Сполучених Штатів, ідучи вслід за Ізраїлем і Єгиптом. Правда, у великому відриві.

Загалом на Україну припало приблизно 15 % усіх радянських ядерних озброєнь. Отож закономірно, що протягом кількох років питання про денуклеаризацію України, керівництво якої зайняло своєрідну (відмінну від казахської та білоруської) позицію, стало найважливішим як у двосторонніх американо-українських відносинах, так і у багатосторонніх взаєминах з європейськими державами і міжнародними організаціями.

Радянська армія в Україні мала на озброєнні загалом 50 т урану-235 і 10 т плутонію-239. Стратегічні ядерні сили, розташовані на її території, нараховували 176 міжконтинентальних балістичних ракет із 1280 бойовими частинами. (Кожна із стратегічних ракет мала боеголовку, а в ній — близько десяти ядерних зарядів вагою по 59 кг). До їх складу входили авіаційні підрозділи важких стратегічних бомбардувальників "Туполєв" останньої модифікації, що мали 600-650 боеприпасів. Налічувалося також близько 2600 одиниць тактичної ядерної зброї. Зокрема, у Деражні на Хмельниччині та Первомайську на Миколаївщині розмістилося 120 рідкопаливних (СС-19) і 56 твердопаливних (СС-24) ракет. СС-19 із шістьма боеголовками кожна, а СС-24 — із десятьма.

У Прилуках і Узині дислокувалися 44 стратегічні бомбардувальники Ту-160 і Ту-95, оснащених 1068 крилатими ракетами Х-55². Відразу зауважимо, що Київ достроково виконав трирічну угоду про технічну допомогу США (513 млн. дол.) в їх ліквідації. Але, за [Financial Times](#) 22 травня 2001 р., Україна порушила контракт, бо у 1999–2000 рр. передала Росії 11 бомбардувальників і 582 ракети за газові борги³. Тобто продала ту саму продукцію двічі.

У 1997 р. уряд Росії надав російсько-українському СП "Космотрас" право на конверсію 150 ракет СС-18 (перейменовані на "Дніпро") для запуску супутників до 3,6 т. Перевага "Дніпра" у ціні: якщо західна ком-

¹ Д'Аньєрі П. Повернутися до Заходу спиною? (Пріоритет національних інтересів у відносинах України та США) / Пер. з англ. // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 39–44.

² Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С. 141–142.

³ Hoffman D. Ukraine to transfer 11 bombers to Russia to repay part of debt // [Washington Post](#). – 1999. – 2 November; Ukraine dismantles the last of its strategic bombers // [Los Angeles Times](#). – 2001. – 3 February.

панія просить 10-20 тис. дол. за кілограм, то "Космотрас" — 2-3 тис. 13 із 35 комерційних запусків у світі 2000-го здійснили російські ракети, у т. ч. один "Космотрасом", а три Україною¹. Це 46 % ринку або вдвічі більше, ніж у 1998-му.

"Дніпро" і "Зеніт" виробляли на заводі "Південмаш" у Дніпропетровську, де, до речі, утилізували 111 ракет СС-19. Завод пережив конверсію, число працюючих зменшилося з 50 тис. до 20 тис. У проєкті Sea Launch разом із ВО "Південмаш" і КБ "Південне" (15 %) взяли участь російська компанія "Енергія" (25 %), норвезька Kvaerner Maritime (20 %) і американська Boeing (40 %).

Всього за десять років незалежності відбулося 62 пуски вітчизняних ракет, які вивели на навколосемну орбіту близько 80 супутників різних держав². Першим українським супутником стала "Січ-1" 1995 р.³ Лише у двох випадках ракета-носії зірвала завдання. Станом на квітень 2004 р. на 3 зарубіжних космодромах експлуатувалися 5 українських ракетно-космічних комплексів.

На військовій могутності Радянського Союзу (5,3 млн. чол. у Збройних Силах, приблизно 45 тис. одиниць ядерних засобів різної потужності) всі поставили хрест. Соціально-політичною реальністю перестала бути радянська військова присутність у десятках держав Центральної Європи, Азії, Африки, Латинської Америки. Отже, зброя зі збитим глобальним прицілом навряд чи могла чимось зарадити пересічному українцю, поставленого на грань економічного виживання. Продовжувати годувати ще когось не дозволяли виснажені тоталітарним соціалізмом ресурси і незворотні наслідки програної дуелі з країнами розвинутої демократії.

Проголосивши себе власником ядерної зброї, розташованій на власній території, Україна розглядала її не як реальну військову силу, а як матеріальну цінність і екологічний чинник⁴. Тому вона, на відміну від Білорусі та Казахстану, очікувала адекватної компенсації. Ядерна епопея стала предметом не лише наукових суперечок, але й побутових спекуляцій. Дискусії про те, чи не продешевила Україна, мали гарячий характер, коли стихли дипломатичні битви.

На цьому мінливому політичному та інтелектуальному тлі у 1994 р. нарешті була поставлена крапка у розв'язанні проблеми зовнішніх гарантій безпеки. Першим кроком стала тристороння заява, підписана 14 січ-

¹ Finn P. Ukraine trying to take off into global space industry // [Washington Post](#). – 1998. – 21 November; Clover C. Finding space in the market // [Financial Times](#). – 2001. – 4 May.

² Кучма Л. Україна — не Росія. – С. 329-333; Pincus W. Boeing fined \$10 million for data transfer to Ukraine, Russia // [Washington Post](#). – 1998. – 3 October.

³ Guillemoles A. L'Ukraine lance son premier satellite sous ses couleurs // [Tribune](#). – 1995. – 31 août.

⁴ Зленко А. Дипломатія і політика. – С. 332-333, 337.

ня 1994 р. в Москві президентами України, Росії та США¹. Верховна Рада 16 листопада 1994 р. прийняла Закон про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

На Будапештській конференції з питань безпеки і співробітництва в Європі 5 грудня 1994 р. президенти України, Росії, США і прем'єр-міністр Великобританії підписали унікальний міжнародно-правовий документ — Меморандум про гарантії безпеки в зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ. В односторонньому порядку такі ж гарантії надали члени "ядерного клубу" Франція та Китай.

Де-юре ключову проблему світової політики тої пори було знято з порядку денного, а де-факто — за півтора року, коли останні боеголовки відбули до Росії². В її президента весь цей час і знаходилася "ядерна кнопка", тобто пульт управління стратегічними ракетами, розміщеними в Україні. До кінця 1997-го знищили й пускові установки (шахти). Завершальну крапку в тривалому "ядерному марафоні" поставили 30 жовтня 2001 р. поблизу м. Первомайськ на Миколаївщині, коли підірвали останню шахтно-пускову установку СС-24. А вже 26 березня 2002 р. Berliner Zeitung розповіла про екскурсію з гідом на позиції зниклої 43-ої ракетної армії, у шахтах якої у часи "холодної війни" 80 міжконтинентальних ракет і 700 ядерних боеголовки.

За вивезені озброєння Україна отримала американську фінансову допомогу за програмою Нанна-Лугара (900 млн. дол.). Вона також домоглася російської компенсації (близько 1 млрд. дол.) — 100 т ядерного палива для атомних електростанцій (виробляють близько 50 % електроенергії) і списання приблизно півмільярдного боргу за енергоносії³. Відтоді відпрацьоване паливо з українських АЕС направляється на переробку до Красноярського краю.

Сполучені Штати взяли на себе й виділення грошей на утилізацію 5 тис. т високотоксичного палива із 54 ракет СС-24 на Павлоградському хімічному заводі (Свобода, 18 березня 2004 р.). З'ясувалися суттєві розбіжності між американською і українською технологіями. Українці прагнули методом гідророзмиву тверде ракетне паливо перетворити на 30 тис. т емульсійної вибухівки для промислових потреб. Американці наполягали на відкритому спалюванні та детонації.

¹ Grier P. [Ukraine-Russia arms deal puts Kiev on Clinton agenda](#) // Christian Science Monitor. – 1994. – 11 January; Zimmerman P., Torti L. [START without arm-twisting: Ukraine can join later](#) // Ibid. – 1 February; Sneider D. [Ukraine sends mixed signals on participation in arms accord](#) // Ibid. – 7 February; Sneider D. [Ukraine looks to us for substance behind the security pledge](#) // Ibid. – 9 February.

² Perlez J. [Sunflower seeds replace Ukraine's old missile sites](#) // [New York Times](#). – 1996. – 5 June; Rupert J. Sunflowers planted to mark end of nuclear weapons in Ukraine // Washington Post. – 1996. – 5 June; Nuclear-free Ukraine // Ibid. – 7 June.

³ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С. 179-180.

Варто зауважити і наступне. Якщо оприлюднені у 1994 р. погляди Великобританії, КНР, США і Франції стосовно суверенітету і територіальної цілісності України не змінювались, то оформлення російської позиції затяглося на кілька років — аж до моменту підписання 31 травня 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство. Самраз владналися затяжні суперечки щодо розподілу Чорноморського флоту і базування його російської частини¹. Кілька бухт у Севастополі та інфраструктуру надали в оренду на 20 років за пристойні гроші (6,4 млн. дол. щороку)².

3.1.4. Мемуарні битви дипломатів

Національні інтереси перед найпотужнішими силами світу справді довелося відстоювати жорстко, підтвердив посол Антон Бутейко, ключова постать української сторони в тогочасних переговорах³. Росія мала вплив на технічний стан українського ядерного потенціалу, але врешті-решт Україна захистилась у максимально можливій формі.

Приміром, до московської заяви президентів Клінтона, Кравчука і Єльцина окремо включено пункти про гарантії незалежності та безпеки України. Слова англійською мовою "national security assurances" у перекладі українською та російською звучали набагато сильніше — "гарантії". Однак під американським тиском заява не стала юридично зобов'язуючим документом: її ніколи не було ратифіковано законодавчими органами трьох країн. Тому міжнародні гарантії було підсилено в Будапешті.

Роль США в ядерному роззброєнні України визначають як вирішальну. Ліквідація успадкованої від СРСР зброї механічно знижувала рівень ядерної загрози для Сполучених Штатів. Позиція і республіканської адміністрації Буша-старшого, і уряду демократів Клінтона відзначалася стійкою прагматичністю. Цей принцип лів наріжним каменем у дослідження західних істориків політики, приміром, Джорджа Зарицкі, спеціаліста Freedom House у Нью-Йорку⁴. Даний зовнішньополітичний напрямок Вашингтона належав до провідних протягом 1992–1996 рр., тобто до остаточного розв'язання проблеми. Тут чимало переконливих свідчень.

¹ Moscow, Kiev near accord on key issues // [Washington Post](#). – 1996. – 30 September; [Russia agrees to share Black Sea fleet with Ukraine](#) // Times. – 1996. – 25 October; Gordon M. [Russia and Ukraine finally reach accord on Black Sea fleet](#) // [New York Times](#). – 1997. – 30 May; Philips A. [Russia splits fleet in deal with Ukraine](#) // Daily Telegraph. – 1997. – 30 May; Specter M. [Setting past aside, Russia and Ukraine sign friendship treaty](#) // [New York Times](#). – 1997. – 1 June; Hartmann J. [Moskau erkennt territoriale Integrität der Ukraine an](#) // [Welt](#). – 1997. – 2 Juni.

² MacKinnon M. A fleet in no hurry to ship out // [Globe and Mail](#). – 2004. – 7 December.

³ Бутейко А. Куди прямує Україна. – Київ: Юрид. книга, 2001. – 56 с.

⁴ Zarycky G. [Strategically vital Ukraine merits United States support](#) // [Christian Science Monitor](#). – 1996. – 26 February.

До прикладу, книжка Юрія Щербака є досить інформативним і корисним вступом до розуміння офіційної міжнародної політики України, що прагнула стати "Європою", а не "Євразією". Тут зібрано доповіді та виступи за перші чотири роки (1994–1997) його перебування послом у Сполучених Штатах¹. Самраз тоді дві держави домовилися про "стратегічне партнерство". Докладно висвітлено еволюцію від російськоцентричної орієнтації американського уряду (1992–1993) до нової політики (1995–1997). Щербак гостро критикував тих, які розглядали відносини з Україною на основі синдрому імперської залежності від Росії.

За колишнім заступником держсекретаря Стробом Телботом закріпилася назва архітектора американської політики щодо новостворених країн. У мемуарах він детально розповів про свою майже восьмирічну працю у Білла Клінтона (1993–2001)². Згадано й епізод про вивезення ядерної зброї з України — "один з найбільших зовнішньополітичних успіхів адміністрації Клінтона". Не випадково президент США тричі навідався до Києва (січень 1994, травень 1995, червень 2000).

Договір про зменшення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СТАРТ-1), підписаний 31 липня 1991 р. американським і радянським президентами Джорджем Бушем і Михайлом Горбачовим, базувався на теорії про біполярність світу, в якому існували лише дві ядерні супердержави. Розпад СРСР ставив під сумнів виконання угоди, адже одна зі сторін не просто перестала існувати, а перетворилася аж у чотири володарі ядерної зброї: Росію, Україну, Білорусь і Казахстан. Роззброєння неросійських республік стало пріоритетом зовнішньої політики США. У травні 1993 р. С. Телбот із коротким візитом прибув до Києва, "столиці нещасливої і нервової країни".

Американський дипломат провів переговори про долю "осиротілих ракет", які "націоналісти в Україні тримали як стримуючий засіб проти провокацій та агресії з боку Росії". Оскільки російські дипломати були зрозуміліші Вашингтону, то Київ не вважався за серйозного партнера. Зокрема, Зленка і Бутейка Телбот подав як страшних націоналістів і порушників спокою, що наполегливо намагалися поламати гру, вибудувати американцями спільно з росіянами. Він запримітив, що Кравчук чомусь трусився під час розмови з Клінтоном.

Строб Телбот не першим з мемуаристів ужив дошкульні прикметники стосовно українських колег. Джеймс Бейкер, держсекретар за Бушстаршого, у своїх спогадах назвав міністра закордонних справ Анатолія Зленка брехуном за постійні спроби переглянути раніше узгоджене³. Дуже толерантно і на правду по-дипломатичному виважено коментував

¹ Shcherbak Y. The strategic role of Ukraine. Diplomatic addresses and lectures (1994–1997). – Cambridge: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1998. – 143 p.

² Talbott S. The Russia hand. – New York: Random House, 2002. – X + 478 p.

³ Baker J. The politics of diplomacy. – New York: Putnam, 1995. – XVI + 687 p.

"камені спотикання" держсекретар 1970-х Генрі Кіссінджер¹. Він теж особисто долучався до роззброєння України.

Зленко не заставив себе довго чекати і не менш дипломатично розставив усі крапки над і². На Лісабонській конференції з роззброєння 1992 р., на якій Україна вперто наполягала на гарантіях безпеки, держсекретар перейшов межі дозволеного і український міністр залишив стіл переговорів. Американці вибачились, але тріщина у міжособистих стосунках збереглася. Тому в спогадах Бейкера закралась емоційні та некоректні твердження.

Професійний журналіст С. Телбот — колишній сусід Б. Клінтона по університетському гуртожитку в Оксфорді, пізніше його "дипломатичний двійник". Усе життя він цікавився Росією, вивчав мову, над усе любив поета Тютчева. У Києві поводився коректно, але серцем завше був у Москві. Та Росія Тютчева досить суттєво відрізнялася від Росії Єльцина, тому в мемуарах Телбота випинає намагання поквитатися з кимсь за професійну невдачу.

У газетному коментарі Борис Тарасюк пояснив суть появи цього тандему тим, що ні Росія, ні США на початку 1990-х не хотіли бачити Україну в колі ядерних потуг³. Існуючий політичний устрій світу, вибудований на принципі п'яти ядерних держав, для них був універсальний та непорушний. У разі збереження зброї Україна теоретично могла розраховувати на статус "великої держави" і власні гарантії безпеки, але реально стала б об'єктом стримування і удару⁴. До того ж, вона не мала повного ядерного циклу, а всі спроби його створити лише поглибили б залежність від Росії та привели б до міжнародної ізоляції.

Для прикладу. Взаємини України і Польщі значною мірою перебували у залежності від політики впливових західних країн, особливо США. Даний фактор істотно позначився на всіх аспектах розвитку двосторонніх відносин. Це було викликано понад усе долею ядерної зброї⁵. У результаті роззброєння і стабільності курсу після виборів 1994 р. стосунки на рівні Захід–Україна (і як наслідок — між Варшавою і Києвом) сягнули рівня стратегічного партнерства.

* * *

Цілком очевидно, що мирне роззброєння України відбулось успішно, у першу чергу, через чітке обумовлення її місця в Європі. По-друге, ця наймасштабніша акція загальноцивілізаційного значення стала взірцем в ана-

¹ Кіссінджер Г. Дипломатія / Пер. с англ. – Москва: Ладомір, 1997. – 848 с.

² Зленко А. Дипломатія і політика. – С. 246, 264-266.

³ Шара Л. Українське роззброєння очима Строба Телбота // Дзеркало тижня. – 2002. – 29 липня. – С. 6.

⁴ Ляшенко О. Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.). – С. 12-13.

⁵ Моцок В. Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Чернівці, 2002. – С. 16-17.

логічних ситуаціях (КНДР, 2003–2004). По-третє, ядерна епопея України стала першим тестом для США на здатність виконувати функції єдиної супердержави. По-четверте, майже всі політичні, наукові та побутові дискусії були суголосними: зброя зі збитим глобальним прицілом не могла нічим зарадити пересічному українцю, заклопотаного економічним виживанням.

3.2. Ліквідація ЧАЕС

Техногенні та природні катастрофи у світі стали явищем побутовим. На щастя, жодна з них не претендувала позмагатися з чорнобильською спадщиною. З усіх точок зору. Жодний феномен чи явище сучасної історії не має ні такого колосального інтересу, ні такого чисельного штату наукових працівників, практично з усіх галузей знань.

Не випадково у грудні 2003 р. Генеральна асамблея ООН оголосила 26 квітня Міжнародним днем пам'яті жертв радіаційних аварій і катастроф. Сумарні витрати, пов'язані з Чорнобильською аварією, сягнули на грудень 2000 р. 130 млрд. амер. дол. В окремі роки ці видатки сягали 12 % державного бюджету незалежної України, а число померлих внаслідок вибуху реактора коливається від 41 до 300 тис.¹

У вужчому розумінні у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних фахівців перебувають сутність катастрофи, поточний стан атомної станції та зони відчуження, обслуговуючого персоналу і ліквідаторів². Звісно, мова завше ведеться і про доволі широкі рамки: історико-філософське осмислення і духовно-культурні аспекти найкрупнішої трагедії у цивілізаційному вимірі³, соціальні, медичні та екологічні⁴, економічні⁵ наслідки.

¹ Smith M. Living in the dead zone // New York Times. – 2004. – 22 December.

² Гофман Д. Чернобыльская авария / Пер. с англ. – Минск: Вышэйшая школа, 1994. – 574 с.; Чернобыльская катастрофа / Гол. ред. В. Бар'яхтар. – Київ: Наук. думка, 1996. – 575 с.; Chornobyl catastrophe / Ed. V. Baryakhtar. – Kyiv: Export of Ukraine, 1997. – 572 p.; Чернобыль: зона відчуження / Гол. ред. В. Бар'яхтар. – Київ: Наук. думка, 2001. – 548 с.; Кузьменко Т. Особливості життєвих орієнтацій ліквідаторів аварії на ЧАЕС: Автореф. дис... канд. соціол. наук. – Київ, 2002. – 17 с.

³ Krause P. Feuer in Tschernobyl. – Flensburg, 1994. – 168 S.; Ковалевская Л. Чернобыль "ДСП". – Киев: Абрис, 1995. – 327 с.; Чернобыль. Десять лет спустя / Ред. А. Семенов. – Москва: Энергоатомиздат, 1995. – 464 с.; Чернобыль / Авт.-сост. А. Дьяченко. – Москва: Интер-Весы, 1996. – 784 с.; Васюта С., Погрібний І. Чернобыльская трагедия. – Київ: КиМУ, 2003. – 276 с.

⁴ Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи / Відп. ред. В. Ворона. – Харків: Фолю, 1996. – 414 с.; Чернобыль: Наслідки для довкілля, здоров'я та прав людини / Міжнародна медична комісія з питань Чернобиля. – Київ: Енергія майбутнього століття, 1999. – 231 с.; Постчорнобильський соціум / Відп. ред. В. Ворона та ін. – Київ: Стилос, 2000. – 562 с.; Чернобыль: медичні аспекти / Ред. Л. Богай. – Київ: Варта, 2001. – 288 с.

⁵ Лыч Г., Патева З. Чернобыльская катастрофа: социально-экономические проблемы. – Минск, 1999. – 292 с.; Sahn A. Transformation im Schatten von Tschernobyl. – Münster etc.: Lit, 1999. – 472 S.; Павлов В., Фурів І., Павліха Н. Соціально-економічні наслідки Чорнобильської катастрофи. – Луцьк:

Упродовж останнього десятиліття з'явилися якісні публіцистично-мемуарні книги і літературно-критичні узагальнення¹. Деякі користувалися популярністю не тільки україно- чи російськомовного читача, але й перекладалися у 1990-х французькою, німецькою, англійською і японською, як, приміром, московські видання житомирської журналістки Алли Ярошинської, депутата Верховної Ради СРСР (1989–1991). Зібрано унікальний фотоілюстративний матеріал², а також значна джерельна база, зокрема, стараннями історика Наталії Барановської³. Крім того, вона збагатила історіографію циклом фактографічних досліджень⁴, стала піонером комплексного підходу до вивчення ключової проблеми зовнішньої та внутрішньої політики України наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Щоправда, головним чином дослідницьке зацікавлення зосереджується в інституційній площині, аналізі зусиль державних органів. Випадає добротна зарубіжна публіцистика, розкидана по сторінках газет і журналів. Оприлюднені матеріали достатньо впливові для світової спільноти, по-перше, під час формування підходів національних урядів з огляду на електоральні поля. По-друге, у західних виданнях нерідко залучені альтернативні джерела і подаються нестандартні судження, що неодмінно збагатять історіографічний набуток у конкретному зрізі, коли Україна виборювала чергову перепустку для свого "повернення в Європу".

3.2.1. Версії причин і масштабів Чорнобильської катастрофи

Від самого початку найбільшої в історії ядерної катастрофи заперечення фактів і дезінформація стали правилом⁵. 26 червня 1986 р. Кремль

Надстир'я, 2000. – 344 с.

¹ Алексієвич С. Чорнобиль: хроніка майбутнього. – Київ: Факт, 1998. – 194 с.; Гусев О. Атомний синдром Чорнобиля. – Київ: Друк, 2001. – 272 с.; Його ж. Ключ аварійного захисту. – Київ: Друк, 2001. – 272 с.

² Ймення зорі Чорнобиль / Ред.-укл. М. Лябах. – Київ: Чорнобильінтерінформ, 1996. – 232 с.; Вогонь Чорнобиля / Авт. текст. В. Шкляра, М. Шпаковатого. – Київ: Альтернативи, 1998. – 576 с.; Чернобыльцы: Кн. памяти / Сост. В. Шкода. – Київ: Золотые ворота, 2001. – 206 с.; Костін І. Чорнобиль. – Київ: Мистецтво, 2002. – 320 с.

³ Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: Зб. док. і матер.: У 2-х кн. / Упоряд. Н. Барановська. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1995. – Ч. 1. – 260 с.; Ч. 2. – 240 с.; Чорнобильська трагедія: Док. і матер. / Відп. ред. В. Смолій, упоряд. Н. Барановська. – Київ: Наук. думка, 1996. – 784 с.

⁴ Барановська Н. Україна–Чорнобиль–Світ. – Київ: Ніка-Центр, 1999. – 400 с.; Ї ж. Об'єкт "Укриття". – Київ: ЄвроТест, 2000. – 285 с.; Ї ж. Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – 95 с.; Ї ж. Закриття ЧАЕС як політична і соціально-економічна проблема України та світової спільноти // Історія України. – 2003. – № 17. – С. 1-5; № 18. – С. 9-12.

⁵ Wald M. Industry gives nuclear power a second look // New York Times. – 2001. – 24 April.

засекретив усе про аварію, тому озвучувалися фальсифіковані дані. Так вважали й автори документальної стрічки, показаної Другим німецьким телеканалом ZDF у лютому 2002 р.¹

Українсько-російська співпраця часто натикалася на рифи, оскільки Москва неохоче ділилася вкрай необхідними відомостями першого п'ятиліття ліквідації наслідків. У квітні 2003 р. СБУ оприлюднила понад сто таємних документів, відправлених КДБ УРСР у Москву, що залишилися без реагування². Серйозні дефекти були помічені ще на проектній стадії та на старті будівництва у 1970 р. Перший чорнобильський реактор із графітовим сповільнювачем запрацював у 1977-му, другий — 1978-му, третій — 1981-му, четвертий — 1983-му. Не всі будматеріали відповідали стандартам, а персонал часто нехтував правилами безпеки.

Згідно з радянською версією, опублікованою у серпні 1986 р. на 200 сторінках, причиною теплового вибуху Чорнобильської АЕС стала втрата контролю над четвертим реактором³. Директор станції В. Брюханов отримав п'ять років в'язниці за халатність. 15 квітня 1996 р. у газеті *Kölner Stadt-Anzeiger* він зазначив, що РБМК-1000 вважався високопродуктивним і суттєво переважав західні аналоги, оскільки дозволяв замінити паливні елементи без зупинки виробництва.

Вночі 26 квітня 1986 р. інженери провели заплановане випробування і вимкнули зовнішню подачу електроенергії, аби дізнатися, як довго працюватиме без неї реактор. Перевірка безпеки водяних насосів вказала на дефект у конструкції реактора, через який при низьких потужностях він ставав нестабільним⁴. Аби підвищити потужність, вибрали контрольні стержні. Турбіни були виключені й реактор перетворився у вулкан. Коли стержні повернули на місце, потужність різко підвищилася і призвела до двох вибухів. Із реактора зірвало 500-тонну заглушку.

130 км північніше Києва і 11 км південніше білоруського кордону стався викид радіації у кілька разів сильніший, ніж у Хіросімі та Нагасакі разом. Сталеве покриття серцевини реактора вагою 3 тис. т розлетілось у різні боки, а радіаційна хмара понеслася через усю північну Європу аж до Уелса (1500 миль)⁵. Сам рубильник пізніше зник, його вкрали, як сувенір⁶.

¹ Nordhausen F. Der zweite Tschernobyl-Sarkophag ist unnötig // *Berliner Zeitung*. – 2002. – 4 Februar.

² Wines M. Russia and Ukraine split on Chernobyl risk // *New York Times*. – 2003. – 24 April; Weir F. Russia and Ukraine bicker over Chernobyl // *Christian Science Monitor*. – 2003. – 25 April; Krushelnysky A. Chernobyl threat ignored for years // *Daily Telegraph*. – 2003. – 8 May.

³ Clover C. Chernobyl's tragic legacy // *Financial Times*. – 2000. – 15 December.

⁴ Parry V. How I survived Chernobyl // *Guardian*. – 2004. – 24 August.

⁵ Meikle J. Chernobyl legacy lingers down on the farm // *Guardian*. – 1999. – 1 May.

⁶ Fletcher M. No man's land // *Times*. – 2000. – 14 November.

У 1994 р., після півторарічних досліджень у зоні аварії (500 сторінок наукового тексту), Александер Стіч із Массачусетського технологічного університету встановив факт повного, а не часткового ядерного синтезу. Виділилося у 4-5 разів більше радіації (до 250 млн. кюрі), ніж повідомили радянські вчені (50 млн. кюрі). Сердечник реактора горів упродовж 10 днів, поки не вигорів повністю (Stampa, 18 травня 2000 р.).

З'явилася версія і про те, що чорнобильський дощ завдяки спецтехнології відвели тоді від Росії, спрямувавши на Білорусь, на яку припало близько 70 % радіоактивних опадів. Проте західні дослідники для повторних досліджень не дістали білоруських віз (Frankfurter Rundschau, 9 липня 2002 р.).

Співробітник Кінгстонівського університету в Лондоні Алан Флауерс упродовж 12 років досліджував забруднення. Він прийшов до висновку, що 4 тис. кв. миль білоруської території у 1986 р. принесли в жертву, аби врятувати Москву¹. Використовувалася технологія "зарядки" хмар кристалами йодистого срібла чи твердої вуглекислоти (сухого льоду). Це викликало забруднений дощ і радіація не досягла столиці СРСР. На Заході й раніше знали, що радянські вчені десятиріччями працювали над "кліматичною зброєю". Деякі лідери Кремля навіть мріяли про знищення урожаїв пшениці в США паводками, викликаними штучними зливами.

Українські чиновники дозволили п'ятигодинні спостереження біля зруйнованого реактора німецьким фахівцям із Гессена (8 студентів і 9 професорів). Але проби ґрунту їм дали взяти тільки за 30-кілометровою межею (Kreis-Anzeiger, 11 жовтня 2002 р.). Англійські біологи вивчили вплив радіоактивного забруднення біля Чорнобиля на прикладі популяції черв'яків, які відмовилися від традиційного одностатевого відтворення². Це відкриття засвідчило стійку тенденцію до серйозних генетичних змін живих організмів, які у шкідливому середовищі вишукують нові форми імунітету.

Дослідники з України, Великобританії та Швейцарії з'ясували вплив радіації на живу природу в 30-кілометровій зоні³. Група ізраїльських і українських учених спостерігала за перебігом генетичних мутацій у дітей, народжених після аварії від людей, що проводили перші операції "чищення"⁴. Послаблений імунітет назвали чорнобильським СНІДом.

За числом жертв російський міністр атомної енергетики Євген Адамов назвав цей вибух незначним технічним інцидентом, оскільки більшість захворіло не внаслідок опромінення, а від страху⁵. Мовляв, його

¹ Parfitt T. KGB will not gag me, says scientist // Scotland on Sunday. – 2004. – 8 August; Blair A. [Belarus deports British scientist](#) // Times. – 2004. – 10 August.

² Edwards R. Sex life of worms reveals Chernobyl effect // New Scientist. – 2003. – 13 April.

³ Meek J. Scientists alarmed by speed of plant mutation near Chernobyl // Guardian. – 2000. – 5 October.

⁴ La deuxième génération de Tchernobyl // Nouvel Observateur. – 2001. – 9 mai.

нагнали політики і журналісти (Frankfurter Rundschau, 14 квітня 2001 р.).

3.2.2. Західне відлуння наслідків аварії

Первісну позицію невтручання з боку світової спільноти спричинили два фактори. Чорнобильську аварію СРСР одразу проголосив внутрішньою проблемою, а подальша допомога з боку США була лише засобом заохочення реструктуризації енергетики незалежної України¹. Однак реактор розсипав радіоактивний пил по всій Європі. У повітря піднялося близько 8 т радіоактивного палива з плутонієм, а також значна кількість випарів йоду і цезію. І це стало внутрішньою справою вже ряду європейських держав. Чорнобильська аварія завдала турбот їх атомній індустрії². Невдовзі закрила ядерні реактори Італія. Німеччина і Бельгія, вирішили їх не споруджувати.

Тільки Франція вперто відстоювала ядерну енергетику, а Фінляндія у грудні 2003 р. затвердила план побудови АЕС вартістю 3,6 млрд. дол. Китай взявся допомогти Пакистану в іншій новобудові. Умовою вступу Литви до ЄС була зупинка двох її реакторів. Подібні труднощі виникли у Чехії з Темелінською АЕС. Такий же ультиматум висунуто Болгарії. Загалом до західних стандартів не дотягувалися 18 атомних станцій у десяти новобранців Євросоюзу (травень 2004 р.).

Першими в Європі на сполох забили датські вчені 28 квітня 1986 р. Вплив Чорнобилю відчутний досі, константувала через п'ятнадцять років Helsinki Sanomat, бо це сота частина радіоактивного опромінення, що його кожного року отримують фіни³. Катастрофа спричинила смерть кількох сотень із мільйона осіб, що померли від раку. Принесене вітром забруднення 1986 р. заставило фінський уряд відправити на забій півмільйона голів худоби і обмежити рибальство на два роки⁴. Проте нині у Фінляндії на атомних станціях виробляється 33 % електроенергії.

Західна Німеччина протягом року після об'єднання (1990) закрила всі шість діючих реакторів колишньої НДР і припинила будівництво п'ятих нових. У 1986 р. соціал-демократична партія пообіцяла, що в разі приходу до влади, за десять років закриті всі АЕС⁵. Вона перемогла восени 1998 р., а у листопаді 2003 р. ФРН вимкнула перший ядерний реактор. Заглушити останній заплановано 2025 р.

Діючий президент Франції Жак Ширак у 1986 р. був прем'єр-міністром. Його уряд певний час зберігав незрозумілу мовчанку про радіоак-

⁵ Peterson S. Chernobyl closes, legacy endures // [Christian Science Monitor](#). – 2000. – 15 December.

¹ Telyan C. After the blast // Harvard Political Review. – 2001. – Winter.

² Out of Chernobyl's shadow // Economist. – 2004. – 6 May.

³ Chernobyl impact still being felt in Finland // Helsinki Sanomat. – 2001. – 20 April.

⁴ O'Dwyer G. Aw, Forget Chernobyl! // [Time](#). – 2003. – 15 September.

⁵ Einigung über neue Tschernobyl-Schutzhülle // Westdeutsche Zeitung. – 2001. – 24 April.

тивну хмару, що насувалася (Liberation, 28 лютого 2002 р.). Франція не вжила заходів, як Італія і Німеччина. Так, у травні 1986 р. німецький уряд вводив короткотривалі обмеження на споживання продуктів і питної води з певних районів (Frankfurter Rundschau, 26 квітня 2001 р.). А тогочасне міністерство навколишнього середовища з Парижа стверджувало: чорнобильський цезій-137 не перетнув французького кордону.

Однак забруднення східної частини Франції виявилось значним: Юра, Ельзас, Верхні Альпи, Воклюз, Корсика¹. У перший тиждень травня 1986 р. радіоактивні елементи із дощами потрапили у ґрунт. Малонаселені Веркор, Меркантур і Корсика фактично мають показники радіоактивності київських околиць². Отож 300 французів, хворих на рак щитовидної залози, подали в суд на державу³. Вони переконані, що постраждали з вини уряду, котрий занадто пізно розгледів небезпеку.

У скарзі обсягом 150 сторінок розказано про всі фізичні та моральні наслідки аварії на ЧАЕС для французів (Figafo, 2 березня 2001 р.). Комісії незалежних досліджень суттєво допомогли лікарі-епідеміологи Франш-Конте — регіону, що суттєво постраждав. В обстежених 200 тис. дітей захворюваність після 1986 р. зросла удвічі (Tribune de Geneve, 25 квітня 2002 р.). Слідство тривало роки.

Цікаво, що приблизно тоді ж популярним був комп'ютерний вірус "Чорнобиль", а "проблема-2000" (прогнозований збій комп'ютерних мереж при переході з 1999 р. у 2000-й) спонукала французьке посольство заздалегідь порекомендувати співвітчизникам уникати перебування в Україні з 20 грудня 1999 до 17 січня 2000 р.⁴ Фактор можливого збою систем управління на Чорнобильській АЕС був тут ключовим.

Між іншим, по дорозі на Францію хмара з чорнобильським цезієм-137 у 1986 р. перетнула Швейцарію. До сих пір учені фіксують підвищену концентрацію радіоактивних ізотопів у кантоні Тіціно і на всьому сході країни, приміром, у диких кабанів та їхній природній їжі — трюфелях⁵. Через це Швейцарія змушена імпортувати 150 т вепрятини щороку з Італії, Австрії, Австралії.

Депутат швейцарського парламенту Гайді Портманн не раз відвідувала Чорнобиль. Вона нагадала в базельській газеті Baslerstab 11 травня 2001 р., що ядерні реактори Швейцарії не є безпечнішими українських, хоч і працюють на водні⁶. У випадку аварії у них вивільниться стільки

¹ Le Hir P. Tchernobyl: la radioactivité contaminera longtemps la chaîne alimentaire // Mond. – 2000. – 19 mai.

² Marti O. Investigación sobre las secuelas en Francia de la nube de Chernóbil // Pais. – 2001. – 25 abril.

³ Petitjean G. La vérité sur un nuage // Nouvel Observateur. – 2001. – 13 mars.

⁴ Bogue: les alarmes de l'ambassade de France en Ukraine // Mond. – 1999. – 3 août.

⁵ Hartmann S. Chernobyl fallout still contaminating food chain // Neue Zürcher Zeitung. – 2003. – 18 November.

⁶ Heidi Portmann: "Nichts dazu gelernt" // Baslerstab. – 2001. – 11 Mai.

радіації, що на місці загине не менше 150 тис. людей. Район Базеля і вся країна миттєво перетвориться на суцільну зону біди.

Американський Хенфорд (130 тис. чол.) став містом-побратимом Славутича (29 тис.). У них спільні долі, деталізувала місцева Tri-City Herald 17 жовтня і 7 листопада 2001 р. Одне місто бореться з наслідками забруднення поблизу Річмонда, іншому дісталася чорнобильська спадщина. Почастішали контакти на рівні персоналу, зокрема, 16 інженерів стажувались у Цинциннаті (Cincinnati Post, 14 листопада 2001 р.).

Аварія на реакторі № 2 АЕС Три Майл Айленд біля міста Харизбург, Пенсільванія, сталася вранці 28 березня 1979 р. Збудований за 700 млн. дол. реактор експлуатувався всього 90 днів. Щоб викачати з нього залишки ядерного палива, витратили 1 млрд. дол. Під загрозою опинилося життя сотисячного населення. Ця катастрофа знаменувала згортання атомної галузі в Сполучених Штатах. Більше половини працюючих реакторів закрили протягом наступного чверть століття. Розпочався швидкий розвиток технологій збереження і використання енергії з альтернативних джерел.

3.2.3. Медико-соціальний бумеранг

Споконвіку в силу природних чинників територія України є величезною радіогеохімічною провінцією. Через підвищений вміст радону в повітрі природні дози опромінення удвічі більші, ніж у середньому в світі. Але внаслідок чорнобильської радіації захворіло 7,1 млн. громадян трьох країн — України, Білорусі та Росії. Про це йшлося у буклеті "Чорнобиль: триваюча катастрофа" (32 стор.), випущеного під егідою Об'єднаних Націй¹. За даними ООН, в Україні 3,4 млн. чорнобильців, із них 1,26 млн. дітей. 4 тис. ліквідаторів померли, а 70 тис. стали інвалідами.

Цифри іншого плану. Катастрофа забрала життя 32 тис. українців. Офіційна цифра — 15 тис. людей². Їхні сім'ї отримали відповідну державну допомогу. За даними міністерства охорони здоров'я України, у 1998-му віддалені наслідки аварії спричинили смерть 2456 людей, а у 2000-му — 2669. Станом на листопад 2000 р. померло 55 тис. із 860 тис. ліквідаторів (240 тис. зачищали 30-кілометрову зону в 1986–1987, у 1990–2004 — 600 тис.), а всього — 300 тис.³ Покинуло регіон 400 тис. чол., але щонайменше 300 тис. продовжували жити в умовах, небезпечних за

¹ Higgins A. U. N. says effects from Chernobyl still to be felt // Washington Post. – 2000. – 27 April; Gentleman A. Curtain comes down on Chernobyl // Guardian. – 2000. – 19 December.

² Tausende Menschen sterben an den Sptöfolgen // Frankfurter Allgemeine. – 2001. – 28 April.

³ Kiev conferma: a dicembre Chernobyl chiusa per sempre // Il sole 24 ore. – 2000. – 10 novembre; McKinlay D. Why we should all be going to Chernobyl // Times. – 2004. – 18 September.

західними стандартами. Шаленими темпами зросла кількість інвалідів: якщо їх налічували у 1991 р. 2 тис. осіб, то в 2004 р. — вже понад 100 тис.

Ця катастрофа зіграла важливу роль у розвалі Радянського Союзу. Десятки тисяч учених, лікарів, інженерів, чиновників і ліквідаторів радикалізувалися. Про решту наслідків — гуманітарних, екологічних і економічних — неважко здогадатися. Щороку Білорусь витрачала на ліквідацію наслідків 15-20 % ВВП; Україна — 5-10 % річного бюджету¹. Територія першої була забруднена на 23 %, а другої — 5 %.

В Україні радіонукліди "окупували" 54 тис. кв. км. Чорнобильська "зона відчуження" — 2600 кв. км найбруднішого місця на Землі. Вона починається за 90 хв. їзди на північ від столиці, поміж соснових і березових лісів. Тут у двох містах (Прип'ять і Чорнобиль) і 90 селах до 1986 р. жили 120 тис. чол.² Після вибуху загалом 170 населених пунктів покинуло 160 тис. осіб. Усього до зон радіоактивного забруднення потрапили 2203 поселень.

У 1986 р. населення Прип'яті, що знаходиться за 5 км від станції, нараховувало 48 тис. Зараз місто виглядає як декорація для зйомок фантастичного фільму. Його евакуювали на другий день катастрофи, а за 15 місяців збудували нове місто Славутич (60 км на північний схід від АЕС)³. Нині 800 міліціонерів патрулюють периметр зони. Вражає звалище заіржавілої техніки — загалом 1350 автобусів, бульдозерів, танкерів, транспортерів, пожежних машин і карет швидкої допомоги, 40 величезних гелікоптерів⁴.

Перші сто тисяч мешканців регіону покинули домівки лише через кілька днів. Насамперед евакуація стосувалась епіцентру — Чорнобильського і Поліського районів Київської області, а трохи пізніше Народицького і Овруцького районів Житомирської області. Завіса таємничості зберігалася до 1989 р., коли надрукували карти забруднення і провели додаткове виселення жителів Житомирщини, Київщини і Чернігівщини.

У 1991 р. МАГАТЕ познайомила з результатами медиків, які обстежили 825 тис. чол. у забруднених районах. До аварії щорічний рівень раку щитовидки серед дітей складав менше одного випадку на мільйон (*British Medical Journal*, 21 вересня 2001 р.). Опісля підвищився у сто разів. У Великобританії цей рівень становить 0,5 випадка на мільйон у рік. МАГАТЕ, ВОЗ і Єврокомісія у Відні 1996 р. провели міжнародну кон-

¹ Mathews J. The Chernobyl curse... // *Washington Post*. – 1996. – 23 April; Maignac Y. Les populations oubliées de Tchernobyl // *Monde Diplomatique*. – 2000. – Juillet.

² Shargorodsky S. Ukraine set for Chernobyl closure // *Washington Post*. – 2000. – 14 December.

³ Bonnet F. Slavoutich, une cité modèle soviétique condamnée // *Monde*. – 14 décembre; Daycard-Heid S. Une ville nouvelle pour oublier tchernobyl // *Figaro*. – 2005. – 18 avril.

⁴ Fletcher M. No man's land // *Times*. – 2000. – 14 November.

ференцію щодо медичних наслідків Чорнобильської аварії. Нині ті, хто опинився під дією радіоактивних ізотопів, переповнені почуттям приреченості. Вони не дотримуються обмежень щодо забруднених продуктів і радіоактивного молока, відмітила у редакційній статті Daily Telegraph 16 квітня 1996 р.

Ясна річ, ці психологічні проблеми привернули увагу західних фахівців¹. Вони простежили післячорнобильський феномен страху. Дослідження "Голоси дітей із Чорнобиля" професора Еріки Шухардт із Ганновера постало з її поїздок в українські та білоруські села. У Білорусі під постійним медичним контролем знаходилися 2 млн. осіб, у т. ч. 500 тис. дітей. 88 % дітей і підлітків охоплені страхом перед можливими наслідками аварії.

Переміщення населення привело до більших жертв, аніж радіація (Temps, 9 січня 2002 р.). Значна соціальна підтримка, організація відпочинку, медична і продуктова допомога сформували культуру залежності та глибокого фаталізму. Чорнобильці користуються 50 видами пільг, включаючи безплатне харчування в школі, щомісячні доплати еквівалентні 100 дол. у місяць².

За даними ООН, 3 млн. чорнобильських дітей потребували інтенсивного лікування, а понад 11 тис. хворіли раком щитовидної залози³. У 1994 р. поставили цей діагноз 121 дитині з Білорусі та України у віці до 15 років, у 1995-му — 133. До аварії таких випадків у середньому було п'ять на рік. У селі Ласки й околицях (Київська область) у перше десятиліття після вибуху лікарі виявляли щороку по 20-30 нових захворювань⁴. На операційні столи потрапило майже дві тисячі українців⁵. Приміром, хірург Валерій Терещенко з Інституту ендокринології прооперував 1610 хворих⁶. Хоч, нагадаємо, стандартне число захворювань щитовидки становить 0,5 на мільйон населення, проте серед колишніх жителів Прип'яті воно сягло 250.

¹ 11-year-old Chernobyl victim says he might die if deported // Washington Post. – 1997. – 12 March; Children of Chernobyl // Washington Times. – 1998. – 7 July; Albrecht J. [Was weiß die Welt von Tschernobyl?](#) // [Frankfurter Allgemeine Zeitung](#). – 2004. – 22 Mai.

² Browne A. "Myth" of Chernobyl suffering exposed // [Observer](#). – 2002. – 6 January.

³ Nau J.-Y. Tchernobyl: les risques sanitaires persisteront après la fermeture // Mond. – 2000. – 15 décembre; Poch R. Siete millones de personas están enfermas 15 años después del desastre de Chernobil // Vanguardia. – 2001. – 27 abril.

⁴ MacKinnon M. At home in the hot zone // [Globe and Mail](#). – 2004. – 24 April.

⁵ Daniszewski J. Reluctant Ukraine to shut last reactor at Chernobyl // [Los Angeles Times](#). – 2000. – 14 December; LaFraniere S. Chernobyl closing: a relief for many // [Washington Post](#). – 2000. – 15 December.

⁶ Fletcher M. No man's land // Times. – 2000. – 14 November.

Взявся допомогти і Fred Hutchinson Cancer Research Center із Вашингтона⁷. На разі американські лікарі заопікувалися 26 пацієнтами з Брянської області (Росія), куди вітер приніс радіоактивний пил. Цим молодим людям, яким за двадцять, поставили той же сумний діагноз.

У лютому 2002 р. ООН оприлюднила доповідь "Людські наслідки аварії на Чорнобильській АЕС: стратегія відновлення". Мова йшла про близьке очікування 10 тис. випадків, а ВОЗ передбачила 50 тис.² Справа в тому, що вибух розповсюдив переважно частинки радіоактивного йоду-131. Він концентрується у щитовидці, що виробляє гормони управління обміном речовин. Лікування вимагає видалення залози. Потім щодня усе життя доведеться приймати гормон тироксин³. Захворювання вдалося б легко попередити завдяки сполукам йоду, якби тодішня влада не зволікала.

Згідно зі звітом, оприлюдненим журналом Nuclear Energy, у 2003 р. майже 4,4 тис. українців мали рак щитовидної залози "чорнобильського походження", а тисяча осіб передчасно померли⁴. За весь час перервали вагітність близько 200 тис. жінок із місць радіоактивних опадів. Вони боялися народити дітей з дефектами.

3.2.4. Гуманітарні акції

Можна сміливо констатувати, що чорнобильськими гуманітарними акціями охоплено увесь світ. Власне, перші роки незалежності частогусто ідентифікувалася завдяки успадкованому фактору ЧАЕС. Візьмемо декілька типових сюжетів.

Нерідко на роковини трагедії папа Іван Павло II зустрічався у Ватикані з групами постраждалих дітей (Corriere della Sera, 27 квітня 2001 р.). 20 тис. пацієнтів припало кубинським лікарям, які створили унікальні препарати з людської плаценти для успішної боротьби з хворобами волосся і шкіри (Access Atlanta, 17 травня 2002 р.).

Українські народні пісні у виконанні Наталі Гудзій приворожили японську публіку. Молода співачка, котру з батьками Чорнобильська катастрофа застала у Прип'яті, мала 29 сольних виступів протягом березня-червня 1999 р. За концерти було виручено 12 млн. йєн для лікування дітей з раком щитовидної залози (Daily Yomiuri, 25 листопада 2000 р.).

Протягом двох місяців чиказька бібліотека Indian Trails проводила виставку "Діти Чорнобиля" (Pioneer Press, 24 січня 2001 р.). Близько ста малюнків у 1993–1994 рр. виконали у лікарнях 6-16-річні. Багато з них уже померли. Крім США, виставку побачили Італія, Норвегія, Греція і

⁷ Risk of thyroid cancer rises with radiation dose, Chernobyl study // Medical News Today. – 2004. – 2 September.

² Brown P. 50000 extra Chernobyl cancers predicted // Guardian. – 2000. – 26 April.

³ Meek J. Cambridge to lead Chernobyl cancer inquiry // Guardian. – 2000. – 29 September.

⁴ Lovgren S. Chernobyl disaster's health impact remains cloudy // National Geographic. – 2004. – 26 April.

Німеччина. Олімпійський чемпіон 1992 р. з фігурного катання серед чоловіків Віктор Петренко виріс в Одесі. Після завершення спортивної кар'єри він оселився в штаті Коннектикут і вирішив допомогти дітям Чорнобиля. Показавши шоу на льоду "Віктор для дітей" в International Skating Center of Connecticut, зібрав за два вечори майже 100 тис. дол. (USA Today, 28 лютого 2001 р.).

28-річний інженер ЧАЕС Володимир Лук'яненко помер у лікарні Гаррісберга, штат Філадельфія (Philadelphia Inquirer, 10 лютого 2002). Рак шлунку, грудей, легень і кісток не дав шансів одужати у Сполучених Штатах, де пацієнт лікувався з 1998 р. Лікарня виконала прохання хворого і на останню зустріч запросила з України його маму і дружину.

Об'єднання "Допомога без кордонів" (40 членів) двічі на рік знаходить у Німеччині сім'ї, які на кілька тижнів приймають чорнобильську дитвору (Westdeutsche Zeitung, 8 травня 2001 р.). Концерт ансамблю "Благовіст" із Рівного присвячено "забутим дітям Чорнобиля". Його виступи організувала євангелістська церква Егельсбах з Баварії, а галицького хору (диригент Ігор Данковський) у Мюнстері — львівські монахи-семінаристи (Offenbach Post, 5, 9 травня 2001 р.).

У вересні 2001 р. в Дубліні пройшов благодійний марафон "Діти Чорнобиля". При допомозі добродійної організації "Чорнобильський дитячий проект" за десять років в Ірландії оздоровлено їх з України і Білорусі 10 тис. (Leitrim Observer, 21 вересня 2001 р.). Декільком десяткам зроблено операції на серці. Щоліта на відпочинок прибувало до 1,5 тис. дітей, зокрема у Норс Вест із 1995 р.¹ Тритижневі канікули майже ста запрошених дітей обійшлися членам Chernobyl Children's Aid North West у 240 тис. фунтів. Причому ірландські аграрні труднощі 1940–1950-х нагадують сучасні українські, тому ця благодійність підсилена історичною пам'яттю².

Документальна стрічка "Чорнобильське серце" одержала нагороду кіноакадемії США "Оскар" у лютому 2004 р.³ Тривалість білорусько-американської картини 38 хв. Завдяки ірландському "Чорнобильському дитячому проекту" її зняла американська режисерка Меріанн Де Лео, котра за два роки об'їздила забруднені терени. Показані у фільмі діти-мутанти і немислимі недуги зрезонували гучніше, аніж терористичні загрози, котрі дошкуляли тоді Америці.

3.2.5. Формула $X2P4 = 215 + 585$

1990 р. Верховна Рада встановила мораторій на будівництво атомних електростанцій, але 1993-го його скасувала. 1995 р. запрацював реактор найпотужнішої в Європі Запорізької АЕС (6 блоків по 1 тис. мВт). Буду-

¹ O'Neill C. Helping Chernobyl's kids // Belfast Telegraph. – 2004. – 25 February.

² The difference between life and death // Belfast Telegraph. – 2004. – 7 January.

³ [Kinkead G.](#) Brooklyn girl journeys to Chernobyl's heart // New York Observer. – 2004. – 8 July.

валися реактори на Рівненщині та Хмельниччині. Проядерне лобі вказувало, що протягом доволі суворої зими 1996-го Україну врятували п'ять атомних станцій, що перекрыли половину всіх енергетичних потреб (Independent, 23 квітня 1996 р.). У наступні роки 10 із 14 реакторів знаходилися в робочому стані, виробляючи 40 % електроенергії. А восени 2004 р. з наявних 15 енергоблоків на чотирьох АЕС працювали 12. Сам-раз на Рівненській добудували і запустили четвертий блок.

Як відомо, четвертий реактор ЧАЕС вибухнув (1986), другий закрили у 1991 р. після пожежі, перший — у 1996 р. Останній третій реактор не витримав міжнародного тиску. У липні 1994 р. на італійському саміті сім провідних країн світу високо відзначили українське ядерне роззброєння і висловили намір дати 4 млрд. дол. для закриття Чорнобиля¹. У квітні 1995 р. Україна пообіцяла "Великій сімці" (G-7 або Group of Seven) припинити експлуатацію ЧАЕС у 2000-му². У грудні 1995 р. підписала меморандум про виведення із експлуатації двох діючих реакторів.

Інтерес до проблеми не вщухав упродовж наступних років³. Віце-президент США А. Гор особисто відвідав Чорнобиль у липні 1998 р.⁴ Цікаво, Європа до 1995 р. надала 565 млн. дол., але тільки 30 % витрат Україна підтвердила документально⁵. В Оттавському меморандумі 1995 р. йшлося про те, що два нових блоки компенсують втрачені потужності. Загальна вартість проекту 1,75 млрд. дол.

Як бачимо, український уряд задалегідь взявся за добудову. Проект відомий під загальною назвою Х2Р4: другий реактор Хмельницької та четвертий реактор Рівненської АЕС⁶. Найбільшим його прихильником стала Франція, її державні компанії отримали вагоме замовлення: Électricité de France — у групі управління, а Framatome очолила кон-

¹ Garnett S. [Why the West is helping Ukraine save itself](#) // Christian Science Monitor. – 1994. – 13 July.

² Poletz L. Ukraine plays a waiting game with G-7 on closing Chernobyl // Christian Science Monitor. – 1995. – 26 April; Brasier M. West faces soaring cost of Chernobyl // Daily Telegraph. – 1996. – 22 April; Andersen M., Brown P. Nuclear replacement for Chernobyl // Guardian. – 1999. – 17 February; Steele J. Europe asked to foot bill for new Chernobyl // Guardian. – 2000. – 6 September; Laponche B. L'Ukraine peut se passer de nucléaire // [Libération](#). – 2000. – 22 décembre.

³ [More fall-out from Chernobyl](#) // Economist. – 1998. – 27 June; Disaster at Chernobyl // Washington Post. – 1999. – 29 April; As 2000 nears, a wary optimism for Ukraine's nuclear plants // New York Times. – 1999. – 19 August.

⁴ Williams D. Gore tours still-dangerous Chernobyl site // Washington Post. – 1998. – 24 July.

⁵ Nordhausen F. Der zweite Tschernobyl-Sarkophag ist unnötig // Berliner Zeitung. – 2002. – 4 Februar.

⁶ Clover C. EBRD challenged on nuclear study // Financial Times. – 2000. – 18 May; Rademaker M. Entscheidung zu Ukraine-AKW's // Tageszeitung. – 2000. – 17 November; Cockburn P. Chernobyl alert may force final shut-down // Independent. – 2000. – 7 December.

сорціум підрядників¹. До робіт підключено й німецький концерн Siemens². Тому Європейський банк реконструкції та розвитку схвалив надання потрібних 215 млн. дол.³ 7 грудня 2000 р. "за" висловилися 63,7 % членів ради директорів (усіх 23 осіб), у т. ч. представники США і Великобританії.

Ще 585 млн. дол. виділяла Єврокомісія. Не останню роль відіграли геополітичні міркування (Economist, 1 березня 1997 р.). Захід зацікавлений у енергетичній незалежності України. Звіт ЄБРР вказав на те, що в ній енергоспоживання в години пік дорівнювало у 1990-х лише половині виробничих потужностей її електростанцій. Близько 10 % енергії можна зберегти і заощадити. Не менше дошкуляли неплатежі: 10-20 % продукції оплачувалося грошима, решту бартером або розкрадалося⁴. Влітку 2000 р. неплатежі за використану електроенергію склали гривневий еквівалент 1,1 млрд. дол. Уряд відмовився від бартеру і взаємозаліків у цій найкорумпованішій галузі, аби справді не перевести країну на свічки.

Проте цей кредит (1,75 млрд. дол.) так і не був наданий. У 2001 р. домовленості скасували, позаяк Л. Кучма відмовився підвищувати ціни на електроенергію, що, на думку ЄБРР, необхідно для гарантованого погашення позики⁵. Україна добудувала реактори власним коштом за деякої фінансової допомоги Росії. Нова угода з ЄС і ЄБРР у липні 2004 р. передбачила уже невеликий кредит 125 млн. дол. на удосконалення систем безпеки.

Отже, два реактори по 1000 мВт кожний, збудовані за російською технологією і працюють на російському паливі, збільшили виробництво потужності української ядерної енергетики на 18 %. Всього на атомні станції припадало 50 % виробленої в Україні електроенергії. В Європі це з найвищих показників.

На другій конференції донорів, що відбулася у Берліні в липні 2000 р., ЄС узяв зобов'язання впродовж 2001–2004 рр. виділити чотирима внесками 100 млн. євро фонду "Укриття". Слова дотримали. Ще до того ЄС уніс до

¹ Beattie A., Clover C. EBRD clears N-power loan for Ukraine // Financial Times. – 2000. – 7 December.

² Brown P. Britain backs new Chernobyl plants // Guardian. – 2000. – 6 December.

³ Tyler P. Europeans giving Ukraine loan for 2 Chernobyl replacements // New York Times. – 2000. – 8 December; Kempf H., Stern B. La BERD favorable à la construction de deux réacteurs nucléaires ukrainiens // Monde. – 2000. – 8 décembre; Augereau J.-F., Le Hir P. Six milliards de francs seront nécessaires pour un premier assainissement du site // Ibid. – 14 décembre.

⁴ Fidler S., Clover C. Ukraine announces closure of Chernobyl reactor // Financial Times. – 2000. – 6 June; Kerzen statt Strom in der Ukraine // Neue Zürcher Zeitung. – 2000. – 4 Juli.

⁵ Warner T. Ukraine hails first new N-reactor since Chernobyl // Financial Times. – 2004. – 9 August.

"Укриття", котрим управляв ЄБРР, 90,5 млн. євро. Фонд створили наприкінці 1997 р. для перетворення саркофагу в екологічно безпечну систему.

Доречно нагадати, що будівництво діючого саркофагу над четвертим енергоблоком завершили в рік аварії. Термін гарантованої експлуатації промине 2006 р. Заздалегідь спроектували "Укриття-2" у формі арки висотою в 100 м і відстанню між опорами 250 м. Вона умістила б статую Свободи. Новий саркофаг "проживе" сто років. Загальний обсяг робіт оцінили в 768 млн. дол. Контроль за коштами, котрі взялися надати 26 країн і ЄС, знову покладено на ЄБРР.

Поблизу четвертого блоку в 2004 р. зводили спеціальне сховище для радіоактивних відходів "Вектор", бо єдиний цивілізований аналог "Буряківка" заповнений вщерть. А в тимчасових могильниках лежить до 2 млн. т опроміненого металу і радіоактивних речовин. Через помилки Framatome у проектуванні введення в експлуатацію сховища для відпрацьованого ядерного палива перенесли з грудня 2003 на кінець 2008 р.

Корупція української влади лякала Захід нарівні з радіацією. Промислово розвинуті країни збиралися виділити на захисну оболонку реактора 700 млн. дол. Однак побоювалися, що значна частина коштів, як завжди, загубиться у кишнях бюрократії (Tageszeitung, 26 квітня 2002 р.). З другого боку, тільки ефективна в енергоспоживанні Україна могла позбутися надмірної залежності від Росії, зокрема, імпортуючи каспійську і близькосхідну нафту через термінал на Чорному морі.

До речі, включення в мережу першого блоку Запорізької АЕС сталося в 1984 р. Рівно через два десятиліття вона була найбільшим енергетичним об'єктом Європи і виробляла 23 % електроенергії України (близько половини виробітку всіх її АЕС).

3.2.6. Закриття

Президенти Вільям Клінтон і Леонід Кучма у Києві 5 червня 2000 р. проголосили найближче 15 грудня неминучою датою закриття ЧАЕС. При цьому США додатково виділили 78 млн. дол. на "Укриття"¹. За кілька місяців, у листопаді, Times назвала Кучму неймовірним реформатором не за переконанням, а за необхідністю². Йому під силу непопулярні рішення і політичний ризик. Адже втрачалось не лише джерело енергії, а й 16 тис. робочих місць. Персонал станції нараховував 5670, з

¹ Canton C. L'environnement au coeur du débat politique // *Tribune*. – 2000. – 6 juin; Mathil P. Tchernobyl fermera le 15 décembre prochain // *Soir*. – 2000. – 6 juin; Nuclear reactor at Chernobyl will be closed // *Washington Times*. – 2000. – 6 June; Sciolino E., Gordon M. Ukraine consents to shut Chernobyl before year's end // *New York Times*. – 2000. – 6 June; Traynor I. Chernobyl to close 14 years after disaster // *Guardian*. – 2000. – 6 June; Nodé-Langlois F. Tchernobyl, interminable chantier // *Figaro*. – 2000. – 6 juillet.

² Fletcher M. No man's land // *Times*. – 2000. – 14 November.

яких 2900 очікувало звільнення через рік¹. Інші залишилися для праці, пов'язаної із закриттям.

У Росії працювало 11 схожих АЕС, а закритий реактор виробляв у рік енергії на 70 млн. дол. Відразу ж назвали заплачену Заходом ціну ліквідації Чорнобильської АЕС — 300 млн. плюс 700 млн. амер. дол. на саркофаг². Перед цим уже зняття з експлуатації 1, 2 і 3 блоків склало 793 млн. євро плюс 1,8 млрд. грн. на соціальні програми Славутича.

Нині саркофаг — це 400 тис. т цементу і 700 тис. т іржавого заліза, спорудженого нашвидку через шість місяців після вибуху. У ньому заховано 200 т смертоносного палива, яке вилучать до 2008 р. Поруч із АЕС спорудять сховище ядерних відходів³. Масла в полум'я додало інтерв'ю директора об'єкту "Укриття" (1995–2001) Валентина Купного. Німецькому тижневику Focus він заявив, що всередині саркофагу неодноразово спостерігалися локальні ланцюгові реакції (Frankfurter Rundschau, 13 квітня 2001 р.). Останню зареєстрували у 1996-му.

Отже, отримавши наказ від Леоніда Кучми з палацу "Україна" в Києві, 15 грудня 2000 р. о 13.15 на контрольній панелі реактора № 3 технік повернув маленький пластиковий вимикач⁴. Долю працюючого реактора вирішено. Новина облетіла світ. Поставлено крапку на сумнозвісній станції, що принесла горе всьому континенту і названа "атомним кошмаром Європи"⁵. Міжнародні медіа розписали її останній робочий день. Американська Wall Street Journal, британська Daily Telegraph чи італійська [Repubblica](#) не були винятками⁶. Закриття принесло людству полегшення⁷. Через денуклеарне лідерство України світ почувся безпечніше (Washington Times, 9 лютого 2001 р.).

3.2.7. Екологічний туризм

¹ Bonnet F. L'Ukraine s'apprête à fermer la centrale de Tchernobyl // [Monde](#). – 2000. – 14 décembre; Bonnet F. Des milliers de personnes travaillent dans la "zone d'exclusion" // Ibid. – 15 décembre; Wines M. Workers bid ill-fated Chernobyl a bitter farewell // New York Times. – 2000. – 15 December.

² Hooper J. West to fund a new tomb for Chernobyl // Guardian. – 2000. – 6 July; The next Chernobyl // Ibid. – 11 December.

³ Shargorodsky S. Chernobyl nuclear plant shut down for last time // [Washington Post](#). – 2000. – 15 December.

⁴ Chernobyl's end a reason to celebrate in Ukraine // Washington Times. – 2000. – 16 December; Gentleman A. Tragedy of Chernobyl does not end with simple switch-off // Guardian. – 2000. – 16 December; York G. Little to celebrate for Chernobyl staff // [Globe and Mail](#). – 2000. – 16 December.

⁵ Gentleman A. Curtain comes down on Chernobyl // Guardian. – 2000. – 19 December.

⁶ Stabile A. Addio al "mostro" Cernobyl incubo atomico d'Europa // [Repubblica](#). – 2000. – 15 dicembre; Warren M. Ukraine asks for aid as Chernobyl closes for good // Daily Telegraph. – 2000. – 16 December.

⁷ LaFraniere S. Chernobyl closing: a relief for many // Washington Post. – 2000. – 15 December.

Натуралісти вивчають "Едемський сад" навколо зруйнованої електростанції. Щороку тут бувало більше 3 тис. осіб, ще сотні оглядали 30-кілометрову "мертву зону", де люди зможуть безпечно жити аж через тисячоліття. Нині одне з найбільш небезпечних місць на планеті схоже на райський куток.

У зоні (Поліському радіологічному заповіднику) мешкає 270 видів птахів, причому 31 із них у світі на межі вимирання¹. Саме тут, як небагато де в Європі, водяться рідкісні чорні лелеки і декілька табунів коней Пржевальського (Los Angeles Times, 11 травня 2002 р.). Добре розмножувалися кабани, козулі, вовки, не кажучи про дрібну звірину. Резервуар води для систем охолодження реакторів кишів рибою. Хвойні ліси займали близько 40 % зони. На ділянці найсильнішого викиду, де все поруділо від надмірних доз радіації, росли молоді сосни. У 1992–1994 рр. "рудий ліс" вигорів. Тепер за молодняком стежать: чистять і проріджують.

Поступово оформився новий різновид пригодницького туризму. Він отримав схвалення Frankfurter Rundschau 16 грудня 2002 р. і посяв тривоги "Грінпіс": неможливо гарантувати, що туристи не ходитимуть по брудних ділянках і не братимуть звідти "сувенірів", оскільки недбала праця українських установ є загальновідомою.

Кілька вітчизняних агенцій запропонували чорнобильські тури, презентовані на Лондонській туристичній ярмарці. У 2001 р. наважилося провідати майже безлюдний природний парк тільки 60 туристів. Вартість одnodенної прогулянки на двох осіб визначили 105 дол., потім 190 дол. (110 ф. ст.), а у 2004-му 250 фунтів на чотирьох. Із них оплачувалися авто, водій, гід і ланч². Вся триденна подорож в Україну на укенд коштувала 320 фунтів, включно з перельотом Лондон–Київ, ночівлею у тризірковому готелі.

Усього у 1987–2002 рр. Чорнобиль подивилося 7,5 тис. іноземців, головним чином учених і міжнародних контролерів (Neue Zürcher Zeitung, 29 квітня 2002 р.). У 2001-му Україна отримала від цього 200 тис. грн. або менше 40 тис. дол.

Декілька прикладів. Аби відобразити наслідки катастрофи у розмаїтих фокусах, французький фоторепортер Гійом Ербо впродовж 2001 р. ретельно відбирав переконливі сюжети у зоні відчуження, містах Прип'ять і Київ³. Британський фотограф Джон Даруел побував у Чорнобилі в кінці 1999-го. Згодом випустив книгу і провів виставку під спільною назвою "Спадок"⁴. На одному знімку відображено з десяток вертольотів, що іржавіли на звалищі Буряківка. У 1996 р. Джеймс Руперт із Washington Post присвятив десятиліттю Чорнобиля цикл репортажів. Сотні сіл,

¹ O'Mahony J. Picnic at Chernobyl // Guardian. – 1999. – 9 October.

² McKinlay D. Why we should all be going to Chernobyl // Times. – 2004. – 18 September; Wall I. Postcard from hell // Guardian. – 2004. – 18 October.

³ Herbaut G. Tchernobylsty. – Toulouse: Petit Camarguais, 2003. – 130 p.

⁴ John Darwell knows a thing or two about nuclear contamination // Guardian. – 2001. – 12 March.

покинутих людьми, залишилися мовчазною пам'яткою втраченого життя¹, приміром, Великі Кліщі², Товстий Ліс³ і т. д.

Той рік (1996) не обійшовся без аварійних ситуацій на об'єктах атомної енергетики, зокрема, на Хмельниччині⁴. Пізніше реактор Південної АЕС тимчасово зупинили через те, що якийсь злодій намагався вкрасти силовий кабель (New York Times, 29 грудня 1999 р.). Аварійне відключення Рівненського реактора спричинило падіння на кабель високої напруги будівельного крану (Frankfurter Rundschau, 13 квітня 2001 р.).

У забороненій зоні проживало 480 людей, здебільшого старшого віку, як у селі Обачичі⁵. Від 700 до 3 тис. жителів повернулись одразу після аварії, але чимало знову виїхало у 1991 р. після великих лісових пожеж. Не дивно, що у селі за 18 км від реактора спеціалісти ООН зустріли 600 жителів, які нелегально повернулись на батьківщину⁶.

Найбільшою популярністю у зарубіжних туристів користуються залишені поселення. Це живий фільм про радянську епоху. Прип'ять була зразково-показовим містом з елітними квартирами, магазинами, басейнами і дитячими садками⁷. Через 36 год. після вибуху населення вивезли в автобусах. Поточний рівень радіації в Прип'яті 200 мікрорентген за годину (100 км на південь, у центрі Києва — 12). У місті Чорнобиль іноземні кореспонденти вдосталь наговорилися з репатріантками — 42-літньою Марією Дикою і 66-літньою Тетяною Хрущ⁸. Там відкрився гастроном, курсують автобуси. Усього жило 400 чол., чимало з них працювало на ліквідованій станції чи біженці з Чечні, Середньої Азії тощо.

Зауважена дійсність отримала художньо-літературне обрамлення. Основні події роману американця Мартіна Круза Сміта "Вовки пожирають псів" (2004) розгортаються у зоні відчуження⁹. Майстерно описано

¹ Rupert J. Nuclear reaction // Washington Post. – 1996. – 26 April; Sherwell P. I walk inside the hell that was Chernobyl // Sunday Telegraph. – 2000. – 3 December.

² Rupert J. Ukrainians celebrate village life that evaporated in Chernobyl's cloud // Washington Post. – 1996. – 27 April.

³ Rupert J. Grass, forest burn near Chernobyl // Ibid. – 24 April.

⁴ Rupert J. Nuclear mishap kills worker in Ukraine // Ibid. – 26 July.

⁵ Daniszewski J. Reluctant Ukraine to shut last reactor at Chernobyl // [Los Angeles Times](#). – 2000. – 14 December; Peterson S. After disaster: the people who call Chernobyl home // [Christian Science Monitor](#). – 2000. – 15 December; Cockburn P. Closure of last Chernobyl reactor finally ends a Soviet-era dream // Independent. – 2000. – 16 December.

⁶ Browne A. "Myth" of Chernobyl suffering exposed // [Observer](#). – 2002. – 6 January.

⁷ Macaskill E. Walking through the dead zone // Scotland on Sunday. – 2004. – 4 July.

⁸ MacKinnon M. At home in the hot zone // [Globe and Mail](#). – 2004. – 24 April; Parfitt T. Tourists flock to the dead zone of Chernobyl // [Daily Telegraph](#). – 2004. – 25 April.

⁹ Mahler J. "Wolves eat dogs": Our man in Chernobyl // New York Times. – 2004. – 14 November.

покинуту місцевість і жителів, які повернулись у рідний край. Як переконували письменника у селі за 10 км від зловісного реактора, самогон добре захищає від радіації¹. 75-літню мешканку лікарі налякали, що в неї за років двадцять розвинеться рак. І вона вирішила дочекатися того у забрудненій зоні.

* * *

Від самого початку чорнобильська спадщина стала внутрішньою справою низки держав Західної та Північної Європи: Франції, Фінляндії, Німеччини і т. д. Вони теж потерпіли через післячорнобильські медико-соціальні феномени, тому погодилися на чималий фінансовий тягар у зв'язку з ліквідацією ЧАЕС. Це перший висновок. Другий полягає в наступному. 16 грудня 2000 р. Україна здійснила історичний крок. Вона вивільнилася з радянських кайданів, зі стану заручниці низькопробної технології. І дописала найжахливіший розділ в історії цивілізації, витримавши черговий тест на право "повернутися в Європу".

3.3. Зниження військової могутності

Україна успадкувала від СРСР одне з найпотужніших угруповань військ у Європі, оснащене не лише ядерною зброєю, але і сучасними зразками звичайного озброєння². Тому зниження рівня її військової потуги у світі не вичерпалося денуклеаризацією.

На українській території дислокувалися: ракетна армія, три загально-військові та дві танкові армії, армійський корпус, чотири повітряні армії, армія протиповітряної оборони, Чорноморський флот. Це 780 тис. чол. особового складу, 6,5 тис. танків, близько 7 тис. бойових броньованих машин, до 1,5 тис. бойових літаків, понад 350 кораблів і суден забезпечення, 1272 стратегічних ядерних боєголовок міжконтинентальних балістичних ракет і майже 2,5 тис. одиниць тактичної ядерної зброї.

Воїстину Україна виглядала "strategically significant state" (стратегічно визначною країною). Її військо переважало зібрані до купи французьку і британську армії, удвічі — німецький бундесвер, у 2,5 рази — американські сили в Європі.

3.3.1. Демілітаризація

6 грудня 1991 р. парламент ухвалив закони про оборону і про Збройні сили України. Того ж дня було затверджено текст військової присяги, яку першим склав міністр оборони Костянтин Морозов у Верховній Раді. 7 квітня 1992 р. почали діяти військово-морські сили.

Позаяк в основу процесу лягло політичне рішення про без'ядерний і позаблоковий статус, зміни були разючими. На кінець 1996 р. скоротили

¹ Smith M. Living in the dead zone // New York Times. – 2004. – 22 December.

² Karatnycky A. The Ukrainian factor // Foreign Affairs. – 1992. – Summer; Priest D. Ukraine savors new ties with NATO // Washington Post. – 1997. – 14 July.

понад 3,5 тис. різноманітних структур, майже 410 тис. чол. Бойових літаків зменшилося на 600 одиниць, вертольотів — на 250, танків — на 2,4 тис., бойових броньованих машин — на 2 тис. На кінець 2000 р. Збройні сили України мали 310 тис. військовослужбовців і 90 тис. працівників. Але Согієге Della Sera 5 жовтня 2001 р. визначила їх чисельність 350 тис. чол., воєнні витрати — 7 тис. млрд. лір (3,25 млрд. дол.) або 3 % ВВП.

Військове відомство прославалося найбільшим у Європі генералітетом (300 чол.). У 1991–1996 рр. змінилося три міністри оборони і чотири начальники генерального штабу. Оновили 70 % керівного складу: майже усіх командувачів військ, округів, армій, корпусів і дивізій.

Кадрові переміщення стосувалися всіх рівнів. У 1991–1994 рр. з України в інші держави перевелися 12 тис. офіцерів і прапорщиків, а 33 тис. повернулося на Батьківщину. 34 вищі військові заклади перетворили у 7 військових інститутів, один університет, одну академію, 3 відділення військової підготовки і 43 військові кафедри при цивільних навчальних закладах.

Зроблено певні кроки для цивільного контролю¹. Серед них: повна департизація армії, призначення цивільних міністрів та їх заступників (1994–1995 і 2003–2004), створення Ради національної безпеки і оборони (1994) та Генеральної військової інспекції при президенті України (1995), розподіл функцій між міністерством оборони і генеральним штабом (1997).

Перший етап військової реформи (1992–1997) не досяг поставленої мети з точки зору створення збройних сил середнього рівня, які мають достатнє фінансування, сучасне озброєння і структуру². Спостерігалось постійне зниження у держбюджеті видатків на оборону, закупівлю озброєнь і військової техніки, науково-дослідно-конструкторські роботи: у 2000-му менше половини рівня 1992 р.

Воєнна організація України не відповідала системі загроз ХХІ ст. Поза увагою реформи залишився аспект ведення "безкровної війни": розробка комп'ютерних технологій впливу на економічний та військовий потенціал можливого супротивника, ведення радіоелектронної боротьби і використання ЗМІ для тактичних і стратегічних цілей. Найактуальніші для національної безпеки питання — гарантовані поставки енергоносіїв, розвиток транспортних коридорів — теж не увійшли у пріоритетні завдання Збройних сил, прикордонних, внутрішніх, залізничних військ, військ Служби безпеки, урядового зв'язку, цивільної оборони і т. п.

¹ Храбан І. Цивільний контроль над збройними силами в демократичній державі (досвід США і проблеми України): Автореф. дис... канд. політ. наук. — Київ, 1999. — С. 12-14.

² Бодрук О. Система національної та міжнародної безпеки в умовах формування нового світового порядку: 1991–2001 роки: Автореф. дис... д-ра політ. наук. — Київ, 2003. — С. 16-18.

Прикметно, інфраструктура 580 військових житлових містечок (131 тис. квартир), де мешкало 0,5 млн. чол., знаходилася на балансі міністерства оборони. І перебувала в плачевному стані. У 2000 р. військова авіація мала 543 вертольоти, але тільки 35 із них піднімалися у повітря¹. У 80 % транспортних засобів сухопутних військ було відсутнє живлення. Практично кожний корабель ВМС потребував серйозного ремонту.

В армії незалежної України жодного разу не проводили розгорнутої інвентаризації. Євген Марчук став міністром оборони в червні 2003 р., наказав нарешті її провести². Вона засвідчила втрату майна на 170 млн. дол. Результати настільки шокували, що провели додаткову перевірку, яка виявила ще 20 млн. дол. У газеті "День" 25 березня 2004 р. міністр підтвердив кричущі недоліки обліку за минулі роки.

Приміром, у 1990–1991 рр. на військову базу в Житомирі привезли 1942 ракети S-185 для демонтажу. Їх зняли з озброєння, проте результати утилізації (золото, срібло, платина і т. п.) не виявлено. Достеменно відомо про долю 488 ракет. Інші через оффшорні рахунки продали комусь у робочому стані або як брухт золота, платини і срібла. Йшлося і про передачу міністерством восени 1996 р. близько тонни срібла АТ "Українські ювеліри". Далі хтось частково присвоїв коштів.

У червні-липні 1992 р. направлено до Югославії перший військовий підрозділ українських миротворчих сил. Міжнародні миротворчі місії ООН уможливили заробіток грошей на модернізацію армії України: 100 млн. дол. виплачено як зарплати, а понад 20 тис. військових отримали недоступну в домашніх умовах підготовку, якісне озброєння і знання.

У квітні 2004 р. 2858 українців служили в 10 миротворчих місіях у Косово, Молдові, Грузії, Лівані, Ефіопії, Еритреї, Конго, Ліберії, Сьєрра-Леоне та Іраку. У Лівані з липня 2000-го інженерний батальйон чисельністю 187 осіб проводив розмінування полів і автомобільних доріг. Із грудня 2000-го у Сьєрра-Леоне дислоковано 530 службовців ремонтно-відновного батальйону і вертолітного загону.

Не обходилося без людських втрат. До 2004 р. у миротворчих операціях загинуло 27 українців. Згодом, у квітні 2004 р. під час заворушень шійтів в іракському місті Аль-Кут, столиці провінції Васіт із населенням 380 тис. осіб³, загинув український миротворець, кількох поранено, а у січні 2005-го — полягло семеро.

Міністерство оборони і посольство України у Великобританії заперечили твердження Daily Telegraph, ніби українці покинули місто на річці Тібр усупереч наказові командувача американськими військами в Іраку

¹ Glasser S. U. S. Shifts stance on Ukrainian // Washington Post. – 2003. – 27 July.

² Ukraine's missing missiles // Jane's. – 2004. – 17 June.

³ Pelham N., Chaffin J. Ukrainian troops cede town as attacks on allies intensify // [Financial Times](#). – 2004. – 8 April; [Les Ukrainiens ont quitté Kout](#) // Monde. – 2004. – 11 Avril.

генерала Рікардо Санчеса¹. Малася на увазі стаття "Шийтські бойовики захопили місто після втечі українців". Заступник держсекретаря Річард Армітадж спростував редакторську статтю New York Times від 11 квітня 2004 р., де мовилося, що "слабо підготовлені війська з України й Болгарії, які, так виглядає, самі потребують допомоги". Ірак небезпечне місце, але українці проявили хоробрість (Українська правда, 16 квітня 2004 р.).

Сам держсекретар Колін Пауелл письмово подякував Україні за участь у коаліції, високо оцінивши відвагу українців в Аль-Куті. Згідно з наказом, вони здійснили успішну операцію виведення тимчасової цивільної адміністрації провінції. За кілька днів американці з українцями знову взяли місто під контроль.

Усього в Іраку із вересня 2003 р. служило 1650 військових з України². Із них 15 загинули: 3 у бойових діях, 9 підірвалися, 1 у дорожньо-транспортній пригоді, 1 необережно повівся зі зброєю, 1 покінчив із собою. 15 миротворців поранили. Попри те українці підготували 1070 бійців батальйону територіальної оборони і прикордонного загону Іраку, що відразу ж узяв під охорону ірано-іракський кордон.

Це був четвертий за чисельністю союзник США після Великобританії (10 тис.), Італії та Польщі (2,5 тис.). Американці відправили 135 тис. чол., а всі 43 країни коаліції — 26,5 тис. Напередодні виборів-2004 головні кандидати Ющенко, Симоненко і Мороз вимагали вивести, а Янукович скоротити українські війська. У той же час після переговорів в Ялті президента Кучми з міністром оборони США Рамсфелдом стало зрозуміло, що обійдеться без коректив³. Не будучи членом НАТО, Україна надала серйозну допомогу. Тому Рамсфелд вважав, що вона знаходилася на дуже конструктивному шляху до євроатлантичних структур.

Служба в Іраку привабила українців добрим заробітком — 670 дол. щомісяця⁴. У порівнянні з іншими вони були бідно вбрані та недоозброєні, але мали міжнародні соціальні гарантії. Родини загиблих Ярослава Злочевського і Костянтина Михайліва (Хмельницька область) отримали від американців по 105 тис. дол.

Офіційний Київ же втішив контракт із Пентагоном на 259 млн. дол. Україна взялася до вересня 2006 р. поставити низку продукції новій 28-тисячній армії Іраку, включаючи 1,5 тис. бронетранспортерів (16-місних) і 2 тис. шестимісних джипів (Financial Times, 18 червня 2004 р.).

¹ Blair D. [Shia militia takes city as Ukrainians flee](#) // Daily Telegraph. – 2004. – 10 April; Mitukov I. [Brave Ukrainians](#) // Ibid. – 12 April.

² Baker P. Revolt in Kut echoes in Ukraine // Washington Post. – 2004. – 13 April.

³ Shanker T. Ukraine vows to maintain troops in Iraq // [New York Times](#). – 2004. – 14 August.

⁴ Glasser S. War widow's lament: "He died for money" // Washington Post. – 2004. – 4 June.

Українська армія трансформувалася, виходячи з вимог ведення регіональної війни четвертого покоління⁵. Північноатлантичний альянс готовий до воєн шостого покоління з використанням високо-точної зброї та новітніх технологій. Тому багато корисного принесла співпраця з НАТО після підписання Хартії про особливе партнерство 1997 р.⁶ Військовий полігон біля м. Яворів на Львівщині, по суті, став натівським. Крім того, на українській території провели кілька крупних сухопутних і морських навчань: Cossack Express, Peace Shield, Sea Breeze. Разом з українцями у них тренувалися вояки 12 країн альянсу.

Майже всі 184 склади-арсенали України були переповнені на 110-120 %. Половина з 2,5 млн. т боєприпасів підлягали утилізації, а відновлення всіх засобів безпеки вимагало 889 млн. грн. Тому Україна виступила ініціатором "операції демілітаризації" або ж ліквідації зайвих 80 сховищ звичайних озброєнь — 1,5 млн. одиниць стрілецької зброї та 133 тис. т боєприпасів із першої, другої та холодної воєн. Фінансувати їх знешкодження, що триває досі, припало країнам-донорам: Греції, Німеччині та Туреччині. Кваліфікована утилізація тонни озброєнь коштує 1,5 тис. євро, а будівництво спецзаводу — 20 млн.³

Аналогічною, але меншою за масштабами, стала попередня півторарічна операція: знешкодження мін на території України, Молдови й Албанії обійшлося у 1,5 млн. євро (Свобода, 21 травня 2003 р.). На шпальтах *Christian Science Monitor* навіть розповіли про молоду східну українку, що на спецпідприємстві заробляла 100 дол. на місяць, перетворюючи детонатори до мін у пластикові пелікани та інші дитячі іграшки⁴. Проект фінансувало НАТО (800 тис. дол.). У травні 2003 р. він завершився утилізацією 404 тис. мін у Донецьку.

Найбільшими їх запасами володіли Китай (110 млн.), Росія (70 млн.), Білорусь (10-15 млн.), Україна (10 млн.), Пакистан (6 млн.) та Індія (4-5 млн.). Цій проблемі *Radio France Internationale* присвятило огляд 24 лютого

⁵ Див.: Воєнна безпека України на межі тисячоліть / Г. Перепелиця та ін. — Київ: Стилос, 2002. — 394 с.; Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки / Л. Голопатюк та ін. — Київ: Стилос, 2002. — 313 с.

⁶ Torbakov I. [Ukraine: the acid test for NATO expansion](#) // [Christian Science Monitor](#). — 1997. — 15 May; Moniac R. [Nato-Pakt mit der Ukraine](#) // [Welt](#). — 1997. — 10 Juli; Ukraine strives to return to European sphere // *Washington Times*. — 1997. — 23 July; Ukraine won't apply to NATO, reaffirms Russia ties // *Washington Times*. — 1998. — 23 March; NATO to help Ukraine train armed forces // *Daily Telegraph*. — 2000. — 29 January; Invest in an ideal Ukraine // *Washington Times*. — 2001. — 9 September; Dempsey J. NATO to help Ukraine overhaul forces // [Financial Times](#). — 2002. — 4 March.

³ Hintzmann K. Die Ukraine sitzt auf 2,5 Millionen Tonnen Munition // *Welt*. — 2005. — 22 März.

⁴ Farnam A. From mines to toys in Ukraine // *Christian Science Monitor*. — 2003. — 27 May.

2001 р. Незважаючи на заборону, протипіхотні міни широко застосовувалися у конфліктах в Анголі, Бурунді, Еритреї, Росії, Грузії, Туреччині та Іраку. У 2001 р. на півдні Лівану залишилося знешкодити їх близько 130 тис. Власне, цим займався український батальйон ООН.

3.3.2. Торгівля зброєю

Конверсія в Радянському Союзі почалася 1989 р. внаслідок роззброєння і обмеження гонки озброєнь. Процес виявився доволі складним як для світової спільноти, так і незалежної України¹. Вона суттєво підсилила транзитність своєї території і не випала з тісного кола експортерів зброї. І цим привернула прискіпливі погляди. Споконвічна підклимна боротьба за ринки збуту додала молодій державі неоціненного дипломатичного досвіду.

Україна змагалася в європейському тендері на виробництво військово-транспортних літаків; турецькому, грецькому і малайзійському танкових тендерах; проєкті модернізації танків Т-72 для країн Центральної та Східної Європи. Однак не мала щастя. Поступово втратився навіть ринок військової освіти: якщо у середині 1990-х Україна готувала 800-900 іноземців (отримувала за курсанта 10 тис. дол. щорічно), то далі близько ста.

Розрахунок на ВПК як основне джерело надходження валютних коштів виявився для України помилковим². Її місце серед провідних експортерів озброєння забезпечувалося реалізацією надлишкової військової продукції радянського виробництва, меншою мірою — ремонтно-сервісними потужностями і в останню чергу — поставками оборонно-промислових підприємств.

Успішно торгували зброєю у світі лише країни з поважним політичним впливом і наукомістким виробництвом. Присутність України тут обумовлена спадщиною СРСР, який витрачав на гонку озброєнь необмежені кошти. На неї припадало близько 30 % союзного ВПК: 1810 підприємств і 2,7 млн. працюючих. Вартість успадкованого військового майна оцінювалася у 89 млрд. дол.

Хоч замкнений цикл мали лишень деякі озброєння, але існував перелік номенклатури продукції, аби придбати її у Росії, замовник мусив звертатися до України: авіаційні компоненти, радіолокаційні станції, авіадвигуни та ін.³ У неї залишилася також частина напрацювань, які випереджали західні: у виробництві головок самонаведення для ракет, станцій радіотехнічного контролю, звукометричних систем артилерійської розвідки, авіаційних і ракетних систем прицілювання і т. п.

¹ Вакуленко М. Конверсія як соціально-політична проблема трансформації українського суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Київ, 2003. – 20 с.

² Чередніченко В. Політика України в галузі експорту озброєнь в 90-ті роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Київ, 2002. – С. 3-4.

³ Див.: Чумак В., Бегма В., Кукін А., Заборський В. Україна і світовий ринок озброєнь. – Київ: НІСД, 1997. – 118 с.

Україна досить вигідно відрізнялася від західних виробників тим, що не висувала жодних політичних умов до потенційних покупців. У 1992–1998 рр. вона продала зброї на 32 млрд. дол., що в шість разів більше від закордонних інвестицій за час незалежності. Майже стільки вся її економіка виробляла за рік. Покупці — Іран, Ірак, Ємен, Еритрея, Сомалі, Пакистан тощо — переважно клієнти Радянського Союзу 1970–1980-х.

Цікаве 83-сторінкове дослідження "Договірна торгівля зброєю з країнами, які розвиваються (1993–2000)" підготувала дослідницька служба конгресу США. У доповіді за 1993–1996 рр. Україна навіть не згадувалися через занадто малі показники, але у 1997–2000 рр. була вже восьмою із 1,5 млрд. дол. Для порівняння. У 2000 р. США утримали перше місце з 12,6 млрд. дол. або 50 % сукупного прибутку від світової торгівлі зброєю. Друге місце в Росії — 7,4 млрд. дол. або 29 % легального ринку, третє у Франції — 2,1 млрд. дол. або 8 % (Свобода, 28 серпня 2001 р.).

У червні 2003 р. експерти Стокгольмського інституту досліджень проблем миру оприлюднили висновок про шосте місце України серед десяти провідних країн-експортерів озброєнь. У 1998–2002 рр. вона отримала 2,7 млрд. дол. Лідирували США, Росія, Франція, Німеччина. Внаслідок оголошеної США "війни з тероризмом" оборонні витрати зросли в усьому світі. Отож державна компанія з експорту та імпорту продукції і послуг військового і спеціального призначення "Укрспецекспорт" заробила у 2003 р. 2 млрд. дол.

Після терактів 11 вересня 2001 р. долею українських учених ВПК Захід опікувався додатково (San Francisco Chronicle, 25 березня 2002 р.). Науково-технологічний центр України з 1995 р. фінансувався США, Канадою і ЄС. Він допоміг 11 тис. із 15 тис. ученим-зброярам застосовувати знання у цивільних розробках. У 2000 р. США перерахували центру 35 млн. дол. Завдяки цим грантам завод "Південмаш" зберіг кілька сотень співробітників, зайнятих випуском космічних ракет для морських стартів.

Одночасно США серйозно занепокоїв технологічний прорив України, який личив тільки супердержаві. Як відгомін "касетного скандалу", у 2002 р. злободенністю вирізнялася підозра у володінні Іраком (країною-ізгоєм) радарно-локаційної станції "Кольчуга", що на конвеєрі в донецького "Топазу"¹. Вважалося, що Україна порушила ембарго Ради безпеки ООН після виставки озброєнь SOFEX-2000 у Йорданії у квітні

¹ Warner T. Iraq "seeks weapons technology from Ukraine" // [Financial Times](#). – 2002. – 8 July; Ukraine and the West // Washington Post. – 2002. – 8 August; Wines M. Ukrainian radar deal with Iraq is reported Tapes led U. S. to suspend aid program // New York Times. – 2002. – 25 September; LaFraniere S. U. S. details Ukraine-Iraq deal suspicions // Washington Post. – 2002. – 27 November; Mandeville L. L'Ukraine accusée d'avoir fourni des radars à Saddam // Figaro. – 2002. – 28 novembre; Nougayrede N. L'Ukraine est soupçonnée d'avoir vendu des radars à l'Irak // Mond. – 2002. – 29 Novembre.

2000 р. Мова йшла про наміри нелегальних поставок ракетних технологій, кораблів, літаків, сталевих труб. Після небувалого розголошу Київ усіяло розвіював сумніви.

Річ у тім, що американський літак-невидимка "Предейтор" (покращений "Стелс") враз усвідомив свою беззахисність. Він у два десятки разів дорожчий української РЛС, яку виявити неспроможний. У березні 2003-го США і Великобританія провели інтервенцію і скинули Саддама Хусейна, а через півроку, у грудні, його арештували. Проте "Кольчугу" в переможеному Іраці не знайшли¹.

Україні вдалося вийти з дипломатичної ізоляції "клятвою крові", тобто приєднавшись до антиіракської коаліції. Американські літаки в рамках війни з тероризмом понад 2,5 тис. разів скористалися повітряним простором України². Крім того, вона надіслала миротворчий (стабілізаційний) батальйон у шийтську провінцію Васіт. У 2004 р. Державною премією в галузі науки і техніки України нагородили причетних до розробки і серійного виробництва комплексу дальньої радіотехнічної розвідки стратегічного призначення "Кольчуга".

Український Т-84 УД успішно конкурував із російським Т-90 і німецьким "Леопардом" за звання найкращого середнього танка сучасності. Та через зовнішньополітичну непередбачуваність Україна прогнала контракт на 4 млрд. дол. за поставку 1 тис. танків у Туреччину. На тендер вона підготувала спеціальну модель "Ятаган". Натомість справжнім проривом визнано танкову угоду з Пакистаном вартістю понад 1,5 млрд. дол., яку виконало Харківське виробниче об'єднання ім. Малишева.

Російські партнери намагалися зірвати контракт, відмовившись поставляти комплектуючі, зокрема танкові гармати³. Проте Сумське ВО ім. Фрунзе освоїло їх випуск. На прохання замовника сумську гармату зроблено за стандартами НАТО. Також упродовж трьох років (починаючи з 2002-го) 300 найновіших пакистанських танків "Аль-Халід" і "Аль-Зарар" отримали українські двигуни (150 млн. дол.). Тут Україна випередила Китай, традиційного партнера Пакистану (Frontier Post, 17 лютого 2002 р.).

Інший яскравий приклад навело радіо "Свобода" 17 січня 2002 р. Міністерство оборони Німеччини орендувало дві машини Ан-124с "Руслан" (вантажопідйомність 150 т) для відправки військового і гуманітарного вантажу до Афганістану. Кілька років перед тим планувалось оновити авіапарк бундесверу літаками Ан-70. Але з політичних міркувань тоді ухва-

¹ Glasser S. U. S. shifts stance on Ukrainian // Washington Post. – 2003. – 27 July.

² Baker P. Ukraine resolves to integrate with Europe // Washington Post. – 2002. – 5 August.

³ Ippolito L. Ucraina, carri armati et nuovi progetti // *Corriere della Sera*. – 2001. – 5 ottobre.

лили рішення на користь європейського Airbus¹, хоча в технічних перевагах українсько-російського транспортного літака ніхто не сумнівався.

Для перевезення 80 т вантажу з Німеччини до Афганістану "Руслан" потребує вісім годин з однією посадкою, тоді як "Трансаллу", який належить бундесверу, необхідно два дні. Вони піднімали в повітря лише 10 т і на шляху до Кабула робили три посадки. Тоді ж американці взяли в оренду найбільший у світі літак Ан-225 "Мрія", здатний підняти 250 т². Ним (існував в єдиному екземплярі), перевезли з ФРН в Оман і Киргизію харчування для американських солдатів (180 і 230 т). У 2003 р. він доставив нафтові бури, насоси і генератори з Хьюстона в Басру, що на півдні Іраку.

30 німецьких журналістів різних видань, теле- та радіокомпаній прибули до аеропорту Кельн–Бонн, аби подивитися завантаження "Мрії" (Німецька хвиля, 3 серпня 2004 р.). Вона перевозила з Німеччини до Тайваню автоматичну лінію для виробництва комп'ютерних дисплеїв. Устаткування (166 т) запакували у контейнери 4 м заввишки. Літаку запланували дві посадки: в Узбекистані та Південній Кореї. Досі найскладніший вантаж він перевіз до США з Австрії — трансформаторну станцію вагою 140 т. Екіпаж складався виключно з громадян України — 8 пілотів і 12 техніків.

Незважаючи на всі переваги Анів, відсутність сервісної мережі за межами країни не давала закріпитися на світовому ринку, де домінували американська компанія Boeing і європейський концерн Airbus³. Усе ж, починаючи з 2005 р. НАТО запланувало п'ятирічний фрахт "Русланів", доки Європа не збудує власні аеробуси. Як зауважила Wall Street Journal 4 червня 2003 р., на Заході орендували "Руслани" і раніше. Попит на них виявився настільки великим, що, коли виникла потреба транспортувати війська до Афганістану, вони вже розвозили різдвяні подарунки.

Американські літаки C-17 Globemaster краще, ніж українські, можуть приземлятися в складних умовах, але рейси Ан-124с "Руслан" дешевші у 6 разів. Тому до 2010 р. блок НАТО орендував 6 "Русланів" за 1 млрд. дол. (ВВС, 10 червня 2003 р.). Цей протокол підписали 12 країн НАТО. Ініціаторами виступили ФРН і Норвегія (Свобода, 12 червня 2003 р.).

Транспортна авіація України складалася з 76 Ілів та 40 Анів, у т. ч. семи "Русланів" і однієї "Мрії", що стали до ладу 1982 і 1989 р.⁴ Жодна країна Євросоюзу не мала таких літаків для довгих перельотів. Цю прога-

¹ Die Misere der ukrainischen Streitkräfte // Neue Zürcher Zeitung. – 2001. – 15 November.

² Калиновська О., Ляшко О. Українські надваговики у німецькому небі // Німецько-український огляд. – 2002. – № 1. – С. 16-19.

³ Schmalz P. [Ukraine sucht mit Antonow Anschluß an den Westen](#) // Welt. – 1999. – 7 Mai; Gow D. Antonov bid puts MoD on the line // Guardian. – 2000. – 21 February.

лину виявили в листопаді 2000 р. Використання української техніки дозволило Європі прилучитися до антитерористичних операцій без американської допомоги. Із 2002 до середини 2004 р. "Руслани" доправили в Афганістан і назад 757 вантажних партій. США володіли 115 літаками С-5 Galaxy, подібних "Русланам", але використовували виключно для своєї армії.

На ринку зброї Україна представлена нерівномірно. У 1998 р. в Африці вона заробила понад 150 млн. дол. або третину цих доходів за рік. Протягом 1996–2000 рр. Україна виконала військові замовлення Пакистану на 800 млн. дол. Завдяки цьому (320 танків Т-80УД за 650 млн. дол.), вона стала дев'ятою у світовій торгівлі зброєю у 1997 р. і сьомою у 1998 р.

Продані танки мали покращену броню і захист від нападу хімічного й кінетичного походження. Крім того, як повідомив британський журнал *Jane's Defense Weekly* 18 січня 2001 р., завод "Прогрес" у Запоріжжі випустив партію протитанкових ракет із лазерним наведенням для 125 мм гладкоствольних пушок танків цього модельного ряду. Дальність ураження ракет вагою 31 кг становить 5 км.

Серед найбільших контрактів України варто згадати продаж 12 літаків Ан-74 (132,9 млн. дол.) і будівництво в Ірані заводу з випуску Ан-140 (195,2 млн.). У 2000 р. уклали контракт на 97 млн. дол. із Грецією на поставку двох малих десантних кораблів на повітряній подушці типу "Зубр".

У лютому 2001 р. конструкторське бюро ім. Антонова запропонувало серію модифікацій для 110 транспортних літаків Ан-32, що належать Індії. Це дозволяло продовжити термін експлуатації вдвічі — до 30 років⁴. Перешкодили як санкції США щодо Індії, так і міцні зв'язки України з Пакистаном, індійським противником. Але тоді ж Індія вибрала РЛС 1L-220 українського виробництва (*Hindustan Times*, 21 лютого 2002 р.). Її побачили в дії в Кримських горах. Переговори тривали з 1999-го, вивчалися аналоги — російський "Зоопарк" і шведський "Артур", але вони поступалися параметрами. 1L-220 знаходить артилерійські снаряди у радіусі 30 км.

Науково-виробниче підприємство "Валар" з Івано-Франківська розробило високоточну зброю з безшумним двигуном. "Дятел" вражає броньовані та інші цілі на відстані до 2,5 км, причому і з дистанційного управління за 0,5 км. Такий ракетний комплекс вразить ціль розміром носової хустинки (Кореспондент, 3 листопада 2004 р.). Його можна потай встановити у ґрунті. Він роками очікуватиме команди "пуск", не потребуючи присутності командира.

⁴ Evans-Pritchard A. [EU force may rent Ukraine planes](#) // Daily Telegraph. – 2001. – 14 February; Plane lifts Ukrainians in cargo market // Wall Street Journal. – 2005. – 19 January.

¹ Hoyle C. Ukrainian bid to update IAF's fleet of An-32s // Jane's. – 2001. – 23 February.

Американські експерти характеризували Україну як унікальне місце для "чорного ринку": концентрація влади у кількох впливових осіб, жодного нагляду, величезний прозорий кордон і велетенський потенціал зброї, яку власні літаки доставлять, куди потрібно¹. Підтвердили це записи майора Мельниченка, котрі у США визнали автентичними.

Серед 10 найвідоміших злочинців у списку ФБР двоє мали українське коріння. Детальніше про них розповіла 18 серпня 2003 р. *New York Times Magazine*. Москвич Віктор Бут, найбільший торговець зброєю у світі, перебував поза юрисдикцією американських спецслужб. Італійська поліція у серпні 2000 р. заарештувала колишнього одесита Леоніда Мініна, громадянина Ізраїлю, який мав російський, бельгійський, німецький і навіть радянський паспорти (*Soir*, 2 і 4 травня 2001 р.). Пізніше суд міста Турін виправдав його і кількох компаньйонів, причетних до нелегального продажу зброї з України і Білорусі до Югославії та північноафриканським країнам 1992–1994 рр. (Свобода, 20 січня 2004 р.).

Безумовно, такі торговці мали прикриття держав, які користувалися їхніми послугами². Тому із середини 1990-х у світі не засудили жодного перемитника за порушення ембарго ООН.

Знайдений у ході розслідування архів привів слідчих і журналістів до Одеси, де починався маршрут нелегальних поставок. Так, український пілот на замовлення Бута возив нелегальну зброю до Ліберії, отримуючи за рейс 10 тис. дол. У вересні 2001 р., через два тижні після нападу на Нью-Йорк і Вашингтон, угорський чиновник випадково виявив, що до Сполучених Штатів везли 300 українських ракет типу "земля-повітря" і 100 пускових установок. Неподалік летовищ ними можна збивати літаки.

Одеський порт грав роль контрабандистського тунелю між Європою і рештою світу. Тут щодня вивантажувалося 800 контейнерів, прослідкувати за вмістом кожного неможливо. Крім зброї, нелегально перевозилися цигарки, ліки, компактні диски. Звідси кілька годин їзди автівкою до Придністров'я, контрольованого одеською мафією. Там знаходилося 40 тис. т зброї, яку не дали забрати радянській (потім російській) 14 армії.

Світ пильнував за спробами України продавати зброю країнам-ізолям і до "гарячих точок". У травні 1998 р. у Центрі стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні з'явився черговий випуск бюлетня *Post-Soviet Prospects*. У ньому повторено давнішу інформацію, що 1995 р.

¹ Kuzio T. [Ukraine: Look into arms exports](#) // [Christian Science Monitor](#). – 2002. – 12 February.

² Huband M., Turner M. UK set to support sanctions on arms dealer // *Financial Times*. – 2004. – 19 May.

утворився українсько-лівійський комітет стратегічної співпраці³. Він маскувався контрактами на будівництво у Лівії залізниці в 600 миль.

Посли Володимир Василенко (у Великобританії) і Валерій Кучинський (постійний представник в ООН) у листах до [Financial Times](#) і [Washington Post](#) спростували публікації 2000 р. про продаж Україною зброї Сьєрра-Леоне і ангольським повстанцям з "Уніта" в обхід ембарго¹. Наступного року розгорівся скандал із українським Іл-76, що віз 30 т зброї в Асмару, столицю Еритреї². Його затримала болгарська влада у Бургасі.

Можлива співпраця з афганськими талібами схвилювала Сполучені Штати до такого ступеня, що у березні 1998-го держсекретар Мадлен Олбрайт провела профілактичні бесіди у Києві³. До речі, після розпаду СРСР безслідно зникло більше 70 ядерних боєголовок. 8 лютого 2004 р. всеарабська газета Al-Nauat розповіла про факт продажу тактичної ядерної зброї з України у 1998 р., а її вчені відвідали південноафганське місто Кандагар⁴. Самраз там знаходився центр руху "[Талібан](#)" і керівництво "Аль-Каїди". Дану версію в унісон спростували як українці, так і американці.

3.3.3. Військові інциденти

Як не парадоксально, у 2000-му військові сказали своє "вагоме" слово. 20 квітня за 90 км від м. Бровари, що на Київщині, з полігону запустили тактичну ракету класу "земля-земля". Політ пройшов у некерованому режимі на відстань утричі довшу запланованої. Ракета влучила у цегляний будинок у Броварах і проткнула його з дев'ятого поверху по другий, наче гігантський лом. Троє мешканців загинуло, трьох поранило.

Через кілька місяців, у червні-липні, спалахнула токсикодермія внаслідок масового отруєння жителів сіл Болеславчик, Чаусово-1, Підгір'я та Мічуріно Первомайського району Миколаївської області (понад 400 хворих). Причина — недбала охорона місць утилізації ракетного палива — гептилу.

У наступні роки пригоди здебільшого мали небесне походження. У присутності міністра оборони 4 жовтня 2001 р. ракетники із кримського полігону невдало влучили у тренувальну ціль у Чорному морі. Випадково збили російський авіалайнер Ту-154, що летів із Новосибірська у Тель-Авів. Загинули всі 78 осіб. Чиновники вперто заперечували вину, але під тиском безапелюсних доказів Україна взялася через два роки ви-

³ Ukraine and Libya forge "strategic" alliance // [Washington Times](#). – 1996. – 10 June.

¹ [Vassilenko V. No evidence of Ukraine involvement in arms for Unita](#) // [Financial Times](#). – 2000. – 12 July; Vassilenko V. Ukraine has not provided RUF with weapons // *Ibid.* – 22 December; Kuchinsky V. Ukraine responds // [Washington Post](#). – 2001. – 1 January.

² Lynch C. U. N. seeks weapons shipment probe // [Washington Post](#). – 2001. – 14 May.

³ U. S. says Ukraine arms Taleban force // [Washington Times](#). – 1998. – 6 March.

⁴ 8/02/2004 الحياة // [فق زيدان](#) / [إسلام آباد - أحد مذمو فق زيدان](#); Al-Qaida kaufte ukrainische Nuklearwaffen // [Spiegel](#). – 2004. – 8 Februar.

платити потерпілим родинам 7,5 млн. дол. Відразу після інциденту міністр оборони пішов на політичну пенсію. Загибель Ту-154 справила надзвичайне враження на американські [New York Times](#)¹, [Washington Times](#)² і [Washington Post](#)³, британські [Financial Times](#)⁴, [Times](#)⁵ і [Daily Telegraph](#)⁶, швейцарську [Neue Zürcher Zeitung](#)⁷, фактично на всі впливові газети Заходу.

На військовому аеродромі Скнилів, на околицях Львова, 14-й корпус військово-повітряних сил святкував своє 60-річчя. У сонячний день 29 липня 2002 р. Су-27 і МіГ-29 показували вищий пілотаж для кількох тисяч глядачів. Над їхніми головами винищувач-бомбардувальник Су-27 приступив до виконання фігури "бочка", але 17-тонна машина впала на землю. Рятівники знайшли 83 тіла загиблих, тільки 45 із них вдалося ідентифікувати відразу⁸. Поранено близько двохсот глядачів.

Машини швидкої допомоги блискавично приїхали на місце трагедії. Телекамери зафіксували як професійно й без паніки лікарі рятували життя. Навіть військові надавали інформацію зі швидкістю і точністю, якій позаздрили у Пентагоні. А ще три тижні перед тим, коли у Донбасі загинуло 35 гірників, їхні рідні пікетували начальство, щоби хоч дізнатися імена.

¹ Wines M. [After 9 days, Ukraine says its missile hit a Russian jet](#) // [New York Times](#). – 2001. – 14 October; Wines M. [Ukraine defense chief resigns over downing of passenger jet](#) // [Ibid.](#) – 25 October.

² Russian airliner with 78 aboard down in Black Sea // [Washington Times](#). – 2001. – 5 October; Ukraine: Missile possibly hit plane // [Ibid.](#) – 6 October; Russians revise view on plane crash // [Ibid.](#) – 7 October; Ukraine sends crew to probe airliner crash // [Ibid.](#) – 8 October; Missile parts are found in downed Russian jetliner // [Ibid.](#) – 10 October; Kiev says its missile may have downed airliner // [Ibid.](#) – 13 October; Ukraine accepts blame for downed Russian jet // [Ibid.](#) – 14 October.

³ LaFraniere S., Hockstader L. Russian plane explodes over Black Sea // [Washington Post](#). – 2001. – 5 October; LaFraniere S. Ukrainian won't deny rocket hit Russian jet // [Ibid.](#) – 6 October; LaFraniere S., Vernon L. Russia says Ukrainians mishandled jet probe // [Ibid.](#) – 7 October; LaFraniere S. Putin scolds Ukraine for inadequate data in jet crash inquiry // [Ibid.](#) – 10 October; LaFraniere S. Missile blamed for plane crash // [Ibid.](#) – 13 October; Ukrainian admits an errant missile caused plane crash // [Ibid.](#) – 14 October.

⁴ Warner T. [Ukraine missile downed airliner](#) // [Financial Times](#). – 2001. – 13 October.

⁵ [Ukraine rules out missile role in crash](#) // [Times](#). – 2001. – 5 October.

⁶ Gilmore I. [Israel accuses Ukraine of hiding missile strike that destroyed jet](#) // [Daily Telegraph](#). – 2001. – 7 October; Aris B. [Ukraine admits it shot down Russian airliner](#) // [Ibid.](#) – 13 October.

⁷ Quiring M. [Ukraine gesteht Abschuss von Tupolew ein](#) // [Neue Zürcher Zeitung](#). – 2001. – 13 October.

⁸ Baker P. Ukraine arrests 4 top officers // [Washington Post](#). – 2002. – 29 July; Kovacs S., Vigoureux T. L'horreur au meeting aérien de Lviv // [Figaro](#). – 2002. – 29 juillet.

Леонід Кучма перервав відпустку і за лічені години був у Львові. Цього разу президент швидко покарав військове керівництво (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 30 липня 2002 р.), бо "пілоти-акробати взяли на себе дуже багато" ([Corriere della Sera](#), 29 липня 2002 р.). Він звільнив начальника генштабу, котрий виконував тоді обов'язки міністра оборони, і командувача ВПС. Арештували чотирьох генералів і двох пілотів-полковників, які катапультиувалися. Щоправда [Welt](#) 5 серпня 2002 р. подав версію про обстріл СУ-27 невідомими предметами¹. На підтвердження німецький телеканал RTL мав аматорську відеозйомку.

Подібні польоти без дотримання необхідної відстані безпеки (300 м віддалі та 400 м висоти від публіки) скрізь у світі заборонили ще після 28 серпня 1988 р., катастрофи на американській базі у Рамштейні (Пфальц, ФРН). Тоді на висоті 50-80 м зіткнулися три італійські літаки і загинуло 70 осіб (Frankfurter Rundschau, 29 липня 2002 р.). Отож інтерес усієї німецької преси до інциденту мав зрозуміле для своїх читачів інформаційне навантаження: [Neue Osnabrücker Zeitung](#), [Süddeutsche Zeitung](#), [Braunschweiger Zeitung](#) та ін. (Свобода, 29 липня 2002 р.).

На початку травня 2003 р. внаслідок розгерметизації українського військово-транспортного літака за 45 хв. після вильоту зі столиці Конго загинуло до 250 чол.² В Іл-76, що летів на замовлення конголезької армії із Кіншаси у місто Лубумбаші, відкрився багажний люк над важкодоступним районом. Дивом вижило близько сотні пасажирів. Кілька катастроф трапилося в Анголі, щоправда, на російських Анах, але з українськими екіпажами.

6-10 травня 2004 р. тривала пожежа на 275-й базі за 5 км до села Новобогданівка Мелітопольського району Запорізької області. Там зберігалося до 4,5 тис. умовних вагонів боеприпасів (90 тис. т), що на 800 вагонів більше нормативів. За словами міністра Є. Марчука, пожежа виникла за 10 днів до завершення ревізії. Одна з київських фірм суттєво боргувала за недовиконаний контракт з утилізації боеприпасів.

Осколки реактивних снарядів системи залпового вогню "Град" виявлені в радіусі 15-17 км. Вибухова хвиля зруйнувала будівлі військової частини, знесла частину села і знищила вузлову станцію. Один снаряд влучив у магістральний газопровід. Довелося перекрити міжнародну трасу Москва-Крим, а у школах Мелітополя припинити заняття. За 70 км від місця події розташована найбільша в Європі Запорізька АЕС. Як відомо, реакторна будівля здатна витримати не тільки вибух снаряда, але й падіння літака.

Сапери очистили територію 78,5 кв. км. Усього задіяли 1983 військових і 232 одиниці інженерної та спеціальної техніки. Розрахунковий радіус розльоту боеприпасів склав до 40 км. У ймовірній зоні ураження

¹ Quiring M. Wurde die Su-27 beschossen? // [Welt](#). – 2002. – 5 August.

² Flugzeugunglück: Horrorminuten im Frachtraum // [Spiegel](#). – 2003. – 11 Mai.

(радіус 10 км) знаходилося 11 населених пунктів (5772 жителів). Всього евакуювали до 10 тис. осіб. Одна людина загинула безпосередньо від вибуху, четверо — від стресу¹. Аби передати побачене, заступник голови райдержадміністрації вдався до чорного гумору: "Ну яка паніка, коли снаряди літають. Люди тікали босоніж. Там просто жах". Аналогічна пригода у 2002 р. на російському арсеналі поблизу Владивостока поранила 13 чол.

Подібно до Росії та Китаю, іноземним екстремалам Україна приготувала свою програму військового туризму². Це прогулянка на танках Т-72 (300 дол. за 4 милі + 350 дол. за вистріл) і БМП-1 (150 дол. + 250 дол. за чергу з 73-міліметрової гармати), політ у кріслі другого пілота надзвукових винищувача Су-27 (9,6 тис. дол. за год.) і МіГ-29 (8,5 тис.), артилерійську стрільбу. Задіяно 11 військових баз і 4 аеродроми. Окремо платилося 2 тис. дол. за допуск.

* * *

Ключовим моментом повноцінного входження України у світове коло незалежних держав стало її прощання з радянським спадком — одним із найбільших військ і арсеналів у Європі. Це, з одного боку, привело до тісних контактів з ООН і НАТО, що сприяли модернізації скороченої армії. По-друге, "операції демілітаризації" вивірняли враження про Україну, котра з вини своїх військових поперпіла від низки інцидентів. І третє узагальнення. Попри помилкові сподівання на величезну зовнішньоторгівельну віддачу ВПК і "тіньові" негаразди, Україна не випала з десятки світових експортерів зброї. Подеколи її технологічний пролив личив тільки супердержаві.

Висновки розділу

Україна опинилася в офсайді світової політики 1990-х рр. внаслідок збігу об'єктивних і суб'єктивних обставин. При цьому двері до клубу ядерних держав для неї було зачинено закономірно.

По-перше, на ментальному рівні її другорядність підкреслювалася Чорнобильською катастрофою та небезпідставними сумнівами в замкнутому циклі технологічної спроможності. Фактично з самого початку чорнобильська спадщина стала внутрішньою справою низки держав За-

¹ Ukrainian ammo depot fire out of control // [Washington Times](#). – 2004. – 7 May; Vasovic A. More than 5000 blasts an hour shake Ukraine // [Independent](#). – 2004. – 9 May.

² [Ukraine's merchant adventurer](#) // [Economist](#). – 2000. – 13 May; Ein bunter Flecken Welt am Ende der Ukraine // [Neue Zürcher Zeitung](#). – 2000. – 19 August; Ukraine military seeks a few good tourists // [International Herald Tribune](#). – 2000. – 28 September; Military markets itself to tourists // [Washington Times](#). – 2000. – 25 December; Sysoyeva M. Ukraine gives guests chance to play soldier // [Washington Post](#). – 2001. – 7 January.

ходу, оскільки вони погодилися на чималий фінансовий тягар у зв'язку з ліквідацією ЧАЕС.

По-друге, номенклатурна незалежність привела Україну до економічного розвитку, що нагадував авто з натиснутим до відмови акселератором на нейтральній передачі під час руху вгору. Можливості державного бюджету, аби підтримувати військову галузь безпечною, виглядали примарними, а розбазарювання і халатність щодо військового майна — звичним явищем. Зброя не могла нічим зарадити пересічному українцю, заклопотаному самовиживанням.

По-третє, ціна політичної незалежності України інфляційним чином перетворилась у ціну європейськості, встановлену за американо-російською системою мір. При цьому денуклеаризація України стала у першій половині 1990-х першим тестом для США на здатність виконувати функції єдиної супердержави.

По-четверте, внаслідок зовнішньополітичної багатовекторності та одночасних сватанок до двох наречених (Заходу і Сходу) в Україні забракло духу визначитись із образом реального ворога. Виявилось, що нема на кого спрямувати приціл. Мирне роззброєння України відбулось успішно через чітке обумовлення її місця в Європі.

По-п'яте, добровільна відмова України від ядерного статусу і закриття ЧАЕС витримали резонанс надзвичайно запальних інтелектуальних суперечок у "мозкових" центрах світу і, певною мірою, стали доволі масштабним результатом західної "інформаційної" перемоги. Агітаційно-пропагандистське забезпечення українських національних інтересів не змогло піднятися вище гранично допустимого мінімуму.

По-шосте, для системи міжнародних відносин "українська без'ядерна модель" стала знаменним прикладом несилового розв'язання доволі складної проблеми планетарної ваги. Започатковано досі неіснуючу практику письмових гарантій безпеки всіма ядерними державами світу (Росією, США, Великобританією, Францією і Китаєм).

По-сьоме, Україна здійснила історичні кроки загальноцивілізаційного рівня. Вона вивільнилася з радянських кайданів низькопробних технологій. І витримала відповідальні іспити на право "повернутися в Європу".

РОЗДІЛ 4

ВИТОКИ, ПЕРЕБІГ І НАСЛІДКИ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ 2000–2001 рр.

Інфраструктура нового ладу окреслилася вже на руїнах державного соціалізму¹. Метрономами Української революції 1989–1991 рр. були добровільні асоціації у церквах, правозахисних групах, опозиційних колах, що ставили перед собою екологічні та культурні цілі. Проти їхнього прихованого впливу тоталітарна влада змушена була щоразу дужче налаштовувати себе на насильство.

Майже нема дослідника, котрий би не запримітив фатальний вплив номенклатурно-комуністичної спадщини на державотворчі процеси після 24 серпня 1991 р. Українська державність відновилася завдяки мирній дезінтеграції, що стала європейською тенденцією наприкінці ХХ ст. Причому незалежність України постала не внаслідок повалення правлячої верхівки, а виявилася породженням номенклатури, наляканої закликами до люстрації.

В ідеалі дві ознаки політичної еліти — формальна (хто править) і ціннісна (хто гідний правити) — мають співпадати. В Україні, на відміну від Польщі, Чехії та країн Балтії, не відбулася ротація керівного ядра. Оскільки націонал-демократи були малочисельними, то їх фактично поглинули перелицьовані функціонери Комуністичної партії. Відбувся синтез двох концепцій: розбудови незалежної держави при збереженні принципів етатизму.

Номенклатура, згуртована корпоративним духом — тісними особистими і бізнесовими зв'язками, виступила рушійною силою (соціальним прошарком) усіх подальших змін. Квазілегітимно зберігаючи панівні соціально-економічні позиції та легалізуючи накопичені капітали і нерухоме майно, вона втримала владу в центрі та на місцях, грала першу економічну скрипку (приватизація і т. д.).

Отже, феномен олігархії з'явився не на порожньому місці. Щодо вживання самого терміну в Леоніда Кучми знайшлися перестороги². Він розрізняв олігархію (владу небагатьох аристократів, причому не обов'язково багатих) і плутократію (правління багатіїв). Останнє більш правильне у випадку Росії та України. Оскільки "плутократію" активно використовувала нацистська пропаганда, то, за мовчазною угодою, з наукового лексикону цей термін випав.

Замість руху до демократії європейського взірця, проголошеного президентами Кравчуком і Кучмою, Україна отримала "корупцію і ци-

¹ Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. – С. 39.

² Кучма Л. Україна — не Росія. – С. 166.

нізм у ставленні до насущних проблем життєдіяльності нації"¹. Українська парадигма державотворення стала, по суті, творенням держави заради діючої посткомуністичної влади поза суспільством і над ним². У цію пору проєвропейські еліти перебували на задньому плані.

"Касетний скандал" започаткував кілька центрів якісно нової — безкомпромісної — опозиційності, явивши переконливі "уроки революції, що не відбулася"³. Опозиція прогнала шанс змінити владу і перемогти: від краху діючий режим врятувала безліч опозиційних помилок і відвертих промахів. Однак гірше, якби вона перемогла без конструктивної програми і нічого, крім самодискредитації, не принесла.

4.1. Джерела правлячої еліти (перша половина 1990-х)

Отримавши контроль над значною мірою дотаційними сферами ідеології та культури, опозиційній еліті (націонал-демократам), роз'єднаній "хворобою лідерства", не вдалось обійняти впливові посади в органах виконавчої влади і визначити стратегію суспільного поступу.

4.1.1. Комуністична мімікрія

Ці факти дали підстави компаративісту Галині Зеленько зробити висновки: в Україні на початку 1990-х відбулася лише зміна курсу при незмінності рушійних сил⁴. Модернізаторська еліта сформувалася з двох джерел: членів суспільних рухів націонал-демократичного спрямування і опозиції всередині Комуністичної партії⁵.

Вивчав особливості постсоціалістичних держав і доктор політичних наук Анатолій Пахарев⁶. Він класифікував українську правлячу еліту як політичний конгломерат, що склався з представників радянсько-комуністичної бюрократії, adeptів найчастіше націоналістичних або націонал-демократичних сил і власників капіталу, ідеологія яких характеризується широким спектром доктрин — від лібералізму до соціал-демократизму.

На додачу генерал-майор СБУ Олександр Нездоля у співавторстві розповів про "тіньові" аспекти президентських виборів 1994 і 1999 рр.,

¹ Андрусак І., Петренко Є. Блиск і злиденність української націонал-демократії. — Київ: Смолоскип, 1999. — С. 53.

² Дергачов О., Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади // Політична думка. — 1996. — № 1. — С. 3-10.

³ Боднарченко К. Уроки революції, що не відбулася // Національна безпека і оборона. — 2002. — № 7. — С. 56-60.

⁴ Зеленько Г. Україна і Польща: моделі політичної модернізації: Автореф. дис... канд. політ. наук. — Київ, 2001. — С. 15.

⁵ Мандзій Л. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: Автореф. дис... канд. політ. наук. — Львів, 2003. — С. 10-12.

⁶ Пахарев А. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище: Автореф. дис... д-ра політ. наук. — Київ, 2003. — 32 с.

хто і яким чином збагачувався у 1991–1994 рр.¹ В умовах перехідного періоду домінуюче становище у держуправлінні посіла адміністративно-політична бюрократія, заручена з бізнес-елітою або олігархією.

Як образно висловився Л. Кучма, у президента не так багато часу для літературної творчості. Проте будучи на чільних місцях українського державотворення (еволюції від державності декоративної для всього світу і фіктивної внутрішньо до повноцінного суверенітету і незалежності), він, партійний представник радянської науково-технічної інтелігенції та суверен-комуніст кінця 1980-х – початку 1990-х, природно відобразив усвідомлену сутність звершень у переломну добу: "Наша сучасна історія, новітня історія незалежної України починається з моменту унікальної одностайності — загальнонаціонального референдуму 1991 року"². Для Кучми цей процес історично закономірний.

Перший голландський посол в Україні Роберт Серрі упродовж липня 1992 – серпня 1996 рр., за власним зізнанням, був наділений привілеєм зблизка спостерігати становлення нової європейської країни, котру за площею і кількістю населення часто порівнювали з Францією³. Україна завдячила своїй незалежності саме смуті та хаосу, посіяній генеральним секретарем КПРС і першим президентом СРСР М. Горбачовим. Вирішальне значення мав перехід комуністів на національні позиції. Політичне життя в Україні опинилося в руках різних кланів номенклатурного походження.

Дмитро Табачник понад два роки очолював президентську адміністрацію (1994–1996), перетворивши цю посаду на другу за впливістю у державі. Дмитро Видрін був радником президента з внутрішньої політики (1994–1995). Їх ліберально-демократичний підхід до суспільної проблематики вважався артикуляцією поглядів президентського середовища початку "епохи Кучми"⁴. Невипадково спонсором спільної книги виступив й американський фонд Макарура.

Недорозвиненість політичних партій, за спостереженням Видріна й Табачника, звела до мінімуму їхню роль як генераторів нових ідей. Це стало провідною з причин неефективності й гіперкорумпованості державних структур та уподібнення адміністрації президента до апарату центрального комітету Компартії України радянської доби. За іронією долі АП навіть розташувалась у будинку ЦК. Автори цілком слушно пов'язали повільність реформ із млявим становленням громадянського суспільства.

¹ Нестеренко С., Нестеренко Е., Нездоля О. Досьє генерала держбезпеки Олександра Нездолі. – Біла Церква: Дельта – Червона Рута, 2003. – 471 с.

² Кучма Л. Про найголовніше. – С. 22, 28; Кучма Л. Україна — не Росія. – С. 445.

³ Серрі Р. Яка ти, незалежна Україно? – С. 9-12.

⁴ Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі XXI століття: Політ. аспект. – Київ: Либідь, 1995. – 294 с.

У гостродискусійній брошурі "Влада–опозиція–держава в Україні" (1994) один з найвідоміших політв'язнів Радянського Союзу Юрій Бадзьо афористично прокоментував ситуацію 1990-х: історичне щастя України полягало в тому, що "коли достиглий і перестиглий імперсько-тоталітарний плід від струсу (антидержавний заколот) просто впав, владу було кому підібрати"¹. Цілком закономірно, що в центрі та на місцях вона дісталася номенклатурі, оскільки іншого достатньо розвинутого кількісно і якісно соціального й політичного середовища, придатного для будівництва держави, не було й пізніше не сформувалося.

Націонал-демократи виявилися надто слабкими, щоби втілити свій проект політичних і економічних реформ за прибалтійським чи центральноєвропейським сценарієм, але виявилися достатньо сильними, аби "перешкодити посткомуністам здійснити в Україні реставрацію неосовєтизму білоруського зразка"². Приміром, Народний рух добився успіху з двома президентами Кравчуком і Кучмою. Обидва перед виборами уникали націоналістичних ідей, а потім їх використали ([Cristian Science Monitor](#), 28 серпня 1995 р.).

Однак Рух здрибнів у сутичках діадохів і був поглинутий олігархією в особі "червоних директорів" ВПК, колгоспного лоббі, вугільної та газової мафії (*Basler Zeitung*, 31 серпня 2001 р.). Як борці за права людини колишні дисиденти толерували всі нації та ідеології, крім тоталітарної. Але вони не виявили терпимості у взаємних стосунках.

4.1.2. Витки соціальної регенерації

Сучасне українське суспільство пережило як фізичне винищення династичної інтелігенції, так і стрімку урбанізацію останніх десятиліть. Двом третинам вітчизняної еліти за 50 років, майже 87 % походить із сіл або невеликих міст "сільського типу"³. Тобто це носії традиційної культури, яка, поруч позитивних рис, містить і трайбалізм — схильність до місечковості, клановості та кумівства.

Ця еліта компенсувала суспільне невизнання через набуття зовнішніх ознак елітарності: відзнак, нагород, звань, наукових ступенів, видання "власних" творів, демонстративне споживання, "шляхетні" титули, показову релігійність чи фотографування з президентом Клінтоном і віце-президентом Гором, як Вадим Рабінович у вересні 1995 р.⁴

Закон соціальної регенерації, відкритий російським філософом-дисидентом Зинов'євим, засвідчив: якщо кадри старої системи потрапляють

¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. IX. – С. 326.

² Рябчук М. Кінець української "багатовекторності"? // Сучасність. – 2002. – Ч. 12. – С. 66, 69.

³ Якименко Ю., Жданов І. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 листопада. – С. 8-9.

⁴ Ukrainian gained U. S. entry because of spelling mismatch // Washington Times. – 1997. – 13 December.

у нову, то не вони пристосовуються, а змушують підлашуватися під себе, реанімують навіть побутовий дизайн¹. Цей закон безвідмовно діяв на пострадянському просторі. Директор радгоспу замість європейської Білорусі створив стилістично бездоганний радгосп, голова периферійного КДБ збудував в Азербайджані провінційну "контору" з катівнями, розвідник перекроїв Росію, замінюючи губернії на округи-резидентури.

Українська модель 1994–2004 рр. у цій схемі дістала назву "президент-директор". Генеральний директор "Південмашу" перетворив країну в аналог заводу. Кучма не став президентом у класичному сенсі, а тільки повновладним директором держави. "Марчук усе одно багато в чому залишився контрозвідником, так само як у Кравчукові живе працівник ЦК, а в Кучмі — директор. Минуле міцно тримається за нас," — наголосив в унісон і перший президент України².

Політв'язень 1970–1980-х Василь Овсієнко нагадав, що на початку ХХІ в. його слідчі Анатолій Чайковський очолював Житомирське СБУ, а Микола Цімох працював в адміністрації президента. Володимир Малинкович писав про негідну роль слідчого КДБ, а в умовах незалежності міністра внутрішніх справ, голови СБУ і секретаря РНБОУ Володимира Радченка у катуваннях його дружини. Прокурор Віталій Бойко, який посадив Миколу Руденка і Олексу Тихого, очолював Верховний суд. Прем'єр, потім міністр оборони Євген Марчук не розповів щиро, що робив у КДБ УРСР. Відверто погромною інституцією була Спілка письменників, про що нагадали восени 2003-го її голові, народному депутату від "Нашої України" Володимирі Яворівському, котрий активно долучався до таврувань інакомислячих.

На мундирі глави президентської адміністрації (2002–2004) Віктора Медведчука "плями" трагічної долі поетів Юрія Литвина (загинув 4 вересня 1984 р.) і Василя Стуса (4 вересня 1985 р.). Литвин отримав три роки колонії суворого режиму і в останньому слові 17 грудня 1979 р. зазначив: "Пасивність мого адвоката Медведчука в захисті обумовлена не його професійним профанством, а тими вказівками, які він одержав згори, і підлеглістю: він не сміє розкривати механізму вчиненої проти мене провокації".

Мова йде про спеціальний список захисників, яких дозволяли вибирати дисидентам. Отримавши допуск від КДБ, ці адвокати відрізнялися слухняністю³. Але були винятки. Сергій Мартиш після блискучої касаційної скарги в справі Олеся Сергієнка міг захищати лише кримінальних злочинців. У 1979 р. він у радянському суді запропонував звільнити В. Овсієнка за відсутністю складу злочину і покарати міліціонерів за фальсифікацію справи.

¹ Видрін Д. Епоха президента Кучми // Дзеркало тижня. – 2003. – 27 вересня. – С. 4.

² Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С. 22-23, 32.

³ Кіпіані В. АДВОКАТИ й ЖЕРТВА // Українська правда. – 2003. – 4 вересня.

Згідно з самвидавним звітом про судовий процес 29 вересня – 2 жовтня 1980 р., Медведчук на суді визнав, що всі злочини підзахисного "заслужують на покарання". Але просив врахувати, що Стус, працюючи на виробництві, виконував норму і має низку хронічних захворювань. Такі аргументи не пом'якшили вирок: десять років особливо суворого режиму і п'ять років заслання. Насправді підсудного боронили жінки Михайлина Коцюбинська і Світлана Кириченко (дружина політв'язня Бадзя). Остання заявила, що "свідчитиме на тому суді, де Стус буде звинувачувати, а не сидіти на лаві підсудних". Із заслання на увесь світ пролунав голос академіка Андрія Сахарова: "Нелюдяність вироку українському поету Василю Стусу — сором радянської репресивної системи".

Рештки старої державної влади, що зазнали незначних змін на початку 1990-х, мали деструктивний вплив на становлення нових взаємовідносин законодавчої та виконавчої гілок¹. "Кадрова чехарда" перетворилася на повсякденне явище. Уряд Фокіна оновився лише на 8 осіб, а Кучми — на 32-40 %.

За перші десять років незалежності Україна мала 9 прем'єрів, 15 перших віце-прем'єрів, 47 віце-прем'єрів, 6-8 разів мінялися усі керівники міністерств і відомств². Деякі посадовці перебували на посадах лише 2-3 місяці. Проте кадровий склад урядів, незважаючи на численні ротації, не дуже змінився. Старою залишалась і структура Кабінету міністрів.

Велемовною ознакою спадкоємності стало те, що навіть у 1996 р. в нових органах влади працювало ще 75 % старої комуністичної номенклатури, причому 50 % — "брежнєвського призову". Отож усі великі "тіньові" капітали зроблені безпосередньо в коридорах влади, її колишніми і нинішніми носіями³. Передумовою первісного нагромадження капіталу був прихований елемент відносин соціалістичної власності — тіньове володіння.

Цей процес відбувся у прямій і опосередкованій, легальній і кримінальній формах. Прямою формою стала приватизація державних підприємств, землі та житлового фонду, де порушили еквівалентність обміну. До опосередкованої відноситься інфляція, приховане субсидування господарюючих суб'єктів із бюджету, вибіркова підтримка і селективна дискримінація підприємців держорганами, спекулятивні банківські та фінансові операції, неплатежі, ухилення від податків, затримки зарплат і соціальних допомог тощо.

¹ Дроботенко Н. Реорганізація та утворення державних органів влади в Україні (1990–2000 рр.): іст. аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2002. – С. 11.

² Валевський О. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження. – Київ: НІСД, 2001. – С. 109-110.

³ Дзюба Н. Первісне нагромадження капіталу в умовах постсоціалістичної економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук. – Харків, 2002. – С. 8-10.

Приватизаційні процеси не змогли суттєво змінити монопольну структуру, притаманну переважній частині вітчизняних ринків. Становленню конкурентних відносин заважав, насамперед, феномен зрощення влади і власності. Масштабний перерозподіл активів привів до переміщення коштів із продуктивного у фінансовий сектор і сферу обігу.

Серед осіб, які протягом 1991–2003 рр. призначалися на найбільш впливові посади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар Ради національної безпеки і оборони, глава адміністрації президента), вихідці зі старої номенклатури склали 73 %, а серед осіб, які з 1995 р. займали посади голів обласних державних адміністрацій — майже 80 %¹. Приміром, на керівних посадах в усіх південних областях ротації фактично не відбулося².

Типова чиновницька спайка на місцевому рівні (приятельські контакти голів держадміністрації, ради, суду, начальника міліції, прокурора, керівників найбільших підприємств на межі "кругової поруки") нагадала начальнику ад'юнктури Одеського інституту внутрішніх справ Олегу Долженкову "чистісінський розвинений соціалізм"³.

За майже десятиліття існування посади голови обласної державної адміністрації президент Кучма підписав 72 відповідних укази. Рекорд за Херсонською областю, де змінили 8 перших осіб, причому Сергій Довгань протримався лише 3 місяці (2004). Найуспішнішим виглядав Анатолій Засуха, який керував Київською областю вісім років. Головне вчасно показати, що лояльність до президента перевищує увагу до інших центрів впливу. При оцінюванні роботи голови облдержадміністрації соціально-економічний критерій був другорядним.

Чи не кожен уряд мав на меті проведення адміністративної реформи. В основному ці заходи передбачали скорочення центральних органів виконавчої влади та їх штатів. Не випадково для *Globe and Mail* 25 червня 1997 р. міністр юстиції Сергій Головатий, реформатор із надзвичайно складною місією лідера антикорупційної кампанії, виглядав як людина, котра зазнала поразки.

Апарат (близько 800 вишколених за радянських часів бюрократів) контролював усі засоби зв'язку між Кабміном та міністерствами і відомствами. Він значно впливовіший за міністерство, де в середньому 300 осіб. Для порівняння: в урядових секретаріатах західноєвропейських країн працювало менше 100 фахівців. Отже, антикорупційні зусилля міністерства юстиції завалили стосами документів вторинної ваги⁴. У 1999 р. знову спробували реально перебудувати центральні органи виконавчої влади.

¹ Якименко Ю., Жданов І. Україна у ХХІ столітті. – С. 8-9.

² Приходченко Л. Проблеми становлення політичного лідерства на регіональному рівні (на прикладі Південного регіону): Автореф. дис... канд. наук з держ. управл. – Київ, 2002. – С. 11.

³ Долженков О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 3-8.

⁴ [Ukraine justice minister sacked](#) // [Financial Times](#). – 1997. – 21 August.

4.1.3. Кризове протверзіння 1993–1994 рр.

Здобуття контролю над суворо централізованими силовими структурами визначило долю молодій державі. Тут номенклатура виявилася на висоті: примусила їх служити незалежній Україні¹. У 1992–1994 рр. Верховна Рада прийняла близько 450 законів. Чимало з них не спрацювали в умовах постсоціалістичного переходу. Оскільки ситуація виглядала краще російській, особливо щодо продовольчого постачання, то переважали небезпечні настрої якомога повільнішого здійснення реформ.

Конфлікт між прибічниками президентської і парламентської форм правління породив у лютому-березні 1992 р. Державну думу. Президент намірився перебрати частину повноважень Верховної Ради. Водночас запроваджено посади представника президента — найвищого посадовця виконавчої влади на регіональному і місцевому рівнях (нині голова обласної, міської для Києва і Севастополя, районної держадміністрації).

Через дев'ять місяців внаслідок опору парламенту виявилось, що Держдума "мертворождена ідея". Президент її розпустив. Навесні 1993 р. Верховна Рада змінила статус голів обласних і районних рад, спровокувавши боротьбу за регіональне верховенство, а прем'єр Кучма спробував підпорядкувати собі представників президента.

Політична криза 1993-го надзвичайно ускладнилася влітку соціальними виступами (потужний шахтарський страйк). На хиткому економічному ґрунті (гіперінфляція) вона привела не до відволікаючого маневру через референдум, а до дострокових президентських і парламентських виборів-1994². Пройшла своєрідна "чистка виборами": змінено президента і не були обрані 138 депутатів попереднього складу із 188, які знову балотувались. Це оздоровило номенклатуру ("партію влади") і підготувало до активності у подальшому.

Наміри потенційних революційних перетворень суспільних відносин виразно окреслені в президентській програмі восени 1994 р. Але, заприпитив доктор юридичних наук Володимир Селіванов, вони не отримали своєчасного підкріплення ефективними заходами з боку не тільки всіх гілок влади, як не парадоксально, і власне виконавчої вертикалі³.

По "гарячих слідах" у Києві в липні 1994 – грудні 1996 р. Андреас Віттковські ретельно зібрав матеріали для дисертації доктора політології, котру захистив у Бременському університеті, а пізніше отримав місце співробітника Німецького інституту співробітництва і розвитку в Берліні. Він запропонував цілісний і концептуальний опис України у перші ро-

¹ Кульчицький С., Лебедева Ю. Україна — суверенна і незалежна держава. — С. 3-6; Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації. — Т. 2. — С. 95-96.

² Lapuchak C. [Strikes hit Ukraine's leaders](#) // Christian Science Monitor. — 1993. — 16 June; Everts E. [Ukraine's president agrees to referendum](#) // Ibid. — 10 September.

³ Селіванов В. Право і влада суверенної України. — С. 106.

ки незалежності¹. Книга рясніє посиланнями на газети, журнали, книжки, документи різноманітних відомств і численні авторові інтерв'ю.

Українська незалежність уособила "стратегічний історичний компроміс" комуністичної номенклатури з національним рухом на тлі шахтарської соціальної боротьби. Віттковські не зупинився на "дилемі одночасності" ринкової, демократичної, національно-державної трансформацій. Не менше значення має "центральна дилема політичної економії": у поточній політиці реалізувалися головню не національні інтереси, а досить відмінні від них — індивідуальні чи групові. Це зробило посткомуністичну трансформацію "п'ятирічкою без плану": боротьба між різними групами (а відтак і суспільними інститутами) унеможливила будь-яке планомірне реформування.

Здебільшого домінувала найпростіша форма *rent seeking* — прагнення прибутку від конвертації влади у власність, що успішно перешкождало реформам, про потребу яких довго говорили передусім ті, котрі їх блокували.

Це явище бюрократичного корпоративізму мало три етапи: пересування засобів і капіталів із держсектора у приватний, інтенсивне використання "ренти влади" (приховане фінансування задля привілейованих умов), ріст організаційного рівня (промислово-фінансові групи)². Переміг у тому протистоянні Леонід Кучма. Перші роки його правління подарували шанс вийти з глибокої кризи. Розколотому і розчарованому суспільству він запропонував у 1994 р. "новий національний проект" ("другий історичний компроміс") консолідації та трансформації.

Вже "безжальна правда" про катастрофічну ситуацію в країні, висловлена в презентаційному виступі прем'єра Кучми в жовтні 1992 р., була не лише передумовою парламентського схвалення програми реформ, а й засобом виробити імідж героя-рятівника. Антикомуністична частина суспільства воліла бачити реформатора, хоча його дії не завжди цьому відповідали: запропоноване передбачало посилення адмінрегулювання.

Відтак Віттковські слушно назвав "запроваджені Андроповим методи боротьби з корупцією та злочинністю як владного інструмента "приручення" політичних супротивників" основою політичної культури сучасної України. Конфлікти між президентом і Верховною Радою не припинилися, а на посту прем'єра Кучма терпів лише того, хто не претендував на самостійну роль.

¹ Wittkowsky A. Fünf Jahre ohne Plan: die Ukraine 1991–96. – Hamburg: Lit, 1998. – XIV + 218 S. (Рос.: Віттковські А. П'ятилетка без плану. Україна 1991–1996. – Київ: Сфера, 1998. – 240 с., зокрема, див. стор. 75, 96, 132, 150, 166-167, 190-191, 218-219).

² Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна... – Т. 2. – С. 212-214.

4.1.4. "Кримська карта" і регіональні тести

Київ спромігся без жодного пострілу нейтралізувати сепаратистські промосковські настрої¹. Приміром, "кримська карта" протягом січня 1994 – березня 1995 р. ускладнилася кривавими зведеннями рахунків між мафіозними угрупованнями, до яких були причетні окремі парламентарі автономії. Президент Борис Єльцин не допустив втручання Росії в кримські події². Ця зважена позиція звела нанівець зусилля інспіраторів крупного конфлікту.

"Якби мені не вдалося нормалізувати ситуацію в Криму, я скінчився б як політик і державний діяч", — воістину першим серйозним випробуванням для президента Леоніда Кучми стала кримська криза восени 1994 р., що мала зарубіжне джерело. Зовні її уособило протиборство між керівниками автономії — президентом Юрієм Мешковим і спікером Сергієм Цековим, інститутами влади республіки.

У 1993–1994 рр. тут не останню охолоджуючу роль грав зовнішній чинник. У пік словесних баталій про Севастополь посол США в Україні Роман Попадюк рішуче нагадав про непорушність кордонів згідно з Гельсінськими угодами³. Аналогічну позицію своїх урядів оголосили послы Великої Британії С. Хіменс, Італії В. Сурдо, Іспанії Е. Хунко та ін. Найпізніше зреагував французький посол. Отож 31 січня 1994 р. обрали президента, а у квітні 1995 р. цю посаду скасували, змінивши конституцію автономії.

Не бракувало тривалих і бурлескних міжусобиць у середині державного апарату по лінії "центр–регіон", що виникали на ґрунті дріб'язкового загострення міжособистих стосунків, нерідко спровокованих зависокими меркантильними амбіціями. Так, у 1996 р. з особистою участю президента Кучми пройшла бурхлива весняно-літня кампанія усунення з посади голови Київської міської ради і державної адміністрації Леоніда Косаківського. Канадська газета *Eastern Economist* не полінувалася 13 травня 1996 р. навіть розмістити величезну статтю "Вороги біля воріт. Змова, щоб примусити мера Києва піти з посади"⁴. Детально проаналізовано перетин політичних і економічних інтересів тимчасових союзників у боротьбі за столицю.

Як бачимо, найбільша напруга виникла не між партіями, ідеологіями чи гілками влади, а між політико-економічним центром і регіонами. Шерман Гарнетт у *Central European Economic Review* (березень 1998 р.) зазначив, що мовилося вже не про загрозу незалежності (як на початку 1990-х), а скоріше про те, якою державою стане Україна: частиною Європи чи її околицею.

¹ Die Ukraine und die kühle Luft der Freiheit // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2001. – 24 August.

² Кучма Л. Україна — не Росія. – С. 484-485.

³ Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье... – С. 141-142.

⁴ Косаковский Л. Переворот на Крещатике. – Ч. 1. – С. 108-110.

Цілком очевидно, що, по-перше, на середину 1990-х рр. панівний в Україні політичний конгломерат (номенклатура, націонал-демократи і нова бізнес-еліта) чітко усвідомив "стратегічний історичний компроміс" і відсунув загрозу незалежності далеко за межі можливого. По-друге, будучи традиційною, сільською за походженням, правляча еліта виявилася просякнutoю трайбалізмом, що гармонійно вписався у соціальну регенерацію багатьох елементів старої системи державної влади.

По-третє, притаманний цьому часові феномен конвертації влади у власність іманентно спонукав до гучно задекларованих, але заздалегідь персоніфікованих антикорупційних кампаній, як дієвого інструменту циркуляції еліт. По-четверте, перманентний президентсько-парламентський конфлікт, нагальна потреба нейтралізувати кримський сепаратизм і міжусобиці (центр–регіони) поставили протягом 1993–1995 рр. перед українською верхівкою важкі селективні бар'єри і модернізаторські тести.

4.2. Конституційний підсумок першого етапу державотворчих процесів

Прийняття Конституції 28 червня 1996 р. справедливо названо долею подією в історії незалежної України першого десятиліття¹. Опрацювавши більше 15 різних конституційних проектів, Владислав Авсеєвич рішуче відкинув твердження про те, що її сформували за "одну ніч"². Процес розпочався 16 липня 1990 р. Норми Декларації про державний суверенітет України стали базовими для подальшого конституційно-правового реформування суспільних і економічних відносин.

4.2.1. Стимули консенсусу

Україна однією з перших у СРСР нормативно закріпила найважливіші положення, що визначили обличчя майбутньої держави. Будучи політико-правовим документом, Декларація суттєво новелізувала Конституцію УРСР 1978 р. Передусім це стосувалося суверенітету або верховенства Конституції та законів республіки на її території. Уже в жовтні 1990 р. запрацювала робоча група Конституційної комісії Верховної Ради, яку очолив професор Леонід Юзьков.

Наступним кроком стало прийняття парламентом Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. з подальшим схваленням його всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. Тоді конституційний процес функціонував у рамках "конституційної тріади", яку склали Конституція (із змінами і доповненнями), Декларація про державний суве-

¹ Ukraine's 10-year independence // Washington Times. – 2001. – 31 August.

² Авсеєвич В. Верховна Рада у конституційному процесі в Україні. 1990–1996: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.

ренітет і Акт проголошення незалежності. Це означало перехід проблеми з політичного у правове русло. У ньому поєдналося характерне як радянській порі (усенародне обговорення, погодження на різних рівнях влади), так і розвинутим демократіям (парламентські слухання, робочі групи науковців і практиків, науково-практичні конференції вітчизняних і зарубіжних експертів, відкрите обговорення проектів у комісіях і сесійному залі парламенту).

Всенародне обговорення проходило 15 липня – 1 грудня 1992 р. У ньому взяло участь 188900 громадян України, 20 обласних, 114 міських, районних, селищних і сільських рад, 118 об'єднань громадян і 2394 трудових колективи. Загалом до Верховної Ради надійшло 47320 пропозицій і зауважень. 27 травня 1993 р. проект внесли на розгляд Верховної Ради, але не прийняли через розбіжності у поглядах на державний устрій та наростаючу соціально-економічну кризу. Політична боротьба відвела конституційний процес на другий план.

Після парламентських і президентських виборів 1994 р. настав новий етап. На відміну від попереднього, він був значно політизованим, а його основний зміст полягав у розподілі повноважень між гілками влади. У 1994–1996 рр. ініціатива поступово перемістилася в бік президента, який прагнув президентсько-парламентської республіки.

Протягом 1995 р. у засобах масової інформації розкручувалася тема протистояння законодавчої та виконавчої влади, розгортались дебати про підзвітність Кабінету міністрів тощо. На думку філософа Василя Кременя та історика Василя Ткаченка, наприкінці літа 1995 р. доля української державності залишалася не визначеною. Рівнозначними були можливі варіанти: відродження великої європейської економічно стабільної держави та перетворення її на напівколонію із втратою незалежності¹. Політичні суперечки сконцентрувалися навколо конкретних конституційних положень про інститут президентства, прерогативи Верховної Ради, соціальні гарантії та приватну власність, кримську автономію, державну символіку і мову.

8 червня 1995 р. президент і парламент уклали Конституційний договір "Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України". Президент мав у парламенті робочу більшість і очолив прибічників реформ (Washington Times, 20 червня 1995 р.). Л. Кучма наразі відмінив референдум про підтримку або президента, або парламенту. Але майже рік ця ідея ще витала в повітрі. Оскільки комуністи мали третину місць у парламенті, привабливіше виглядало всенародне голосування (Wall Street Journal, 7 березня 1996 р.).

4.2.2. "Конституційна ніч"

¹ Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. – С. 215, 265, 268, 276-277.

До підручників історії України перші години 28 червня 1996 р. увійшли як "конституційна ніч". Нічну напругу обумовили, з точки зору діяльної постаті конституційного процесу Вадима Гетьмана, кілька факторів¹. По-перше, Україна зобов'язалася перед Радою Європи прийняти Конституцію до 9 листопада 1996 р. По-друге, запекла боротьба між діючим президентом Росії Б. Єльциним і лідером російських комуністів Г. Зюгановим за право першим перетнути фінішну стрічку в президентській гонці (4 липня) справила в Україні гучний відгомін. По-третє, Україна опинилася на межі розпуску парламенту і введення авторитарної диктатури, про що свідчила підготовча пропагандистська кампанія. А провідні засоби масової інформації були зосереджені в руках президентської команди.

І, по-четверте, внутрішньополітична стабільність виглядала крихкою: за п'ять років змінилося сім голів уряду, а серед 27 країн Європи з перехідною економікою за темпами падіння ВВП і життєвим рівнем Україна знаходилася на передостанньому місці. Заборгованість по зарплаті досягла 1 млрд. дол., а погодні умови орієнтували на найгірший врожай за останні 15 років. Наслідки 1993 р., коли уряд переплутав емісійну кішеню з бюджетною, а інфляційна позначка зашкалила (10256 % за один рік), могли повторитися. До речі, того року за рахунок емісійних ресурсів Національного банку профінансували 36 % бюджетних видатків².

У даному контексті В. Гетьман якось пророче (відносно центральних осіб грядущого "касетного скандалу" 2000 р.) запримітив: "Допускаю думку, що технічні засоби сьогодні дають можливість бути в курсі справи, знаходячись на відстані". Це припущення він пов'язав із першою зацікавленістю і особистою появою тогочасного голови Верховної Ради О. Мороза перед міжфракційною групою 1 травня 1996 р. у розпал гострої полеміки навколо повноважень голови парламенту в майбутній Конституції. Опісля розробників запросили на святковий обід і навіть налили 100 г вина. Починаючи з наступного дня, їм подавали чай і печиво. Можна було підкріпитись і не носити з дому "тормозки"³. Та головне — 5 травня цій групі за сприяння спікера парламент надав довгоочікуваний статус тимчасової спеціальної комісії.

Вадим Гетьман зафіксував низку цікавих психологічних нюансів і про зустрічі з президентом, які часто закінчувалися вночі та не завжди проходили у спокійній атмосфері. Але Леонід Кучма зважав на колективну думку членів комісії, які при всьому бажанні не могли врахувати його численні зауваження. Тоді розмова переходила на більш "зрозумілу" мову. Як відомо, поточні дебати завершилися ультиматумом — президентським указом 26 червня про всеукраїнський референдум через 90

¹ Гетьман В. Як приймалась Конституція України. – С. 20, 24-25.

² Україна: 10 років державотворення / Адміністрація президента України, Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ, 2001. – С. 39.

³ Гетьман В. Як приймалась Конституція України. – С. 30, 33, 40, 45, 47-48, 60-66.

днів. При цьому Кучма відчував постійну моральну і політичну підтримку виконувача обов'язків прем'єра Лазаренка, фракції Народного Руху на чолі з Чорноволом. Для останнього "без указу про референдум такої Конституції, яка була прийнята 28 червня, ми не мали б — факт не заперечний"¹.

Дещо відмінну позицію аргументували історики Анатолій Слюсаренко і Микола Томенко². На їх погляд, під час парламентської дискусії та після прийняття проекту в першому читанні 4 червня 1996 р. зміст Основного Закону суттєво змінився в бік демократизації: запропоновано схему формування судової влади як дійсно незалежної, збалансовано структуру влади, визначено цивілізований статус партій в суспільстві тощо.

Не сприйнявши деякі проголосовані положення, Леонід Кучма за підтримки Ради національної безпеки і Ради регіонів (нетривкого аналога Державної думи чотирьохлітньої давності) підписав Указ про всеукраїнський референдум 25 вересня 1996 р. за текстом Конституції в президентській редакції 11 березня 1996 р. Це рішення суспільство сприйняло неоднозначно, але стимулююче. Хоча, зазначили Слюсаренко і Томенко, на тлі переходу до другого читання воно виглядало, щонайменше, нелогічно з політичної точки зору.

У подіях історичної "конституційної ночі" залишилося для В. Гетьмана багато таємниць. З одного боку, нічна птаха — сова, котра вважається символом мудрості, уособила здатність парламенту до компромісу, а з другого — рішення щодо організованої неявки народних депутатів-урядовців у момент вирішального постатейного голосування навряд чи можна назвати мудрим. Проте до ранку зібрались усі сумісники, крім іногородніх. Близько дев'ятої ранку в сесійну залу увійшов і президент, який теж провів безсонну ніч. Через декілька хвилин Верховна Рада прийняла Конституцію в цілому: за 315, проти 36, утрималися 12, не голосували 30. Лідер комуністів Петро Симоненко відразу ж засумнівався в її легітимності, бо "вночі робляться лише темні справи" (у підсумку "за" проголосувала четвертина комуністів — 20 із 86).

"В ніч з 27 на 28 червня 1996 р. сталося маленьке диво: націоналісти та комуністи дійшли історичного компромісу, і наступного ранку нова Конституція була прийнята більш ніж двома третинами голосів, — по гарячих слідах також підвів ризику і західний аналітик — тодішній нідерландський посол в Україні Роберт Серрі³. — Кучма та соціаліст, Голова Верховної Ради О. Мороз впали один одному в обійми просто перед телекамерами". Як підкреслила *Washington Post*, президент виграв цю битву, здобувши важливу перемогу у перебудові економіки і держ-

¹ Чорновіл В. Пульс української незалежності. — С. 188-192.

² Історія української Конституції. — С. 283.

³ Серрі Р. Яка ти, незалежна Україно? — С. 98.

управління на західний лад¹. Важелі політичної влади перейшли з рук, очолюваних противниками реформ законодавчого органу, до президента². Ця теза була безсумнівною для британської *Times* і американської *Washington Times*.

4.2.3. Історичне значення

Прийняття нової Конституції стало центральною політичною подією п'ятирічного існування української державності³. Україна стала легітимною державою в сучасному світі, у ній відбулося становлення професійної політичної спільноти, котра досягла консенсусу з фундаментальних питань і не привела до руйнівної політичної кризи. І спростувати вирішальну роль парламенту та сформованих ним робочих органів у розробці та прийнятті положень Основного Закону бачиться тяжко.

За оцінками зарубіжних експертів, Конституція України 1996 р. була документом європейського значення з питань дії міжнародних норм у внутрішньому праві країни, у т. ч. імплементації стандартів прав і свобод людини⁴. У той же час у контексті політико-правової реформи "компромісна" Конституція не зробила владу відповідальною перед суспільством⁵. Зокрема, це досягається формуванням уряду фракціями парламенту, що відповідають за його ефективність перед виборцями.

Суддя Федерального суду претензій США Богдан Футей запропонував концептуальні оцінки, починаючи від референдуму 1 грудня 1991 р. або "революції у бюлетневій скриньці". Прийняття Конституції завершило тільки перший етап конституційного розвитку. Далі мова йшла про розробку "забезпечувального" законодавства щодо прийнятих положень. Україна заслужила найвищу оцінку завдяки гарантіям захисту прав людини. Її Конституція отримала визнання Ради Європи та її Венеційської комісії з прав людини (Європейська комісія "Демократія через закон") як документ, що здатний принести справжню демократію в Україну⁶. У висновку комісії 7-8 березня 1997 р. прямо йдеться, що 28 червня

¹ Rupert J. Ukrainian president wins battle over Constitution // *Washington Post*. – 1996. – 29 June.

² New Ukraine constitution // *Times*. – 1996. – 29 June; Ukraine's difficult transition // *Washington Times*. – 1996. – 26 July; Ukraine's fragile freedom // *Ibid*. – 1996. – 30 August; Ukraine's metamorphosis // *Ibid*. – 3 September.

³ Кремь В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації. – Т. 2. – С. 126-127.

⁴ Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю. Шемшученка. – Київ: Ін-т держави і права ім. В. Корещького НАНУ, 2001. – С. 596-597.

⁵ Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду: Світовий та український досвід. – Київ: Академія, 2002. – С. 160.

⁶ Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991–2001 рр. – Київ: Юрінком Інтер, 2001. – С. 14, 49, 87-89, 124-126.

1996 р. стало "головною подією в ділянці європейського конституційного права".

Конституції України властивий європейський характер, оскільки містить невід'ємну вимогу — принцип конституційного самозахисту (ускладнену процедуру внесення змін). Однак у наступні роки скандали і корупція не перестали бути нормою української дійсності. Як зазначив Б. Футей, піднесена на конституційну висоту свобода слова піддано сумніву. Це найбільш виразно втілюється у зникненні та загибелі журналіста Г. Гонгадзе та у появі таємно записаних розмов президента Л. Кучми. Орієнтація України на західні стандарти була тоді надзвичайно важливою справою європейської стабільності з усіх точок зору.

Нові органи державної влади на початку 1990-х рр. з'явилися внаслідок компіляції аналогічних процесів у постсоціалістичних країнах. Протягом тривалого часу в гострій політичній боротьбі вони розмежовували повноваження між собою¹. Основним приводом до конфронтації був перерозподіл виконавчих повноважень від Верховної Ради на користь президента і підпорядкування йому Кабінету міністрів, виконавчої влади на місцях. Якщо прихильники парламентського правління намагались відновити владу Рад, то опоненти — встановити президентську вертикаль, що знайшло законодавче втілення у 1992–1995 рр.

4.2.4. Нерозв'язані вузли

Досягнутий в Конституції 1996 р. компроміс між гілками влади, що проявився у закріпленні парламентсько-президентської форми правління, дещо послабив, проте не зупинив боротьбу між ними. Упродовж десятиліття існування держави означена проблема не знайшла свого остаточного вирішення. Так і не було прийнято Закон "Про Кабінет Міністрів України", а положення щодо сфер діяльності органів влади на місцях містили суперечності, що призводило до конфліктів між державними адміністраціями і органами місцевого самоврядування.

Структура судової системи України залишалась незмінною з 1991 р., за винятком заснування Конституційного суду в 1996 р. Його діяльність відіграла стабілізуючу роль, зокрема, під час "оксамитової революції" у парламенті в січні-лютому 2000 р. Формальним приводом її став конфлікт між депутатами щодо легітимності референдуму (*Süddeutsche Zeitung*, 9 лютого 2000 р.). Проте у цілому здійснення справедливого правосуддя було мало-ймовірним, оскільки судова влада залишилася неефективною і корумпованою, а суддів карали за незалежні рішення (радіо "Свобода", 10 липня 2003 р.).

Під час президентської кампанії 1999 р. *Neue Zürcher Zeitung* ретельно відслідкувала обмеження конституційних прав і нерівність умов кандидатів². Добре висвітлено також апробовану в Росії трьома роками раніше технологічну модель "загрози комуністичного реваншу". На завер-

¹ Дроботенко Н. Реорганізація та утворення державних органів влади в Україні (1990–2000 рр.). – С. 11-12.

шальну стадію вивели тандем діючого президента-демократа і лідера комуністів, одіозно розкрученого провладними ЗМІ. Леонід Кучма скористався досвідом Бориса Єльцина 1996 р. і перед другим туром "купив" 8 % голосів Євгена Марчука, призначеного секретарем РНБОУ (Corgiere della Sega, 15 листопада 1999 р.). А незадовго до виборів роздав крупні підприємства друзям-бізнесменам (Monde, 8 грудня 1999 р.).

Незважаючи на це, перемога Кучми не викликала серйозних сумнівів (El Pais, 16 листопада 1999 р.). Ці вибори західній публіці нагадали дебати прозахідників і ностальгуючих за СРСР і привернули світову увагу лиш у зв'язку із втечею Павла Лазаренка і кинutoю гранатою у кандидата ультралівих Наталію Вітренко (Temps, 1 листопада 1999 р.). Також діючому президенту інкримінували величезні маніпуляції держ-апаратом, а оточенню — корупцію (International Herald Tribune, 2 листопада 1999 р.).

Як одна з 148 країн-членів Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і 125 країн-членів Конвенції з попередження тортур, Україна надає спеціальній комісії регулярні звіти. United Nations Human Rights Website 17 жовтня і 23 листопада 2001 р. показав ряд конституційних порушень. Так, в Україні від тортур тоді страждало 30 % ув'язнених. Окрема процедура дозволяла затримувати громадян від 72 год. до 10 днів. У 2000 р. за нею затримали і звільнили 28 тис. чол. В офіс омбудсмена надійшли численні скарги про порушення прав 48 тис. ромів при працевлаштуванні та ін. Подібне відчули і 262 тис. татар. Занепокоєння викликало те, що судді у Координаційному комітеті по боротьбі з корупцією працювали спільно з чиновниками міністерства внутрішніх справ. Це могло впливати на незалежність судової влади.

Один з останніх бастионів державного соціалізму впав аж через 10 років незалежності, коли Конституційний суд скасував дозвільну систему — прописку. Було легалізовано кілька мільйонів українців, які працевлаштувалися не за місцем офіційного проживання (Tageszeitung, 4 грудня 2001 р.). При цьому провінційний політик Олена Солод (Запоріжжя), відома екстравагантними виборчими ходами, змінила ім'я і прізвище на Усаму бен Ладен (Landbote, 28 листопада 2001 р.).

Референдум 16 квітня 2000 р. називався знищенням парламентаризму по-українськи. Політолог Михайло Погребинський зазначив тоді: "Власне кажучи, демократія у нас ще не починалася, тому було би перебільшення говорити, що зараз вона закінчилася"¹. Пропонувалося додати повноважень президенту з розпуску парламенту, число депутатів зменшувалося з 450 до 300, ліквідувалася депутатська недоторкан-

² Präsidenschaftswahlkampf in der Ukraine // Neue Zürcher Zeitung. – 1999. – 23 Juni; Linke Wahlallianz fordert Kutschma heraus // Ibid. – 8 September; Stichwahl in der Ukraine notwendig // Ibid. – 2 November; Stichwahl um die Präsidenschaft in der Ukraine // Ibid. – 15 November.

¹ Gnauck G. Parlamentarismus à la Ukraine // Welt. – 2000. – 4 Februar.

ність, а також передбачалася верхня палата для представників регіонів, які призначалися президентом.

Парламентська асамблея Ради Європи розцінила все це як конституційну загрозу¹. Якщо парламент взяв би участь у процесі позбавлення себе належної влади, то це привело би до конституційної кризи і виключенню України з Ради Європи². Особливий подив викликала "явка" на дільниці 99 % виборців і чи не одностайне "за" (87 %). Таке унікальне волевиявлення справді нікого не залишило байдужим: механізм фальсифікацій потрібно врешті зупинити. Загроза диктатури набувала чітких контурів, хоч і намагався розвіяти тривоги Financial Times український посол у Великобританії Володимир Василенко³.

* * *

Прийняття нової Конституції служить своєрідним підсумком першого етапу державотворчих процесів у незалежній Україні. Уночі 28 червня 1996 р. у Верховній Раді народилося доти рідкісне "диво": праві (націонал-демократи) та ліві (комуністи і соціалісти) врешті дійшли історичного компромісу. Це означало, по-перше, становлення професійної політичної спільноти, котра шляхом консенсусу уклала фундаментальний "мирний договір" для поляризованого суспільства. При тому парламент зіграв вирішальну роль у нейтралізації спроби розпалити чергову політичну кризу. По-друге, Україна чітко продемонструвала свою ключову орієнтацію — на західні політичні та правові стандарти. Вона достроково виконала "конституційне" зобов'язання перед світом і його кваліфікованим експертом (Радою Європи).

По-третє, Україна виступила антиподом Росії, де подібне відбувалося за авторитарним силовим сценарієм. Проте у цілому російський досвід надалі постійно магнетизував президентську команду Л. Кучми, тому внутрішньополітична стабільність піддавалася конституційним загрозам: маніпуляції держапаратом, корупція та ін. Антипарламентський референдум 16 квітня 2000 р. оголив механізм грядущих електоральних фальсифікацій. Їх критична маса неухильно зростала.

4.3. Поява олігархічних утворень (друга половина 1990-х)

Для аналізу політичного лідерства у СРСР і країнах-спадкоємцях найбільше підходить поняття "правлячий клас". Цей прошарок наділе-

¹ Reform of the institutions of Ukraine // Council of Europe Parliamentary Assembly ([http:// assembly.coe.int](http://assembly.coe.int)). – Resolution 1451 (April 4, 2000); Ukrainian vote adds to president's power // Washington Times. – 2000. – 17 April.

² Gnauck G. Leonid Kutschma gewinnt in der Ukraine immer mehr Macht // Welt. – 2000. – 17 April; Gnauck G. Kutschma gewinnt Referendum in der Ukraine // Ibid. – 18 April.

³ Early boost for Kuchma // Financial Times. – 2000. – 17 April; Vassilenko V. Ukraine ballot // Ibid. – 19 April.

ний монопольним правом на політичну кар'єру¹. Влада "правлячого класу" спиралася на особистий авторитет, безпосередні зв'язки, фаворитизм та інші квазіінституціональні відносини, що перешкождали утворенню здорового соціального організму.

4.3.1. Економічний фаворитизм

Із цього приводу в журналі *Problems of Post-Communism* подав статтю директор Центру російських і східноєвропейських студій, професор Канзаського університету Пол Д'Аньєрі (Свобода, 6 листопад 2003 р.). Із 1994 р. Україна прямувала до авторитарної форми управління державою, що властива Казахстану, Киргизстану, Азербайджану і Росії.

"Уособлення Леонідом Кучмою українського президентства", зазначив професор Д'Аньєрі, стало можливим завдяки успадкованому і сформованому ще за радянських часів колосальному адміністративному апарату. Кучма використав неофіційні важелі, аби досягти більше офіційних повноважень. Відтак новоздобутою владою збільшив неофіційний вплив. Нежиттєздатність парламенту і партійної системи відкрили простір маніпуляціям демократичними прийомами в авторитарних цілях.

Збіг мотивації і завдань сприяв симбіозу номенклатурного і "новобуржуазного" складників. Така еліта виявилася надзвичайно ефективною у досягненні власного інтересу². За приватизаційні сертифікати в Україні у другій половині 1990-х продали 47 % великих і середніх підприємств, власниками яких на папері стали 18 млн. громадян. Вартість одного сертифікату коливалася в межах 2-10 дол. "Свої люди" через посередників отримали половину промислового потенціалу 50-мільйонної європейської країни, що створили кілька поколінь. Реально підприємства прибрала купка олігархів, які виплатили за них сумарно, по суті, вартість одного великого літака (до 180 млн. дол.).

Економічні перетворення проводилися в інтересах тих, які могли навзаєм забезпечити тривкість владних позицій президента-реформатора. "Новий національний проект" викликав зацікавленість регіональних еліт у зміцненні незалежної держави, що мала гарантувати їм зиск.

Ожив "дніпропетровський клан", представники котрого у 1990 р. становили 53 % функціонерів у центральних виконавчих структурах Радянської України. На держпосадах у столиці доби незалежності працювало 204 вихідців із Дніпропетровська: 55 займали вищі сходинки. Не випадково нову правлячу еліту на чолі з президентом Кучмою і прем'єром Лазаренком [New York Times](#) 24 жовтня 1996 р. визначила "кланом із Дніпропетровська"³.

¹ Чемекова С. Правляча еліта України: сутність, особливості та протиріччя формування і функціонування: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Одеса, 2002. – С. 13.

² Якименко Ю., Жданов І. Україна у XXI столітті. – С. 8-9.

³ Perlez J. [Ukraine walks shaky tightrope between NATO and Russia](#) // [New York Times](#). – 1996. – 24 October.

Ці політико-економічні та центрально-регіональні переплетення справді зменшили сепаратистські зазіхання, але водночас істотно обмежили масштаби реформ і підвищили їх соціальну ціну. Консолідація національної держави аж ніяк не згуртувала суспільство, а радше налаштувала проти нього. Такий проект привабливий хіба що на тлі відвертої диктатури в Білорусі та кавказьких воєн Росії.

4.3.2. Авторитарний синдром

По спадаючій оцінила розвиток України 1990-х і політолог Ярина Боренько (Львівський національний університет ім. І. Франка)¹. Після спроб демократизації під тиском економічних чинників, технічних моментів організації влади і політико-культурних особливостей (чільне місце України у формуванні номенклатури СРСР) утверджується тип відносин, ближчий до авторитаризму. У його основі феномен олігархії — версія посттоталітарної номенклатури, що належить не до перехідної, а сталої форми.

Ця стабільність породжена балансом між пасивним громадянським суспільством і правлячими групами-інсайдерами, які мали сформоване поле впливу — партії, громадські організації, засоби інформації, благодійні фонди, "мозкові центри", бізнес дозвілля тощо. Президентські вибори-1999 і референдум-2000, на думку Боренько, фактично завершили олігархізацію України. Саме тоді олігархічні групи дістали легітимацію "згори".

Професор Вайомінзького університету Пол Кубічек законспектував досягнення 1992–1998 рр., зосередивши увагу на профспілках, конфедерації роботодавців і сільгоспоб'єднань². На думку американця, "фетиш держави" утвердив пріоритети за держуправлінням і стабільністю, котрі правляча верхівка вважала необхідною умовою виживання країни. Конкуренцію і конфлікт, які б рухали до плюралістичної демократії, визнано небезпечними з огляду на поліетнічну мозаїку.

Триваюче домінування держави над об'єднаннями громадян найкраще ілюструвало тупик реформ. За Кубічком, державний корпоратизм став довгочасовою особливістю, оскільки обмежено конкуренцію. Натомість плюралізм — привілей міцної конкурентоздатної демократії з розвинутим профспілковим рухом і асоціаціями роботодавців (соціальним корпоратизмом). Федерація профспілок України твердила 1998 р. про наявність у своїх лавах 16,5 млн. членів, а у січні 2000 р. — 15,6 млн. Насправді профспілкова діяльність (здебільше пасивна) охопила 50-60 % із 23 млн. економічно активних громадян.

¹ Боренько Я. Громадянське суспільство і політична влада олігархії // *І.* — 2001. — Ч. 21. — С. 164-173.

² Kubicek P. Unbroken ties: the state, interest associations and corporatism in post-soviet Ukraine. — Ann Arbor: Michigan UP, 2000. — 275 p.

Розшифровуючи політичний сценарій, відомий опозиційний лідер Олександр Мороз прийшов до висновку про те, що зрада інтересів України творилася її владою, пронизаною олігархією¹. Олігархія стала необхідною формою існування великого бізнесу, пройшовши чотири стадії: старту (1989–1991), кристалізації (1990–1994), клієнтельну (1993–1998) і феодалських залежностей (1995–2002). Вибори відбувалися під впливом виробничих і сервісних "пірамід". Вони залежні від влади у зворотному зв'язку (стадія феодалських залежностей) і утворені як мікросистеми залежностей (клієнтельна стадія) довкола людей, які грали роль каталізаторів у різних сферах (політичній, виробничій, культурологічній, кримінальній, бізнесовій і банківській).

В основі моделі інтеракції між акторами громадянського суспільства і державою лежить шість типів стосунків — плюралізм, корпоратизм, патерналізм, етатизм, популізм і клієнтелізм. Вони розміщені по колу між полюсами "індивідуалізм–колективізм". Плюралізм і корпоратизм характерні для західних країн із більш активним громадянським суспільством, патерналізм і етатизм — східних, де воно більш пасивне. Популізм і клієнтелізм зустрічаються переважно в третьому світі та у транзитних країнах, де контури громадянського суспільства лише формуються². Саме специфічною конфігурацією верховної влади, за Морозом, обумовлювалася неминучість конфлікту між президентом і кланами, передусім у царині боротьби за бюджетні кошти.

Професор Харківського національного університету Олександр Фісун побачив феномен неопатрімоніалізму (Свобода, 21 липня 2004 р.). Його характеризує привласнення публічної сфери владною верхівкою, яка керує державою, немов приватним володінням. Баланс змінився у 2000–2001 рр., коли ця система почала руйнуватися через різні інтереси угруповань, які належали до партії влади. Утвердилися олігархічний плюралізм, конкуренція і позиціонування. Наявність впливової опозиції стало головною відмінністю України від пострадянських держав і засвідчило рух до євростандартів.

Визначальною рисою трансформації України є відсутність прямого нащадка Комуністичної партії, переконував Ростислав Павленко у дослідженні, здійсненому за підтримки Фонду кафедр українознавства (Канада)³. Роль провідної політичної сили грала "партія влади" — коло осіб, поєднаних доступом до розподілу ресурсів і державних важелів.

Поступово неологізм "партія влади" витіснило визначення "клани", "холдинги", на чолі яких стояли особи, названі за прикладом Росії "олігархами". Багато рис комуністичного (номенклатурного, закритого для суспільного контролю) правління збереглися в кадровому складі, рито-

¹ Мороз О. Політична анатомія України // Новітня Україна 1991–2001. – С. 81–94.

² ПолішкарOVA О. Політична структурізація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Чернівці, 2002. – С. 9.

³ Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду. – С. 119–122, 136.

риці, світогляді, діях політиків і управлінців. Тому цю еліту позначили здебільше термінами "номенклатура" або "партія влади".

Тупцювання навколо зруйнованої адміністративно-командної економіки (під гаслами про перехід до ринку) породило українське "економічне диво": за досить короткий час рівень життя більшості населення опустився за межу бідності. Доступ до важелів виконавчої влади дозволив ефективніше захистити інтереси холдингів, ніж парламентські процедури.

Партії та парламентське представництво (після запровадження змішаної виборчої системи у 1998 р. і створення коаліційного уряду парламентської більшості в листопаді 2002 р.) залишалися другорядним способом впливу на державні рішення. Тому тиск на опонентів через підірив їхньої матеріальної бази став очікуваним і логічним проявом "гарного тону".

Отже, навряд чи варто перебільшувати неготовність української еліти до управління державою і проведення ринкових реформ. Причина неефективності панівної верхівки не у відсутності знань і вмінь, а в небажанні акумулювати суспільні інтереси.

Період "демократичної ейфорії" в Україні тривав недовго. Уже наприкінці 1990-х авторитарні тенденції різко посилились. Внаслідок застосування адміністративного ресурсу і "брудних" технологій парламентські (1998, 2002) та президентські (1999, 2004) вибори мали щоразу більш недемократичний характер.

4.3.3. Л. Кравчук і Л. Кучма: політико-психологічні паралелі

Обговорюючи різні типи політиків, які виявились у виборчій кампанії 1994 р., про Л. Кравчука зазвичай говорили як про ідеолога, покликання котрого створити нові ідеологеми-пояснення і політичну мову для молодої держави. Натомість Л. Кучма розглядався як політик-керуючий, президент-менеджер, основна місія якого "брати участь у безпосередньому управлінні справами країни". Йому приписано схильність до конкретних дій, рішень, особистої відповідальності і нехтї до ідеології.

Походженням із селянській сім'ї, Кучма став успішним радянським керівником і директором гігантського заводу, що у СРСР був головним виробником балістичних ракет і ракетноносіїв. Будучи у 1992–1993 рр. прем'єр-міністром, розмовляв російською і більше горнувся до Москви, ніж до Заходу. Однак із 1994-го він вдався до риторики, що імпонувала західним українцям. І зробив "європейський вибір"¹. Кучма розіграв спочатку націоналістичну карту, потім перетворився у вродженого антикомуніста. Коли знавець маневру мало не втратив посаду 2001 р., то знову попався у проросійські сіті.

¹ Sneider D. [Russian leaders watch closely as Ukraine and Belarus vote](#) // Christian Science Monitor. – 1994. – 22 June; Poletz L. [Ukraine and Belarus elect new pro-russian leaders](#) // Ibid. – 12 July; Clover C. Ukraine looks east // [Financial Times](#). – 2001. – 21 January; [Ukraine's tribulations](#) // [New York Times](#). – 2001. – 20 March.

Президент Кравчук успішно задовільняв потреби корумпованого "середнього класу", що не потребував реформ. Він давав змогу заробляти шалені гроші на міжнародній торгівлі та фінансових операціях, широко відкриваючи цьому капіталові доступ до номенклатурної "прихватування". Прихід Кучми до влади схарактеризовано як "політичну перемогу промислового істеблішменту, виразника інтересів національного капіталу" — на протигагу торгово-банківському, що підтримувався політикою Кравчука.

З-поміж інших чи не найвищу оцінку отримав лідер соціалістів Олександр Мороз, котрий наближався до західного типу професійного політика і намагався інтегрувати ідеологічні функції Кравчука і менеджерські Кучми.

Шлях до влади першого президента Кравчука був стрімким і блискучим, йому випали моменти нерішучості, очікувань, періоди спритних маневрів, різкої зміни ідеології та хитань¹. Сходження Кучми було, навики, важчим, із тривалими протистояннями і болісними відступами.

Особливо все це увиразнила поява, словами [Financial Times](#), нового політичного класу — бізнесменів, а також традиціями української еліти (як і російської), пов'язаними з реформами "згори"². Ще за Кравчука утворилися лобістські угруповання (клієнти, групи тиску), які налагоджували бізнес. Проте починаючи з рубіжного 1994 р., спостерігається підвищений інтерес "нових українців" до політичних пристрастей.

Непримиренний опозиційний діяч, народний депутат Степан Хмара нагадав, що у внутрішній політиці Л. Кравчук однозначно опирався на комуністичну номенклатуру, представникам якої дозволив заповнити всі державні структури³. Тому не випадково, що на десятому році незалежності за наступного президента знову з'явилася велика група політв'язнів. Це сталося внаслідок громадських акцій непокори політичних сил, що виступили у Києві за відставку Кучми 9 березня 2001 р. Крім того, Хмара згадав про близьких друзів глави держави, котрі збагатилися державним коштом і знайшли постійне помешкання за західним кордоном.

Курс радикальних економічних реформ, зауважив у своїх біжучих споминах Леонід Кучма, можна звинувачувати лише в одному: реформи вийшли у 1994–1999 рр. не такими радикальними, як хотілося. А перший президент Леонід Кравчук занотував: внаслідок цих реформ втрати

¹ Poletz L. [Kravchuk and Kuchma, once allies, head for runoff in Ukraine](#) // Christian Science Monitor. – 1994. – 28 June; Зущик Ю. Л. Кравчук та Л. Кучма. Штрихи до психологічного портрету // Нова політика. – 1995. – Червень-липень. – С. 25-28; Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье... – С. 345-347.

² Наумкіна С., Козловська Л. Аналіз розвитку української політичної еліти у 1994–1999 рр. // Нова політика. – 1999. – № 6. – С. 34-37.

³ Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. – Київ, 2002. – С. 53, 68, 107.

держави були відчутними¹. Скажімо, у 1993 р. зовнішній борг становив 396 млн. дол., а у 2001-му — 14 млрд. дол. У 1994 р. Україна ще не була знайома з явищем заборгованої зарплатні. У 2001-му цей борг дорівнював 6,5 млрд. грн.

За президента Кравчука внутрішній валовий продукт України знизився на 22,9 %, а Кучми — ще на 24,7 % (у Велику вітчизняну війну — на 42 %)². Жоден з урядів, за винятком кабінету Пустовойтенка, не проіснував більше півтора року. Претендують на показовість відставки прем'єрів Марчука (1996) і Лазаренка (1997), яких президент усунув із суб'єктивних міркувань, бо запідозрив їх у далекоюсяжних амбіціях.

Вельми примітним був програшний для Ющенка конфлікт із пропрезидентськими фракціями 2001 р. Тоді вперше за незалежності задіяли механізм парламентської відповідальності уряду. Однак домовленості не мали довготривалості: лише для відставки. Президент перетворився на центральну фігуру політики. Мірилом реального впливу якого-небудь діяча був не його формально-правовий статус, а наближеність до президента.

Стівен Ерлангер, керівник відділення New York Times у Берліні, розмашисто прорецензував у National Interest 19 жовтня 2001 р. книгу британця Вілсона "Українці: несподівана нація" (2000). Він завершив її до зникнення журналіста Гонгадзе, коли на поверхню впливли насичені фактажем історичні джерела. Автор детально описав розвиток "продажної олігархії", її стосунки з президентами Кравчуком і Кучмою. Словами американця Гарнетта, роль наріжного каменю в арці європейської безпеки дала Україні значний імунітет від чисельних гріхів. Тому корупція і клани стали складовими політичної системи. Протягом багатьох років її відносили до найкорумпованіших країн.

У редакційному коментарі Wall Street Journal 30 липня 2004 р. зазначила, що за десятиріччя президентства Леонід Кучма зміцнив незалежність, але залишив погану спадщину: сфальсифіковані вибори, переслідування опозиціонерів, зловживання чиновників. Та у багатьох питаннях пішов назустріч Заходу (закриття ЧАЕС, відміна смертної кари)³.

Крупні західні інвестори не вступали в українську гру, позаяк бракувало потенційних можливостей для вкладення коштів. Скандальний продаж державного металургійного гіганту "Криворіжсталь" консорціуму зятя президента Пінчука і донецького магната Ахметова, ще більше утвердив репутацію України як притулку безпрецедентної корупції⁴. Ра-

¹ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. — С. 376.

² Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду. — С. 141-142, 144, 152.

³ Gnauck G. In der Ukraine wird das Ende der Ära Kutschma eingeläutet // Welt. — 2004. — 3 Juli.

⁴ S[chmi]d. U. [Luftsprünge auf schmalster Basis](#) // Neue Zürcher Zeitung. — 2004. — 20 August.

зом із тим спостерігачі розцінили влітку 2004 р. це як початок формування міжкланового альянсу після відходу Кучми¹.

На "Криворіжсталі" працювало 56 тис. чол. Комбінат виробляв 20 % усієї металургійної продукції України, зокрема 7 млн. т сталі. Запитань виникло декілька². Навіщо взагалі приватизувати комбінат, який дає гарні прибутки? Чому комбінат продали за низькою ціною — 800 млн. дол. (664 млн. євро або 442 млн. фунтів)? Реально він коштував 1,4 млрд. дол., а стартову ціну поставили 715 млн. дол. Чому обійшли міжнародні правила, вироблені Світовою організацією торгівлі?

У ринковому світі заборонено вписувати в тендер умови, які дискримінують іноземців. Натомість Фонд держмайна України невмотивовано відхилив пропозицію в 1,5 млрд. дол., яку подали базована у Лондоні фірма LNM і американська US Steel, а також пропозицію 1,2 млрд. дол. від російської "Сєверсталі". За умовами тендера претенденти мали виробляти принаймні 1 млн. т коксу в Україні. Крім переможця, лише один інвестор відповідав умовам — "Індустріальний союз Донбасу" з 750 млн. дол.

Восени 2004 р. надійшла черга і до прибуткової "Укрнафти", де 50 % акцій належали державі, а 42 % — групі "Приват" із Дніпропетровська³. Оскільки у 20 разів більшу "Криворіжсталь" купили за ціною, набагато нижчою за ринкову, то ілюзій ніхто не плекав. На президентських теледебатах 20 грудня 2004 р. Ющенко закинув докір Януковичу, в якого несподівано виявилася третина акцій "Криворіжсталі". За кілька днів Янукович пообіцяв доплатити за приватизований комбінат. Як апелював співпокупець Пінчук, за "Криворіжсталь" заплачено удвічі більше, ніж за всі разом узяті інші металургійні комбінати⁴. Це найбільш вдалий продаж державної власності за роки незалежності.

І такий аргумент. 2003 р. Рахунковою палатою України виявлено бюджетних правопорушень і неефективного використання бюджетних коштів на загальну суму 7,2 млрд. грн., що, порівняно з 1997 р., у дев'ять разів більше. Одні й ті ж самі бюджетні правопорушення повторювалися з року в рік, стали системними.

Отож із відходом Кучми закінчувалася темна епоха, повна скандалів і обмежень свободи слова⁵. Проводжали у небутття гібридний (напівав-

¹ To which Viktor, the spoils? // Economist. – 2004. – 12 August.

² Warner T. Ukraine sells off biggest steel business // Financial Times. – 2004. – 15 June; Ukraine's steel deal [Kryvorizhstal] // Ibid. – 17 June.

³ Warner T. Panicked sellers spark Ukrnafta suspension // Financial Times. – 2004. – 4 September.

⁴ Пінчук: "У нас із Ющенкою інтереси збігаються..." // Українська правда. – 2005. – 12 січня.

⁵ Vasovic A. Ukraine to probe alleged poisoning // Washington Post. – 2004. – 23 September; Riger D. Unfairies Duell // Frankfurter Rundschau. – 2004. – 25 September.

торитарний) режим або, як охрестили на Заході, blackmail state (шантажистську державу). Вона, підмітив політолог Кійт Дарден із Гарварда, ґрунтувалася на шантажі як засобу держконтролю і упокорення¹. Це — поблажливість керівників держави до корупції, інтенсивний держнагляд і вибіркове застосування законів (залякування певної еліти компроматом). Відкуплятися доводилося не тільки грошима, а й політичною покірливістю.

* * *

Наприкінці 1990-х квазіінституціональні відносини в Україні відкрили простір для псевдodemократичних маніпуляцій в авторитарних цілях. Першопричиною послужив народжений приватизацією симбіоз влади і бізнесу, що пронизав і поєднав центральні та регіональні еліти спільними інтересами і взаємозацікавленістю. Другим кроком пригнічено паростки плюралістичної демократії: імунітетом "арки європейської безпеки", нібито підвищеним поліетнічним ризиком та іншими симулякрами.

Третім відправним пунктом оформилася специфічна система, де популізм і клієнтелізм усував які-небудь серйозні конфлікти між президентом держави і політико-економічними кланами. В основу авторитаризму в Україні ліг феномен олігархії — поновлена версія фаворитизму, добре відомого у політичній історії.

І останнє, але не за значенням. Історія незалежної України поки що вичерпно дала два президентські приклади-уроки лідерства: Л. Кравчука і Л. Кучми. Обидва проводили реформи "згори". У 1991–1994 рр. правовий статус визначав реальний вплив на державні рішення (європейська константа), а в наступні роки — наближеність до президента (політичний анахронізм).

4.4. Лазаренківщина (1996–1997) та її міжнародний відгомін

У другій половині 1990-х рр. президенту Л. Кучмі справді нелегко вдавалося, за модними тоді висловами, "тримати процеси керованими, а ситуацію під контролем". Зміцніли і примножилися важливі розбіжності між регіональними бізнесовими кланами (Донбас, Крим, Дніпропетровськ, Одеса, Харків, Галичина), галузевими об'єднаннями (ВПК, нафтовики, аграрники та ін.), групами, які політично орієнтувалися на Москву, Європу, Ізраїль і т. д.

4.4.1. Олігархічні клани як складова політичної системи

Оформилися три центри регіонального впливу, які набули політичних ознак – Дніпропетровський, Донецький, Кримський. У стадії фор-

¹ Darden K. Blackmail as a tool of state domination: Ukraine under Kuchma // East European Constitutional Review. – 2001. – Vol. 10. – № 2-3; Дет.: Рябчук М. Зона відчуження. – Київ: Критика, 2004. – С. 15-17, 81, 195, 212.

мування знаходилися Західний (Львів), Київський та Південний (Одеса)¹. Тісно з ними пов'язаним суб'єктом політичного процесу виступили адміністративно-економічні об'єднання, котрих аналітики охрестили олігархічними групами чи кланами². Як зазначалося, вони виникли на успадкованій від радянських часів супермонополюній та неконкурентноспроможній економіці.

До того ж, завдання прориву на світові ринки молода держава змогла здійснити тільки через потужні фінансово-промислові осередки, що сконцентрували промислові ресурси в експортноспроможних напрямках. Історичний вибір зроблено не на користь демократичного, а олігархічного капіталізму. Проте відповідь на те, куди йде Україна, фахівець з держуправління Олексій Валевський побачив у тезі: "від тоталітаризму до ліберально-демократичного суспільства європейського типу з українською специфікою".

У побуті звикли користуватися політико-економічними термінами "олігарх", "клан", "сім'я"³. Ситуація в кланово-олігархічному середовищі постійно змінювалася. Після 1999 р., приміром, ніхто всерйоз не говорив про вплив Олександра Волкова чи Ігоря Бакаєва. Вакансії заповнили нові висуванці. До речі, Бакаєв нагромадив мільйони доларів у нерухомості, включно із маєтком у Неаполі, штат Флорида⁴. Йому, як і Волкову, заборонили в'їзд до Сполучених Штатів через причетність до відмивання грошей.

"Економікою за змовою" назвав цю модель Світовий банк⁵. Президент Кучма дбав, аби між олігархами існувала рівновага⁶, а де вони брали гроші щороку, переймалися британський журнал Eurobusiness і польський тижневик Wprost⁷. Звідти залюбки робили передруки інші мас-медіа. Так, у рейтинг-2003 до 50 багатіїв Центральної та Східної Європи потрапили 6 українців: 8 – Ринат Ахметов, 1,9 млрд. дол.; 12 – Віктор Пінчук, 1,5 млрд.; 13 – Ігор Коломойський, 1,5 млрд.; 24 – Олександр Ярославський, 850 млн.; 36 – Сергій Тарута, 700 млн.; 50 – Віктор Медведчук, 400 млн.

¹ Валевський О. Державна політика в Україні. – С. 97, 119-120, 238.

² Див. хоча б: L'Ukraine prisonnière de son oligarchie: L'homme le plus riche du pays. Le clan de Dnepropetrovsk; De la "fierté d'être un oligarque". Le clan de Kiev; Une famille très dynamique. Le clan Poroshenko; Subtil mélange de politique et d'affaires. Le clan de Khorochovsky; Dans l'ombre du Premier ministre. Le clan de Donetsk // Tribune. – 2003. – 2 mai.

³ Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – С. 325.

⁴ Tyler P. [From under a couch, an effort to stop Ukraine corruption](#) // [New York Times](#). – 2001. – 26 February; International Herald Tribune. – 2001. – 28 February.

⁵ Brüggemann M. Ukraine: Die verfeindeten Clans // Handelsblatt. – 2004. – 21 November.

⁶ Бондаренко К. Хто й чим володіє в Україні // [Львівська газета](#). – 2003. – 17 липня.

⁷ Wschód biznesu — pełny ranking 50 // Wprost. – 2003. – 10 sierpnia.

Переможні три місяці посіли росіяни Михайло Ходорковський (8,3 млрд.), Роман Абрамович (7,5 млрд.) і Михайло Фрідман (6,7 млрд.). Перший українець — на восьмій сходинці: Ахметов за рік збагатів на 200 млн. Медведчук у 2002 р. був 18-м (800 млн.), на половину його статки зменшив конфлікт із партнером Григоришиним. Між іншим, "Енергетичний стандарт" Григоришина інвестував 200 млн. дол. у 8 енергетичних підприємств України¹. А у приватизований 2000 р. Одеський масложировий комбінат вкладено 12 млн. дол. Через два роки комбінату належало вже 28 % українського ринку маргарину.

За рік українців було п'ятеро серед 50 магнатів (29 росіян, 5 румун, 4 поляків, 3 сербів, 2 чехи і 2 болгари). Медведчук не потрапив у рейтинг не тому, що став біднішим — конкуренти значно збагатіли (Свобода, 27 вересня 2004 р.). На 6 місце поставили Ахметова (за рік удвічі збільшив свої капітали — до 3,5 млрд. дол.), 10-е — Пінчука (2,5 млрд.), 12-е — Коломойського (2,2 млрд.), 15-е — Таруту (1,9 млрд.), 27-е — Ярославського (850 млн.). Wprost зазначив, що олігархи боялися відходу Кучми, котрий оберігав їхні інтереси. Деякі намагалися переправити капітали до ЄС, зокрема через Польщу. Сергій Тарута пробував придбати металургійний завод у Ченстохові.

Особливо відкрито демонстрували претензії на адміністративні ресурси київський, дніпропетровський і донецький клани². Вони конкурували за вплив на президента, всіляко демонструючи лояльність. Західні видання не пошкодували місця для портретів лідерів цих груп, зокрема, Рината Ахметова з Донецька³, Віктора Медведчука і Григорія Суркіса з Києва⁴ та ін. Не обійшлося і без розгорнутих персональних біографій, книг сповідального характеру⁵.

Ужинок розмаїтих "скандалів державної ваги" вийшов чималим⁶. Стосувалися вони висококорангових службовців і впливових бізнес-

¹ Starobin P., Olearchyk R. Dashed hopes for Ukraine's economy? // [Business Week](#). – 2002. – 25 November.

² Pflimlin E. Ukraine, une société bloquée // [Monde Diplomatique](#). – 1998. – Mai; Rybak A. Die Marionette von Kiew // [Financial Times Deutschland](#). – 2001. – 22 Mai.

³ Clover C. Magnate with an ambitious goal // [Financial Times](#). – 2001. – 11 July; Brennan D. Ukraine's Mr Big and Scottish exile in Donetsk plot // [Scotland on Sunday](#). – 2004. – 17 October.

⁴ Grigori Surkis. Kiews Kicker-Oligarch // [Neue Zürcher Zeitung](#). – 2001. – 28 August; Feduschak N. Oligarchs point way to Ukraine's future // [Washington Times](#). – 2002. – 10 February.

⁵ Ротт Ю. Олигарх. Вадим Рабинович: правда и вымысел / Пер. с нем. – Киев: CN-Столичные новости, 2001. – 240 с. Відг.: Vadim Rabinovich: "[In der Ukraine ist der Staat der Verlierer](#)" // [Welt](#). – 2000. – 16 Juni; Ein Oligarch packt aus // [Schweriner Volkszeitung](#). – 2001. – 11 Mai.

⁶ Узагальн.: Скандали государственного значения // Украина криминальная. – 2001. – Август ([www.cripo.com.ua](#)).

менів. Подеколи навіть доходили до суду і припинялися: спрямовані на Л. Кравчука — "справа Паливоди" (1995–1998), в. о. прем'єра Ю. Звягільського — "оборудка з авіаційним бензином" (1995–1996)¹, спікера О. Мороза — "справа Боженара" (1996–1997), першого віце-спікера О. Ткаченка — "Земля і люди" (1995), віце-прем'єра Л. Козаченка (2003). Усе завершилося благополучно, за винятком кількох епізодів на стику із західними демократіями — "відмивання брудних грошей" прем'єром Лазаренком (1999–2005), "розкрадання коштів остарбайтерів" президентом "Градобанку" В. Жердицьким (2000–2004).

Крім того, матеріали на радника президента України, народного депутата О. Волкова передали до бельгійського суду. Він у травні 1996 р. власноручно підписав контракт в якості покупця виставкового салону, гаража, вілли і басейну у м. Беверен-Мелселе за 615 тис. дол. (Свобода, 20 лютого 2001 р., 14 червня 2002 р.). Женевські слідчі у березні 1997 р. арештували всі західні рахунки Волкова (Soir, 17 квітня 2001 р.).

Не випадково усіх прем'єр-міністрів України журналісти дотепно розділили на дві категорії: хто вже відбув покарання і у кого ще все попереду². Враховувалися життєписи Лазаренка і Януковича. Перший потрапив на лаву підсудних у розквіті сил, а другий двічі замолоду.

Доки Віктор Янукович не став прем'єром у листопаді 2002 р., він не включав два терміни ув'язнення в жодну з опублікованих біографій. Це стало тягарем у його президентській кампанії. Daily Telegraph підкреслила, що у розвинутих країнах подібне ставить жирний хрест на політичному майбутньому, проте у колишньому СРСР викликає значно менше резонансу³. Як зауважено у International Herald Tribune, Янукович взагалі не підійшов би на жодний державний пост у будь-якій країні, що себе поважає⁴.

Навіть міністерство закордонних справ України на запит народного депутата проаналізувало офіційні джерела про чинне керівництво іноземних держав (Українська правда, 4 листопада 2004 р.). У біографічних відомостях монархів, президентів і прем'єрів не згадувалося скоєння кримінальних злочинів, погашені чи скасовані кримінальні справи.

У травні 2004 р. голова Донецького апеляційного суду нарешті повідомив статті, за якими позбавлявся волі Янукович⁵. У 1967 р. — за ст. 141

¹ Про хабарництво команди Звягільського настирливо, але безрезультатно інформували президента Кравчука: Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежське... — С. 218.

² Бойко В. Курс кримінального прем'єрознавства // Українська правда. — 2004. — 10 травня.

³ Strauss J. Ukrainian campaign tainted by violence // Daily Telegraph. — 2004. — 27 October.

⁴ Lieven A. Ukraine and Europe: A shotgun wedding is bound to fail // International Herald Tribune. — 2004. — 21 December.

⁵ Оприлюднено статті, за якими було засуджено Віктора Януковича // [Кореспондент](#). — 2004. — 26 травня.

ч. 2 на 3 роки за грабіж, а у 1970 р. — за ст. 102 на 2 роки за тяжкі тілесні ушкодження. У 1978 р. за клопотанням депутата Верховної Ради СРСР, льотчика-космонавта Георгія Берегового ці справи розглянула президія Донецького обласного суду. Вона двома постановами скасувала вироки і закрила провадження за відсутністю складу злочину. Оригінали постанов журналістам не показали, позаяк вони містили інформацію про приватне життя. Так само не познайомили з клопотанням покійного Берегового.

В "Українську правду" потрапила виписка з головного інформаційного центру МВС Росії від 15 вересня 2004 р.¹ У документі не йшлося про відміну судових рішень. Виключалося, що матеріали президії Донецького облсуду за 26 років не змогли доїхати до Москви. За "грабеж, сопряженный с насилем или по предварительному сговору с группой лиц" Янукович відбув покарання з 15 грудня 1967 до 6 червня 1969 р. Його звільнили умовно-достроково, скоротивши трирічне ув'язнення на 1 рік 4 місяці 24 дні. Вдруге майбутній прем'єр і кандидат у президенти потрапив у в'язницю за "умышленные средней тяжести телесные повреждения". І відбув увесь термін — з 8 червня 1970 до 8 червня 1972 р.

Прокоментував свої юначі каверзи і глава президентської адміністрації Віктор Медведчук. Він просив запам'ятати принципове для його біографії юридичне формулювання про закриття кримінальної справи за відсутністю складу злочину. Це означає, що 1973 р. мала місце судова помилка². Роз'яснення підкріплювалося задоволеним судовим позовом до Чобіта, автора скандальної книги "Нарцис".

Гучні корупційні процеси ніколи не проходили в самій Україні. Високих українських посадовців судили у Німеччині, Швейцарії, Бельгії та США. Навіть спонсор республіканців, екс-посол в Австрії Рональд Лаудер влітку 2001 р. знаходився під розслідуванням за хабар у розмірі 1 млн. дол. за ліцензію на телеканал "Студія 1+1"³.

Загалом українська система корупції дістала назву "шахматка": впливові підприємливі люди ставали монополістами на важливих ринках завдяки тісним зв'язкам з урядом⁴. Часто спалахували скандали, позаяк чимало правоохоронців добросовісно виконували свої обов'язки. Так, Олексій Донський чотири роки працював у прокуратурі Києва. Він повідомив британському часопису Independent, що 2000 р. розслідував звинувачення державної компанії "Нафтогаз України" у крадіжці (незаконному переказі за кордон) 42 млн. 373 тис. 89 амер. дол. 71 цента⁵.

¹ Кримінальна справа Януковича знайшлася у Москві // Українська правда. — 2004. — 19 листопада.

² Медведчук В. Читачам "Української правди" // Українська правда. — 2004. — 2 червня.

³ Bonner R. Lauder media company faces U. S. inquiry // [New York Times](#). — 2001. — 11 June.

⁴ Nougayrède N. Ukraine: Corruptions // Monde. — 2000. — 21 septembre.

Компанія заробляла на російському газі у шахрайський спосіб: крала транзитний або перепродувала вже оплачений з держбюджету. Слідчий простежив рахунки у США, Бельгії, Латвії та Ізраїлі. Гроші надходили туди через "Укргазбанк" на підставних осіб. Три рахунки контролювали особисто керівником "Нафтогазу" Ігорем Бакаєм. Більшість коштів опинилися у виборчих фондах президента Кучми в 1999 р. Врешті-решт 26-річного Донського звільнили, однак він передав документи до парламентського комітету. Досудове слідство продовжилося.

4.4.2. Трикутник Марчук–Лазаренко–Кучма

Свого часу Леонід Кучма не пошкодував гострих критичних оцінок двох своїх прем'єрів Євгена Марчука і Павла Лазаренка. Першого тривала робота в КДБ навчила збирати інформацію, на підставі якої приймалися рішення іншими посадовими особами. Застосовувати зібране в інтересах економіки він не зумів, бо "економіка — не література й живопис, і навіть не держбезпека"¹. Кучма витратив доволі енергії на боротьбу за владу з Марчуком, котрий у грудні 1995 р. безуспішно намагався розмежувати завдання глави держави і кабінету міністрів². Коли президент боровся за проєкт нової конституції, прем'єр і не обмовився про його підтримку.

Тоді у політичному сенсі Марчук, вільно спілкуючись англійською і німецькою, був загадкою. Він став причетним до появи в уряді Лазаренка в якості першого віце-прем'єра, щоб "прикрити відсутність власного господарського досвіду"³. Те саме пригадав і перший президент Кравчук⁴. Доречно зауважити: "Про найголовніше" побачило світ до президентських виборів 31 жовтня 1999 р., на яких Кучма і Марчук конкурували.

На паралелі з'явився найбільш системний критичний аналіз того, що накоїв 1994–1999 рр. президент⁵. Приміром, за економічними показниками внаслідок "курсу реформ" Україна опинилась у Центральній Африці. Зовнішній борг змінився: із 3,624 млрд. дол. (1994 р.) на 12,4 млрд. (1999 р.). Якщо 1994-го Україна входила в групу розвинених країн (54 місце), то за п'ять років опинилась на 102-й сходинці.

Перед повторним голосуванням (другим туром) 1999-го Марчука призначено секретарем Ради національної безпеки і оборони. Відносини, здавалося, непримиримих опонентів знову вирівнялися.

⁵ Krushelnysky A., Lozowy I. [Ukraine official "sacked for exposing government fraud"](#) // Independent. – 2004. – 7 September.

¹ Кучма Л. Про найголовніше. – С. 88-91.

² Rupert J. Ukrainian premier dismissed // Washington Post. – 1996. – 28 May.

³ Кучма Л. Про найголовніше. – С. 93-95.

⁴ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С. 315.

⁵ Марчук С. П'ять років української трагедії...; Витяги: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. IX. – С. 505-543.

У липні 1996 р. за Лазаренка при затвердженні прем'єром проголосувало 344 депутати або на 29 більше, ніж за Конституцію (315). Нагадаємо: у жовтні 1992 р. кандидатуру Кучми на посаду прем'єр-міністра підтримало 316 народних обранців. Подальша "кипуча" діяльність голови уряду Лазаренка афористично вмістилась в інвективі уявного запитання онука Романа: "Діду, а що ти вважаєш найбільшою у своєму житті помилкою?"

Формулювання указу президента про відставку за станом здоров'я теж виявилось помилковим. Основою зловживань і махінацій стали бартерні операції. "Лазаренко – талановита людина, але у нього суто кримінально-номенклатурний талант"¹, тобто вміння зробити з будь-якої посади прибуткове місце. Інша сторона трактувала цей конфлікт як тривале протистояння людей з різними поглядами на розвиток інститутів влади і економіки². Кучма завжди виступав за концентрацію повноважень у руках президента, Лазаренко — за максимальну участь у формуванні виконавчої влади представницьких органів і парламентсько-президентську республіку.

Спочатку все виглядало в унісон і прозаїчно. 26 грудня 1996 р. **Monde** подала боротьбу кланів у верхніх ешелонах через призму тандему Кучма–Лазаренко. Останній 16 липня на Рибальському острові в Києві на шляху в аеропорт ледве уник замаху, здійсненого начебто за рішучу боротьбу з вугільними "гіньовиками"³. Сам потерпілий з'ясував, що вибух під машиною санкціонували наближені до президента. Вони не мали "донецького коріння". Із прем'єром того року опоненти пов'язували кілька резонансних подій. 3 листопада загинув депутат і бізнесмен Євген Щербань в аеропорту Донецька. 10 грудня втратив роботу глава президентської адміністрації Дмитро Табачник.

Усього за рік Лазаренко став символом усіх помилок уряду, бо всюди від ринку зернових до енергетики приносив добробут нації на вівтар особистого інтересу⁴. Перебуваючи в травні 1997 р. у США, Кучма виправдовувався: приїжджають в Україну зі 100 дол., а хочуть поїхати з мільйоном і "піднімають страшний шум, коли в них це не вдається"⁵.

¹ Кучма Л. Про найголовніше. – С. 93, 99.

² Павло Лазаренко: "Мене, тодішнього прем'єр-міністра, Кучма "поставив на лічильник" // Українська правда. – 2004. – 28 грудня.

³ Rupert J. Ukrainian premier unhurt in bombing // Washington Post. – 1996. – 17 July; [Ukraine premier injured in blast](#) // Daily Telegraph. – 1996. – 17 July; Boustany N. Watching out for bombers and miners // Ibid. – 26 July.

⁴ Greenwald I. [Foreign investors in Ukraine face rampant corruption](#) // Christian Science Monitor. – 1997. – 3 January; Corruption in Ukraine // Washington Times. – 1997. – 9 May; [Freeland C. Chink of light in Ukraine economy](#) // [Financial Times](#). – 1997. – 7 July.

⁵ Lardner G. Congressional opposition rises to aid for Ukraine // Washington Post. – 1997. – 10 May; Dobbs M., Lardner G. U. S. Urges Ukrainian president to pick up

Лазаренко ж розвіював чутки про корупцію під час п'ятиденної подорожі Канадою. Він спростував, що у 1996 р. урядовці заробили майже 700 млн. дол., закупивши пшеницю за штучно заниженими цінами і продавши за світовими. Аби подолати негативне публісیتی на Заході, уряд за 240 тис. дол. найняв американську піар-компанію (Globe and Mail, 12 червня 1997 р.).

Згодом экс-прем'єр уперто заперечував неофіційний заробіток 260 млн. дол. в "Єдиних енергетичних системах" Юлії Тимошенко. Фірма одержала ліцензію на імпорт російського газу за низькою державною ціною і продавала за вищою. Успішний бізнесмен К. Григоришин роз'яснив схемі Лазаренка у [Financial Times](#) 20 жовтня 2000 р.: Росія продавала в Європу газ по 60 дол. за тисячу кубометрів, а українські споживачі купували на 20 дол. дорожче¹. Росії платили бартером, причому товари брали по 40 дол., оцінювали у 80, а різницю відправляли у надійну схованку.

У різний час Ю. Тимошенко називали неоднаково: газова принцеса, найбагатша жінка України, наймолодший віце-прем'єр, залізна леді опозиції, людина, котра мало не змістила президента Кучму. Працівники прокуратури її забрали у розпал "касетного скандалу" з розкішної дачі, у т. ч. за хабар прем'єру Лазаренку в розмірі 70 млн. дол. ([Berliner Zeitung](#), 15 лютого 2001 р.). Але нічого не довели.

Несподівана хвороба і призупинення повноважень Лазаренка нагадало оглядачу Wall Street Journal Метью Камінському (23 червня 1997 р.) покарання в радянському стилі. Це співпало з офіційним візитом представників МВФ, які відклали надання Україні кредиту 2,5 млрд. дол. Зі свого боку 24 червня 1997 р. держдепартамент заявив, що не вимагав відставки. Пізніше журналіст дав покази у суді щодо цієї статті². Лазаренко ще раз наполіг, що у нього, крім задекларованої тоді річної зарплатні (5 тис. дол.), не було жодних ділових, а тим більше тінювих інтересів.

Доречно зауважити, що "справа Лазаренка" відобразила американську стратегію "інформаційного тиску через треті країни", як засіб впливу на кадрову політику Києва³. При усуненні прем'єра ефективно спрацювала тимчасова коаліція з держав, які мали бізнес-інтереси в Україні. Їх не задовільняли урядові дії у сфері комунікацій, зв'язку і енергетики.

Вашингтон задіяв дану коаліцію з метою уникнення прямих звинувачень щодо втручання у чужі внутрішні справи. Ця безпрецедентна акція засвідчила, що взаємодія інформаційних структур з урядом і промисловими корпораціями наприкінці ХХ ст. набула майже бездоганних форм і часто за-

pace of economic reform // Ibid. – 17 May.

¹ Clover C. Ukraine energy sell-off threatened // Financial Times. – 2000. – 20 October.

² Kaminski M. [The strange career of Pavlo Lazarenko](#) // [Wall Street Journal](#). – 2004. – 17 May.

³ Наджос А. Інформаційні стратегії впливу американської преси на соціально-політичний процес в Україні. – С. 15-17.

стосовувалася істеблїшментом США у контактах з іноземними партнерами.

Розчерком пера Кучма підвів ризику під протистоянням із 44-річним прем'єром, якого призначив на посаду лише рік тому. Він вельми швидко виростав сильним опонентом на виборах¹. Обоє вийшли з дніпропетровського клану, проте в Лазаренка склалися кращі стосунки з "творцями королів" (Welt, 24 червня 1997 р.).

Отак інший дніпропетровець, прихильник адміністративних методів радянського стилю Валерій Пустовойтенко став сьомим главою уряду за шість років незалежності (Los Angeles Times, 17 липня 1997 р.). МВФ притримав кредит 3 млрд. дол. до очевидності просування реформ. Крім віце-прем'єра Тигипка, у поновлену команду реформаторів увійшли міністри фінансів, економіки і юстиції, а також голова Нацбанку. Серед їх ініціатив: скорочення ліцензій у бізнесі з 87 до 34, введення тендерів на держконтракти понад 5 тис. дол., скорочення міністерств і комітетів із 97 до 15, прямий розподіл казначейством бюджетних коштів.

У березні 1998 р. генеральна прокуратура просила зняти депутатську недоторканність із Павла Лазаренка. У свою чергу він звинуватив прем'єра Пустовойтенка в крадіжці 40 млн. дол. при реконструкції палацу "Україна" і перевитраті 6 млн. дол. при ремонті урядового літака Ту-134. Натомість міністерство інформації зупинило Лазаренковий щоденник "Правда України" (українсько-антигуанське СП) за реєстраційні гріхи.

У грудні 1998 р. Лазаренко провів 15 днів у швейцарській в'язниці, звідки звільнився під заклад у 4 млн. франків. Пізніше женевська прокуратура вже не змогла домогтися екстрадиції в Швейцарію, де його засудили на 18 місяців позбавлення волі умовно². Швейцарський уряд повернув Україні 6,5 млн. дол., конфіскованих на рахунках Лазаренка. Ще на 6 млн. його оштрафували (Українська правда, 23 грудня 2004 р.).

У нью-йоркському аеропорту ім. Кеннеді 19 лютого 1999 р. лідер парламентської фракції "Громада" попросив політичного притулку. На той момент його троє дітей училися в американських університетах³. П. Лазаренко на посаді прем'єра (травень 1996 – липень 1997) офіційно заробив менше 10 тис. дол. (із них 9397 грн. або 5050 дол. у 1996 р.). Але за

¹ Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – С. 318-319, 428-440.

² Arsever S. Un ex-ministre ukrainien devant le juge pour une affaire de blanchiment // [Temps](#). – 1998. – 4 décembre; Coumarians P. Des Ukrainiens manifestent devant l'ambassade suisse à Kiev // Ibid. – 8 décembre; Masmajan D. Le TF donne son aval à l'entraide judiciaire dans l'affaire Lazarenko // [Ibid.](#) – 1999. – 31 juillet; Benoit-Godet S. Deux banques suisses citées dans l'affaire Lazarenko // Ibid. – 18 août.

³ Ukraine asks U. S. to return its ex-leader // [Washington Post](#). – 1999. – 21 February; Ukrainian ex-leader awaits U. S. immigration ruling // Ibid. – 23 February; Die Ukraine dringt auf Auslieferung Lasarenkos // Neue Zürcher Zeitung. – 1999. – 25 Februar; Wines M. Ukraine's ex-premier says he's closer to gaining U. S. asylum // [New York Times](#). – 1999. – 5 March.

кілька років завдяки серії трансфертів через рахунки в Україні, Швейцарії, США, Нідерландах, Карибах, Гібралтарі він спромігся "зірвати" більше 800 млн. дол. ([Berliner Zeitung](#), 4 грудня 2001 р.).

Масштаби найвідомішого українця у світі, образно кажучи, вражають наповал. Так, у 6,7 млн. дол. готівкою Лазаренку обійшлася 20-акрова садиба з двома майданчиками для гелікоптерів і п'ятьма басейнами у Новато, що північніше Сан-Франциско¹. Її американський уряд намірився конфіскувати, але власник вирішив продати сам, причому за ціною вдвічі вищою (12 млн.), ніж купив. Його "побратим" Петро Кириченко мав у США особняк за 11 млн. дол., два квартирні комплекси за 5,3 млн., кондомініум за 3 млн. і яхту².

4.4.3. Суспільно-політичне коріння "лазаренківщини"

Колишнього прем'єра звинуватили у відмиванні 114 млн. дол. Влітку 2003 р. під заставу 86 млн. він вийшов із федеральної в'язниці каліфорнійського містечка Дублін. Носив електронний браслет, цілодобово залишаючись під наглядом. За його статок, що утримувався на рахунках в Антигуа і Литві, йшла запекла судова боротьба. Буквально цілодобово звинувачений по телефону слухав допити свідків у Росії, Нідерландах, Ізраїлі та Кіпрі. Суд у Сан-Франциско розпочався аж у березні 2004 р.

7 травня 2004 р. федеральний суддя, який вів процес "США проти Павла Лазаренка", відхилив майже половину обвинувачень (24 з 53 пунктів)³. Прокуратура США не змогла довести їх за шість тижнів суду. Обвинувачення, що залишилися, могли привести до 5-річного ув'язнення. Лазаренко на той час провів у в'язниці вже чотири роки.

3 червня 2004 р. суд присяжних штату Каліфорнія визнав його винним у використанні службового становища для вимагання грошей і відмивання їх через банки у Каліфорнії⁴. Серед типових форм зловживань були державна закупівля неіснуючого зерна і продаж худоби за безцінь із привласненням різниці. Обвинувачений не визнав себе винним і подав апеляцію.

Із часів панамця Мануеля Нор'єги (1992) для американського суду Лазаренко став першим представником іноземних урядів. За його прем'єрства Україна була третім отримувачем фінансової допомоги США і стержнем у великому плані утворити зону демократичного благополуччя

¹ O'Brien T. [A palace fit for a fugitive and Ukraine's ex-premier](#) // [New York Times](#). – 1999. – 1 September; Matier P., Ross A. \$ 86 million bail gets prisoner new digs in S. F. // [San Francisco Chronicle](#). – 2003. – 19 October.

² Kane J., Warner T. Jury weighs case against Ukraine's ex-PM // [Financial Times](#). – 2004. – 16 April.

³ Egelko B. Judge narrows Ukraine case // [San Francisco Chronicle](#). – 2004. – 8 May.

⁴ Egelko B. [Former Ukraine prime minister convicted in S. F.](#) // [San Francisco Chronicle](#). – 2004. – 4 June; Kane J., Warner T. Ukraine's ex-PM found guilty in US of money-laundering // [Financial Times](#). – 2004. – 4 June.

на пострадянських теренах. Нарешті прояснилися причини провалу проекту¹. Завдячуючи прокуратурі, історики змогли заглянути за куліси. Всі здогадувалися, що наділені владою заробляють мільйони. І виявилось як.

На думку довголітнього радника президента України Анатолія Гальчинського, "лазаренківщина" є однією з форм олігархії — особливого типу "панування", що органічно поєднав у собі не лише тіньову, а й легітимну владу². Соціальною базою вітчизняних олігархічних структур стала колишня партійно-радянська номенклатура, що мала доступ до фінансових ресурсів і через тіньові механізми здійснювала фактичний контроль за ключовими сферами економічної діяльності. Як наслідок, Україна схилилася до встановлення етатистського деідеологізованого режиму.

В українсько-канадському виданні зазначена тенденція охарактеризована як формальне посилення на важливість глобальних завдань розбудови державності (в етатистському розумінні) та демократичних перетворень (в охлократичному сенсі)³. Це знімало відповідальність з державних службовців і давало змогу задовільняти вузькокланові інтереси.

Власне кажучи, президенти стали носіями різних концепцій державотворення. Леонід Кравчук виступив теоретиком етатизму ("розбудови державності"), а Леонід Кучма відразу ж нахилився до "економічного прагматизму", шукаючи політичного та ідеологічного підґрунтя в проголошеному курсі реформ⁴. Штучності та відірваності від реалій обом доктринам не бракувало, проте вони прагнули вивільнити суспільство з ідеологічного карантину, націлюючи на повноцінні взаємозв'язки зі світом.

Водночас це парадоксальним чином засвідчило зближення політичної та соціально-економічної систем України і Росії: посилення авторитарних тенденцій, відсутність розвинутої партійної системи, економічний розвиток за планом "Третього шляху" або "Нового третього світу" (між соціалістичною плановою економікою і вільним ринком)⁵. Такий постсоціалістичний феномен обумовлювався також і тим, що ділові інтереси впливових власників (олігархів) часто не збігалися зі стратегічними інтересами держави.

Зазвичай поняттям "адміністративний ресурс" позначають використання посадовою особою повноважень, делегованих їй державою, для цілей, що не входять до сфери її службових обов'язків⁶. Вплив адмінре-

¹ Kaminski M. [The strange career of Pavlo Lazarenko](#) // [Wall Street Journal](#). – 2004. – 17 May.

² Гальчинський А. Суперечності реформ. – С. 149-150, 156.

³ Україна на перехідному етапі: Політика. Економіка. Культура / Упорядк. Т. Степанкової, П. Дуткевича, М. Гхош. – Київ: Академія, 1997. – С. 22, 40, 55.

⁴ [A "pragmatic" Ukraine?](#) // [Christian Science Monitor](#). – 1994. – 21 July; Marks S. [Ukraine's president under pressure to deliver on pledges](#) // [Ibid](#). – 2 August; Poletz L. [Ukraine grapples with reform to pull it out of an economic](#) // [Ibid](#). – 19 August.

⁵ Бульбенюк С. Десятиріччя здійснення системної модернізації в Україні та Росії // [Людина і політика](#). – 2002. – № 1. – С. 33-40.

⁶ Валевський О. Державна політика в Україні. – С. 11, 59-60.

сурсу на суспільні процеси в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. не обмежувався тільки виборчими кампаніями для досягнення потрібного результату голосування. В економічній сфері — режим пільг і протекціонізму, розподіл бюджетних коштів для "своїх" кампаній тощо.

Наближені до адмінресурсу займалися не так бізнесом, як вимаганням грошей від підприємців за можливість працювати. Локальні рекетирські схеми початку 1990-х дістали вдосконалену обгортку і ґрунтовне прикриття. Соціально-політичним явищем стала корупція. Масовості набуло одержання матеріальних цінностей, послуг чи пільг шляхом використання службового становища посадовими особами законодавчої, виконавчої та судової влади, громадських об'єднань, установ і організацій господарського управління всіх форм власності.

У 1991–1998 рр. Верховна Рада 23 рази розглядала питання посилення боротьби зі злочинністю, президент видав 16 відповідних указів і розпоряджень, затверджено ряд програм, у т. ч. Національну програму боротьби з корупцією¹. Утворено навіть Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при президентові. Належних результатів, здавалося, ніхто й не чекав.

Адмінресурс означив деградацію держуправління. За підрахунками на травень 2001 р., загальна сума надходжень, не отриманих за кілька років бюджетом у результаті надання юридичним особам податкових і фінансових пільг, склала 35 млрд. грн. Для порівняння: у 2001 р. держбюджет становив 42 млрд. грн. Останнім жестом прем'єра Ющенка було скасування 259 постанов попередніх урядів, які надавали різні пільги. Але в травні 2001 р. 10 % території України займали вільні економічні зони, де діяли пільгові умови.

2 липня 2004 р. Володимир Литвин, закриваючи п'яту сесію Верховної Ради, наголосив на необхідності відокремити бізнес від влади на усіх рівнях, бо "рано чи пізно Україна прийде до ідеї антиолігархічного перевороту". І це вже не було голосом волаючого у пустелі.

* * *

У другій половині 1990-х рр. корупційні скандали державного масштабу стають неодмінним історико-політичним тлом розвитку українського суспільства. Проте, по-перше, неурядові фундації, судові та правоохоронні органи країн Заходу виступили вагомим стримуючим фактором сповзання України за межу недемократичних тенденцій.

По-друге, утверджується олігархічна практика легального і тіньового впливу на державну владу задля монополізації високоприбуткових ринків. По-третє, "лазаренківщина" — всього-на-всього вершина айсберга тектонічних змін в Україні на початку руху до ринкової економі-

¹ Невмержицький Є. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук. — Київ, 1999. — С. 11-13.

ки. Самраз тоді політична верхівка через адмінресурс дала протилежну трактовку такій ключовій цінності західної цивілізації як соціальна справедливість.

4.5. Політична криза (листопад 2000 – травень 2001 рр.)

"Кучмагейт", "тейпгейт", "аудіовійна", "касетний скандал", "політичний Чорнобиль", "справа Гонгадзе" — гучні назви бурхливих історичних подій¹. Політична криза, пов'язана із зниклим журналістом, стала своєрідним тестом на зрілість і потенціал громадянського суспільства в Україні кінця XX – початку XXI ст.² Експертиза Федерального бюро розслідувань США у травні 2001 р. підтвердила, що знайдене "таращанське тіло" є прахом Георгія Гонгадзе. За півроку до того, в листопаді 2000 р., опозиція оприлюднила аудіозаписи, зміст яких припускав можливість співучасть президента і ключових фігур керівництва країни у вбивстві. Але криза вийшла далеко за межі першопричини.

Тоді ж у Перу майже щоденно викривали хабарництво оточення президента Альберто Фухіморі, котрий заховався в Японії. Інші посадові особи опинилися під слідством, завдяки відеозаписам, вилученим у керівника розвідки Владіміро Монтесіноса³. Ховаючи приховані камери за дзеркалами, він зняв тисячі касет, що викрили цинізм і корупцію режиму Фухіморі. Подібне пережила Україна, де її глава також потрапив у список авторитарних "касетних правителів". "Внутрішнє" стеження перевищило загрозу "зовнішньої" преси, яку нещадно приборкували в обох випадках. У середині січня 2001 р. Філіппіни позбулися корумпованого президента Джозефа Естради. У Манілі його відставки домагалися півмільйона демонстрантів.

4.5.1. Мотиви і причини

2000 р. розпочався у січні з міжусобиці в парламенті. 20 січня 260 депутатів правого крила намагались проголосувати за відставку лівого спікера. Президент підтримав протестуючих і визнав їх рішення, ухвалене не в стінах парламенту. Квітневий референдум розкритикували не лише опозиціонери, а й міжнародні спостерігачі.

¹ Ein "Watergate-Skandal" in der Ukraine? // Neue Zürcher Zeitung. – 2000. – 12 Dezember; Peterson S. Ukraine's simmering "Watergate" // Christian Science Monitor. – 2000. – 12 December; Shargorodsky S. Ukraine president accused // Washington Post. – 2000. – 12 December; LaFraniere S. Opponents allege Ukraine's Kuchma linked to killing // Ibid. – 21 December.

² Aslund A. Crossroads in Ukraine // Washington Post. – 2000. – 26 December; Aslund A. Kuchma murder scandal could boost democracy in Ukraine // New York Times; International Herald Tribune. – 2000. – 27 December.

³ On tape: Paranoia // USA Today. – 2001. – 15 March.

Вітчизняні фахівці трактували згадані події як нову конституційну кризу, що вилилася у чергове протистояння між парламентом і главою держави. Вона розпочалася з "оксамитових перетворень" у січні і намагався відчутно послабити парламентаризм змінами Конституції за результатами референдуму 16 квітня. За півроку, 16 жовтня 2000 р., Венеційська комісія (моніторинговий комітет ПАРЄ) оприлюднила відповідні висновки, де висловила негативне ставлення до скасування депутатського імунітету і т. ін.

Кульмінацією кризи, твердять академічні вчені (автори розділу В. Погорілко, В. Федоренко), став "гейпгейт"¹. Розслідуванням обставин загибелі Гонгадзе займалася спеціальна парламентська комісія під головуванням Олександра Лавриновича, котрого невдовзі президент призначив міністром юстиції.

Поява касет спричинила низку політичних і корупційних скандалів. Впала підозра на олігархів, які не виявили ентузіазму з приводу реформ, що загрожували їхнім статкам. Вони грали завелику роль у політиці та зосередили в своїх руках багато засобів інформації. Це ускладнило проведення чесних виборів. Однак за десять років незалежного розвитку Україна досягла важливої віхи: сама визначала своє майбутнє². Це, так би мовити, американська точку зору.

Слушним є коментар екс-президента Кравчука. Брак цивілізованих стосунків між владою і опозицією, демократизму у вчинках влади і конструктиву в діях опозиції став дійсною причиною глибокої кризи, з якої не могли вибратися майже рік. Відсутність сильної опозиції означало і слабкість влади, що показала себе вразливою до критики, позбавленою постійного відчуття відповідальності, хоч зовні виглядала грізно. У цьому крилася причина, "магнітофонні плівки" послужили приводом³. Рабська психологія оточення дозволила президентові відчувати себе володарем, якому подобалася смиренність свити.

Дмитро Чобіт, народний депутат трьох скликань (1990–2002), подав у хронологічній послідовності перебіг найгучнішого скандалу новітньої України. Також ідеться про справу віце-прем'єра Тимошенко і обставини смерті опозиційного лідера Чорновола⁴. Джерельну вагу авторських апеляцій підсилили оприлюднені в додатку публікації Г. Гонгадзе, заяви Кучми і політичних партій, виступи окремих діячів і матері зниклого журналіста Лесі Гонгадзе, розшифровані записи з архіву майора Мельниченка, фотодокументи і т. п.

¹ Державотворення і правотворення в Україні. – С. 386-388.

² Pascual C., Pifer S. Ukraine's bid for a decisive place in history // Washington Quarterly. – 2002. – Vol. 25. – № 1.

³ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С. 192, 196, 313, 352.

⁴ Чобіт Д. Час підлої влади, або Чи є "Справа Гонгадзе" справою Кучми. – Київ–Броди: Просвіта, 2001. – 332 с.

У кожному ключовому епізоді існує безліч контроверсних суджень. Але даний витримав найбільший резонанс, терзаючи загадками. Упродовж року за справою пильно слідкувала київська газета "2000". Її співрозмовниками стали Мирослава і Леся Гонгадзе, Олександр Мороз, Віктор Шишкін, Сергій Головатий, Олександр Жир, Михайло Потєбенько, Олександр Баганець, голландська журналістка Корен де Вріс, шеф української служби радіо "Свобода" Роман Купчинський та ін.¹ При позірній об'єктивності "2000" прозоро натякнули на американський слід.

Цей домисел блискуче розвінчав британський експерт Джейс Шерр². По-перше, у США проходила зміна адміністрацій Білого дому, коли не для загадкових операцій, котрі, більше того, завдають сильного удару відносинам по лінії Україна–Захід. По-друге, якби Мельниченко був американським шпигуном, то ніколи б не отримав політичного притулку в США, а в будь-якій з десятка країн, де жив би з комфортом.

Заступник редактора Kyiv Post Ярослав Кошів упродовж восьми місяців досліджував причетність президента, котрий поводився надто суперечливо. Американський журналіст українського походження відобразив усе в книзі "Обезголовлений", завершений у листопаді 2002 р.³ Він зацентрував увагу на трьох ключових фігурах — Гонгадзе, Кучмі та Мельниченку. І підкреслив, що це не перше усунення в Україні людини з політичних мотивів. До сих пір невідома доля керівника секретаріату Руху Михайла Бойчишина, котрий пропав у центрі Києва 1994 р.

4.5.2. Жертва

У розпал скандалу Леонід Кучма не давав інтерв'ю українським ЗМІ, зате спілкувався із кореспондентами британської Financial Times, німецької Tagesspiegel, радіо "Свобода" і Deutschlandfunk (Українська правда, 12 лютого 2001 р.). Він згадав, що досі не знайшли вбивцю прем'єра Швеції У. Пальми і невідомі причини вбивства президента США Дж. Кеннеді. Принагідно зачепив невтішну статистику: щороку в Україні пропадало 35-40 тис. чол., із них 10 % безслідно. Ця доля мало не спіткала кандидата у президенти Росії Івана Рибкіна в лютому 2004 р.⁴ Критик Путіна за дивних обставин провів інкогніто п'ять днів у Києві. Аби уникнути повторного викрадення, далі Рибкін вів свою виборчу кампанію із закордону.

У 2000 р. в регіоні Організації з безпеки і співробітництва в Європі були убиті 11 журналістів, а у світі за даними Committee for protection of

¹ Операція "Свободное слово": Попытка государственного переворота в Украине / Сост. Т. Гуменюк. – Киев: Довіра – г-та "2000", 2001. – 255 с.

² Хотин Р. "Касетний" скандал" — погляд із Заходу в аспекті "кому вигідно?" // Дзеркало тижня. – 2001. – 1 грудня.

³ Koshiw J. Beheaded: the killing of a journalist. – Reading: Artemia, 2003. – VIII + 280 p.

⁴ Bellaby M. Heimliche Spritztour nach Kiew // Spiegel. – 2004. – 11 Februar.

journalists (Комітет захисту журналістів, Нью-Йорк) — 24, "Репортерів без кордонів" (Париж) — 32, Міжнародної федерації журналістів (Брюссель) — 100 (журналістів, їхніх водіїв і перекладачів) (Newsweek, 10 січня 2002 р.).

2000-й назвав кілька гучних імен. 7 липня зник Дмитро Завадський, оператор російського телеканалу ОРТ, що часто критикував білоруського президента Олександра Лукашенка. Загинув і сербський публіцист Славко Курувія (Neue Zürcher Zeitung, 24 квітня 2001 р.). Всі вони висвітлювали тіньові суспільні грані — корупцію, торгівлю наркотиками, тероризм, етнічні конфлікти.

Хоч того року в Україні загинули четверо журналістів, однак тільки смерть Гонгадзе привела до політичних потрясінь, оскільки у коло підозрюваних увійшли чільні представники державної влади¹. Відповідну доповідь представили у постійну раду ОБСЄ.

На момент зникнення Георгію Гонгадзе йшов 32-й рік, із дружиною Мирославою він виховував двох трирічних доньок-близняток². Керівник інтернет-видання "Українська правда" не займався жодною діяльністю, крім журналістики. Перед виборами у жовтні 1999 р. в студії телеканалу "1+1" поставив президенту гостре запитання про міністра внутрішніх справ Кравченка. Потім журналіст відвідав Сполучені Штати 3 грудня 1999 – 5 січня 2000 р. Приїхав туди напередодні візиту Кучми і зустрівся з представниками держдепу, конгресу, діаспори. Провів прес-конференцію і розповсюдив текст 60-ти колег про утиски свободи слова в Україні.

Гонгадзе активно викривав антидемократичну сутність референдуму 16 квітня 2000 р. на радіо "Континент". Тоді ж, у квітні, створив сайт "Українська правда" (www.pravda.com.ua), а 3 травня був на демонстрації за свободу слова. Річний бюджет видання склав 40 тис. дол., але витвір двоє редакторів на п'яти комп'ютерах у тісній квартирі в центрі Києва збури в істеблшмент (Globe and Mail, 12 січня 2001 р.). Вже після зникнення засновника "Українська правда" отримала грант 24 тис. дол. від американського посольства.

Постійна авторка лондонської Sunday Telegraph Енн Еплбаум акцентувала на вагомій ролі "Української правди" Георгія Гонгадзе в порівнянні з американським аналогом — інтернет-виданням Майкла Кінслі Slate, котре вже у назві акумулювало критичну гостроту (дослівно "грифельна дошка")³. За життя Гонгадзе сайт займав четверте місце за популярністю в Україні. Після опублікування аудіозаписів слава "Українсь-

¹ Цензура шляхом вбивства // Українська правда. – 2001. – 16 лютого; 32 Journalisten im Jahr 2000 getötet // Berliner Zeitung. – 2001. – 18 April; Krimm R. Affaire Gongadze: la peur de la mère du journaliste assassiné // Temps. – 2001. – 26 avril.

² Ukrainian journalist's widow despairs of learning full truth // Freedom Forum. – 2001. – 6 March.

³ Applebaum A. A Ukrainian murder mystery // slate.msn.com. – 2000. – 27 December.

кої правди" піднялася на вершину. Щоденно на сторінку заходили близько 60 тис. відвідувачів із 8 тис. хостів.

Хоч лише 2 % українців мали тоді доступ до інтернету, однак до них належали впливові люди. Народний депутат Сергій Головатий провів паралель між інтернетом і факсом, коли наприкінці 1980-х КДБ просто не знав, як перехоплювати факсимільні повідомлення. Отож проект Гонгадзе став яскравим прикладом того, як інтернет ("правда з маленьким бюджетом") блокував утиски незалежних медіа.

4.5.3. Таємні записи розмов президента

Увечері 16 вересня 2000 р. Георгій Гонгадзе, засновник інтернет-газети "Українська правда", зник після того, як покинув квартиру свого головного редактора Олени Притули. Вони зналися з 1997 р. і мали романтичний зв'язок. Близько 22.30 Георгій попрямував додому, до дружини Мирослави і дітей. Його борги були мізерними — приблизно 5 тис. дол.

Обезголовлене тіло Гонгадзе знайшли 2 листопада в неглибокій ямі за сто кілометрів від Києва. Відсічення голови не стало причиною смерті, а скоріше виконане через низку причин: ускладнення ідентифікації тіла або для приховування доказів, наприклад, куль, які могли там залишитися.

28 листопада 2000 р. лідер Соціалістичної партії Олександр Мороз публічно поінформував парламент про таємні записи розмов президента і підлеглих чиновників, які проливають світло на це вбивство. У бесідах, записаних співробітником служби охорони майором Миколою Мельниченком, Леонід Кучма, глава його адміністрації Володимир Литвин, міністр внутрішніх справ Юрій Кравченко і голова СБУ Леонід Деркач обговорювали долю журналіста.

Мельниченко завжди входив до складу змінної групи з чотирьох осіб і перевіряв президентський кабінет кожні 3-5 днів. "Жучки" шукали як візуально, так і ручним електронним сканером. Раз на три місяці команда з восьми співробітників СБУ виконувала ретельне обстеження. Тому, очевидно, майор мав спільників, які скористались іншим підслуховуючим обладнанням, ніж заявленим, — схованим у дивані цифровим диктофоном.

Після втечі на Захід екс-охоронець далі супроводжував Леоніда Кучму по світу. У 2002 р. дав у Брюсселі прес-конференцію спеціально у день, коли президент прибув на вечерю з Романо Проді. У Нью-Йорку у вересні 2003 р. Микола Мельниченко і екс-депутат Олександр Єльяшкевич провели вуличне дійство поруч штаб-квартири ООН¹. Театралізований "Кучма" одягнув тюремну робу і наручники, учасники акції — майки з написами англійською: спереду "Кучма-вбивця", а на спині "На Кучму-терориста очікує в'язниця". Президент Франції Жак Ширак, котрий проходив мимо у супроводі делегації, усе це прочитав особисто.

¹ Мельниченко агітував проти Кучми в Нью-Йорку. Серед глядачів виявився Жак Ширак // Українська правда. – 2003. – 25 вересня.

На еміграції Єльяшкевич взявся за книгу подробиць політичної кухні. 25 вересня 1998 р. у Херсоні він провів перші в Україні збори громадян, які ініціювали референдум про дострокове припинення повноважень президента (Українська правда, 9 липня 2003 р.). 1999-го відключили пряму трансляцію засідань парламенту, а поновили через три роки. Законопроект Єльяшкевича про декларацію доходів і майна родин кандидатів у президенти прийняла Верховна Рада, але Кучма вдався до вето.

Записи Мельниченка виявилися для науковців унікальним ресурсом, що не мав прецедентів. Оприлюднені розмови стосувалися не тільки Гонгадзе, багатьох політиків і бізнесменів, а й фальсифікації виборів 1999 р. Завдяки їм дізнаємось, як президент себе поводив і що насправді думав, бачимо природу політичної системи та її тіньові сторони. Цього не знайти у традиційних архівах і офіційних документах.

Розмови в президентському кабінеті яскраво свідчать про те, що боротьба президента Кучми з прем'єром Ющенком почалася відразу (Українська правда, 7 липня 2003 р.). Теза про те, що "дружина Ющенко — співробітник ЦРУ", лунала із Кучминих вуст настільки часто, щоб зробити це аксіомою у свідомості еліти. У лютому 2000 р. голова СБУ Деркач спецопераціями "гасив" зв'язок з іменем Ющенко виплати заборгованих пенсій і зарплат. Тоді ж голова Донецької облдержадміністрації Янукович збирав підписи колег проти прем'єра.

Упродовж 1990-х дослідники постсоціалістичних держав приділили забагато уваги формальним характеристикам, як регулярні вибори. Поза аналізом залишилися неформальні способи здійснення влади, зокрема, корупція. Професор Йельського університету Кейт Дарден проаналізував близько 30 год. записів президента Кучми, наданих Міжнародним інститутом преси. І зробив висновок, що в основу держуправління в Україні лягло заохочення корупції на усіх щаблях (Свобода, 17, 26 грудня 2003 р.). Це служило стимулом лояльності до режиму.

На Заході корупція існує через те, що не вдається схопити усіх корупціонерів, а в Україні вона стала базовим елементом політичного контролю. Якби схожі записи з'явилися у США, президент негайно пішов би у відставку (як Ніксон у 1974 р.). Дарден вперше побував в Україні у 1997 р., коли цікавився її держапаратом. Він помітив, що влада мала достатньо ефективну організаційну структуру, здатну придушувати опозицію.

Україна звикла, що бізнесмени, політики і журналісти гинуть в "аваріях" або від куль кілерів¹. Один державний діяч, який підтвердив автентичність плівок, жартома заявив, що не має боргів, знаходиться у міцному здоров'ї і не планує самогубство. Усе ж, дехто загинув з тих, які мали стосунок до справи. Голова "Укрспецекспорту" Валерій Малев доро-

¹ Cockburn P. "Murder tape" threatens to topple Ukraine leader // Independent. – 2001. – 7 February; If you think, don't drive // Economist. – 2002. – 30 Marth.

гою із Запоріжжя помер при зіткненні двох автомобілів. За два місяці до виборів 2002 р. у загадкову аварію на київському перехресті потрапила Юлія Тимошенко¹. Після нетривалого лікарняного вона повернулася у політику.

4.5.4. Війна експертиз

Покійний журналіст не користувався любов'ю президента, який відзначався хворобливою чутливістю до критики. Підозри щодо причетності влади зміцнилися через затягування процедури ідентифікації тіла, знайденого у Таращанському лісі 2 листопада 2000 р.² Родині повідомили не відразу. Лише 10 грудня Мирославі дозволили його опізнати.

10 листопада у газеті "Сьогодні" близькі Георгія довідалися про знахідку, а 15 листопада приїхали у Таращу. Того ж дня без відома керівництва моргу міліція таємно перевезла тіло до Києва. 15 листопада прокуратура Київської області це визнала, а наступного дня заступник міністра внутрішніх справ Микола Джига заявив, що воно пролежало у землі майже два роки. Але районний судмедексперт Ігор Воротинцев встановив, що смерть настала не більше двох місяців. Йому заборонили щось говорити про знахідку і вилучили усі документи і комп'ютер.

Рідкісну несумлінність продемонстрували у проведенні аналізу ДНК. Проби з таращанського тіла в межах офіційного слідства зробили тільки 28 листопада і оголосили аж 10 січня³. 8 грудня генпрокурор Потебенько повідомив, що мати Георгія не може здати кров, бо хворіє. Це викликало гучне спростування і пробу зробили 11 грудня, через півтора місяці після знахідки.

Хірург-кардіолог Валерій Івасюк уперто добивався експертизи ДНК. Натомість у нього СБУ вимагало пояснень про місцезнаходження матеріальних цінностей на 3 млн. дол., позаяк їх не оприбуткували в Національному комітеті боротьби із захворюванням на СНІД, який Івасюк очолював (1994–1998). Шукаючи політичного притулку, 21 січня 2001 р. лікар виїхав у Лондон⁴. Парламентська комісія вже встигла провести незалежну експертизу в ФРН. Йшлося про генетичне порівняння трьох об'єктів: зразків тіла, що взяли в Таращі 15 листопада; медичної картки з пробую крові Георгія; проби крові його матері.

Попередні висновки розслідування, озвучені генпрокурором у парламенті 11 січня 2001 р., ствердили упереджений підхід: записи є монтажем, тіло без голови належить Гонгадзе, після зникнення журналіста бачи-

¹ Tichomirowa K. Mysteriöser Autounfall // Berliner Zeitung. – 2002. – 1 Februar.

² Cockburn P. Ukraine premier caught in scandal of headless corpse // Independent. – 2000. – 14 December.

³ Warner T. Ukraine corpse was journalist // Financial Times. – 2001. – 11 January.

⁴ Penketh A. Surgeon seeks UK asylum after death threats // Independent. – 2001. – 13 February; Binyon M. Ukraine rebel on run in Britain // Times. – 2001. – 23 February.

ли у Львові. Слідчі допитали 2,5 тис. осіб, але нічого принципового не встановили. Вони розглядали майже десяток версій, а президент Кучма запросив до співпраці ще й ФБР¹. У Вашингтоні міністр закордонних справ Зленко передав держсекретарю Пауеллу листа генпрокурора Михайла Потемька до шефа ФБР Луїса Фрі (Українська правда, 28 березня 2001 р.). Проте спецагенти у Києві 8-15 квітня не добилися жодного успіху, бо українські правоохоронці контактували неохоче (Washington Times, 22 квітня 2002 р.). Вести самостійне розслідування американці не планували.

Гроном серед ясного неба пролунало повідомлення народного депутата Сергія Головатого: лабораторія Genedia з Мюнхена встановила, що тіло з Тарасі не належить журналісту (Німецька хвиля, 21 березня 2001 р.). Попередня експертиза, проведена у Росії, це підтвердила на 99,6 %. Німці виключили зв'язок між наданими їм зразками тканин і крові². Мирослава Гонгадзе перебувала тоді у Польщі й Polska Agencja Prasowa передала їй коментар з приводу розбіжностей: "Якщо є два різних результати, тоді є два різних тіла".

У травні 2001 р. Вільям Родрігес з Інституту патології збройних сил США підтвердив, що знайдене тіло належить Георгію. Його відповідь базувалась на тестах ДНК і даних рентгенівського знімка, де помітні сліди від осколків, отриманих журналістом в Абхазії. 26 квітня, під час дослідження Родрігесом тіла, мати Гонгадзе була поруч протягом 7,5 год.³ Пізніше такий висновок зробив Інститут судово-медичної експертизи університету Лозанни. З цього приводу в швейцарській газеті Matin 11 січня 2003 р. висловилися Соня Блатманн, представник "Репортерів без кордонів", що оплатили витрати.

Першу експертизу записів ще до їх оприлюднення, у жовтні, провів Таммо Гауггаст із TNO Human factor, одного з найбільших у Європі дослідницьких і технологічних інститутів, що працює на міністерство оборони Нідерландів⁴. Замовником була газета Volkskrant, яка 28 листопада 2000 р. опублікувала статтю, а на інтернет-сторінці розмістила аудіофайли майора президентської охорони. Щоденно прослухати їх на сайт заходило до 30 тис. осіб. За словами кореспондентки газети Корін де Вріс, інститут довів відсутність фальсифікації шляхом генерування комп'ютером (послівним склеюванням фраз), але не зміг довести тотожність голосів Кучми на касеті та офіційному виступі: завадила погана якість звуку.

Того ж дня, 28 листопада, лідер опозиційної фракції Олександр Мороз надав півку, на якій записано 11 розмов Кучми, Литвина і Кравчен-

¹ Ukraine calls on FBI in headless corpse case // New York Times. – 2001. – 23 February.

² DNA raises doubt on Ukraine body // International Herald Tribune. – 2001. – 22 March.

³ Tyler P. A divided Ukraine awaits the Pope // New York Times. – 2001. – 23 June.

⁴ Clover C. EU criticises Kiev on missing journalist // Financial Times. – 2001. – 8 February.

ка про те, як змусити Гонгадзе замовкнути: через викрадення чеченськими бандитами чи знімки з повією. Перші 25 хв. розшифровок приголомшили Україну. Вони анонсувались, як витримки із 300 год. записів Мельниченка.

Їх друкувала мовою оригіналу "Українська правда" у 2000–2003 рр., а у перекладі англійською тижневик *Kiev Post*¹. Поступово 35 год. запису стали доступними в інтернеті у вільному доступі². Витяги з них відразу передрукували західні видання: як провідні, так і провінційні, подібно *Montreal Gazette* 26 грудня. Лайка, антисемітські випадки, цинізм до преси, суду і опозиції шокували світ. До речі, до них у березні 2001 р. отримали офіційний доступ адвокати Лазаренка (*Financial Times*, 5 листопада 2001 р.). За американськими законами, плівки можуть свідчити у суді. Тому для Л. Кучми приїзд до США означав ризик опинитися поруч з П. Лазаренком. Так ішлося у статті "Загадка вбивства в Україні" *Jane's* 19 лютого 2002 р.

Коли Мельниченка успішно перевірили на детекторі брехні, він кількаразово спонукав до цього і Кучму. Щоправда президент зробив те, чого не вистачало: підтвердив прослуховування і свій нахил до ненормативної лексики. Він пояснив наявність непристойностей на записах "словниковим запасом директора заводу". Як примітив кореспондент американського журналу *Time*, влада зробила фатальну помилку: визнала справжність голосів, а потім повернулася до тверджень про монтаж³. Тактика опозиції полягала в тому, що поява все більше нових записів доведе їх справжність.

12 грудня 2000 р. Верховна Рада намагалася відокремити факти від домислів щодо зникнення і убивства журналіста⁴. Прозвітували міністр внутрішніх справ Юрій Кравченко і голова Служби безпеки Леонід Деркач. Кравченко ухилився від прямої відповіді, чи голос на плівці належить йому. Деркач підтвердив, що Мельниченко працював у президентській охороні, бо спочатку це заперечували. Депутати побачили свідчення майора у відеозапису⁵. Цьому показу передувала рукопашна сутичка трьох народних депутатів із митниками, котрі вилучили касету в них у міжнародному аеропорту "Бориспіль". На щастя, збереглася копія.

¹ Tyler P. New tapes appear with threats by Ukraine's president // *New York Times*. – 2001. – 19 February.

² www.wcfia.harvard.edu/academy/melnynchenko/records.htm.

³ Karon T. A severed head haunts Ukraine's leader // *Time*. – 2001. – 22 February.

⁴ Clover C. Ukraine's president "linked to missing journalist" // *Financial Times*. – 2000. – 13 December; Nougayrède N. La disparition d'un journaliste déclenche une crise politique en Ukraine // *Monde*. – 2000. – 9 décembre.

⁵ Urban T. Offizier beschuldigt Kutschma // *Süddeutsche Zeitung*. – 2000. – 18 Dezember.

Члени парламентської комісії з розслідування справи Гонгадзе шукали допомоги за кордоном, бо не довіряли офіційному розслідуванню¹. 22 грудня вони відіслали плівки на експертизу до Міжнародного інституту преси в Австрію, а зразки біоматеріалів до приватного медичного інституту в Німеччині. Записи Мельниченка у Відні перевірила і Freedom House. Експерти не розголошувалися. 22 лютого 2001 р. інститут направив листа голові комісії Олександрі Лавриновичу і секретареві Сергію Головатому². У висновку йшлося, що голоси належать тим особам, яким приписуються. Це не монтаж, однак автентичність записів не можна довести з високою мірою точності шляхом проведення судової експертизи.

Навіть на основі оригінальних аудіозаписів Гаазький трибунал не міг притягти до відповідальності президента Хорватії Франьо Туджмана за підривно діяльність проти Боснії та Герцеговини (Свобода, 12 грудня 2000 р.). Провідні юристи Європи пропонували звірити записані правопорушення з фактичними подіями і негайно арештувати весь аудіоархів президента, щоби зіставити фрагменти. 11 січня першим упізнав свій голос народний депутат Тарас Чорновіл, який засвідчив факт розмови з президентом.

Україну відвідали представники двох міжнародних організацій: Парламентської асамблеї Ради Європи і "Репортери без кордонів" (Німецька хвиля, 12 січня 2001 р.). Обидві делегації обурило ставлення влади до справи. "Репортери без кордонів" провели в Києві тиждень (5-12 січня). Вони зібрали свідчення кількох десятків осіб (сім'я, друзі, лікарі, юристи, держслужбовці, журналісти), у т. ч. президента, міністра внутрішніх справ, голови СБУ. Генпрокурор відмовився говорити з "Репортерами". У 14-сторінковому звіті "Скалічена правда: розслідування справи вбивства журналіста Георгія Гонгадзе" вони констатували накопичення помилок (Українська правда, 22 січня, 15 лютого 2001 р.). Правоохоронці працювали напрочуд недбало.

Spiegel провів власну експертизу в Берлінському центрі загального мовознавства (Українська правда, 19 лютого 2001 р.). Фахівці ствердили неможливість чисто технічної підробки. Голоси на плівках Мельниченка "з акустично-фонетичної та сигнально-фонетичної точок зору" дуже схожі з наданими для порівнянь.

Зі свого боку, партія "Трудова Україна" 6 березня 2001 р. найняла американську фірму Kroll Associates. Це світове детективне агентство відоме офісами на п'яти континентах і багатонаціональним штатом. Kroll наймали для розслідувань корупції найвищого рівня, організованої злочинності, шахрайства, зокрема диктатора Гаїті Жана-Клода Дювальє (1986), уряду

¹ Warner T. Move in Ukraine murder probe // Financial Times. – 2000. – 29 December.

² Питання плівок залишається відкритим: Лист Міжнародного інституту преси // Українська правда. – 2001. – 28 лютого.

Кувейта (1990–1991), президента Бразилії Фернандо Коллора де Мелло (1992). Найнята команда провела у Києві квітень-червень 2001 р.

За винятком результатів медичного аналізу, що ідентифікував тіло Гонгадзе, Kroll не отримав доступу до матеріалів прокуратури чи фізичних доказів, а також дозволу на незалежне медичне дослідження. Спеціалісти допитали десятки свідків, включаючи Кучму і Мороза. Кравченко і Деркач з ними не контактували, а Мельниченко був недосяжним. Звіт Kroll базувався на цих допитах, вивченні місцевостей і наукових перевірках¹. Він засвідчив брак переконливих даних щодо причетності президента. Розглядалися й альтернативи: "підставка", участь інших урядовців, організована злочинність, хулігани, фінансові проблеми, олігархи, романтична заплутаність.

Єдиним свідченням були записи, їх назбиралося 300 год. за три роки. Депутати Т. Чорновіл і О. Турчинов підтвердили достовірність своїх зустрічей з Кучмою, записаних у січні та вересні 2000 р. Зовнішні експерти (Міжнародний інститут преси і Голландський інститут прикладних наукових досліджень) довели, що записи – не синтезована підробка і містять спонтанну бесіду. Проте Kroll здійснив 15 липня 2001 р. пробний запис у кабінеті президента для порівнянь і висловив сумніви відносно правдивості охоронця². Записуючи з-під дивану, диктофон фіксував високочастотний писк від розташованого поряд металодетектора. Однак Kroll користувалося диктофоном іншої фірми, що не мав захисту від перешкод, як Toshiba Мельниченка. Анонімні експерти Kroll посягли сумніви самраз перед засіданням ПАРЄ, котра пропонувала нове розслідування (Financial Times, 27 вересня 2001 р.).

Маючи щоденний доступ до президентського кабінету, Мельниченко прикріпив пульт управління до стінки диктофона Toshiba, модель DMR-SX1, що міг вести запис 4 год. 25 хв. Технічна перевага диктофону полягала в датуванні кожного створеного файлу. Охоронець записував президента у його кабінеті та інде, у т. ч. сауні, використовуючи різне приладдя. Великому журі він надав фотографії пристроїв, включно з диктофонами Toshiba, Olimpus, двома мобільними телефонами і пультами управління. Один з методів запису був унікальним, неперевершеним і для провідних спецслужб світу.

У квітні 2001 р., після п'ятимісячних переховувань в Європі, Микола Мельниченко отримав статус політичного біженця в Сполучених Штатах. Вийшовши з літака, він отримав повістку, що зобов'язувала передати всі записи великому журі у Сан-Франциско³. Цього вимагала поміч-

¹ www.nbu.gov.ua/texts/polit/01kroll.htm

² Звіт Kroll про розслідування справи Гонгадзе: [Повний текст] // Українська правда. – 2001. – 25 вересня.

³ Інтерв'ю Мельниченка FT. Ч. 1-3 // Українська правда. – 2002. – 16, 19, 26 вересня, 7 жовтня.

ник прокурора США Марта Борщ, яка займалася також справою Лазаренка. Біженець зауважив, що передасть лише свідчення правопорушень, але без державних таємниць. Штати прагнули перепроверити розвідувальну інформацію про шпигунів інших країн в Україні та імена українських секретних агентів у світі. Самі ж записи знаходилися "у надійному місці в Європі". Зафіксовані спроби купити мовчанку Мельниченка за 6 млн. дол.

Зрештою, знайшовся фахівець, який поставив юридично відповідальний підпис під своїми технічними висновками. У лютому 2002 р. за справу взялася компанія Век Тек, очолювана Брюсом Кенігом, ветераном ФБР (1974–1995), експертом "Уотергейта"¹. За свою кар'єру він опрацював 13 тис. аудіо- і відеозаписів, що стосувалися 5 тис. розслідувань, дав свідчення у судових слуханнях із 350 справ у США і за кордоном. Його фірма проаналізувала цифрові записи, надані Мельниченком, і підтвердила їх автентичність. Будь-які цифрові маніпуляції дуже маловірогідні. Якщо вони мали місце, то заради знищення даних, а не додавання або монтажу змісту.

Наприкінці вересня 2002 р. відбулася найбільш резонансна експертиза записів Мельниченка — у лабораторії ФБР. Вона підтвердила висновки Век Тек щодо автентичності епізодів, в яких Кучма схвалював 10 липня 2000 р. відправку "Кольчуг" до Іраку. Кабінет міністрів прийняв швидко (15 липня) постанову про звільнення їх від обмежень на експорт зброї, а 9 жовтня підписано Угоду про торгівлю, наукове й технічне співробітництво з Іраком. Відносини Києва і Вашингтона дали тріщину: продані радары поставили під удар американських і британських пілотів.

У жовтні 2002 р. США підтвердили правдивість записів Мельниченка і втілили варіант "м'якої" міжнародної ізоляції Кучми². Тоді ж суддя Київського апеляційного суду Ю. Василенко відкрив проти президента кримінальну справу, але це рішення Верховний Суд відмінив.

У листопаді 2002 р. британцю Пітеру Френчу американське приватне бюро Arkin замовило вже експертизу висновків Век Тек. Він назвав їх необґрунтованими, але не висловився про автентичність плівок і експертизу ФБР. На останню, власне, і спиралися американські урядовці.

30 грудня 2003 р. кабмін виділив 850 тис. грн. "на забезпечення проведення міжнародної експертизи аудіозаписів у кримінальній справі по вбивству Георгія Гонгадзе". Міністерство юстиції цих коштів не замовляло. Ініціатива належала міністерству фінансів "у зв'язку з появою надлишку коштів у бюджеті наприкінці року"³. До речі, прем'єр Янукович і

¹ Повний текст висновків дослідження плівок Мельниченка, проведеного експертами ФБР // Українська правда. – 2002. – 8 лютого.

² Повна розшифровка записів: www.pravda.com.ua/archive/?1109-tapes-new.

³ Навіщо уряд виділив 850000 на плівки Мельниченка? // Українська правда. – 2004. – 9 січня.

перший віце-прем'єр, міністр фінансів Азаров — фігуранти плівок, а міністр юстиції Лавринович очолював парламентську слідчу комісію. Згодом її головою став Олександр Жир, а після виборів-2002 — Григорій Омельченко.

У вересні 2003 р. генеральний прокурор Святослав Піскун підтвердив автентичність 17-сторінкового листа мільйонера Ігоря Гончарова від 24 лютого 2003 р. Його оприлюднили після несподіваної смерті арештованого¹. Йшлося про діяльність спецзагону, що підпорядковувся особисто міністрові (Кравченку та його наступнику Смірнову). Гончаров був причетний до низки викрадень і вбивств, у т. ч. Гонгадзе. У листі названо безпосередніх замовників і виконавців злочину. Один із цих генералів ненадовго опинився за ґратами. Невдовзі генпрокурор і куратори слідства втратили посади. Справу пустили на манівці.

4.5.5. Поширення відомостей про кризу

Георгію Гонгадзе посмертно присудили премію Організації з безпеки і співробітництва в Європі в галузі журналістики і демократії². Багато ЗМІ заявили про тиск на них при висвітленні його загибелі. Після виходу київської газети "Грані" за 26 листопада 2000 р., де першу шпальту присвячено скандалу, видавництво при міністерстві науки і освіти розірвало з редакцією контракт. 27 листопада співробітники СБУ в Чернігові спробували запобігти друку тижневика "Рубіж" із матеріалом про Гонгадзе. Наступного дня троє мільйонерів конфіскували частину тиражу. 29 листопада надійшов сигнал, ніби приміщення, де знаходиться редакція газети Соціалістичної партії "Трудова Полтавщина", заміноване. Тижневик мав публікувати заяву О. Мороза. Того ж дня видавництво "Преса України" відмовилося друкувати центральну газету Соцпартії "Товариш", де йшлося про можливу причетність влади до зникнення Гонгадзе.

"Книжная типография" в Дніпропетровську після втручання управління СБУ бойкотувала друк газети "Лица" за 6 грудня, де були розшифровки розмов. Її надрукували в іншій області. Зазнала цензури і павлоградська газета "Слово ветерана" за 7 грудня 2000 р. На українських виданнях російських газет "Известия" і "Коммерсант" теж наклали табу внаслідок публікацій про заворушення³. Контрольовані державою видавництва відмовилися 7 лютого 2001 р. друкувати "Коммерсант-Украина" через те, що на першій сторінці було розміщене саркастичне зображення Кучми з опозиційного транспаранту.

¹ Feduschak N. Death doesn't silence accuser // Washington Times. – 2003. – 24 September.

² Örtel B. Mundtot gemacht, verschleppt, ermordet // Badische Zeitung. – 2001. – 3 Mai.

³ Traynor I. Ukrainian president fights for survival // Guardian. – 2001. – 8 February.

Не менших клопотів зазнали електронні медіа. Національна рада з питань телебачення та радіомовлення 29 грудня 2000 р. виставила на торги частоту радіо "Континент" (100,9 діапазону FM), а за декілька місяців, у квітні 2001 р., відкликала ліцензію¹. Це київське радіо, що ретранслювало "Німецьку хвилю", замінив "Онiкс", власність одного з олігархів. Тоді ж СБУ уважно перевірила офіси близько двадцяти приватних радіостанцій у Києві, Харкові, Львові, Дніпропетровську, Донецьку і Одесі². Вони ретранслювали ліцензійні передачі ВВС, "Голосу Америки", "Німецької хвилі".

Телевізійний канал "1+1" подав у лютому 2001 р. заяву про те, що соратники Кучми "регулярно втручались у висвітлення політичних подій" та загрожували свободі слова³. На початку квітня співпали вимоги прем'єра і опозиції про відставку керівника державного каналу УТ-1, який безперестанку й заповзято лив бруд на опонентів⁴.

Асоціація з вивчення національностей при Колумбійському університеті в Нью-Йорку на своєму щорічному зборі в квітні 2002 р. провела презентацію двох контраверсійних документальних фільмів про касетний скандал. Сьюзі Девіс представила "Принесіть мені голову Георгія Гонгадзе". На думку Мирослави Гонгадзе, цей фільм є кращим серед уже створених трьох стрічок про її чоловіка⁵.

Другим показали "Піар". Це розповідь про таємний задум, в який нібито залучені Ющенко і Мороз, США і Росія, щоби змістити Кучму. До речі, в Україні показ цієї стрічки пройшов за два тижні до парламентських виборів-2002. Один з авторів фільму Чарльз Кловер заперечив, що Ющенко стояв за "касетним скандалом", скоріше — Росія, що зібрала найбільше дивідендів.

У березні 2002 р. британський кінопродюсер Том Манголд презентував фільм *Killing the story*. Аутентичність плівок вважалася доведеним фактом, зокрема, експертизою Riptech, американської фірми з галузі безпеки електронних систем. 21 квітня 2002 р. на ВВС пройшла прем'єра *Killing the story*. У фільмі кілька героїв. Опозиційного оглядача Олексія Подольського викрали, як і Гонгадзе, але він вижив. Олег Єльцов, як і Гонгадзе, відслідковував зв'язки між чиновниками і олігарха-

¹ Soric M. Starker Protest, ramponierter Ruf // Welt. – 2001. – 17 April; Veser R. Wer den Präsidenten, macht es jedenfalls nicht lange // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2002. – 24 April.

² Urban T. Rundfunkfreiheit — in der Ukraine schon abgeschafft // Süddeutsche Zeitung. – 2001. – 20 April.

³ Tyler P. Ukrainian president says growing opposition threatens security // New York Times. – 2001. – 10 February.

⁴ Clover C. Ukraine TV chief "must be sacked" // Financial Times. – 2001. – 4 April.

⁵ Кловер: "Якщо хтось і стояв за касетним скандалом, то це Росія" // Українська правда. – 2002. – 19 березня; В США створений найкращий поки що фільм про Гонгадзе // Там же. – 15 квітня.

ми. У травні 2001 р. заснував сайт "Украина криминальная". Есбеушники перехопили вінчестер його комп'ютера, забрали з авто документи.

4.5.6. Рятівники президента Кучми

Головний звинувачений вперто боровся за політичне виживання після того, як голландські, австрійські та українські спеціалісти підтвердили, що аудіозаписи є автентичними¹. Разом з тим генпрокуратура налягала на їх фабрикації². На допомогу прийшли вітчизняні комуністи і російський президент, яким Кучма віддячив сторицею. Він оперся на колишню номенклатуру і на олігархів, зв'язаних із енергокомпаніями Росії. Під їх впливом перебувало більше третини парламенту, котра визначала ймовірність імпічменту.

Між президентом і комуністами налагодилося співробітництво, попри немислимі протиріччя на виборах і парламенті³. Як відомо, Леонід Кучма набрав 36,49 % у першому турі 31 жовтня 1999 р. А в другому, 14 листопада, змагаючись з кандидатом Компартії Петром Симоненком (37,8 %), здобув 56,2 % голосів. Коли Кучма зіткнувся із найбільшою загрозою своєму президентству, отримав для "кримінально-буржуазного режиму" цілком очікувану допомогу від квазіопозиціонерів. Вони мотивували небажання голосувати за недовіру генпрокурору тим, що справа Гонгадзе спричинена діяльністю кланових угруповань і є імітацією палацового перевороту.

Позиція комуністів, що мали чверть голосів у парламенті, була вирішальною у подальших подіях. Леонід Кучма був допитаний слідчим прокуратури у зв'язку із звинуваченнями у замовленні вбивства⁴. Генпрокурор Михайло Потебенько повсякчас підтримував президента, тому припинив свої повноваження вже після березневих виборів 2002 р. Він став народним депутатом за списком комуністів.

Якщо говорити про значимість російського фактору в даній кризі, треба згадати спочатку затяжну весняно-літню "газову дискусію" 2000 р. між Україною і Росією, де випірнула ідея обхідного газопроводу через Білорусь (600 км). Проте навіть для потужного "Газпрому" (майже 300 тис. робочих місць і чверть європейського газового ринку) це було не під силу. Будівництво у 50 разів перевищувало вартість модернізації української газотранспортної мережі, на яку гострила зуби ще з 1996 р. британсько-голландська Shell.

¹ Traynor I. Ukrainian president fights for survival // Guardian. – 2001. – 8 February; The misrule of Mr Kuchma has blighted Ukraine // Independent. – 2001. – 13 February; Kuchma in crisis // Jane's. – 2001. – 13 February; Parsons R. Ukraine's air of unrest // BBC. – 2001. – 19 February.

² Sysoeva M. Missing journalist: Ukraine's president questioned // Independent. – 2001. – 9 February.

³ Warner T. Kuchma finds unlikely allies // Financial Times. – 2001. – 22 February.

⁴ Aris B. Kuchma death plot inquiry // Daily Telegraph. – 2001. – 9 February.

Звабливі пропозиції про щорічний прибуток 1 млрд. дол. за сепаратний транзит не спокусили Польщу, яка невдовзі ставала членом Євросоюзу¹. Словесна шантажуюча завіса небавом розвіялася на підготовчій фазі, у т. ч. у контрактних перемовинах з ЄС². Не в останню чергу завдяки Німеччині, що у той момент на 30 % залежала від російського газу, тоді як ЄС у цілому на 20 %³. Вона почала рішуче наполягати на поверненні Росією боргів у 40 млрд. дол. перед Паризьким клубом, де німецька частка 40 %. Із 1998 р. Москва зволікала із нагальною сплатою 8 млрд. Експерти оцінили всі російські підприємства у 52 млрд. дол. ФРН прагнувала конвертувати частину боргу (14 млрд. дол.) в акції "Газпрому", де вже Ruhrgas із 1998-го заволодів 5 %.

Україна знову почала "дивитися на Захід" також завдяки німецькому заступництву в Євросоюзі. Але вона теж не сиділа каменем, дратуючи північно-східну сусідку цілком реалістичними альтернативами — туркменською газом і азербайджанською нафтою, відродженням середньовічного "шовкового шляху"⁴. Добудовувався нафтогін Одеса–Броди, котрий пізніше росіяни змогли заблокувати настирливою пропозицією про реверс. Із Туркменією у липні 2000 р. Україна уклала вигідний десятирічний договір. Після гнівного телефонного дзвінка Путіна Кучма назвав його не вигідним.

Тоді ж країни ГУУАМ намітили перший транс'євразійський сухопутний коридор із Китаю в Європу через Середню Азію, Кавказ і Чорне

¹ Clover C., Bobinski C. Russia and Poland in gas dispute // *Financial Times*. – 2000. – 25 July; Gara M. La Pologne s'oppose à la construction d'un gazoduc russe contournant l'Ukraine // *Mond.* – 2000. – 14 août; Clover C., Reed J. Pipeline ploy displeases Poland and Ukraine // *Financial Times*. – 2000. – 31 October; Kim L. Oil pipeline deal poses dilemma for Poland // *Christian Science Monitor*. – 2000. – 19 December; Gnauck G. Polen und Ukraine fürchten russisches Gasprojekt mit EU // *Welt*. – 2001. – 11 März; Urban T. Polen und Russland verhandeln über Pipeline // *Süddeutsche Zeitung*. – 2001. – 25 Mai; Außenminister Andrzej Byrt: "Polen wird die Ukraine auf dem Weg nach Europa unterstützen" // *Welt*. – 2002. – 30 Januar.

² Rybak A. Russland plant Gas-Pipeline nach Western an Ukraine vorbei // *Financial Times Deutschland*. – 2000. – 1 September; Koch S. Zwischen mächtigen Nachbarn // *Frankfurter Rundschau*. – 2000. – 5 Oktober; Bari B., Wilan G. Gazprom signed a memorandum // *Wall Street Journal*. – 2000. – 18 October; Drozdak W. EU near deal with Russia // *Washington Post*. – 2000. – 20 October; Harel X. L'Ukraine perdrait son monopole du transit du gaz russe // *Tribune*. – 2000. – 23 octobre; Wagstyl S., Clover C. Ukraine may offer Russia and Europe gas transit deals // *Financial Times*. – 2000. – 24 October.

³ Saint-Martin E. Querelle de gazoduc // *Point*. – 2000. – 3 november; Boyes R. Berlin plays power game for a stake in Russia plc // *Times*. – 2000. – 13 December; Stiklorus J. Der Fluch des plötzlichen Reichtums // *Süddeutsche Zeitung*. – 2000. – 22 Dezember; Wagstyl S. Ukraine looks West // *Financial Times*. – 2002. – 20 August.

⁴ Nougayrède N. Le poids de la dette gazière entre l'Ukraine et la Russie // *Monde*. – 2001. – 30 mai; New oil pipeline bypasses Russia // *Washington Times*. – 2001. – 26 December; S[chmi]d U. Kein russisches Erdöl von Brody nach Odessa // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2004. – 6 Februar.

море, що зміг би конкурувати з Транссибірською залізничною магістраллю і не вписувався в російську ідею Євразійського економічного простору¹. Накопичилися інші розбіжності.

Однак "тейпгейт" усе змінив. Л. Кучма відразу ж апелював до російських еліт і мас-медіа, намагаючись знайти додаткові ресурси у розв'язанні політичної кризи. 22 грудня 2000 р. він походив кремлівськими килимами, а трохи згодом порівняв російсько-українські відносини із союзницькими стосунками США і Канади². Їх унікальність у той момент проявилася в тому, що у приватизаційних перегонах в Україні вітчизняних бізнесменів почали несподівано змітати багатші та організованіші росіяни³. Вони успішно проникали у важливі галузі економіки, прибираючи крупні банки, гіганти металургії та нафтопереробки⁴.

Офіційний Київ сприяв, зокрема, "Сибирському Алюмінію" приватизувати Миколаївський глиноземний завод (45 % акцій), "Лукойлу" закріпити контроль над Одеським нафтопереробним заводом (89 %) і нафтохімічним комбінатом "Оріана" в Калуші, "Альфа-групі" — над Лисичанським нафтопереробним (67 % акцій), "АвтоВАЗу" купити за 70 млн. дол. 68 % акцій Запорізького алюмінієвого комбінату⁵. В останньому випадку в лютому 2001 р. через суд усунули "КрАЗ", який пропонував 102 млн. дол. і за котрий заступався прем'єр Ющенко. Незважаючи на опір уряду, росіяни усе-таки придбали обидва алюмінієві заводи України.

У тому ж місяці "проголосували ногами" кілька західних інвестиційних банків, зокрема Wood & Company, Rabobank і Societe General (Wall Street Journal, 5, 14 березня 2001 р.), що попрацювали декілька років. Непевно почувався в Україні й Crédit Lyonnais, а британська JKC Oil & Gas мало не позубулася 49 % акцій "Полтавської нафтогазової компанії", котру фонд держмайна спробував незаконно передати приватній офшорній фірмі⁶. Оскільки JKC давно (із 1993 р.) вкорінилася в українську специфіку, то ефективно

¹ Utrilla D. Choque de intereses entre las ex repúblicas soviéticas en la cumbre de la CEI // Mundo. – 2001. – 2 junio; Whittell G. Old Soviet states defy Russia with plan rebuild Silk Road // Times. – 2001. – 8 June.

² Ukraine's Kuchma dismisses protests // CNN. – 2001. – 24 February.

³ Clover C. Russia's businessmen train their sights on a new opportunity // [Financial Times](#). – 2001. – 6 February.

⁴ Tyler P. Russia offers a motherly embrace for Ukraine industry // New York Times. – 2001. – 13 February; Nougayrède N. Le retour économique des Russes en Ukraine // Mond. – 2001. – 14 mars.

⁵ Clover C. Russia steps un battle over Ukraine debt // Financial Times. – 2000. – 6 March; Clover C. Russian capitalists vie to reunite Soviet industrial monopolists // Ibid. – 18 April; Clover C. Ukraine to shake up gas market // Ibid. – 24 April; Warner T. Russians to buy Ukraine smelter // Ibid. – 2001. – 16 January.

⁶ Felsted A. JKC Oil & Gas to challenge Ukraine on Poltava stake // Financial Times. – 2001. – 27 March; Mortished C. JKC hit Ukrainian mystery // Times. – 2001. – 28 March; Jones M. Blair concern over JKC's Ukraine assets // Financial Times. – 2001. – 3 April; Jones M. JKC claims legal victory in Ukraine assets battle // Ibid. – 6 April.

захистила офіс від захоплення конкурентами. Розгорівся скандал, в який втрутився прем'єр Тоні Блер і відстояв справедливість. Намагалися працювати далі також інші західні корпорації, як McDonald's (51 заклад харчування), Philip Morris (тютюнова фабрика вартістю 60 млн. дол.), Nestlé (кондитерська фабрика — 20 млн. дол.)¹. За оцінками київського відділення Crédit Lyonnais, їхні прибутки в Україні становили 20-30 %.

Коли демонстрації заблокували центр столиці, Кучма вилетів на північний схід у Дніпропетровськ, щоб зустрітися з російським президентом². Опозиція і тут виставила пікет поблизу кортежу Володимира Путіна, але його розігнали. Перебуваючи 11 лютого 2001 р. у Дніпропетровську, Путін обминув тему Гонгадзе. Проте висловився за співпрацю з Кучмою, незважаючи "на складні політичні обставини"³. Ще під час візиту в Австрію російський лідер підкреслив: "Те, що відбувається — внутрішня справа України, і було б неправильно для нас коментувати цю проблему. Загалом немає нічого особливого в тому, що внутрішньополітична боротьба продовжується. Я думаю, що це ознака нормального демократичного суспільства".

Новий виток російсько-української дипломатії дивним чином співпав із різким зростанням в Україні інвестицій Росії, а також із значно розширеними масштабами військової кооперації⁴. Дві країни підписали близько двадцяти угод по кооперації в енергетиці, авіації, космосі, будівництві моста між Кримом і Краснодарським краєм (700 млн. дол.) тощо⁵. Україна набрала у Росії 1,4 млрд. дол. боргу за газ, а президент Кучма весною і влітку 2000 р. визнав крадіжки російського транзитного

¹ Starobin P., Olearchyk R. Dashed hopes for Ukraine's economy? // *Business Week*. – 2002. – 25 November.

² Tyler P. Ukraine rally calls on chief to step down // *New York Times*. – 2001. – 12 February; Aris B. Putin's visit is ploy to take heat off Kuchma // *Daily Telegraph*. – 2001. – 13 February.

³ Manifestation à Kiev pour exiger la démission du chef de l'Etat ukrainien // *Monde*. – 2001. – 12 février; Putin visits Ukraine's political storm // *Newsweek*. – 2001. – 13 February; Gnauk G. Kutschma hält sich an den großen Bruder // *Welt*. – 2001. – 14 Februar.

⁴ Skrobach B. New US administration puts strain on Ukrainian relations // *Financial Times*. – 2001. – 5 February; Tyler P. Russia offers a motherly embrace for Ukraine industry // *New York Times*. – 2001. – 13 February.

⁵ Poutine chez son allié ukrainien // *Libération*. – 2001. – 12 février; Rybak A. Putins Besuch stützt angeschlagenen Kutschma // *Financial Times Deutschland*. – 2001. – 12 Februar; Putin zu Besuch bei Präsident Kutschma // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2001. – 13 Februar.

газу⁶. У січні 2001 р. через борги траплялися перебої поставок газу електростанціям Подніпров'я.

В Україні на Росію припадало 70 % імпорту енергоносіїв і 40 % експорту товарів. Отже, одноденний приїзд Путіна небезпідставно класифікувався як демонстрація підтримки колоніального господаря своєї "історичної коліски" — України, що вклинилася між Європою та Росією¹. І ця криза виявилася напрочуд вигідною Москві. Скочуючись у бік авторитаризму, Україна все виразніше нагадувала північно-східного сусіда, де самраз проходила т. зв. "гебітська реставрація"². Отак президент Кучма став "другом Москви, який колись дивився на Захід"³.

У цьому контексті "порятунок Євразії" залежав від ефективної програми економічної кооперації та допомоги реформам у країнах буферної зони — ГУУАМ (Грузія, Узбекистан, Україна, Азербайджан, Молдова). Так переконували нову адміністрацію Білого дому доктор філософії Аріель Коен із Heritage Foundation (18 березня), а у Wall Street Journal 20 березня Джон Тедстрем, професор міжнародної політики Колумбійського університету, экс-директор по Росії, Україні та Євразії Ради нацбезпеки США (1999–2000).

Видання Німецької ради із зовнішньої політики GUS-Barometer (28 березня 2001 р.) рекомендувало ЄС у зовнішній політиці нарешті від'єднати український напрямок від російського. Аналогічно мислив щодо США й заступник редактора Washington Times Джеффри Кюнєр у статті, розміщеній у Montreal Gazette 7 січня 2001 р. Подібну позицію 22 квітня оприлюднив директорат інвестиційної компанії SigmaBlezyer, що з 1994 р. володіла в Україні активами у 100 млн. дол. Інакше Росія сповна скористається політичною і енергетичною кризами, хоч мало чим допоможе розвитку ринкової демократії та інтеграції в глобальну систему⁴.

⁶ Rybak A. Kutschma gibt dem Druck Putins nach // Financial Times Deutschland. – 2000. – 19 April; Leonid Kutschma: "Die Bürger sind das Chaos leid" // Spiegel. – 2000. – 9 Juli; Poch R. Rusia intenta recuperar su influencia en Ucrania con un acuerdo energético // Vanguardia. – 2000. – 9 diciembre; Clover C. Russia cuts off supplies of gas to Ukraine // [Financial Times](#). – 2001. – 17 January; Clover C. Ukraine scrambles to pay the bills // Ibid. – 29 January; Ngwet L. Poutine a la rescousse de Koutchma // Radio France Internationale. – 2001. – 12 février.

¹ Kiev's plight // Financial Times. – 2001. – 13 February; Buffer state buffered // Times. – 2001. – 13 February; Nicolet L. Malgré ses erreurs, le président ukrainien garde de solides atouts // Temps. – 2001. – 19 février; Node J.-B. L'Ukraine entre deux géants // Nouvel Observateur. – 2001. – 8 mars; Weir F. Ukraine's heat warms Russia // Christian Science Monitor. – 2001. – 30 April.

² Nougayrède N. En Ukraine, le pouvoir glisse vers l'autoritarisme et se rapproche peu à peu de Moscou // Monde. – 2001. – 9 mars.

³ Whittell G. Moscow's friend who once looked West; Whittell G., Fletcher M. Putin woos troubled Kiev // Times. – 2001. – 13 February; Mrozek G. Putin zieht die Ukraine näher an Russland // Berliner Zeitung. – 2001. – 13 Februar.

⁴ Аналог.: Rhodes A. Combat post-soviet ignorance of human rights // International Herald Tribune. – 2001. – 12 January; Sands D. Fuel glut gives Russia leverage

Більше того, російська газова монополія "Газпром" тоді ж подала на Україну в міжнародний суд, звинувативши її в крадіжках газу, транспортованого в Європу¹. Мова йшла про 1,1 млрд. куб. за першу половину 2000 р. або, словами президента Л. Кучми, "якийсь нещасний мільярд", який немає ніякого значення². Усього за цей час Україна взяла й неоплатила 8,6 млрд. куб.

Не послабив, а навпаки посилив російський уряд і демпінговий тиск на українську сталь (40 % всього експорту України)³. Так, зменшувалася річна квота труб з 700 тис. до 480 тис. т. Під удар ставився добробут близько 50 тис. українських робітників. Хоч вітчизняна металургія важко переживала обмеження експорту в країни Заходу, проте Москва діяла прагматично і "сльозам не вірила".

Як бачимо, Кучма дістав необхідну підтримку олігархічних кланів і силових структур, а також росіян, котрі нарощували капітал і прибутки⁴. Це модернізована версія політики "доброго сусіда", яка сприяла корпоративній експансії Сполучених Штатів у Латинську Америку 1930-х. Підтвердило дану тезу і призначення у травні 2001 р. послом Росії та водночас спеціальним представником президента экс-прем'єра Віктора Черномірдіна⁵. Поява в Києві цієї колоритної постаті, чия основна трудова біографія пов'язана з "Газпромом", спричинила певний переполох у західних столицях. Йшлося про його таємні функції генерал-губернатора чи навіть тіньового прем'єра. Трохи згодом тривоги розвіялися.

Наприкінці буремного року, 14 грудня, Путін і Кучма закріпили домовленості в іншому потужному центрі української індустрії — Хар-

// Washington Times. – 2001. – 15 January; Soulé V. Les voisins de Poutine sous influence // Libération. – 2001. – 30 mars; Cohen N. Bridging the European divide // Financial Times. – 2001. – 30 March; Solchanyk R. As Kiev goes, so goes the East // Wall Street Journal. – 2001. – 1 April.

¹ Whittell G. Moscow exercises pipeline power // Times. – 2001. – 4 January; Russian gas // Financial Times. – 2001. – 7 January; Clover C. Gazprom sues Ukraine for stealing gas // Ibid. – 22 March.

² Leonid Kutschma: "Die Bürger sind das Chaos leid" // Spiegel. – 2000. – 9 Juli.

³ Gorchinskaya K. Moscow in steel duties threat // Financial Times. – 2000. – 18 September; Clover C. Ukraine faces dumping probes // Ibid. – 2001. – 28 March.

⁴ Clover C. Good neighbour or great power? // Financial Times. – 2001. – 22 January; Gessen M. Crackup or crackdown? // U. S. News & World Report. – 2001. – 26 March; Die Ukraine schwenkt nach Osten // Neue Zürcher Zeitung. – 2002. – 31 Januar.

⁵ Clover C. Chernomyrdin to be envoy in Kiev // Financial Times. – 2001. – 11 May; Kohler F. Ex-Regierugschef als Botschafter // Kölnische Rundschau. – 2001. – 11 Mai; Tichomirova K. Gazprom-Imperialismus // Berliner Zeitung. – 2001. – 14 Mai; Nougayrède N. Rapprochement entre la Russie et l'Ukraine // Monde. – 2001. – 30 mai; Bad language // Financial Times. – 2001. – 31 May; Clover C., Cottrell R. Ukraine welcomes closer ties with Russia // Ibid. – 1 June.

кові¹. Крадіжки газу не згадувалися, бо відійшли в минуле. Ще восени прем'єри обох країн реструктуризували борг 1,4 млрд. дол. Забулися й численні зустрічі з уточненням тексту автографів на плакатах, кольорів і дизайну президентських краваток. Така ж доля забуття спіткала театралізований замах на Путіна під час неформального саміту СНД в Ялті, розкрученого СБУ за чотири дні до зникнення Гонгадзе².

Росія вигідно скористалася обставинами, завдячуючи певною мірою США, де нова адміністрація робила перші кроки. І, ясна річ, їй бракувало рішучості, що з'явилась аж після терактів 11 вересня 2001 р. У проблемній статті "Переоцінюючи нашу українську політику" постійний оглядач консервативної Washington Times Френк Геффні націлював Буша-молодшого не повторити помилок батька і зміцнити стратегічне партнерство з Україною³. Щоб не програти настирливості путінської Москви 2000 р., під продовження українських реформ потрібно не скупитися щедрими американськими інвестиціями. Тим паче, що у Росії самраз розпочалося розмивання політичних свобод.

Постала дилема "Уперед на Захід" або "Назад у СРСР" паралельно показав на прикладі Білорусі Метью Бжезінський у журналі New York Times Magazine 26 грудня 2000 р. Аби втримати білоруську економіку на плаву, Москва витратила від 0,5 до 2 млрд. дол. Отримуючи їх енергоносіями, Білорусь робила брудну справу для Росії, продаючи зброю Іраку й Лівії⁴.

Президент впливової правозахисної організації Freedom House Андріан Каратницький розлого переглянув "касетну історію" у Foreign Affairs (травень-червень 2001). У разі політичних репресій в Україні він радив застосувати економічний і дипломатичний бойкот. "Хоча імідж Кучми сильно потьмянів і його фігура поменшала, він ще не переступив остаточної лінії, за якою закінчується політична кар'єра", — узагальнив Каратницький⁵. Криза показала, що українці сприйняли норми демократії, що утверджуються.

Відсутність результатів у розслідуванні вбивства змусило США та Європу вдатися до міжнародної ізоляції президента Кучми. Тому на

¹ Warner T. Russia and Ukraine near to solving gas disputes // Financial Times. – 2001. – 5 October; Fisher I. With U. S. blessing, Russia gives fragile Ukraine a hand // New York Times. – 2002. – 13 January; Die Ukraine schwenkt nach Osten // Neue Zürcher Zeitung. – 2002. – 31 Januar.

² Whittell G. Putin vows to restore docked fleet // Times. – 2000. – 19 April; Despic-Popovic H. Qui veut la peau de Vladimir Poutine? // Libération. – 2000. – 13 Septembre; Whittell G. Plot to murder Putin foiled // Times. – 2000. – 13 September.

³ Gaffney F. Redefining our Ukraine policy // Washington Times. – 2000. – 26 December.

⁴ Див. теж: Sour slavs in the slow lane // Economist. – 2002. – 30 May.

⁵ Каратницький А. Український виплав / Пер. з англ. // Універсум. – 2001. – № 11-12. – С. 20-24.

урочистості з нагоди 10-ї річниці незалежності не з'явився жоден керівник індустріально розвинутої держави, крім Польщі та Росії (Berliner Zeitung, 24 серпня 2001 р.). Програма торжеств обійшлася 1 млрд. грн. (400 млн. нім. марок). До свята під Одесою Л. Кучма навіть зварив "золотий шов" нафтопроводу Одеса–Броди протяжністю 700 км, що будувався сім років для каспійської нафти (Welt, 24 серпня 2001 р.). Президент почув не один критичний докір на Всесвітньому форумі українців у Києві (Financial Times, 20 серпня 2001 р.). "Касетний скандал" натягнув його відносини з діаспорою.

Кучма став залежним від російського візаві. У кінці кінців 19 вересня 2003 р. Україна приєдналася до ЄП (російського "спільного ринку"). Це викликало невдоволення еліти, включаючи голову Верховної Ради і деяких міністрів, оскільки суперечило раніше проголошеній європейській інтеграції. За президента Бориса Сльцина подібного не могло у принципі бути. Як підкреслив 26 січня 2001 р. у польській Gazeta Wyborcza професор Богдан Осадчук, тоді Київ мав доброго адвоката в Кремлі Бориса Березовського.

Найкращим розв'язком бачився російський варіант: передача влади прем'єру. На фоні економічного прориву уряду бралися до уваги кілька варіантів: імпічмент і нові вибори за 90 днів, впродовж яких Ющенко виконуватиме обов'язки глави держави; розпуск парламенту чи запровадження прямого президентського правління (порушення Конституції); оголошення надзвичайного стану, що викличе протидію Верховної Ради¹. Але зберігся статус-кво.

Перший візит на Захід після початку аудіоскандалу президент Кучма здійснив у Німеччину. Перед українським посольством відбулася акція протесту, що суттєво скоригувала гостьовий графік. 19 січня 2001 р. голова німецького уряду приділив керівнику другої за площею європейської держави 35 хв. Тоді кількахвилинний сюжет з трагічною музикою і відеорядом Тарашанського лісу вийшов на каналі ARD (Українська правда, 20 січня 2001 р.), а Spiegel, Süddeutsche Zeitung і Berliner Zeitung розмістили критичні матеріали².

Обидві сторони підписали декларацію щодо обміну культурними цінностями. Берлінській академії співу було передано першу частину матеріалів (35 стор. хорових партитур Карла Філіпа Баха, сина знаменитого Йогана Себастьяна Баха), привезені до Києва після Другої світової війни. Вперше про них у світі заговорили ще 1999 р., коли їх випадково від-

¹ Aslund A. Crossroads in Ukraine // Washington Post. – 2000. – 26 December; Aslund A. Kuchma murder scandal could boost democracy in Ukraine // New York Times; International Herald Tribune. – 2000. – 27 December.

² Kulick H. Jetzt will auch die Ukraine in die EU // Spiegel. – 2001. – 17 Januar; Fried N. Diplomatische Noten; Urban T. Kiew's Vize-Premier angeklagt // Süddeutsche Zeitung. – 2001. – 19 Januar; Kulick H. Mordvorwurf gegen Kanzleramtsgast // Spiegel. – 2001. – 19 Januar; Fried N. Kutschma verspricht Aufklärung des Falls Gongadse; Urban T. Im profil: Leonid Kutschma // Süddeutsche Zeitung. – 2001. – 20 Januar.

найшов професор музики Гарвардського університету Крістіан Вольфф¹. Таким чином, визнано право Німеччини на повернення трофеїв. Маючи прецедент з архівом Баха (5 тис. стор.), Німеччина суттєво зміцнила позиції на переговорах із Польщею і Росією. А через три роки, у лютому 2004 р., у рамках візиту до Німеччини президент України повернув Дрезденській галереї гравюри Ніколя Бертена (1668–1736)².

Наприкінці 2001-го, 6 грудня, федеральний канцлер із представницькою делегацією відвідав Київ³. Як і з російським президентом, ці перемовини, що викликані кризою, мали фінансово-економічну домінують. Причому, Німеччина надала 300 тис. марок для зміцнення західного кордону України проти транспортування наркотиків і нелегальних мігрантів і реструктуризувала український борг, який тоді складав 650 млн. марок.

4.5.7. Автори і замовники кризи

Упродовж кількох місяців напередодні зникнення Георгій кінкаразово повідомляв про погрози на свою адресу. У липні генеральна прокуратура не поставилася серйозно до чергового звернення і відіслала його вивчати з Києва до Львова, за місцем прописки Гонгадзе. Із журналістом 7 вересня зустрівся посол США Стівен Пайфер для демонстрації підтримки свободи преси в Україні. 15 вересня Олєгу Єльцову, статтю якого розмістила "Українська правда", теж погрожували⁴.

18 вересня 2000 р. в посольство Грузії в Києві зателефонував невідомий і назвав винних у зникненні Гонгадзе — кримінального авторитета Кисіля, міністра Кравченка і депутата Волкова. Через кілька тижнів грузинського посла, який оприлюднив інформацію про телефонний дзвінок, відкликали до Тбілісі.

Багатьом уже сама поява записів, без доведення вини, підказувала, що хтось дуже сильний хоче дістати президента⁵. Дехто вважав: хто зробив записи, той убив. Поведінка Кучми лише підливала олії у вогонь: він кілька разів змінював свої судження щодо записів.

Здогадки про те, хто стояв за діями Мельниченка і вбивством Гонгадзе, варіювалися: Росія, де прихильники жорсткої лінії намагаються підірвати Україну; українська опозиція; змова ЦРУ з метою повалення

¹ Kirchofer T. Long-lost bach manuscripts are discovered in Ukraine // Washington Post. – 1999. – 5 August; Ellison M. Search uncovers lost Bach treasures // Guardian. – 1999. – 6 August; Ward D. Manuscript of Bach's last work found in Kiev // Guardian. – 2000. – 5 April; Hartmann J. Geste oder Pflicht? Die Ukraine und die Rückgabe des Bach-Nachlasses // Welt. – 2001. – 7 Juni.

² Ukraine gibt Dresdner Kupferstiche zurück // Spiegel. – 2004. – 20 Februar.

³ Герхард Шредер: европейські колеги стежать за безпекою деяких українських журналістів // Дзеркало тижня. – 2001. – 1 грудня; Слідами Шредера // Українська правда. – 2001. – 7 грудня.

⁴ Bachman K. Erst schikaniert, jetzt verschwunden // Frankfurter Rundschau. – 2000. – 5 Oktober.

⁵ Clover C. A tape and coffee table gossip // Financial Times. – 2001. – 22 March.

Кучми. Інколи поєднували усі три версії, але в усіх комбінаціях визирали вітчизняні олігархи. "Хто організував це, прагнув зупинити інтеграцію України на західному напрямку, паралізувати парламент і зруйнувати громадянське суспільство", — вважав Олександр Лавринович, голова парламентського комітету в справі Гонгадзе.

Правдоподібно і таке: президентська команда у стилі Ніксона зробила касети для внутрішнього користування, проте їх потім викрали чи продали¹. Зі свого боку Berliner Zeitung 19 січня 2001 р. підсумувала також дві популярні версії. В оточенні президента були переконані, що мета операції — прихід до влади прем'єра Ющенка, бо йому американський президент Клінтон давно надав титул "гаранта реформ". Оскільки найбільше виграв російський президент, то, за теорією змов, аудіозаписи вироблено Москвою.

Л. Кучма підтримав атмосферу таємничості у Financial Times, сказавши про замовників з "великими грошима і можливостями", які змогли організувати прослуховування і сфальсифікувати записи². Кучма був категоричним: "Я можу присягнути на Біблію чи на Конституції, що я ніколи не віддавав наказу знищити людину. Це просто абсурд. Можливо ім'я Гонгадзе з'являлось у розмовах, я не пам'ятаю. Але я можу дати чесне слово, я навіть не знав цього журналіста". Опоненти зауважили, що важлива справжність розмов, а не, як записали.

Фігуранти захищалися мляво, непереконливо називаючи плівки підробками іноземних спецслужб. Ряд моментів впали в око сторонньому спостерігачу Давиду Марплсу з Edmonton Journal 26 грудня 2000 р. По-перше, Мороз нічого не видумав, бо у разі доведення фальсифікації на нього б чекав суд. По-друге, Кучма чомусь наполягав на передачі плівок генпрокурору, а не незалежному слідчому. По-третє, плівка не доводить причетності президента до смерті журналіста, але свідчить про гнилість влади, від якої пробігають мурашки.

16 вересня 2002 р. Financial Times вийшла зі статтею про записи Миколи Мельниченка, а на своєму сайті розмістила текст багатогодинної розмови з ним. Першу частину інтерв'ю зробили 9 травня, відразу, як він вийшов із закритого засідання великого журі у Сан-Франциско. Охоронець заявив, що за ним "не стоїть ні Америка, ні Росія", і спростував вербовку ЦРУ та ФБР, замовлення Лазаренка, Ющенка і Тимошенко. Він почав записувати, коли переконався, що президент переступив Кримінальний кодекс³. За його наказами вкрали 2 млрд. дол. Мельниченко не повідомив прокуратуру, СБУ чи міліцію, бо знав про їхню причетність до злочинів. Тому звернувся до людини з незаплямованою репута-

¹ Schemes and scandals in Ukraine // Economist. – 2001. – 18 January.

² Clover C. Incriminating tape is a fake, says Ukraine's president // [Financial Times](#), – 2001. – 10 February.

³ Інтерв'ю Мельниченка FT. Ч. 1-3 // Українська правда. – 2002. – 16, 19, 26 вересня, 7 жовтня.

цією. І описав момент вибору: "Можна набрати принаймні 10 провідних політиків в Україні, яких, як здається, можна вважати чесними, але я можу показати вам про них такі матеріали, що ви не повірите. Але там нічого не було про лідера Соцпартії Олександра Мороза".

Майор Мельниченко став чимось на зразок героя на руїнах радянської імперії. Якимсь 34-річний українець приїхав на таємну зустріч десь у Центральній Європі, приховавши свою зовнішність¹. У Daily Telegraph і на сайті радіо "Свобода" з'явилося інтерв'ю Аскольда Крушельницького². На зустріч його і двох перекладачів-журналістів із пражського бюро газети супроводжував посередник. Йдеться про розширену версію, вперше оприлюднену Патріком Тайлером у New York Times.

Через 6 год. Мельниченко пішов, попросивши гостей зачекати 5 хв. перед виїздом з готелю, розташованого у 250 милях від столиці, яку просив не називати. У довгому інтерв'ю звинуватив Кучму в привласненні найменше 1 млрд. дол. і перетворенні цілої країни у власний здирицький бізнес. Він також висловив занепокоєння щодо безпеки дружини Лілії та чотирирічної дочки Лесі, котрі перехувалися з ним. Залишаючи Україну, взяв лише 2 тис. дол. збережень, бо припускав повернутися за кілька тижнів. Колегам вигадав легенду, що переходить у приватну охорону, простажувавшись у Лондоні.

Ще кілька біографічних штрихів. Микола Мельниченко народився у Василькові на Київщині у сім'ї військового³. Працював у 9 управлінні КДБ, охороняв президента СРСР Михайла Горбачова. Згодом повернувся додому і служив в армії, де пройшов підготовку з електронного нагляду. Увійшов до команди охорони прем'єра Кучми і продовжив працювати з ним, як президентом.

Доля майора була непевною. Для його екстрадиції СБУ "чистила" Європу. Мельниченко став першим громадянином України з 1990 р., якому США надали політичний притулок. 13 квітня 2001 р. послу Костянтину Грищенку про це повідомили в держдепартаменті. Посол США у Києві Карлос Паскуаль отримав заяву-відповідь, що дане рішення "не відповідає духу україно-американського партнерства". Екс-охоронець жив у кількох кілометрах від Білого дому, проте не почувався у безпеці: ЦРУ і ФБР неодноразово випереджали загрозу його життю⁴.

¹ Tyler P. From under a couch, an effort to stop Ukraine corruption // New York Times. – 2001. – 26 February; International Herald Tribune. – 2001. – 28 February.

² Krushelnysky A. Ukraine president behind protection racket, says guard // Daily Telegraph. – 2001. – 27 February; Krushelnysky A. Ukraine: Ex-Kuchma bodyguard says he is not seeking asylum // Radio Free Europe / Radio Liberty. – 2001. – 1 March.

³ Історія майора Мельниченка // Українська правда. – 2001. – 28 лютого.

⁴ Monaghan E. Bodyguard who bugged a president speaks out // Times. – 2003. – 31 January.

США також надали політичний притулок дружині та двом трирічним донькам зниклого журналіста¹. Вони прибули у Вашингтон 22 квітня 2001 р.

4.5.8. Масові протести

Л. Кучма постійно заперечував наявність політичної кризи, оскільки глава держави, парламент, уряд, органи влади на місцях працюють, незважаючи на ускладнення². Так президент висловився і з нагоди вручення йому звання почесного доктора Київського університету. Але довгочасовий ефект "Кучмагейту" проявився насамперед у критичному падінні суспільної довіри до правлячої еліти. Обезголовлене тіло і компрометуючі касети стали джерелом масштабної політичної кризи³. Вони підірвали президентську владу. Опозицію підтримав Європейський Союз, закликавши владу до прозорого розслідування і захисту свободи слова.

У грудні 2000 р. вулицями Києва проходили антипрезидентські демонстрації. Встановлене наметове містечко назвали "Зона, вільна від Кучми". У Харкові, другому за величиною місті України, міліція кийками розігнала маніфестантів, а комунальники демонтували палатки⁴. Подекуди влада провела альтернативні демонстрації, що переважно склалися з державних службовців, які не виявляли ентузіазму.

Більшість громадян не була шокована скандалом, вважаючи, що влада "може робити навіть гірші речі"⁵. У грудневих демонстраціях у Києві взяло участь лише кілька тисяч людей. Тоді ж на вулиці Белграда і Праги висипали сотні тисяч, розв'язуючи подібні вузли. Українська опозиція пережила розчарування⁶. Її лідери говорили про автобуси з новими учасниками акції протесту, які от-от мали прибути до столиці, проте обіцяної масовості не досягли. Професор Кельнського університету Герхард Сімон визначив фактори неуспіху: низький потенціал протесту серед населення і роздрібленість опозиції (Німецька хвиля, 20 грудня 2000 р.).

¹ Shepherd L. Ukrainian journalist's wife doubts justice // Washington Post. – 2001. – 4 May; Slain journalist set standard // Washington Times. – 2001. – 5 May; Dangerous to your life // Ibid. – 9 May.

² Sysoeva M. Kuchma denies Ukraine crisis // Washington Post. – 2001. – 20 February.

³ Warren M. "Kievgate" tapes add to riddle of headless corpse // Daily Telegraph. – 2000. – 14 December; Gentleman A. Secret tape links leader to headless corpse // Guardian. – 2000. – 15 December; Daniszewski J. Critic's disappearance dogs Ukraine's leader // Los Angeles Times. – 2000. – 26 December.

⁴ Nicolet L. Indigné par le "Koutchmagate" // Temps. – 2001. – 16 janvier; Schemes and scandals in Ukraine // Economist. – 2001. – 18 January.

⁵ York G. Popular cynicism benefits Kuchma // Globe and Mail. – 2001. – 26 January.

⁶ Shargorodsky S. Turnout meager in Ukraine protest // USA Today. – 2001. – 21 February.

Оприлюднення нової партії записів поновило протистояння в лютому 2001 р. Натопв до 5 тис. осіб спробував прорвати міліцейський кордон навколо будинку адміністрації президента¹. Демонстранти несли величезні портрети Кучми із перекресленим обличчям. Однак невідомі атакували осередок протесту на майдані Незалежності — наметове містечко.

Один з ініціаторів акції "Україна без Кучми" Олександр Мороз не погодився з тим, що київські події 6 лютого нагадують революцію в Югославії кінця 2000 р. Ситуація кардинально різниться через пасивність Заходу, тому говорити про "лютневу революцію" в Україні зарано (Німецька хвиля, 7 лютого 2001 р.). Все ж, коаліція опозиційних партій створила Форум національного порятунку, аби, словами Левка Лук'яненка, "прискорити визволення суспільства від корумпованого режиму"². Його керівне ядро з 15 осіб стало серйозною загрозою для президента. До громадської ініціативи приєдналося більше 70 особистостей з галузей політики, культури і науки.

У неділю 11 лютого 10 тис. демонстрантів пройшли столицею, сформувавши живий ланцюг і несучи запалені свічки у пам'ять про Георгія Гонгадзе. Дехто одягнув чорні маски, побоюючись репресій за місцем роботи чи навчання³. І ця кількість була мізерною порівняно з розмахом народних протестів закордоном. Отже, у найбільших антипрезидентських виступах за 10 років незалежності Леонід Кучма вистояв⁴. Тим не менше, він зробив кроки в напрямку приглушення виступів: звільнив голову СБУ і начальника особистої охорони, а генпрокурор взяв подовжену відпустку.

12 лютого "Українська правда" опублікувала нові розшифровки розмов про фальшування і підтасовки результатів президентських виборів 1999, завдяки чому його переобрали на другий термін⁵. Кучма видавав накази, щоб місцевих посадовців шантажували, погрожували компроматом і ув'язненням, аби змусити їх забезпечити йому перемогу⁶.

Олександр Мороз у Independent висловив свою огиду з приводу змісту бесід президента зі своїми підлеглими⁷. В умовах диктатури правда шкодить, а в умовах кримінального режиму посадовці звикають до безкарності.

¹ Cockburn P. "Murder tape" threatens to topple Ukraine leader // Independent. – 2001. – 7 February; Tyler P. Thousands march in Kiev over political crisis // New York Times. – 2001. – 7 February.

² Tyler P. Ukrainian President says growing opposition threatens security // New York Times. – 2001. – 10 February; López L. El presidente de Ucrania destituye al jefe de los servicios secretos // Pais. – 2001. – 11 febrero.

³ Baker P., Glasser S. Opposition intensifies in Ukraine // Washington Post. – 2001. – 12 February.

⁴ Caryl C., Hyde L. Unsolved mysteries // Newsweek. – 2001. – 19 February.

⁵ Traynor I. Ukraine leader accused of poll blackmail // Guardian. – 2001. – 13 February.

⁶ Whittell G. New tapes haunt Kuchma // Times. – 2001. – 21 February.

У Spiegel 21 лютого він назвав випадок з убитим журналістом тільки приводом кризи, що мала змінити систему влади, обмежити президентські повноваження задля парламентської демократії західного типу. Перебуваючи у Вашингтоні, Мороз прогнозував відставку президента у травні-червні¹.

Однак Україна виглядала розділеною між ностальгуючими за Радянським Союзом апологетами зміцнення зв'язків із Росією і націоналістами, які тяжіли до Заходу². Хоч усіх об'єднувало незадоволення президентом і пануючою корупцією, до масштабних масових акцій справа не доходила.

Коли зарубіжні оглядачі припустили, що опозиція поступово вичерпалася, розпочалися нові протести³. 25 лютого більше 6 тис. чол. зібралося на Хрещатику, вимагаючи відставки президента⁴. У день "народного трибуналу" міська влада несподівано там вшанувала старовинне селянське свято проведів зими (масляна або масниці), яке досі ігнорувалось.

Промови опозиціонерів заглушали музикою з гучномовців. Закривши обличчя чорними хустинами, учасники мітингу провели судовий процес над опудалом, що уособлювало президента. Потім його помістили у дерев'яну клітку перед Верховним Судом, що поруч з адміністрацією президента⁵. Дуже багато молоді приєдналося до протесту на заході — у Львові.

4.5.9. Арешт Юлії Тимошенко

15 січня 2001 р. генпрокуратура звинуватила Юлію Тимошенко у фінансових злочинах — контрабанді та фальсифікації документів. Це улюблена тактика ще радянських часів. 19 січня Кучма звільнив її з посади віце-прем'єра, покаравши за антикорупційні зусилля в енергетиці, позаяк його прибічники втратили величезні ресурси⁶. Про значущість внеску Тимошенко говорить те, що доходи від енергокомпаній збільшились на 500 млн. дол. Це дозволило виплатити заборговані зарплати і пенсії. Крихкі

⁷ Cockburn P. Kuchma may face impeachment for theft and bribery // Independent. – 2001. – 13 February.

¹ Sands D. Political rival predicts scandal will oust Ukrainian president // Washington Times. – 2001. – 28 February.

² Protest marches demanding ouster of Ukraine president continue // Vancouver Sun. – 2001. – 12 February.

³ Ukraine launches fresh protests over journalist's death // Evening Standard. – 2001. – 25 February; Warner T. Protesters return in Ukraine // Financial Times. – 2001. – 26 February.

⁴ Nougayrède N. Ukraine: appels à la démission contre Leonid Koutchma // Monde. – 2001. – 26 février.

⁵ Thousands call for Ukraine president's ouster // CBC. – 2001. – 26 February.

⁶ Clover C. Ukraine deputy PM dismissed // Financial Times. – 2001. – 20 January; Tyler P. A grisly mystery in Ukraine leads to a government crisis // New York Times. – 2001. – 30 January.

відносини між прем'єром і президентом опинилися під загрозою. Проте Ющенко не приєднався до лав опозиції, незважаючи на їхні заклики.

Олігарх, котрий став реформатором, Юлія Тимошенко залишилася найяскравішою особистістю політичної арени¹. Вона опинилася в ауті, та не в кокауті. Постає дилема, що станеться швидше: ув'язнення Тимошенко чи звільнення Кучми.

13 лютого Тимошенко затримали за підозрою у скоєнні кількох кримінальних злочинів: фальсифікації документів і контрабанді російського газу в 1996–1997 рр. (3 млн. куб. на суму 445 млн. грн.), ухиленні від сплати податків у 1997–1999 рр. (149 тис. дол.), неодноразовій дачі хабара экс-прем'єру Лазаренку в 1996 р. в розмірі 75 млн. дол. тощо. В останній справі фігурував її чоловік Олександр. Затримання "газової принцеси" сталося відразу, як з'явилася нова порція записів, викладених в "Українській правді" про фальсифікацію виборів-1999 і як президент Росії передав компрометуючі документи, котрих не вистачало².

Арешт найхаризматичнішої фігури серед лідерів, які об'єднались проти Кучми³, припав якраз на час дводенного візиту в Київ делегації Євросоюзу на чолі з керівником його зовнішньої політики Хав'єром Соланого і головою комісії із зовнішніх зносин Крісом Паттенем⁴. Міністр закордонних справ Швеції Анна Лінд тоді зазначила: "Ми хочемо побачити ретельне розслідування цієї справи. Але ЄС утримається від накладання санкцій".

Політичний конфлікт поглибився, хоч арешт і завдав сильного удару опозиції. У розпалі кризи президент накинувся на опозицію із закликом дати відсіч антидержавним силам⁵. 13 лютого він підписав гостру заяву спільно з прем'єром і спікером. У ній затавровано рух "Україна без Кучми" і Форум національного порятунку як "український різновид націонал-соціалізму". Заява підсумувала багатоденну напругу через очікування, що Кучма зможе розколоти опозицію після зміни силовиків і зустрічі з Путіним.

¹ Mycio M. Ukraine's deputy premier may be out, but she's not down // Los Angeles Times. – 2001. – 9 February.

² Aris B. Opposition leader in Ukraine held for tax evasion // Daily Telegraph. – 2001. – 14 February; Mrozek G. Prinzessin hinter Gittern // Berliner Zeitung. – 2001. – 15 Februar; Tyler P. New tapes appear with threats by Ukraine's president // New York Times. – 2001. – 19 February.

³ Clover C. Former Ukrainian leader held // Financial Times. – 2001. – 14 February; Dixon R. Charismatic opponent of Ukrainian leader jailed // Los Angeles Times. – 2001. – 15 February; Shargorodsky S. Ukrainian group upset over arrest // Washington Post. – 2001. – 15 February.

⁴ Clover C. Arrest of former Ukraine leader // [Financial Times](#). – 2001. – 14 February; Cockburn P. Ukrainian police arrest Kuchma's sacked rival // [Independent](#). – 2001. – 14 February.

⁵ Tyler P. In mid-crisis, Ukraine president lashes out at opposition // New York Times. – 2001. – 15 February.

Виступаючи у Відні на засіданні ОБСЄ посол США Девід Джонсон висловив здивування тоном звернення до народу від 13 лютого¹. Найдужче західні аналітики здивувалися, побачивши підпис прем'єра, котрий досі займав нейтральну позицію і мав високий рейтинг популярності². "Ризикована гра" Ющенка пояснювалася необхідністю зміцнити позиції уряду й отримати згоду президента на зміну двох ключових фігур енергетичного блоку, що гальмували реформи.

У розрізненій опозиції забрали "залізну Юлю". Групі народних депутатів та інших візитерів на чолі з політв'язнем Степаном Хмарою навіть не дозволили її відвідати у Лук'янівській в'язниці³. Тут зібралася невелика кількість демонстрантів із плакатами на захист экс-віце-прем'єра, тому що кияни все менше звертали увагу на протести.

На цьому тлі пасивності Кучма неочікувано вжив силових заходів. Чотириста міліціонерів вранці 1 березня вчинили напад на демонстрантів⁴. Близько сорока учасників протесту були заарештовані. Міліція знесла містечко "Зона, вільна від Кучми" — півсотні полотняних і пластикових наметів. На ці дії дуже жорстко відреагував американський президент⁵. А через тиждень у Києві спалахнуло справжнє повстання.

4.5.10. Події "кривавої п'ятниці" 9 березня

Інциденти, що трапилися 9 березня, мали два головних центри. Перший — парк, де знаходиться пам'ятник Тарасу Шевченку. Другий фронт битви утворився навколо адміністрації президента. Сам Кучма виїхав у Закарпаття, котре спіткала катастрофічна повінь і де евакуювали 13 тис. чол.

Бійка вчинилась через те, що міліція не відпустила 7 членів УНА-УНСО, затриманих за спробу перешкодити покладанню президентом вінка до пам'ятника Шевченку. Сотня відчайдушів намагалася прорвати міліцейський кордон. Залізна арматура, каміння і пляшки полетіли в будинок президентської адміністрації. Міліція використала сльозоточивий газ і гумові кийки. Серед маніфестантів і міліціонерів були десятки поранених⁶.

Звістка про сутички облетіла західні медіа, кореспонденти яких перебували в Києві. Опозиції не вдалося зібрати значну кількість людей, тому Кучму, за яким стояла армія, міліція і приватна фінансова підтримка,

¹ Цензура шляхом вбивства // Українська правда. – 2001. – 16 лютого.

² Ukraine: Premier's gamble // Economist. – 2001. – 8 March.

³ Shargorodsky S. Ukraine opposition wants leader out // Star Tribune. – 2001. – 23 February.

⁴ Cockburn P. Police tear down tent city to end protests in Kiev // Independent. – 2001. – 2 March; Kuchma disuelve a golpes las protestas de la oposición Ucrania // País. – 2001. – 2 marzo.

⁵ Dixon R. Truth may be elusive in Ukrainian slaying // Los Angeles Times. – 2001. – 11 March.

⁶ Ukraine: journée d'émeutes anti-présidentielles à Kiev // Monde. – 2001. – 11 mars; Władzy zdrzą kolana // Rzeczpospolita. – 2001. – 12 marca.

знову не вдалося вибити з крісла¹. "Битва за відставку" завершилася на разі нічим, солідаризувалася і швейцарка Астрід Коль у Bunte 14 березня.

Всього в акції взяло участь близько 18 тис. людей². Вона стала найбільшою і найжорсткішою непокорою протягом кризи. Правоохоронні органи (задіяли тільки міліціонерів більше 2 тис.) затримали 217 опозиціонерів: 12 негайно відпустили, стосовно 205 склали адмінпротоколи за дрібне хуліганство і злісну непокору працівникам міліції, у т. ч. 85 оштрафували, а 88 арештували. По телебаченню Кучма переконував, що слід остерігатись учасників протесту (Wall Street Journal, 11 березня 2001 р.).

14 березня півсклянки крові, акуратно видавленої з пальців безкомпромісних опозиціонерів, поставили перед дверима міністерства внутрішніх справ, а біля адміністрації президента — траурні вінки з чорними стрічками³. Тисяча активістів пройшла маршем від парламенту до генпрокуратури, вимагаючи звільнення Тимошенко. Обійшлося без жодних сутичок, подібних до "кривавої п'ятниці", проте Служба безпеки застосувала форму грубого залякування: зняли на телекамеру натовп і довго крутили по держтелебаченню обличчя крупним планом. У колоні знаходилося багато студентів, яким грозило виключення з навчальних закладів.

Ареною політичної боротьби в Україні повинен бути парламент, а не вулиця, нагадав голова комісії німецького парламенту з питань зовнішньої політики Ганс-Ульріх Клозе (правляча СДПН): "Застосування сили ніколи не може бути легітимним засобом політичної боротьби. Силу застосували демонстранти, але, за західними стандартами, дії міліції були також небезсумнівними" (Німецька хвиля, 13 березня 2001 р.).

Більшість демонстрантів на вулицях Києва або Дніпропетровська ніякого відношення до екстремістів не мали. Це — молодь, пенсіонери, люди середнього віку. Масово включилися в протести львівські студенти. Із ними висловили мовчазну згоду викладачі та держслужбовці. Аби приборкати опозиційний рух, з інших регіонів до Львова відрядили значну частину співробітників Служби безпеки⁴.

¹ Cockburn P. Thousands battle police as protesters demand resignation of Ukrainian leader // Independent. – 2001. – 10 March; Mahoney D. Kuchma defies "murder" claim protesters // Scotland on Sunday. – 2001. – 10 March.

² Gentleman A. Riots against Kuchma rock Kiev // Guardian. – 2001. – 10 March; Le siège de la présidence ukrainienne attaqué // Temps. – 2001. – 10 mars.

³ Despic-Popovic H. La résistance tranquille continue à Kiev // Libération. – 2001. – 15 mars; Whittell G. Ukraine tense as anti-Kuchma protests persist // Times. – 2001. – 15 March; Warren M. Kuchma defiant as protests continue // Telegraph. – 2001. – 15 March.

⁴ Horodetska O. Student rally revives opposition to Ukrainian president // Washington Post. – 2001. – 14 March; Urban T. Lemberg steht gegen Kutschma auf // Süddeutsche Zeitung. – 2001. – 15 März.

Зустріч президентів А. Квасьневського й Л. Кучми 15 березня суттєво відрізнялася від незчисленних дотеперішніх побачень. Діалог з опозицією міг призвести до мирної передачі влади¹. Польський історичний круглий стіл, що його Квасьневський пообіцяв подарувати Кучмі, аж надто яскраво символізував можливість цього сценарію. Ця зустріч проходила не в столиці Польщі, а містечку Казімеж Дольни. Справа в тому, що у Варшаву приїхали представники опозиції. Квасьневський теж їх прийняв.

На разі в Україні все знову обійшлося другорядним. Президент звільнив Юрія Кравченка з посади міністра внутрішніх справ і призначив Юрія Смірнова. Звільнення міністра супроводила серйозна кількомісячна боротьба "за душу Кравченка" у парламенті². Відставка сталася вже після 9 березня і була першою великою поступкою опозиційному рухові. Леонід Кучма визнав, що міліція допустила ряд помилок у розслідуванні справи Гонгадзе. Проте в інтерв'ю "Президент у хорошій формі" для німецького журналу Focus 11 березня він рішуче заперечив намір іти у відставку так само, як і обиратися на третій термін. Тим паче, що власне кризи нема: парламент і уряд працюють, а регіони повністю байдужі до цих подій.

4.5.11. Завершення кризи

Головна перевага Кучми полягала в слабкості та роздробленості його противників. Епопея Тимошенко означала, що президент шукав компромісу з опозицією. Шість тижнів вона перебувала у камері разом із проститутками і вбивцями. Через скарги на виразку шлунку її випустили, але 31 березня у лікарняній палаті приватної клініки знову взяли під варту. За кілька годин до того опозиціонерка встигла дати телеінтерв'ю з нещадною критикою Кучми і закликом провести дострокові президентські вибори.

2 квітня Верховний суд поклав край спробам ув'язнити її вдруге³. Причину звільнення аналітики тоді мотивували тим, що, перебуваючи у тюрмі, вона все більше зливалася з образом Жанни д'Арк⁴. У всіх анти-президентських акціях популярними були плакати із зображеннями Юлії Тимошенко з підписом: "Я не здалась. А ти?"

Як не дивно, її вихід з тюрми замість того, щоб згуртувати, привів до коливань і розбрату в опозиційних рядах⁵. Радіючи, Леонід Кучма ви-

¹ Luft B. Polski prezent dla Kuczmy; Kościński P. Ukraińska opozycja u polskiego prezydenta // Rzeczpospolita. – 2001. – 15 marca.

² Clover C. Kuchma sacks police chief // Financial Times. – 2001. – 26 March; Kuchma replace son ministre de l'Intérieur // Nouvel Observateur. – 2001. – 26 mars.

³ Boyes R. Ukraine dissident foils her jailers // Times. – 2001. – 3 April.

⁴ Mycio M. Signs of compromise in Kiev // Los Angeles Times. – 2001. – 31 March; Sysoyeva M. 2nd arrest for leader of Ukraine opposition // Washington Post. – 2001. – 1 April.

⁵ LaFraniere S. Split opposition falters in Ukraine // Washington Post. – 2001. – 21 April.

знав наявність тільки однієї кризи в Україні: "Якщо вже говорити про кризу, то потрібно визнати, що зараз її переживають самі антипрезидентські сили, які вже практично розкололися". Про це він заявив словацькій газеті Pravda у перший день візиту до Братислави¹. Надворі стояв обіцяний Морозом червень. Наближався візит Папи Римського. Президент залишився на посаді. Робоче місце втратив лише прем'єр Ющенко 26 квітня. У травні парламент із першої спроби затвердив новим главою уряду Кінаха.

Парламент і президент знову взяли за конституційну реформу, відправивши квітневий референдум спочивати в архів². Згадаємо, що 16 квітня 2000 р. проголосувало більше 81 % виборців, з яких понад 80 % підтримали "народну ініціативу" в усіх чотирьох запитаннях: про додаткові підстави для дострокового припинення президентом повноважень Верховної Ради, про обмеження депутатської недоторканості, про зменшення конституційного складу з 450 до 300 депутатів, про необхідність двопалатного парламенту.

Через рік за кордоном підсумували наслідки кризи. Хоч головного результату не досягнуто, вона зіграла вагомий роль в еволюції постсоціалістичної України: пригальмувала розвиток авторитаризму і одночасно сприяла появі нових опозиційних партій та громадських організацій³. Україна вступила у парламентську кампанію, де вже йшлося про політичне самовиживання багатьох кризових і антикризових менеджерів⁴. Завдячуючи "справі Гонгадзе", на виборах у березні 2002 р. за партійними списками було обрано утричі більше опозиціонерів (171), ніж провладних (54). Президент сформував парламентську більшість лише завдяки мажоритарникам.

* * *

Із самого початку українська криза (2000–2001) розглядалася на тлі всієї карти світу з принагідними ретроспективами. По-перше, "справа Гонгадзе" показала відсутність в Україні незалежних правових інститутів, парламентських стримувань і протипази президентським повноваженням. Тому після нетривалого шоку, викликаного публікацією компрометуючих плівок, прибічники президента володіли величезним полем для маневру.

По-друге, головна мета кількох хвиль опозиційних виступів (усунення Л. Кучми з поста президента) не була зреалізована внаслідок їх малочисельності та організаційної слабкості, браку компромісного мирного сценарію. Арешт Ю. Тимошенко послужив поштовхом до масових заво-

¹ Leonid Kučma: "My sme si vybrali úniu s Európou" // Pravda. – 2001. – 12 júni.

² Urban T. Die Kutschma-Krise // Süddeutsche Zeitung. – 2001. – 16 März.

³ Karatnycky A. Gongadze's legacy for Ukraine // Wall Street Journal. – 2003. – 25 September.

⁴ Wojciechowski M. Ukraina po sprawie Gongadze i ujawnieniu "kaset Moroza" // Gazeta Wyborcza. – 2001. – 27 listopada.

рушень, що досягли піку справжнім побоїщем демонстрантів і міліції 9 березня 2001 р.

По-третє, криза погіршила зовнішньополітичні позиції України, до якої інтерес Заходу істотно згас. Адепти авторитаризму сповна скористалися шансом зберегти олігархічну "систему Кучми" через союз із комуністами за активної підтримки Росії. Швидке "повернення в Європу" перетворилось у примару.

Висновки розділу

Історико-типологічний зріз політичного лідерства і феномену олігархії у незалежній Україні підказує, що мова **насамперед** іде про "стратегічний компроміс" старої номенклатури, націонал-демократів і нової бізнес-еліти. При цьому, по-перше, спостерігається соціальна регенерація багатьох елементів попередньої системи державної влади, а, по-друге, вона активно конвертується у власність, піднімаючи корупцію до рівня масового суспільно-політичного явища.

Найголовніше. Компроміс 28 червня 1996 р. підсумував перший етап українського державотворення. Політична еліта чітко зорієнтувалася на західні політичні та правові стандарти, достроково виконавши "конституційне" зобов'язання перед світом і його кваліфікованим експертом (Радою Європи). Проте надалі внутрішньополітична стабільність України піддавалася авторитарним загрозам, а референдум 16 квітня 2000 р., крім іншого, оголив механізм електоральних фальсифікацій.

Наступне. Важкі модернізаторські тести українська верхівка у першій половині 1990-х рр. проходить через перманентний президентсько-парламентський конфлікт і сильний регіональний тиск. Тому, з одного боку, не обходиться без псевдодемократичних маніпуляцій в авторитарних цілях, а з другого — під завісою месіанської "арки європейської безпеки" з'являються поновлені версії олігархії та реформ "згори". Європейську константу відтісняє політичний анахронізм.

Далі. У другій половині 1990-х країни Заходу постійно виступали вагомим стримуючим фактором сповзання України за межу недемократичних тенденцій. Щонайперше, "лазаренківщиною" вони своєчасно засвічують олігархічну практику легального і тіньового впливу на державну владу і повертають українську еліту лицем до ключових цінностей західної цивілізації. Отож, друге, українське суспільство прагне позбавитися морально деградованого і економічно збиткового авторитаризму вже постфактум.

І останнє. Політична криза (2000–2001), що мала глибоке історичне коріння, "справою Гонгадзе" не домоглася відчутної демократизації, але завадила її згортанню. З одного боку, "повернення в Європу" загальмувалось, а з другого — прозахідна опозиція всебічно пройшла перший серйозний бойовий гарт за всі роки незалежності. Питання кінцевого пе-

реможця так і залишилося відкритим з огляду на близьку перспективу масштабних битв на ниві електоральної демократії — парламентських і президентських виборів.

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНЬСЬКА ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ: ПЕРЕДУМОВИ І ЗДІЙСНЕННЯ

Даний аспект належить в історіографії до перших спроб, які, зрозуміло, ще не раз будуть поглиблені. Враховуючи часову близькість і беручи до уваги зарубіжну мас-медійну реакцію, ми намагалися встановити базові особливості непересічної події для світу початку XXI ст. Як будь-який історичний феномен Українська помаранчева революція наділена щедрими передумовами (генезою), строкатими спонукальними обставинами (мотивацією), сконденсованими у стислому часовому відтинку. З нашої точки зору, критичної концентрації та температури революційна ситуація сягнула упродовж двох років.

Якщо простежити сценарій розвитку подій в комплексному виразі, то стануть очевидними ключові суспільні подразники, котрі згуртували пересічних українців і відмобілізували їх на кардинальний злам існуючої системи політичних і економічних координат. Певною мірою вони персоніфіковані. Але йдеться скоріше про історичні метафори, через які найкраще узагальнювати і характеризувати об'єктивні тенденції. Тому само собою напрошуються до виважених оцінок історика традиційні дослідницькі проблеми, як політична (і вужче — електоральна) боротьба всередині правлячої еліти, між адептами режиму і опозицією.

Особливий інтерес привертає завше такий динамічний етап, як переддень і хід президентської виборчої кампанії. Україна поставила абсолютний рекорд її тривалості — 201 день (3 липня 2004 р. — 20 січня 2005 р.). На поверхню впливли згустки "гордієвих вузлів". Українська помаранчева революція була ними породжена. Вона ж їх і мала розрубати, "замкнувши" цілісно крупний період історії незалежної України — "між мирними революціями (1991–2004)".

5.1. Боротьба за демократію (листопад 2002 – червень 2004)

Правляча еліта України і на початку XXI ст. не обходилася без організації штучної підтримки (конституційної легітимації). Маємо велемовні аргументи — всеукраїнський референдум 2000 р. і всенародне обговорення президентського проекту політичної реформи у 2003–2004 рр., коли вразив помпезний Громадянський форум. Цілковито утвердився патронально-клієнтальний принцип кадрової політики, де головний критерій не професійна компетентність, а особиста відданість тому, хто призначив. Пануючі агресивні сценарії силового тиску, "війна на знищення" відганяли сподіванки про прогрес, коли влада і опозиція поміняються місцями.

5.1.1. Магніт парламентської більшості

Перша неліва парламентська більшість існувала недовго: від січневої "оксамитової революції" 2000-го до відставки прем'єра Ющенка в квітні 2001 р. Проте вона відчутно й конструктивно вплинула на державотворчі процеси¹. Так зауважено після повалення "союзом комуністів і олігархів" дев'ятого уряду незалежної України у монографії, видрукуваній за Національною програмою випуску соціально значущих видань.

Цю більшість зруйнувало чергове загострення боротьби між конкуруючими фінансово-політичними групами. Відчуваючи тимчасовість свого становища, вони з допомогою влади намагалися переграти бізнесових конкурентів. При цьому забувалися національні інтереси, а працю влади підлаштовували на режим неуваги до опозиції². А це вже думки авторського колективу Національного інституту стратегічних досліджень при президентові України.

Вдруге неліву більшість у Верховній Раді утворили в грудні 2002 р. До неї записався 231 депутат. Склали її знову-таки 9 фракцій та депутатських груп, як у січні 2000 р.³ Але тоді вона об'єднувала 255 депутатів. Хоч не завжди є підстави твердити, що історія повторюється, проте в даному випадку дива знову не сталося. За півтора року, у 2004-му більшість "переформатувалася" (квітень) і розпалася (вересень).

У цілому неадекватне представництво суспільних інтересів переросло в "національну особливість" політичної системи незалежної України⁴. Отож дії нелегітимного характеру привели до невідповідності фракційної структури Верховної Ради результатам виборів 2002 р. Значна частина депутатів звільнилася від виборчих запевнень. Скажімо, президентський блок "За єдину Україну!" розчинився у парламентській більшості, залишивши без відповіді обіцяні ним 1,5 млн. робочих місць.

5.1.2. Пошуки наступника

Неспокійне персоніфіковане небо незалежної України повсякчас пильно роззирали імениті футурологи, приміром, В. Полохало, А. Гриценко, Д. Видрін, Ю. Мостова, М. Томенко, М. Погребинський та ін. Періодичний парад політичних тіл, започаткований якісною газетою "Дзеркало тижня" наприкінці 1997 р. і узагальнений "Бизнесом" у серпні 2003 р., заметушився в чеканні нового сонця — майбутнього президента⁵.

Аналітик Eurasia Group Леслі Пауелл погодилася з поширеною думкою про призначення Януковича прем'єром як єдину надію президента

¹ Вівчарик М., Панченко П., Чмихова В. Українська нація. – С. 138.

² Стратегії розвитку України. – С. 88, 214, 228.

³ Моргун В. Особливості створення і функціонування коаліційного уряду в сучасній Україні // Проблеми історії України. – 2003. – Ч. II. – С. 29-38.

⁴ Якименко Ю., Жданов І. Україна у ХХІ столітті. – С. 8-9.

⁵ Их сиятельства / Подгот. И. Лавриненко и др. // Бизнес. – 2003. – 4 августа. – С. 22-45.

Кучми загальмувати свою відставку. Американка ствердила прямий зв'язок цього рішення з виборами 2002-го в Донецькій області. Лише там пропрезидентські сили здобули абсолютну перемогу. Весняно-літня боротьба за парламентську більшість не принесла успіхів ні опозиції, ні президенту. Аби розблокувати ситуацію, у листопаді 2002 р. Л. Кучма відправив у відставку прем'єра А. Кінаха і запропонував посаду голови облдержадміністрації В. Януковичу¹. Це для відомого дослідника Андерса Ослунда було звичним: "Один клан перебирає владу від іншого... І я не думаю, що... побачимо більше реформ, чи більше політичної стабільності". Такі оцінки узагальнило радіо "Свобода" 21 листопада 2002 р.

Найбільшою проблемою України 2001–2004 рр. західні учені та журналісти назвали президента і його спадкоємця. У німецькому прочитанні — Nachfolger Kutschmas або Kronprinzen². Леонід Кучма задалегідь шукав його заради своєї ж безпеки. Але кадрове питання притлумили дебатами щодо ліпшої стратегії розвитку країни — політичної реформи.

Починаючи з кризового 2001-го, Кучма багаторазово говорив світові про конституційний кінець свого президентства³. В інтерв'ю CNN 23 лютого, а надто німецькому тижневику *Focus* 12 березня 2001 р., він різко заявив: "Я залишу пост президента у 2004 р. Крапка". "Я ще раз пішов на президенство тому, що не бачив, хто б зміг повести за собою націю, — зазначив *Washington Times* 22 серпня. — Я піду, коли закінчиться мій термін в 2004 р."

25 липня 2001 р. у Києві радник президента США Кондоліза Райс націлила Кучму на реформи для демократичного розвитку, економічного добробуту і належної участі в міжнародних проектах⁴. *Washington Times* була у захопленні від вчасної поради самраз перед парламентськими виборами. Утім насправді, йшлося про президентську кампанію-2004, що реально змінює конфігурацію влади.

Олігархи висунули на вихідні позиції своїх кандидатів. Але успіх пророкували опозиційному экс-прем'єру Віктору Ющенку, виборчий блок якого "Наша Україна" у березні 2002 р. отримав чверть голосів. Між опозиційними партіями існувало суттєве тертя. Ющенко не поспішав навістріч лівим, аби скористатися їхнім електоратом. Тим часом по-

¹ Tavernise S. Kiev leader replaces his government // *New York Times*. – 2002. – 18 November.

² Tichomirowa K. Das größte Problem des Landes ist sein Präsident // *Berliner Zeitung*. – 2003. – 6 August; Fatale Reformbestrebungen in der Ukraine // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2003. – 1 November; Ziener M. *West oder Ost* // *Wirtschafts Woche Heute*. – 2004. – 28 Oktober.

³ Ukraine's president will retire in 2004 // *Washington Times*. – 2001. – 22 August.

⁴ Ukraine fears losing democracy // *Washington Times*. – 2001. – 1 July; Rice stresses need for political reforms // *Ibid.* – 26 July; National security adviser reassures Ukraine // *Ibid.* – 5 August.

даткова поліція завзято підривала бізнес опозиціонерів, про що повідала *Süddeutsche Zeitung* на прикладі кав'ярні "Дзига" і "Львівської газети"¹.

У промові, присвяченій дванадцятому Дню незалежності, президент ще раз пообіцяв конституційні зміни, аби розширити повноваження уряду². Він відкликав законопроекти про двопалатний парламент і продовження своїх повноважень до 2007-го, запропоновані кількома місяцями раніше. Святкову промову наповнили різкі випадки проти Ющенка. "План Кучми" восени 2003 р. трансформувався у законопроект Медведчука-Симоненка (глави президентської адміністрації та лідера комуністів). Його мета — завчасу анулювати наслідки імовірної перемоги опозиції.

Після 1994-го зміна влади в Україні не стала рядовою демократичною процедурою, як у західних сусідів. Президент і його оточення багато втрачали, відмовляючись від влади. Вони ризикували зазнати кримінальних переслідувань³. Немезидою Кучми у 2000 р. став його охоронець Микола Мельниченко, котрий заховався поблизу Вашингтона під чужим ім'ям. Україна потрапила у кількарічну міжнародну ізоляцію. *Financial Action Task Force*, провідна у світі організація з контролю за відмиванням "брудних" грошей, довго не виключала її з чорного списку.

Прагнення зблизитися з Росією й орієнтуватися на авторитарний стиль Путіна було великим⁴. Російські компанії заволоділи стратегічними об'єктами української економіки, особливо в енергетиці та хімічній промисловості. Але у Києві знали, що від Москви небагато отримаєш, у т. ч. фінансово. Отож нація, що заселила територію рівнозначну американському штату Техас, знову вибирала долю між демократичною Європою і автократичною Росією.

Непопулярність Кучми опустилася нижче межі. Навіть Слободан Мілошевич перед падінням користувався в Югославії більшою підтримкою. Подібну злобу при агонії Радянського Союзу викликав М. Горбачов. Так в один голос твердили американські й канадські щоденники⁵. Марк МакКіннон у *Globe and Mail* додав репортаж із типового села Степанці, що південніше Києва за годину їзди авто. Там жителі сильні духом, незважаючи на неврожай і політичний хаос у столиці.

¹ Urban T. Im Visier des Fiskus // *Süddeutsche Zeitung*. – 2003. – 30 Oktober.

² Warner T. Kuchma pledges to push through new constitution // *Financial Times*. – 2003. – 25 August.

³ S[chmi]d U. Frühe Diadochenkämpfe in Kiew // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2003. – 24 Juni.

⁴ Feduschak N. [Ukraine faces defining crossroads](#) // *Washington Times*. – 2003. – 30 November.

⁵ MacKinnon M. Kuchma accused of bid to keep grip on Ukraine; Being Canadian in Ukraine // *Globe and Mail*. – 2003. – 3 October; Kuhner J. Opportunity in Ukraine // [Washington Times](#). – 2003. – 21 October; Kuchma must go // *National Post*. – 2003. – 3 November; Mydans S. New math adds up to an extended run for Ukraine's president // *New York Times*. – 2004. – 1 January.

Тоді до міжнародної мережі "Синдикат" входило 184 газети з 96 країн, які друкували матеріали на договірних умовах або безкоштовно. Будучи клієнтом "Синдикату", 10 вересня 2003 р. Юлія Тимошенко виступила у пакистанській газеті Daily Times (м. Лагор) зі статтею "Конституційний переворот в Україні"¹. Отак українська опозиція екстравагантно проривала інформаційну блокаду. Наступного дня [Süddeutsche Zeitung](#) вмістила аналогічну публікацію, але під назвою "Україна перед прирвою"². Замість того, щоб гідно попрощатися з посадою, як Клінтон чи Єльцин, Кучма змінював Конституцію, аби пожиттєво бути всевладним прем'єром. ЄС повинен втрутитися, як декілька років перед тим в Австрії, закликала Тимошенко.

Президентський табір іменували партією дружніх Л. Кучмі олігархів. Її найважливішими функціонерами виступили прем'єр Янукович, глава президентської адміністрації Медведчук і голова Нацбанку Тигипко³. Ключові інститути держави опинилися під контролем: адміністрація президента (СДПУ(о), Київ), уряд (Партія регіонів, Донецьк) і Національний банк (Трудова Україна, Дніпропетровськ). У цій кадровій колоді заховалось ім'я наступника.

Кияни Григорій Суркіс і Віктор Медведчук допомагали переобрати Кучму і зняти Ющенка. Як відзначено у Neue Zürcher Zeitung 28 серпня 2001 р., Суркісу вистачало сміливості торговця з Уолл-стріту, а СДПУ(о) мала до соціал-демократії таке ж відношення, як "Мерседес SL" до трактора. У публічного представника київської групи Медведчука шанси стати президентом спочатку визнавалися високими⁴. Потім експерти свої прогнози переглянули. 19 грудня 2003 р. вийшов п'ятничний номер [New York Times](#). У першому найважливішому розділі 21 сторінка була надрукована шрифтом утричі більшим за звичайний. Вона відобразила відверту демонізацію образів Медведчука і Суркіса на Заході, котра, очевидно, розрахована на офіцерів імміграційної служби в аеропорту Нью-Йорка⁵.

Верхню частину реклами, що могла коштувати понад 50 тис. дол., зайняло чорно-біле зображення лісу із стежкою, яка веде у темряву. Під ним цитата: "Вони сказали, що завезуть мене до лісу і поховають живцем". Це слова російського бізнесмена Григоришина, котрого у жовтні

¹ Tymoshenko Y. A constitutional coup in Ukraine // Daily Times. – 2003. – 10 September.

² Tymoshenko J. Die Ukraine vor dem Abgrund // [Süddeutsche Zeitung](#). – 2003. – 11 September.

³ Ludwig M. Mitsprache und Zusagen // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2003. – 21. Mai.

⁴ Feduschak N. Oligarchs point way to Ukraine's future // Washington Times. – 2002. – 10 February.

⁵ Шара Л. Про те, як Медведчук обіцяв живцем закопати Григоришина... // Українська правда. – 2003. – 22 грудня.

2002 р. бездоказово арештували, а потім випустили. Йому погрожували і далі, про що писали *Ukrainian Weekly* і *Washington Post*. Опершися на висновки професора славистики Кімітака Мацузато, аналітиків *Euro-Asia Studies*, *National Interest*, "Друзі України" ("Friends of Ukraine") закликали виступити проти Медведчука за його кримінальне минуле, ув'язнення опонентів і переслідування преси.

Донецька група нагадувала конгломерат різних інтересів, що конкурували на регіональному рівні, але були єдиними на зовнішньому напрямку. "Старші" у 1993 р. здійснили перший похід на Київ. Замість Кучми в. о. прем'єра став Ю. Зв'ягільський, а першим віце-прем'єром – В. Ландик. Згодом Кучма завдав низку серйозних ударів по Донецьку, котрий мусив перегрупуватися. Ахметов перетворив очолений у 1996 р. "Шахтар" на клуб європейського гатунку і зламав психологічну гегемонію "Динамо" (*Financial Times*, 11 липня 2001 р.), а Янукович очолив черговий уряд.

У травні 2003 р., у перший день французького візиту прем'єра Януковича *Figaro* розмістила дві статті одного автора: іміджеву "Україна — велика європейська держава" і критичну "Країна в каламутній воді"¹. Говорилося про перманентну кризу, підірвану корупцією економіку, порушення прав людини. Україна розтринькала всі європейські шанси через імідж нестабільної території, де процвітала мафія і незаконна торгівля зброєю. Три олігархічні клани, які часто представляли російські інтереси, визначали законодавчий та інформаційний простір. Донецького висування Януковича титуловано зіркою, що сходила. Глава держави всіляко заохочував амбіції прем'єра.

Зазвичай літні політичні канікули в Україні закінчуються в День незалежності. Хоч у першому півріччі 2003 р. ріст ВВП склав 7,1 %, економічний підйом українці тогоріч не помітили. Заборгованість по зарплаті сягла 2,35 млрд. грн. (379 млн. євро). З огляду на неврожай 2003 р. Янукович не зміг спокійно відпочити у Криму. Країна зібрала на 15 млн. т зерна менше, ніж торік. Зважаючи на перші черги за хлібом, борошном і макаронами, уряд заборонив підвищувати ціни, що зросли на 150 %. Від цього залежали президентські шанси Януковича². "Житниця Європи" (*Kornkammer Europas*) звернулася до Росії з проханням поставити 200 тис. т зерна.

Пояснювали зернову кризу рекордним урожаєм 2002-го. Тоді добру чверть із 38,9 млн. т експортували, тобто продали занадто, обмеживши держрезерви. Прем'єр швидко знайшов винних у міністерстві сільсько-

¹ Barluet A. Yanoukovytch: "L'Ukraine est un grand État européen" // *Figaro*. – 2003. – 27 mai; Barluet A. Un pays en eau trouble // *Figaro*. – 2003. – 27 mai; Країна в каламутній воді (Що ж насправді написала *Figaro*) // *Українська правда*. – 2003. – 29 травня.

² Schönemann M. Missernte zum Wahlkampfstart // *Neues Deutschland*. – 2003. – 13 August.

го господарства і серед голів обласних адміністрацій, чотирьох з яких президент звільнив одразу. Вже за рік, 19 серпня 2004 р., на Сорочинському ярмарку кандидат у президенти Янукович пообіцяв дешевого хліба, але не за рахунок селян¹. На той момент Україна збрала 29 із очікуваних 35 млн. т зерна. Селянам натякнули, що це заслуга не тільки гарної погоди.

5.1.3. Конституційна лихоманка взимку 2003-2004 рр.

У листопаді 2003 р. Верховну Раду трясло від демаршів у зв'язку із зірваним з'їздом "Нашої України" в Донецьку (звинуватили виконавчу вертикаль) і відставкою грузинського президента Шеварнадзе через фальсифікацію парламентських виборів (взірець для наслідування)². Президентські фракції всеж назбирали 234 голоси для прийняття бюджету на 2004 р.³ Спіткнулися на мінімальній зарплаті: замість 237 грн. (25 ф. ст.), встановлених законом півроку перед тим, заклали 205 грн. (22 ф. ст.). Ось так рахували британці.

Свій захист олігархи забезпечували урізанням повноважень наступного президента. Це вилилося у специфічну формулу політреформи, попередньо схваленої 276-ма руками "за" в кутку сесійної зали. Голосування, що відбувалося на саме католицьке Різдво, закінчилося скандалом. Запропонований "конституційний хаос" чи "путч перед відходом" привів до парламентських заворушень 23-24 грудня 2003 р.⁴ США, ФРН і Франція відразу висловили занепокоєння від змін до Конституції України за десять місяців до президентських виборів⁵. Їх внесення фактично означатиме держпереворот, а політичний режим наблизиться до авторитарного⁶.

Політолог Дмитро Видрін уточнив понятійний апарат. Реформа — це евфемізм, тобто облагороджена назва перерозподілу. Відповідно, економічні реформи завжди були перерозподілом власності, а політичні — влади⁷. У чинній Конституції "президент" ужито 61 раз, у пропонованій — 56 (мінус 9 %). "Верховна Рада" присутня відповідно 78 і 110 разів (41 %

¹ Warner T. Ukraine grain harvest bolsters growth ahead of presidential poll // Financial Times. – 2004. – 20 August.

² S[chmi]d U. Wiedererwachte Opposition in der Ukraine // Neue Zürcher Zeitung. – 2003. – 28 November.

³ Melnichuk A. Protesters call for government to quit over Ukraine's economic crisis // Scotsman. – 2003. – 28 November.

⁴ Warner T. Chaos over constitution in Ukraine parliament // Financial Times. – 24 December; Roser T. Putsch zum Abgang // Tagesspiegel. – 2003. – 29 Dezember.

⁵ Warner T. Ukraine warned on political changes // Financial Times. – 2003. – 26 December.

⁶ Krushelnysky A. Ukraine opposition fears Kuchma may rule by "legal coup" // Independent. – 2003. – 13 December.

⁷ Видрін Д. Епоха президента Кучми. – С. 4.

приросту), "Кабінет міністрів" із семи разів виріс у п'ятеро — до 35. "Влада" збільшилася із 161 разу до 218. "Народ" у чинному тексті згада-но двічі, у новому — один раз.

Виборам 2004 р. передувала зима з багатьма сюрпризами. Кучма нікому не довіряв, тим паче будь-яким домовленостях¹. Тому 30 грудня 2003 р. Конституційний суд знайшов правову зачіпку і дозволив прези-дентові балотуватися втретє.² Момент вибрали досконало: за кордоном відзначали Різдво³. Серією таємних указів Конституційному Суду тоді різко підвищили заробіток, а витрати на його утримання удесятеро пе-ревищили видатки на Верховний Суд.

Надії на "європеїзацію" знову розвіялися, хоч Леонід Кучма зустрів радісну звістку аж у Німеччині, де лікувався у Бадені. [Süddeutsche Zei- tung](#) 5 січня 2004 р. кваліфікувала це як удар по демократії. Із третім терміном Кучми Україні нема що робити між демократичних держав, наполягав Александр Отт у [Frankfurter Allgemeine Zeitung](#) і [Frankfurter Rundschau](#) 2 січня. Йшлося не тільки про звичайну персональну зміну на посаді, а про внутрішньополітичні пріоритети⁴. Постала дилема: або залишитися статус кво олігархічних кланів із майже монархічною верхів-кою, або вдасться модернізувати державу і суспільство, замінити "коро-вану" демократію справжньою.

2004-й нарекли "роком виборчої урни", оскільки на половину насе-лення планети (60 країн) чекали вибори, у т. ч. президентські у Росії, США, Індії, Афганістані та ін.⁵ Вимальовувалися нові геополітичні кон-фігурації. Перша в 2004 р. зовнішньополітична резолюція, прийнята президентом США, стосувалася "розширення свободи". Ближче за всіх до переломної точки знаходилася Україна⁶. Її президента пов'язали з ко-рупцією і порушеннями прав людини. Він згортав демократію, щоб про-довжити власне президентство.

Австрійська Presse звернула увагу на міжнародні аспекти: в Україні посилилася боротьба навколо курсу на Захід чи на Схід, як у грудні

¹ Roser T. Kutschma sucht einen Nachfolger, der ihm Sicherheit verspricht // Frankfurter Rundschau. – 2003. – 28 Juli.

² [Kutschma darf wiedergewählt werden; Lex Kutschma](#) // [Frankfurter Allgemeine Zeitung](#). – 2003. – 31 Dezember; Mydans S. New math adds up to an extended run for Ukraine's president // [New York Times](#). – 2004. – 1 January; Urban T. Kutschma in guter Verfassung // [Süddeutsche Zeitung](#). – 2004. – 2 Januar; Ludwig M. [Der Ukraine steht eine harte Schlacht bevor](#) // [Frankfurter Allgemeine Zeitung](#). – 2004. – 7 Januar.

³ Riepl H. Ukraine: Praesident Kutschma goennt sich weitere fuef Jahre an der Macht // [Oberösterreichische Nachrichten](#). – 2004. – 8 Januar.

⁴ Ludwig M. [Der Ukraine steht eine harte Schlacht bevor](#) // [Frankfurter Allgemei- ne Zeitung](#). – 2004. – 8 Januar.

⁵ [Buongiorno P.](#) Liberi di scegliere // [Panorama](#). – 2004. – 2 enero.

⁶ Riepl H. Total verliebt // [Oberösterreichische Nachrichten](#). – 2004. – 8 Januar; A resolution for Ukraine // [Washington Post](#). – 2004. – 12 January; Urban T. Der Staat gehört uns // [Süddeutsche Zeitung](#). – 2004. – 14 Januar.

2003 р. до Думи прийшли прихильники великодержавної Росії¹. Це більше, ніж конституційна суперечка, зауважив Манфред Шюнеманн із Берлінського інформаційного центру трансатлантичної безпеки². Полеміка засвідчила існування політичної кризи, триваючої від парламентських виборів 2002 р. Повсюдно у СНД ішов пошук наступників глав держав, які б захистили від судового переслідування.

Скепсис на Заході викликала укладена восени 2003 р. угода між Росією, Україною, Білорусією і Казахстаном про створення Єдиного економічного простору, свого роду "східного ЄС". Міністр закордонних справ (1997–2000), голова парламентського комітету з європейської інтеграції Борис Тарасюк назвав СЕП першою серйозною загрозою для України з 1991 р.³ У його вищому органі Росія хотіла від 70 до 80 % голосів, що перетворювало інших на статистів. Однак незадовго до візиту в Берлін президента Леоніда Кучми (20 лютого 2004 р.), міністр закордонних справ Костянтин Грищенко заявив газеті *Süddeutsche Zeitung*, що в Києва один напрям — вступ до Євросоюзу⁴. Туреччина змагалася за це з 1963 р., але Україні знадобиться менше часу: обсяг торгівлі з ЄС в останні десять років збільшився втричі.

Таким чином, спроба конституційної реформи вкотре порушила головне питання про місце України в Європі. Якщо політично Захід ніяк не підтримав ініціативи президента України, то його приватна медицина допомогла знову стати на ноги⁵. Після операції на шлунку в Карлсруе Л. Кучма лікувався в клініці Макса Грундіга у м. Бюль. Карлсруе знаходиться за 50 км від Баден-Бадена, а Бюль — за 15 км. Із 26 грудня 2003 по 17 січня 2004 р. у замку-готелі, де номер "люкс" — 2150 євро за добу, поселилось і його близьке оточення. Офіційно до супроводу президента входили 10 чол., а всього ж до складу делегації — 45 (Українська правда, 23, 29 червня 2004 р.). Хто заплатив за лікування президента в Німеччині (щонайменше 60 тис. євро), залишилося без відповіді.

Парламентська асамблея Ради Європи засудила спроби неконституційних змін і виступила за проведення демократичних виборів президента України за діючою Конституцією⁶. Леонід Кучма змушений піти

¹ Bischof B. Kiew zwischen Ost und West Erbittertes Ringen um Kurs // Presse. — 2004. — 8 Januar.

² Schünemann M. Mehr als ein Verfassungsstreit // Neues Deutschland. — 2004. — 21 Januar.

³ Borys Tarasjuk: "Kutschma benutzt alle Mittel, um die Wahl zu gewinnen" // Welt. — 2004. — 24 September.

⁴ Nienhuysen F. Kiew dringt auf EU-Beitritt // Süddeutsche Zeitung. — 2004. — 18 Februar; Ludwig M. "Gängige Praxis" // Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 2004. — 21 Februar.

⁵ Sorge um den Chef // Spiegel. — 2004. — 19 Januar.

⁶ S[chmi]d U. Proteste gegen Kutschmas Ränkespiele; "Letzte Warnung" an Kiew // Neue Zürcher Zeitung. — 2004. — 30 Januar.

на компроміс: відмовився балотуватись утретє, а 3 лютого конституційна більшість Верховної Ради вилучила статті про зміну процедури обрання президента і суддів¹.

У Києві знов почали вгадувати кандидатуру кронпринца². За словами Кучми, найкращі шанси перемогти на президентських виборах – у Януковича, бо посада прем'єра "за українських умов є найкращим стартовим майданчиком". У таборі проурядових партій ця "людина довіри" була єдиним кандидатом, який мав реальні шанси принаймні вийти у другий тур з Ющенком, і був лідером соціологічних опитувань³. Але у тендері на президентство Spiegel несподівано високо оцінив переможні шанси найвпливовішого з олігархів Віктора Пінчука, зятя президента⁴.

Після грудневих "оксамитових" змін у Тбілісі 2003 р. дехто на Заході заждався весняної "каштанової революції" у Києві⁵. Україна відзначалася двома речами, яких не вистачало іншим країнам регіону: досить популярний лідер опозиції, а також здебільшого прозахідний і прореформістський електорат. Ющенко мав шанси перемогти у той час, як рейтинг Кучми вимірювався одиничними цифрами. Але грузинська модель мало підходила Україні, де свободу слова заблоковано. Після фальсифікації виборів саме незалежне телебачення Грузії налаштувало суспільну думку проти президента Едуарда Шеварднадзе. Тому Білому дому радили підтримати коштами суперників Кучми, подібно Сербії. Події у Києві були б знаковими для решти диктаторів із СНД.

На переконання Юлії Тимошенко, єдина опозиція повинна запропонувати Кучмі імунітет від кримінального переслідування, якщо він добровільно піде, як у Грузії⁶. Прикладом може бути угода, яку в 2000 р. президент Володимир Путін запропонував російським олігархам: залишіть при собі нечесно нажиті багатства, але не втручайтесь у політику. Втім, відродження автократизму в Росії небезпечно впливало на Україну, Білорусь і Молдову⁷. Тому демократичні норми повинні перейти цей Бал-

¹ Roser T. Ein Zar, der keiner sein will // Tagesspiegel. – 2004. – 5 Februar.

² S[chmi]d U. Rückkehr zur Volkswahl des ukrainischen Präsidenten // Neue Zürcher Zeitung. – 2004. – 4 Februar; Urban T. Kutschma verzichtet doch auf dritte Amtszeit // Süddeutsche Zeitung. – 2004. – 4 Februar; Warner T. Kuchma allies put weight behind reform // Financial Times. – 2004. – 4 February; Roser T. Kutschma sucht den Kronprinzen // Frankfurter Rundschau. – 2004. – 5 Februar.

³ Roser T. Kronprinz soll Kutschma einen ruhigen Ruhestand sichern // [Frankfurter Rundschau](#). – 2004. – 25 Februar.

⁴ Langenau L. Geheimdienststaffäre belastet Staatsbesuch // Spiegel. – 2004. – 20 Februar.

⁵ A chestnut revolution // Wall Street Journal. – 2004. – 11 February.

⁶ Tymoshenko Y. Ukraine's constitution is fine as it is // Financial Times. – 2004. – 17 February.

⁷ Sokor V. Elections on the new frontier of freedom // Wall Street Journal. – 2004. – 16 February.

то-Понтійський перешийок, аби він не став новою лінією розлому. У Білорусі правив "останній тиран Європи", але п'ять опозиційних партій сформували парламентський виборчий блок "5 плюс". Найгірша ситуація в Молдові, чия опозиція ще не потрапила на екрани західних радіо. Це єдина постсоціалістична країна, де правила Комуністична партія.

У німецькій газеті Welt 20 лютого 2004 р., у день політичних консультацій із канцлером Шредером у Берліні, з'явилася стаття президента Кучми "Мета — вступ до ЄС". До президентських виборів планувалося завершити політичну реформу і заснувати парламентсько-президентську республіку¹. Вона остаточно закріпить європейську модель демократії і буде запобіжником авторитаризму. Кучму непокоїв спротив правих популістів, до яких прихилилась євроатлантична спільнота.

Ці консультації німці заздалегідь назвали важкою розмовою про дефіцити: свободи слова, правової держави і т. д.² До того ж, напередодні дипломат-розвідник, генерал-майор Валерій Кравченко зробив на радіо "Німецька хвиля" сенсаційну заяву про незаконні накази відстежувати опозицію і журналістів, яких цікавила торгівля дітьми і людськими органами в Харкові³. Київ вимагав запобігти виходу програми "Мона Ліза" Другого німецького телеканалу ZDF і стежити за Габрієлою Штаунер, депутатом Європарламенту від Християнсько-соціального союзу. Вона підключила до "Харківської справи" Європейську комісію з прав людини і вимагала від України офіційного розслідування. До речі, Кравченко відповідав за безпеку Кучми на лікуванні у Бадені.

Одкровення генерала змусили президента знову поборотися за свій імідж⁴. Леоніду Кучмі справді не щастило з візитами до Берліна: у січні 2001 р. посипався шквал питань про Георгія Гонгадзе, а тепер довелося коментувати нове звинувачення. Про це написали німецькі газети, а на прес-конференції Кучми рядами передавали доволі критичну роздруковку з першої шпальти Frankfurter Allgemeine Zeitung⁵.

Опершись на німецькі медіа, 26-30 квітня 2004 р. сесія ПАРЄ в Страсбурзі повернулася до подій 2002-го, коли в Харкові зникло двоє новонароджених. Їх лікарі забрали у матерів і повідомили про смерть, але тіла не показали. Чимало зародків і тіл немовлят із вилученими органами пізніше знайшли на біологічному цвинтарі. За аналогічних об-

¹ Kutschma L. [Das Ziel ist der Beitritt zur EU](#) // Welt. – 2004. – 20 Februar.

² Örtel B. Ein Grundgesetz macht noch keine Demokratie // Tageszeitung. – 2004. – 18 Februar; Gnauck G. [Die Ukraine hadert mit dem Wandel](#) // Welt. – 2004. – 19 Februar.

³ [Kutschma weist Spionagevorwürfe zurück](#) // Welt. – 2004. – 20 Februar.

⁴ Auf deutsche Journalisten und Politiker angesetzt // Spiegel. – 2004. – 22 Februar; [Kutschma: Ich bin kein Zar](#) // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 21 Februar.

⁵ Schwere Vorwürfe gegen Kutschma; Ludwig M. [Gefährliche Wege in Kiew](#) // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 20 Februar.

ставин в Україні (2001–2003) зникли 300 дітей. Порушили аж три кримінальні справи і винних не знайшли, хоч торгівля "живим товаром" із Заходом процвітала. У 2003 р. суди європейських країн розглянули таких 289 випадків.

У діалог з українським візаві канцлер підключився не випадково. За результатами 2003 р. Німеччина після Росії стала найкрупнішим торговим партнером України. Причому імпорт набагато переважив експорт. За обсягами інвестицій в українську економіку, ФРН закріпилася на п'ятому місці. Однак Україна внаслідок тривалих коливань між Заходом і Сходом опинилася "державою на нічийй землі"¹. ЄС зробив рішучу ставку на демократизацію Східної Європи через небезпеку імперського реваншу Росії.

29 лютого 2004 р. на конференції у Києві двохсот провідних політиків США і Європи обговорили роль України у світі. Там зустрілися два ймовірних президенти: Янукович і Ющенко. Впадало в око, що вони не так сильно взаємно налаштовані, як проти третього Віктора — Медведчука². На зустрічі Ющенко нагадував скорше дисидента. Кримінальні справи завели проти двадцяти його прихильників, у т. ч. фінансистів виборчої кампанії. Широко втілювалася російська тактика: закриття незалежних ЗМІ, переслідування спонсорів та ін. США взялися зупинити "повзучий авторитаризм".

5.1.4. Західні стимули (весна 2004 р.)

Посол США в Україні (1993–1996) Вільям Міллер звернув увагу на відмітні риси адміністрацій Білого дому. В українських справах Клінтон задіяв свого віце-президента (Українська правда, 11 березня 2004 р.). Сам провідав Київ тричі, а його дружина Гіларі — п'ять разів. За Буша-молодшого контакти припинилися. Із Путіним зустрічався часто, а на Кучму наклав табу. Значною мірою через убивство Гонгадзе.

Коли підійшов час, Захід замислився всерйоз, як допомогти, спростуючи зацікавленість в якомусь кандидаті. Щоб Україна не стала другою Білоруссю (порушення прав людини, державна економіка, інтеграція до Росії), відбулася серія візитів "благородних пенсіонерів" із середовища фінансової та політичної еліти США. Переважно за підтримки зятя Кучми, Київ навідали президент Джордж Буш-старший, держсекретар Мадлен Олбрайт, радник президента Збігнев Бжезінський, командувач військами НАТО Уеслі Кларк, а також філантроп Джордж Сорос. Цілком логічно, що у середині червня 2004 р. Пінчука запросили на ранчо Бушів у Техасі.

Держсекретар Олбрайт (1997–2001) здійснила свій візит у лютому й опісля розмістила проблемну статтю у [New York Times](#)³. Самраз україн-

¹ Urban T. Staat im Niemandsland // *Süddeutsche Zeitung*. – 2004. – 21 Februar.

² Diehl J. [Ukraine's tipping point](#) // *Washington Post*. – 2004. – 1 March; Feduschak N. Elections promise fierce campaign // *Washington Times*. – 2004. – 1 March.

³ Albright M. How to help Ukraine vote // [New York Times](#). – 2004. – 8 March.

ську службу радіо "Свобода", фінансовану американським урядом, спробували усунути з ефіру Києва, а директор радіостанції з Полтави, який хотів ретранслювати "Свободу", загинув у підозрілій автокатастрофі. До речі, члени Broadcasting Board of Governors (федеральне агентство з нагляду за всіма радіостанціями США закордоном) провідали Україну в квітні та червні. "Свобода" знову з'явилася в ефірі, але на коротких хвилях, без виходу на широку аудиторію¹.

М. Олбрайт підкреслила, що Україна повсякчас була важливим партнером США. Вона відмовилася від ядерної зброї, підтримала миротворчі зусилля у Косово, згорнула допомогу ядерній програмі Ірану, закрила чорнобильський реактор, відправила військових до Іраку і гарячих точок у рамках ООН.

Хоч американські послы безкомпромісно висловлювалися про події в Україні з 2001 р., заяви адміністрації залишалися відстороненими. Із вищих посадовців не цурався України лише міністр оборони Дональд Рамсфелд, бо прагнув отримати підтримку в Іраці. Але ж, на переконання Олбрайт, збереження демократії в Україні — також пріоритет Заходу, тому варто збільшити фінансову підтримку незалежних медіа і громадських ініціатив для мобілізації виборців і моніторингу кампанії.

Ця пропозиція відразу знайшла прихильні відгуки читатів [New York Times](#)². Вільні вибори призведуть до торгових і візових поступок, членства в ЄС, зростання співпраці з НАТО. Президент Кучма мусить залишити після себе Україну, глибоко інтегровану в Європу і трансатлантичні структури, підсумувала західні сподівання М. Олбрайт.

Услід за нею прибув заступник держсекретаря Річард Армідж³. Він передав прем'єру Януковичу намір відновити діалог на високому рівні за умови проведення чесних виборів. Те, що Україна виступила в іракській війні на боці США, ніяк не послабило критики щодо забезпечення демократії.

Якщо дипломати Олбрайт і Армідж у Києві почувалися комфортно, то наступному посланцю не вельми пощастило з гостинністю. У фінансиста Джорджа Сороса провладні екстремісти кинули майонезом⁴. Задовго до візиту центральні канали за "темниками" влаштовували щодня т. зв. "антисоросівські п'ятихвилинки". Проте президент, прем'єр і спікер мали детальні розмови з гостем. Фонд "Відродження" Дж. Сороса і корпорація "Інтерпайп" В. Пінчука заснували спільну програму "юридичних клінік" — центрів безоплатного захисту прав та інтересів грома-

¹ Hirschberg D. Ukraine's october vote // Washington Times. – 2004. – 6 September.

² Kleyman V. Educating world leaders // [New York Times](#). – 2004. – 9 March; Wilson R. Teaching in Ukraine // Ibid. – 15 March.

³ Warner T. US urges Ukraine to ensure democracy of elections // Financial Times. – 2004. – 25 March.

⁴ Warner T. [Soros pelted by activists in Kiev](#) // Financial Times. – 2004. – 1 April.

дян. "Інтерпайп" виклав 1 млн. 600 тис. грн., а "Відродження" — 1 млн. 252 тис. грн.

Якраз 31 березня Сорос у Financial Times обґрунтував доцільність посилення позиції Євросоюзу в Грузії, Україні та Молдові через важіль членства. Аби нейтралізувати притягання Росії, ЄС мусила полегшити доступ до свого ринку, спростити умови для трудової імміграції. Таке "демократичне розширення Європи" Сорос вважав альтернативою США, що поширювали демократію воєнним шляхом.

Європейський Союз, де у 25 країнах жило 450 млн. чол., повинен зменшити темпи розширення, наполягали журналісти німецького щоденника Tageszeitung у статті "Україна повинна залишитися за бортом"¹. Інакше він міг перетворитися на розширений митний союз. Але державам Східної Європи відмовляти у кооперації небажано. Адже доволі бідне прикордоння ЄС населяло 385 млн.

Тут і трапився економічний гачок — тендерні колізії "Індустріального союзу Донбасу" в Польщі з приводу купівлі постійного місця на ринку ЄС — металургійного комбінату в Гуті Честоховій². Напочатку ІСД святкував перемогу, виклавши 400 млн. злотих (= 57 млн. ф. ст. = 84 млн. євро = 103 млн. дол.). Однак поляки передумали на користь британсько-індійської LNM. Ця суперечка відразу стала справою високого рівня. Відкриваючи у Києві "Рік Польщі в Україні" 29 березня, президент Квасньовський пообіцяв ще раз переглянути пропозиції і слова дотримав.

Одночасно донецька корпорація отримала дозвіл придбати найбільшу металургійну компанію Угорщини — комбінат Dunaferr, який боргував 446 млн. дол. Угода передбачила збільшити його основний капітал до 17,3 млрд. форинтів, інвестувати у виробництво 275 млн. євро (72 млрд. фор.) і 5 млн. євро (1,3 млрд. фор.) у регіон. Dunaferr випускав 1,65 млн. т металу щороку, 40 % якого продавав ЄС, зокрема автозаводам Suzuki і Subaru. А річний обсяг виробництва ІСД перевищував тоді 2,8 млрд. дол.

Крім того, Європа встановила квоту на експорт української сталі на 2004 р. у 606 тис. т. (минулорічний обсяг 184,5 тис. т). Врахували розширення ЄС.

І про результат. Хоча долучилися комуністи і соціалісти, поразку реформі 8 квітня 2004 р. забезпечили 16 депутатів більшості, які не з'явилися або утрималися³. Частина з них перейшла у президентські лави під податковим тиском на їхні підприємства. За внесення змін проголосова-

¹ Herre S., Weingärtner D. Die Ukraine soll draussen bleiben // Tageszeitung. – 2004. – 13 April.

² Warner T., Cienski J. Polish leader steered for bumpy Ukraine visit // Financial Times. – 2004. – 30 March.

³ Ukraine: Parlament lehnt umstrittene Verfassungsänderung ab // Standard. – 2004. – 8 April; Krushelnycky A. Ukraine opposition defeats plan for power shift in government // Independent. – 2004. – 10 April; Warner T. Kuchma loses vote over succession // Financial Times. – 2004. – 10 April.

ли 294 депутати з 450, а потрібно дві третини. У вирішальний момент не вистачило усього шість голосів. Доти президент легко мобілізував своїх прихильників. Корегування Конституції дозволили б розподілити владу і не вибирати єдиного спадкоємця між давно поділеними союзниками. Відтак роздратований Кучма оголосив Януковича можливим наступником¹. Його відхід став очевидним.

Отож фракції поріділої більшості висунули на президента 53-літнього прем'єра. Абсолютно нехаризматичний Янукович був мимоволі причетний до економічного зростання останніх двох років і краще почувався в авторитарному суспільстві, ніж у відкритому західному². Він славився "жорсткою рукою". Ще в Донецьку умиротворив різні клани, встановив контроль над опозицією і мас-медіа. У Києві взяв гору над фаворитами влади. Наближення доленосного вибору між Ющенком і Януковичем затінило інші грані державотворчих процесів.

У травні президент Кучма вкотре скаржився у Брюсселі на відсутність європерспектив³. Але тільки 2003 р. підприємці з ЄС інвестували у прикордонну Львівщину 77 млн. дол., у Київ — ще більше. Україна ревнувала Росію, чий вступ у СОТ самраз підтримав голова Єврокомісії⁴. Віктор Ющенко і редактор тиражного щоденника *Gazeta Wyborcza* Адам Міхнік не бажали, аби на польсько-українському кордоні виникла нова залізна завеса⁵. Історично Україна є державою як Центральної, так і Східної Європи. Крім концепції "нового сусідства", вона потребувала права на вступ до ЄС і НАТО, бо виникла реальна надія на перемогу демократичних сил.

Юрія Андруховича вже знали на Заході як автора книжки есеїстики "Остання територія"⁶. Письменника теж непокоїв санітарний кордон⁷. Прозахідно налаштовані українці мали більше підтримки США, ніж ЄС. Брюссель пропонував "бородату" ідею "буферної зони", призначення котрої не заважати партнерству Росії та Заходу. Це лише навернуло пре-

¹ Baker P. *Factions slug it out in battle to see who will lead Ukraine* // *Washington Post*. – 2004. – 16 April; Roser T. *Premier als Kutschmas Kronprinz* // *Presse*. – 2004. – 16 April.

² *Mit positivem Dopingbefund zum Meistertitel* // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2004. – 23 April; Schünemann M. *Verfassungsreform gescheitert – Kampf um Kutschmanachfolge entbrannt* // *Neues Deutschland*. – 2004. – 28 April.

³ Flückiger P. *Günstig produzieren jenseits der neuen EU-Grenze* // [Financial Times Deutschland](#). – 2004. – 1 Mai; Warner T. [New borders create pain and envy for some](#) // [Financial Times](#). – 2004. – 1 May; *Border town laments new EU "curtain"* // *Washington Times*. – 2004. – 1 May.

⁴ Kaserer W. *Im Klammergriff Putins* // *Welt*. – 2004. – 23 Mai.

⁵ Michnik A., Yushchenko V. [Por una Europa común](#) // *Pais*. – 2004. – 4 mayo.

⁶ Andruchowytch J. *Das letzte Territorium*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003. – 192 S.

⁷ Andruchowytch J. *Cordon Sanitaire* // *Berliner Zeitung*. – 2004. – 30 April.

зидента України до улюбленої антизахідної риторики: "У Європі нас ніхто не чекає". Якщо під "нами" розуміти правлячу суміш номенклатури і криміналу, то їх дійсно не чекали.

Позаяк зовнішня політика України вражала світ еkleктикою, її не розглядали надійним партнером ні Євросоюзу, ні Росії. Так, 21 травня в United Press International прокоментували ратифікацію українсько-російських угод про ЄЕП і спільне використання Азовського моря та Керченської протоки. Відносини України з ЄС і США роз'їдала криза. Подібно міркував на радіо "Свобода" 22 квітня професор Пітсбурзького університету Ілля Прицель.

Першим кроком ЄЕП Київ бачив зону вільної торгівлі, а не створення керівного органу, де Росія прагнула вирішального слова¹. Автоматично Україна ставала випробувальним полігоном її політтехнологій². Але у Москві – "керована демократія". Україна, навпаки, примітна справжнім суперництвом між двома різними культурами — "технологією" і класичною опозицією. Вибори знаменували різючі внутрішні переміни із сильним демонстраційним впливом на весь регіон.

Так розвинув Кучмову антитезу "Україна — не Росія" Ендрю Вільсон із Лондона. Влада не мала "срібної кулі", щоб зупинити Ющенка. Її виснажили чотири смуги перешкод "Нашій Україні": увага на президентських висуненнях і партіях-клонах, дискретитация "нашистів" і відрив опозиційних депутатів. Янукович не міг просто повторити 1994 р., коли Кучму позиціонували кандидатом усієї Східної України на противагу Кравчуку, лідерів західноукраїнських націоналістів. "Націоналістична загроза" розвіялась, а Януковича підтримував лише Донбас. Там ділова еліта звикла грати мускулами, ото ж решту шукали підходи до Ющенка. Його рейтинг залишався високим із 2002 р., але бракувало динамізму.

Київ довго просився у СОТ. США вимагали жорсткого закону про інтелектуальну власність. Не підкорявся і статус країни з ринковою економікою, що важливо для антидемпінгових суперечок. До того ж, руки зв'язали анахронізмом — поправкою Джексона-Веніка у закон про торгівлю 1974 р. Йшлося про право євреїв на еміграцію з СРСР³. Але ж Україна — не Радянський Союз, українські євреї не мали еміграційних проблем, полемізував економіст Андерс Ослунд. В інтерв'ю парламентському тижневику Hill спікер Литвин теж просив американських колег

¹ [Russia and Ukraine in economic deal](#) // Independent. – 2004. – 21 April; Warner T. Deal with Ukraine boosts Russian plans for regional economic bloc // Financial Times. – 2004. – 21 April.

² Wilson A. Ukraine is not Russia // Moscow Times. – 2004. – 20 May.

³ Aslund A. What the United States should do in Ukraine // National Interest. – 2004. – 20 May.

скасувати цей запобіжний захід часів холодної війни⁴. Це трапилося через півроку, коли електоральна революція завершилась успішно.

У залежності від кон'юнктури, на запитання: "на Схід чи на Захід?", давалися протилежні відповіді або рішуче "і так, і ні". Ця "маятникова" політика не показувала зрілість України вступити в ЄС. Ось чому чесні вибори-2004 розглядалися як важливий крок у переламі суспільної свідомості на користь Заходу. Модель зневажання практичної модернізації країни відслужила своє.

Отже, відвідини Києва Збігневом Бжезінським 13-17 травня були присвячені виборам і західній інтеграції. Незадовго перед цим стратег наголосив, що після варшавського і вільнюського розширення НАТО на саміті в Стамбулі розпочнеться "київська фаза": включення України, а потім Грузії, Азербайджану. Впливовий демократ, чотиризірковий генерал Уеслі Кларк конкретизував умови для цього членства: західні стандарти реформ у сферах економіки, оборони і спецслужб, чесні вибори. 2 червня під час ланчу, організованого у Києві міністром закордонних справ, Кларк звернувся з відповідною промовою до представників Служби безпеки і Міноборони.

5.1.5. Фальсифікація виборів у Мукачеві

Напередодні та після виборів Мукачівського міського голови 18 квітня 2004 р. обидва табори в окремих публіцистичних трактатах звернулися до витоків і наслідків конфлікту¹. По суті, він спалахнув у квітні 2000 р., коли "департизацією" президент намагався зупинити в країні олігархічну приватизацію державної влади під прикриттям квазіполітичних партій. Голова Закарпатської облдержадміністрації Віктор Балоба покинув лави СДПУ(о), чий лідер цього йому не пробачив.

У червні 2001-го, за рік до призначення главою адміністрації президента, В. Медведчук методом проб і помилок розпочав необхідні кадрові ротації. Натомість звільнений Балоба очолив обласний штаб "Нашої України" і у березні 2002 р. здобув запаморочливу перемогу з величезним відривом: не лише командну, але й подвійну індивідуальну (мандати народного депутата і міського голови).

У вересні 2002 р. міліцейського генерала Геннадія Москаля на посту голови облдержадміністрації замінили об'єднаним соціал-демократом Іваном Різаком. Але у липні 2003 р. на перевиборах Мукачівського міського голови обласна влада ще раз програла "Нашій Україні". Тоді через півроку, у грудні підключився президент Л. Кучма, котрий у Мукачеві

⁴ [Savodnik P.](#) Ukraine's speaker asks Congress to repeal measure // Hill. – 2005. – 3 January.

¹ Ладижець О. Згряя: [про голову Закарпат. облдержадм. В. Балобу]. – Ужгород: Центр журн. розслід., 2004. – 201 с.; Мукачівська епопея / Укл. і передм. О. Гавроша. – Мукачево: Карпат. вежа, 2004. – 221 с.; Украдена перемога / Укл. і передм. О. Гавроша. – Мукачево: Карпат. вежа, 2004. – 199 с.

запровадив своє правління і віддав віжки місцевій обласній адміністрації. Довелося також кількаразово змінювати чільних правоохоронців і перекроювати міські та районні суди. На багатьох чиновників у державних регіональних ЗМІ оприлюднили чимало компрометуючих матеріалів. Ефект був небувалим: влада викривала сама себе у небачених досі обсягах.

Мукачівське 18 квітня на Заході відразу ж цілком резонно охрестили жахливою репетицією президентських виборів¹. Їхня безпрецедентна фальсифікація сталася за 40 км до кордону Європейського Союзу. Коли опозиційний кандидат перемагав, спостерігачам заборонили дивитися на підрахунок голосів. Пересуваючись між дільницями, мобільні групи молодиків трошили вікна і двері, били спостерігачів і намагалися викрасти бюлетені. Місія ОБСЄ стала свідком такого безкарного нападу. Обласна влада встановила тотальний контроль над інформацією. Ніхто з членів виборчої комісії не був доступний для коментарів.

Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини у Варшаві 20 квітня і всеукраїнська громадська організація "Комітет виборців України" у Києві 22 квітня розповсюдили свої прес-релізи. Принцип вільного волевиявлення у Мукачеві дискредитували недостатньо вмотивованими судовими рішеннями, безпрецедентною непрозорою діяльністю територіальної і дільничних комісій, втручання сторонніх осіб, відверті погрози, тиск і насилля щодо народних депутатів, спостерігачів, журналістів. Тотальна фальсифікація офіційних результатів суперечила даним екзит-полу і паралельного підрахунку голосів. Територіальна комісія повністю спотворила волевиявлення.

19 квітня робоча група народних депутатів на чолі з заступником голови парламенту Олександром Зінченком прибула до Мукачева². З'ясування обставин фальсифікації проводилося за відвертого саботажу обласної влади. Ніхто так і не показав документів сесії міськради, на якій новий мер того дня (19 квітня) склав присягу і відразу зник. Зібраний упродовж п'яти днів матеріал дозволив голові комітету з питань державного будівництва і місцевого самоврядування Анатолію Матвієнку реконструювати контури подій.

Фальсифікацію забезпечили підміною протоколів з 12-ти дільниць на шляху до теркомісії (із 22.00 18 квітня до 2.00 19 квітня). Від показника Віктора Балого віднімали цифри, кратні 100, додаючи їх до голосів за Ернеста Нусера або недійсних. За недоглядом на дільниці № 4 число голосів, начебто поданих за Нусера (2479), суттєво перевищило кіль-

¹ Krushelnycky A. Violence in mayoral vote raises concern in Ukraine // Chicago Tribune. – 2004. – 23 April; MacKinnon M. Putting faith in the domino theory // [Globe and Mail](#). – 2004. – 27 April.

² Матвієнко А. Мукачево: як це було. І як це не повинно бути // Українська правда. – 2004. – 26 квітня.

кість тих, які тут проголосували (1739). Голова комісії № 26 поспішив до лікарні, а непораховані бюлетені оголосили недійсними.

27 квітня народний депутат Володимир Філенко подав заяву до генпрокуратури про фальшування на дільниці № 4. Він дав свідчення і 1 червня оприлюднив відеоплівки. Там чітко зафіксовано, як голова комісії зачитує результати голосування (взяли участь 1739 громадян, 906 віддали голоси за Балогу, 561 за Нусера, 164 бюлетені не дійсні), вказує на бюлетені, тримає протокол з мокрою печаткою.

Увечері 19 квітня у мерії А. Матвієнко у присутності голови облради опечатав кімнати секретної частини, в яких зберігалася виборча документація, і попросив о 24.00 керівництво міліції посилити охорону. Проте о 00.15 20 квітня її зняли. Залишився лише 74-річний сторож Левандовський. Невдовзі вломилися нападники, жорстоко побили сторожа і пограбували бюлетені. Зловмисників так і не знайшли. Стало очевидним узгодження дій криміналітету й правоохоронців з обласною владою і, припускалося, з найвищими кабінетами у Києві.

Ці вибори вибили іскру занепокоєння щодо просування країни до авторитаризму паралельно із тим, як Л. Кучма готувався відійти від влади¹. Вони стали символічними. В їх переддень Кучма підтримав Януковича у президентській гонці.

Західні дипломати засудили порушення у Мукачеві. Спеціальні заяви зробили послы США, Канади, Німеччини. 3 травня у бундестазі вперше відбувся День України. Її віднесли до країн з "дефектною демократією". Таку позицію відстоював професор Гейдельберзького університету Клаус фон Байме. Від Мукачева Україна у світовій класифікації змінила ранг². Досі її вважали "напівдемократичною" (електоральною та неконсолідованою демократією), тобто існує інститут виборів, але вплив народу на владу обмежений. Відтепер Україну поставили серед "повністю недемократичних" країн, де відсутня головна засада демократії — чесні вибори.

Буш-старший наполіг на тому, що його промову ("курча по-київськи") у Верховній Раді 1 серпня 1991 р. критики неправильно зрозуміли³. Виступаючи у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, він зазначив, як відчув полегшення від 90 % голосів за незалежність 1 грудня. Водночас висловив занепокоєння виборами в Мукачеві. Їх повторення буде трагедією, сказав Буш 21 травня 2004 р. До речі, відбирав питання і зачитував англійською організатор візиту В. Пінчук.

Членство в ЄС і НАТО залежить від виборчих тестів. Президент Парламентської асамблеї НАТО Дуг Беройтер підкреслив це у газеті

¹ Warner T. Mayoral election in western Ukraine sparks concern // Financial Times. – 2004. – 19 April.

² Бекешкіна І. Мукачеве: Оруел–"2004" // Українська правда. – 2004. – 20 квітня.

³ Feduschak N. Bush Sr. clarifies "Chicken Kiev" speech // Washington Times. – 2004. – 23 May; Papa Bush's "Chicken Kiev" // Financial Times. – 2004. – 23 May.

"День" 24 травня. І тоді ж особисто у Києві запитав офіційних осіб про маніпуляцію в Мукачеві. В асамблею входили представники 26 країн НАТО, а також асоційовані члени і спостерігачі від 21 держави, у т. ч. України. Вони доводили до урядів "євроатлантичну парламентську думку" у сфері безпеки, політики і економіки.

4 травня в Парижі Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи ухвалив звіт про вибори у Мукачеві з рекомендацією анулювати їх результати. Телеканали "1+1", "Інтер", УТ-1 вперто поширювали протилежне, хоч документ надали низці органів української влади. Його підготували три доповідачі, які 18 квітня працювали спостерігачами.

У звіті детально перераховані усі правопорушення, у т. ч. вищої державної влади. Порівнюючи Мукачево–2004 з місцевими виборами 1999 р. у Вірменії та муніципальними 2002-го в Косові, угорський депутат Дьордь Бергу назвав їх "найдивнішим досвідом з-поміж усіх країн". У Мукачеві іноземці побачили всі види порушень, про які можна прочитати лише у підручнику. Це підготовчі маніпуляції (зміну складу всіх виборчих комісій), використання мас-медіа для одного кандидата, тиск влади, правоохоронців і бойовиків. Коли ж результати не відповідали очікуванням, комісія оголосила переможцем того, хто програв.

До речі, на дільниці штурмовики жорстоко побили видатного нейрохірурга, голову комітету Верховної Ради з питань охорони здоров'я, материнства і дитинства Миколу Поліщука. Через три тижні, 11 травня за розвиток медицини і законотворчість президент нагородив його орденм Князя Ярослава Мудрого V ст. Цим кроком глава держави дещо відмежувався від надуживань своїх підлеглих.

12 травня після інформації генеральної прокуратури, міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки про події у Мукачеві, Верховна Рада прийняла постанова (238 голосів "за"). Від правоохоронців вимагали повного розслідування до 1 червня. Президенту пропонували дати оцінку "зростаючому дестабілізуючому впливу" окремих посадовців його адміністрації та звільнити голову Закарпатської держадміністрації, а міністру внутрішніх справ — керівництво облуправління. Генпрокурору рекомендували опротестувати рішення тервиборчкому і порушити кримінальну справу за фактами фальсифікації та побиття депутатів. 15 травня три комітети Верховної Ради (з питань державного будівництва і місцевого самоврядування, боротьби з організованою злочинністю і корупцією, законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності) провели спільні слухання "Мукачівські події. Урок і застереження".

Невтримні фальсифікатори використали трагедію у селі Лохово поблизу Мукачева, де на початку травня сталося потрійне вбивство. Центральні канали (УТ-1, "1+1", "Інтер") кілька днів акцентували на увагу, що у підозрюваного знайдено листівки акції "Пора", котра симпатизувала "Нашій Україні". У той же час ці телеканали не дали відомостей про

кампанію за відновлення демократії у Мукачеві¹. Вдалося зібрати 9 тис. підписів мешканців міста під вимогою негайно втілити постанову Верховної Ради. Щоправда цих активістів періодично арештовували, намети руйнували, а в кореспондента київського сайту "Гаряча лінія" знайшли гранату і засудили на п'ять днів.

Непросяними залишилися мотиви дуже резонансної загибелі ректора Ужгородського національного університету, депутата обласної ради чотирьох скликань Володимира Сливки. Близько 11 год. 24 травня дружина його знайшла удома з ножем у серці. Ознак насильницької смерті правоохоронці тоді не встановили. Її спонудою виступили тримісячний інформаційний тиск і невтихаючі фіскальні перевірки установи, де двічі лауреат Державної премії, кавалер Почесної відзнаки президента України і орденів "За заслуги" III і II ст. працював ректором 16 років. За корупцію в університеті нікого не притягали, але заяву на звільнення у ректора начебто просили. І він її у такий спосіб написав.

Голова облдержадміністрації наполягав на алібі, але набралася дуже багато підозрілих збігів. Неадекватно повів себе прокурор області та заступник голови адміністрації. Перший натякнув про відомі йому речі, які "ми не скажемо з поваги до покійного"². Вочевидь, ішлося про сімейно-побутову версію. А другий взявся за підписи. Та із 14 деканів підкорилися лише двоє, котрим невдовзі вручили обласну відзнаку. Припущення, що влада причетна до самогубства, залишилося в силі, коли у грудні 2004 р. новий прокурор відновив слідство у цій справі.

У статті "Репресії в українській провінції" *Neue Zürcher Zeitung* звернула увагу на главу адміністрації президента Віктора Медведчука. Реакція на протестні заяви обмежилася вдовою активністю, щоб заспокоїти Захід. Але результат виборів не скасували. Адже Нусер вигідний для Медведчука, без чієї волі у Закарпатті нічого не робилося³. Та приклад Мукачева показав, що сповнений насилля "кризовий менеджмент" викликав спротив і майбутнє його провідника негарантоване за будь-якого президента: Ющенко чи Януковича.

Одночасно Захід збадьорився⁴. Незважаючи на погрози, мукачівці проголосували за опозицію, їх протест і втручання Євросоюзу заставили відступити. 28 травня на позачерговій сесії міськради Е. Нусер оголосив

¹ Солонтей О. Боротьба за демократію в Мукачевому як об'єкт провокації // Українська правда. – 2004. – 17 травня.

² Хто довів до самогубства ректора Сливку? // Срібна Земля – Фест. – 2004. – 27 травня; Мартин В. Особливості регіону: арешт журналіста, самогубство ректора... // Дзеркало тижня. – 2004. – 29 травня; Мартин В. Смерть ректора УжНУ — запитання без відповідей // РІО. – 2004. – 26 червня.

³ Schmid U. [Repression in der ukrainischen Provinz](#) // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2004. – 28 Mai.

⁴ Aris B. Dark side of the boom // *Guardian*. – 2004. – 23 June; Mandeville L. La bataille pour la succession de Koutchma est engagée // *Figaro*. – 2004. – 8 juillet.

про відставку, аргументуючи погрозами сім'ї та йому особисто. Призначили виконувача обов'язків міського голови. 9 червня президент Кучма прокоментував відставку: "Я запросив характеристику... Я був здивований... Він німець, ...володіє 6 мовами. Це чесна і порядна людина, яка не займається бізнесом". А от прем'єр Янукович відмовився коментувати. Натомість його Партія регіонів виключила з парламентської фракції чотирьох депутатів, що проголосували 12 травня за покарання винних.

Через кілька місяців Віктор Балога, якого не визнали переможцем, у Spiegel вказав на людей президента. Вони "хочуть показати світові, що... можуть протягнути на посаду будь-кого"¹. Київський міський голова Олександр Омельченко 24 липня на з'їзді партії "Єдність" також був категоричним: "Йї [владі] необхідні лише позбавлені ініціативи та почуття власної гідності громади, залежні суди, зомбовані ЗМІ, просто, вибачаюсь, тупі виконавці. Сутність цієї ідеології повністю оголили вибори в Мукачевому".

Примітний факт. 31 травня у Мукачівський відділ міліції прийшов один безробітний "із повинною". Начебто близько 2.15 21 квітня він зі спільником зв'язали чергового, зламали двері й викрали 5 тис. бюлетенів. Частину знищили на місці, інші спалили на березі річки. Спільник помер 10 травня від туберкульозу. Ця версія тільки розсмішила.

Все-таки 10 серпня генпрокуратура порушила кримінальну справу за фактом підробки документації. На протоколах восьми дільниць підписи виконано не членами комісій, а іншими особами. Оскільки більшість бюлетенів і всі протоколи з результатами виборів викрадено, то встановити істину так і не змогли, але підозрювали "Нашу Україну"(!).

Влітку в Закарпатті адмінресурс спрямовували не тільки на опозицію, а й на саму державу. Голова облادміністрації особисто виганяв з краю співробітників загону спецпризначення державтоінспекції "Кобра", котрі застали його у сумнівній іномарці кримінального авторитета. "Газ України" навіть звернувся до генпрокуратури. Двох працівників, відряджених в Ужгород, за командою облادміністрації незаконно затримали за те, що відключили найбільшого боржника. Свавільля не бракувало й далі. Отож восени Закарпаття перетворилося на форпост Ющенка (див. табл. 5.1.). Ясна річ, у Мукачеві він упевнено переміг, а в грудні через суд на посаді міського голови відновився "нашоукраїнець" В. Петьовка, знятий рік тому президентським указом.

Таблиця 5.1. Результати президентських виборів 2004 р. у Закарпатті (%)²

¹ Neef C. Skalpeller oder Messer // Spiegel. – 2004. – 20 September.

² Сайт Центральної виборчої комісії України: www.cvk.gov.ua.

Україна / Закарпатська область	Тур	Явка	Ющенко	Янукович
	31.10	74,54 / 66,48	39,90 / 46,61	39,26 / 37,75
	21.11	80,4 / 66,84	46,61 / 55,00	49,46 / 40,07
	26.12	77,19 / 65,05	51,99 / 67,45	44,19 / 27,58

Примітно, газета облради і держадміністрації "Новини Закарпаття" за тиждень до другого туру, 13 листопада, розмістила "Відкриту заяву проректорів, деканів та завідувачів кафедр Ужгородського національного університету". Вона спочатку не була підписана ніким, поки в еноному передруці не показали прізвищ. Цю заяву переповнила невібаглива тоталітарна риторика проти "Нашої України" ("цинічні невігласи й безвідповідальні політики"), з якою пов'язали провокації щодо смерті ректора Сливки і дій наступника (довіреної особи Януковича). Хоч університет не "форпост антидержавної і антивладної опозиції", але його п'ять гуртожитків 31 жовтня проголосували: за Ющенка — 84 %, за Януковича — 11 %. Співвідношення збереглось у наступні тури: 79 і 16, 88 і 9 %.

* * *

Загострення політичної боротьби в Україні на початку ХХІ ст., в епіцентрі котрої опинилися конституційні зміни, було спровоковане насамперед перефокусуванням еволюційних настроїв у суспільстві. Країна чітко усвідомила всі вади морально деградованого і економічно збиткового авторитаризму. По-перше, неадекватне представництво суспільних інтересів призводило до штучних проектів парламентської більшості (січень 2000 – квітень 2001; грудень 2002 – вересень 2004). Вони творилися "під президента" руками прем'єра і щоразу зміцнювалися "союзом комуністів і олігархів".

По-друге, зміна влади мусила стати рядовою демократичною процедурою з найменшим ризиком кримінальних переслідувань екс-президента і його оточення. Прямолинійні пошуки наступника у Києві, Дніпропетровську і Донецьку нічого не гарантували. По-третє, суперечка навколо конституційної реформи порушила головне питання — про місце України у "демократично розширеній Європі". Це відкрито демонстрували США, Німеччина, Польща, повертаючи Україні статус стратегічного партнера. Причому прозахідно налаштовані українці мали значно більше підтримки США, ніж ЄС.

По-третє, запекле протистояння перед стартом президентської кампанії стосовно міського голови Мукачева ще раз підтвердило провідну ідею: тільки перемога демократичної опозиції поверне Україну на законне місце в європейській спільноті. Авторитаризм ("система Кучми") вичерпав себе і виснажив свої ресурси. Пробний "закарпатський млинець" вдався символічно глевким, сигналізуючи різкий демократизаційний перелом у суспільстві та в апараті держави.

5.2. Президентський марафон-2004 (від початку до другого туру)

Четверті президентські вибори в незалежній Україні вже на процедурному старті (3 липня) у світі одностайно назвали вирішальними, "ключовою подією року в Європі"¹. Їх лейтмотивом стало з'ясування традиційного питання: наскільки в Україні є великим вплив Європи й Росії і де його межа². Отож за спинами головних кандидатів традиційно стояли два важковаговика — Москва і Вашингтон.

На відміну від Росії, для Заходу було не так важливо, хто буде наступним президентом України, а те, в який спосіб він здобуде посаду: голосами виборців чи захопить владу проти волі народу. У межах колишнього СРСР лише балтійські республіки проводили справжні вибори. Інші практикували квазіконституційне продовження чи керовану передачу повноважень, держперевороти. Тому спроби українців утримати демократію були винятковими і героїчними³.

5.2.1. Кошториси і спостерігачі

На президентську кампанію в Україну Росія направила близько 1,5 млрд. дол., а Сполучені Штати — до 60 млн. дол. Західні ресурси показали неспівмірну ефективність. Причина в тому, що більшу частину російських грошей розікрали. Про це повідав 31 грудня у голландському щоденнику Trouw Владислав Іноземцев, доктор економічних наук, головний редактор журналу "Свободная мысль" (Москва).

Щорічна американська допомога Україні склала 189 млн. дол. у 2004 р. або ж менше пікової позначки 450 млн. дол. п'ятирічної давності⁴. 58 млн. тепер витратили на утвердження демократії, зокрема електоральної (13,7 млн.): моніторинг, розвиток громадського активізму, просвіта виборців, допомога незалежним ЗМІ тощо⁵.

Так, American Bar Association's Central European and Eurasian Law Initiative (Правова ініціатива з підтримки законотворчості у Центральній

¹ Mandeville L. La bataille pour la succession de Koutchma est engagée // Figaro. — 2004. — 8 juillet; Roser T. Wahlkampf mit allen Schikanen // Frankfurter Rundschau. — 2004. — 27 Juli; Calamur K. U. S. watching Ukraine election // Washington Times. — 2004. — 7 August; Ukraine celebrates liberty amid political turmoil // International Herald Tribune. — 2004. — 25 August; Kravets N. Ukraine alert // National Interest. — 2004. — 23 September.

² Cheterian V. Le pendule ukrainien. — P. 6.

³ Winning Ukraine // Financial Times. — 2004. — 2 November.

⁴ Calamur K. U. S. watching Ukraine election // Washington Times. — 2004. — 7 August; Shaplen J. Poison politics in Ukraine // New York Times. — 2004. — 25 September.

⁵ Walsh N. A testing time for democracy; Putin's Kiev visit "timed to influence Ukraine poll" // Guardian. — 2004. — 27 October.

Європі та Євразії Американської асоціації адвокатів) провела кількадевні семінари для 700 суддів, які готувалися розглядати скарги щодо порушень виборчого законодавства. У програмі були задіяні й п'ятеро членів Верховного Суду, котрі пізніше визнали другий тур недійсним (Wall Street Journal, 17 грудня). Розмір цього гранту 400 тис. дол.¹ За таку ж суму навчали профспілкових ватажків, а за 32 тис. — учителів. По 50 тис. дол. дали на щомісячні опитування громадської думки і на аналіз українських ЗМІ спеціалізованим сайтом.

Держдепартамент і USAID потратили ще 7,9 млн. дол. на групи спостерігачів². Також США додатково направили 3 млн. на потреби ОБСЄ для моніторингу переголосування³.

Зі свого боку на 26 грудня Канада виділила 8 млн. амер. дол. на 1,5 тис. спостерігачів⁴. Сто з них Оттава надала у тисячну делегацію ОБСЄ. Це максимальна квота для однієї країни. У попередніх турах Канаду представляли тільки 40 офіційних і 50 громадських спостерігачів, з яких дві третини розмовляли українською⁵. Невсипущим лобістом даної ініціативи був 75-річний экс-прем'єр Джон Тернер, який останні чверть віку трудився депутатом парламенту. Непідробний ентузіазм проявила найгустіше населена українцями провінція Альберта.

У 225 територіальних і 32120 дільничних виборчих комісіях працювало 964,7 тис. осіб. На перший тур Центральна виборча комісія акредитувала 4 тис. міжнародних спостерігачів, 390 тис. від кандидатів у президенти і 85 тис. від об'єднань громадян, а також 1,5 тис. журналістів.

Незважаючи на різдвяні свята, в Україну прибуло рекордне число міжнародних спостерігачів — від іноземних держав (3281) і міжнародних організацій (8996)⁶. Якщо 21 листопада їх налічувалося 5 тис., то 26 грудня — 12,2 тис. із 42 країн. Поважні делегації послала Польща (аж

¹ Myers S. The "orange revolution": A color all its own // International Herald. – 2004. – 22 December; Boot M. [Exporting the Ukraine miracle](#) // Los Angeles Times. – 2004. – 31 December.

² Ottaway D. Funding of election monitors a concern // Washington Post. – 2004. – 20 November.

³ Wagstyl S., Warner T. Monitors still apprehensive over fairness of election rerun // Financial Times. – 2004. – 10 December.

⁴ Marotte B., Wheeler C. Ottawa torn by turbulent election // Globe and Mail. – 2004. – 6 December; Walsh N. Monitors vow to aid new vote in Ukraine // Guardian. – 2004. – 6 December.

⁵ Dunfield A. Turner has high hopes for Ukraine vote // Globe and Mail. – 2004. – 17 December; Nash P. Hope everywhere in Kyiv's cold night air // Toronto Star. – 2005. – 2 January.

⁶ Chalupa I. Yushchenko confident of victory in Ukraine // Independent. – 2004. – 19 December; Cienski J. Monitors pour into Ukraine to ensure vote is free of fraud // Financial Times. – 2004. – 21 December; Parfitt T. Ukrainian rivals in TV clash ahead of election // Daily Telegraph. – 2004. – 21 December; Wheeler C. Eyes and ears of election arrive in Kiev // Globe and Mail. – 2004. – 23 December.

2,3 тис.), Канада, США, Грузія, Росія і Словаччина. Власне Міжнародна місія спостереження за українськими виборами включала групи спостерігачів (55 довго- і 1,5 тис. короткострокових) від ОБСЄ, Ради Європи, НАТО, Європарламенту. Не підвела й діаспора: Український конгресовий комітет Америки (2,4 тис.), Національний демократичний інститут (1,3 тис.).

Кремль кинув у бій насамперед фахівців і засоби масової інформації¹. Крім вітчизняного держапарату, у штабі Януковича домінували політичні консультанти з Москви. Їх вагу повсякчас заперечували: командують українці, а не радники². Але чільні західні видання вважали, що Росія втрутилася настирливо і безпардонно³. За передвиборним матчем Януковича і Ющенко пильнував "третій Віктор" — посол Черномирдін.

Російська частка активів в українській промисловості тоді сягала: 83 % у нафтопереробці, 66 % у металургії, 90 % у виробництві алюмінію, по 33 % у машинобудуванні та банківській справі⁴. Приблизно 20-25 % українців дивилися російські телеканали. Деякі вчені цей внесок назвали несуттєвим⁵. Аудиторії та довіра до них в Україні були невисокими: в ОРТ — відповідно 15 і 9 %, НТВ — 11 і 7 %, решти каналів — менше 5 і 3 %.

Сам Путін агітував за Януковича 27 жовтня у прямому ефірі трьох українських телеканалів⁶. Таку честь гість не виявив до власного народу після недавньої трагедії у Беслані (Північна Осетія), коли у школі загинули три сотні заручників. Транспортування нафти і газу з Росії в Європу стало "манною небесною" для економіки України. Путін підтвердив, що у 2004 р. вона одержить 800 млн. дол. за транзит.

Наступного дня серйозно відгонило холодною війною, коли центральним проспектом Києва проходили шеренги українського війська

¹ Kuzio T. Why Russia gains from a Yushchenko victory // *Moscow Times*. – 2004. – 30 June; Dorner J. Moskaus Angst vor den Kandidaten // *Salzburger Nachrichten*. – 2004. – 6 Juli; Roser T. Kiew wirft sich Moskau in die Arme // *Presse*. – 2004. – 28 Juli; Steiner E. Gespaltene Ukraine vor Richtungswahl // *Standard*. – 2004. – 28 Juli; Champion M. Ukrainian is playing the Russia card // *Wall Street Journal*. – 2004. – 30 July; MacKinnon M. Moscow matters in former Soviet Union // *Globe and Mail*. – 2004. – 17 August.

² Finn P. Ukrainian election heads to runoff // *Washington Post*. – 2004. – 1 November.

³ Brown F. Another head to head. A presidential race again pits Russia against the West // *Newsweek*. – 2004. – 25 October.

⁴ Gerns W. Präsidentenwahlen in der Ukraine // *Unsere Zeit*. – 2004. – 1 October.

⁵ Мошес А. Украина после Кучмы // *Россия в глобальной политике*. – 2004. – № 5.

⁶ Dérens J.-A. En Ukraine, le combat des deux Viktor à la présidentielle reflète la division du pays // *Temps*. – 2004. – 27 octobre; S[chmi]d U. Die Ukraine vor einer Schicksalswahl // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2004. – 29 Oktober; Nougayrède N. L'élection présidentielle en Ukraine est marquée par une forte implication du Kremlin // *Monde*. – 2004. – 30 octobre.

перед президентами Росії та України¹. Неймовірні зусилля Кремля для Януковича здивували. Будучи прем'єром, Ющенко сприяв діловим інтересам росіян.

Таке собі не дозволяв президент Буш. Світ одразу засудив би втручання США². Супердержаві й у гадці не приходило агітувати в сусідній Канаді чи Мексиці. Проте Янукович смиренно добивався прихильності Путіна. І половину коштів на його кампанію надійшло з Росії³. Для заступника голови Європарламенту Януша Онишкевича це стало доволі печальним фактом⁴. Зарубіжні країни не мають показувати свої симпатії до тих чи інших кандидатів.

Реальний виборчий бюджет Віктора Януковича склав 1 % ВВП України. Стільки ж (600 млн. дол.) коштувала кампанія Джорджа Буша, хоча американський ВВП у стократ вищий⁵. До того ж, Сполучені Штати вкладаються в один тур, а Україна потребувала на разі аж три раунди.

Цікаво, за півтора року (із березня 2003 р.) через посередників прем'єр Янукович проплатив вашингтонським піар-компаніям понад 1 млн. дол.⁶ Приміром, одна компанія доглядала його імідж за 40 тис. дол. на місяць (480 тис. за весь 2004 р.). Все крутилося довкола трьох пунктів: лібералізм Януковича, антисемітизм Ющенка і української діаспори, чесність виборів (легітимізація очікуваного президентства). А делегація з п'яти колишніх конгресменів на перший тур обійшлася лобісту Януковича у 125 тис. дол.⁷ Оплачено відрядні витрати плюс гонорар 500 дол. у день. Справжнім спостерігачам компенсують лише відрядні. Washington Post нещадно викрила штрейкбрехерів Заходу.

¹ Strauss J. Putin has an eye on the future as he looks back on Soviet glory victory // Daily Telegraph. – 2004. – 29 October; Finn P. Ukraine vote lets Russia flex its emerging political muscle // Washington Post. – 2004. – 31 October.

² Ukraine's big decision // Christian Science Monitor. – 2004. – 27 October; Diehl J. Putin's unchallenged imperialism // Washington Post. – 2004. – 25 October; Christian Science Monitor. – 2004. – 28 October.

³ Ludwig M. Wahlkampf mit Putins Hilfe // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 27 Oktober; MacKinnon M. Putin wades into Ukrainian election // Globe and Mail. – 2004. – 27 October; Warner T. Ukraine opposition upset by Putin's timely visit // Financial Times. – 2004. – 28 October; Ukraine's crucial election // Washington Post. – 2004. – 31 October.

⁴ Krushelnysky A. Putin enters Ukrainian election row by attending army parade // Independent. – 2004. – 29 October.

⁵ Aslund A. Ukraine's voters do not need Moscow's advice // Financial Times. – 2004. – 11 November; Cohen A. Show time in Kiev // Washington Times. – 2004. – 19 November.

⁶ Шара Л. Імідж Януковича у США // Українська правда. – 2004. – 10 листопада.

⁷ Ottaway D. Funding of election monitors a concern // Washington Post. – 2004. – 20 November.

Відповідно до закону, виборчий фонд кандидата в президенти не повинен перевищувати 10 млн. 250 тис. грн. (= 1 млн. 895 тис. дол. на перший тур). За підрахунками Коаліції громадських організацій України "Свобода вибору", всі кандидати до 24 жовтня витратили 1 млрд. дол. Документально підтверджені витрати Віктора Януковича на політичну рекламу склали 1,7 млн. дол. (із них 1,279 млн. на візуальну), Віктора Ющенка — 747 тис., Романа Козака — 394 тис., Леоніда Черновецького — 275 тис., Анатолія Кінаха — 254 тис.

На антирекламу Ющенка всі кандидати витратили 180 тис. дол. Найгостріше спекулювали на тему дружини-американки Катерини Чумаченко, котра виросла в родині остарбайтерів — електрика і швеї¹. Вона магістр ділового адміністрування Чиказького університету. Працювала в Білому домі (управління зі зв'язків з громадськістю), державному департаменті (бюро з прав людини), міністерстві фінансів (апарат адмінсекретаря). Потім навчала українських спеціалістів західним методам банківського і бухгалтерського обліку². У 1999 р. вийшла за голову Нацбанку Ющенка. У Флориді проживала її мама, а рідна сестра працювала перукарем поблизу Атланти. В юності Катерина з матір'ю двічі (1975 і 1979) відвідувала Україну.

Умовна "вартість одного голосу" в першому турі "потішила" аутсайдерів: найдорожчий у Козака (47,6 дол.), найдешевший у Волги (2 центи). Голоси за фаворитів обраховувалися у центах: 8 (Ющенко), 17 (Янукович), 10 (Мороз), 20 (Симоненко).

Вартість кампанії Януковича на 14 листопада склала 3016585 дол., що перевищило законодавчий ліміт виборчого фонду на 526 тис. дол. Реклама Ющенка коштувала 1006851 дол., що склало менше половини дозволених витрат (2,49 млн. дол. з доданими на другий тур). "Громадський моніторинг фінансування виборів президента України 2004", що проводився "Свободою вибору", постійно уточнював цифри. До 26 грудня команда Януковича вже витратила 392,5 млн. дол., а Ющенко — 46,2 млн. В обох штабах не приховували, що певна частина коштів розкрадалася. Усе ж, якщо виходити з грошового еквівалента, то Ющенко провів свою кампанію у 20-30 разів ефективніше, ніж його опонент. Проілюструємо у порівнянні (табл. 5.2).

¹ Bartlett B. Critical vote in Ukraine // Washington Times. – 2004. – 27 October; Bartlett B. The other election // National Review. – 2004. – 27 October.

² Puente M. Suburban couple remembers Ukraine's soon-to-be first lady // Chicago Daily Herald. – 2004. – 29 December; Krushelnycky A. Married to a marked man // Sunday Times. – 2005. – 2 January.

Таблиця 5.2. Виборчі фонди кандидатів у президенти України 2004 р.

Статті витрат:	Ющенко		Янукович	
	Реально (Українська правда. – 2004. – 24 грудня)	Офіційно (Голос України; Урядовий кур'єр. – 2004. – 14 січня)	Реально (Українська правда. – 2004. – 24 грудня)	Реально (Українська правда. – 2004. – 24 грудня)
Усього	46,2 млн. дол.	16,8 млн. грн.	14,4 млн. грн.	392,5 млн. дол.
У тому числі:				
збір підписів	100 тис.	–	–	2 млн.
утримання штабів	21 млн.	2,9 млн.	1,6 млн.	106 млн.
зовнішня реклама ("білборди")	100 тис.	140,1 тис.	818,6 тис.	8,4 млн.
реклама в інтернеті	800 тис.			4,5 млн.
теле- і радіореклама	8 млн.	13,1 млн.	8,7 млн.	51 млн.
агітаційна продукція (друковані матеріали, відео- і аудіозаписи, сувеніри і канцтовари)	5 млн.	2,8 млн.	3 млн.	35 млн.
статті в регіональній пресі	3,2 млн.	439,3 тис.	879,2 тис.	13,6 млн.
масові заходи (зустрічі з виборцями)	5 млн.	11 тис.	101 тис.	25 млн.
контроль за організацією і проведенням виборів	3 млн.	–	–	53 млн.
				32 млн.
				30 млн.
				32 млн.
підкуп членів виборчих комісій	0			
проведення провокацій	0			
підкуп виборців	0			

5.2.2. Профілактичні демарші

Копіюючи китів бізнесу Європи, вітчизняні фінансово-промислові групи намагалися завчасу вийти на міжнародну арену. Для цього В. Пінчук на початку липня 2004 р. заснував у Ялті "український Давос" — щорічний форум західних експертів Yalta European Strategy (Yes). Найвідомішим тогорічним учасником був экс-прем'єр Канади Жан Крет'єн.

За сприяння Пінчука 9 липня президент, прем'єр-міністр і міністр закордонних справ України зустріли у Києві Річарда Голбрука. Цей колишній посол в ООН був радником кандидата в президенти, сенатора-

демократа Джона Керрі та претендентом на пост держсекретаря. Невдовзі Голбрук у співаторстві з Яном Каліцьким (радник в адміністрації Клінтона) і Марком Бжезінським (екс-директор відділу Росії та України у Раді національної безпеки) націлів США на активну позицію щодо виборів у країні, розташованій між Росією і розширеними НАТО і ЄС¹.

Отак перетнулися лінії американської та української виборчих стратегій. Більше того, у липні сенат одногосно прийняв резолюцію, де закликав Київ не обмежувати право народу вибирати своїх лідерів. У серпні сенатор-республіканець від штату Арізона Джон Маккейн поговорив з чиновниками й опозиційними кандидатами в Україні². Він пропонував США і ЄС накласти заборону на видачу віз причетним до виборчих порушень. Це мало зашкодити проводити відпустки і займатися бізнесом.

8 вересня заступник держсекретаря Джон Тефт на зустрічі з Кучмою і Януковичем вказав на скарги кандидатів у президенти, яким не давали доступу до преси. 13 вересня на конференції "Перехід України до стабільної демократії" у Вашингтоні інший заступник держсекретаря Пола Добрянська згадала події в Мукачеві, періодичне відключення "5 каналу", перепони опозиції.

Екс-міністр оборони ФРН Фолькер Рюе кілька днів перебував у Києві та Львові (Німецька хвиля, 16 вересня). Серед найбільших відхилень України від європейських стандартів було панування виконавчої влади над усіма гілками. Приміром, голова Національного банку кілька місяців не виконував свої обов'язки, а став головою виборчого штабу.

Моніторинговий комітет ПАРС 15 вересня розповсюдив свою заяву. Співдоповідачі Северинсен і Вольвенд самраз повернулися з поїздки у Донецьк і Дніпропетровськ. Комітет не погодився з малою кількістю міжнародних спостерігачів (близько 800), бо одна з найбільших країн Європи мала 32 тис. виборчих дільниць.

Хоч уперше в Україні підготували прозорі урни для голосування, проте справжньої прозорості бракувало³. Між іншим, ці скриньки за 32 млн. грн. виготовило краматорське підприємство "Термік" (Донецька область). Як не парадоксально, сировину закупили в Росії. Вартість комплекту (велика і маленька скриньки) 341 грн. Усього потребувалося 100 тис. стаціонарних скриньок і 80 тис. для голосування вдома.

Позицію Канади заявив її посол у Києві Ендрю Робінсон 21 вересня⁴. Особливо турбувала незбалансованість УТ-1, необ'єктивність держслужбовців і переслідування засобів інформації. Наступного дня україн-

¹ Holbrooke R., Kalicki J., Brzezinski M. Ukraine – U. S. relations hinge on fall elections // Detroit Free Press. – 2004. – 27 September.

² McCain J. A crucial choice for Ukraine // Washington Post. – 2004. – 19 October.

³ Ludwig M. Wahlkampf mit Putins Hilfe // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 27 Oktober

⁴ Text of Canadian ambassador's statement in Ukraine // Ottawa Citizen. – 2004. – 24 September.

ський МЗС звернув увагу посла "на відверто упереджений характер його висловлювань". Тоді ж, 22 вересня, занепокоєння висловив і суперник президента Буша демократ Керрі у заяві "Ще не запізно для триумфу демократії в Україні". На разі обійшлося без дипломатичного демаршу.

Справді з'явився шанс. Як роз'яснювала Юлія Тимошенко у впливовій канадській газеті *Globe and Mail*, Віктор Ющенко прагне не "революції троянд" за грузинським сценарієм, а перемоги на чесних виборах¹. Зі свого боку *Washington Times* підмітила: США справді зробили серйозні ставки на Саакашвілі та Ющенка, але на Росію ставлять значно більше². І ці три ставки стрімко стають несумісними.

Відомий правозахисник, экс-президент Чехії Вацлав Гавел 25 жовтня закликав українців не промарнувати шанс стати шанованою частиною світового порядку. Ці вибори були найважливішими з часів незалежності й у заяві глав дипломатичних місій ЄС у Києві. 27 жовтня її оприлюднили Нідерланди, що головували в ЄС. Вони спонукали державу припинити зловживання. Окремо засудили провокації виконавчої влади щодо опозиційних медіа і масових заходів канадський і американський послы Ендрю Робінсон і Джон Хербст³.

Тоді ж заступник держсекретаря Річард Армітідж підкреслив, що США вважають Україну стратегічним партнером, тому готові допомогти їй приєднатися до НАТО, ЄС і СОТ⁴. Леонід Кучма мусить покласти край порушенням: розгін мітингів опозиції, придушення ЗМІ, адміністративні зловживання, маніпуляція голосуванням.

5.2.3. Отруєння

Британські оглядачі вважали, що у президентській кампанії в Україні нічого не можна виключати⁵. У серпні в Криму охоронці затримали авто з бущімото трьома міліціонерами. У них виявили відеозаписи, записувальну апаратуру і наказ керівництва стежити за Ющенком. МВС назвало інцидент охороною кандидата у президенти, а в іншому епізоді звинуватило опозицію у побитті водія вантажівки. На Миколаївщині "КамАЗ" кілька разів намагався скинути авто лідера "Нашої України" з дороги. "Випадкові" аварії — не новина для відомих українців.

¹ Tymoshenko Y. No strings on Ukrainian democracy // *Globe and Mail*. – 2004. – 27 August.

² Straus I. Georgia, Ukraine and the U. S. // *Washington Times*. – 2004. – 11 August.

³ Mainville M. Accusations fly in Ukraine // *Toronto Star*. – 2004. – 30 October.

⁴ Armitage R. Ukraine can ill afford an unfair election // *Financial Times*. – 2004. – 29 October.

⁵ Krushelnycky A. Official spying on election candidate exposed // *Independent*. – 2004. – 12 August; Krushelnycky A. Ukrainian presidential race takes sinister turn // *New Zealand Herald*. – 2004. – 12 August; Dirty tricks in Ukraine // *Jane's*. – 2004. – 19 August.

Аби кинути чорну тінь на Ющенка, чотирьох його прихильників звинуватили у причетності до вибуху на ринку "Троещина" в Києві¹. Там у кінці робочого дня виник між підприємцями расовий конфлікт: одна людина загинула, а 13 дістали поранення.

Самому ж Віктору Ющенку стало погано 6 вересня, після повернення з мітингу в Чернігові. Коли симптоми захворювання не зникли, 10 вересня його направили на шестиденне обстеження до Австрії. Консиліум із 11 лікарів клініки "Рудольфінергауз" (Відень) поставив діагноз "гострий панкреатит із інтерстиціальними набряковими змінами". Спостерігався частковий параліч нервів на обличчі². Отруєння загрожувало життю через важку вірусну інфекцію або попадання в організм хімічних субстанцій, що не входять до їжі або напоїв. Зі свого боку державні медіа натякали на інфаркт чи інсульт. Вистачало схиждства і за кордоном³.

Доти ставка робилася на численні регіональні поїздки лідера "Нашої України", його харизму, вміння спілкуватися з людьми, привабливу зовнішність. Саме цей козир забрали⁴. Кампанія мимоволі набула медичного характеру. Але 18 вересня Ющенко вперше після свого отруєння виступив перед людьми — сотисячною масою на Європейській площі в Києві. Трансляція мітингу велася через супутник у режимі реального часу на площах майже всіх обласних центрів.

Тоді Ющенко вибув із виборчої кампанії на 12 днів, а потім іще на 10. Він потребував додаткового лікування у "Рудольфінергауз" 30 вересня — 9 жовтня, де ліжкодень обходився в 609 євро. Його родина переїхала до будинку друзів у селі під Києвом, який легше охороняти. За словами потерпілого, йшлося не про звичайну кухню, а політичну, де замовлялися вбивства. Тому народні депутати 425 голосами (із конституційних 450) створили слідчу комісію. Ця пригода стривожила Захід, бо поновила пам'ять про радянську практику усунення противників⁵. Виграти вибори тепер означало єдиний шанс вижити.

Це стрімко підняло температуру кампанії, що без того позначилася брудними витівками. Війнуло середньовіччям, коли отрутою частували конкурентів⁶. Тут важко заперечити голові комітету закордонних справ

¹ Warner T. Dirty tricks start early in Ukraine election // Financial Times. — 2004. — 1 September.

² Ukraine candidate poisoned ahead of election // Times. — 2004. — 21 September; Warner T. Kiev to probe opposition candidate poisoning claims // Financial Times. — 2004. — 22 September; Walsh N. Ukraine candidate "poisoned" // Guardian. — 2004. — 23 September.

³ Bing S. Drop that spoon, comrades! // Fortune. — 2005. — 12 January.

⁴ Якименко Ю., Жданов І. Формула помаранчевої перемоги // Дзеркало тижня. — 2005. — 22 січня.

⁵ Iouchtchenko accuse le pouvoir d'avoir voulu l'assassiner // Figaro. — 2004. — 22 septembre.

⁶ Brok E., Ilves T., Tannock C. Ukraine's Borgia campaign // Pakistan Daily Times. — 2004. — 8 October.

Європарламенту, німецькому соціал-демократу Елмару Броку, экс-міністру закордонних справ Естонії Тоомасу Ілвесу, британському консерватору Чарльзу Танноку.

Відпрацювали дві версії: організований СБУ замах і побутове отруєння харчами і ліками¹. Клінічний перебіг хвороби виказав підозру застосування специфічних речовин, які зазвичай входять до складу біологічної зброї. Половину шпальти у Times зайняли дві фотографії Ющенка: до хвороби і після виходу з австрійської клініки. Опоненти підсміювалися, мовляв, винні несвіжі суші та коньяк. Голова парламентської комісії вперто заперечував факт злочину.

Серйозного резонансу справа набула у грудні, у післяпиковий період помаранчевої революції². В один день, 13 грудня, у різних країнах Заходу з'явилися тематичні редакційні передовиці (Daily Telegraph, Independent, Daily Record) і публікації (Libération, Tageszeitung, Wall Street Journal), що навіть стали предметом аналітичного огляду³.

Верховний представник ЄС Хав'єр Солана розмовляв із лікарем "Рудольфінерхауз", який припустив навмисне отруєння. Наявні симптоми свідчили про уживання з їжею (а не вдихання) біологічної чи хімічної речовини. Аналізи крові, волосся і шкіри направили у спецлабораторії США і Європи⁴. У Нідерландах (Амстердам і Вагенінген), ФРН (Мюнстер), Великій Британії та Сполучених Штатах встановили, що йдеться про рідкісну отруту.

Характер ураження шкіряного покриву відповідав не розацеї та герпесу, а отруєнню діоксинами. Відзначився консультант Британської інформаційної служби з питань отруєнь Джон Генрі (госпіталь Св. Марії у західному Лондоні). Він першим з усіх припустив, що вугрі на обличчі Ющенка свідчать про отруєння діоксином — хімічною речовиною, котра містить хлор⁵. Найвідоміше отруєння трапилося 1976 р. в італійському місті Севезо, коли вибух на заводі викинув у повітря 20 кг діоксину. Через два місяці в людей, які отримали найбільші дози (менше 1 мкг), з'явилися вугрі.

¹ Die Vergiftung und der Aufklärer; Müller J. M. Ein Kinderheim am zerfransten Rand Europas // Welt. – 2004. – 6 Oktober; Stolz J. En Ukraine, le chef de file de l'opposition se plaint d'avoir été empoisonné // Monde. – 2004. – 13 octobre.

² Rosenthal E. Ukraine candidate's illness stumps doctors // International Herald Tribune. – 2004. – 4 December.

³ A cowardly and barbaric attack // Guardian. – 2004. – 14 December.

⁴ Fillitz C., Grangereau P. Empoisonnement ou intoxication alimentaire, de quel mal souffre Viktor Iouchtchenko? // Temps. – 2004. – 7 décembre; L'empoisonnement à la dioxine de Iouchtchenko confirmé // Figaro. – 2004. – 17 décembre.

⁵ Page J. Yushchenko guards secret ingredient of his Agent Orange soup // Times. – 2004. – 17 December.

Макс Даундерер (Мюнхен) зазначив, що діоксин приводить до значних структурних змін особистості та до депресії¹. Аби повернути шкіру до нормального стану, потрібна тривала терапія. Ця отрута зберігається в організмі протягом семи років. Але чоловік, який отруївся 1,6 мг діоксином у Відні 1998 р., через два роки практично не скаржився на здоров'я². Про це нагадав професор мікробіології Александр Кекуле (Галле).

Припустили, що отруту Юценку підсипали до їжі, якою частували у ніч 5-6 вересня голова СБУ Ігор Смешко і його перший заступник Володимир Сацюк. Вечеряли на дачі в Осокорках поблизу Києва. Колись її господар Сацюк вдало приватизував банк "Україна", викупивши останній (12,7 %) держпакет акцій. Причому за 49 млн. грн., які позичив у тому ж банку перед його крахом. Також спікер Литвин зауважив тиск на суддів щодо позбавлення "сумісника" Сацюка депутатства³. Коли суд прийняв рішення, заднім числом з'явився указ президента про його звільнення із СБУ.

Абсолютно нескладно, підкреслив головлікар "Рудольфінергауз" Мікаель Цімпер, таку кількість діоксину дати, приміром, у супі, який містить вершки або сметану⁴. Аби розчинитися, ця отрута потребує певного рівня жирності. Але суп тоді не подавали, з'ясував кореспондент New York Times у трьох із чотирьох учасників вечері: Смешка, Сацюка, Жвані⁵. Смешко емоційно спростував свою причетність: "А як би вам сподобалося, якби власні діти запитували вас: "Тату, ти справді це зробив?"

Тести показали, що діоксин потрапив оральним способом, тобто через ротову порожнину. І його було менше міліграма. 17 грудня директор амстердамської лабораторії Абрагам Броуер визначив один з 400 можливих видів діоксинів — 2,3,7,8-тетрахлородибензо-пара-діоксин. Результат отримали на основі спектрометрії 7 мілілітрів сироватки крові. Аналогічне встановили інші лабораторії. Концентрація 2,3,7,8-TCDD у крові Юценка у 6 тис. разів перевищила норму. Це настільки концентрована отрута, що такий рівень підніме доза, менша кристалика солі⁶. Її виготовляли в першокласних фармацевтичних лабораторіях із залученням значних коштів і тільки для калібровки складних приладів, що визначають діоксин.

За інформацією токсиколога Джона Генрі, форма 2,3,7,8-TCDD є компонентом дефоліанту Agent Orange, який США застосували у війні з

¹ Töter bei "einer Art KGB" vermutet // Bild. – 2004. – 14 Dezember.

² Kekulé A. Agent Orange in der Ukraine // Tagesspiegel. – 2004. – 15 Dezember.

³ Warner T. Ukraine judges "under pressure" to reverse ruling // Financial Times. – 2004. – 15 December.

⁴ Rawe J. Poisoned. But who dunit? // Time. – 2004. – 13 December.

⁵ Chivers C. A dinner in Ukraine made for Agatha Christie // New York Times. – 2004. – 20 December.

⁶ Rosenthal E. Yushchenko able to serve, but will need longtime care // New York Times. – 2004. – 27 December.

В'єтнамом¹. За токсичністю цей діоксин переважав синильну кислоту, стрихнін, кураре, поступаючись лише ботулінічному, стовбнячному і дифтерійному токсинам². Шляхом ідентифікації ізомерів виявляють виробників — країну і лабораторію.

Використовували діоксин і збройні сили СРСР. "Жовтий дощ" був аналогом Agent Orange. Тому припустили причетність Кремля³. Про це говорили розвідники-перебіжчики: із Лондона — Олександр Литвиненко (служив у КДБ і ФСБ 1988–1999 рр.), а з Вашингтона — генерал КДБ Олег Калугін. У 1978-му Калугін сприяв передачі парасольки зі шприцом рицину. Цим пристроєм убили у Лондоні болгарського дисидента Георгія Маркова.

Зрозуміло, від правонаступників КДБ не чекали високої моралі. Російську владу повсякчас підозрювали в отрутодержавності⁴. Мовилося про загадкові загибелі банкіра Івана Ківеліди (1995) і депутата Юрія Щекочіхіна (2003), випадок із журналісткою Анною Політковською, котру ледве врятували у вересні 2004 р. У справі Ющенка фігурував продукт секретного інституту в Санкт-Петербурзі.

Фармацевт-історик Гейл Белл з Австралії роз'яснив мотив, чому використано саме діоксин⁵. Миш'як і болиголів убивають повільно і поступово. Ціанистий калій та стрихнін швидкі й немилосерні. Діоксин наділений акумулюючим ефектом і нівечить місяцями, але при підвищеній дозі проявиться відразу⁶. Привабливе лице стає страшною маскою і людина падає з п'єдестала суспільної симпатії.

Але для українців спотворена зовнішність їх лідера виразила ціну перемоги демократії⁷. Його лице, словами головного редактора *Nouvel Observateur* Жана-Марселя Бугро, послужило найкращим виборчим пла-

¹ Walsh N. Fateful dinner party that brought disfigurement in its wake // *Guardian*. – 2004. – 13 December; Quetteville, H. de. Yushchenko "was given Vietnam War poison" // *Daily Telegraph*. – 2004. – 18 December.

² Juschtschenko fordert "ernsthafte Ermittlungen" // *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. – 2004. – 12 Dezember; Rosenthal E. Liberal leader from Ukraine was poisoned // *International Herald Tribune*. – 2004. – 12 December.

³ Krushelnycky A. A story of power and poison is now etched on the face of Ukraine's hero // *Independent*. – 2004. – 13 December; Strauss J. Hunt starts for Yushchenko's poisoner // *Daily Telegraph*. – 2004. – 13 December; Shane S. Poison's use as political tool: Ukraine is not exceptional // *New York Times*. – 2004. – 15 December.

⁴ Peterson S., Weir F. KGB legacy of poison politics // *Christian Science Monitor*. – 2004. – 13 December.

⁵ Bell G. Murder he ate // *New York Times*. – 2004. – 20 December.

⁶ Naughton P. Yushchenko scarring will probably get worse // *Times*. – 2004. – 22 December.

⁷ Freeland C., Wagstyl S., Warner T. "Viktor suffered things a normal person could not survive" // *Financial Times*. – 2004. – 13 December; An old-fashioned poisoning // *Los Angeles Times*. – 2004. – 14 December.

катом для країни, що кінцево долала тоталітаризм помаранчевою революцією¹. Ця пригода переконала світ, що прозріле суспільство жодною отрутою не повернути в ярмо. Самраз заступник глави президентської адміністрації Василь Базів перефразував Володимира Винниченка: українську історію не можна читати не тільки без бромю, а й діоксину.

В італійській Repubblica 22 грудня Ющенко нагадав, що ніколи в отруєнні прямо не звинувачував Кучму і Януковича. Проте вони створили такі умови². І цей замах оголив кримінальну складову політичної боротьби у постсоціалістичній Україні. Водночас кардинально змінив хід виборчої кампанії, додав Ющенку рішучості³. У нації з'явився герой-рятівник. Утім, між 6 і 9 січня 2005 р. він знову був пацієнтом — Університетського лікарняного комплексу в Женеві⁴.

5.2.4. Орфографія і "ячна атака"

Перед 31 жовтня Янукович говорив, що йому не потрібна перемога будь-якою ціною, а зосередження ЗМІ в руках однієї партії або особи діагностував просто хворобою⁵. Щоправда, цей кандидат допустив дві орфографічні помилки у важливому слові. У декларації про доходи, поданій до ЦВК, він у графі "займана посада" написав "Прем'єр-міністр" замість "прем'єр-міністр" (Українська правда, 26 липня).

Згодом "Українська правда" (21 вересня) прокоментувала ксерокопію "Анкети кандидата на пост президента". Янукович заповнив її власноруч. В одній графі (про місце народження, освіту, науковий ступінь і вчене звання) вкралось декілька орфографічних помилок. А закон "Про вибори президента України" вимагав володіння державною мовою.

Попри те Янукович дістав несподівані підтримки вдома і за океаном. Екс-прем'єр Лазаренко в інтерв'ю газеті "Сьогодні" 2 липня поділився спогадом, як особисто представляв у 1996 р. новопризначеного голову Донецької облдержадміністрації. Йому імпонували дії прем'єра щодо прозорості економіки. Невзабарі, у грудні в Лазаренка не виникло сумніву в перемозі Ющенка, бо планка претензій на президентство для Януковича виявилася зависокою⁶.

¹ Bouguereau J.-M. Emblématique // *Nouvel Observateur*. – 2004. – 14 décembre.

² Hawkins W. The United States stake in Ukraine // *Washington Times*. – 2004. – 16 December; Hoagland J. The stakes in Ukraine // *Washington Post*. – 2004. – 16 December.

³ Quinn-Judge P., Zarakovich Y. Who is this Viktor? // *Time*. – 2005. – 10 January.

⁴ Lassueur Y. Soigné en Suisse pour son empoisonnement // *Matin*. – 2005. – 22 Janvier.

⁵ Feduschak N. Prime minister vows to keep elections fair // *Washington Times*. – 2004. – 9 July.

⁶ Лазаренко: Кучма давно зруйнував мій бізнес... // *Українська правда*. – 2004. – 29 грудня.

Представник кандидата Мороза, народний депутат Микола Рудьковський був ошелешений, коли побачив себе на УТ-1 у рекламному ролику за Януковича (Українська правда, 15 вересня). Коли ж говорилося про успішну співпрацю уряду з парламентом, показали щасливих "нашоукраїнців". Але вони раділи, бо проурядова більшість не змогла змінити Конституцію.

Локомотив набрав ходу і 1,5 млн. солдатів, міліціонерів і в'язнів наказали "проголосувати за Януковича"¹. Дуже настирливо закликали й 600 тис. залізничників. Міністр внутрішніх справ узагалі планував після перемоги голови уряду "пити три дні".

Близько дев'ятої ранку в п'ятницю 24 вересня прем'єр вийшов з авто до групи студентів біля входу до Прикарпатського університету. Зненацька у нього полетіло яйце. Янукович знітився, упав і його забрали до лікарні². Перший діагноз — колаптоїдний стан (різке зниження артеріального тиску) внаслідок поранення гострим предметом. Потім додали забиття потилиці та грудної клітки. Ще за трохи життєво-важливих пошкоджень не виявили. Але потерпілий зрозумів, що "націоналізм — це хвороба" і хотів дещо запитати в оточення В. Ющенка. Прем'єр достроково повернувся до Києва, де лікувався ще два дні³. Як твердили лікарі, тільки завдяки міцному здоров'ю він легко переніс травму і психологічне потрясіння.

Штаб Ющенка відкинув звинувачення, а міський голова Івано-Франківська Зиновій Шкутяк назвав інцидент "брудною технологією влади". Свідок події, народний депутат Тарас Чорновіл наполягав, що в голову прем'єра влучила каменюка. Натомість депутат облради Юрій Романюк із двох метрів "чітко бачив, що летить яйце і розбивається на животі... Янукович особисто, нагнувши голову, побачив, що це яйце і ... закатує очі і просто падає".

Через три години після нападу міністерство внутрішніх справ заявило, що "ніяких важких і тупих предметів" не кидали, а тільки яйце. Це спростувала прес-служба уряду: кинули пристрій від відеокамери. Близько обіду МВС указало на причетність "Союзу молодих націоналістів". Проте міністерство юстиції заперечило існування такої організації.

По обіді МВС пристало на третю версію. За хуліганство затримали позапартійного 17-літнього першокурсника-економіста Дмитра Романюка. Син декана економічного факультету із семи метрів кинув одне куряче яйце, а друге залишилося в кишені. Батько перепросив прем'єра і міліція відпустила хлопця. За кілька днів вона з'ясувала, що поцілили двома

¹ Neef C. Skalpelli oder Messer // Spiegel. – 2004. – 20 September.

² Feduschak N. Bitter campaign roils democracy // Washington Times. – 4 October.

³ Riger D. Unfares Duell // Frankfurter Rundschau. – 2004. – 25 September; Steiner E. Wahlkampf mit harten Bandagen // Standard. – 2004. – 25 September.

твердими предметами: камінцем діаметром 5 см і металевою кулькою (1 см) із саморобного металюного пристрою. Яйце вже не згадували.

Цікаво, за добу до "теракту" в Івано-Франківську подібний інцидент спіткнув Юлію Тимошенко в Сумах на мітингу, куди прийшло понад 10 тис. осіб. Однак яйце не влучило, а упало поруч (Українська правда, 24 вересня). Над провокатором теж не влаштували самосуд, а передали міліції.

Вибори-2004 стали благодатним джерелом для політичних анекдотів. "Убивчий гумор" шпетив кандидата влади. Декілька зразків привела *Süddeutsche Zeitung* 24 грудня. Усім, наприклад, запам'яталася цензура і нерівний доступ кандидатів до медіа. Отож Іван приходить на роботу в вим'ятих штанах і пояснює начальникові: "Вчора ввечері включив телевізор: на першому каналі Янукович, те саме на другому, третьому... Праску я вже й побоявся включати".

"Яйцева атака" додала творчого натхнення, породила комп'ютерні ігри і насмішки, що припали до душі *New York Times*. Бабця закупилася на ринку, дорогою додому бачить білборд Януковича: "А яйця ж купити забула!" Дещо сподобалося *Tagesspiegel*¹. Після виборів голова ЦВК каже Януковичу: "У мене дві новини — добра і погана. Добра: ви стали президентом". "А погана?" "Вас ніхто не вибирав".

Чи не парадоксально: державний комітет статистики показав у вересні ріст цін на яйця в Україні на 3,8 %. Серед "35 запитань Януковичу" для очікуваних теледебатів "Українська правда" 9 листопада підготувала і таке: "Чому від одного яйця, кинутого у Вас, виявилися важко пораненими двоє Ваших охоронців — їх що накрило вибуховою хвилею?" Не дивно, що студента Романюка на початку грудня майдан Незалежності зустрів оваціями². Він прославився на весь світ і йому пощастило, що зразу ж попав у руки місцевої міліції, а не охорони Януковича.

Як бачимо, авторитарний режим висунув кандидата, неприйняттого на рівні базових психологічних структур. Влада розгубилася, коли зіткнулася з відкритою фрондою з боку суспільства³. "Темники" занадто викривили картину кампанії. Але гумор знівелював цей гул барабанів.

5.2.5. Економічні аргументи

Обидва кандидати подбали про роз'яснення своїх передвиборчих платформ на західних шпальтах. Передусім Ющенко скористався трибунами *Wall Street Journal* і *Spiegel*. Він діловито прокоментував економічні показники уряду⁴. За перші сім місяців 2004 р. зростання ВВП в Україні склало 13,5 %, але доходи бюджету збільшилися лише на 1,8 %.

¹ Mühling J. Die geteilte Hoffnung // *Tagesspiegel*. – 2004. – 27 Oktober.

² Дмитро Романюк: "Того дня на Януковича справді готувався "замах" // *Високий Замок*. – 2005. – 27 січня.

³ Saint-Exupéry P. Le candidat de Moscou en tête pour le second tour de la présidentielle // *Figaro*. – 2004. – 2 novembre.

⁴ Yushchenko V. Ukraine's choice // *Wall Street Journal*. – 2004. – 24 August.

Гроші, котрі раніше ховали, тепер направили на соціальні виплати, як хабар виборцям. Режим волів зберегти автократію, що керувала конкуруючими фінансово-промисловими групами¹.

Справжнього поліпшення рівня життя в Україні не помітили й західні аналітики. Уряд значно збільшив держвитрати і у вересні підняв мінімальні пенсії (оформив як доплати) до прожиткового рівня 284 грн. на місяць (= 54 дол. = 44 євро = 30 ф. ст.)². Подібну форму непрямого "підкупу виборців" практикували в інших країнах, зокрема США³. Однак гривня почала падати, а ціни зростати. Валютні резерви Нацбанку збідніли у вересні-листопаді на 2,8 млрд. дол. (= 2,1 млрд. євро = 1,5 млрд. ф. ст.).

Якби уряд хотів підняти пенсії, то збільшив би зарплати і дав стабільну базу формування пенсійного фонду⁴. При зростанні на 27 % зарплат у 2004 р. пенсії підняли на 70 %. Виник кричущий дисбаланс і вперше 30 % пенсійного фонду покривали за рахунок бюджету.

Підвищення удвічі мінімальної пенсії збільшило потребу у валюті під час її традиційного осіннього піку попиту, коли аграрники переводять зароблене у валютні збереження⁵. Натомість Нацбанк заборонив обмінним конторам відхилятися від встановленого курсу більше 2 %. У відповідь припинився продаж валюти, а на чорному ринку гривня втрачала до 15 %.

Крім того, середньомісячні доходи населення (564 грн. = 60 ф. ст.) були серед найнижчих у регіоні⁶. Незважаючи на економічний ріст, Україна не починала вступ в ЄС через відсутність державно-правових умов⁷. Правозахисники звинуватили чинну владу в корупції, утисках свободи слова, кримінальних злочинах⁸. Вона консолідувала економіку специфічним ліцензуванням торгівлі стратегічними товарами — газ, вугілля, електроенергія. Олігархи могли втратити привілейований доступ.

¹ Wiktor Juschtschenko: "Wie ein Staatsstreich" // Spiegel. – 2004. – 20 September.

² Warner T. Ukraine's spending plan raises fiscal worries // Financial Times. – 2004. – 16 September.

³ Hunter R. Ukraine elections and the West // United Press International. – 2004. – 26 October.

⁴ Пинзенік: "Ми разом з В'ячеславом Чорноволом пропонували Ющенку балотуватися в президенти в 1999 році" // Українська правда. – 2005. – 13 січня.

⁵ Warner T. Former banker steeled for Ukraine elections // Financial Times. – 2004. – 25 October; Warner T. Poll margin holds key to resolving crisis in Ukraine // Ibid. – 24 December.

⁶ Aris B. Dark side of the boom // Guardian. – 2004. – 23 June.

⁷ Ludwig M. Spiel mit der Ost-West-Alternative // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 28 Juli; Roser T. Kutschmas Kehrtwende // Frankfurter Rundschau. – 2004. – 28 Juli; Rahr A. Die Ukraine ist mehr als ein Puffer // Welt. – 2004. – 6 August.

⁸ Singer K. Die Furcht der Oligarchen vor einem Machtwechsel in Kiew // Presse. – 2004. – 22 Oktober; Krushelnycky A. Ukraine opposition in "terror tactics" claim // Independent. – 2004. – 22 October.

Хто б не переміг, баланс існуючих сил порушиться¹. Тим ці вибори виглядали цікавіше за російські². Діяла сильна опозиція з гідним кандидатом, і Україна була ближчою Європі.

Нищівна літня кампанія проти Ющенка не минула безслідно. Перемога Януковича подеколи не здавалась абсурдом³. Це змусило нервувати опозицію. Найбільше насторожила заява Юлії Тимошенко: якщо влада фальсифікує вибори за зразком Мукачєва, вона очолить народне повстання. До того ж, не вдалося об'єднати всіх українців, насамперед східних регіонів. "Там люди більше думають не про Європу, а про щоденне виживання", — примітив Spiegel⁴.

На початку осені боротьба за виборчі симпатії велася не тільки всередині країни. Змагання за прихильність Заходу теж виступила ключовим фактором. За цікавим збігом 10 вересня даний аспект одночасно зачепила низка впливових видань. Віктор Янукович у Financial Times глибоко образився на ігнорування кандидатури України на членство в ЄС⁵. У Києві вирішили будувати стосунки з Брюсселем дво-трирічними угодами про торгівлю, вільне пересування людей тощо. Уряд взявся покращити умови для закордонних інвесторів, знизити податки і вступити до СОТ 2005 р.

Паралельно у International Herald Tribune Віктор Ющенко вказав на нову загрозу виникнення біполярної Європи з центрами у Брюсселі та Москві⁶. Україна мусить мирно розширити територію демократичних перетворень, розпочатих 15 років тому. Її не влаштувала заміна народовладдя керованою демократією, а засобів масової інформації — засобами масової пропаганди.

На це Янукович відгукнувся листом до редакції⁷. Він висловився проти вибору між Європою і Росією, наполягаючи на одночасному русі в обидва напрямки. І отримав жорстку відсіч бельгійського читача: прем'єр забув про залякування політиків і журналістів, регулярні аварії на шахтах, безмежну корупцію і розквіт мафії⁸.

¹ To which Viktor, the spoils? // Economist. — 2004. — 12 August.

² Stratenschulte E. Die halb offene Tür der EU ist für die Ukraine zu eng // Frankfurter Rundschau. — 2004. — 30 Juli.

³ S[chmi]d. U. Gehässiger ukrainischer Wahlkampf // Neue Zürcher Zeitung. — 2004. — 7 September.

⁴ Neef C. Skalpell oder Messer // Spiegel. — 2004. — 20 September.

⁵ Freeland C., Wagstyl S., Warner T. Ukraine changes tack with Brussels // Financial Times. — 2004. — 10 September. Відгук: Wolczuk K., Wolczuk R. A more cynical view of what goes on in Ukraine // Ibid. — 14 September.

⁶ Yushchenko V. Plotting Europe's eastern border // International Herald Tribune. — 2004. — 10 September.

⁷ Yanukovich V. Ukraine's European future // International Herald Tribune. — 2004. — 29 September.

У Financial Times надрукувалися керівники виборчих штабів¹. Сергій Тигипко наголосив на річному зростанні ВВП на 9,4 % при невеликій інфляції (8,2 %) і валютних резервах 12 млрд. дол. Олександр Зінченко зосередився на незаконних антиопозиційних акціях. Небавом радник прем'єра роз'яснив Washington Times, що його шеф домігся відчутного зниження податків та інфляції². Тому респектабельніший за конкурента.

Безконечні політичні скандали справді не завадили економічному росту³. Українська економіка в Європі найшвидше зростала, за п'ятирічку (2000–2004) ВВП виріс на третину. Позитивне сальдо поточного платіжного балансу (9,7 %), низький зовнішній борг (24 % ВВП) та малу інфляцію пояснювали везінням і доброю макроекономічною політикою (розвитком несировинних секторів)⁴. Метали склали 60 % експорту України, світові ціни на них піднялися через попит на азійських ринках і Китаю. Через виборну метушню збільшення обсягів українсько-німецької торгівлі на 34 % залишилося непоміченим багатства, та не Welt⁵.

Як зауважив Business Week, західні інвестори надавали перевагу Ющенку, але за справедливих виборів могли вижити і з Януковичем. Іноземні інвестиції сприяли здоровій конкуренції у контрольованій олігархами економіці. Із 1992 р. це всього 7 млрд. дол., а у Польщі — 50 млрд. Україна привабила освіченою і дешевою робочою силою. Затрати на оплату праці складали менше 160 дол. на робітника на місяць, включно з податками і соціальними зборами. Польський показник — 400 дол.

Отож у Wall Street Journal 10 вересня британці Катерина Волчук (Бірмінгемський університет) і Роман Волчук (Вулвергемптонський університет) націлили Євросоюз серйозно впливати на Україну, де зосереджено 5 % світових корисних копалин. По-перше, визнати її намір вступити в ЄС. По-друге, піти на торгові поступки, надто в аграрній та металургійній галузях. По-третє, пом'якшити візовий режим. По-четверте, легалізувати мільйони українців-заробітчан. Подібне запропонувала за кілька місяців і редакція Economist⁶.

На теледебатах 15 листопада Ющенко назвав дві точки опори своєї виборчої кампанії: 1) робочі місця, зарплата, стабільні ціни; 2) боротьба з корупцією на всіх рівнях. І сказав крилаті для медіа фрази: "Це не кон-

⁸ Agneessens J. Ukraine's reality // International Herald Tribune. – 2004. – 2 October.

¹ Tyhytko S. Ukraine already thriving under Yanukovich // Financial Times. – 2004. – 28 October; Zinchenko O. Future is brighter for Ukraine under Yushchenko // Ibid. – 29 October.

² Morrison J. Embassy row // Washington Times. – 2004. – 9 November.

³ Bush J., Olearchyk R. Will the boom last in Ukraine? // Business Week. – 2004. – 1-8 November.

⁴ Two Viktors, only one victor // Economist. – 2004. – 19 November.

⁵ Gnauck G. Ukraine. Kommentar // Welt. – 2004. – 16 Oktober.

⁶ The future is orange // Economist. – 2004. – 31 December.

флікт двох Вікторів — це конфлікт двох світоглядів, двох моралей. І вибір у нас дуже простий: або ми житимемо "по поняттях", або ми житимемо як вільні, заможні люди!"¹

Янукович припустився 11 фактичних огрехів і обмовки: "Ми зробимо все, щоб український народ почував себе в небезпеці". Він сплутав зниження податків: на прибуток підприємств (до 25 %) і на доходи фізичних осіб (до 13 %). Приписав собі віднесення заробітної плати на валові витрати підприємства, хоча це аксіома бухгалтерії. Ющенко помилився двічі, але не підмінив тенденції. Приміром, золотовалютні резерви Нацбанку змінили не на 3 млрд. дол., а на 2,2 млрд. Отож ішлося про різну природу помилок.

У другому прямому ефірі 20 грудня Янукович спробував кардинально змінити імідж, затаврувавши Кучму². Отак він входив у роль людини честі, що зазнала переслідувань. Ці дебати були напруженими, ніж попередні, коли суперники не ставили перехресних запитань³. Хоч Янукович обрав жорсткий тон, Ющенко виглядав упевнено.

5.2.6. Геополітичні інвективи

Якщо Ющенко домінував у західних медіа, то Янукович — у вітчизняних. І програвав за популярністю на 7-10 %. У середині вересня проурядова більшість розпалася⁴. З ініціативи спікера Литвина виникла спеціальна комісія, що відстежувала дотримання демократичних процедур. Чисті результати — безпрограшні для всіх, додала 21 вересня Wall Street Journal.

31 жовтня, на два дні раніше президентського голосування у самій Америці, знову вирішувалася геополітична доля України. Багатьох інтелектуалів хвилювала лепта Сполучених Штатів. Пропонувалися рішучі кроки, приміром, залучити тисячі кваліфікованих спостерігачів з числа американців українського походження⁵. Правдиві дані з виборчих дільниць вплинуть на хід історії, бо радіостанції повідомлять їх негайно, а Вашингтон не закриє очі на порушення⁶. Профілактично олігархів настрахали заборонаю в'їзду на Захід і труднощами у розміщенні грошей⁷.

¹ Weir F. Putin woos Ukraine with a Russian common market // Christian Science Monitor. – 2004. – 18 November; Ukrainians choose // International Herald Tribune. – 2004. – 20 November.

² Die seltsame Wandlung des Wiktor Janukowitsch // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 22 Dezember.

³ Krushelnycky A. Yushchenko tells TV audience: "PM tried to steal the election" // Independent. – 2004. – 21 December; Tincq H. Ukraine: un débat télévisé pour la "naissance de la démocratie" // Monde. – 2004. – 21 décembre; Warner T. Yanukovich turns on Kuchma in anti-west outburst // Financial Times. – 2004. – 21 December.

⁴ Warner T. Desertions deal blow to election hopes of Ukraine PM // Financial Times. – 2004. – 14 September.

⁵ Aslund A. Ukraine at a crossroads // Washington Post. – 2004. – 29 September.

⁶ Shaplen J. Poison politics in Ukraine // New York Times. – 2004. – 25 September.

Проникливі іноземці бачили Україну викинутим на берег китом, який лежав між Росією і Європою і не відав, де знаходиться¹. Кучма наважився відступити владу, що свідчило про певну повагу до Заходу². Але пропагандистська кампанія його протезе набрала антизахідного оберту і прісної тональності³. Йшлося про загрозу "ліквідації національної економіки" ЄС і "втягнення до військових авантур" НАТО.

Свіжим подіям на "важливому європейському перехрестю" присвятили цілі шпальти *New York Times*, *Financial Times* і *Times*⁴. Через призму діаметральних поглядів головних кандидатів проектувалися стосунки з Росією і Заходом. Поруч ішлося про гучну конфіскацію підпільних плакатів, де Ющенко показали маріонеткою Буша. Янукович же настирно змагався за поміч Путіна.

Гарвардський професор Роман Шпорлюк нагадав у *Wall Street Journal* 28 жовтня, що в незалежній Україні не пролилося краплі крові на етнічному ґрунті. Там існують релігійний плюралізм і лінгвістична терпимість. Але вибори покажуть чи скріпиться коріння демократії. Вони могли змінити світ, твердив *Economist*⁵. Якщо для Заходу змагання Буш–Керрі визначало стосунки з Близьким Сходом, то дуель Ющенко–Янукович — з Росією та її домініонами.

Rheinischer Mercur прогнозувала Україні два варіанти розвитку: шляхом Центральної та Західної Європи, або ж – Бразилії чи Аргентини, що вважалися цілком нормальними державами⁶. На протилежній частині планети редакція аргентинської газети *Nacion* теж очікувала перелому⁷. Адже довкіл України (Росія, Білорусь) уже ворожий свободі режим. Москві хотілося відновити буферний Радянський Союз, базований на єдиному економічному просторі України, Білорусі, Росії та Казахстану⁸. *Bremer Nachrichten* навіть образно назвала Ющенко останнім

⁷ Hodyak B. How to aid democracy in Ukraine // *Washington Post*. – 2004. – 25 September.

¹ Mühling J. Die geteilte Hoffnung // *Tagesspiegel*. – 2004. – 27 Oktober; Weir F. Ukraine braces for tense election // *Christian Science Monitor*. – 2004. – 28 October; Franchetti M. Ukraine ready to march away from the East // *Sunday Times*. – 2004. – 31 October.

² S[chmi]d. U. Weichenstellung in der Ukraine? // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2004. – 23 Oktober; Gnauck G. Ukraine — Land der "Stagnarchie" // *Welt*. – 2004. – 30 Oktober.

³ Warner T. Former banker steeled for Ukraine elections // *Financial Times*. – 2004. – 25 October.

⁴ Freeland C., Wagstyl S., Warner T. East or West: Ukraine's election could alter relations with Russia and Europe // *Financial Times*. – 2004. – 12 October; Myers S. Eggs and charges fly in Ukraine's ever-nastier election // *New York Times*. – 2004. – 12 October; Page J. Dirty tricks taint Ukraine election // *Times*. – 2004. – 13 October.

⁵ Watch the Ukraine // *Economist*. – 2004. – 29 October.

⁶ Siegl E. Zukunft verzweifelt gesucht // *Rheinischer Mercur*. – 2004. – 28 Oktober.

⁷ Elecciones cruciales en Ucrania // *Nacion*. – 2004. – 27 octubre.

рубильником, яким виключалася демократія західного взірця зразу в чотирьох країнах¹. А фінський професор Карі Ліухто вважав, що російська модель демократії не зробить Україну надійним сусідом ЄС (Turun Sanomat, 28 жовтня).

5.2.7. Реагування на результати першого туру

30 жовтня в Україні налічувалося 37613022 виборці. Західні посольства профінансували незалежний екзит-пол у день голосування, що проводився у відкритому й анонімному режимах. Попередні й офіційні дані дещо відрізнялися. 1 листопада ЦВК підрахувала явку виборців 74,36 % (27621255 громадян). 3 листопада з'явилася нова цифра 74,79 % (27878094), а рівно за тиждень, у день проголошення кінцевих результатів першого туру — 74,56 % (27897559). Дана явка була рекордним показником у пост-соціалістичну епоху².

Під охороною бронемашин з гідропультами ЦВК тягнув оголошення остаточного підрахунку³. На це закон дав десять днів. Попри саботаж 10 листопада комісія мусила оголосити Ющенко переможцем туру — 11125395 голосів (39,87 %) ⁴. Його відрив від Януковича склав 0,55 % або 155816 голосів. Третій призер (Мороз) набрав 5,81 %, а четвертий (Симоненко) — 4,97 %. Вельми розчарував кандидат комуністів, які 2002 р. здобули 20 % "пропорційних" голосів у парламент⁵.

Ющенко переміг у 17 регіонах (захід, північ і центр), включно зі столицею, а Янукович — у 10 (схід і південь)⁶. У другому турі Янукович сподівався на електорат комуністів, та вони закликали голосувати проти всіх. Соціалісти пристали до Ющенко й уклали угоду.

За оцінками спостерігачів, Януковичу "добавили" від 5 до 10 % голосів⁷. Ющенко повідомив Захід про шоківий стан влади, оскільки їх ви-

⁸ Strauss J. Ukrainian campaign tainted by violence // Daily Telegraph. – 2004. – 27 October.

¹ Dörner J. Unterstützung für Juschtschenko // Bremer Nachrichten. – 2004. – 2 November.

² Holley D. Official count, exit polls tell different stories in Ukraine // Los Angeles Times. – 2004. – 1 November; MacKinnon M. Ukraine's opposition ready to take to streets over vote // Globe and Mail. – 2004. – 1 November; Myers S. Rivals in Ukraine report violations in presidential vote // New York Times. – 2004. – 1 November.

³ Page J. Ukraine poll threatens civil unrest // Times. – 2004. – 1 November.

⁴ Ukraine liberal wins 1st round // Seattle Times. – 2004. – 11 November; Warner T. Ukraine pro-west candidate wins first round vote // Financial Times. – 2004. – 11 November.

⁵ Gerns W. Wohin geht die Ukraine? // Unsere Zeit. – 2004. – 12 November.

⁶ Feduschak N. Ukraine vote panned, praised // Washington Times. – 2004. – 2 November; Myers S. Ukraine vote for president in virtual tie // New York Times. – 2004. – 2 November; Roser T. Das Regime kann geschlagen werden // Tagesspiegel. – 2004. – 2 November.

⁷ Bickerich S. Unsere Bronx soll schöner werden // Tagesspiegel. – 2004. – 2 November; Finn P. Monitors say election in Ukraine was flawed // Washington Post. –

суванець не здобув "бліц-кригу"¹. Опитування на дільницях і паралельний підрахунок голосів засвідчили: уряд спробував, але не зміг вкрати вибори.

Отже, голосування 31 жовтня не вписалось у демократичні стандарти². На цьому наполягла Міжнародна місія зі спостереження за виборами президента України, до якої ввійшли представники ОБСЄ, Ради Європи, Європарламенту і НАТО. Вони зауважили крок назад у порівнянні з 2002 р. Спостерігачі СНД натомість вважали вибори ледь не зразковими.

Технічні помилки завадили здійснити волевиявлення 500 тис. громадянам. У день голосування суди отримали 42 тис. скарг на неточності у списках виборців. Наводилися інші приклади типових порушень. В околицях Києва спробували вкрати ящики з бюлетенями. Про це дізналася Ханна Северинсен із Ради Європи³. У Пущі Водиці кореспондент *Financial Times* до подробиць задокументував чотири групи з Донецька, Вінниці, Житомира, котрих найняли багаторазово голосувати за Януковича на різних дільницях (т. зв. "карусель"). Одну з груп (півтори сотні осіб у трьох автобусах) супроводжували міліцейські авто⁴. Однак у Пущі Водиці Ющенко обігнав Януковича у кілька разів.

1 листопада *Wall Street Journal* розвінчала виборчі шахрайства, а *Independent* навела свідчення канадців про насильство на сході, де бандити погрожували, якщо керівники дільниць не забезпечували Януковичу 80 % голосів. *Spectator* виніс на обкладинку заголовок "Нова холодна війна"⁵. Це полеміка двох авторів. Радек Сікорські був спостерігачем і наголосив на використанні адмінресурсу: "Я бачив документи, які вказували, скільки голосів очікується отримати на підтримку Віктора Януковича і скільки на це виділялося грошей". Джон Лафленд теоретизував про втручання Сполучених Штатів. А до "Пори" він включив скінхедів-наркоманів зі Львова, яких нібито бачив у Києві.

2004. – 2 November; Krushelnysky A. Ukraine presidential poll heads for run-off amid opposition claims of fraud by PM // *Independent*. – 2004. – 2 November.

¹ Yushchenko V. Ukraine's ballot box revolution must not be stifled // *Financial Times*. – 2004. – 3 November.

² Warner T. Run-off vote for Ukraine's election winners // *Financial Times*. – 2004. – 1 November; Warner T., Zapf M. Opposition erzwingt Stichwahl in der Ukraine // *Financial Times Deutschland*. – 2004. – 1 November; Monitors denounce Ukrainian election fix // *Daily Telegraph*. – 2004. – 1 November.

³ Fak A. Western observers condemn Ukraine poll // *Financial Times*. – 2004. – 1 November.

⁴ Warner T. Ukraine faces second round in bitter presidential election battle // *Financial Times*. – 2004. – 2 November; Warner T. Something strange in the woods // *Ibid.* – 4 November.

⁵ Laughland J. Western aggression; Sikorski R. Yearning to breathe free // *Spectator*. – 2004. – 6-11 November.

Гучний розголос отримав тиск на студентів аграрної академії в Сумах. Їх заставили голосувати за Януковича і опускати в урни розгорнуті бюлетені під наглядом викладачів¹. Досі таке практикували у в'язницях. У грудні помилювали найвідомішого "терориста", соціаліста Сергія Іванченка з Кривого Рогу, якого засудили на 15 років за сфабрикований захват на кандидата в президенти Наталію Вітренко 1999 р.² Два тури він голосував у колонії в Миколаївській області, де утримувалися 1,5 тис. осіб. Із тильного боку кабінки оперативник упритул стежив, аби ставили галочки за Януковича.

Начальника Лук'янівського слідчого ізолятора у Києві взагалі звільнили після першого туру, бо арештанти переважно (1,3 тис.) проголосувало за Ющенка. Вони курили "Мальборо", а їх "купили" п'ятьма пачками найдешевших сигарет без фільтру і листівкою за Януковича. Про це іронічно згадав генерал Кравченко, котрий утримувався тоді в ізоляторі (Українська правда, 15 грудня).

Голова Європарламенту Жозеф Боррель і президент Польщі Александр Квасьневський висловили сподівання, що до другого туру усунуть непорозуміння зі списками виборців і нерівномірним доступом до засобів інформації (Свобода, 3 листопада). Екс-держсекретар, президент Національного демократичного інституту Мадлен Олбрайт закликала США до санкцій у разі фальсифікації³. "Воля народу не може бути спотвореною", — солідаризувався міністр закордонних справ ФРН Йошка Фішер.

Москва переживала, що перемога Ющенка справить ефект "європейського доміно" у пострадянській спільноті⁴. Третій шлях навряд чи можливий, враховуючи відносини між Кремлем і Білим домом⁵. Отож Україна володіла ключем до імперського відродження Росії, підсумувала викладач New School University в Нью-Йорку Ніна Хрущова, онука знаменитого комуністичного діяча⁶. Германіст Тимофій Гаврилів констатував: це перші українські вибори, на яких пролунав голос громадянського суспільства⁷. Розподільна лінія пройшла між двома шляхами розвитку — демократичним і авторитарним, тому, підкреслив політолог Тарас

¹ Ludwig M. Ukrainische Fälschungen // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 13 November.

² Політичний терорист № 1: "Кучма п'ять років тримав мене в заручниках і шантажував Мороза" // Українська правда. – 2004. – 22 грудня.

³ Nougayrède N. En Ukraine, l'élection présidentielle est contestée // Monde. – 2004. – 3 novembre; Warner T. Ukraine opposition leader demands verification of presidential vote // Financial Times. – 2004. – 3 November.

⁴ The choice in Ukraine // Boston Globe. – 2004. – 2 November; Meyer M. Domino theory // Newsweek. – 2005. – 10 January.

⁵ Page J. Poll leaves Ukraine facing run-off // Sunday Times. – 2004. – 2 November; Scaglione F. Ucraina, ballottaggio per il presidente // Arrive. – 2004. – 2 novembre.

⁶ Khrushcheva N. The empire sneaks back // International Herald Tribune. – 2004. – 30 October.

⁷ Havryliv T. Der große Test // Frankfurter Rundschau. – 2004. – 3 November.

Кузьо, виживання — єдине, що хвилювало владну еліту¹. Погроза ізоляції є неправильним сигналом Заходу, тим більше, що реально виграв Ющенко. На тому стояв директор Фонду Еберта Гельмут Курт².

3 листопада редакція Wall Street Journal підмітила: на відміну Росії, Україна довела прихильність демократії. Америка й Європа потребують, аби стратегічно розташована держава залишилася демократичною³. Отже, це наступна геополітична ставка Євросоюзу, прогнозувала Monde⁴. Йшлося про план добросусідства з 17 країнами Східної Європи і Середземномор'я, що приймався 24 листопада⁵.

Упродовж декількох років Україна знаходилася поза рамками європейської дискусії. Захід залишив її Росії, щоб спокійно розширити ЄС і НАТО⁶. Але вона ближче до Європи, ніж гадали, бо кандидат влади провалився і Київ залишиться прозахідним⁷. Такий висновок зробив Дуг Бандоу, помічник з особливих доручень президента Рейгана.

Це сіль проблеми, а не дилема, хто з Вікторів переможе: проросійський (Янукович) чи прозахідний (Ющенко)⁸. Метафору Monde поглибила Frankfurter Allgemeine Zeitung. Недільного вечора один Віктор (Федорович) просив у Бога перемоги, другий Віктор (Андрійович) був переконаний, що Господь і без того з ним⁹. Але потім обидва не захотіли віддавати себе на ласку Божу.

Маніпуляції приватно визнали і російські спостерігачі, котрі у своїй країні знайомі з практикою безцеремонних виправлень справжніх результатів на бажані¹⁰. Чільний кремлівський чиновник висловив Time здивування¹¹. Зважаючи на затрачені ресурси, показник Януковича ніякий. Радники підбили Путіна задалеко висунутися з вікна¹². Мовляв, пе-

¹ Kirchengast J. Zwischen Oligarchen und Zivilgesellschaft // Standard. – 2004. – 1 November; Kuzio T. Yushchenko wins first round of Ukraine's presidential election // Eurasia Daily Monitor. – 2004. – 2 November.

² Helmut Kurth: "Sanktionen bringen gar nichts" // Tageszeitung. – 2004. – 3 November.

³ East or West? // Wall Street Journal. – 2004. – 3 November.

⁴ Montbrial, T. de. Europe: après la Turquie, l'Ukraine? // Monde. – 2004. – 30 octobre.

⁵ Entscheidung per Stichwahl // Süddeutsche Zeitung. – 2004. – 1 November.

⁶ Bickerich S. Unsere Bronx soll schöner werden // Tagesspiegel. – 2004. – 2 November.

⁷ Bandow D. Tilting East or West in Ukraine? // Korea Herald. – 2004. – 10 November.

⁸ Deux "Viktor" à égalité dans les sondages // Monde. – 2004. – 30 octobre.

⁹ Ludwig M. Deeskalation in der Ukraine // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 1 November.

¹⁰ Kutschmas Ängste // Handelsblatt. – 2004. – 3 November.

¹¹ Zarakhovich Y. Too close to call // Time. – 2004. – 4 November.

¹² Windisch E. Zitterpartie auch für Putin // Presse. – 2004. – 3 November.

ремога у кишені й достатньо забити останнього гвіздка. Насправді чекали неприємності (Figaro) чи навіть ляпас (Libération)¹.

За кордоном мало хто вірив, що Росія допоможе Януковичу, а потім відпустить у вільне плавання. Але Путін програв, його втручання справило зворотній ефект². Письменник Анджей Стасюк в італійській Espresso 9 листопада акумулював небажання поляків й українців знов жити у затінку імперії. В Україні нема страху, особливо в європезованій західній частині. Отак знову згадали старий поділ країни і внутрішній розкол у суспільстві, котрий яскраво проявили вибори³. Незважаючи на прізвище переможця, через залежність в експорті сталі, хімічної та агропромислової продукції Україна мусить вступити до СОТ і покращити відносини з ЄС⁴. Посол Черномирдин вивів те саме і щодо Росії.

Переобраний президент Джордж Буш призначив відомого республіканця, голову сенатського комітету в закордонних справах Річарда Лугара особистим представником на другому турі виборів⁵. "Підтасовані або незаконні вибори підірвуть позиції України і керівництва країни. У нового президента не буде легітимності серед українського народу і світової спільноти", — відразу взявся до праці Лугар. Він уже навідував Київ у серпні. До речі, 31 жовтня співголовою делегації Міжнародного республіканського інституту був федеральний суддя Богдан Футей. Він усьоме спостерігав за українськими виборами різних рівнів.

Для світу Янукович швидко знайшов порушників — місцевих чиновників, які не зв'язані з урядом і виборчим штабом⁶. Його радник благав Ющенка змиритися з поразкою⁷. Але 18 листопада Washington Times назвала причетних до корупції та фальсифікацій у першому турі. Фігурували зять президента, народний депутат Віктор Пінчук, голова президентської адміністрації Віктор Медведчук, міністр внутрішніх справ Микола Білоконь і генеральний прокурор Геннадій Васильєв. Сполучені

¹ Millot L. Iouchtchenko vainqueur du premier tour // Libération. – 2004. – 11 novembre; Saint-Exupéry P. Présidentielle: l'opposition en tête du premier tour // Figaro. – 2004. – 11 novembre.

² Zu den Wahlen in der Ukraine // Tages Anzeiger. – 2004. – 2 November.

³ Lavelle P. Ukraine's split decision // United Press International. – 2004. – 2 November; Ludwig M. Die alte Teilung wird wieder instrumentalisiert // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 2 November; Lisova N. Close race sets runoff for leader of Ukraine // San Diego Union-Tribune. – 2004. – 2 November.

⁴ Aslund A. Ukraine's voters do not need Moscow's advice // Financial Times. – 2004. – 11 November.

⁵ Lugar to represent president Bush in Ukraine // Conservative Voice. – 2004. – 10 November; Ukraine's choice // Washington Post. – 2004. – 14 November; Warner T. Old geopolitical rivalry casts shadows over Ukraine election battle // Financial Times. – 2004. – 20 November.

⁶ Yanukovych V. Growing democracy // Wall Street Journal. – 2004. – 10 November.

⁷ Prutnik E. Yushchenko must accept run-off vote // New York Times. – 2004. – 18 November.

Штати їм скасували в'їзні візи. Трохи раніше такий сюрприз піднесли народному депутату Григорію Суркісу.

Наступного дня, 19 листопада, президент Буш ще раз ввічливо закликав Київ забезпечити "вільне висловлення вибору, без залякувань чи страху." Водночас це послужило своєрідною відповіддю на другий агітаційний візит Путіна в Україну¹.

* * *

Президентський марафон 2004 р. ще до другого туру акумулював і вихлюпнув усю мотиваційну аргументацію — політико-правову, соціально-економічну і геополітичну. У ній змішались як за давнини доктринальні речі (межі впливу Європи й Росії), так поточний моніторинг (переслідування опозиції, придушення ЗМІ, адміністративні та фінансові зловживання, маніпуляція голосуванням і т. ін.). Це перше.

Замах на головного опозиційного кандидата Віктора Ющенка засвідчив найвищу точку криміналізації політичної боротьби у постсоціалістичній Україні. Образно кажучи, Agent Orange сповістив про неминучість оранжевої (помаранчевої) революційної ситуації. Натомість діюча влада симулювала "ясну атаку" на свого єдиного кандидата Віктора Януковича, чим не знівелювала героїзацію отруєного опонента, а підняла проти себе на поверхню пласт сміхової культури і потерпіла поразку на рівні базових психологічних структур. Це друге.

І третє. Світоглядні відмінності обох кандидатів дуже виразно проявилися в їхньому листуванні через західну пресу і на теледебатах 15 листопада і 20 грудня. Достоту вразили різючі економічні візії та політична практика правлячого режиму. Після першого туру Захід змушений перейти від мови профілактичних демаршів до жорсткої дипломатичної конкретики щодо персоніфікованих adeptів українського авторитаризму. Безкомпромісний приклад у цьому показали США.

5.3. Помаранчева революція (21 листопада 2004 – 23 січня 2005 рр.)

У листопаді та грудні 2004 р. в Україні відбулася революція, котру назвали "помаранчевою" і яка формально завершилася присягою нового президента у січні 2005 р.² Вона прогнозувалася "каштановою" і на півроку раніше — на травень. Взимку, звісно, у Києві каштани не цвітуть, тому напросився колір теплолюбних апельсинів. Її відразу віднесли в один флористичний ряд до революцій "гвоздик" у Ліссабоні (1974), "ок-

¹ Ludwig M. Umkämpfte Ukraine // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 18 November.

² Roser T. Was schnell verfliegt // Tagesspiegel. – 2005. – 24 Januar; Urban T. Die Revolution ist vollendet // Süddeutsche Zeitung. – 2005. – 24 Januar.

самитової" в Празі (1989), "троянд" у Тбілісі (2003), "тюльпанів" у Бішкеку і "кедрів" у Бейруті (2005).

5.3.1. Уточнення терміну

Грузинську й українську революції Міхаїл Саакашвілі увів у контекст кінцевої "третьої хвилі визволення" Європи¹. Про це йшлося й у Карпатській декларації "революціонерів Сходу" — лідерів України і Грузії 5 січня 2005 р.² Після Другої світової війни і падіння Берлінського муру прийшов кінець авторитаризму в російському "близькому зарубіжжі". Із твердженням погодився Збігнев Бжезінський і додав, що новий історичний процес неминучий для Росії, де зміст демократії вихолощувався (Corriere della Sera, 23 грудня 2004 р.).

Не обійшлося без уточнень. Мовилося не про третю, а про четверту хвилю європейської демократизації³. Перша — денацифікація Німеччини і дефашизація Італії, друга — злам автократій у Греції, Португалії та Іспанії, третя — крах соціалізму в Центральній та Східній Європі.

Редакція часопису "Критика" ще "помаранчевого" 8 грудня провела міждисциплінарну теоретичну дискусію⁴. З одного боку, юрист Всеволод Речицький (Харків) та історик Ярослав Грицак (Львів) апелювали до невизначеності кінцевого результату і браку хаотичного сплеску. Треба пожити довше, щоб переконатися, чи переросли еволюційні зміни (кероване демократичне повстання) у революційну якість. До речі, Guardian згаданий процес теж нагадував не революцію, а лише глибоку чистку політичної системи⁵.

З іншого боку — соціолог Євген Головаха, політолог Володимир Кулик, публіцист Микола Рябчук (всі з Києва) виокремили спробу кардинально змінити систему влади і радикальний злам у громадянському суспільстві. Цей же критерій виділила у своєму коментарі й колишня перша леді, сенатор Гіларі Клінтон, яка працювала у сенатському комітеті збройних сил та у комісії з безпеки та співробітництва у Європі⁶. Таким чином, завершилася "незавершена" революцію 1991 р. Причому не загинув жоден її учасник (за винятком отруєння провідника револю-

¹ Saakashvili M. Europe's third wave of liberation // Financial Times. – 2004. – 20 December.

² Saakashvili M., Iouchtchenko V. La déclaration des Carpates // Figaro. – 2005. – 11 janvier; Bernath M. [Die Ost-Revolutionaere](#) // Standard. – 2005. – 26 Januar; Nougayrède N. Saakashvili se félicite de l'"arc de démocratie" que forment désormais la Géorgie et l'Ukraine // Monde. – 2005. – 26 janvier.

³ Wolf M. Ukraine: the wider challenge // Financial Times. – 2004. – 29 December.

⁴ Пора українського вибору: між революцією та реформою (Матер. "круглого столу" 8 грудня 2004 р.) // Критика. – 2004. – Ч. 12. – С. 3-7.

⁵ Orange challenges // Guardian. – 2004. – 28 December.

⁶ Clinton H. America must back Ukraine's struggle for democracy // Financial Times. – 2004. – 27 December.

ції, котрий ледве вижив). Або, як підсумували *Economist* і *Guardian*, не було розбитих голів і штурмів¹.

Важливі революційні завдання вирішилися швидкою і мирною трансформацією провідних політичних інститутів (ЗМІ, суд, парламент, правоохоронні органи). Як лаконічніше, пройшла розважлива інаугурація нової європейської нації. Не випадково польський президент Александр Квасьневський помаранчеву революцію назвав революцією гідності². І навіть три переконливі аргументи: процес завершили в цілковитій відповідності з демократичними стандартами, президент Кучма від самого початку заперечив силові заходи (незважаючи на різні поради і дискусії), учасники публічних акцій проявили витримку і відкинули будь-які провокації.

5.3.2. Характер

Помаранчеву революцію трактували по-різному: масштабний прояв народовладдя, крах авторитарного режиму, "змова Заходу"³. Останнє вподобали в Кремлі та ліві радикали світу. Проте майже всі погоджувалися, що в Україні, як ніде в пострадянських республіках, існували передумови демократії: конкуренція між партіями і у парламенті, значно незалежний суд і активність вибоців⁴. Також у роки незалежності десятки політиків і журналістів віддали життя за утвердження демократії⁵.

У 1994-му був прецедент мирної передачі влади опозиції — новообраному президенту Л. Кучмі. Масовий опір 2000–2001 рр. сприяв оформленню правоцентристської опозиції. Отже, через десятиліття, зіткнувшись із величезним народним спротивом і не діставши однозначної підтримки правоохоронців, уже сам Кучма вимушено вибрав компроміс. У результаті його кандидат опинився в ізоляції.

Пройшла демократична революція, що поставила за мету звільнитися від авторитаризму і корупції та утвердити цінності західної цивілізації⁶. Її мирну спрямованість підкреслили ненасильницькі акції протесту, а також те, що парламент і суд були центральними і легітимними органами прийняття рішень⁷. Як афористично прокоментував перший та

¹ At last, president Yushchenko // *Economist*. – 2004. – 30 December; Ash T. First know your donkey // *Guardian*. – 2005. – 27 January.

² Александр Квасьневський: "Помаранчева революція була революцією гідності" // *Дзеркало тижня*. – 2005. – 26 березня.

³ Myers S. Why the fever in Ukraine? A few not-so easy answers // *New York Times*. – 2004. – 22 December.

⁴ The Kiev model // *Wall Street Journal*. – 2004. – 22 December.

⁵ Gongadze M. Ukrainian truth // *Wall Street Journal*. – 2004. – 22 December.

⁶ Dubuis E. Ukraine: la contestation tourne à l'insurrection // *Temps*. – 2004. – 24 novembre; Finn P., Williams D. Yushchenko vows to prosecute political crimes if elected // *Washington Post*. – 2004. – 9 December; Buongiorno P. Oggi Kiev. Domani Mosca? // *Panorama*. – 2004. – 13 dicembre.

останній президент СРСР Михайло Горбачов, в Україні тоді впала друга Берлінська стіна¹. Тобто мова йшла про подію світового значення.

У понеділок 22 листопада за п'ять хвилин до дев'ятої лише кілька тисяч осіб з помаранчевими прапорами перекрили рух на Хрещатику і зайняли місце під сценою на майдані Незалежності². Як виявилось — на 17 днів. Так почалася революція, яка змінила не тільки країну, але й усю Європу. Вона вилилася в одне з найгостріших протистоянь після "холодної війни"³. У ще юній історії незалежної України відкрилася нова багатообіцяюча глава.

Протест вивів на вулиці людей, котрі, образно кажучи, орієнтувалися на рівень життя Рима, Мадрида і Варшави, а не Москви. У Києві світ побачив, як велика європейська країна прощалася з цілою історичною епохою⁴. "Радянський Союз вмирає тільки зараз", — казала тоді письменник і філософ Оксана Забужко⁵. А вже насамперед пробудилася демократична самосвідомість пересічних українців⁶. Вражала їх присутність на морозі. Дні проминали і натовп не зменшувався, навпаки — ріс. На Україну вже дивились не як на частину сфери впливу, а як на суверенну державу із сильним громадянським суспільством.

Отже, помаранчеву революцію справедливо нарекли повстанням проти постсоціалістичної суспільної моделі, коли на зміну комуністичній номенклатурі прийшли "сталеві барони і вугільні князі" чи "кумівський капіталізм"⁷. Вона ще не засвідчувала однозначну перемогу "західного курсу", але різко зупинила стрімку рерадянізацію. Світоглядні мо-

⁷ Ukraine. Dr. Anders Aslund // Washington Post. – 2004. – 6 December; Ukraine's destiny // Globalist. – 2004. – 15 December; The Kiev model // Wall Street Journal. – 2004. – 22 December; A crucial election that has so far defied our fears // Independent. – 2004. – 24 December; Genté R., Rouy L. Dans l'ombre des "révolutions spontanées" // Monde Diplomatique. – 2005. – Janvier. – P. 9; Genté R., Rouy L. Spontan und gründlich geplant // Tageszeitung. – 2005. – 17 Januar.

¹ Третій день спротиву // Українська правда. – 2004. – 24 листопада.

² S[chmi]d U. Ein Patt des Hasses in der Ukraine // Neue Zürcher Zeitung. – 2004. – 23 November; Tertsch H. El desprestigio de las democracias // Pais. – 2004. – 23 noviembre; Finn P. Rally against Ukraine vote swells // Washington Post. – 2004. – 24 November; The orange revolution // Independent. – 2004. – 24 November; Wagstyl S., Warner T., Dinmore G. Ukraine "close to conflict" as opposition claims presidency // Financial Times. – 2004. – 24 November; Walsh N. Ukraine crisis deepens after march on presidential offices // Guardian. – 2004. – 24 November.

³ Leicht R. Völkerfrühling oder Völkerkrieg? // Zeit. – 2004. – 29 November; Abelsky P. The real divide within Ukraine // Baltimore Sun. – 2004. – 10 December; Konstruktive Kompromisse in der Ukraine // Neue Zürcher Zeitung. – 2004. – 10 Dezember.

⁴ Schor-Tschudnowskaja A. Die elegante Revolution // Frankfurter Rundschau. – 2005. – 18 Januar.

⁵ Kirchengast J. Bewaehrungsprobe fuer Europa // Standard. – 2004. – 27 November.

⁶ Herold F. Ukraine auf dem Weg zu einer echten Wahl // Berliner Zeitung. – 2004. – 9 Dezember.

тиви проявилися чітко¹. На демонстрації виходили не "совки", а європейці, для котрих чужі гегемоністські претензії Росії.

Причому Європа вперше взяла на себе відповідальність за розв'язання кризи у країні, котру звикли жертвувати Росії. Майкл Макфол із Стенфордського університету з'ясував чотири складові успіху: 1) всі речі назвали своїми іменами; 2) Захід виступив єдиним фронтом; 3) громадянське суспільство дістало конкретну підтримку; 4) високі європейські стандарти життя справили притягальний ефект². Помілилися ті вчені, котрі сподівалися, що світ конструктивно розмовлятиме з Януковичем, як і з Путіним³. Розвіялися ілюзорні заключення і про те, що режим Кучми незворотно наблизив Україну до Росії та надзвичайно віддалив від Заходу.

За своєю суттю, помаранчева революція, була масовою акцією протесту⁴. Головною її соціальною базою і рушійною силою став середній клас, який тільки-но формувався. Україна показала, що зміна влади може пройти і в розпал економічного підйому⁵. Заступник головного редактора *Financial Times* Христя Фріланд виділила чотири причини внутрішньої слабкості режиму Кучми⁶. По-перше, незалежна Україна успадкувала лише відгалуження репресивної машини СРСР, штаб якої лишився у Москві. По-друге, українська приватизація розосередила економіку більше, ніж в олігархічній Росії. По-третє, політична еліта не поспішала підтримати агресивного можновладця Януковича, а почувалася краще з інтелігентним опозиціонером Ющенком. По-четверте, проявилась історична і географічна близькість України до Європи, що не давала підстав застосувати зброю.

Однак чому все-таки помаранчева революція перемогла? Маємо дві аргументовані причини: (1) активність виборців, які вдалися до ненасильницьких дій проти влади, що (2) були наперед заплановані і добре координувалися⁷. На відміну від революцій 1989–1991 рр., в яких виразно простежувався тільки елемент розпаду суспільно-економічного ладу, рево-

⁷ Schuller K. Ein europäisches Modell // *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. – 2004. – 10 Dezember; Shevtsova L. Ukraine: The view from Russia // *International Herald Tribune*. – 2004. – 10 Dezember.

¹ Schmid U. Die Ukraine in der Selbstfindung // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2004. – 11 Dezember; Montbrial, T. de. L'Ukraine joue son unité et son identité // *Monde*. – 2004. – 16 décembre.

² McFaul M. Putin gambles big and loses // *Weekly Standard*. – 2004. – 13 December.

³ Rahr A. Am Sonntag entscheidet sich die Ukraine zwischen Ost und West // *Welt*. – 2004. – 20 November.

⁴ Якименко Ю., Жданов І. Формула помаранчевої перемоги // *Дзеркало тижня*. – 2005. – 22 січня.

⁵ Åslund A. The perils of Putin // *Weekly Standard*. – 2005. – 17 January.

⁶ Freeland C. Breaking the mould // *Financial Times*. – 2005. – 7 January.

⁷ Кульчицький С. Помаранчева революція // *День*. – 2005. – 27 січня; Karatnycky A. Ukraine's orange revolution // *Foreign Affairs*. – 2005. – March-April.

люції в постсоціалістичних країнах усували такий релікт комуністичної доби, як управлінську корпорацію. Тому помаранчева революція була антикомуністичною. Номенклатура майже без втрат (крім західних областей) пережила 1989–1991 рр. і зберегла владу в незалежній Україні.

Конфлікт між державою (партією влади), що уособила комуністичне минуле, і суспільством (виборцями), які віддалилися від минулого, проявився на електоральному полі. Будучи реліктом, "партія влади" вважала собі подібним і населення, пропонуючи кланово-бюрократичну модель держави через "вибори без вибору". Але падіння "залізної завіси" відкрило українцям Європу. Геополітично помаранчева революція пройшла під знаком тектонічного зсуву в бік Заходу. 13 січня 2005 р. Європарламент 467-ма голосами проти 19-ти проголосував резолюцію надати Україні "європейську перспективу" з можливим членством в ЄС.

У підмурівок переможної виборчої платформи лягла надвичайно переконлива ідея: доля України пов'язана з Європою, що вірить у чесні вибори, прозорий бізнес і свободу слова¹. Тобто європейський чинник став духовним стрижнем революції.

5.3.3. Зачин

Того першого дня (22 листопада) ранковий мітинг завершився уже 40-тисячним натовпом, а вечірній — 150-тисячним. Щовечора на Майдані виступав Віктор Ющенко і його сподвижники, що збирали до 500 тис. прихильників. Ющенко зразу проголосив свою перемогу і висловив недовіру Центральній виборчій комісії. На його переконання, мільйони людей елегантно протистояли авторитарному режиму і за два тижні довели світу свою належність до європейської спільноти². Як писала Independent 26 листопада, стовпчик термометра опускався, але ряди демонстрантів у Києві та в інших містах тільки множилися.

У парламенті 23 листопада не вистачило кворуму, прийшов тільки 191 обранець. Олександр Мороз попередив про ризик румунського сценарію, коли комуністичний диктатор Чаушеску був страчений. А о 17.13 Ігор Юхновський, старійшина Верховної Ради, привів Віктора Ющенко до президентської присяги на п'ятсотлітній Острозькій Біблії. Нового главу держави визнали міські ради декількох обласних центрів (Львів, Луцьк, Хмельницький, Івано-Франківськ, Вінниця)³. Про його підтримку заявили півтори сотні українських дипломатів, а невдовзі їх стало півтисячі.

Але ЦВК увечері 24 листопада оголосило перемогу Януковича. Опозиція закликала до всеукраїнського політичного страйку і утворила Ко-

¹ Olearchyk R., Rossant J. Ukraine: Why the road west will be rocky // Business Week. – 2005. – 10 January.

² Yushchenko V. Our Ukraine // Wall Street Journal. – 2004. – 3 December.

³ Ukraine: face à face entre l'opposition et le pouvoir // Monde. – 2004. – 23 novembre.

мітет національного порятунку. Загальнонаціональний страйкком очолив Анатолій Кінах. До страйку приєдналися близько 27 тис. підприємств.

Вечірній мітинг 24 листопада вразив масовістю. До 300 тис. осіб щільно зайняли весь майдан Незалежності, відрізок від Європейської площі, вздовж Хрещатика і вул. Інститутської аж до Банкової. Поруч Ющенка стояли молодіжні кумири — боксер Володимир Кличко і співачка Руслана Лижичко.

В основному масові протести були спонтанними, їх масштаб здивував соратників Ющенка. У центрі Києва збиралося до півмільйона "помаранчевих". У Львові на мітинги протесту виходило більше 100 тис., у Харкові — до 70 тис.¹ Тільки раз на привокзальній площі у Києві зібралось 5-7 тис. "синьо-білих" — прихильників Януковича. Головним чином до 20-30 тис. їх мітингувало у Донецьку.

Оголосивши офіційні результати, ЦВК так і залишила без відповіді, чому аж три дні обробляли останній відсоток бюлетенів². Це виявили трохи пізніше, коли високі правоохоронці передали соратникам Ющенка аудіофайли і роздруковані розмовні тінювих штабів Януковича³. Його публічний штаб розташувався в Києві у кінотеатрі "Зоряний", неподалік ЦВК. Він діяв підкреслено відкрито і цивілізовано. Але усе вирішував таємний штаб — поблизу кабінету міністрів на Музейному провулку. Більше двох годин записів звітти розкрили механізми фальсифікації виборів.

Задokumentовані розмови (30 жовтня – 24 листопада) передали міжнародним інститутам, посольствам іноземних держав, генеральній прокуратурі, Службі безпеки і суду. Нечувану фальсифікацію зробили за допомогою підроблених документів. Ще на перших теледебатах 15 листопада Ющенко показав стос незаповнених протоколів виборчих дільниць, на яких стояли підписи і мокрі печатки. У другому турі фальшиві бюлетені надрукували у Росії. Вони суттєво відрізнялися від справжніх, тому їх використали у "надійних" регіонах.

Підприємство, що обслуговувало електронну систему "Вибори", заявило Верховному Суду про зовнішнє втручання. Інформація з регіонів про результати голосування проходила 2-3 години і "великими порціями, а не звичайним безперервним потоком". Голову ЦВК Сергія Ківалова звинуватили, що він продав коди системи і за оголошення Януковича президентом отримав 21,6 млн. дол. (Українська правда, 24 листопада).

¹ Wagstyl S., Warner T. Ukraine's poll contenders renounce use of force // Financial Times. – 2004. – 27 November.

² Ukraine's Supreme Court to hold inquiry into vote-rigging claims // Independent. – 2004. – 25 November.

³ Як Янукович фальсифікував вибори. Ч. 1-3 // Українська правда. – 2004. – 24, 25, 26 листопада; Second chance in Ukraine // Boston Globe. – 2004. – 30 November.

Не чекаючи офіційного набуття повноважень, В. Ющенко видав низку декретів. Їх оприлюднили 25 листопада. Першим декретом "Про відновлення народовладдя в Україні" утворено Комітет національного порятунку — "народний орган захисту Конституції України", а також Народну самооборону і Українську гвардію. Ці дії знайшли підтримку наукової еліти. Звернення підписали понад 60 найвідоміших учених, серед яких академіки НАНУ Олександр Возіанов, Іван Дзюба, Микола Жулинський, Сергій Комісаренко, Мирослав Попович, Костянтин Ситник, Олександр Шалімов, Ігор Юхновський, члени-кореспонденти Олег Білорус, Тамара Гундорова, Віталій Дончик і Микола Тронько.

Єдиним виходом із кризи Віктор Ющенко вважав судове розслідування фальсифікації та повторне голосування¹. При цьому належало вдосконалити виборчий закон і сформував новий ЦВК, надати рівний доступ кандидатів до ЗМІ та відмовитися від адмінресурсу. "Переговорну" комісію з його боку очолив Іван Плющ. До неї також увійшли Анастолій Кінах, Олександр Зінченко і Петро Порошенко.

Як і його колеги, П. Порошенко мав репутацію поміркованого політика, схильного до стратегічних компромісів². У 2003 р. обсяг продажу кондитерської фірми "Рошен" Порошенка склав 247 млн. дол. Показники інших його компаній (банк, корабельня, автозавод і пивоварня) виглядали відносно скромніше. Тому помаранчеву революцію трактували жартома, як бунт "мільйонерів" проти "мільярдерів" (Ахметов, Пінчук)³.

5.3.4. Фальсифікація

Представник президента США на виборах в Україні Річард Лугар миттєво зазначив кричущі порушення⁴. Фізичні залякування виборців і протиправне використання урядових адміністративних і юридичних повноважень були повсюдними. Зокрема, незаконно виключали членів комісій від опозиції та подали неправильні списки виборців. За словами Лугара, агресивний план фальсифікації у день голосування був задіяний у співпраці з владою.

Це стосувалося явки. 21 листопада в Україні проголосували 76,77 % занесених у списки. Про це повідомив сайт ЦВК о 21 год. 18 хв., а вже через два дні — 80,36 %. Так, на 20.00 проголосувало 81 % виборців Луганщини, а за даними ЦВК — 88 %. Основне збільшення відбулося за рахунок Донеччини, де за ніч із 21 на 22 листопада кількість голосу-

¹ Werly R. A Kiev, au coeur de la foule pacifique qui crie "falsifikatsyia!" // Temps. – 2004. – 26 novembre.

² Wagstyl S., Warner T. Ukraine has been transformed by the political turmoil of recent months // Financial Times. – 2004. – 21 December; Wagstyl S., Warner T. Spirit of compromise at fore for Yushchenko // Ibid. – 27 December.

³ Hoagland J. Ukraine's lesson for Putin // Washington Post. – 2005. – 27 January.

⁴ Krushelnycky A. Ukrainians throng streets to protest against election "fix" // Independent. – 2004. – 23 November.

ючих зросла з 74,3 до 96,65 % або на 843 тис. осіб. У Миколаївській області 35 % усіх виборців голосували вдома.

Пізніше прокуратура встановила, що в жовтні-грудні Південна, Одеська, Південно-Західна, Придніпровська і Донецька залізниці призначили 125 додаткових поїздів для "карусельщиків" (тих, що голосували за відкріпними талонами по декілька разів у різних місцевостях). За них сплатили 10,6 млн. грн. об'єднанні Партії регіонів, СДПУ(о) тощо.

Фальшування додало прем'єру 5,5 % голосів, а його офіційна перевага 2,85 %¹. За Януковича проголосувало 15093691 чол. (49,46 %), за Ющенко — 14222289 (46,61 %). Відрив склав 871402 голоси. Як для США доленосним на президентських виборах-2000 був штат Флорида, а 2004-го — Огайо, так і в Україні все вирішувалось у Донецькій області². 21 листопада міжнародний спостерігач Олександр Кинєв із Росії бачив у Горлівці (300 тис. виборців) організовані групи "карусельщиків" (подібне зазначили у Запоріжжі та Харкові)³. Реальна явка на Донеччині не перевищувала 70 %, і Янукович набрав 75-85 %.

За офіційними ж даними, із 3 млн. 711 тис. донеччан 96,2 % (3 млн. 570 тис.) вибрали Януковича, а Ющенко — 2 % (75 тис.). Незалежні дослідження показали 82 і 7 %⁴. У першому турі з 2 млн. 868 тис. за Януковича були 2 млн. 496 тис. (86,74 %), за Ющенко — 84 тис. (2,94 %). Отже, при збільшенні явки на 18 % в Ющенко виявилось на 9 тис. голосів менше, а Янукович набрав на 1 млн. 74 тис. більше.

Як на Лучо Малана, керівника спостерігачів НАТО, участь у виборах 98,5 % громадян у Донецьку, до того ж на 21 % вище, ніж у першому турі, нереалістичні. Загалом Донеччина перевищила середню явку по країні на 18 %. Це дало Януковичу додатково 600 тис. голосів, підрахував Домінік Ейрел з Оттавського університету⁵.

21 листопада Європейська мережа організацій-спостерігачів за виборами (European Network of Election Monitoring Organizations (ENEMO)), куди ввійшло 16 країн, зафіксувала масове зловживання відкріпними в Луганській та Донецькій областях. 1 тис. спостерігачів ENEMO відстежила 5 тис. дільниць усіх 225 територіальних комісій⁶. З їх подачі німецькі газети назвали помічене явище "виборчим туризмом" (Wahltouris-

¹ Ukraine. Dr. Anders Aslund // Washington Post. – 2004. – 6 December.

² Кынев А. Выборы по "понятиям" или Как голосовали в Донбассе // Українська правда. – 2004. – 27 листопада; Finn P. Ukraine's president calls for new vote // Washington Post. – 2004. – 30 November.

³ Applebaum A. The new iron curtain // Washington Post. – 2004. – 24 November.

⁴ Ziener M. Das Tal der Ahnungslosen Im Osten der Ukraine kontrollieren die Oligarchen nicht nur die Presse // Handelsblatt. – 2004. – 15 Dezember.

⁵ Protests over Ukraine vote grow // Wall Street Journal. – 2004. – 23 November.

⁶ Feduschak N. U. S., Europe will scrutinize tomorrow's election // Washington Times. – 2004. – 20 November.

mus)¹. Надзвичайно високе число голосів, відданих за межами місяця проживання, кинуло "тінь на автентичність результату"².

Опозиція заявила про фальсифікацію майже 3,1 млн. голосів³, а Комітет виборців України — як мінімум 2 млн. 800 тис. Ознаки злочину (передбачені статтями 157, 158, 159, 364, 365 Кримінального кодексу) були в діях не менш 85 тис. посадових і службових осіб.

Як і у першому турі, 17 регіонів висловилися за Ющенка, 10 — за Януковича, але загальний результат інший: 49,46 % проти 46,61 % на користь останнього. Чотири члени ЦВК не підписали протокол про визнання Януковича президентом — Ярослав Давидович, Андрій Магера, Руслан Князевич і Олександр Чупахін. Інші 11 членів 24 листопада ухвалили рішення з порушеннями законодавства. Оскільки протоколи теркомісії складені 22 листопада, на оскарження відводилося сім днів, до 29 листопада. Підсумок годилося підвести, починаючи із 30 листопада.

Тому на переголосуванні 26 грудня нова Центральна виборча комісія на чолі з Ярославом Давидовичем уже ефективно протидіяла можливим спробам фальшування. Усі 38300015 бюлетенів мали 13 ступенів захисту від підробок. У списки внесли 37,61 млн. виборців. Працювали 32118 дільниць, на дві менше, ніж 21 листопада. Їх ліквідували у нефункціонуючих пологових будинках.

ЦВК виготовила 188070 відкріпних талонів (на другий тур — 1,5 млн.), тобто їх кількість зменшилася з 4 до 0,5 %. Кардинально підвищили безпеку інформаційного центру і системи "Вибори". Сайт поновлювали кожні 20 хв. Результати голосування також дублювалися телеграмами з урядовим статусом.

Штаб Януковича штучно загострив увагу на "усунутих від голосування"⁴. Але пізно вночі 25 грудня Верховний Суд відхилив заяву проти ЦВК. Оскаржувалося обмеження голосувань удома. Цікаво, прем'єр навів дані про 5 млн. інвалідів, а профільне міністерство — 2,66 млн., із них 80 тис. недієздатних і 146 тис. дітей. Першу групу інвалідності мали 319 тис. виборців.

Усього голосували вдома 600 тис., тоді як упродовж кампаній 1994–2002 рр. — 500 тис. Це зростання на останніх виборах 26 грудня відбулося попри скорочення населення на 5 млн. Явка теж не дала підстав ка-

¹ Urban T. Wichtig ist, wer die Stimmen zählt // Süddeutsche Zeitung. – 2004. – 23 November.

² Booth J. Observers say that Ukraine poll was rigged // Times. – 2004. – 22 November; Finn P. Widespread vote fraud is alleged in Ukraine // Washington Post. – 2004. – 23 November.

³ Wagstyl S., Warner T. Poll row spreads beyond Ukraine // Financial Times. – 2004. – 23 November; Parfitt T., Freeman C. Revealed: the full story of the Ukrainian election fraud // Daily Telegraph. – 2004. – 28 November.

⁴ Bellaby M. High court annuls some changes to election law // Washington Times. – 2004. – 26 December.

зати про дискримінацію. Якщо в першому турі взяли участь 28035184 виборці, у другому — 30511289, то в третьому — 29068309.

Деякі тенденції наочно ілюструють пропоновані співвідношення, складені за сайтом ЦВК. Акцентуємо увагу на "сигнальних" регіонах (див. табл. 5.3). Жирним шрифтом нами виділені показники, що відобразили різку амплітуду явки на Донеччині, приріст і падіння голосів за того чи іншого кандидата на Кіровоградщині та Сумщині. І, навпаки, помаранчева революція у своєму епіцентрі (Київ) не привела до кардинальної електоральної розстановки.

Таблиця 5.3. Голосування на виборах президента України 2004 р. у порівняльних параметрах (%)

	Тур	Явка	Ющенко	Янукович
Україна	31.10	74,54	39,90	39,26
	21.11	80,4	46,61	49,46
	26.12	77,19	51,99	44,19
Донецька обл.	31.10	78,08	2,94	86,74
	21.11	96,64	2,03	96,20
	26.12	84,2	4,21	93,54
Кіровоградська обл.	31.10	73,8	39,02	30,82
	21.11	76,28	47,08	46,48
	26.12	70,11	63,42	31,74
Сумська обл.	31.10	80,68	52,71	25,70
	21.11	80,8	69,09	26,36
	26.12	77,21	79,45	16,89
м. Київ	31.10	75,81	62,36	14,63
	21.11	78,52	74,69	19,93
	26.12	79,58	78,37	17,51

5.3.5. Сепаратизм

Спочатку в діючої влади визрів задум негайно привести до присяги Віктора Януковича, котрого вже поздоровили президенти Росії, Вірменії, Казахстану, Узбекистану, Киргизії, Білорусі. Але для інавгурації потрібна публікація рішень ЦВК у парламентській та урядовій газетах "Голос України" і "Урядовий кур'єр". 26 листопада віце-прем'єр Дмитро Табачник і міністр кабінету міністрів Анатолій Толстоухов проявили революційну відчайдушність. Вони внесли у черговий номер "Урядового кур'єру" постанову ЦВК усупереч судовій забороні. Міністри відправили верстку газети у видавництво без підпису редактора. Пильні друкарі спричинили гучний скандал.

Потім адепти режиму вирішили налякати сепаратизмом. 27 листопада голова Верховної Ради В. Литвин заявив, що "трьох президентів Ук-

раїна не винесе". Він назвав кризу закономірним ужинок останніх років: "Влада розійшлась з народом, політика з мораллю". ЦВК дискредитувало себе підрахунком голосів уже після першого туру. Непокоїла байдужість легітимного глави держави, який довго ухилився від будь-яких рішень. У сесійному залі Литвин рішуче попередив керівників регіонів про кримінальну відповідальність за провокування сепаратизму.

Однак навіть після виступу спікера луганчанин Василь Надрага з депутатської групи "Союз" апелював до українців з-поза меж Донбасу: "Без нашего угля, без нашего металла, высоких технологий, в конце концов без нашего хлеба вы со своим цукровым буряком и смэрэками живите, как считаете нужным!" Зневажливе й зверхнє ставлення до інших регіонів самраз активно насаджувалося у Донбасі. Проте урядові документи відзначали, що Донеччина не могла претендувати на гонувальницю, бо виробляла 12 % продукції всієї України. А Луганська область за цим показником нічим не відрізнялася від Полтавської.

На паралелі професор Колумбійського університету Стівен Сестанович слушно зауважив концептуальну річ, що в Україні нелегко виключити опонентів із політичної боротьби¹. Поділ країни дає переможеним на виборах платформу, котру з-під них важко вибити. До прикладу, Львів — визнаний бастион опозиції², а Донецьк — опора діючої влади³. Отож без мистецтва компромісів і співіснування не обійтись.

27 листопада Верховна Рада ухвалила постанову про політичну кризу в Україні, якою фактично анулювала перемогу Януковича. Результати другого туру визнано такими, що "відбулися з порушенням законодавства і не відображають волевиявлення громадян". ЦВК висловлено недовіру за неналежне виконання обов'язків.

Сепаратистські настрої розпалювалися головами обладміністрацій у Луганську (Олександр Єфремов), Донецьку (Анатолій Близнюк), Харкові (Сергій Кушнарьов) і міським головою в Одесі (Руслан Боделан)⁴. Зо-

¹ Sestanovich S. Ukraine's democratic strengths // Washington Post. – 2004. – 19 November; Dempsey J. Economic clans broke deadlock in Kiev // International Herald Tribune. – 2004. – 9 December.

² Châtelot C. En Ukraine, l'opposition croit en sa victoire au second tour de l'élection présidentielle // Monde. – 2004. – 19 novembre; Urban T. Wenn Hoffnung auf die Barrikaden geht // Süddeutsche Zeitung. – 2004. – 19 November; MacKinnon M. In Ukraine, orange ribbons signal a desire to cut the ties with Soviet past // Globe and Mail. – 2004. – 20 November.

³ Schmid U. Donezk – der Macht und Russland zugetan // Neue Zürcher Zeitung. – 2004. – 20 November; Walsh N., MacAskill E. Clashes feared as Ukraine talks break up // Guardian. – 2004. – 27 November; Warner T. Yanukovich's fans dream of secessionist Ukraine republic // Financial Times. – 2004. – 29 November; Chivers C. Kiev is not Ukraine // International Herald Tribune. – 2004. – 30 November.

⁴ Feduschak N. Ukrainian parliament opposes vote // Washington Times. – 2004. – 28 November; S[chmi]d. U. Die Ukraine in der Zerreißprobe // Neue Zürcher Zeitung. – 2004. – 28 November; Finn P. Old divisions resurface in Ukraine // Washington Post. – 2004. – 29 November.

крема, Близнюк заявив, що 2,5 млн. жителів Донецької області 27 листопада на мітингах підтримали Януковича. У разі його невизнання президентом Северодонецький з'їзд депутатів органів місцевого самоврядування (3,5 тис. учасників) наступного дня запропонував референдум про можливу зміну державного устрою. Образно кажучи, йшлося про створення Південно-Східної Української Автономної Республіки (ПіСУАР).

Пересічним громадянам залишалося кепкувати з абрєвіатури і обмовки Близнюка про 3,5 донеччан, які проголосували за Януковича. Поспішаючи, розчервонілий оратор загубив слово "мільйонів" і не міг збагнути зразу, чим збентежив президію. До речі, з різким осудом цього рішення виступив міський голова Северодонецька Володимир Грицишин, а місцеві депутати проігнорували з'їзд. За тиждень у Харкові відбувся його другий раунд, але вже мовили м'якше — про політреформу.

Щоправда, напередодні Луганська облрада встигла звернутися до президента Росії визнати автономію, а Донецька облрада вказала дату референдуму. Поруч з Януковичем у Северодонецьку вправлявся у риторичі мер Москви Лужков (не забув і свою кепку)¹, тому дехто небезпідставно вважав, що Росія вирішила розіграти в Україні карту сепаратизму за молдовським чи балканським сценаріями².

Східноукраїнський сепаратизм найбільше шкодив інспіратору. Як прогнозував професор Р. Пайпс, коли ці регіони відокремляться, Росія не матиме вже впливу на центральну і західну Україну, котрі навально зближаться із Заходом³. Учений-економіст А. Ослунд особисто перевіряв у Донецьку реальний ґрунт⁴. Він мав низку розмов із "сталевими баронами", котрі виплекали динамічні вертикально і горизонтально інтегровані компанії європейського типу. Незважаючи на географічну близькість до Росії та значні поточні продажі сталі Китаю, ділові інтереси їх, навпаки, тягли магнітом в Європу⁵. Це ж збагнув аналітик Zeit.

На сепаратистську загрозу гостро відрегували голова Верховної Ради Литвин і міністр юстиції Лавринович, а Партія промисловців і підприємців розпочала безстрокову акцію "Подзвони в Донецьк! Подзвони в Луганськ! Розкажи людям правду!" Адже інформаційний ринок Донеччини ділили тоді між собою олігарх Ренат Ахметов, генпрокурор Геннадій Васильєв і голова облради Борис Колесніков. Єдина опозиційна га-

¹ Chivers C. Ukraine's unity is under threat by vote impasse // New York Times. – 2004. – 29 November; Donath K.-H. Orange ist die Farbe von Kinderdurchfall // Tageszeitung. – 2004. – 30 November.

² Krushelnycky A. Moscow's dangerous game of Ukrainian roulette could backfire // Independent. – 2004. – 30 November; Jalife-Rahme A. Balcanización de Ucrania? Lo oscuro del mar Negro // Jornada. – 2004. – 8 diciembre.

³ Pipes R. In the "Borderland". The struggle for Ukraine // National Review. – 2004. – 15 December.

⁴ Åslund A. Ukraine whole and free // Weekly Standard. – 2004. – 27 December.

⁵ Flückiger P. Die Cliquen-Wirtschaft // Zeit. – 2005. – 4 Januar.

зета — тижневик "Остров" накладом 12 тис. прим. За вказівкою місцевої влади, видавництва, пошта і приватні кіоски її саботували¹. Тому "Остров" друкували у Києві, а розповсюджували нелегально.

Президент Кучма тоді випав на декілька днів з ефіру. Таке не дозволив собі президент США, який уважно стежив за встановленням електоральної правди². За невеликим винятком, чільні представники виконавчої влади теж сховали голови у пісок. Тільки заступник генпрокурора Голумша подав у відставку на знак протесту проти фальсифікації виборів і nereагування прокуратури на сепаратистські заяви. Перед тим не повернувся на робоче місце у Нацбанк Тигипко, який чотири місяці перебував у відпустці, керуючи штабом Януковича³. Утім, набрид йому і штаб.

Незважаючи на бездіяльність президента, місцева влада стежила за дотриманням законності. Так, рішення Харківської облради про створення виконкому і передачі йому виконавчої влади у регіоні Харківська міськрада визнала неконституційним, а обласний прокурор Сінчук опротестував⁴. Самраз Кушнарьов устиг обратися головою облради, але через два місяці його повноваження депутати скасували знову ж таки на вимогу прокурора.

28 листопада Комітет національного порятунку висунув ультиматум Леоніду Кучмі. Протягом 24 годин вимагалось: 1) відправити у відставку прем'єра за участь у сепаратистських акціях і сприяння фальсифікації виборів; 2) внести на розгляд парламенту кандидатури нового складу ЦВК; 3) звільнити голів Донецької, Луганської та Харківської обласних адміністрацій; 4) доручити генпрокурору і СБУ відкрити кримінальні справи проти сепаратистів. Тоді ж при Комітеті нацпорятунку утворили дорадчий орган — Національний комітет захисту територіальної цілісності України. Його головою став генерал армії Віталій Радецький, а секретарем — генерал-полковник Анатолій Лопата. Це колишні міністр оборони і начальник генерального штабу.

Учасник руху опору 1960–1980-х Євген Сверстюк нагадав імена, якими Донбас прославив Україну⁵. Хрестоматійний вірш "Любіть Україну" належить Володимирі Сосюрі. Українську Гельсинську групу очолив письменник-філософ Микола Руденко, а поряд відважно став учитель Олекса Тихий. Із Луганщини і Харківського університету вийшов

¹ Ziener M. Das Tal der Ahnungslosen Im Osten der Ukraine kontrollieren die Oligarchen nicht nur die Presse // Handelsblatt. – 2004. – 15 Dezember.

² Myers S. Putin backs Ukrainian leader, dismissing call for new runoff // New York Times. – 2004. – 3 December.

³ Kutschma will Neuwahlen — der Widerstand bröckelt // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 29 November; Feduschak N. Ukraine leaders back new vote // Washington Times. – 2004. – 30 November.

⁴ Yanukovich "would support Ukraine revote" // Guardian. – 2004. – 29 November.

⁵ Сверстюк Е. Чем гордится Донетчина? // Українська правда. – 2004. – 21 грудня.

моральний авторитет шістдесятництва Іван Світличний, Іван Дзюба і Василь Стус — випускники Донецького університету. Перший міністр оборони незалежної України Костянтин Морозов родом із Луганщини.

Про те, що потрібен компроміс, висловилися швейцарській газеті Temps і вуглекопи шахти ім. Засядька¹. Аби перебороти антиющенківські заходи, півднем і сходом України пройшов "помаранчевий автопробіг" з участю поп-зірок і телеведучих. Не без прикроців добралися вони і до Криму (Wall Street Journal, 20 грудня), який приніс мало голосів Ющенку². Не випадково на теледебатах 20 грудня, згадавши Одесу, Севастополь, Луганськ і Донецьк, він дав тверді освітні, мовні, конфесійні гарантії російськомовному населенню, а кожному регіону пообіцяв гідний розвиток його потенціалу.

Громадська думка налаштувалася прихильніше, хоч декому на Заході думалося інакше. Навіть гіпотетично офіційний статус російської мови і автономія східних областей були для них не дуже високою ціною успішної інтеграції України в Європу³. А в репортажі з Єнакієва, рідного міста Януковича, Guardian прогнозувала контрреволюцію — "синьо-білий заколот"⁴. "Якщо Ющенко переможе, він нас знищить, — казав дезінформований шахтар. — Він буде завозити вугілля з Польщі". Місцеві боялися представляти Ющенка у дільничних і територіальних комісіях. Міський штаб "помаранчевих" очолила Віра Кобилянська, лікар із Рівного.

24 грудня, в останній агітаційний день телеканал "Україна" надав ефір своєму власнику Ахметову, неформальному лідеру Донбасу. Підтримуючи кандидатуру Януковича, він не бачив жодних перепон для співпраці з президентом Ющенком. Зрозуміло, після переголосування до масових протестів там не вдалися⁵. Кожен переймався буденними справами, у т. ч. на півдні — у Запоріжжі⁶. Професору Колумбійського університету Альфреду Степану всі погрози сепаратизмом нагадали скоріше регіоналізм⁷.

5.3.6. Загроза силового сценарію

¹ Werly R. Pour les mineurs du Donbass, peu importe l'homme à la tête de l'Ukraine, pourvu qu'il soit fort // Temps. – 2004. – 2 décembre.

² Parfitt T. Sebastopol faces new naval battle if Yushchenko wins // Daily Telegraph. – 2004. – 19 December.

³ Lieven A. Europe has both moral and strategic reasons to reach out to Ukraine // Times. – 2004. – 28 December.

⁴ Crouch D. Ukraine's latest threat: blue and white rebellion // Guardian. – 2004. – 27 December.

⁵ Quiring M. Im Janukowytsch-Land geht die Angst vor den neuen Herrschern um // Welt. – 2004. – 29 Dezember.

⁶ Collin M. Curious orange // Observer. – 2005. – 23 January.

⁷ Stepan A. La démocratie peut-elle s'enraciner a Kiev? // Figaro. – 2004. – 30 décembre.

Українських правоохоронців було заздалегідь забезпечено новими методами впливу на протестуючих. Ці новації схвалило Міністерство охорони здоров'я¹. Та 23 жовтня двох капітанів міліції і одного приватного охоронця закували в кайдани в приміщенні Центр-виборчкому². Разом із сотнею спільників вони напали на стотисячний мітинг прихильників Ющенка.

Під масованим тиском опозиції ЦВК того дня ухвалила рішення зашнурувати у Росії додатково не планованих 420, а 41 виборчу дільницю. Там ніби хотіли голосувати 150 тис. українців або у 50 разів більше показника 1999 р. 28 жовтня Верховний Суд скасував це рішення. Отже, впералися 4 дільниці (Москва, Санкт-Петербург, Ростов-на-Дону, Тюмень). Їм передали 13470 бюлетенів. Усього за межами України створили 123 дільниці. Зокрема, дві відкрили в Іспанії, де працювало 350-500 тис. українців, а у Німеччині — п'ять. У Барселоні внесли до списків 2,8 тис. виборців, а у Мюнхені — 2,2 тис. (Свобода; Німецька хвиля, 28 жовтня).

Ще в жовтні Welt звернула увагу на політичне насильство, особливо у Донбасі³. Опозиція ґрунтовно готувалася, адже важливо, як рахують. І, навпаки, у столиці і західні області залізницею потяглися спецрейси з тисячами прихильників Януковича, найнятих на Донеччині та Луганщині⁴. Як відряджені, вони мали голосувати на проблемних дільницях і у разі необхідності розгромити їх за "мукачівським сценарієм". 31 жовтня такі розбої спіткали три дільниці Кіровоградщини.

Після першого туру п'ятеро підполковників і полковників харківської міліції надіслали листа голові Верховної Ради⁵. Вони розповіли про накази використати для дискредитації опозиції будь-які методи, включно з вибухами. Сотню бандитів найняли для псевдомітингів за Ющенка. Міліція охороняла півмільйона бюлетенів із позначками за Януковича, які протягом дня голосування поширили по дільницях.

Після другого туру правляча верхівка не сподівалася втратити ініціативу. Все залежало від кількох факторів⁶. По-перше, від поведінки населення, позаяк узимку вуличні протести вимагають стійкості. По-друге, як діятимуть правоохоронці. Глава президентської адміністрації Медведчук і прем'єр Янукович схилили президента Кучму застосувати силу

¹ Warner T. Ukraine ready to crack down on poll protests // Financial Times. – 2004. – 19 October.

² Warner T. Police held after Kiev rally attack // Financial Times. – 2004. – 25 October.

³ Gnauck G. Sehnsucht nach mehr Demokratie und Freiheit // Welt. – 2004. – 26 October.

⁴ Krushelnysky A. Ukraine poll marred by fraud and unrest // Independent. – 2004. – 31 October.

⁵ Krushelnysky A. We were told to fix Ukraine election, say police chiefs // Independent. – 2004. – 17 November.

⁶ Is Ukraine set for conflict or compromise? // Economist. – 2004. – 25 November.

проти демонстрантів¹. Також обговорювався план висадити у повітря трубопровід і звинуватити у цьому прибічників опозиції². Та на теледебатах 20 грудня Янукович уже толерував протестуючих, оскільки за останні роки тою чи іншою мірою всіх зачепила несправедливість.

Урешті-решт Кучма усвідомив, що відбулося. 26 грудня він звернувся до народу і визнав природним постійний контроль за державою з боку суспільства. Саме тому не зробив жодного силового кроку попри "гарячі голови і крижані серця", усупереч "геростратам сучасності." Він їх не персоніфікував, але ясно про кого йшлося. Можливо того, хто наказав у Чернігові розігнати демонстрацію 26 листопада, коли міліція застосувала сльозоточивий газ. Учасники протесту зазнали втрат — 27 поранених.

Ключовим моментом стала неділя 28 листопада, коли підрозділам внутрішніх військ роздали бойові набої. Як помітив журналіст Washington Post, "цинічним сміхом" Янукович заперечив пряме прохання ввести війська у Київ: "Я просив навести порядок"³. У нього ще після першого туру виникла ілюзія задіяти армію⁴. Як виявилось, на бік революції перейшли багато діючих генералів, зокрема Олександр Скібінецький (радник голови СБУ), Михайло Куцин (командувач Західним напрямком — колишній Прикарпатський військовий округ), контр-адмірал Ігор Тенюх⁵.

Згодом усе вплигло на поверхню⁶. Командувач внутрішніх військ Сергій Попков зосередив 15 тис. чол. у столиці та околицях. Частина направив на пости біля урядових будинків, а 10 тис. залишив у резерві, для котрих 28 листопада о 10 год. вечора пролунав сигнал тривоги. Вони кинулися до вантажівок. Київ очікувало жажливе зіткнення. Керівництво СБУ не заважало діяти за планом адміністрації президента. Генерали Смешко, Романченко, Дріжчаний тісно контактували з Ющенком, якому надали фахівців з антитерористичного підрозділу "Альфа" й організували охорону його штабу. Кілька сот офіцерів направили поміж демонстрантів, а на дахи прилеглих будівель — снайперів. Тимошенко з подивом спостерігала, як начальники розвідки Галака (міністерство оборони), контрроз-

¹ Wagstyl S., Freeland C., Warner T. Ukraine president spurned Yanukovich pressure to use troops to quell protesters // Financial Times. – 2004. – 14 December.

² Krushelnysky A. Opposition was to be smeared with terror attack, says official // Independent. – 2004. – 6 December.

³ Finn P. Ukrainian premier foresees new crisis // Washington Post. – 2004. – 17 December.

⁴ Ex-KGB-General Martschuk: "Die Opposition wird siegen" // Welt. – 2004. – 25 November.

⁵ Bonet P. La incygnita de los servicios de seguridad y del Ejército // Pais. – 2004. – 24 noviembre; Quin-Gudge P., Zarakhovich Y. The orange revolution // Time. – 2004. – 6 December.

⁶ Chivers C. How top spies in Ukraine changed the nation's path // New York Times. – 2005. – 17 January.

відки Романченко (СБУ), командувач сухопутними військами Петрюк домоглися скасування тривоги. Корабель режиму сів на міліну.

Бажаючих розіграти трагедію вистачало на регіональному рівні. Цей сценарій, очевидно, готувався для Закарпаття. 27 листопада офіцерські збори облуправління внутрішніх справ висловили недовіру своєму начальнику Василю Варцабі, його заступнику Віктору Русину, а також голові облдержадміністрації Івану Різаку. Заява півтори сотні офіцерів була пов'язана з подіями попереднього дня, коли на стадіоні "Авангард" в Ужгороді міліціонери затримали 30 чол. з арсеналом зброї (пістолети, автомати, бейсбольні бити, сталеві пруті і кастети). Серед них виявили співробітника "Інтерполу", котрий побив народного депутата Юрія Оробця. Частина зброї вилучено з авто президента ФК "Закарпаття" Володимира Пауля, радника голови облдержадміністрації.

Русин взяв затриманих під свою опіку і відпустив, а їхні автівки безуспішно пробували забрати зі штрафмайданчика Різак і Варцаба. Заступник начальника управління карного розшуку області Юрій Рахівський пояснив: "Ми тільки встали проти бандитів, яких пригріла влада тут у нас на Закарпатті". Вони громили дільниці ще на виборах мера Мукачєва і зробили декілька нальотів під час президентських турів. У них знайшли список голів сільрад, де переміг Ющенко, і "проблемних" членів комісій. Група мала напасти на ужгородських демонстрантів (збиралося до 30 тис.).

29 листопада у Луганську бандити, озброєні молотками і холодною зброєю, таки взяли прихильників Ющенка в щільне кільце й побили, забравши телефони, відеокамери і т. ін. На жаль, місцева міліція не була такою повороткою, як закарпатська, хоч обидві очолювала одна і та ж людина. Начальник УМВС у Луганській області генерал Крижанівський перед тим мав таку ж посаду в Закарпатті.

Тоді говорили, що напередодні 21 листопада військові підрозділи російського спецназу "Вітязь" до тисячі осіб перекинули до Києва. Вони мали викрасти знакових фігур опозиції та спровокувати зіткнення для введення надзвичайного стану (Українська правда, 24 листопада). Нібито кілька тижнів рота "Вітязя" була останнім рубежем особистої охорони Кучми, який не довіряв українським охоронцям. Насправді представників опозиції збила з пантелику форма бійців загону "Омега" (внутрішні війська України), що дислокувалися в Ірпені. Вона відрізнялася від загальної та наштовхнула на думку про російський спецназ.

Ймовірна присутність іноземних вояків кваліфікувалась як зрада національних інтересів України. Британський Jane's підтвердив реальність евакуації президента з сім'єю і важливих документів під прикриттям іноземців. Згодом промайнула інформація про озброєння тисячі "синьо-

білих" з арсеналів російського Чорноморського флоту¹. Її довго перевіряли правоохоронці та спростували.

5.3.7. Судовий компроміс

30 листопада В. Литвин констатував: за паралічу системи держуправління в Україні парламент загальмував ескалацію напруженості та заспокоїв світ. 1 грудня Верховна Рада прийняла постанову, в якій засудила сепаратистські прояви, висловила недовіру кабінету міністрів і намір формувати уряд народної довіри².

По телефону Янукович пожалівся заступнику держсекретаря Арміїтіджу, що через погрози відправив сім'ю з Києва³. І пояснив, що у Севе-родонецьк поїхав, аби "не допустити прийняття невважених рішень". Між іншим, экс-прем'єр Лазаренко із Сан-Франциско засудив сепаратизм і закликав захистити демократію. Він нагадав, що дотації з бюджету на підтримку вугільної галузі Донбасу в 1,5 рази перевищують відратування Донецької й Луганської областей у державну скарбницю.

Упродовж робочого тижня з понеділка 29 листопада до п'ятниці 3 грудня Верховний суд розглядав скаргу довіреної особи В. Ющенко⁴. Мільйони українців спостерігали у прямому телебаченні за перебігом засідання колегії цивільної палати на чолі з Анатолієм Яремою. 3 грудня судді встановили, що ЦВК не досліджувала протоколи територіальних комісій, не перевіряла їхню автентичність, правильність і повноту складання, не розглянула заяви й скарги про порушення порядку встановлення підсумків голосування, а у судах не закінчився ані термін, ані сам розгляд скарг на бездіяльність, дії, рішення тервиборчкомів. У зв'язку із цим прийняте ЦВК рішення підлягало скасуванню.

Верховний суд також виявив порушення в складанні й уточненні списків виборців. Допускалося включення того самого громадянина кілька разів, осіб, які не мали права голосу. Крім того, виготовлення, облік, видача й використання відкріпних посвідчень проходило без належного контролю ЦВК. (До речі, Кучма не підписав 19 листопада закон про заборону голосувати за відкріпними, а ЦВК для другого туру виготовила їх 1,5 млн.). Передвиборча агітація у ЗМІ проходила без дотри-

¹ Krushelnycky A. Ukraine separatists given Russian arms, warns opposition // Independent. – 2004. – 22 December.

² Williams D. Ukrainian opposition bolstered // Washington Post. – 2004. – 2 December.

³ Myers S. Leader offers fresh election for Ukrainians // New York Times. – 2004. – 30 November.

⁴ Le président ukrainien propose un nouveau scrutin présidentiel // Monde. – 2004. – 29 novembre; Ukrainian Supreme Court sets deadline for PM // Globe and Mail. – 2004. – 29 November; Womack H. Ukraine vote goes to court // Christian Science Monitor. – 2004. – 29 November; Wagstyl S., Warner T. Ukraine's politicians close to reform deal // Financial Times. – 2004. – 6 December.

мання принципу рівних умов і всупереч закону, що заборонив агітувати органам виконавчої влади і місцевого самоврядування, їх посадовим і службовим особам.

Наведені обставини виключили можливість достеменно встановити результати реального волевиявлення, тому суд відновив права суб'єкта виборчого процесу (Ющенко) шляхом повторного голосування 26 грудня.

5.3.8. Кульмінація

Увечері 8 грудня Ющенко на Майдані перерахував здобуті "редути" — рішення Верховного Суду про визнання виборів недійсними, відставку ЦВК і зміни до виборчого законодавства, відставку уряду і генпрокурора¹. До повної перемоги залишився крок — переголосування 26 грудня.

8 грудня Верховна Рада прийняла пакет законів (402 голосами з 450), які зразу ж у сесійному залі підписав президент. Так, рішення про строкове припинення повноважень члена виборчої комісії уже приймалося одночасно із включенням іншого представника від того ж кандидата. Відкріпні посвідчення виготовлялися у кількості 0,5 % від унесених до списків виборців. Голосувати за межами приміщення дільниці могли тільки інваліди першої групи і не здатні пересуватися самостійно.

Водночас внесли зміни до Конституції. Зокрема, кандидатуру прем'єр-міністра визначала коаліція, котру формувала більшість народних депутатів від конституційного складу. Президент, Верховна Рада і місцеві ради вибиралися на однаковий п'ятилітній термін або ж "в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень". До 1 вересня 2005 р. парламент мав удосконалити місцеве самоврядування. У противному разі конституційна реформа набирала чинності з 1 січня 2006-го.

Наступного дня, 9 грудня, за "реформування політичної системи, утвердження ідеалів громадянської єдності та злагоди в суспільстві" Литвин став Героєм України. Комусь привиділося, що "пакетним голосуванням" Ющенко поділив перемогу з Кремлем². Інший побачив усіх задоволеними, за винятком Януковича, в якого різко впали шанси на президентську булаву³. Хтось порадив, що за бортом залишився голова ЦВК Ківалов, запідозрений у хабарництві⁴.

Одначе компроміс розв'язав електоральну кризу і гарантував головний принцип демократії: воля народу повинна бути висловлена і зафіксована чесно⁵. Конституційна реформа позбавляла авторитаризм під-

¹ Wagstyl S., Warner T. Ukraine approves reforms aimed at defusing crisis // Financial Times. – 2004. – 9 December.

² Donath K.-H. Punkte für Putin // Tageszeitung. – 2004. – 9 Dezember.

³ Despici-Popovic H. Koutchma lâche Ianoukovitch // Liberation. – 2004. – 8 décembre; Bischof B. Ukraine feiert, Moskau tobt // Presse. – 2004. – 10 Dezember.

⁴ Roser T. Ein Akt der Versöhnung // Frankfurter Rundschau. – 2004. – 9 Dezember.

⁵ Compromise for Ukraine // Boston Globe. – 2004. – 10 December.

грунтя, оскільки ряд президентських повноважень передавалися парламенту і органам місцевого самоврядування¹.

Упродовж 17 днів мирного опору "оранжева" опозиція загнала "синьо-білу" владу в кут². Більша частина президентської адміністрації перекинулася на бік Ющенка. 50 % службовців говорили про його перемогу вголос, а 80-90 % у це вірили³. Стурбувало раптове самогубство банкіра Юрія Ляха, ділового компаньйона глави адміністрації президента. 3 грудня його знайшли з перерізаним горлом. Він багато знав про фінансові махінації, зокрема, переводив хабар голові ЦВК⁴. 27 грудня міністра транспорту Георгія Кирпу на його дачі знайшли убитим пострілом у висок⁵.

Обидві смерті оголосили суїцидами. Вони підтвердили "нефункціональність" економіки, що загрузла у корупції⁶. Зримо окреслилася небезпека, що головні носії конфіденційних відомостей про зловживання режиму втечуть або загинуть. Вони були переповнені інформацією, потенційно небезпечною для здоров'я і несумісною із життям. Тоді ж у Медведчука і Суркіса їх колишній партнер Григоришин приготувався у суді забрати контроль над ФК "Динамо" і повернути незаконно відібрані активи.

5.3.9. Західний моноліт

Аби подолати державний переворот, що виявився у фальсифікації результатів виборів, Ющенко звернувся за підтримкою до інших держав

¹ A new Ukraine // Washington Post. – 2004. – 10 December.

² Womack H. One election, two Viktors. Will Ukrainians accept results? // Christian Science Monitor. – 2004. – 23 November; Despici-Popovic H. Entre les deux blocs, le courant passe encore // Temps. – 2004. – 27 novembre.

³ Warner T. Top Ukraine businessman gives backing to Yanukovich despite exodus of support // Financial Times. – 2004. – 15 December.

⁴ Parfitt T. Day of reckoning for Ukraine oligarchs as poll result is set aside // Daily Telegraph. – 2004. – 5 December; Urban T. Tote reden nicht // Süddeutsche Zeitung. – 2004. – 28 Dezember; Moscow threat to Yushchenko victory // Daily Telegraph. – 2004. – 29 December.

⁵ La transition démocratique s'écrit aussi dans le sang a Kiev // Temps. – 2004. – 29 décembre; Millot L. Etrange suicide d'un ministre en Ukraine // Libération. – 2004. – 29 décembre; Voss S. [Juschtschenko ist noch lange nicht am Ziel](#) // Bremer Nachrichten. – 2004. – 29 Dezember; Wagstyl S., Warner T. Violent deaths expose Ukraine's underside // Financial Times. – 2004. – 29 December.

⁶ Dempsey J. "Dysfunctional" economy is Yushchenko's first challenge // International Herald Tribune. – 2004. – 31 December.

і міжнародних структур¹. США з Європою не ухилилися від сутички². Західна дипломатія показала себе рішучою, швидкою і єдиною³. Подібне траплялося рідко. Українська криза, зокрема, привела до "деберлусконізації" італійської позиції від надмірних хитрощів. Новий міністр закордонних справ Джанфранко Фіні підтвердив намір "виступати європейським хором"⁴.

Євросоюз закликав українську владу переглянути результати виборів, проведення яких у другому турі не відповідало міжнародним стандартам. 25 листопада депутати європейського, грузинського і німецького парламентів прийшли на роботу з помаранчевою атрибутикою — стрічками, а на своїх столах поставили апельсини і мандарини.

При зовнішньому моноліті все ж вирізнялося два підходи⁵. "Нова Європа" на чолі з Польщею, котру опікала Великобританія, налаштувалася наступально. "Стара Європа" з франко-німецьким ядром, до якого прилучилася Іспанія, прагнула якнайменше образити Росію. Однак Захід загалом об'єднався вперше після затяжних міжусобиць, пов'язаних із американським вторгненням в Ірак у березні 2003 р.⁶

Першими відреагували колишні президенти Чехії Вацлав Гавел і Польщі Лех Валенса, а згодом і Литви Вітаутас Ландсбергіс⁷. У Тайвані Гавел вивихнув ногу і повернувся додому, пересуваючись на возику. У цьому стані звернувся до українців, бо "до Тайвану долинув подих вашої громадської волі, відповідальності і вільнодумства". 23 листопада його звернення зачитали на Майдані. Видатного чеха дивували ті, хто з украденими функціями хотіли міжнародної ізоляції.

Тоді ж Рада Європи в особі генерального секретаря Террі Девіса, голови комітету міністрів Влодзімежа Чімошевіча, президента Парламентської асамблеї Пітера Шідера наполягала на оголошенні чесного результату. Президент Грузії Саакашвілі побажав українцям перемоги у церкві Св. Георгія, де проходив святковий молебень на честь першої річниці "революції троянд". У відеозверненні Саакашвілі вільно говорив українською.

¹ Chivers C. Ukraine awaits presidential runoff result // *New York Times*. – 2004. – 22 November; Strauss J. Vote leaves Ukraine on the brink // *Daily Telegraph*. – 2004. – 22 November; "Wahlsieger" Janukowitsch feiert sich selbst // *Financial Times Deutschland*. – 2004. – 22 November; Walsh N. Ukrainian opposition claims poll fraud // *Guardian*. – 2004. – 22 November.

² Ukraine crisis remains unsettled // *Wall Street Journal*. – 2004. – 26 November.

³ Berstein R. EU diplomacy, the way it's supposed to happen // *International Herald Tribune*. – 2004. – 26 November; Ucraina, al limite // *ABC*. – 2004. – 26 novembre.

⁴ Bonanni A. Le Furbizie d'Italia // *Repubblica*. – 2004. – 26 novembre.

⁵ Jalife-Rahme A. Mayúscula "guerra geopolítica" en Ucrania // *Jornada*. – 2004. – 5 diciembre.

⁶ Sieff M. Yushchenko has big dreams, bigger enemies // *Washington Times*. – 2004. – 27 December.

⁷ Landsbergis V. President Putin's imperial dreams // *Nation*. – 2004. – 16 December.

Папа Іван Павло II прочанам з України на аудієнції у Ватикані 24 листопада теж українською сказав, що в ці дні особливо молився "за вашу улюблену батьківщину". Тим часом його рідна Польща у Києві виступила посередником¹. За мітинговими гаслами Леха Валенси, лауреата Нобелівської премії миру (1983), потекли тихі проповіді президента Квасьневського на вухо суперникам, примітила Stampa 28 листопада.

Поляки зреагували бурхливіше, ніж решта європейців, не приховуючи наміру позбутися стану окраїни Євросоюзу. Польське телебачення встановило прямий телеміст із Майданом. У Варшаві різко зріс попит на помаранчеву галантерею². Жіночий журнал "Пані" розмістив на обкладинці модель українського походження в помаранчевій сукні, а на своєму веб-сайті збирав голоси на підтримку революції. Журналісти провідних медіа носили помаранчеві банти. Декілька найбільших газет та інтернет-порталів змінили кольори перших шпальт, а в акцію "Помаранчеві логотипи" включилися понад сто місцевих газет.

26 листопада президент Квасьневський привіз у Київ 30 тис. прим. спецвипуску авторитетного щоденника Gazeta Wyborcza. На першій сторінці було надруковано українською: "Дорогі браття, Ви зворушили наші серця. Завдяки Вашій Помаранчевій революції Польща згадала свою революцію "Солідарності".

Коли ЦВК визначила переможця, США заперечила легітимність. Держсекретар Пауел відреагував блискавично: "Ми не можемо прийняти цих результатів. Їх також не визнає світова громадськість, оскільки не було розслідування зафіксованих численних порушень і фальсифікацій"³. Він твердо висловив позицію США президенту Кучмі, голові Єврокомісії Баррозо і верховному представнику Солані, президенту Польщі Квасьневському, міністру закордонних справ Росії Лаврову. Попередній держсекретар Олбрайт в унісон заявила, що "Україна була, Україна є, і Україна буде демократичною". До речі, їй відводили важливу роль у т. зв. "американському сценарії" революції⁴.

Того ж дня, 24 листопада, канцлер Герхард Шредер підтримав висновки Організації з безпеки і співробітництва в Європі, а бундестаг одностайно прийняв резолюцію щодо України⁵. У ній висловили солідарність з учасниками протестів і вимагали повторити вибори. Міністр Йошка Фішер у бундестазі висловився так само, а представник фракції

¹ Salhani C. Cold War has never been colder // New York Times. – 2004. – 26 November; Bernstein R. Europa: In Poland, solidarity with Ukraine's struggle // International Herald Tribune. – 2005. – 7 January.

² Hilfswerk Orange // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 22 Dezember.

³ Warner T., Wagstyl S., Dinmore G. Strike call as Yanukovich is declared the winner of Ukraine presidential poll // Financial Times. – 2004. – 25 November.

⁴ Klußmann U. Russland und die Ukraine // Spiegel. – 2004. – 26 November.

⁵ Dempsey J. Ukrainian rivals agree to wait on court's vote ruling // International Herald Tribune. – 2004. – 2 December.

соціал-демократів Герт Вайскірхен підтвердив, що Німеччина визнала помаранчеву революцію¹. Як і Ширака, Шредера тоді гостро критикували за поблажливість до Путіна, "демократа чистої води" з КДБ².

Міністр закордонних справ Джек Стро від імені уряду Великобританії заявив, що голосування 21 листопада не було справедливим і чесним. Екс-прем'єр Маргарет Тетчер закликала Захід активніше підтримати українських демократів. Найбільші за накладом і читацькою аудиторією Daily Telegraph, Times, Independent, Guardian і Financial Times в окремих числах по декілька шпальт присвячували Україні. Вони друкували на півсторінки панорамні фото майдану Незалежності, вщент заповненого людьми. Британським газетам здавалося, що європейці чи не востаннє стали свідками, коли країна таких розмірів визначається куди йти.

Виборчий хаос спонукав до категоричних висловлювань і міністра закордонних справ Канади П'єра Петтігрю³. Його уряд отримав інформацію "з перших уст". Приміром, правник Данило Білак із Торонто у 1995–2002 рр. працював радником міністра юстиції та прем'єр міністра України. 21 листопада 2004 р. був міжнародним спостерігачем у Херсоні⁴, де вперше зіткнувся з тим, як результати голосування легко коригувалися в комісіях усіх рівнів.

Не всі західні канцелярії вмиль усвідомили, що доля України повинна вирішуватися у Києві, а не у Москві⁵. Багатьох у світі оглушило мовчання Франції, що здебільше переймалася малозначимою суперечкою соціалістів і президентського Союзу за народний рух⁶. Першим зреагував речник міністерства закордонних справ 23 листопада й обережно засумнівався в результатах. Через три дні, перебуваючи у Буркіна-Фасо, президент Жак Ширак висловився за єдність України і розв'язок кризи, а міністр закордонних справ Мішель Барньє те саме казав у Національній асамблеї 1 грудня. Ліонель Столерю, економічний радник обох президентів України (1992–1997), запитав, коли ж Париж урешті налагодить діалог із Києвом без патронату Москви?⁷

Євросоюз став головним посередником у розв'язанні кризи. 26 і 30 листопада, 6 грудня в Маріїнському палаці відбулися три раунди "круглого столу" за участі президента Леоніда Кучми, кандидатів у президен-

¹ Juschtschenko ist der gewählte Präsident der Ukraine // Frankfurter Rundschau. – 2004. – 25 November.

² Korab A. Die Schuld des Westens // Welt. – 2004. – 7 Dezember.

³ Ukraine's unfree vote // Toronto Star. – 2004. – 24 November.

⁴ Freeland C. Ukraine's lively election contest is a rebuke to autocracy // Financial Times. – 2004. – 20 November; Chivers C. For Ukraine, a "more European direction" // New York Times. – 2004. – 10 December.

⁵ Vernet D. Turquie, Ukraine: même combat? // Monde. – 2004. – 17 décembre.

⁶ Bourdillon Y. Ce que nous révèle la crise ukrainienne // Echos. – 2004. – 23 décembre.

⁷ Stoleru L. Assez de bêtises sur l'Ukraine! // Monde. – 2004. – 11 décembre.

ти Віктора Ющенка і Віктора Януковича, голови Верховної Ради Володимира Литвина, президентів Польщі Александра Квасьневського, Литви Валдаса Адамкуса, верховного представника ЄС з єдиної зовнішньої політики і політики безпеки Хав'єра Солани, генерального секретаря ОБСЄ Януша Кубіша і глави Державної думи Росії Бориса Гризлова¹. Згодом компакт-диск "Володимир Литвин. Україна-2004: Події. Документи. Факти" вмістив усі три розшифровки круглих столів. "Українська правда" опублікувала їх 3, 9, 10, 11, 16, 17, 18 березня 2005 р.

Квасьневський вказав три цілі посередників: перевірити результати голосування, врегулювати конфлікт без насилля, провести діалог². В інтерв'ю польському журналу *Polityka* 18 грудня 2004 р. він згадав труднощі знаменитих перемовин. Кучма і Ющенко (у такій послідовності) 23 листопада попросили його посередництва. Президент Польщі надав справі європейського характеру і переговорив із Соланою, прем'єром Нідерландів Балкененде, канцлерами Німеччини Шредером і Австрії Шюсселем, президентами Чехії Клаусом, Франції Шираком і США Бушем. Шредера попросили побесідувати з Путіним, оскільки Росія була важливим гравцем для розв'язання конфлікту. Але світові країни усвідомили: Росія без України — краще вирішення, ніж Росія з Україною³. До цього діяв негласний консенсус про належність України до російської сфери впливу.

Із 24 листопада у Києві трудилася польська місія на чолі з Яцеком Ключковським, куди ввійшли Станіслав Чосек з канцелярії президента, директори департаментів МЗС (Америки і Східної Європи) Генрик Шлайфер і Войцех Зайончковський, радник прем'єра у справах України Ольга Іваняк.

Перша зустріч з Кучмою 26 листопада була драматичною. Він мав претензії до всіх, та не міг виїхати будь-куди, лише сидів під Києвом у санаторії неподалік своєї дачі. Квасьневський послабив його спротив: "Якщо сидиш у цьому селі, виходить, влади не маєш". Коли з'ясувалося заплановане прибуття в Київ 40 тис. шахтарів для протистояння з Майданом, Янукович погодився зупинити акцію. "Якби тоді сталося те, що могло б статися, не знаю, де б ми зараз в Україні були," — згадав польський президент про вирішальні півгодини. Його пропозиція про пряму телетрансляцію з Верховного Суду спричинила "жахливе замішання". Наступний раунд "круглого столу" уже розглянув питання про повтор

¹ Election results frozen, talks begin // *Economist*. – 2004. – 26 November; S[chmi]d U. Gestörte Kommunikation in Kiew // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2004. – 30 November; Runder Tisch in Kiew findet Kompromiß // *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. – 2004. – 1 Dezember.

² Präsident Kwasniewski: "In Kiew sollte niemand eingreifen" // *Tagesspiegel*. – 2004. – 5 Dezember.

³ Schuller K. Westwärts in Kiew // *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. – 2004. – 29 Dezember.

виборів повністю чи тільки другого туру. Українська влада хотіла замінити Януковича і виставити нового кандидата.

Крім поляків, за українців переживали інші західні сусіди — румуни і угорці. *Economist* 25 листопада на обкладинці помістив велике фото Ющенка і опублікував статтю "Очі Центральної Європи прикуті до України". Тоді ж Траян Башеску став президентом Румунії. Як і Ющенко, він вибрав своїй кампанії помаранчевий колір¹. Голова Товариства угорської культури Закарпаття Міклош Ковач у Києві привселюдно підписав угоду з Віктором Ющенком про співпрацю. На церемонію спеціально прилетів колишній прем'єр Угорщини Віктор Орбан, вельми авторитетний серед 150 тис. закарпатських угорців.

Для всіх беззаперечним був прозахідний курс української опозиції². Тому нерідко аналіз подій спрощено подали як дуель "людини Заходу" проти "людини Росії"³. Образливий ярлик "Зроблено у Вашингтоні" спричинив полеміку в англо- та іспаномовній пресі. І не тільки. 5 січня 2005 р. голова Європарламенту, іспанський соціаліст Хосе Боррель на закритому засіданні Форуму нової економіки в Мадриді жорстко критикував неофітів ЄС як агентів "американського впливу"⁴. Його обурило, що поляки і литовці втягнули Євросоюз в українську кризу. Це було сказано в унісон діям Путіна, що завдав фінансового контрудару, обмежуючи імпорт польських товарів⁵.

В Іспанії власне революції не побачили: дім залишився без даху і розвалився⁶. Зате привиділися сутінки нової залізної завіси⁷, чи навіть вуличний держпереворот, аби поставити 6-й флот США на якір у Севастополі, як у Роті на іспанському півдні⁸. Альберто Ронкей в італійській *Coggiere della sera* 30 грудня поділився своїми кошмарами про застосування суперниками тактичної ядерної зброї, котра нібито зберігалася в Україні. Насправді її залишки вивезли ще 1996 р.

У серіалі *Guardian* нібито за недешевими сценами з участю натовпу стояло ЦРУ⁹. Американські підступи викривали Ян Трейнор і Джонатан

¹ Romania goes orange // Daily Telegraph. – 2004. – 14 December.

² Handelman S. West must back Ukraine // Toronto Star. – 2004. – 7 December; Wagstyl S., Freeland C., Warner T. Yushchenko urges EU to admit Ukraine // Financial Times. – 2004. – 10 December; Lindberg T. Freedom and democracy in Ukraine // Washington Times. – 2004. – 14 December.

³ Enderlin S. En Ukraine, "l'homme de l'Occident" pourrait bien l'emporter face à "l'homme de Poutine" // Temps. – 2004. – 24 décembre.

⁴ Glazov J. Symposium: Ukraine and World War IV // Front Page Magazine. – 2005. – 21 January.

⁵ Russland holt sich den verlorenen Einfluss auf die Ukraine zurück // Österreichische Nachrichten. – 2005. – 28 January.

⁶ Nadal C. Ucrania, oportunidad y riesgo // Vanguardia. – 2004. – 6 diciembre.

⁷ Romea A. Y Putin dijo no // Mundo. – 2004. – 3 diciembre.

⁸ Molina F. La fractura de Ucrania // Vanguardia. – 2004. – 3 diciembre.

⁹ Almond M. The price of people power // Guardian. – 2004. – 7 December.

Стіл (26 листопада), Джон Лафленд (29 листопада), Марк Алмонд (7 грудня). Це подобалося лівим колам у Мексиці (газета *Jornada*)¹ і США (*New York Post*, *Nation*)². Недругів української революції розвінчав Есопоміст 17 грудня. Мова йшла про керівників британської Гельсінської групи Джона Лафленда, Крістін Стоун і Марка Алмонда, котрі мали репутацію захисників диктаторів.

Як класичний приклад дефолта демократії (невдоволено писав Саймон Дженкінс у *Times* 1 грудня), вуличний натовп слугував аргументом не переможця, а переможеного. У *Figaro* Александр Адлер теж не сприйняв "бунту середнього класу Києва"³. Засумнівався в існуванні української ідентичності та скотився до українофобства, тавруючи націоналістів — нащадків "погромників Петлюри". Інший автор пригадав антисемітизм Богдана Хмельницького⁴. А хтось десь довідався, що упродовж тижнів помаранчевим демонстрантам платили по 150 дол. у день.

Декому спало на гадку назвати потаємних архітекторів революції та приховані наміри. Ними по чергово називалися видатні американці Джордж Сорос, Мадлен Олбрайт і Збігнев Бжезінський⁵. Хоч вони вже були похилого віку, але їхня слава не давала спокою. 74-річний Сорос належав до найбагатших землян із статком 7 млрд. євро. Його благодійні фонди працювали у 50 країнах, громадяни яких у 1987–1997 рр. дістали гранти на 1,5 млрд. дол. А ось у своєму кризовому менеджменті Євросоюз був зацікавлений перш за все тому, щоби "голубий потік газових поставок не перетворився в помаранчеве полум'я".

Знайшлися резонні заперечення⁶. Адже йшлося про чисто європейську мирну революцію, мета якої возз'єднання з Європою, а не з Америкою⁷. Держсекретар Пауелл спростував російські закиди і підкреслив, що американські неурядові організації працювали в Україні, аби всі сторони могли висловити свою точку зору⁸. "Ми не можемо хотіти демократії для українців більше, ніж вони хочуть її для себе... Але хіба ми не

¹ Jalife-Rahme A. La vida despues de Ucrania // *Jornada*. – 2004. – 16 diciembre.

² Taibbi M. The whole orange thing // *New York Post*. – 2004. – 15 December; Cohen S. The media's new cold war // *Nation*. – 2005. – 31 January.

³ Adler A. La guerre des deux Ukraines // *Figaro*. – 2004. – 24 novembre; Adler A. Rompre le tragique isolement de la Russie // *Ibid.* – 21 décembre.

⁴ Alexander-Ihme E. Juden in der Ukraine // *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. – 2005. – 24 Januar.

⁵ Chauvier J.-M. Les multiples pièces de l'échiquier ukrainien // *Monde Diplomatique*. – 2005. – Janvier. – P. 4-5; Chauvier J.-M. Westlich werden und östlich bleiben // *Tageszeitung*. – 2005. – 17 Januar; Schoeller O. Der Gewinner, der Verlierer // *Berliner Zeitung*. – 2005. – 18 Januar.

⁶ What Uncle Sam is up to // *Guardian*. – 2004. – 27 November; Applebaum A. The freedom haters // *Washington Post*. – 2004. – 1 December.

⁷ Ash T. Six questions to the critics of Ukraine's orange revolution // *Guardian*. – 2004. – 2 December.

⁸ Brinkley J. Dollars for democracy? // *New York Times*. – 2004. – 21 December.

можемо хотіти її так само сильно?" — перепитав опонентів Джім Розапепе, американський посол у Румунії (1998–2001)¹. А професор Макфол блискуче уточнив: якщо не визріли внутрішні причини, то за жодні гроші не станеться демократичного прориву². Зовнішня допомога може вплинути, але вона не самодостатня³. Головне — масова рішучість людей звільнитися самим.

Однак подальша доля України та її революції прямо залежала від Євросоюзу і США⁴. З одного боку, Вашингтону радили не роз'ятрити поділ усередині країни, не підірвати американсько-російські стосунки і поводитися в руслі відомої промови Буша-старшого 1 серпня 1991 р., яка відраджувала українців од незалежності⁵. Між іншим, "котлету покиївськи" написала Кондоліза Райс. Альтернативний підхід відстоював дипломат Стівен Пайфер — передивитися програми допомоги⁶. Буш-молодший просив для України на 2005 р. менше 80 млн. Ця сума важко узгоджувалася з роками, коли зміни не були настільки разючі. Із 1996 р., наприклад, США виділяли щороку 225 млн. дол., але у 2000-му опустили планку на 190 млн.⁷

5.3.10. Падіння імперії

Російсько-європейські розбіжності щодо української революції стали не "конфліктом цивілізацій", а двох різних соціально-політичних структур⁸. Захід — колективна безпека на базі НАТО, міцні відносини США і конфедеративної Європи, а Схід — російська монополія на керівництво обороною, зовнішньою політикою і економічними зв'язками своїх сусідів.

У той же час помаранчева революція втілила й національно-визвольну боротьбу. Кремль запропонував систему фальшивих виборів, що практикували в Росії⁹. Вона включала контроль центру за медіа, шедрі

¹ Rosapepe J. Ukraine's fate after the vote // Washington Times. – 2004. – 22 December.

² McFaul M. "Meddling" in Ukraine // Washington Post. – 2004. – 21 December.

³ Ackerman P., DuVall J. The secret to success in Ukraine // International Herald Tribune. – 2004. – 29 December.

⁴ Holdinghausen H. Der Marsch durch die Institutionen // Tageszeitung. – 2004. – 22 Dezember; Ehlers K. Zwischen Moskau und Brüssel // Freitag. – 2005. – 7 Januar; Jerzy Mackow: "Noch für Jahrzehnte im Einflussbereich Moskaus" // Handelsblatt. – 2005. – 14 Januar.

⁵ Bremmer I. Ukraine: The revolution is over. Now what? // International Herald Tribune. – 2005. – 3 January.

⁶ Pifer S. Next steps in Ukraine // Washington Post. – 2005. – 1 January.

⁷ Ukraine deserves what it gets // Washington Times. – 1996. – 24 October; How to save the day in Ukraine // Ibid. – 2000. – 23 January.

⁸ Bugajski J. Ukraine will need western help in the coming cold peace // Financial Times. – 2004. – 30 December.

⁹ Safire W. Putin's "Chicken Kiev" // New York Times. – 2004. – 6 December; Fontaine A. L'Ukraine, clé de l'empire russe // Monde. – 2004. – 14 décembre.

вливання у фонд потрібного кандидата і переслідування опозиції. Це дисонувало з дійсністю, адже українська опозиція не зиркала на західну гідівничку¹. Не грала вона і в антиросійські карти.

Успіх Ющенко заздалегідь російськими технологами трактувався мало не публічним приниженням Путіна². І він справді в історії свого президентства допустив найкрупнішу помилку, потерпівши колосальну поразку³. "Царь всея Руси" раптово виявився голим⁴. Збитки стосувалися не лише інтересів в Україні, але й на Заході. Це нагадало радянську епоху, коли досягався протилежний ефект від запланованого.

Як зазначив Liberation дослідник Григорій Немиря, Путін утратив політичний капітал через недооцінку реакції Заходу (сподіванка на особливі стосунки Росії, ФРН і Франції) і докорінних відмінностей України⁵. Навіть за умов, коли абсорбуючі потенції ЄС вичерпані, українці рішуче нахилилися до європейських цінностей.

Дії Путіна в Україні змінили відносини Росії та США, відновили європейсько-американську єдність у зовнішній політиці⁶. Занепокоєння Вашингтона вже не концентрувалося суто на типових хибках Кремля щодо Чечні, прав людини, свободи слова⁷. Помаранчева революція викристалізувала спротив російським зусиллям утримати вплив в обсязі колишнього СРСР. Москва рятувала залишки своєї імперії. Захід прагнув утілити давні мрії, розчарувавшись у Путіні, котрий фактично вивів країну з лівої диктатури і привів до правої (за китайським взірцем)⁸.

Росія вела гру за подвійними стандартами⁹. Свою поміч Януковичу вважала правильною, а підтримку опозиції Заходом — втручанням у внутрішні справи. Це підтвердила наявність, словами ліберала Бориса

¹ Ludwig M. Juschtschenko ruft zu landesweiten Streiks // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 25 November.

² Myers S. Putin uses soft power to restore the Russian Empire // New York Times. – 2004. – 14 November.

³ Bush J., Olearchyk R. Putin's biggest blunder // Business Week. – 2004. – 3 December; Nichols B., Slavin B. Putin's Ukrainian strategy backfires // USA Today. – 2004. – 10 December; Page J. Ukraine's presidential choice spells failure for Putin's political plans // Daily Telegraph. – 2004. – 28 December; Ucraina, naranja // Pais. – 2004. – 28 dicembre.

⁴ Naudet J.-B. La révolution inachevée // Nouvel Observateur. – 2004. – 16 décembre.

⁵ Soule V. La crise ukrainienne a porté un coup sérieux a Poutine // Liberation. – 2004. – 23 décembre.

⁶ Krauthammer C. Only in Ukraine? // Wall Street Journal. – 2004. – 6 December; Holbrooke R. From "tent city" to NATO // Washington Post. – 2004. – 14 December.

⁷ Echoes of cold war as Bush and Putin differ over Ukraine polls // Financial Times. – 2004. – 6 December.

⁸ Kristof N. The poison puzzle // New York Times. – 2004. – 15 December.

⁹ Chestnuts and revolutions // Wall Street Journal. – 2004. – 15 November; Qui-ring M. Moskau betreibt eine Doppelstrategie // Welt. – 2004. – 2 Dezember.

Немцова, союзу чекістів і рецидивістів¹. Робився прозорий натяк на біографіях Путіна і Януковича. Вважаючи Україну мало не приватними мисливськими угіддями (Pais, 14 грудня), Москва зробила всі можливі помилки, навіть повідомила про розшук Ю. Тимошенко² Інтерполом.

Білий дім через російського посла заявив про стурбованість діями Путіна³. А 25 листопада на саміті Росія–ЄС у Нідерландах Путін відчув "справжній європейський холод"⁴. По суті, у Гаазі пройшов "діалог глухих"⁵. Росія з партнера перетворилася у "головний біль" Заходу⁶. Незважаючи на схильність до неоімперіалізму, Путін продовжив традиції Горбачова і Єльцина: яких американці вельми тиснуть, то росіяни задкують. Москва заслабка для того, щоб загрозувати. Міністр закордонних справ Сергій Лавров уже не став заперечувати рух України у НАТО і ЄС⁷.

Почесний професор Гарвардського університету Річард Пайпс радив не послабляти пресинг, оскільки Путін і його київські друзі розв'язать Україну як бар'єр для імперських амбіцій Росії⁸. Без Києва Москва — лиш регіональна держава⁹. Не менш титулований Збігнев Бжезінський твердив: за реальної демократії в Україні все більше росіян вважатимуть путінський режим анахронізмом¹⁰. Відомий французький професор Даніель Бовуа на шпальтах впливового щоденника Liberation показав, як Москва перехопила й скористалась історичним спадком України¹¹. Нині Росія повинна визнати: там вона не в себе вдома.

"В Януковича жажлива біографія, його єдина перевага в тому, що він проросійськи налаштований", — твердив у Wall Street Journal і Temps Сергій Марков із його головних російських консультантів¹². Причому

¹ Millot L. Une "victoire" téléguidée par le Kremlin // Liberation. – 2004. – 23 novembre.

² Marschall, C. von. Demokratie ist machbar // Tageszeitung. – 2004. – 9 Dezember.

³ Coup in Kiev // Washington Post. – 2004. – 23 November.

⁴ Dombey D., Ostrovsky A. Ukraine poll divides EU and Russia // Financial Times. – 2004. – 26 November.

⁵ Quatremer J. Poutine défie l'Europe // Liberation. – 2004. – 26 novembre.

⁶ Baker P. Dealings with Putin discussed // Washington Post. – 2004. – 12 December; Klußmann U. Juschtschenko und Putin // Spiegel. – 2004. – 29 Dezember.

⁷ Brüggmann M. Russland öffnet Ukraine den Weg in die Nato // Handelsblatt. – 2005. – 11 Januar.

⁸ Pipes R. Big brother and "little russians" // Newsweek. – 2004. – 6 December.

⁹ Nostalgie à la russe // Monde. – 2004. – 19 novembre; Brüggmann M. Aufruf zum Generalstreik in der Ukraine // Handelsblatt. – 2004. – 24 November.

¹⁰ Brzezinski Z. [Imperial Russia, vassal Ukraine](#) // Wall Street Journal. – 2004. – 1 December.

¹¹ Daniel Beauvois: "Les Russes ont capté l'héritage de l'Ukraine a leur profit" // Liberation. – 2004. – 11 décembre.

¹² Cullison A., Chazan G. Ukraine's Kuchma agrees to new election // Wall Street Journal. – 2004. – 30 November; Sergeï Markov: "La France et l'Allemagne n'ont aucune idée de ce qui se passe en Ukraine" // Temps. – 2004. – 10 décembre.

вибори показали популярність Росії: 40 % українців проголосували за двічі судимого олігарха, вся привабливість якого в тому, що він "російський кандидат". Проте радник російського президента Андрій Ілларіонов публічно привітав відміну сфальсифікованих результатів¹.

Сам Володимир Путін поводився доволі екстравагантно. Його переконали у перемозі, і жодні події нічого не змінювали². Із Бразилії він 22 листопада привітав Януковича з обранням президентом. Наступного дня у Португалії сказав, що переборщив через екзїт-пол. На паралелі російські коментатори враз пригадали термінологію холодної війни³. Приміром, на вулицях Києва прихильників кандидата влади майже не видно, зате на контрольованому Кремлем телебаченні вони всюдисущі⁴. У телешоуеті Ющенко казав, що "перед донецькими шахтарями готовий стати на коліна", а москвичі переклали: "донецьких шахтеров надо поставит на колени". І фальшивку блискавично розтиражували у Донецькій та Луганській областях.

Як президент, Кучма востаннє прибув у Москву не з власної ініціативи. Відлітаючи в Індію, Путін виказав йому "наболіле" на аеровокзалі⁵. У Figaro мимовільно вихопилося порівняти стосунки двох народів із біблійними Каїном і Авелем⁶. Втратився смисл називати Росію "старшим братом", а Україну — "молодшим"⁷. Не обов'язково "брататися", коли функціонують демократичні інститути і взаємовигідна торгівля.

Врешті російський президент визнав, що сприйме будь-який вибір України⁸. Її можливий вступ в ЄС уже не суперечив інтересам Кремля. У Шлезвігу (ФРН) 21 грудня Путін не бачив проблем, якщо президентом стане Ющенко: "Він так само, як і Янукович, член діючої команди Кучми"⁹. Наче в унісон, Янукович почав стверджувати свою опозицій-

¹ Chivers C. Putin demotes adviser critical of the Kremlin // New York Times. – 2005. – 4 January.

² Karol K. Les cartes de Poutine // Nouvel Observateur. – 2004. – 9 décembre.

³ Taibo C. Ucraina, entre dos polos // Vanguardia. – 2004. – 26 novembre; Millot L. Moscou jette de l'huile sur le feu ukrainien // Liberation. – 2004. – 30 novembre.

⁴ Reitschuster B. Demonstrant wider Willen // Focus. – 2004. – 25 November.

⁵ Le président ukrainien prêt à organiser un nouveau scrutin présidentiel // Monde. – 2004. – 2 décembre; Rückenstärkung Putins für Kutschma // Neue Zürcher Zeitung. – 2004. – 3 Dezember; Ukraine, Vladimir and George // Wall Street Journal. – 2004. – 3 December; Lavelle P. Putin, Kuchma "consult" // Washington Times. – 2004. – 4 December.

⁶ Tremblais J.-L. L'heureux tour de Iouchtchenko // Figaro. – 2004. – 31 décembre.

⁷ Lavelle P. Ukraine, Russia start anew // Washington Times. – 2005. – 11 January; Quiring M. Der stählerne Engel der Ukraine umgarnt die Russen // Welt. – 2005. – 13 Januar.

⁸ Chivers C. Putin says he will accept the will of the Ukrainian people // New York Times. – 2004. – 7 December; Walsh N. The Kremlin's Dr Jekyll // Guardian. – 2004. – 22 December.

ність, мовляв, "уламком діючої влади" є Ющенко. Після 26 грудня Путін зберігав тривалу "льодяну мовчанку" про найбільшійшу поразку¹.

Ющенко теж пожалкував: підтримавши режим, Росія залишила глибокі рубці в серцях мільйонів українців². Як вважав экс-прем'єр Естонії Март Лаар, російський президент зробив добру послугу (Wall Street Journal, 30 грудня). Своїм безцеремонним втручанням він розбудив українців, а в підсумку втратив вплив і на весь регіон³.

Словами экс-прем'єра Росії Єгора Гайдара, у путінську "керовану демократію" полетів перший камінь⁴. Тому вулиці Києва наводнили росіяни: політики, молодь, журналісти, яких проймала "помаранчева заздрість" (New Republic, 16 грудня). Звісний 45-літній телекоментатор Сергій Доренко прилетів на київський мітинг із Мальдівських островів. Небавом росіянин виступив у Харкові у переповненому залі університету, а також у трьох теле- і двох радіопередачах⁵. Він звинуватив Путіна у втручанні у внутрішні справи України шляхом "масивної фальсифікації результатів голосування".

Російські ліберали плекали надії, що помаранчева революція послужить взірцем демократичного оновлення їхньої батьківщини⁶. І масові протести розгорнулися у січні 2005 р., коли замінили пільги грошовою компенсацією, але підняли комунальні тарифи. Несподівано збідніли до 34 млн. росіян, незважаючи на сприятливу світову кон'юнктуру цін на нафту.

Осібні світ зацікавили електоральні настрої єврейської спільноти⁷. Частина її лідерів підтримала владу, а поодинокі — опозицію. Більшість із 25 євреїв-депутатів Верховної Ради були проурядовими. Але Євген Червоненко в Ющенка грав ключову роль. У дні революції у

⁹ Dempsey J. Putin vows to respect Ukraine vote // International Herald Tribune. – 2004. – 22 December; Putin und Schröder innig auf Schloß Gottorf // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 22 Dezember; The Ukrainian revolution // Boston Globe. – 2004. – 24 December.

¹ Hassel F. Eisiges Schweigen aus Moskau nach Juschtschenkos Sieg // Frankfurter Rundschau. – 2004. – 31 Dezember.

² Viktor Yushchenko: "Of course it was poisoning" // Time. – 2004. – 20 December.

³ Nougayrède N. Les conséquences régionales de la révolution en Ukraine // Monde. – 2005. – 5 janvier.

⁴ Freeland C., Ostrovsky A. Russian liberal attacks Kremlin Ukraine stance // Financial Times. – 2004. – 16 December; Gaidar Y. The danger of abandoning Ukraine // Ibid. – 22 December.

⁵ Cullison A. Russia's politicians head West // Wall Street Journal. – 2004. – 24 December.

⁶ Applebaum A. Russia looks at "little brother" and worries // Daily Telegraph. – 2004. – 26 December; Straus I. Ukraine: Russia's day after // Globalist. – 2005. – 3 January.

⁷ Ruby W. Conundrum in Ukrainian elections // Baltimore Jewish Times. – 2004. – 3 October; Matveyev V. Jews in Ukraine joining post-election chaos // Cleveland Jewish News. – 2004. – 7 December.

центральної синагозі Києва збирали їжу і теплий одяг для протестуючих. Туди на церемонію запалення свічок на хануку 9 грудня запросили обох кандидатів. Ющенко прийшов із дружиною і дітьми, Янукович знехтував. Путін однаково 23 грудня допустив "обмовку за Фройдом" і звинуватив Ющенка у використанні "антиросійських, сіоністських гасел"¹. Поняття "сіоністський" вкорінилося в нього з негативним значенням. Путін дорікнув Ізраїлю за фінансування виборчої кампанії Ющенка². Це охолодило російсько-ізраїльські відносини. Тель-Авів, навпаки, займав обережну позицію і прем'єр А. Шарон привітав переможця аж 12 січня.

5.3.11. Майдан

Помаранчева революція була виключно світським міським повстанням студентів, підприємців, інтелігенції та робітників, які засвідчували народження нової нації³. Водночас вона стала і релігійною церемонією, помітив Адріан Каратницький у Wall Street Journal 17 грудня. Кожен день Майдан починав із молитви, у вихідні проводилися міжконфесійні літургії та молебні⁴. Прагнення народу відкрито підтримали патріарх Філарет, кардинал Любомир Гузар, лідер єврейської громади Києва Анатолій Шенгайт. У революцію включилися представники всіх конфесій.

Повстали протестанти (усього 13 тис. приходів) боялися пригноблення Януковичем неправославних конфесій, подібно Росії. Так, "Посольство благословенного царства божого для всіх народів" (п'ятдесятники) налічувало 26 тис. вірників. Їх очолював 37-літній нігерієць Сандей Аделаджа, котрий вільно говорив українською і у 1993 р. розпочав місіонерство серед чисельних київських алкоголіків і бомжів. У розпал протесту Аделаджа повідомив американському журналу Christianity Today: щодня на Майдані 400-500 його пасторів молилися за Україну (American Spectator, 1 березня 2005 р.).

Ющенко з його наголосом на етичні принципи, людську гідність і чесність виглядав привабливіше за суперника, який теж занурився у релігію⁵. Нагодилося порівняння з лідерами ненасильницького руху Ма-

¹ Krieger H. Putin: Sorry for "Zionist" slip // Jerusalem Post. – 2004. – 23 December; Warner T. Ukraine hopes repeat poll will end crisis // Financial Times. – 2004. – 24 December.

² Putin's claims strain Israeli-Russian relations // Jerusalem Post. – 2005. – 11 January.

³ Wagstyl S., Warner T. Dancing in the streets as "a nation is born" // Financial Times. – 2004. – 4 December.

⁴ Tincq H. A Lviv, dans l'ouest du pays, les prêtres uniates font campagne en faveur de Viktor Iouchtchenko // Monde. – 2004. – 21 décembre; Tincq H. Kiev–Moscou: la fin d'un monopole religieux // Ibid. – 5 janvier.

⁵ Schuller K. [Ikonenschwüre und ein Bibelwort](#) // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2004. – 21 Dezember.

хатмою Ганді (Індія), Нельсоном Манделою (ПАР) і Вацлавом Гавелом (Чехія). Віруючі бачили Боже знамення: отруєний Ющенко вижив і буде президентом¹. Інколи завдяки харизмі та зовнішності (до отруєння) Ющенка називали Клінтоном Східної Європи². Та серед усіх порівнянь чи не найвлучніше: його спотворене хворобою лице стало символом української революції. Вже будучи президентом, Ющенко сказав у Страсбурзі італійському кореспонденту, що до такого синявого обличчя ніколи не звикне³. І додав: "Але ми чоловіки, і ми не звертаємо уваги на шрами".

Він не був таким моральним авторитетом, як Гавел, чи бунтарем, як Валенса, але своє лице сам назвав обличчям України (*Zeit*, 4 січня 2005 р.). Навіть за тріумфу виглядав дуже стримано, хоч дехто з друзів ходив з гордою поставою Наполеона. У розпал протестів соратники гудили його за надмірну схильність до компромісів⁴. Однак слабка риса вождя революції несподівано стала його сильною перевагою.

Направду маси заставили гармати мовчати, а знімальні камери працювати⁵. Л. Кравчук переконавав: люди пішли на Майдан, тому що Ющенко, будучи прем'єром, зробив кроки, які мільйонам сподобалися (*Українська правда*, 24 грудня). Зокрема, першим публічно віддав пенсії та гасив борги по зарплаті. Двоюрідна сестра екс-президента тоді казала: "Льоню, коли прийшов Ющенко, я за шість місяців вперше побачила колір грошей". Його харизма вабила не лише твердих прихильників, але й перебіжчиків⁶.

Леонід Кучма спочатку вірив, що учасників демонстрацій не так багато. Потім їх означив цифрою 300 тис., які відображають не волю населення, а блискучі "американські технології"⁷. Він боявся переслідувань за корупцією і смерть Гонгадзе. Серед іншого Кучма хотів залишити у себе державну дачу і яхту вартістю 3 млн. ф. ст.⁸ Про це довідалася *Times*.

¹ Estarriol R. Medicina de lujo y veneno // *Vanguardia*. – 2004. – 9 diciembre; Karatnycky A. Reform's victory, Ukraine's challenge // *New York Post*. – 2004. – 28 December.

² Bridel B. L'homme dont le visage n'est que souffrance // *Temps*. – 2004. – 24 novembre; Viktor Yushchenko: "If the old regime tries to interfere, we will simply storm our way into office" // [Daily Telegraph](#). – 2004. – 5 December.

³ La mia Ucraina e il centro geografico dell'Europa // *Corriere della Sera*. – 2005. – 27 gennaio.

⁴ Kein Oppositioneller // *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. – 2005. – 24 Januar.

⁵ Laughland J. The revolution televised // *Guardian*. – 2004. – 27 November.

⁶ Challenges for the orange revolution // *Financial Times*. – 2004. – 28 December.

⁷ Myers S. Ukraine leader, attacking rival, won't halt vote // *New York Times*. – 2004. – 6 December.

⁸ Franchetti M., Krushelnicky A. Kiev's strongman seeks immunity // *Times*. – 2004. – 4 December.

Якби не викрещували іскри зятяті полемісти, одначе слово "Майдан" увійшло в європейський лексикон. "Тут, на майдані Незалежності, Україна полонила серце Європи!" — цитувала Welt німецького парламентаря Герта Вайскірхена. Через місяць, 22 грудня, лідер соціалістів Олександр Мороз висловився віршем:

*Майдан живе, хай слово й слава линуть,
Ми горді тим, що ми народ — і є,
Майдан живе, це — серце України,
Це — серце розтривожене моє.*

Стратегічним об'єктом помаранчевої революції став Будинок профспілок. 21 листопада на його першому поверсі була дільниця № 1, де голосував Віктор Ющенко. Через три дні у цій кімнаті відкрилась їдальня для мешканців наметового містечка. Перед входом заряджали мобільні телефони. Тут же працювали медики і пункт розселення. На другому поверсі знаходився склад зимового одягу (секонд-хенду) і "спальня". Поверхом вище були кабінети Ющенка, Кінаха, Вінського, Тимошенка і Мороза.

На мітингу в Києві 27 листопада Юлія Тимошенко відсвяткувала 44-й день народження¹. Українська Жанна д'Арк говорила те, що не міг казати Ющенко, залишаючись виваженим політиком, який вів переговори. Її кар'єрна тріада (магнат–дисидент–революціонер) привабила світову пресу². Дехто пригадав, що річний дохід компанії "Єдині енергосистеми України" (червень 1996) сягав 5 млрд. дол. або 10 % українського ВВП. У наступні роки Тимошенко пережила злети, ув'язнення і кілька замахів.

Опозиція також використала офісні приміщення і кінотеатри в центрі, мерію, вокзал і т. д. В "Українському домі" на початку Хрещатики розмістився штаб акції громадянської непокори. До 3 тис. людей тут могли погрітися, поїсти й випити гарячого чаю. Півсотні осіб відповідали за харчування і розселення на приватні квартири. Пізніше "Наша Україна" компенсувала "Українському дому" 300 тис. грн. Усього в Києві було зайнято 30 будинків, де жило від ста і більше помаранчевих. Ясна річ, прихильники Ющенка розбили наметове містечко на Хрещатику і невеликі табори біля Верховної Ради і адміністрації президента.

Пересічних українців пройняв небачений революційний настрій. Так, за десять днів до протесту на Майдані приєдналося понад 100 тис. жителів Тернополя. Щодня з міста відправлялись 4 "Ікаруси" та 7-8 мінібусів на 15-20 чол. Чимало людей добиралося потягами і власним транспортом.

¹ Page J. Kiev's Joan of Arc fans the fire // Times. – 2004. – 29 November; Reed T. A model revolutionary // Independent. – 2004. – 7 December.

² Enderlin S. Ioulia Timochenko, de l'oligarchie à la révolution // Temps. – 2004. – 26 novembre; Kaminski M. The birth of Ukraine // Wall Street Journal. – 2004. – 14 December.

Коли 6 грудня відновили навчання в тернопільських школах, перший урок називався "Боротьба за свободу й демократію в Україні".

Проведення масових заходів вимагало виняткової самоорганізації, у т. ч. медичної. У центрі Києва, приміром, на 11 медичних пунктах щодобово надавали допомогу приблизно 800 особам. На вул. Хрещатик і прилеглий території чергували 15 бригад "швидкої". 22-28 листопада 164-х доправили до лікарні з гострими респіраторними захворюваннями, травмами, переохолодженнями, бронхітами і пневмонією.

Наметовий табір учасників акції громадянської непокори на Хрещатику налічував 5 тис. постійних жителів. За 17 днів через нього пройшли 15 тис. Щоденно відбувалася ротація 300-400 осіб. До 26 грудня встановлені намети вже могли вмістити одночасно 11 тис. Найбільше мешканців походили з Києва і центральних областей (Київської, Житомирської, Черкаської і Кіровоградської). 400 робітників Львівського електролампового заводу "Іскра" (2 тис. працюючих) сюди їздили вахтовими змінами¹. Вони охороняли периметр містечка. Цілодобова охорона (500 осіб) запобігала можливим провокаціям. У перші дні масово навідувалися бродяги, яких ввічливо просили піти.

Табір мав сайт www.perokega.com.ua, де всі охочі знайомилися з його останніми новинами і потребами. Мешканців провідали 220 вітчизняних та іноземних журналістів. За дві години кореспондент Guardian добряче замерз і повернувся до готелю на гарячий чай². Він переконався, що упродовж тижнів на морозі можуть триматися лише герої, а не виконавці чужої волі. Центральними персонажами репортажів світових медіа стали чимало з них, як листоноша Надія Березовська з Червонограда (Львівщина)³.

Містечко на Хрещатику втілює цінності опозиції — самоуправління і громадянське суспільство. Усього встановили 500 наметів. Їх розділили на дві частини. "Верхнім" табором (від Майдану до вулиці Прорізної) управляла організація "Пора". На території від Прорізної до Київради знаходилися один комендантський і два житлові табори — "Нижній-1" і "Нижній-2". За тиждень із малих туристичних палаток, які встановили у перші дні непокори, стали переселятись до великих військових наметів на 20-40 осіб. Їх обладнали обігрівачами, пенопластовими ліжками і необхідним для комфортного перебування. У таборі встановили біотуалети, а душ приймали у турецьких банях, розташованих неподалік Хрещатика.

Містечко обслуговували 5 медпунктів, 9 пунктів роздачі їжі, 5 речових складів, 6 продовольчих складів, 40 радіостанцій, 6 польових кухонь, 3 стаціонарні їдальні. Тепло й роботу електроприладів забезпечи-

¹ Williams D. Ukrainian town basking in the "orange" afterglow // Washington Post. – 2004. – 15 December.

² Ash T. The country called me // Guardian. – 2004. – 9 December.

³ Wagstyl S., Warner T. People wake up to their strength in streets of Kiev // Financial Times. – 2004. – 2 December.

ли 18 генераторів. Цікаво, мешканці використали 2 тис. пар валянок, які припали до душі дружині Януковича.

Допомагали їжею 15 приватних фірм. Навіть славетна народна артистка Софія Ротару у вихідні дні готувала їжу мітингуючим: смажила котлети, запікала в духовці кури, варила бульйони. Два ресторани швидкого харчування, розташовані на Майдані у торговельно-розважальному комплексі "Глобус", запропонували меню "Народне" вартістю 4 грн. за порцію (вареники з м'ясом, салат зі свіжої капусти, чай). Звичайна ціна — 11,45 грн. У торговій мережі Житомира оголосили подібну акцію — "Помаранчева знижка". Усім відвідувачам магазинів, які мали помаранчеву символіку, надавалася знижка у 10 %.

Український союз промисловців і підприємців передав Майдану близько 12 т теплого одягу, понад 150 ящиків медикаментів і значні обсяги їжі. Жителі Кіровограда зібрали 14 тис. грн.¹, а всього на благодійний рахунок революціонерів українці перерахували 20 млн. грн. і 800 тис. дол.

У полум'ї революції спалахнуло не одне кохання. У суворих умовах жителі наметів не забували про особисте життя, відсвяткувавши чотири весілля². Замість білих суконь наречені вбирали все помаранчеве. Ішлося про справжній феномен "дітей революції", що могли з'явитися за 9 місяців³.

Задля профілактичного тиску поетапно зменшуване містечко (із 1,5 тис. до 50 чол.) проіснувало аж до інавгурації⁴. Насамкінець утворили символічну раду командирів помаранчевої революції, до якої увійшли народні депутати Микола Томенко, Володимир Філенко, Тарас Стецьків, Юрій Луценко, а також коменданти Максим Сидоренко і Валерій Василюк. Виготовили номерний пам'ятний знак, занесений до реєстру нагород. Він мав форму медалі у вигляді розрізаного апельсина з червоним знаком оклику і написом "Разом нас багато — нас не подолати".

5.3.12. "Пора"

Всеукраїнська студентська організація "Пора" (англ. "It's time", франц. "Il est temps") восени 2004 р. мала 15 тис. членів, які використовували помаранчеву символіку (хустки, пов'язки, майки і т. і.)⁵. Вони згуртувалися навесні, аби розповсюджувати правдиву інформацію (листівки, газети і т. п.) на вулицях і в громадському транспорті. У жовтні 400 активістів

¹ Дев'ятий день непокори // Українська правда. — 2004. — 30 листопада.

² Bonet P. Los novios de la revolucion naranja // Pais. — 2004. — 8 diciembre.

³ Williams D. Revolutionary love // Washington Post. — 2004. — 9 December.

⁴ Feduschak N. Yushchenko backers still camping in Kiev // Washington Times. — 2005. — 7 January.

⁵ MacKinnon M. Is Ukraine facing a massive uprising? // Globe and Mail. — 2004. — 30 October; Nougayrède N. En Ukraine, l'opposition dénonce une falsification du premier tour de l'élection présidentielle // Monde. — 2004. — 1 novembre; Weir F. The students who shook Ukraine — peacefully // Christian Science Monitor. — 2004. — 9 December.

арештовувала міліція¹. Вперше в незалежній Україні всю громадську організацію звинуватили у терористичній діяльності та формуванні озброєних банд (Stampa, 22 грудня). Міжнародна правозахисна організація Amnesty International визнала шістьох засуджених у Сумах політ'язнями. У середині листопада на їхній суд не допустили ані адвокатів, ані родичів.

Світову пресу цікавили запозичення українською молоддю сербського і грузинського досвіду². Режим Мілошевича в Югославії повалив "Отпор" ("Опір"), Шеварднадзе у Грузії — "Кмара" ("Досить"). Дехто за студентськими рухами "Отпор" в Югославії (жовтень 2000), "Кмара" у Грузії (листопад 2003), "Зубр" у Білорусі (2003–2004), "Пора" (листопад-грудень 2004) бачив гаманець Дж. Сороса³. Непокіїв мобілізаційний ефект "украдених виборів" як ключовий елемент постмодерністського держперевороту, бо ЦРУ усувало диктаторів інструментами демократії.

"Отпор" використав чіткий слоган "gotov je" (кінець йому [Мілошевичу]). Чорно-білий логотип із стиснутим кулаком став взірцем маркетингової атрибутики. Український еквівалент — годинник, що показував останні години режиму Кучми. Власне, "Пора" — ключове слово революційного гімну Івана Франка⁴. Організація відкрила свій сайт www.pora.org.ua, що служив інформаційним містком для її членів⁵. Їх очолили історики — 24-річний Юрій Полухович і 32-річний Владислав Каськів. Останній в інтерв'ю італійській Stampa 22 грудня визначив долю "Пори": саморозпуск після переголосування.

Проте за місяць радикальна "чорна" "Пора" зареєструвалася в якості всеукраїнської громадської організації, котра бралася слідкувати за виконанням новим президентом виборчих обіцянок. Поміркована "жовта" течія повернула на мирні рейки і, як обіцяла, саморозпустилася.

До того ще єдина "Пора" встигла провести гучну акцію. 24 грудня повернулися півсотні автівок, які десять днів подорожували Україною: Київ–Черкаси–Кіровоград–Одеса–Миколаїв–Херсон–Сімферополь–Ялта

¹ Kreimeier N. Präsidentschaftswahlkampf spaltet die Ukraine // Financial Times Deutschland. – 2004. – 19 Oktober; Walsh N. Challenger for Ukraine presidency cries foul over mystery illness // Guardian. – 2004. – 22 October; Page J. Tensions rise as Ukraine poll nears // Times. – 2004. – 26 October; Dérens J.-A. Les "consultants en révolution non violente" ne sont pas les bienvenus à Kiev // Temps. – 2004. – 29 octobre; Nougayrède N. L'élection présidentielle en Ukraine est marquée par une forte implication du Kremlin // Monde. – 2004. – 31 octobre.

² Peric Zimonjic V. After Georgia, a new target for Serbia's student activists // Independent. – 2004. – 2 November.

³ Enderlin S. Les morts font la différence // Temps. – 2004. – 23 novembre; Steele J. Ukraine's postmodern coup d'état // Guardian. – 2004. – 26 November.

⁴ Diuk N. In Ukraine, homegrown freedom // Washington Post. – 2004. – 4 December; Christian Science Monitor. – 2004. – 8 December.

⁵ Werly R. Fantassins de la "révolution orange" // Temps. – 2004. – 27 novembre.

–Севастополь–Донецьк–Луганськ–Харків–Суми–Полтава–Київ¹. Майже 4 тис. км подолано з метою прорвати інформаційну блокаду, розповісти східним і південним українцям правду про революцію.

Спочатку зголосилися 139 осіб на 40 легковиках, кількох мікроавтобусах і одному "Неоплані". Шикарний білий "лінкольн", на якому зазвичай їздять зірки естради і багаті молодята, виділила профспілка таксистів Києва. Поряд із 600-м "мерседесом" відправилися машини середнього класу — "форди", "опелі", "шкоди", "ауді", а з народних — "жигулі"- "копійки" і "дачії". "Поїзд дружби" був інтернаціональним — громадяни України та іноземці — українці, грузини, вірмени, євреї, росіяни, естонці, швейцарці, канадці, американці та поляки. Так, перед тим наймолодший депутат естонського парламенту Сільвер Мейкар жив у наметі на Хрещатику.

Пригод вистачало. В Одесі їх опоненти демонстративно розчавили катком 800 кг апельсинів лише за помаранчевий колір, а водій журналістського "Неоплану" двічі ставив "запаску" через підкинуті шипи на ніжках. У Криму контакт з опонентами (в Армянську) привів до зупинки на три години. У Севастополь вирішили не їхати — озвірілий натовп розбив кілька машин із місцевими номерами, водії котрих не приховали опозиційність. Перед Донецьком колону оточили сотні авто, а два заступники голови облміністрації просили обминути місто. "Синьо-білі" наготували обрізки труб, палиці, розсипали "їжаків". Постраждали шини восьми авто.

5.3.13. Інформаційно-культурний авангард

Серед національних каналів пальму опозиційної самотності тривало утримував "5 канал". У відповідь на його блокаду владою 28-29 жовтня спротив цензурі заявили 160 журналістів 18 телеканалів. Зокрема, "Новий канал" представили 25 осіб, 15 ICTV, по 12 Перший національний, "Інтер" і "1+1", 11 "Тоніс"². Вони вимагали інформувати про всі суспільно значимі події та точки зору, подавати перевірені відомості з посиланням на джерела. До 5 листопада звернення підтримали 329 тележурналістів 34 компаній.

Охопила принциповість УТ-1. 3 листопада ведучий вечірніх новин Володимир Голосняк відмовився читати заяву штабу Януковича, бо не подали позицію конкурента³. За кілька днів його звільнили, чим засмутили австрійську газету Kurier. Трохи пізніше присмак свободи слова відчули інші. Вранці 25 листопада ведучий УТ-1 сказав про оголошення перемож-

¹ Page J. East wars to west as vote draws Ukrainians closer // Times. – 2004. – 23 December; Parfitt T. Kiev rally warned of election day plots // Daily Telegraph. – 2004. – 23 December; Кіпіані В. Автопробіг проти роздоріжжя та янучарства // Україна молода. – 2004. – 24 грудня.

² Stephen C. Ukraine challenger heading for victory // Scotsman. – 2004. – 30 October; Myers S. Uncertainty swirls as Ukraine decides its future // New York Times. – 2004. – 2 November.

³ Juschtschenko Wahlsieger // Kurier. – 2004. – 11 November.

цем Януковича. Але сурдоперекладач Наталя Дмитрук повідомила глухонімим: "Наш президент Ющенко. Не вірте ЦВК, вони брешуть"¹.

"5 канал" могли дивитися 40 % жителів України. Акцію журналістів підтримали визначні культурні діячі, як письменники Ліна Костенко і Оксана Забужко. Остання певний час у Гарварді викладала українську літературу. На разі вона звернулася до поважної світової аудиторії з відкритим листом². У "місяць морального вибору" Забужко замінила письмовий стіл на трибуну. Часто навідувалася у Харків, аби "врятувати націю" і підтримати Ющенка³. Цей настрій пройняв столичну інтелігенцію.

"Звернення міжнародної академічної спільноти на підтримку демократії в Україні" (26 жовтня – 1 листопада) підписали провідні науковці світу (Науум Хомський, Імануїл Валерстайн, Тоні Джатт і т. д.). Поставили підписи й практично всі поважні україністи з університетів Заходу — Марк фон Гаген (Вашингтон), Франк Голчевські (Гамбург), Андреас Капелер (Відень), Ріккардо Піккіо (Неаполь), Герхард Сімон (Кельн), Ендрю Вілсон (Лондон) та ін. Усього 1,2 тис. Їх непокоїло, що "одним із головних об'єктів переслідувань є студентська молодь, а українські університети й академічні інституції піддано грубому тискові".

Цензура зникла на четвертий день революції⁴. Субота 27 листопада стала першим вільним днем і для "1+1"⁵. Раніше контрольовані владою медіа прикрашували Януковича і спотворювали Ющенка. Олігархи не були монолітними. Зять президента Пінчук узявся сприяти компромісу і відмежував свої телеканали від темників⁶. Він засудив сепаратизм і двічі прогулявся Майданом поміж демонстрантами: "Якби я був студентом, я точно був би там!"⁷ Пінчук вважав себе західною людиною і прагнув жити в глобальному світі. Він залюбки розповідав про Німеччину, куди продавав колеса для залізничних вагонів, сталь і сплави⁸. Проти Ющенко ніколи не висловлювався, хоча застерігав від схильних до корупції в його оточенні.

¹ Quin-Gudge P., Zarakhovich Y. The orange revolution // Time. – 2004. – 6 December.

² An open letter by Oksana Zabuzhko // Globe and Mail. – 2004. – 29 October.

³ Voswinkel J. Eine neue Identität fuer die Ukraine? // Zeit. – 2004. – 3 November.

⁴ Dyczok M. The media thaw // Wall Street Journal. – 2004. – 17 December.

⁵ Sur la télévision publique, la révolution ne passe pas // Temps. – 2004. – 26 novembre; Chivers C. Ukraine's intramural contest: entrenched interests scramble // New York Times. – 2004. – 1 December; Dempsey J. In Ukraine, TV shakes off some shackles // International Herald Tribune. – 2004. – 13 December.

⁶ Oligarch agonistes // Economist. – 2004. – 16 December.

⁷ Chivers C. Power behind the scenes in Ukraine crisis // New York Times. – 2004. – 2 December; Page J. New candidates are way forward, says Ukraine strongman // Times. – 2004. – 3 December.

⁸ Kutschma-Schwiegersohn Pintschuk: "Auch in der Opposition gibt es Korruption" // Welt. – 2004. – 8 Dezember.

Революція перетворилася на величезне медійне дійство. Будь-який глядач у світі міг цілодобово дивитися трансляцію з Майдану через супутникову антену. Демонстранти використали продуману систему інформування: інтернет (осучаснена версія самвидаву), сотовий зв'язок і т. ін.¹ У численних листівках, що масово поширювалися на Майдані, зазначали, де можна безплатно поселитися, проїхати у потрібне місце чи отримати гарячу їжу. Також висвітлювали останні події, особливо парламентські. Серед мас-медіа акуратну хроніку непокори вели "Українська правда" і радіо "Свобода", відомі журналісти і фотокореспонденти². А по вулиці Банковій на будинку Спілки письменників (поруч адміністрації президента) маніфестанти вивісили табличку "Вулиця Георгія Гонгадзе".

Якщо на перший тур виборів приїхали 700 іноземних журналістів, то на другий — 750. Їхнє число у наступні тижні не зменшилося. Радіо France-info у прямому ефірі дві години вело репортаж із готелю "Україна", що над Майданом. Найвпливовіші французькі газети Figaro і Monde майже щодня друкували матеріали спецкорів. Вийшли статті, що за українофільським змістом давно не з'являлись у Франції. Гергард Гнаук, кореспондент Welt, оприлюднив розлогий журналістський щоденник³. Він деталізував свої враження про два тижні "тектонічного зсуву": від другого туру до призначення переголосування (20 листопада — 4 грудня).

Маркетологи добре знали про вплив оранжевого (жовтогарячого) кольору на підвищення рівня продажу⁴. Психологи трактували, що він викликає довіру, дружбу, патріотичні настрої. Цей колір протистояв червоному (тоталітаризму) і холодному синьо-білому (табору Януковича), котрим давно користувалися фани "Динамо" (Київ). Цікаво, донецький "Шахтар" зазвичай грав у помаранчевих футболках.

Усі символи революції придумали в студентських кафе і на форумах опозиційних сайтів. Головне гасло "Ми разом! Багато! І нас не подолати!" з'явилося ще 2001 р. Помаранчевий став у листопаді-грудні 2004 р. головним кольором світу завдяки людям, які чіпляли стрічки на сумки і автомобільні антени. У загальний обіг потрапило саме слово "помаранчевий", котре досі найчастіше вживали галицькі терени.

Атмосфера у центрі Києва нагадувала поп-фестиваль, подібний легендарному Вудстоку 1969 р. Величезні екрани і бадьора музика піднімали тонус⁵. Щодня виходили на сцену Олег Скрипка, корифей етно-року і лідер популярної групи "Воплі Відоплясова", Славко Вакарчук з "Океаном

¹ Applebaum A. The new iron curtain // Washington Post. — 2004. — 24 November.

² Так! Україно!: Фотоальбом. — Київ: Вид. А. Арутюнян, 2005. — 192 с.; Яневський Д. Хроніка "помаранчевої революції". — Харків: Фоліо, 2005. — 320 с.

³ Gnauck G. Eine Reise nach Europa. Die "orangefarbene Revolution" in Kiew — ein Tagebuch // Transit. — 2005. — Januar; Пер. укр.: Німецька хвиля. — 2005. — 25 січня.

⁴ Herold F. Die Farbe des Vertrauens // Berliner Zeitung. — 2004. — 2 Dezember.

⁵ Kurkov A. Orange is the colour of this revolution // Guardian. — 2004. — 25 November.

Ельзи", переможець "Євробачення-2004" Руслана Лижичко, Олександр Пономарьов, дует красунь "Віа Гра" та ін. Небавом Скрипка навідався у Париж як посланець Ющенко і мав змістовну прес-конференцію¹.

Роману Калину і Роману Костюку (група "Гринджоли" з Івано-Франківська) судилося авторство революційного хіта "Разом нас багато" (у стилі реп)². Текст склали слова, що скандували демонстранти. Дописали тільки кілька рядків: "Фальсифікаціям — ні! Махінаціям — ні! Поняттям — ні! Ні — брехні!" Пісня розійшлася країною. Слоган "Разом нас багато, нас не подолати" споріднений з девізом Че Гевари (іспанською "Pueblo unido jamas sera vencido"). Одноійменна пісня Серджіо Ортегі була гімном чилійського опору 1970-х. Російською — "Пока мы едины, мы непобедимы".

Інша популярна пісня київського протесту дебютувала дуже давно. Шлягер "Оранжевое небо, оранжевое море" вперше заспівала російською восьмилітня грузинка Ірма Сохадзе у 1965-му. Текст належав Аркадію Арканову і Григорію Горіну, а музика — Костянтину Певзнеру. Надалі ця пісня стала візитівкою співачки. У грудні 2004 р. Сохадзе раділа, що зробила почесний внесок у помаранчеву революцію завчасу.

Невдовзі у музичні крамниці Німеччини і Австрії поступив компакт-диск "Songs of the Orange Revolution" ("Пісні помаранчевої революції") берлінської фірми "Eastblok Music"³. Диск накладом 2 тис. екз. представив зріз музики Майдану ("Океан Ельзи", "ВВ", Руслана, Олександр Пономарьов і т. д.), якій притаманні різні стилі: рок, поп, ска, хіп-хоп, фольк.

Президентська кампанія побила всі рекорди за кількістю анекдотів, приколів, ігор і жартів. Безумовне лідерство захопив сайт "Веселі яйця" Дмитра Чекалкіна. Його команда випустила 12 серій флеш-мультиків "Операція «Професор»" і розмаїті інтернет-жарти, котрими по FM тишили численну аудиторію водіїв і пасажирів.

Професор лінгвістики Колумбійського університету Антоніна Березовенко у Wall Street Journal 6 грудня звернулася до низької лексичної культури головних персонажів революції. Путін відзначився ще 16 вересня 1999 р., коли пообіцяв повсюдно переслідувати терористів: "Если в туалете поймаем, то и в сортире их замочим". Янукович обізвав противників (на той момент половину населення) "козлами" або, на тюремному арго, пасивними гомосексуалістами. На теледебатах 20 грудня він уточнив: "Згідно із біблейськими висловами, козли — це зрадники, і є барани, вівці". Самому подобалося, коли його називали вовком. Отак Янукович мимоволі виступив співавтором гімну революції "Разом нас багато":

*Ми — не бидло,
Ми — не козли!
Ми — України*

¹ Pasquier S. La "révolution orange", et après? // Express. — 2004. — 20 décembre.

² Freeland C. Breaking the mould // Financial Times. — 2005. — 7 January.

³ Freundel N. Der Klang der Apfelsine // Berliner Zeitung. — 2005. — 18 Februar.

Дочки й сини!

Опозицію принагідно звинуватили у використанні гіпнозу, тобто "сучасних нейролінгвістичних програмних технологій"¹. Коли Людмила Янукович вийшла на сцену мітингу в Донецьку 30 листопада, глядачі насолодилися спонтанним сатиричним номером (Zeit, 10 грудня). Щойно приїхавши з Києва, вона налякала публіку апельсинами, в які вприснули наркотики, і менінгітом, що проріджував лави демонстрантів "з олов'яними очима". Кандидатка у перші леді видивилася там гори валянок з Америки і проспівала фразу: "Оранжевое небо..." Після експромту дружини прем'єр перебував у печалі, проте, як з'ясувалося на теледебатах, заспокоїли друзі: "Зато мы теперь хорошо знаем, что нашим президентом никогда не будет руководить жена". Самраз у Віктора і Людмили Януковичів набігли сімейні дати — 35 років знайомства, 33 роки одруження і 8 років вінчання.

Без сумніву, кожне революційне звершення не здатне витіснити на узбіччя т. зв. "структури буденності". Декілька прикладів. Після апельсинової карамелі "Так!" (у жовтогарячому фантику) з'явилася горілка з аналогічною назвою. Півлітра в нестандартній пляшці коштувала майже 11 грн. або 2 дол. Цукерки виробляли на фабриці Петра Порошенка з "Нашої України", а спиртне на заводі Ганни Антоньєвої, котра входила до фракції "Регіони України". На Хрещатику процвітала торгівля помаранчевою атрибутикою. У продаж надійшли чорні светри з надписом "Revolution", пошиті у Броварах під Києвом. За светр просили 120-160 грн., а за помаранчеві шарфи — 30 грн., шапки — 25 (без надпису) і 60 (з логотипом "Так! Ющенко").

Популярна інтернет-крамниця eВау виставила на продаж великий перелік революційних аксесуарів — листівки, значки, плакати, кофтинки, шапки, шалики, чашки і т. п. — загалом 62 найменування. Значки з написами "ТАК! Ющенко" і "Ющенко – наш президент" коштували 5 дол., кофтинки — 10 дол., зимові шапки — 24,5 дол., плакат "Вірю в Україну" (60x30 см) — 10 дол. Пропонували дві позиції з символікою Януковича: синьо-біло-червону наліпку "Выбор Донбасса. Защитим наш выбор" за 4 дол. і компакт "Янукович у в'язниці" з підбіркою тематичних програм "5 каналу" за 9 дол.

3 грудня киянин на розіграші лотереї "Супер-лото" (6 із 49) виграв рекордний для України джекпот у розмірі 8 млн. 100 тис. грн., звільнених від оподаткування. Щасливець придбав квиток у поштовому відділенні на Лісовому масиві. Із 21 листопада на 30 % зросло котування акцій в Україні². На російському ринку ціни падали. Тоді щодня у Києві

¹ Roser T. Russland, rette deine kleine Schwester // Presse. – 2005. – 20 Januar.

² Olearchyk R., Rossant J. Ukraine: Why the road west will be rocky // Business Week. – 2005. – 10 January.

проходило мимо банків 30 млн. дол.¹ Це характеризувало не фінансовий бік революційної столиці, а роки панування режиму, що потурав паралельній економіці. У вдалі дні обіг у мережі крупного тіншового мінняли сягав 300 тис. дол.

5.3.14. Акції українців світу

Обидва кандидати в президенти не були поліглотиами. Але у таборі Ющенка виявилось чимало народних депутатів з чудовою англійською — Борис Тарасюк, Петро Порошенко, Сергій Головатий, Роман Зварич, Ігор Осташ, Олег Рибачук. Останній давав коментарі з усіх можливих приводів, не лінуючись приїжджати до готелю "Україна", де працювала іноземна преса, кілька разів на день². Натхненними пропагаторами виступили знані інтелектуали Мирослав Попович у Temps 7 грудня, Юрій Андрухович у Zeit 28 листопада, Оксана Забужко у Zeit 2 грудня, Андрій Бондар у Franfurter Allgemeine Zeitung 24 листопада тощо.

Вдале розташування Майдану з молодими киянами, які радо спілкувалися англійською, поблизу "України", зіграло на позитивне сприйняття помаранчевої революції. І вона сколихнула світ. Вулиці США, Канади, Франції, Великобританії, Іспанії, Італії, Польщі, Австрії теж замайоріли помаранчевим. У Відні щодня проходили мітинги. Кілька сотень українців, австрійців, німців і англійців скандували "Ющенко!" Вони зібрали 2175 євро для наметового містечка на Хрещатику. У знак солідарності президент Австрії на робочий стіл поставив помаранчеву ялинку. У Нью-Йорку Манхетеном, поблизу головної адмінбудівлі ООН, п'ятсот демонстрантів пройшлися з банерами "Yuschenko — Yes!" (Ющенко — Так!), "America and Ukraine Together" (Америка з Україною разом), "Kyiv, We're With You" (Київ, ми з тобою) і т. п.³

На підтримку Ющенка боксери Віталій і Володимир Клички організували міжнародну телевізійну кампанію світових зірок спорту, кіно і музики: футболіста Франца Беккенбауера, тенісиста Бориса Беккера, актора Жерара Депардье, музикантів Стінга, Джо Коккера, Кріса де Бурга та ін. Володимир був у Києві, а Віталій мав двобій у Лас Вегасі⁴. І бився на рингу з помаранчевою стрічкою. Як переміг, підняв помаранчевий прапор. Опісля встиг зробити агітаційне турне у Запоріжжя.

¹ Dempsey J. In Kiev, money-changers like Sasha flourish // International Herald Tribune. — 2004. — 7 December.

² Ворожко Т. Вчіть англійську мову, товариші-політики // Українська правда. — 2005. — 6 січня.

³ Stuttaford A. It's time // National Review. — 2004. — 29 November.

⁴ Nienhuysen F. Ukrainischer Boxer im Clinch mit dem Regime // Süddeutsche Zeitung. — 2004. — 26 November; Hayward P. Dr Klitschko fights for Noble prize // Daily Telegraph. — 2004. — 9 December; The big interview: Vitali Klitschko // Times. — 2004. — 26 December.

13 грудня форвард "Мілану" і збірної України Андрій Шевченко став володарем "Золотого м'яча", як кращий футболіст Європи 2004 р. Перед виборами він у телероліку з Італії агітував за Януковича, але Ющенко серед перших тепло привітав гравця з нагородою¹. На мітингах у Лондоні, на які збиралося до 1,5 тис. українців, за Ющенка висловилися экс-гравець донецького "Шахтаря" і київського "Динамо" Сергій Ребров і экс-капітан "Динамо" Олег Лужний². 23 листопада глядачі матчу Ліги чемпіонів між "Динамо" і "Ромою" на стадіоні "Олімпійський" у Києві бурхливими оплесками зустріли помаранчевого м'яча. Його краще видно на засніженому полі, ніж чорно-білий. М'яч замінили за нічії, опісля кияни виграли 2:0.

У Мінську 24 листопада актори Національного драматичного театру ім. І. Франка відмовилися виступати на знак протесту, бо білоруський президент О. Лукашенко привітав з перемогою Януковича. Вони мали грати виставу "Швейк" у рамках Днів України в Білорусі. Провідні актори Богдан Бенюк, Анатолій Хостікоєв, Наталя Сумська підтримали Ющенка.

Польський журнал Wprost назвав керівника помаранчевих "Людиною 2004 року" за "найскладніше мистецтво для політика — керування безкровною революцією; за відродження патріотизму без націоналістичних гасел; за повернення Європі України". Financial Times не змогла визначити свого "Політика року". Найкращим був рейтинг Буша-молодшого. За ним поставили Ющенка. Інтерактивне опитування радіо "Ехо Москви" (додзвонилися 7,6 тис. слухачів) показало, що після 2008-го росіяни воліли мати такого президента, як Ющенко (68 %), а не як Путін (32 %).

До "Книги рекордів Гіннеса" претендувало фото, де Ющенко з дочкою Софійкою на руках³. У листопаді 2004 р. воно було найтиражованішим у світі. Знаменитий знімок використовувався у двох виборчих кампаніях — парламентській 2002-го і президентській 2004-го. Фотокор УНІАН відзняв його в аеропорту "Бориспіль" 9 листопада 2001 р.

5.3.15. Наслідки. Інавгурація

Французький філософ Андре Глюксман оцінив особисту перемогу Віктора Ющенка як знакову в долі Європи, що започаткувала новий відлік історичного часу⁴. Незважаючи на протидію грізного сусіда, "українці дали європейцям урок мужності, приклад ясності розуму і вогню пристрасті, від котрих вони відвикли". Вибори президента України стали третьою за значимістю подією світу 2004 р. Це засвідчило голосування на сайті

¹ Kuper S. The establishment club in fear of Ukraine's protesters // Financial Times. – 2004. – 18 December.

² Stephen C., Fletcher V. Ukraine's UK protest // Evening Standard. – 2004. – 26 November.

³ Сімнадцятий день опору // Українська правда. – 2004. – 8 грудня.

⁴ Glucksmann A. Poutine et la révolution permanente // Monde. – 2005. – 30 janvier.

[телекомпанії CNN](#), де до 18 січня 2005 р. взяла участь 51 тис. осіб. Перше місце посіли вибори президента США, друге — війна в Іраку.

Помаранчева революція, словами її лідера, привела до чотирьох фундаментальних змін: поклала край пострадянському періодові, суспільство вдалося до самозахисту без застосування насильства, державні установи (суд і парламент) захистили верховенство права, бізнес виступив за прозору владу¹. Україна показала приклад багатьом країнам, як подолати автократію². Прямим наслідком революції стало формування нової виконавчої влади.

У повторному голосуванні 26 грудня взяли участь 29068309 громадян. За Ющенка висловилося 15115452 (51,99 %), за Януковича — 12848087 (44,19 %). Першим поздоровив Ющенка президент Грузії у прямому телеєфірі через дві години після закриття дільниць. Наступного дня приєдналися верховний представник ЄС з єдиної зовнішньої політики і політики безпеки, голова Єврокомісії, президенти Польщі, Молдови, Румунії, Литви, Латвії, усе державне керівництво і лідери опозиції ФРН, прем'єри Нідерландів, Словаччини, держсекретар США, міністр фінансів Ізраїлю. Згодом долучилися президенти Вірменії, Казахстану, Узбекистану, Киргизії, Білорусі, котрі після другого туру поспішили привітати Януковича.

Тоді головними світовими новинами були українські вибори і найпотужніший землетрус у Південно-Східній Азії (250 тис. загиблих). На майдані Незалежності виступив генеральний секретар Соціалістичного Інтернаціоналу Луї Айяла. Соціал-демократи, соціалісти і лейбористи планети солідаризувалися з революцією, котра "відкрила нову сторінку в історії України". Відтепер, словами держсекретаря Пауелла, вона не належала Заходу чи Сходу, а всьому світу.

Вперті спроби Віктора Януковича скасувати поразку на переголосуванні завершилися невдало, рішення Верховного Суду і ЦВК усунули останню перешкоду революційного фіналу³. При цьому 3,7 тис. телеграм-скарг окремих громадян, надісланих до ЦВК, виявилися фальшивими. Frankfurter Rundschau віднесла переможеного до тих, хто не вміє програвати⁴. Він перетворився на печального лицаря, котрий не стільки зупиняв прихід до влади конкурента, скільки прагнув закріпитися на по-

¹ Yushchenko V. Ukrainians have won the right to choose their destiny // Financial Times. — 2004. — 28 December.

² La leçon de l'Ukraine // Monde. — 2004. — 27 décembre; Ludwig M. Kampf gegen Demokratie-Imitation // Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 2005. — 4 Januar.

³ Page J. Court clears last obstacle to orange revolution in Ukraine // Times. — 2004. — 31 December; Walsh N. Yanukovich loses attempt to annul Ukrainian vote // Guardian. — 2004. — 31 December; Warner T. Court rejects final challenge to Yushchenko // Financial Times. — 2004. — 31 December.

⁴ Grobe K. Mit Argwohn // Frankfurter Rundschau. — 2004. — 29 Dezember.

літичній арені чи замести сліди афер¹. Янукович погрожував вивести на вулиці народні маси, але обмежився ставкою на судову тяганину². Натомість панівні клани йшли на компроміс, як прагматики Пінчук і Ахметов³. За три тижні судді відкинули всі 10 скарг, у т. ч. на постанову ЦВК 10 січня, котра проголосила переможця.

Новорічне звернення Януковича УТ-1 показало о 21.30. Він повідомив про свою відставку з посади прем'єра і намір працювати "незалежним політиком за правом переможця легітимних виборів 21 листопада". Оскільки з 5 млн. інвалідів, перестарілих і хворих проголосували тільки 600 тис., він перекваліфікував революцію на путч. Мовляв, обманутий народ виступив за демократію, а не за масові порушення Конституції. І навпаки. В останньому президентському новорічно-різдвяному слові Кучма подякував тим, хто забезпечив мирний перехід "історичного Рубікону" і сприяв примиренню в суспільстві. Він вірив, що у 2005-му новий президент відкриє наступну історичну дистанцію добробуту і процвітання.

Революція перекочувала з наметового містечка до офісу Ющенка. Резерв часу (14 місяців до наступних парламентських виборів) дозволяв завершити її реформами, знайти спільну мову з півднем і сходом країни, поладодити з Росією⁴. Переможець ризикував, амністуючи Кучму і ключових адептів режиму⁵. Але суд над ним міг відволікти увагу від нагального. Ющенко взявся провести успішні розслідування чотирьох резонансних справ: убивство Гонгадзе (це вимагав і лист Human Rights Watch 21 січня), приватизація "Криворіжсталі", фальсифікація другого туру виборів і своє отруєння⁶. Не менш важкими видалися кадрові призначення і розмінування зон, позбавлених права⁷. Наприклад, належало діяти

¹ Singer K. Janukowitsch kämpft um Zeit // Presse. – 2005. – 14 Januar.

² Kutschma nimmt Rücktritt Janukowitschs an // Spiegel. – 2005. – 5 Januar; Schuller K. Noch ist der Weg für Juschtschenko nicht frei // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2005. – 11 Januar.

³ Cullison A. Nervous tycoons in Ukraine; Karatnycky A. A Ukrainian magnate tries to mend fences // Wall Street Journal. – 2005. – 14 January.

⁴ Lavelle P. Viktor Yushchenko's agenda // Washington Times. – 2005. – 11 January; Grobe K. Ukrainische Versprechen // Frankfurter Rundschau. – 2005. – 12 Januar.

⁵ Righting wrongs in Ukraine // Christian Science Monitor. – 2004. – 22 December; Marples D. Yushchenko must face three critical issues // Toronto Star. – 2005. – 2 January.

⁶ Page J. Murdered journalist returns to haunt defeated regime // Times. – 2004. – 30 December; Walsh N. Yushchenko may prosecute his opponents // Guardian. – 2004. – 30 December; Krushelnysky A. Kiev old guard try a final coup // Sunday Times. – 2005. – 2 January; Bernier A. Ukraine: premiers pas risqués de Iouchtchenko // Libération. – 2005. – 5 janvier.

⁷ Roser T. Kandidatenkarussell in Kiew // Frankfurter Rundschau. – 2004. – 31 Dezember; Osadcuk B. Vom spontanen Aufbruch zum organisierten Widerstand //

обережно, вживаючи заходів проти ієрархічної структури східних регіонів.

Авансом Європарламент ухвалив резолюцію відкрити двері ЄС для можливого членства України¹. Отже, помаранчева революція стала велемовною заявкою на повноцінне включення до світової спільноти. У доповіді "Пропозиції президенту. Новий виток реформ" (96 стор.) 19 членів Комісії експертів ООН показали, як Україні надолужити згаяне і наздогнати країни Східної Європи². Цю комісію "блакитної стрічки" (так називають на Заході кваліфіковані зібрання) влітку 2004 р. сформував Кальман Міжеї, помічник генсека ООН, а її доповідь з'явилася аж перед інавгурацією. Аби "європейський вибір" з лозунга втілювався в геополітичну реальність, належало докорінно змінити й успадковану систему держуправління. Приміром, раніше президент і його адміністрація втручалися в діяльність усіх органів виконавчої влади всупереч принципам законності, прозорості та підзвітності.

Революційна Україна опинилася в епіцентрі стратегічного суперництва Заходу та Сходу³. І мимовільно завдала США удару, вирішивши достроково вивести свій контингент з Іраку після одночасної загибелі восьми військових⁴. За Кучми зовнішня політика України була завше спрямована на подолання наслідків непослідовних дій глави держави. Тепер Євросоюз сам зробив крок назустріч і підготував план із десяти пунктів: статус країни з ринковою економікою, вступ у СОТ і повний доступ до спільного ринку, що об'єднав найбільшу у світі кількість можливих споживачів⁵. Помаранчева революція розчистила шлях реінте-

Neue Zürcher Zeitung. – 2005. – 5 Januar; New New Year in Ukraine // Washington Times. – 2005. – 7 January.

¹ Parker G., Minder R., Warner T. MEPs lift Ukraine's hopes of joining EU // Financial Times. – 2005. – 14 January.

² Aslund A., Mizsei K. Reform in Ukraine must be swift and sweeping // Financial Times. – 2005. – 12 January; Traynor I. Ukraine must reform fast, UN team says // Guardian. – 2005. – 13 January.

³ Poluneev Y. Can Ukraine build on its presidential election to become beacon of hope for the CIS states? // Financial Times. – 2005. – 15 January; Page J. Orange revolution victor takes first turn to the West // Times. – 2005. – 21 January; Cohen A. Lifeline to Kiev // Washington Times. – 2005. – 23 January.

⁴ Sieff M. Ukraine teaches U. S. lesson in Iraq // Washington Times. – 2005. – 11 January; Out of Iraq // New York Times. – 2005. – 14 January; Kaplitt S. Ukraine's lesson for Iraq // Washington Times. – 2005. – 19 January.

⁵ Ferrero-Waldner: "So weit wie möglich an EU heranziehen" // Standard. – 2005. – 23 Januar; Krushelnycky A. Ukraine in first steps to join EU // Times. – 2005. – 23 January.

графії України в Європу⁶. Інавгурація Ющенка робила їх партнерами стратегічного значення.

Останню скаргу Януковича Верховний суд розглядав 17-20 січня у прямому телефірі¹. І відхилив її, про що о 2 год. 40 хв. ранку 20 січня оголосив голова цивільної судової палати Анатолій Ярема. Цим рішенням і завершилася зтяжна політична криза. 21 січня Ющенка привітав президент Росії², а через день — президент США.

20 січня газети "Урядовий кур'єр" і "Голос України" у кіосках Києва розкупили уже о 8 год. Вони опублікували постанову ЦВК про перемогу Ющенка, після чого можна проводити інавгурацію. Увечері того ж дня глава охорони переможця Євген Червоненко відвідав Леоніда Кучму³. Співрозмовники люб'язно за 45 хв. обговорили деталі передачі влади. З моменту початку виборчої кампанії пройшов 201 день. Лауреат Пулітцерівської премії 2002 р. Чіверс закріпився у Кучми певну меланхолію, позаяк той боявся арешту⁴. Прогнозуючи, як його оцінять через десятиліття, він поєднав різні образи — автократа, котрий підкорився демократії та визнав помилку. Оточення президента поспішило під кінець незаконно приватизувати деякі держактиви і здати держвласність у довгострокову аренду⁵. Йшлося про крупний завод добрив "Азот" у Северодонецьку, де проходив "з'їзд сепаратистів".

У неділю, 23 січня, на урочистому засіданні Верховної Ради Віктор Ющенко прийняв присягу Президента України. У Київ прибули 64 офіційні іноземні делегації: 8 президентів, 3 прем'єри, 5 голів парламенту, 2 віце-прем'єри, один віце-спікер, міністри, а також спеціальні гості — экс-президенти Вацлав Гавел і Лех Валенса. Приїхало півтори тисячі іноземних журналістів, які детально переказали перебіг інавгурації⁶. Революція скінчилася і гарячі новини теж.

⁶ Solana J. Yushchenko offers a new opportunity for the EU // International Herald Tribune. – 2005. – 22 January; Солана Х. Україна та ЄС: шлях, сповнений надій // Дзеркало тижня. – 2005. – 22 січня.

¹ Quiring M. Ukraine: Kommentar // Welt. – 2005. – 21 Januar.

² Finn P. Ukraine election winner seeks to mend ties with Russia // Washington Post. – 2005. – 21 January; Myers S. Yushchenko set for oath this sunday // New York Times. – 2005. – 21 January.

³ Finn P. In Ukraine, a survivor ends up on top // Washington Post. – 2005. – 23 January.

⁴ Chivers C. Ukraine's leader looks back in melancholy // [New York Times](#). – 2005. – 21 January.

⁵ Wagstyl S., Warner T. Ukraine's old guard "stealing" state assets // Financial Times. – 2005. – 19 January; Ukraine president to look at privatization // Forbes. – 2005. – 29 January.

⁶ Ucraina elige campo // Pais. – 2005. – 24 enero; Myers S. Ukraine president sworn in, promising to promote unity // New York Times. – 2005. – 24 January; Traynor I. Yushchenko hails victory over tyranny // Guardian. – 2005. – 24 January.

Під час урочистої церемонії у Верховній Раді Ющенко склав присягу, поклавши руку на Конституцію і Пересопницьке Євангеліє. Голова ЦВК Ярослав Давидович вручив йому посвідчення Президента, голова Конституційного Суду Микола Селівон — офіційні символи влади. У присутності першого і другого Президентів Кравчука і Кучми в короткій інавгураційній промові Ющенко підкреслив легітимність передачі влади і закликав усіх до примирення. Як верховний головнокомандувач, він далі перед Маріїнським плацом прийняв парад почесної варти і провів зустріч з керівництвом генерального штабу і головнокомандувачами родів військ.

Небавом В. Ющенко у рамках громадянської інавгурації виступив на Майдані, де перед півмільйоном учасників проголосив перемогу свободи над тиранією і курс на членство в Євросоюзі. Державний прийом з нагоди вступу на пост Президента пройшов у Маріїнському палаці. Урочистий концерт з нагоди інавгурації в палаці "Україна" ввечері закінчився теж символічно — "Одою радості" з 9 симфонії Бетховена, що є гімном ЄС.

23 січня проявилися різні пласти історичної традиції. Тільки-но відзначили День соборності (у честь злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р.), а у Верховну Раду з фондів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського доставили Пересопницьке Євангеліє. На цій реліквії присягали два попередні президенти. Перекладна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови і мистецтва створена між 1556 і 1561 р. ченцями Пречистенського монастиря в м. Пересопниця (Рівненська область). Написана на пергаменті форматом 380x240 мм, налічує 482 арк., важить близько 9 кг, а за красою і багатством оформлення не має рівних серед українських рукописів.

Під час інавгурації у парламенті знаходились булава і прапор гетьмана війська Запорізького Богдана Хмельницького, привезені з Королівського військового музею Швеції у Стокгольмі¹. Вранці 24 січня з участю Ющенка і голів християнських церков відбувся молебен за Україну в Софіївському соборі. Як давноруська пам'ятка XI ст. храм не належить жодній конфесії.

Отак Україна провела четверту інавгурацію. 1991-го Л. Кравчук, 1994-го Л. Кучма присягали у Верховній Раді. У 1999-му (другий термін Кучми) церемонія проводилася в палаці "Україна". Тоді вперше вручено знак Президента (нагрудний ланцюг), еталон президентської печатки і булава, як знак вищої посадової особи і верховного головнокомандувача, а у Св. Софії Президента благословили представники основних конфесій.

У перші години президентства Ющенко опинився у водоверті зарубіжних візитів². 24 січня перед відльотом до Москви він підписав перші

¹ Haro-Tecglen E. El cetro de Ucrania // Pais. — 2005. — 25 enero.

² A fresh start in Ukraine // Times. — 2005. — 24 January; Ukrainische Doppelfunktion // Bremer Nachrichten. — 2005. — 24 Januar; Warner T., Buckley N., Dombey D. Yushchenko reassures Putin after naming PM // Financial Times. — 2005. — 24 January; Chivers C. Ukraine's president mends ties with Putin // New York Times. — 2005.

укази: призначив виконуючим обов'язки прем'єр-міністра Юлію Тимошенко, скасував адміністрацію президента і утворив секретаріат президента України. Державним секретарем став Олександр Зінченко, а секретарем Ради національної безпеки і оборони — Петро Порошенко.

Напередодні інавгурації міжнародну громадськість цікавило, кого Ющенко запропонує прем'єром¹. Призначення Тимошенко здивувало тих, які сподівалися поміркованої кандидатури. Це завважили 25 січня Tagesspiegel, Figaro та ін. Неоліберал Тимошенко не вважалася ідеальною кандидатурою для подолання розколу в країні й нормалізації відносин з Москвою². Однак у такий спосіб Ющенко зняв підозру, що збирається обговорювати кадрові питання з Путіним, який не приїхав на інавгурацію³. Російський президент не зміг приховати свою ошелешеність. "Ющенко не злопам'ятний, але він буває злий і пам'ять у нього гарна", — засвідчили майстри аналітичного пера⁴.

Перед переговорами Путін заявив: "Ми останнім часом робили тільки те, що від нас просило діюче українське керівництво. Ми тільки сподіваємося, що й у нас із вами складуться такі ж довірчі відносини". Перша зустріч Путіна і Ющенка пройшла без особливої теплоти, але і без конфліктів. Переважно економічні дискусії тривали дві з половиною години. Ющенко не нагадував про публічну підтримку Кремлем Януковича, а Путін не чіпав теми про прем'єра, хоч Тимошенко була йому не до душі⁵. Більше того, у Росії зберігав силу ордер на її арешт, виписаний у вересні 2004 р.

– 25 January.

¹ Wagstyl S., Warner T. Yushchenko clears final legal hurdle to power // *Financial Times*. – 2005. – 20 January; Bremmer I. Much still to be resolved in Ukraine // *Ibid.* – 21 January; Singer K. Kiewer Gerüchtespiel: Wer wird Premier? // *Die Presse*. – 2005. – 21 Januar.

² Franchetti M. Kiev's "princess" looks for revenge // *Sunday Times*. – 2005. – 30 January; Paulikas S. Ukraine: strange pair // *Newsweek*. – 2005. – 7 February; Zarakhovich Y. Ukraine's iron lady // *Time*. – 2005. – 7 February.

³ Hassel F. Juschtschenko und Putin suchen Neubeginn // *Frankfurter Rundschau*. – 2005. – 25 Januar; Osborn A. Yushchenko appoints "anti-Russian" PM // *Independent*. – 2005. – 25 January; Singer K. Russland – Ukraine: "So viele Probleme" // *Presse*. – 2005. – 25 Januar; Steiner E. "Revolutionsfuehrerin" als Regierungschefin // *Standard*. – 2005. – 25 Januar.

⁴ Мостова Ю. Багато званих, та мало обраних // *Дзеркало тижня*. – 2005. – 29 січня.

⁵ Gnauck G. Die Ukraine ist ein Labor, in dem neue Standards erprobt werden // *Welt*. – 2005. – 26 Januar; Herold F. Der Westen will Russland ausgrenzen // *Berliner Zeitung*. – 2005. – 27 Januar; Warner T., Buckley N., Cienski J. Russia pursues case against acting Ukraine PM // *Financial Times*. – 2005. – 27 January; Yushchenko goes to Moscow // *Washington Times*. – 2005. – 28 January; Franchetti M. Kiev's "princess" looks for revenge // *Sunday Times*. – 2005. – 30 January.

Далі на Ющенко чекало турне на Захід — Страсбург, Освенцим, Брюссель, Давос, де він поглибив інавгураційні накреслення¹. В Освенцим привели сліди батька Андрія (помер 1992 р.), котрий утримувався тут, а також у Дахау і Бухенвальді (1941–1945). Після війни він учив у школі англійську². У палаці Європи в Страсбурзі Ющенко і Саакашвілі відкрили фотовиставку, присвячену українській та грузинській революціям. Якраз сенатори Хіларі Клінтон і Джон Маккейн висунули їх кандидатури на Нобелівську премію миру 2005 р. А конгрес США ухвалив резолюцію, де зобов'язався всіляко підтримати Україну.

Ейфорію змінили будні, пофарбовані не в помаранчеві, а сірі тони³. У перший день свого другого робочого тижня президент зазнав неоправної втрати. 31 січні на 87-му році померла мама — Варвара Тимофіївна. На додачу до розведення бджіл і колекціонування українського антикваріату Ющенко захопився новим хобі — вивченням англійської мови. У редакційній статті *Financial Times* замість англійської йому порадила читати Мольєра⁴. Тоді Франція (головна перешкода стосовно ЄС) подобріє. Та "нашоукраїнці" нагадали про перехресні стежки української та французької історії, починаючи з королеви Анни, доньки Ярослава Мудрого⁵. Минуле служило чарівною метафорою, проте мало важило у насиченому графіку поточних справ звичних перших "сто днів" президентства.

Постреволюційна Україна вимагала щоденного втілення своїх підвищених соціальних очікувань. Отже, в уряді з'явилася посада віце-прем'єра, відповідального за європейську інтеграцію. Ющенко заявив *Times* про намір провести трирічну програму реформ, яку погодили з Брюсселем і націлили на встановлення демократії західного зразка⁶. Лише після цього почнуться офіційні переговори про вступ в ЄС.

* * *

Підсумовуючи, зазначимо наступне. По-перше, у часовому вимірі ця мирна революція пройшла у три етапи: перший тривав 17 днів, коли

¹ Calinon T. Iouchtchenko triomphe au Conseil de l'Europe // *Liberation*. – 2005. – 26 janvier; Parker G. Ukraine leader sets EU target // *Financial Times*. – 2005. – 26 January; The inauguration of Victor Yushchenko // *Economist*. – 2005. – 27 January; Landler M. Yushchenko lays out sales pitch to investors // *International Herald Tribune*. – 2005. – 29 January.

² Urban T. Die Spuren des Häftlings 11367 // *Süddeutsche Zeitung*. – 2004. – 28 Januar; Châtelot C. Andriï Iouchtchenko, soldat soviétique et rare rescapé // *Monde*. – 2005. – 29 janvier.

³ After the victory parties in Ukraine // *New York Times*. – 2005. – 28 January; Winter M. In unangenehmer Lage // *Frankfurter Rundschau*. – 2005. – 28 Januar.

⁴ English Viktor-y // *Financial Times*. – 2005. – 28 January.

⁵ Tremblais J.-L. L'appel a la France // *Figaro*. – 2005. – 29 janvier.

⁶ Viktor Yushchenko: "How I am going to wake this great sleeping elephant and ride into EU" // *Times*. – 2005. – 31 January.

фальсифікація результатів другого туру стала легітимно доведеним фактом у суді та парламенті (22 листопада – 8 грудня). Другий етап завершився переголосуванням 26 грудня, а третій — інавгурацією 23 січня.

По-друге, в її авангарді стояла широка політична коаліція, котру представляли харизматичні фігури опозиції (Ющенко, Тимошенко, Мороз) і технократи, котрі жадали позбавити країну авторитаризму (Литвин, Кінах). Вони мобілізували середній клас і перетягли на свій бік "прихований фактор": журналісти, дипломати і правоохоронці стали пліч-о-пліч із народом.

По-третє, європейський чинник був духовним стрижнем помаранчевої революції. Євросоюз виступив головним посередником у розв'язанні гострої політичної кризи, що вибухнула в Україні після фальсифікованого туру президентських виборів. Блискуча співпраця між ЄС і США стала важливим складником революційного успіху. По суті, пройшла докорінна кадрова ротація правлячої еліти: проросійських прихильників твердої лінії замінили ліберальні прозахідники.

По-четверте, досі світ не знав такої унікальної електоральної ситуації, подібної до української. На демократичному шляху до президентства Віктору Ющенкові, крім фізичних страждань через отруєння, довелося пережити три виборчі голосування і три раунди "круглого столу", один Конституційний і два Верховних Суди, дві інавгурації (символічну і офіційну) з інтервалом у два місяці.

По-п'яте, помаранчева революція відкрила завісу над сутнісною природою політичного лідерства. Третій президент України був наймолодшим за попередників, найвищим на зріст і мав найбільше дітей — п'ятеро. Він виграв, насамперед, на рівні базових психологічних структур нації, котра завершувала розпочатий у 1991 р. цикл історичного розвитку. Ющенку вдалося вловити західний цивілізаційний вітер і уособити найголовніші народні прагнення.

Висновки розділу

Українська мирна революція листопада 2004 – січня 2005 р. була зумовлена, насамперед, загостренням політичної боротьби навколо електоральної демократії. Діюча влада спробувала конституційними змінами перефокусувати протестні настрої у суспільстві та продовжити існування видозміненої авторитарної моделі. Разом із тим наростав народний опір, який набув організованих форм і висунув нову ідеологічну платформу.

I. В її основу лягло заперечення морально деградованого і економічно збиткового авторитаризму, коли неадекватне представництво суспільних інтересів призводило до штучних проектів національного розвитку "під президента" руками "союзу комуністів і олігархів".

II. Зміна президента ставала рядовою демократичною процедурою без рудиментарних "пошуків наступника". Авторитаризм ("система

Кучми") вичерпав себе і виснажив свої ресурси, про що просигналізували вибори міського голови Мукачева у квітні 2004 р.

III. Суперечка навколо конституційної реформи і президентська виборча кампанія порушили головне традиційне питання про геополітичний курс по осі Захід–Схід. Українці чітко усвідомили, що тільки перемога демократичної опозиції поверне Україну на законне місце у "демократично розширеній Європі" та приведе до високих соціальних стандартів. Захід змушений перейти до безкомпромісної конкретики і Євросоюз виступив головним посередником у розв'язанні політичної кризи.

IV. Опозиція підняла на поверхню пласт народної сміхової культури і виграла у правлячого режиму на рівні базових психологічних структур (замах на В. Ющенко і "ясна атака" на В. Януковича). Причому світоглядні відмінності двох таборів увіразнило їхнє листування через західну пресу. І це надало електоральній ситуації в Україні унікальності: кожен кандидат у президенти змагався не тільки за "серце" Росії, але прагнув прихильності у "головах" Заходу.

V. Власне у помаранчевій революції видно три етапи: "17 днів, які перевернули світ" (завдяки легітимним віткам влади — суду і парламенту, 22 листопада – 8 грудня); переголосування 26 грудня, інавгурація 23 січня. Очолила її політична коаліція: як харизматичні фігури опозиції, так і технократи, котрі відобразили найширші народні прагнення. Суспільний тиск призвів до кадрової ротації правлячої еліти: "улюбленців Кремля" замінили прозахідники.

VI. Крім блискучої співпраці між ЄС і США, важливим складником революційного успіху стала відсутність конфронтаційних ліній усередині української нації. Тому революція і стала "мирною", незважаючи на "гарячі" три раунди виборів і три засідання "круглого столу", один Конституційний і два Верховних Суди України, дві інавгурації.

VII. Помаранчева революція завершила розпочатий у 1991 р. цикл історичного розвитку незалежної України. Нарешті вона навела кардинальний лад у мотиваційній аргументації свого подальшого розвитку — політико-правовій, соціально-економічній та геополітичній.

РОЗДІЛ 6

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ

Якщо придивитися пильніше, то в країнах Заходу наскрізними інтелектуальними мотивами про незалежну Україну легко визначити домінуючі рефлексії про образ жертви, розмиту ідентифікацію, відчуженість між населенням і владою, соціальне дивацтво, щире прагнення високих європейських стандартів і західноцивілізаційної перспективи. Національна, мовна, регіональна і релігійна мозаїки неминуче підняли проблему ідентичності сучасних українців. Розмова виходила далеко за понятійні обрамлення нації та національної ідеї, етносу і етнічності.

Утім, 1990-ті примітні спалахом глобальної кризи ідентичності. Вона охопила не лише народи, які будували нові національні держави. Змінилося життя не тільки 290 млн. екс-громадян СРСР, але й світу. Серед країн, де активно обговорювали національне питання, були Алжир, Канада, Китай, Німеччина, Великобританія, Індія, Іран, Японія, Мексика, Марокко, Росія, Південно-Африканська Республіка, Сирія, Сполучені Штати Америки, Туніс, Туреччина і Україна¹. На європейську орбіту Україна вийшла обтяженою історичним спадком російської, польської та австро-угорської залежності². Величиною з Францією, вона почасти виправдала етимологію своєї назви — *les confins* (межі).

І, власне, через методологічну призму "порубіжної цивілізації" Захід спробував роздивитися в Україні мовнополітичний та національний аспекти, що для нього є важливими індикаторами розвитку демократії та громадянського суспільства. Незважаючи на постійний українознавчий моніторинг зарубіжних медіа науково-сервісними підрозділами владних вертикалей, вони не знайшли окремішнього місця у вітчизняній історіографії. Зі свого боку ставимо акцент на західних трактовках українських проявів етнічної маргіналізації та "мовних воєн". Не залишаємо осторонь і решту сучасних загадок української душі, що мали поважний відгомін у суспільних і наукових колах європоцентричного світу наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

6.1. Ознаки української постсоціалістичної ментальності

Всесвітня конференція з культурної політики, проведена ЮНЕСКО 1982 р., запропонувала розглядати культуру як комплекс характерних матеріальних і духовних здобутків, інтелектуальних і емоційних рис суспільства. Духовна культура включає не тільки літературу, філософію

¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – С. 186.

² Snyder T. Divided Ukraine drifts neither East nor West // Christian Science Monitor. – 1998. – 31 March; Besson S. Europe: vers le grand partage // *Temps*. – 2001. – 25 mai.

та інші види мистецтва, а й спосіб життя, систему цінностей, традиції та вірування.

6.1.1. Роль ментального фактору в перехідний період

Як наслідок дії певних ментальних структур (свідомості, поведінки, міфології, стереотипів, архетипів), політична культура нації виявляється у певному стилі поведінки соціального суб'єкта в історично-визначеній системі відносин (інтересах, нормах, цінностях, установках) і діяльності (участь у виборах, підтримка суспільних рухів, функціонування влади).

Національний менталітет як психічне утворення містить у собі весь комплекс власне психологічних, епістемологічних, естетичних та інших модифікацій свідомого і несвідомого. Ментальні риси сучасних українців уже стали предметом наукового зацікавлення¹. Вони виявляються у партикулярній культурі (приватне життя, соціальні норми і оцінки, традиції, обряди тощо), "духовній самості" (культура, релігія, міфологія, розмітка соціального простору, "правила гри" та ін.), "соціальному відгуці" (політика, влада, держава) і на метасоціальному рівні (національна ідея).

Серед ресурсів державотворення і націостановлення ментальний фактор стає визначальним саме у перехідний період суспільного розвитку². Більшість сучасних націй є політичними. Це не просто населення країни і співгромадянство, а спільнота, об'єднана мовою, символами, лояльністю до держави та її законів, волею, інтересами, сподіваннями на майбутнє тощо. Існують два типи політичних націй, в основі яких один або кілька етносів.

Учені виділяють також два головні типи національної ідентичності: громадянсько-територіальну й етнокультурну. Перша об'єднує людей за проживанням на спільній території, громадянством, політичними правами та інституціями. Для другої цим є етнічність, мова, релігія, традиції. Усі держави прагнуть створити нації, засновані на рисах обох видів, проте конкретне їх співвідношення помітно відрізняється.

У перехідний період, коли руйнується рівновага інтересів різних груп населення, чітка національна ідентифікація стає запобіжним чинником соціальної деструкції. Нація, яка довго перебувала під іноземним гнітом і культура якої піддавалась тотальному нищенню, набуває нових ментальних рис: розвиваються мімікрія, крайній консерватизм, комплекс меншовартості, конформізм. Її роздвоєння приводить до забування традицій і насичення чужим.

¹ Катаєв С. Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства: Автореф. дис... д-ра соціол. наук. – Київ, 1998. – 32 с.; Яцук Н. Українська ментальність як феномен етногенетичного та соціокультурного буття народу: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Запоріжжя, 2003. – 16 с.

² Конопельський В. Конститування української політичної нації у перехідному суспільстві: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Одеса, 2002. – С. 9-10; Хоршилов О. Формування української політичної нації: передумови та перспективи: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Одеса, 2003. – С. 10-12.

Показовим є специфічне ставлення українців до влади, що асоціювалася зі страхом і насильством над особистістю. Ґрунтовними дослідниками послідовно зазначається, що українська ментальність орієнтована переважно на індивідуалізм, а не на колективізм¹. В історії української нації чітко простежується місце самодостатньої особистості.

У методологічному контексті член-кореспондент НАНУ Олександр Реєнт визначив специфічні українські риси історичного розвитку: аграрна домінанта у виробничій інфраструктурі (селянський світогляд), брак еліти, провінціалізм (у консолідації та державотворенні), перенесення центру ваги націотворчої діяльності за кордон (еміграція та зовнішні чинники)². Вони зримо присутні у поточному постколоніальному дисонансі між історичним процесом і усвідомленням національної ідентичності, де прослідковуються бінарні полярності та психологічні опозиції.

Ментально Україна належить до суспільств некласичного типу. Це впливає з історичної маргінальності українського соціуму. Вона виявилася в наявності різних інтересів, устремлінь та ідеологій у структурах влади. В їх основу ліг феномен "двох орієнтацій" (західної та північно-східної). Національна ідея не виступила конститутивним чинником. Але теоретичне осмислення її ролі у державотворчому процесі набуло неабиякого значення в 1990-х, на завершальному етапі політичного формування нації з "гарячого" поліетнічного матеріалу.

6.1.2. Рецидиви комунізму і нові ідентифікаційні амплітуди

Національні міфологічні лінії в суспільній свідомості нинішньої України виплекані імперським і націоналістичним протистояннями, що відображені у шкільних підручниках історії. Вони панували на посткомуністичній сцені як чуттєвий відгомін на розрив, фрагментацію і розгубленість³. В умовах конструювання нової колективної уяви про Захід і Схід їх живить глибоко заховане почуття національного приниження. Радянська спадщина безгосподарності та економічної неефективності, брак зовнішньополітичного досвіду гальмували прогрес. Та попри понурі пророцтва, внутрішнього розламу в Україні не відбулося, а її міжнародне становище поліпшилося.

У ХХ ст. українська ментальність стала об'єктом втілення соціальної утопії — комуністичної. Стереотипи у ставленні до праці (культ абстрактності), споживання (аскетизм), розподілу (егалітаризм), суспільних відносин (колективізм) стали надбанням українців. Розбіжність між політичною ідеологією і соціальними реаліями спотворила зміст цих ментальних засад, призвела їх до певної метаморфози.

¹ Бондаренко О. Пріоритети української ментальності: індивідуалізм чи колективізм? // Нова парадигма. – 2002. – Вип. 22. – С. 70-85.

² Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні. – С. 3-22.

³ Дег.: Ukraine, renaissance d'un mythe national / Sous la dir. de G. Nivat, V. Horsky et M. Popovitch. – Genève: Institut européen de l'Université, 2000. – VIII + 274 S.

Це позначилося на таких рисах, як суспільна пасивність, орієнтація на утриманство, патерналізм, невмотивована амбітність і нехтування правовими нормами. Негації унеможлилювали соціально-економічне і духовне оздоровлення суспільства¹. На пересічного українця згубно впливали непослідовність реформ, наростання соціальної диференціації, гальмування національної самосвідомості у східному й південному регіонах.

Яскраву низку занотував голландський посол Роберт Серрі: "Багато чого в цій країні може бути не так як треба, але тут все ще є простір, який ми в Нідерландах вже давно втратили". Як-от: зазвичай молодята віддають честь і шану полеглим у Другій світовій. Слов'янська гостинність не має меж, тому видається настирливою: за першим "на посошок" проголошується ще зо три заключних тости, поки не дозволять піти. Хоч українці переважають у містах, проте навряд чи відзначаються національною самосвідомістю, бо русифікація не перервалася². Комуністам вдалося повністю колективізувати село: люди розучилися мислити самостійно і брати ініціативу.

Серед об'єктивних причин негативних тенденцій чи не одностайно названо стереотипи комуністичної пропаганди. Вони глибоко проникли в національний менталітет і не давали розвинутися національним началам, а також провокували повсякденний правовий нігілізм³. Як відомо, політична свідомість і етнічна самосвідомість мають виняткове навантаження при утвердженні нації. Важливе місце посіли міжнаціональні стосунки, де значні відголоски за меншинами: російська, єврейська та ін.⁴

Україна у ХХІ ст. змушена тягти, виявив дослідник Володимир Войтенко⁵, за собою вантажі такого гатунку: по-перше, деморалізований народ, схильний і до анархії, і до безмежного конформізму; по-друге, інтелігенцію, яка значною мірою втратила роль духовного стрижня нації, перетворившись на посередника між народом і номенклатурою; по-третє, саму номенклатуру, більша частина якої у радянські роки "не мала розуму й совісті, а нині позбулася ще й страху". Четвертим, найнебезпечнішим тягарем були найвищі державні посадовці, які народу не бачать, інтелігенцію зневажають, а номенклатури бояться.

Рецидиви комунізму чітко прослідковуються в політичних і соціальних стереотипах населення незалежної України. У середині 1990-х оче-

¹ Попов В. Українській господарській менталітет: сутність і трансформації: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Київ, 2000. – 20 с.

² Серрі Р. Яка ти, незалежна Україно? – С. 50-52.

³ Волошенко О. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Харків, 2000. – 18 с.

⁴ Ostrowskaja R. Juden in der Ukraine: 1989–1994. – Ostfildern-Ruit: Cantz, 1996. – 174 S.; Scheu H. Die Rechte der russischen Minderheit in der Ukraine. – Wien: Braumüller, 1997. – XI + 171 S.

⁵ Див.: Войтенко В. Україна: десять років самотності. – Львів: Універсум, 2001. – 152 с.

видними стали два моменти. Якщо комуністичну систему визначати як диктатуру, цензуру і зачинені кордони, то з нею в Європі покінчено, заявили у [Christian Science Monitor](#) 18 грудня 1996 р. професори Колумбійського університету в Нью-Йорку Джон Мікджіл і Університету Дж. Гопкінса у Вашингтоні Чарльз Фейрбенкс. З іншого боку, комунізм іще живе, оскільки спостерігається недемократична форма економічної олігархії. Також у спадок залишено політичну культуру, зорієнтовану на підтримку сильної центральної влади, що перерозподіляє національне багатство.

Завдячуючи класичним українським особливостям — індивідуалізм разом із традиціями добровільної співпраці в громаді, працьовитість, розвинуті приватновласницькі інстинкти, толерантність до інших культур — аскетичний "дух капіталізму" легко адаптувався через корпоративне підприємництво. Вибір Україною цивілізаційної моделі господарювання залежав від її природних настанов, які тяжіють до європейської парадигми.

На фундаменті прозахідно-індивідуалістичної орієнтації дедалі більше молодих українців схилялися до сталого курсу на Захід¹. Замість уявлень про "інтернаціоналізм" тоталітарної доби та "інтеграцію" часів перебудови формувалися західні настанови на "універсалізацію" і "глобалізацію". Оскільки національна ідентичність не вроджена риса, а результат суспільного виховання, то молодь сприйняла реалії: без знання української мови кар'єру зробити дуже важко, а без російської можливо. Отож у 2000-му вже 60,6 % українську назвали рідною.

Подібний ракурс. Часто "пам'ять приватного капіталізму" називали серед першопричин форсованого переходу до ринку Центральної Європи і Прибалтики. Цей аргумент експерт МВФ Олег Гаврилишин назвав фальшивим, інакше підприємці цих країн мали б за 60 років. Домінувало покоління, виховане при тоталітаризмі. Коли третьокласників Києва запитали, хто такий Карл Маркс, то 80 % назвали його місцевим виробником шоколаду. Ім'я фундатора комунізму, яке раніше знали з дитячого садка, нині дитвора читає лише на обгортках цукерок неперейменованої фабрики. Обидва аспекти відзначив тижневик *Eastern Economist* 2 і 16 жовтня 2000 р.

Поняття ідентифікація позначає емоційне самоототожнення з іншою людиною, групою або зразком. Етнічна ідентифікація складається з емоційних і раціональних, когнітивних і вольових, свідомих і підсвідомих компонентів. Її загальний рівень психолог Ольга Васильченко на прикладі університетської молоді визначила дуже високим². Київські студенти сприйняли типовий образ сучасного українця як людини, у якої переважає пасивно-захисна позиція. Вона наполеглива, вперта, схильна

¹ Вільчинська І. Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Київ, 2002. – С. 11-12.

² Васильченко О. Етносоціальні уявлення в структурі "Я"-концепції університетської молоді: Автореф. дис... канд. психол. наук. – Київ, 2003. – 19 с.

до систематизації накопиченого досвіду, чутлива до соціальних критеріїв зовнішньої оцінки своєї особистості.

Більшість надали перевагу історичним особистостям або книжковим героям (див. табл. 6.1). Сучасна українська еліта майже ніколи не обирається молоддю за взірець. У студентів виробилося чотири основних вектори ставлення до відомих особистостей: професіоналізм — непрофесіоналізм (некомпетентність), щирість — лицемірство (брехливість), людяність — мізантропізм, патріотизм — антиукраїнізм.

Таблиця 6.1. Ідеали студентської молоді Києва

Ідеали	Відсоток вибору (а-іноземні, б-російські, в-українські)
1. Історичні особистості	19
2. Українські історичні особистості	12
3. Радянські історичні особистості	36
4. Філософи і вчені	12
5. Художники і музиканти	а-9 б-6
6. Боги, святі та релігійні діячі	12
7. Письменники	а-18 б-21 в-12
8. Сучасні суспільні та політичні діячі	а-9 б-12 в-18
9. Артисти естради	а-75 б-6 в-15
10. Літературні та кіногерої	а-56 б-11 в-10
11. Літературні та кіногерої радянські	29
12. Спортсмени	а-6 б-0 в-18

6.1.3. Європейські алгоритми

Філософ Петро Кравченко наголосив на розвитку України у відповідності до принципу "золотої середини" між техногенно-модерністською (західною) і традиційно-консервативною (східною) цивілізаціями¹. Їх постійна взаємодія спричиняє появу "гібридних" суспільств з техногенною культурою на традиційному ґрунті. Вітчизняна культурно-історична традиція становить глибинне підґрунтя українського державотворення. Чим більше зміцнюється держава, тим інтенсивніше зростає роль традиції. Спроби нововведень із поглядом "на Росію" дедалі менш впливові, орієнтації "на Захід" більш критичні та вибіркові. Домінує оперття на власні сили.

Українська культура під впливом різних гілок світової цивілізації, що знаходить відображення у синтезі базових засад: західноєвропейського лібералізму, російського колективізму і американського індивідуа-

¹ Кравченко П. Інтеграція вітчизняного культурно-історичного досвіду в сучасну українську державотворчу концепцію. – С. 8, 28.

лізму. Розширення контактів (зростання еміграції, чисельна діаспора в США і Канаді, збереження субкультури в іншокультурному оточенні) привело до соціально-філософського осмислення чинників, що керують поведінкою індивідів в українському і американському суспільствах¹. Україна стала об'єктом широкої американізації способу життя, поступового зміщення свідомості з духовної площини в матеріальну.

Українська була третьою за поширеністю неофіційною мовою ЄС, де нею розмовляли майже 2 млн. мешканців (Українська правда, 10 травня 2004 р.). У Євросоюзі жила численна українська діаспора — у країнах Балтії, Польщі, Угорщині, Словаччині, Чехії. Серед мов, які не мали офіційного статусу в ЄС, турецькою спілкувалися 3 млн. На другому місці російська мова (2 млн.), четвертому — сербсько-хорватська (1 млн.). Серед офіційних найбільше вживали німецьку (88 млн.), та головною залишалася англійська.

Зусиллями американських і західноєвропейських періодичних видань у світі сформувалися пізнавальні алгоритми про Україну як європейську країну, про котру "я щось давно чув" (за висловом англійця Метью Перріса з Times)². Даний публіцистичний фіксаж, талановито здійснений стороннім оком, емоційно увиразнив основні політичні та соціальні стереотипи української дійсності початку XXI ст., котрі не зруйнувати підозрами у надмірі котроверсивності. Хоч Україні явно "не вистачає пристрасі і брутальності, полум'я й льоду Росії", проте українці належать до Європи, а не до Третього світу. Бо, принаймні "у Києві, чудове метро, потяги приходять вчасно, усюди є електрика і телефонний зв'язок".

Аналогічно соціологами неодноразово робилися спроби реконструювати образ Європи у масовій свідомості росіян. Європейський вектор підтримало понад 40 % респондентів, а євразійство — 35,5 %³. Серед значимих смислових асоціацій "Західній Європі" більше підходили права людини, добробут, комфорт, цивілізація, дисципліна. На відміну від "демократичної хвилі" початку 1990-х, через десятиліття захоплення західною моделлю розвіялося. Шлях в Європу втратив характер духовного завдання і переріс у прагматичну фазу економічного і політичного партнерства.

Утвердилися культурно-психологічні доміанти, засновані на самоцінності власного досвіду. Конструювання "європейської ідентичності" стало малопривабливим, але безсумнівним. За традиціями, культурою та історією Росія ближча до Європи (45 % опитаних), ніж до Азії (16 %)⁴.

¹ Бушкова В. Основні тенденції взаємодії української та американської культур (соціально-філософський вимір): Автореф. дис... канд. філос. наук. — Київ, 2001. — 19 с.

² Parris M. And there's another country I've heard of long ago // Times. — 2002. — 7 September.

³ Андреев А. Россия и Европа: культурно-психологическая дистанция глазами социолога // Общественные науки и современность. — 2003. — № 3. — С. 103, 106.

Вдалося до певної міри позбутися комплексу історичних невдач, віддаючи належне фундаментальним перевагам Західної Європи.

Цікавий штрих. Жертвою "червоних днів календаря" лягло щорічне свято — День Європи, встановлене указом президента Леоніда Кучми на 19 квітня 2003 р. і відразу перенесене на третю суботу травня. Унікальність у тому, зауважило радіо "Свобода" 1 травня 2003 р., що на Заході починаючи з 1985-го, День Європи святкують 9 травня. Україна не змогла подолати магніт радянського Дня перемоги в Другій світовій, який Європа святкує 8 травня. Саме того дня 1945-го капітулювала нацистська Німеччина. А 9 травня 1950 р. зроблено перший крок до об'єднання Європи: міністр закордонних справ Франції Робер Шуман закликав вивести виробництво вугілля і сталі (тодішні підвалини військової могутності) з-під національного контролю.

У тему жвавої парламентської дискусії вилилося те, коли святкувати День незалежності: 24 серпня чи 1 грудня. Поет Дмитро Павличко відшукав несподіваний аргумент, який депутатам видався переконливим: "Святкувати влітку набагато приємніше, ніж взимку. Сніг, чи мороз, чи навіть дощ можуть зіпсувати урочистості"¹. Суперечкам покладено край. Дату відліку історії незалежної держави визначено.

Помпезні святкування перших років незалежності не приносили великого задоволення пересічному громадянину, котрий боровся з матеріальною скрутою і визначався у багатьох напрямках². Крім того, Україна збагатилася перелік т. зв. професійних свят (більше сотні)³. Додалося клопотів спічрайтерам центральних і регіональних керівників, які протокольно змушені вітати відповідні категорії громадян (див. табл. 6.2).

Значимість дня Великої жовтневої соціалістичної революції (7 листопада) вдалося анулювати аж у середині 1990-х. Однак урочистостей від того не зменшилося, лише військові святкують два повних тижні у році.

Вельми примітний інший результат "боротьби за Європу". Руслана Лижичко з композицією "Дикі танці" перемогла на 49-му музичному конкурсі "Євробачення" у Стамбулі 15 травня 2004 р.⁴ Вона одержала

Таблиця 6.2.

Професійні військові свята України

¹ Баталов Э. Россия и Запад: эволюция российского общественного сознания // Современная Европа. – 2003. – № 1. – С. 39-51.

² Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С. 124.

³ Greenwald I. [Four years old, Ukraine improvises its identity](#) // Christian Science Monitor. – 1995. – 24 August.

⁴ Це ж зауважено: Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – С. 360-361.

⁵ Never mind Chernobyl, here's Ruslana // Sydney Morning Herald. – 2004. – 16 May; D'Inka W. [Ruslana und die vielen Räuber](#) // [Frankfurter Allgemeine Zeitung](#). – 2004. – 17 Mai; Wollaston S. [TVreview: Lost in translation](#) // Guardian. – 2004. – 17 May; Macleod M. Eurovision victors singing the blues over hosting contest // Scotland on Sunday. – 2004. – 23 May.

№ п/п	Дата	Назва
1	23 лютого	День захисника Вітчизни
2	8 липня	День військ протиповітряної оборони
3	1 серпня	День Військово-морських сил
4	2 серпня	День аеромобільних військ
5	8 серпня	День військ зв'язку
6	7 вересня	День військової розвідки
7	9 вересня	День танкістів
8	14 вересня	День мобілізаційного працівника
9	29 жовтня	День військового фінансиста
10	3 листопада	День ракетних військ і артилерії
11	3 листопада	День інженерних військ
12	6 грудня	День Збройних сил України
13	12 грудня	День сухопутних військ
14	23 грудня	День військовослужбовців оперативного управління (відділу, відділень) штабів усіх рівнів

280 балів у телеопитуванні 36 країн Європи. Україна перемогла вперше, хоча лише вдруге взяла там участь. На відміну від торішнього виступу Олександра Пономарьова лише англійською, Руслана частину "Диких танців" співала українською.

Приспів "шидірідідана" справив враження на європейських слухачів, яким набридло англомовне звукосполучення "шубідубідуба". Провівши аналогію з героїнею телесеріалу про Ксену, телекоментатор ВВС назвав Руслану "принцесою-воїном". Ніби в унісон Daily Mirror надрукувала фото Руслани в повний зріст в її шкіряному костюмі. За рік Україні випало провести ювілейне 50-е "Євробачення".

Фінал-2004 журналісти назвали тріумфом добросусідських відносин. Кіпр і Мальта дали 12 очків Греції, Греція Кіпру, Монако Франції, Македонія Албанії, Данія Швеції тощо. Австрія і Швейцарія високо оцінили Німеччину. Голландський дует "Ріоньон" (11 очків) зайняв 20-у сходинку. Єдина Бельгія присудила йому більше п'яти балів. Востаннє Нідерланди перемагали 1975 р. Відтоді рідко потрапляли у десятку кращих.

Красномовними виявилися головні тези коментарів читабельної преси Нідерландів, Великобританії та Німеччини.

Volkskrant:

Ця співачка — культова фігура в Україні, де у своїй студії знімає фільми і записує музику. "Я вірю у мою країну, у любов, у Бога і в Європу", — заявляє через перекладача трійці фотографів і сотням журналістів

Руслана, котра не говорить англійською. Перемогти їй допомогли очки, передусім набрані при голосуванні в країнах колишнього східного блоку¹.

Times:

Українці прокинулися в понеділок, протверезілі думкою про гроші, які доведеться витратити на проведення цього конкурсу наступного року. У країні, де третина населення живе за межею бідності, знайти більше 5 млн. дол. тільки на проведення пісенного шоу, може бути сильним ударом².

Independent:

По всій Європі в трунах перевернулися наші інтелектуали — Гете, Шиллер, Шекспір і Манн. Євробачення — це чудовий портрет самої Європи: порожній, розгублений, проте у той же час меланхолійний і прекрасний³.

Welt:

Під час конкурсу Євробачення виграло оптичне шоу, що вражало найбільше⁴.

Westdeutsche Allgemeine Zeitung:

Руслана, яка в Україні вже давно є зіркою, сподобалася й західній публіці. Світ змінився після перемоги німкені Ніколь та її пісні "Трішки миру" і виглядає нині дещо інакше. Мистецька посланниця може виступати й у короткому шкіряному вбранні і при цьому виглядати так само мирно⁵.

Stuttgarter Nachrichten:

Жителі колишньої Югославії, які нині живуть у п'яти різних країнах, у суботу щедро дарували одне одному бали — так, начебто вони не провели останні роки в намаганнях стерти одне одного з політичної карти. Свого часу Захід був змушений втрутитися в ситуацію і прийти на допомогу цим країнам. І яка подяка? Восьме місце для німецького співака Макса⁶.

Frankfurter Rundschau:

Хоча восьме місце для Німеччини можна вважати успіхом, слід визнати, що тенденція розвивається зовсім не в тому напрямку, який обрав Макс: попитом користуються різнобарвні шоу, еротичні вигини та етно-музика. Про смак не сперечаються. І тільки, коли буде продано останній музичний компакт-диск Руслани, багато хто помітить, що шкіряну пов'язку, власне, не можна почути⁷.

General Anzeiger:

¹ Steutel W. [Een showfestival met veel politieke shit](#) // Volkskrant. – 2004. – 17 mei.

² [Ukraine sings winner's blues](#) // Times. – 2004. – 17 May.

³ Gold T. [Europe in all its tacky caterwauling glory](#) // Independent. – 2004. – 17 May.

⁴ [Ukraine gewinnt den Eurovision Song Contest](#) // Welt. – 2004. – 17 Mai.

⁵ Kutzner B. Was die Völker verstehen // [Westdeutsche Allgemeine Zeitung](#). – 2004. – 17 Mai.

⁶ [Leichte Enttäuschung bei Max](#) // Stuttgarter Nachrichten. – 2004. – 17 Mai.

⁷ Kneier G. Gegen die wilden Bergtänzer hatte Max keine Chance // [Frankfurter Rundschau](#). – 2004. – 17 Mai.

Дістати перше місце їй допомогли не стільки осколки розбитої сцени, скільки розумна піарівська кампанія української команди. Зі своєю піснею Руслана впродовж місяців їздила по всій Європі — особливо по тих невеликих країнах, які, попри малу кількість населення, мають таку саму кількість голосів, як і великі країни¹.

Süddeutsche Zeitung:

Багато політиків захочуть погрітися в сяйві слави Руслани, оскільки цього року в Україні відбуваються президентські вибори. Вона, однак, має бути уважною, аби не потрапити в зону напруги між Львовом, центром демократичної опозиції, та Києвом, де правлять старі номенклатурні зв'язки з переважно російськомовної Східної України².

Berliner Zeitung:

На європейський ринок вона представила... образ дикої танцівниці з Карпат... Перед самим виступом вона ще роздавала журналістам свої барвисті буклети: "Європа лиш вважає себе старою. Насправді їй потрібні сила і магія, і первісна пристрасть гір". Таке ще може сподобатися європейським телеглядачам, коли про все інше вже переспівано³.

І останнє. У 1989–1992 рр. ідею громадянського суспільства в Україні використовували для боротьби проти комуністичної влади. У 1992–1996-му про неї майже забули, захопившись розбудовою і зміцненням інститутів і атрибутів незалежної держави. Лише після 1996 р. в інтелектуальному середовищі прийшло усвідомлення того, що громадянське суспільство — необхідна умова реалізації демократичного проекту⁴. Відомі дві його моделі — західна ("антропоцентрична" з автономними щодо держави структурами) і східна ("державоцентрична" зі слухняними, сателітними щодо держави організаціями).

Україна розташована на перетині двох цивілізацій, тому в менталітеті її населення тісно переплелися взаємовиключні устремління. Вони роблять непростим вибір моделі розвитку. Непослідовні та нерішучі реформи призвели до появи міцної держави і слабого громадянського суспільства, інститути якого не відповідали вимогам західної демократії.

* * *

Професіональне вивчення постсоціалістичної ментальності тільки-но починається. Проте очевидно, по-перше, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. у синтезі базових засад західноєвропейського лібералізму, російського колективізму і американського індивідуалізму класичні

¹ Kritische Stimmen nach Ruslanas wildem Tanz // *General Anzeiger*. – 2004. – 17 Mai.

² Fuchs O., Hoff H. Du hast das Lachen, das ich brauch // *Süddeutsche Zeitung*. – 2004. – 17 Mai.

³ Kraushaar E. Budenzauber aus den Bergen // *Berliner Zeitung*. – 2004. – 17 Mai.

⁴ ПолішкарOVA О. Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні. – С. 7.

українські риси зазнають позитивної метаморфози. По-друге, непослідовність України у проведенні суспільних реформ пояснюється рецидивами комунізму в політичних і соціальних стереотипах населення. По-третє, не в останню чергу ці реформаторські кроки з постійними озираннями "на Росію" чи "на Захід" обумовлені історичним феноменом "двох орієнтацій" — західної та північно-східної. По-четверте, важливою ознакою української ментальності є іманентне конструювання "власного шляху".

6.2. Спротив маргіналізації і пошуки національної ідентичності

Доктор історичних наук Лариса Нагорна (Інститут політичних і етно-національних досліджень НАНУ) резонно відзначила: можна бути етнічним українцем і не бути ним у духовному сенсі¹. Якщо етнічна ідентичність ґрунтується на певній системі об'єктивних ідентифікаторів — расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догми, традиційна обрядовість), то конститутивною основою національної ідентичності виступають свідомість, політична воля, громадянство.

6.2.1. Конституційний патріотизм

Ідентифікація з етносом є культурною, а з нацією — територіальною. Підґрунтя етносу — біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне, а нації — інституційне, політичне, територіальне. Вагомою протиположністю етнічно орієнтованому націоналізму є конституційний патріотизм як основа толерантних міжетнічних відносин.

Яскравий штрих. Пошуки національної ідентичності українців увінчалися успіхом у творенні власного телеобличчя, котре затіняла російська вуаль. Із 1995-го високоякісні порівняно з діючими УТ-1 і УТ-2 канали "Інтер", двома роками пізніше "1+1" запанували в уподобаннях вітчизняної глядацької аудиторії². Далі загальноукраїнський статус вибороли ще три канали ІСТV, СТБ і "Новий". Але аж 14 квітня 2004 р. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення прийняла постанову про використання державної мови в аудіовізуальних мас-медіа³. І невдовзі перенесла термін її виконання на початок 2005-го.

Досі 67,5 % населення, для яких рідною є українська мова, слухали і дивилися нею менше 32,5 % програм. Тоді ж Нацрада проліцензувала теле- і радіомовлення багатьма мовами національних меншин: болгарською,

¹ Нагорна Л. Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея" в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2, – С. 14-30.

² [His Ukrainian master's voice](#) // *Economist*. – 1997. – 15 Marth.

³ ["Ukrainisierung" des ukrainischen Rundfunks](#) // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2004. – 23 April.

грецькою, кримськотатарською, німецькою, польською, румунською, словацькою, угорською, чеською, вірменською. Про російську не йшлося, бо вона беззастережно домінувала будь-де на інформаційному ринку.

Починаючи з 1998-го, кілька років поспіль на "1+1" демонструвався хронікальний проект "Ти не один". Автори заримували найвідоміші обличчя України ХХ ст., відшукавши їм аналоги у світовій культурі. Вертикально поділений екран представляв двох героїв одночасно. Вони по чергово вели віртуальний діалог, який навряд чи трапився б у дійсності. Серед півтора десятка художньо досконалих сюжетів глибиною вирізнялася і пара "Амвросій Бучма — Лоуренс Олів'є. Скільки трагічного в житті — і як мало людей, здатних утілити трагедію на сцені". Тобто водночас самоідентифікація проходила у діахронічному вимірі (у власному минулому) та синхронічно (в оточуючому світі).

Нерідко ці пошуки позначалися ваговитою персоніфікованою печаттю. Інтенсивні генеологічні пошуки серед канадських українців, які здійснив славетний легкоатлет Сергій Бубка, простежила англійська газета Guardian 1 серпня 2001 р. Це один із перших спортсменів Східної Європи, який зумів заробити на спорті величезні гроші. Із Монте-Карло колишній мешканець Донецька пильнував свій бізнес: ресторани, фітнес-центри, автозаправки, пекарні. Однак наразі його пильно зацікавив двоюрідний дід Іван Огієнко, котрий емігрував у Канаду після 1917 р. Він осів у значному культурному центрі української діаспори — в Едмонтоні, а з часом став професором медицини в Альбертському університеті.

Після олімпійського Сіднея-2000 Бубка покинув спорт, але завоював репутацію менеджера світового рівня. У Міжнародному олімпійському комітеті очолив департамент легкої атлетики¹. У жовтні 2003 р. став "Чемпіоном спорту ЮНЕСКО" за гуманітарну діяльність на благо молоді, допомогу юним інвалідам-спортсменам. Цим званням до нього удостоїли тільки француза Давида Дулі, німця Міхаеля Шумахера і бразильця Пеле. Як підкреслив Independent, С. Бубка упевнено прямував до значно вищої посади — президента України. Як шестиразовому чемпіону світу, чемпіону Олімпійських ігор-1988, автору 35 світових рекордів, меценату і патріоту, йому ще за життя спорудили пам'ятник у рідному місті.

І несподіваний контекст конституційного патріотизму. Щоб протистояти виразнику української ідентичності Юшенку, у президентській кампанії 2004 р. Януковичу рекомендували образ "східноукраїнського націоналіста". Такий план ("Націоналізм східного обряду") розмістили на інтернет-сайті російських націоналістів APN.ru.

Янукович не мав тоді належної підтримки населення завдяки економічному підйому. Виправити становище могла дружня Москві версія націоналізму, в якій справжні українці не на Заході, а на Сході. На думку викладача Євроколеджу Тартуського університету в Естонії Пола Гобла,

¹ Hubbard A. Inside lines: Lamour's Gallic thrust a wound to Caborn // Independent. – 2003. – 24 August.

даний план неприйнятний для російського уряду¹. Проте озвучені ідеї важливі для визнання російської меншини частиною української нації.

6.2.2. Прояви і підстави сепаратизму

Проблеми територіальної цілісності та сепаратистські настрої у першій половині 1990-х чи найбільше тривожили політичну арену України. В її сусідів по Причорномор'ю (Росія, Молдова, Грузія) з'явилися неконтрольовані центром регіони. У 1991 р. росіяни і українці сходу Молдови, боячись приєднання до Румунії, проголосили не визнану світом Придністровську республіку. У боях з урядовими військами загинули сотні людей. Громадянська війна, що не обійшлася без радянської 14-ої армії, закінчилася перемир'ям у 1992 р.² Але питання залишилися не вирішеними. За планом Кремля, перспектива Молдови у федерації з автономними статусами Придністров'я і тюркомовної Гагаузії.

У 1992–1994 рр. мали місце сепаратистські пристрасті російської більшості Автономної Республіки Крим. Це дві третини з 2,7 млн. населення півострова³. Київ знайшов у кримських татарах (10 % жителів) корисного, але вимогливого союзника. Коли Росія зав'язла у війні з чеченськими повстанцями, посаду президента Криму скасували, а конституцію автономії відмінили ([Washington Post](#), 18 грудня 1995 р.).

Верхня палата російського парламенту, що складалася з глав 89 суб'єктів федерації, схвалила резолюції про "російський статус" Севастополя. Голосували з ініціативи мера Москви Юрія Лужкова ([Guardian](#), 17 грудня 1996 р.). Чеченська кампанія різко знизилася самовпевненість військових Росії та, по суті, врятувала Україну (National Interest 19 жовтня 2001 р.).

На Заході тоді визнавали психологічну і символічну роль Криму для української та російської національної свідомості⁴. Проте лише частина західних фахівців зуміла передбачити мирний шлях розв'язання проблеми кримського сепаратизму за допомогою приватизації та політичного тиску.

Саморозпуск Галицької асамблеї (1990–1992) зняв проблему політично-культурного протистояння Західної та Східної України, проте не пригасив "конфлікти інтерпретацій" в інтелектуальних колах: прибічників поступової європеїзації "національної ідеї" та сповідників спекулятивного етнонаціоналізму і євразійства⁵.

Типовий приклад. Володимир Гриньов був одним із заступників голови Верховної Ради (1990–1993), головою об'єднання "Нова Україна" (1993–

¹ Goble P. Eye on Eurasia: Betting on East Ukraine // United Press International. – 2004. – 28 September.

² Ukraine unterstützt russischen Transnistrien-Vorschlag // Tiroler Tageszeitung. – 2003. – 25 November.

³ Sloane W. [Crimea votes for greater freedom from Ukraine](#) // Christian Science Monitor. – 1994. – 23 May.

⁴ Петровський В. Українсько-російські стосунки... – С. 17-19.

⁵ Єшкілев В. Політично-культурна дихотомія України // Людина і політика. – 2001. – № 6. – С. 140-147.

1995) і співзасновником партії "Міжрегіональний блок реформ", утвореного для підтримки Леоніда Кучми на президентських виборах-1994. Певний час працював радником президента з регіональної політики. У ньому гармонійно проявилися риси російськомовного ліберала, однаково ворожого до комунізму і націоналізму ("примусової українізації"), прихильного до ліберально-демократичних принципів західного взірця і стратегічного (євразійського) союзу з Росією. Тому не оминув нагоди засудити Леоніда Кравчука за "штучну ізоляцію" України від Росії, а рівночасно обґрунтував необхідність сильного президентства американського типу, де глава держави є керівником виконавчої влади з широкими повноваженнями.

Історична практика української титульної нації сприяла утвердженню гуманістичного змісту державної етнополітики. Вона здійснювалась під значним впливом ситуації на пострадянському просторі, зокрема у Російській Федерації. Проте Гриньов незрозумів постколоніальних проблем, отож нищівно висловився про мовнокультурну політику з апокаліптичними видіннями: "протистояння", "розкол", "ізоляція Західної України", успадкована зорієнтованість індустріальних Дніпропетровська, Харкова, Одеси не на Київ, а Москву і Урал¹.

Зазначене почасти пояснюється тим, що російськомовна інтелігенція в Україні пережила справді глибоку кризу традиційної культурної ідентичності. Звідси і розмаїті суспільні неврози постколоніальної реальності, відбиті колоритом постаті Гриньова.

Пізніші опитування показали, що серед російськомовних українців постійно росла кількість тих, хто виступав за незалежність. Причину *Süddeutsche Zeitung* 6 грудня 2001 р. побачила в тому, що в Україні більше шансів знайти шлях на Захід, ніж у Росії. Хоч не вдалося об'єднатися так швидко, як передбачалося (*Record*, 10 грудня 2001 р.), проте легше бути східною країною західної цивілізації, ніж західним муром східної імперії (*National Interest*, 19 жовтня 2001 р.).

Населення України відзначається великим ступенем етнічної різноманітності, представлено понад 130 національностей. Крім титульного етносу — українців, мешкало 16 чисельних груп, чиї ядра знаходяться за межами держави, і значна кількість малих. Невід'ємною складовою громадського сектора стали національно-культурні товариства. Їх на загальнодержавному рівні близько тридцяти. До найактивніших належать об'єднання росіян, кримських татарів, євреїв і циганів.

Політизація російської етнічності на Кримському півострові відбулася швидкими темпами. Виникло 20 організацій. У найбільш русифікованих областях на півдні та сході, де більшість російської діаспори, діяло 22 національно-культурних товариства, у Західній Україні — 16, у Центральній та Північній — 11. Майже в усіх областях зареєстровані відді-

¹ Гриньов В. Нова Україна. — С. 70-71, 84-85.

лення загальнодержавних організацій: "Русь", "Русское собрание", Російський рух, "Русский блок"¹.

У програму російського націоналізму в Україні лягло: 1) конституційне закріплення статусу російської мови як державної чи офіційної; 2) посилення інтеграційних стосунків з Росією і СНД, аж до створення єдиної держави і відходу від співпраці із Заходом; 3) визнання росіян, поряд з українцями, державотворчою нацією, а не національною меншиною; 4) запровадження подвійного громадянства; 5) збереження спільного інформаційного простору; 6) розширення русистики в навчальних закладах від дитсадка до вузу; 7) підтримка Української православної церкви Московського патріархату.

Незважаючи на досягнення "толерантної українізації" 1990-х, мовна проблема тривалий час залишалася складною². Спостережено певну невідповідність чисельності нацменшин до їх частки у навчанні, теле- і радіомовленні. Проте проведена "тиха українізація" дала надію досліднику Леоніду Панасюку (на противагу Гриньову) на всебічне відродження державної мови при забезпеченні прав усіх етнічних меншин.

Помічено територіальну нерівномірність поселенської структури. За українським етносом перевага у західних і центральних областях, його частка зменшується у східному регіоні, а найменший відсоток у Криму. Частка росіян найбільша у Криму і східних областях, найменша на заході. Вони в основному мешкали у містах. Цікаво, від інших регіонів Кримський півострів відрізняла не лише висока частка росіян у його населенні, а те, що 90 % з них переселилися сюди після Другої світової війни.

Також характерне, з одного боку, дисперсне проживання росіян, євреїв і поляків на заході України, білорусів і циган на сході, а з другого — компактне болгар, татар, гагаузів на півдні. Відрізнялось і регіональне співвідношення сільського та міського населення етнічних спільнот: зафіксована перевага міських жителів серед поляків на заході, болгар на сході та півдні, білорусів у південному регіоні. Практично всі євреї жили у містах. Сільські мешканці переважали серед молдаван, циган і гагаузів на півдні, кримських татар, азербайджанців на півдні та центрі.

6.2.3. Русинський націоналізм

Розрізняючи два головні типи національної ідентичності — громадсько-територіальну (політичну) та етнокультурну, зауважимо декілька яскравих проявів невизначеності та розмитості даного процесу в українському випадку 1990-х.

¹ Нагірний В. Політизація російської етнічності в Україні (1991–2002 рр.): Автореф. дис... канд. політ. наук. – Київ, 2003. – С. 11-12.

² Панасюк Л. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-х рр. XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2001. – С. 8-10.

Деякий розголос мав аспект нововідкритої русинської ідентичності¹. Star Tribune 6 лютого 2001 р. статтею Чака Хейга, а Chicago Tribune 20 травня 2001 р. розвідкою Тома Хандлі зафіксували невтішну картину. У Сполучених Штатах русини (вихідці з історичного Закарпаття) жили переважно в Міннесоті та Пенсільванії. Заклики активістів до нащадків карпатських переселенців зберегти самотність отримали здебільшого негативні відповіді на зразок: "Старе покоління зникло. Вони приїхали сюди, аби працювати і стати американцями. Їх минуле лишилось позаду".

Самопроголошений в травні 1993 р. Тимчасовий русинський уряд зі своїм прем'єр-міністром, міністром закордонних справ і декількома послами саморозпустився в Ужгороді на початку 2001-го. Активісти зійшлися на думці нарощувати мовні експерименти. За умов асиміляції в Україні (Закарпатська область) вже через 15 років не залишиться жодного русина, твердили американські журналісти.

Одна втіха — мрійливий погляд на мапу, де шість європейських країн визначено місцями компактного проживання русинського етносу — 1,6 млн. осіб. Близько 600 тис. з них мешкало у США, у т. ч. 60 тис. у Пітсбурзі, штат Пенсільванія. Але там греко-католицький кафедральний собор св. Івана пустував із 1993-го, коли за п'ять миль з'явилася нова церковна будівля. Місцеве карпаторусинське товариство (1700 членів) вирішило перетворити стару кафедру на національно-культурний центр². Цю пам'ятку архітектури збудували 1903 р. за проектом Ужгородського кафедрального собору.

Під час всеукраїнського перепису населення (грудень 2001) "вперше зібрані дані, які характеризують етнічні групи та самоназви окремих національностей". У Закарпатті русинами записалося 10,1 тис. осіб, яких трактовано як етнічна група, котра входить до української національності³. У той же час в області загальна чисельність українців становить 1 млн. 10,1 тис. або 80,5 % населення. Репортер Ейрі Фернем із Christian Science Monitor (16 квітня 2002 р.) на власні очі побачив "гармонію у несподіваному місці" — титульні нації п'яти країн (України, Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії) чи лапідарніше "п'ять країн і чотири віри мирно співіснують у багатонаціональному Закарпатті".

У Словаччині живе 150 тис. русинів або ж представників етнічної спільноти українського походження ("a people of Ukrainian extraction"). У Меджилаборцях (6,5 тис. жителів) знаходиться перший музей знаме-

¹ Haga C. Without a country, Rusins have an identity problem // Star Tribune. – 2001. – 6 February; Hundley T. Little-known group won't be fenced in // Chicago Tribune. – 2001. – 20 May; Ruthenen und Ukrainer // Neue Zürcher Zeitung. – 2003. – 2 October.

² Ackerman J. Carpatho-Rusyns have designs on old cathedral // Pittsburgh Post-Gazette. – 2004. – 23 July.

³ Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // Новини Закарпаття. – 2003. – 11 січня. – С. 6.

нитого американського авангардиста Енді Варгола¹. Він народився у Пітсбурзі, але його батьки-русини походили звідси. Проте сливовицю (слив'янку) — найхарактерніший індикатор русинської (української) ідентичності — автором англійської Observer названо словацькою "plum brandy". Із нарису Pittsburgh Post-Gazette випливає, що й сам Варгол був словацької крові.

Із даного приводу науковці відреагували належним чином², а журналісти запропонували зарубіжному загалу історико-публіцистичну довідку з акцентом на 1646, 1919 і 1939 р., тобто переломних для Закарпаття подій³. Потужний лінгво-етнологічний напрямок досліджень "русинської проблематики" показав певні зацікавлення іноземних держав в умовах розпаду біполярного світу. Зафіксовані й внутрішні причини етнічної маргіналізації: проросійські або євроінтеграційні симпатії, ментальне реагування на прояви націоналізму.

Загалом українську політичну націю вважатимуть сформованою тоді, коли представники національних меншин скажуть: я українець російського походження; я українка, що має польське коріння і т. п. Поки що ці етноси переважно вважають себе частиною не української, а своїх етнічних націй. Утім, поступово відбуваються істотні зміни.

* * *

Толерантні міжетнічні відносини наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. служать вагомим аргументом на користь тези про європейську ідентичність української нації. По-перше, як властиво західній цивілізації, противагою етнічно орієнтованому націоналізмові виступив конституційний патріотизм. По-друге, самоідентифікація українців проходила водночас у двох вимірах — діахронічному (у власному минулому) та синхронічному (в оточуючому світі), які взаємно перетинались і взаємно доповнювали один одного.

По-третє, проблеми територіальної цілісності та сепаратистські настрої у першій половині 1990-х були розв'язані взірцево навіть для Західної Європи. По-четверте, у "конфліктах інтерпретацій" в інтелектуальних колах України беззаперечно перевагу мали прибічники європеїзації "національної ідеї", а сповідники спекулятивного етнонаціоналізму (євразійства, русинізму і т. д.) виглядали малопомітними на тлі неухильної та поступової "тихої українізації".

6.3. "Мовні війни" в контексті етнополітичної проблематики

¹ Templeton T. Worth more than 15 minutes // Observer. – 2003. – 2 November; Hayes J. Czech, please: East, West meet in genealogical research and in Andy Warhol // Pittsburgh Post-Gazette. – 2004. – 21 March.

² Зан М. Етнічні процеси на Закарпатті (1989–2001 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2003. – С. 8.

³ Brève histoire de la Ruthénie // Temps. – 2001. – 22 mai.

Історія України у цілості сприймається Заходом, як романтична балада про народ, котрий сміливо відстоював самобутність у важких умовах на просторі, що був одвічним бойовищем. Для країни, яку спустошили комуністи і нацисти, настав час приєднатися до розвинутого світу. Такий фокус у статті Аскольда Крушельницького для лондонської газети Euroean 4 грудня 1995 р. Однак теперішні жителі сіл, розташованих на гірських рівнинах Прикарпаття, що переходили від імперії до імперії, "знають тільки, що вони говорять українською мовою, коли обробляють землю, доглядають за худобою, копають картоплю, прибивають до дахів прикрашені орнаментами металеві покриття" (Times, 7 вересня 2002 р.).

6.3.1. Постколоніальний синдром

З легкої руки Хантінгтона, Україна цивілізаційно належить до табору "розколотих країн", де великі культурні групи належать до різних цивілізацій¹. Вона розділена на "уніатський націоналістичний, розмовляючий українською захід і православний російськомовний схід".

Хоча існує велика російська меншина, однак українські росіяни не заснували жодної організації, метою котрої би став територіальний відрив. Вони не утворили навіть окремого літературного журналу. Як висловився польському тижневику Polityka (25 березня 2001 р.), професор Богдан Осадчук із Берліна, Україна протягом певного часу буде двомовною. Це — наслідок колоніалізму. Але проблема не у двомовності, а в триваючій донині залежності від російської сировини, нафти і газу.

Деформована тривалим зовнішнім впливом українська національна свідомість виявилася розбитою на три мовні підспільноти зі своїми суспільними стратами: україно- (село, гуманітарна інтелігенція), російсько- (бізнес, військо, урядовці) і суржикомовну (величезна частина суспільства)². Але тактикою єдності в багатоманітті вдалося поєднати православного, проросійського і російськомовного жителя Донбасу з прозахідним, україномовним греко-католиком із Галичини (Basler Zeitung, 31 серпня 2001 р.). Знайшлися правила, що задовільними всіх: у Донецьку святкують День радянської армії, у Львові — Української повстанської армії.

Незважаючи на відмову західних аналітиків визнавати існування "радянського народу", іноземний турист на території колишнього СРСР повсюдно стикається з "радянськістю". Стівен Коткін з американської газети New Republic (15 квітня 2002 р.), навів аргументи про те, як різні держави до сих пір залишаються глибоко радянськими. Нинішні російськомовні громади у них нагадують російськомовних євреїв із Радянсь-

¹ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. – С. 41-42, 206-209, 255-259.

² Додонов Р., Мофа С. Пріоритетні напрямки оптимізації національно-державницької самосвідомості в Україні // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 3-13.

кого Союзу, котрі поселилися в Нью-Йорку на Брайтон-Біч у 1970-і. Українські росіяни, більшість яких народилися в Україні, не ототожнювали себе з Російською Федерацією. Вони були вихованцями радянської освіти, війська та ЗМІ.

"Номінальна держава" у незалежній Україні занадто русифікована, половина етнічних українців у побуті розмовляла російською. Приватний і державний сектор російської економіки енергійно провокував господарське возз'єднання з Україною. За Коткіним, це класична постколоніальна модель.

Дехто на Заході початку 1990-х, нагадала Христя Фріленд у *Financial Times* 29 липня 1997 р., пророкував найбільший з часів Другої світової кровопролитний конфлікт. Однак Україна уникла російськомовного "Східного фронту". Навпаки східноукраїнська еліта повністю підтримала незалежність. Уособленнями феномену для Фріленд стали голова Луганської облдержадміністрації Геннадій Фоменко і голова Луганської міської ради Олексій Данилов. Колишній директор радянського заводу зброї Фоменко, який ледве говорив українською, підкреслив: "Схід — невіддільна частина України. Крім того, ми знаємо, як живуть наші сусіди в Росії. І вони живуть не краще, ніж ми". У них, наголосив Данилов, силою не заставляють спілкуватися державною мовою, а викладання нею велося тоді у 20 % місцевих шкіл.

6.3.2. Зигзаги україно- і російськомовної конкуренції

Розподіл постійного населення за національністю і рідною мовою за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. засвідчив (табл. 6.3), що російську мову вважали рідною близько чверті громадян України (14240370 осіб).

Російський учений, доктор історичних наук Сергій Савоскул (Інститут етнології та антропології РАН) зауважив яскраво помітну тенденцію українізації росіян, чого досі не спостерігалось на жодному історичному відтинку¹. Навпаки, у мовному і культурному аспектах у ХХ ст. проходила доволі жорстка русифікація українців. Тепер чисельність росіян в Україні скоротилася з 11356 тис. осіб у 1989 р. до 8334 тис. у 2001-му, тобто більш як на чверть. Частка українців за ці роки збільшилася з 72,3 до 77,8 %, а росіян скоротилася з 22,1 до 17,3 %. Ці зміни зумовили не суто демографічні показники (природний і механічний рух), а етнополітичний та етнопсихологічний фактори.

Таблиця 6.3.

¹ Савоскул С. Суверенізація України: етнічна ідентичність українського та російського населення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 44-60.

	Усього осіб	Із них вважають рідною мовою		
		мову своєї національності	українську	російську
Усе населення з нього:	48240902	41093957 (або 85,2 %)	606740 (або 1,3 %)	6246538 (або 12,9 %)
українці	37541693	31970728 (85,2)	х	5544729 (14,8)
росіяни	8334141	7993832 (95,9)	328152 (3,9)	х
білоруси	275763	54573 (19,8)	48202 (17,5)	172251 (62,5)
молдавани	258619	181124 (70,0)	27775 (10,7)	45607 (17,6)
кримські татари	248193	228373 (92,0)	184 (0,1)	15208 (6,1)
болгари	204574	131237 (64,2)	10277 (5,0)	62067 (30,3)
угорці	156566	149431 (95,4)	5367 (3,4)	1513 (1,0)
румун	150989	138522 (91,7)	9367 (6,2)	2297 (1,5)
поляки	144130	18660 (12,9)	102268 (71,0)	22495 (15,6)
євреї	103591	3213 (3,1)	13924 (13,4)	85964 (83,0)

Відливо, але врівноважено замислився над предметом української підозрливості до російських імперських амбіцій Юрій Захарович у статті "Братерська любов?" для журналу Time (25 березня 2002 р.). Він запитив, що у Флориді іспаномовні вивіски не дуже зачіпають почуття англомовних жителів. Українська причає мелодійністю, але вона, на відміну від російської, не належить до шести мов, визнаних ООН засобами міжнародного спілкування. А в епоху глобалізації неможливо здобути справжню культурну незалежність, відмежовуючись від основних світових культур.

Як неодноразово зауважували американці та французи, у буденному Києві російській нема гідної конкуренції². У 500 київських україномовних школах (російськомовних залишилося 8) учні на перерві спілкувалися російською. Причому викривлене співіснування офіційної мови і "вулиці" не задовільняло представників двох мовних таборів. На сході та півдні справи виглядали плачевніше. У Криму чотири школи україномовні (всіх півтисячі), а у Донецьку російськомовні відвідують три чверті дітей. Кардинально відрізняється ситуація на заході, де російськомовну школу знайти складно.

² Склад. за офіц. стат. даними: Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році" / Заг. кер. підгот. В. Медведчука. – Київ: Інформ.-вид. центр Держкомстату України, 2003. – С. 406.

² Snyder T. [Divided Ukraine drifts neither East nor West](#) // Christian Science Monitor. – 1998. – 31 March; Après des années de russification, l'ukrainien retrouve difficilement sa place // Courier International. – 2003. – 18 novembre.

Аналогічні справи у засобах масової інформації. При збільшенні їх чисельності та падінні тиражів чітко прослідковується суттєве зменшення україномовної питомої ваги (табл. 6.4). Це несподівані тенденції, що пояснюються вже наведеними причинами постколоніального синдрому.

Таблиця 6.4.
Державна мова у книгодруці та періодиці України¹

Види мас-медіа	1990	1993	2001
Книжки: назв	7046	5002	10614
тираж (млн. прим.)	170	88	50
у т. ч. українською	95	40	29
Журнали: назв	185	522	1653
річний тираж (млн. прим.)	166	33	60
у т. ч. українською	150	30	17
Газети: назв	1787	1757	2727
разовий тираж (млн. прим.)	25	40	53
у т. ч. українською	17	26	18

Письменниця Поль Констан відвідала Україну вперше з нагоди перекладу українською її роману "Відвертість за відвертість", відзначеного 1998 р. Гонкурівською премією — найвищою літературною нагородою Франції. На радіо "Свобода" 24 жовтня 2003 р. вона вказала на деякі відмінності українців від західноєвропейців. Українці ведуть пошук власного коріння у час, коли в умовах глобалізації Захід уражений втратою ідентичності. Її найбільшим уособленням є мова, котра віддається у жертву різновидові англійської, що використовує найпростіший словниковий запас із торговельною метою.

У Вашингтонському журналі *New Republic* 15 квітня 2002 р. згадав Стівен Коткін відмітив, що англомова книга нарисів "Україна: пошук національної свідомості" (Лангам, штат Меріленд, 2000) вартує купи макулатури, опублікованої про Україну. Дослідники безпристрасно подали правдивий зріз проблематики². Серед різючих аргументів — наслідки розпаду СРСР, що застав 70 млн. чол. (кожний четвертий) за межами своєї "історичної батьківщини", якщо взагалі вона в них була. Українська молодь налаштована прозахідно, але, подорожуючи, їй кидається у вічі, що Москва чомусь виглядає "західніше" і багатше від Києва. Отак інколи пошук національної свідомості йде врозріз із політичною риторикою.

6.3.3. Львівська "війна" 2000 р.

¹ Склад. за офіц. стат. даними: Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році". – С. 434.

² *Ukraine: the search for a national identity* / Eds. S. Wolchik, V. Zviglyanich. – Lanham: Rowman & Littlefield, 2000. – XXII + 310 p.

Мовнополітичні настрої населення незалежної України повсякчас перебували в епіцентрі коментарів світових мас-медіа. Очікувана гострота, примножена апокаліптичною уявою, легко надавалася читачу в привабливих внутрішнім драматизмом журналістських розстеженнях про те, як етнічні росіяни відчують тиск українського націоналізму. У травні 2000 р. знайшовся зручний привід загострити увагу на "мовній війні", розпаленій у Львові смертю популярного композитора Ігоря Білозіра.

У кав'ярні в центрі міста травневого вечора групі російськомовної молоді не сподобалися Білосорові друзі, котрі співали українських пісень. У фатальній бійці 45-річний композитор дістав важку травму голови. Він помер у лікарні через три тижні, враз ставши національним мучеником. Одним із убивць виявився син заступника начальника Львівської міської міліції.

Близько ста тисяч людей прийшли на похорон І. Білозіра. Опісля місто пережило кілька погромів кав'ярень, барів, кіосків, де звучала або продавалася російська музика чи періодика. На цьому тлі Ян Трейнор із британської *Guardian* (7 листопада 2000 р.) зазначив: біля 20 % населення України — етнічні росіяни, 60 % українських громадян (70 % у Києві, 40 % у Львові) розмовляють російською, а російськомовні газети переважають україномовні у співвідношенні 10:1.

Дискусію у *Guardian* було продовжено через день, 9 листопада, свідченням "за" Пітера Бейджера з Сан-Франциска (США) і запереченням українського посла у Великобританії Володимира Василенка¹. Останній неодноразово спростовував не тільки у *Guardian*, але й у *Financial Times*, що "Україна не веде війну з російською мовою", як це намагається подати "маленька, але голосиста група російських шовіністів"².

У свою чергу багато росіян у Львові, на думку Ендрю Джека з *Financial Times* (19 липня 2000 р.), не бажало визнавати, що переваги в радянську пору вони мали за рахунок примусової русифікації українців. Тому перед Україною складна проблема перебороти важкий спадок російської окупації, дотримуючись прав людини, котрі вироблені у Західній Європі й котрі ніколи не шанувалися в Радянському Союзі.

За межами Росії проживало тоді близько 20 млн. росіян. Упродовж багатьох років адміністрації президентів Б. Єльцина і В. Путіна проявляли інтерес у різних варіаціях до фіксації свідчень міжетнічної напруженості. На початку березня 2001 р. спікер нижньої палати російського парламенту Геннадій Селезньов, оголошуючи плани проведення конгресу етнічних росіян з усіх країн колишнього СРСР (так і не відбувся),

¹ Russia talks over Ukraine in war of words // *Guardian*. – 2000. – 9 November; Traynor I. Ukraine wages war on Russian language // *Ibid.* – 7 November.

² Vasylenko V. Replacing Russian chauvinism in Ukraine // *Financial Times*. – 2000. – 27 July.

розкритикував Україну, прибалтійські держави і Казахстан за "моноетнічну модель", яка дискримінує росіян (Financial Times, 6 березня 2001 р.).

Після шторму публікацій у періодичних виданнях Росії про жахи львівського націоналізму газета американських інтелектуалів Christian Science Monitor 20 червня 2000 р. оприлюднила збалансовану нейтральну статтю канадця українського походження Фреда Вейра¹. Він не став довіряти повідомленням інформаційних агентств і особисто вивчив явище, відвідавши Україну в числі інших зарубіжних колег. Надто цікавив Львів після трагічної смерті культового композитора Ігоря Білозіра від рук російськомовних молодиків². Гігантський північний сусід завалив Україну своєю дешевою літературою, музикою, кіно і телепередачами. Величезна пострадянська нація повільно ніби поверталася до традиційної ролі частини Росії.

Не обходилося без парадоксів. Financial Times 3 березня 2001 р. зацікавили музичні вподобання московської молоді. Маркетингове дослідження московської радіостанції "Наше радіо" виявило, що економічна криза в Росії 1998 р. поклала край штучним цінностям: російська музика витіснила зарубіжну. "Океан Ельзи" входив до кількох українських гуртів, які регулярно з'являлися в ефірі. Ці виконавці мали таку ж популярність, як Брітні Спірс або Мадонна. До того ж, українська мова і музика за поетикою ближчі до російської і легші в розумінні, ніж англійська.

Згодом Independent вмістила репортаж про ще одну мовну війну у Львові, яка нагадала боротьбу французів за стримування англійської мови³. Місцева влада заборонила трансляцію російської попси у громадському транспорті. Ліцензії водіїв сотень приватних мікроавтобусів опинилися під загрозою. Російська для українців те, що англійська для французьких пуристів — іноземний загарбник, який розбавляє і знищує вікові лінгвістичні та культурні традиції.

Загалом же Україні, повернемося до Вейра, притаманний феномен language gap (мовного розриву чи інтервалу): кожний говорив своєю мовою і ніхто не звертав уваги на це у взаємному спілкуванні. Виділялися три основні групи населення: україномовні українці, російськомовні українці та російськомовні росіяни. У кожній з них власна національно-культурна ідентичність. Власне, тут і проявлялася щоденно унікальна суть української соціальної стабільності наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Причому нема інших вагомих підстав, аби заперечити цю аналітичну "родзинку". Лише шкода, що не виявлено окремої групи україномовних росіян.

* * *

¹ Weir F. Kiev or Kyiv: language an issue in Ukraine // Christian Science Monitor. – 2000. – 28 June.

² Russian language is prime target in struggle for national identity // Washington Times. – 2000. – 23 July.

³ Osborn A. Ukrainian nationalists battle to get Russian pop hits off buses // Independent. – 2004. – 21 June.

Практично всі наявні мовні колізії в Україні з 1992 р. наперед визначалися конфронтаційними циклами зовнішньополітичної кон'юнктури. Проте відсутність реального конфліктогенного потенціалу (а не локальних, поодиноких і дріб'язкових проявів) є очевидною. Це перший висновок. Другий полягає в наступному. Хоч у сучасній Україні спостерігаються поодинокі явища етнічної маргіналізації, але навіть під тиском еміграційного ажіотажу і решти зовнішніх чинників змінена чи подвійна національна ідентифікація не набули помітного поширення.

І третє. Україно- і російськомовні колізії незалежної України не проходять мимо прискіпливого ока зарубіжних мас-медіа вже друге десятиліття і не повинні проминати вітчизняну історіографію. Нині можна констатувати однозначно: ці колізії урівноважені тактикою єдності в багатоманітті, котру сповідувала держава.

6.4. Соціокультурні особливості українських регіонів

"Цивілізоване розлучення" у Чехословаччині, криваве протистояння в Югославії, палестино-ізраїльський, чечено-російський, абхазо-грузинський та інші внутрідержавні конфлікти в "гарячих точках" земної кулі — колоритне міжнародне тло балансу загальнонаціональних і регіональних інтересів України наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Ясна річ, цивілізаційний феномен регіоналізму обов'язково мусить включати багатоплановість, де в синхронічному вимірі допустимі різні сценарії, версії, трактовки. Однак, на відміну від біжучої публіцистики, з'ясування такого визначального чинника перебігу сучасних історичних процесів, як регіональна ментальність, не виправдано залишається в затінку прикладних наукових інтересів. При висвітленні цієї проблеми необхідно значно більше уваги приділити зарубіжному спектру зібраних "польових матеріалів", якщо скористатись етнографічною термінологією.

6.4.1. Регіональні межі

Аналізуючи динаміку взаємовідносин між центром і регіонами протягом десятиліття української незалежності, фахівець із державного управління Людмила Приходченко виділила три етапи становлення політичного лідерства, пов'язаного зі специфікою регіонального розвитку¹. 1991–1994 рр. — етап етнічного регіоналізму, коли прихильники розширення повноважень регіонів мали переваги. Головна риса — наявність сильних автономістичних тенденцій, центром яких стають переважно регіони: російськомовні чи компактного проживання етнічних меншин.

У 1994–1996 рр. проходить посилення вертикалі виконавчої влади: центр зміцнив свої регіональні позиції. Етап характеризується початком розробки регіональних програм і відстороненням регіонального полі-

¹ Приходченко Л. Проблеми становлення політичного лідерства на регіональному рівні. – С. 11.

тичного лідерства від загальнодержавних рішень. Із 1996 р. починається заснування громадських організацій, об'єднань регіональних політичних лідерів, що сприяли їхній самоідентифікації, посиленню ролі в розробці та здійсненні державної політики.

Як і кожна держава, Україна "порізана" регіональними лініями, котрі відразу стали предметом пристрасного моніторингу щодо дотримання прав людини. Упродовж 1990-х було засновано понад 270 національно-культурних товариств, спілок, асоціацій, центрів, рад та інших об'єднань, 23 з яких набули всеукраїнського статусу. Долаючи матеріально-фінансові труднощі, у різних регіонах з'явилося близько ста їхніх періодичних видань — газет, журналів, бюлетенів, інформаційних вісників¹. Міжетнічні стосунки не випадково трималися поверхні, адже в державі (за даними перепису 1989 р.) понад 14 млн. (27,3 %) громадян належали до національних меншин.

Поряд з етнічною і національною самоідентифікацією регіональна приналежність виступила як відносно самодостатня цінність. Ці особливості видяться ласим шматком інтелектуального харчу західної аудиторії. Приміром, працю Володимира Кулика видав Університет у Гамбурзі². Її присвячено діяльності верховного комісара ОБСЄ Макса ван дер Стула, який у 1993–2001 рр. багато зробив для запобігання міжетнічним конфліктам у постсоціалістичних країнах. Серед конфліктогенних аспектів, з якими мав справу ван дер Стул, чільне місце належало статусу Криму, інтеграції кримських татар і лінгвістичним правам росіян.

Регіональні особливості України зумовлені неоднорідним складом населення, його концентрацією у виробничо-промислових і аграрних комплексах, зорієнтованістю на Схід чи Захід, діалектними відмінностями тощо. Петро Кравченко базовою одиницею визначив територію, на якій формується єдиний стереотип громадської думки і розвинені зв'язки населення на основі історичної, етнічної, культурної та демографічної спільності³. Учений виокремив дев'ять регіонів: Північно-Західний (Волинська, Рівненська обл.), Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська), Столичний (Київська, Чернігівська, Житомирська), Центральний (Черкаська, Кіровоградська), Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька), Донецький (Донецька, Луганська), Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська), Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська), Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська обл., АР Крим).

Можна посперечатися щодо деяких регіональних меж, але важко спростувати запропоноване моделювання в історико-політичній цілості. Воно органічно прижилася в поточній не тільки вітчизняній, але й зару-

¹ Колісник Ю. Преса національних меншин України... – С. 8.

² Kulyk V. Revisiting a success story. – Hamburg: Core, 2002. – 145 p.

³ Кравченко П. Інтеграція вітчизняного культурно-історичного досвіду... – С. 18.

біжній науковій та публіцистичній продукції. Строкатий ужинок реалістично відобразив навіть малопомітні нюанси української ментальності та соціально-побутові деталі на регіональному рівні.

Для розуміння регіональної спадщини окремих історичних країв України важливе значення має "теорія фронтєрів" (регіонів порубіжжя), що введена в обіг ще на початку ХХ ст. американським істориком Ф. Тернером. Вона пояснює феномен маргінальності та підвищення рухливості й ініціативності населення "зон освоєння". Без таких зрізів повноцінне конструювання історії України перехідного часу уявляється немислимим.

6.4.2. "Столична вітрина"

Домінують матеріали про столицю, що за статусом наділена незрівняним потенціалом зовнішньополітичних контактів і стосунків з іноземцями. На початку 1990-х візитерів дивував похмурий вигляд киян, на лицях яких комуністична доба залишила страждальний відбиток¹. Подібних критичних вражень на предмет "подвійного обличчя" не бракувало². Київ із численними середньовічними церквами і монастирями безспірно вважався західноєвропейцями центром східнослов'янського православ'я.

Томасу Шнайдеру з Frankfurter Rundschau (8 квітня 2001 р.) не пощастило на зустріч з мафією, хоч про київських базарних гангстерів репортажів не бракувало³. У столиці його зустрів президент Кучма з телеекрана, що прикрашав майдан Незалежності. Німця приємно здивувала можливість купити пиво навіть уночі, що для істинного цінителя напою конче важливо. Найбільше сподобалося приміщення Бессарабського ринку, але розгулятися тут не вдалося: ціни виявилися такими ж, як у рідній Німеччині. Цього зголодніла журналістська душа явно не очікувала.

Між іншим, у рамках державного візиту канцлер ФРН Гельмут Коль у 1993 р., проїжджаючи Хрещатиком, попросив зупинити колону біля Бессарабського ринку і довго розпитував торговців про ціни⁴. Для нього був важливим цей особистий контакт з новою країною, котрій він пізніше не раз надавав серйозну зовнішньополітичну підтримку⁵.

¹ Atkinson J. [Life in Ukraine's capital city](#) // Christian Science Monitor. – 1992. – 25 March.

² Ford P. [West tugs, Russia yanks at Ukraine's identity](#) // Christian Science Monitor. – 1995. – 6 June; [Kiev aim to be Ukraine's pride and joy](#) // Daily Telegraph. – 1997. – 1 October; [A truly dreadful prospect](#) // [Economist](#). – 1998. – 28 March; Shivering, skittling in Ukraine // [Washington Times](#). – 1999. – 13 November; Baker P. Mired in its bleak past, Ukraine looks westward // Washington Post. – 2002. – 5 August.

³ Greenwald I. [Maverick marketeers in Ukraine keep quiet](#) // Christian Science Monitor. – 1995. – 9 August.

⁴ Зленко А. Дипломатія і політика. – С. 113.

⁵ Brüggmann M. [Stabile Ukraine ist wichtig für Europa; Unmut über Kanzler-Besuch in der Ukraine](#) // [Welt](#). – 1996. – 4 September; [Kohl: Ukraine muß man helfen](#) // Ibid. – 20 September.

Ерік Айгнер 1995 р. залишив рідне східнонімецьке місто Кемніц і переїхав до української столиці. Він розбудував справжню ресторанну імперію — три бари, ресторан, джаз-клуб і найпопулярніший нічний клуб. У заклади Айгнера приходили щомісяця більше десяти тисяч відвідувачів (Німецька хвиля, 19 червня 2004 р.). Крім бюрократів, підприємцям дошкуляла мафія. Їй німець віддавав 10 % доходів, але потім перестав платити "охоронні збори".

Київ у порі благоденства застав Патрік Мерсер із Daily Telegraph (16 січня 2002 р.). У цьому його теж переконала недовга прогулянка Бессарабкою — найкращим продовольчим ринком із коли-небудь бачених англійцем¹. Тут рай для гурманів, де чудова ікра коштувала стільки, скільки в Лондоні брали за нутроці вудженого вугра. Кияни повеселишали, в їхній ході з'явилася полегша, а місто просунулося далеко вперед, запримитив Аскольд Крушельницький у [Independent](#) 27 червня 2004 р.²

Анджелантіо Розато з італійського Espresso (2 травня 2002 р.) написав, що всупереч віщуванням скептиків, Київ успішно проминув пострадянську розруху і процвітав. Завдячуючи сільському господарству, не бракувало продуктів харчування. Багатих очікували послуги, адекватні європейській столиці, і товари, котрі непросто знайти навіть у Римі³. Проте безодня між розкішшю і злиднями була очевидною через ріст жебрацтва і напівпрофесійної проституції.

Майдан Незалежності перетворився на український Діснейленд, запримитила Барбара Леман у німецькому тижневику Zeit (1 лютого 2004 р.). Це колишня площа Жовтневої революції, а розташований поруч готель "Україна" раніше називався "Москвою". Замість пам'ятника Леніну височила на коринфській колоні "Дівчина Україна", а неподалік монумент легендарним засновникам Києва і вилитий з бронзи козак Мамай, який грає на бандурі. Хрещатик сприймався харизматично, як віденська Прахтштрассе чи паризькі Єлисейські поля⁴. Київ сповнений непосидючої діловитості. Тут навіть популярна тінейджерська мода на оголений пупок.

На перебудові площі, а під нею збудовано ще й торговий комплекс "Глобус", у першу чергу нажилися бюрократи. Вони робили її непридатною для страйків⁵. Місто начебто впродовж багатьох років було одружене з алкоголіком і тепер відмивалося зусібч. Приміром, на відкриття авангардистської виставки Єжи Онуха "Українець" прийшло 2 тис. відвідувачів. Перед чорним полотняним плафоном прожектори освітили 127 осіб, які уособлювали регіональні та соціальні контрасти суспільства.

¹ Mercer P. [Ukraine: Kiev enjoys its caviar years](#) atrick // Daily Telegraph. – 2002. – 16 Januar.

² Krushelnycky A. Kiev Stories: A city reborn – with menacing 4x4s and naked sushi chefs // [Independent](#). – 2004. – 27 June.

³ Rosato A. La doppia faccia di Kiev // [Espresso](#). – 2002. – 2 mayo.

⁴ Siepmann R. Der Rock-Schock // [Rheinischer Merkur](#). – 2004. – 10 Juni.

⁵ Lehmann B. Im Land von Schein und Sein // Zeit. – 2004. – 1 Februar.

6.4.3. П'ємонт чи Фенікс?

Галицький регіон адміністративно поділений на Львівську, Івано-Франківську і Тернопільську області. Він завжди виділявся з групи інших західних територій — Буковини, Волині, Закарпаття, будучи нездоланим оплотом національно-демократичних сил, безкомпромісним виразником самостійницьких прагнень. Тут відчутну ідеологічну і фінансову допомогу надавала політична еміграція.

Звідси ідеї визволення поширювалися як на сусідні області, так і на центральні, східні та південні регіони¹. Перемога демократичного блоку на виборах-1990 дозволила сформувати в краї якісно новий склад місцевих рад, що зумовило появу в Українській Радянській Соціалістичній Республіці феномену "антикомуністичної радянської влади". Шляхом проведення департизації державних і господарських установ, деідеологізації освітніх закладів Компартію усунули від влади. Діяльність цих рад конструктивно впливала на національно-державне будівництво і культурний прогрес.

Вагому лепту в інституалізацію громадсько-політичних структур внесла церква, особливо греко-католицька. Вона посіла в регіоні чільне місце у зміцненні авторитету державної влади, перетворившись на один із могутніх компонентів політичної системи. Національне відродження поєднало політику і релігію.

Проте, виконавши місію каталізатора консолідації українців у період здобуття самостійності, галичани в умовах незалежності втратили самобутнє обличчя. Вони були позбавлені можливості визначати характер дій центральної влади, нейтралізовані заробітчанством у сусідній Польщі та країнах неозорі Європи². Уже тут, до прикладу, президентські вибори-1999 засвідчили трафаретну "підтримку курсу діючого президента на прискорення соціально-економічних і політичних реформ". Але по-маранчева революція знову засвідчила доленосність галицького фактора при подоланні "державотворчих круториїв".

Для зацікавленої аудиторії Заходу колоритна історія Львова нагадувала монумент етнічним чисткам і руйнівній сили міждержавних протистоянь³. На ньому унаочнено те, як "уряд і народ живуть немов на різних планетах". У всякому разі так висловились у 2001 р. німець Томас Урбан із *Süddeutsche Zeitung* (27 червня) і англієць Патрік Кокберн із *In-*

¹ Кобута С. Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988–1999 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – С. 14; Бусленко В. Становлення і трансформація політичних інституцій західного регіону України в 90-х роках ХХ ст.: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Чернівці, 2002. – С. 19.

² Wagstyl S. *An end to the buffer mentality* // *Financial Times*. – 1998. – 31 July; Lviv akin to a budget-trip Vienna // *Washington Times*. – 1999. – 7 August.

³ Eastern promise // *Guardian*. – 2004. – 30 April.

dependent (2 липня)¹. Показово, що центральний проспект Свободи раніше називався іменем Леніна, а за нацистської окупації — Гітлера.

За Маркусем Ройтером із *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (17 жовтня 2001 р.), прекрасне і багате талановитими людьми місто призабуте Європою. Колишня столиця габсбурзької Східної Галичини всього за 300 км від Кракова, тоді як від Дніпропетровська за 1000 км. А це ще не східний кордон України. Львів відчутно прозахідний. Львів'яни прагнули жити у наскрізь європейському місті — визнаному культурному центрі. Однак, образно висловлюючись, зараз це невідшліфований брильянт у стилі "модерн".

На погляд нідерландського щоденника *Trouw*, Галичина у лещатах між Росією і Європою². На лівому березі Дніпра дванадцять, а на правому вісім поколінь вирости в Російській імперії. Галичина ж п'ять століть провела у Польщі. Тут європейське мислення. 1 травня 2004 р. кордон Євросоюзу проліг за 80 км від Львова, де мешканці хочуть посунути його чимдалі на схід. У місті польське консульство щоденно видавало по тисячу віз. На тлі того, що з наявних 48 млн. українців від 2 до 7 млн. постійно жило за кордоном, жителі Західної України масово й регулярно бували в країнах ЄС. У Львові поняття "європейський" служило антонімом "російський".

Італійські медіа справедливо назвали Львів колицею української нації, процвітаючим центром греко-католиків, середньоєвропейським континентальним містом. У ньому поширене безробіття й еміграція в Європу, передусім в Італію³. Варшавський кореспондент *Financial Times* 3 березня 2003 р. побачив тут паростки надії. Старі сецесійні будинки чепурилися, бо зароблені гроші на будівельних майданчиках Німеччини, агропідприємствах Польщі чи на нафтових родовищах Сибіру поверталися до рідного міста.

На відміну від чепурних столиць Балтійських країн, куди можна швидко і дешево дістатися з будь-якого великого західноєвропейського міста, щоб потрапити до Львова, потрібна неабияка наполегливість. Прямих рейсів майже не було, а термінова віза, котру робили менше десяти днів, коштувала 100 амер. дол. Тому більшість іноземців у Львові склали безвізові туристи із сусідньої Польщі, яким доїхати легше. Для них це ностальгійна подорож у міжвоєнні часи. Самі ж львів'яни воліли згадувати цісаря, коли місто набуло європейського шарму і стало заможним багатокультурним торговельним центром. Стоп'ятдесятилітнє правління Габсбурзької монархії залишило слід у бароковій архітектурі та добрих смаках щодо кави.

¹ Cockburn P. A curious monument with no epitaph sums up the years of bitterness // *Independent*. – 2001. – 2 July.

² Overbeek E. [Klem tussen Rusland en Europa](#) // *Trouw*. – 2004. – 6 mei.

³ Rosato A. La doppia faccia di Kiev // [Espresso](#). – 2002. – 2 mayo.

Українську Галичину Rheinischer Mercur схарактеризував у статті під промовистою назвою "Золотий Схід Європи" (Німецька хвиля, 6 липня 2003 р.). Географічний центр Європи знаходиться в Карпатах, а саме в західноукраїнському районному центрі Рахів (Закарпаття). Експерти, які займалися там геодезичними роботами 1887 р., мали репутацію педантів. Регіон був стратегічним в імперії Габсбургів. Із 1861-го з Відня до Львова проклали одну з перших європейських залізниць, а між двома містами сполучення повітрям стало регулярним 1918 р. Теж уперше на континенті.

Не виключалося, що "золотий Схід" у центрі Європи через 10-15 років перетвориться на бажаний центр туризму. Погляду прихильників ідилічних ландшафтів відкривалися сонливі села, церкви всіх можливих віросповідань, гуси біля ставків, фермерські базари, гнізда лелек на перекошених від вітру телеграфних стовпах. Подекуди траплявся сучасний стиль. Проте вулиці знаходилися в надто поганому стані, деякі готелі пропонували тризірковий комфорт за п'ятизірковими цінами. Без знання російської мови спілкуватися ледве можливо. Пітер Бейкер із Washington Post аналогічно "замовив своє слово" про біднуватий рівень побутових послуг для зарубіжних мандрівників в Українських Карпатах¹.

Німецькі кінематографісти з Дюссельдорфа виготовили документальний фільм про мешканців Карпат у чотирьох країнах (Польщі, Україні, Словаччині, Румунії), де провели 53 дні. Під орудою режисера Анджея Кламта в жовтні 2003 р. вони зняли й два епізоди в Івано-Франківській області. У Верховинському районі родина Марусяків жила у старій хаті високо в горах, дотримуючись усіх старовинних гуцульських традицій. У Коломиї пощастило знайти останніх галицьких хасидів. Двогодинну стрічку "Карпатія" спеціально приготували для конкурсної програми кінофестивалю "Берлінале-2004", але вона отримала головний приз у Турині та високу оцінку Спілки кінокритиків у Вісбадені, як "серйозний документ з елементами етнографії".

Крістіан Прантнер із Welt описав повеневі збитки Закарпаття, що їх періодично завдавала Тиса з притоками: особливо у листопаді 1998 і березні 2001 р., коли покинули домівки 30 тис. закарпатців у десятках населених пунктах². Недільний випуск Neue Zürcher Zeitung присвячено лісорубним колізіям і швейцарській допомозі задля збереження карпатських пралісів (Угольський масив)³.

Серед українців найкращими поціновувачами кави вважалися закарпатці. Чимало мешканців Ужгорода, найзахіднішого куточка України,

¹ Baker P. Tough stop on the way to good life // Washington Post. – 2002. – 28 September.

² Prantner C. ["Land unter" in Ungarn und Ukraine](#) // Welt. – 2001. – 9 März.

³ In der Ukraine den Sihlwald studieren // Neue Zürcher Zeitung. – 2003. – 30 November.

жили не за київським, а за центральноєвропейським часом, між якими віддаль в одну годину. Як зафіксував Economist 2 жовтня 1999 р., вони гордилися тим, що належать до Центральної, а не Східної Європи¹. Оскільки Ужгород за двадцять хвилин їзди від угорського кордону і за хвилину до Словаччини, а до Києва добиратися 19 годин поїздом, то з усіх українських міст він уявлявся Заходу ближчим у прямому та переносному значеннях.

Не випадково у Відні 16 червня 2004 р. відбулася презентація книги "Закарпаття: плацдарм чи периферія? Геополітичні і економічні аспекти і перспективи українського регіону". Її видав Австрійський інститут країн Східної і Південно-Східної Європи у серії "Віденські східноєвропейські дослідження". Колективну монографію написали науковці з 8 країн Європи на чолі з директором інституту Петером Йорданом.

6.4.4. Південний колорит

Український Південь привернув не менші прискіпливі погляди. Якщо Львів — найбільш українське місто, то, зазначив Розато в Espresso 2 травня 2002 р., Одеса віддзеркалила весь світ, чарувала контрастами. Це інтернаціональне місто: елегантна архітектура левантинською пістрявістю нагадувала Трієст і Неаполь. Спливало на гадку порівняння з Гонконгом². Також це Вавилон можливих націй із сильним єврейським елементом.

У багатій на бурхливу історію Одесі, образно кажучи, збереглася самотність наперекір "царю, Політбюро і незалежній Україні", але не екологічне благополуччя³. Тут іноземці зупинялися заради сміху, грошей та розмов із таксистами, як це зробив Аян Фішер задля провідної американської газети в Європі International Herald Tribune, що виходить у Парижі (27 грудня 2001 р.). Для нього Одеса — колиска єврейського гумору Нью-Йорка — до сих пір просякнута духом радянської імперії.

Популярна тоді повітряна подорож із Нью-Йорка через Відень або Київ до Одеси тривала 14 годин, вартість квитка від 715 до 2 тис. дол.⁴ Три доби у двомісному номері одеського готелю "Чорне море" обходилися 490 ф. ст., включно зі сніданками і перельотом до Будапешта.

Німецькі кіномитці на чолі з режисером Ульріке Оттінгер зняли в Одесі "12 стільців" — нову екранізацію роману Іллі Ільфа і Євгена Петрова. Зйомки продовжувалися два з половиною місяці в Одесі та Вилково, Криму. Практично всі ролі у цьому еkleктичному фільмі виконали

¹ Worried in western Ukraine // Economist. – 1999. – 2 October.

² Odessa's faded charms // Economist. – 2004. – 16 December.

³ Pollution increases peril to 90 % dead Black Sea // [Washington Times](#). – 1998. – 8 February; Sebag-Montefiore S. The Odessa File // Daily Telegraph. – 2000. – 10 September; New York meets Odessa // Neue Zürcher Zeitung. – 2003. – 2 October; Odessa — vorwärts zu alter Vitalität // Ibid. – 10 Dezember.

⁴ Lin W. Going back to Odessa // New York [News Day](#). – 2004. – 22 August; Bennett O. Step to the edge of Europe // [Observer](#). – 2004. – 12 September.

одеські артисти. Остапа Бендера зіграв керівник комік-групи "Маски" і депутат міськради Георгій Делієв. Символом радянської епохи, який легко впізнавали жителі Німеччини, режисер обрав автомобіль "Волга М-21" з фігуркою оленя на капоті (Німецька хвиля, 24 червня 2003 р.). Фільм дебютував на Берлінському кінофестивалі в лютому 2004-го.

Доречно зазначити, що етнопсихологи усе пильніше придивляються до національних культур, представлених на півдні України. Приміром, цікаве дослідження протягом 1998–2001 рр. в Одеській області охопило понад місцевих 600 німців-переселенців¹.

Трохи далі, на південному узбережжі Криму розташоване невелике місто із середземноморським кліматом — курорт Ялта. Зелені пагорби і тропічні пальми на морському березі подібні ландшафтним пейзажам Тоскани і Рив'єри — справжній рай на землі. Автори документального фільму про Ялту, тележурналісти Карл Прослайнер і Барбара Ладінзер, згідно з авторитетною рецензією (фільм транслював 2 травня 2001 р. супутниковий канал 3 Sat), відтворили унікальний історичний момент, коли Радянський Союз уже остаточно канув у Лету, а новий час ще не настав².

Петер Мартос з австрійської *Presse* роз'яснив загалу, чим вирізняється високоякісне ігристе вино з винограду, вирощеного на чорноморському півострові Крим³. "Кримське" в поєднанні зі словом "шампанське" є продуктом виключно заводу "Новий Світ", що 1900 р. отримав Grand Prix на Всесвітній виставці в Парижі. Граф Лев Голіцин додав у нього 80 г цукру на літр. Французи помстились, заборонивши конкуренту з Чорного моря називатися "шампанським".

"Новий Світ" продукував 1 млн. пляшок (до початку 1990-х — 2,3 млн.), з яких половина експортувалася в Німеччину. "Советское игристое" не мало з Кримом нічого спільного навіть географічно, бо виготовлено в Чехії, Польщі чи Угорщині. Ціна "Кримського" сягала семи євро, "Ігристого" — більше двох. Однак західні комерсанти вигідно користали із спеціально влаштованої лінгвістичної плутанини.

Наприкінці 1995 р. Україна відмінила статус "зачиненого міста" для Севастополя, що нарівні з Гонконгом і Сіднеєм належить до найкрупніших природних гаваней світу⁴. Тоді Чорноморський флот на якорях у п'яти бухтах чекав кінцевого розділу, а порт мало використовувався для торгівлі (*Economist*, 18 грудня 1996 р.).

Із нагоди 150-ліття Кримської війни британські туристичні агенції у вересні 2003 р. запропонували широкий вибір мандрівок в українське

¹ Кайгер В. Вплив етногенних депресій на соціально-психологічну адаптацію німців-переселенців в Україні: Автореф. дис... канд. психолог. наук. — Київ, 2003. — 17 с.

² Jalta — ein verarmtes Paradies // *Neue Zürcher Zeitung*. — 2001. — 5 Mai.

³ Martos P. Wenn Krimsekt aus Tschechien kommt // *Presse*. — 2003. — 25 Juni.

⁴ Black Sea imbroglio strains ties // *Washington Times*. — 1996. — 30 November; Krim — natürliche und historische Reize // *Neue Zürcher Zeitung*. — 2003. — 11 Dezember.

Причорномор'я¹. П'ятиденне перебування в Ялті коштувало 495 ф. ст. на особу, а восьмиденний тур через Київ із чотирма ночівлями у готелі Ореанди і денною прогулянкою з гідом Балаклавою — 1150. Вартість української візи — 60 ф. ст. Також Великобританія знайшла 2 млн. фунтів для відновлення меморіалу (1856) своїм загиблим воїнам у кривавій битві за Балаклаву 25 жовтня 1854 р. За сталінізму британське кладовище знищили.

Група британців у жовтні 2004 р. відтворила в Криму героїчний епізод військової історії — атаку Легкої бригади 150-літньої давності². Під Балаклавою 700 британських кавалеристів отримали помилковий наказ атакувати артилерійські позиції росіян. Загинуло більше ста кавалеристів, їх увіковічив А. Теннісон у своїй знаменитій поемі. Нині у Долині смерті невеликий монумент посеред виноградника.

Дві тисячі дітей, хворих на аутизм, пройшли через центр дельфінотерапії. Він розташований на колись таємному об'єкті військово-морських сил СРСР у бухті Козача в Севастополі. Раніше тут навчали десятки дельфінів боротьбі з ворожими кораблями: встановлювати вибухові пристрої, виявляти підводні міни. Високочастотні звукові хвилі та унікальні сонарні здібності дельфінів спрямували на виключно лікувальний ефект, яким досягається поступове покращення слуху в 70 % обстежених дітей. Деякі дельфіни набули знання військового вишколу виступали, щоб малювати акварелі. Їх продавали іноді за сотні доларів.

Оскільки дельфінотерапія виявилася прибутковою, унікальний об'єкт було врятовано. Конверсії не вдалося зруйнувати цю оригінальну наукову програму. Американська телекомпанія NBC зняла спеціальний фільм про те, як недавня зброя ("червоні дельфіни-камікадзе") перетворилась у засіб лікування³. Марк Франкеті 22 жовтня 2000 р. подав репортаж у британському тижневику Sunday Times⁴. Раніше даної та дотичної читальних тем для широкого кола торкалася газета Daily Telegraph⁵.

Інший проект — участь трьох морських біологів із Севастополя у міжнародних студіях над планктоном — отримав резонанс завдяки переслідуванню вчених з боку "Ukrainian KGB" (севастопольського від-

¹ Ukraine U-turn // Times. – 2004. – 3 January; Savill R. Ukraine orphan can stay with family she loves // [Daily Telegraph](#). – 2004. – 16 January; Strauss J. Sebastopol prepares to honour Crimean dead // Ibid. – 23 April; Thomson J. Front lines. Once off-limits, the Crimean peninsula is now open to visitors // Guardian. – 2004. – 1 September.

² Krushelnysky A. Once more into the Valley of Death? // [Times](#). – 2004. – 24 October; Archer P. Light brigade charges again into the Valley of Death // Scotland on Sunday. – 2004. – 25 October; Strauss J. Heroism of the Light Brigade still shines // [Daily Telegraph](#). – 2004. – 25 October.

³ Див. сайт корпорації: www.msnbc.com (16 лютого 2001 р.).

⁴ Franchetti M. Killer dolphins help children // Sunday Times. – 2000. – 22 October.

⁵ [Ukraine trains kamikaze dolphins to heal](#) // Daily Telegraph. – 1997. – 23 July; Mercer P. [Ukraine: The cave man of Sevastopol](#) // Ibid. – 2001. – 31 Mars.

ділу Служби безпеки). За розлогими повідомленнями британських *Nature* і *Guardian* (жовтень-грудень 1999 р.), мова йшла про біолюмінесценцію, викликану близькістю ядерних підводних човнів¹.

Улітку 2004-го протести міжнародної наукової спільноти також викликали будівництво суднохідного каналу в українській частині дельти Дунаю². Міг висохнути найбільший у Європі біосферний заповідник, оголошений на початку 1990-х природною пам'яткою ЮНЕСКО.

Ситуацію ускладнили не тільки дії України, але й Румунії, яка завдяки рибальству тут розвивала туризм. Гирло відвідувало 50 тис. осіб щорічно. Єврокомісія висловила жаль з приводу відкриття навігації на каналі Бистре³. Заповідник "Дунайська дельта" (400 тис. га) з українського боку охоплює 70 тис. га. Через будівельні роботи колонії рідкісних крячків покинули гнізда з яйцями, втрачено ціле покоління. Усього гніздилося майже 330 видів птахів, зокрема жили по 2,5 тис. білих пеліканів (70 % усіх у світі) і карликових жаднюг, половина карликових корморанів, які існують на планеті. Сюди прилітали птахи з Сибіру, Прибалтики і Скандинавії. Саме тут перетинаються шість європейських і азіатських шляхів їхнього перельоту.

Канал "Дунай-Чорне море" (глибиною понад 8 м) задіяли. Аби створити йому привабливий спортивний імідж, напередодні введення в експлуатацію провели міжнародну Чорноморську регату, в якій взяли участь 38 яхт з 12 країн світу. Міністерство транспорту підрахувало, що канал дасть змогу проводити до 60 % всього дунайського вантажопотоку. Доти через територію України йшло 1-2 %.

Ця водна артерія мала прискорити інтеграцію в європейську транспортну систему. Починаючи з 1957-го, в гирлі рукава Прорва діяв судноплавний хід, через який до 1994 р. проходило 4 тис. суден щороку. Унаслідок війни в Югославії перевезення скоротилися в десятки разів. Різко впали обсяги переробки вантажів, зупинилися судноремонтні заводи Ізмаїла, Кілії та Вилкового. Український флот практично витис-

¹ Loder N., Levitin C. Ukrainian scientists charged over transfer of data to West // *Nature*. – 1999. – 28 October; Loder N. Protests grow over interrogation of Ukraine scientists // *Ibid.* – 4 November; Loder N. Ukraine denies arresting biologist // *Ibid.* – 11 November; Loder N. AAAS to honour "persecuted" Ukrainian marine biologist // *Ibid.* – 9 December; McKie R. Persecuted Ukraine scientists appeal for help from West // *Guardian*. – 1999. – 12 December.

² Ronay G. Ukraine defies international protests to risk "ecological disaster" on Danube // *Glasgow Sunday Herald*. – 2004. – 27 June; Lohmeyer M. Donau-Delta: EU verstärkt Druck // *Presse*. – 2004. – 19 Juli; Bran M. [Kiev aménage en catimini le canal de Bystroe au coeur du delta du Danube](#) // *Monde*. – 2004. – 6 Août; Bran M. Canal threatens Danube delta // [Guardian](#). – 2004. – 21 August.

³ Lumsden D. Ukraine condemned for damaging wetlands // *Independent*. – 2004. – 26 August; S[chmi]d U. [Gestörter Friede im Donaudelta](#) // [Neue Zürcher Zeitung](#). – 2004. – 28 August.

нули з ринку перевезень вантажів у регіоні. Головні потоки переключились на румунський Сулинський канал. Тому 26 серпня 2004 р. президент Кучма дав команду відновити судноплавство на українській частині дельти.

Іноземці швидко розгледіли у Криму вогнище розпусти¹. На площі приблизно шести футбольних полів розташовувалися щороку понад 30 тис. прихильників рок-фестивалю "Казантип". Аби стражі порядку не хвилювалися, чому молоді пари відкрито займаються любов'ю на пляжі, то підприємливі москвичі розмістили любовні бокси 3х3 м. Ціна аренди 5 євро за годину. Фінансовий обіг фестивалю сягав 6 млн. дол.

6.4.5. Східні потуги

"Комерційне серце України" Дніпропетровськ схожий на фінансово-промислові Мілан і Франкфурт, а Запоріжжя і "перша столиця" Харків (побіч лінгво-політичних ліній)² здатні привертати зарубіжні погляди високими технологіями та індустріальним потенціалом, у т. ч. військово-промислового комплексу³.

"Найбільш російськомовне місто" Донецьк цікавило вугільними проблемами, переломленими через призму чергового значного вибуху в якій-небудь шахті, та панукраїнськими політичними амбіціями⁴. Як запримітила *Welt* 30 квітня 2002 р., у містечку Антрацит бандити, міліція і мер заодно. За ними стоїть потужна фінансова група з Донецька, що поставила під свій контроль об'єднання шахт, не заплативши ані копійки. Востаннє зарплату видавали у лютому: по 200 грн. Дехто намагався зарадити собі сам, працюючи на нелегальній шахті. Там задихнулися дві людини. За допомогою кирки і лому вони вгризлися на глибину 500 м.

Із початку 1990-х у регіоні закрили 110 з 270 шахт, число шахтарів скоротилося з 1,2 млн. до 280 тис.⁵ У депресивних містах, як Шахтарськ, населення на свій ризик прокладало штольні та добувало вугілля.

¹ Reitschuster B. Mit Kuli statt Kondom // Focus. – 2004. – 18 August.

² Sneider D. [Ukraine's East wants Russia back](#) // Christian Science Monitor. – 1994. – 25 March.

³ Kaminski M. [Ukraine's commercial heart beats stronger](#) // *Financial Times*. – 1997. – 20 January; Charkiw — Metropole am Ostrand der Ukraine // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2000. – 13 Juli.

⁴ Donetsk region pursues its own path // Washington Times. – 2002. – 31 March.

⁵ Gnauck G. Sehnsucht nach mehr Demokratie und Freiheit // Welt. – 2004. – 26 Oktober.

Вугільні шахти Донбасу найнебезпечніші у світі¹: тільки у 2001 р. від метану і через поганий технічний стан загинули 297 чол., а за перше десятиліття незалежності — 3,7 тис. Так, на копальнях ім. Скачинського у квітні 1998 р. загинуло 63 шахтарів, ім. Баракова у березні 2000 р. — 82, ім. Засядька у серпні 2001 р. і "Краснолиманській" у липні 2004 р. — по 36, а в Українську у липні 2002 р. 35 осіб знайшли смерть на глибині 570 м. Ці вугільні сюжети змальовані щедро, як і дні національного трауру.

Українську гірничу промисловість і південноафриканську золотодобувну галузь єднала зловісна статистика загиблих². У 1989 р. 1 млн. т видобутого вугілля в Україні коштував 1,54 життя, у 1999-му — 3,62, а на початку 2002-го — 5.

Викладач історії Індіанського університету в Блумінгтоні (США) Гіроакі Куромія порівняв Донбас з американським Заходом, куди люди тікали від диктату держави³. У свою чергу британці не змогли пройти мимо історичної постаті інженера Джона Х'юджа (John Hughes) з Уелса — батька-засновника Юзівки (офіційна назва Донецька до 1924 р.)⁴. І подібних прикладів, де перетинаються в Україні історичні лінії багатьох європейських народів, можна привести чимало. Вони теж знайшли відображення на ментальному рівні того чи іншого українського регіону.

6.4.6. Відгомін розкольних пророцтв

На переконання західних аналітиків, трагедія України в тому, що давній культурний кордон проходить її територією⁵. Італійський публіцист Анджелантоніо Розато навів декілька аргументів на підтвердження тези про те, що Україна і через десятиліття після відновлення незалеж-

¹ Zemlianichenko A. Officials seek clues in Ukrainian mine blast that killed 63 // [Washington Post](#). – 1998. – 6 April; Salaun Y. Dans les mines ukrainiennes, les accidents se succèdent sur fond de crise économique // *Temps*. – 1999. – 27 mai; 80 die in nation's worst mine disaster // *Washington Times*. – 2000. – 12 March; Traynor I. Death toll climbs to 82 in Ukraine mine disaster // [Guardian](#). – 2000. – 13 March; Shargorodsky S. Explosion kills 80 in Ukrainian coal mine // [Washington Post](#). – 2000. – 12 March; Coumarians P., Tsoukanova A. En Ukraine et en Russie, inexorables drames de mineurs // *Tribune*. – 2000. – 14 mars; [Dozens dead, many missing in Ukraine coal mine blast](#) // [New York Times](#). – 2001. – 20 August; Mine blast kills 36, rocks fragile coal industry // *Washington Times*. – 2001. – 20 August; Grubengas-explosion in der Ukraine // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2001. – 20 August; Ludvig M. Der kalkurierte Tod // *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. – 2002. – 9 Juli; Osborn A. Gas blast kills 31 coal-miners in Ukraine // *Independent*. – 2004. – 21 July.

² Cheterian V. Le pendule ukrainien. – P. 6.

³ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Пер. з англ. – Київ: Вид-во С. Павличко "Основи", 2002. – 512 с.

⁴ Holdsworth N. Big in... Donetsk // *Guardian*. – 1999. – 15 January; Ukraine asks; Who's Hughes? // *Financial Times*. – 2004. – 24 June.

⁵ Wo hört Europa auf // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2003. – 7 January.

ності розсічена (Espresso, 2 травня 2002 р.). Її розтинає лінгвістика: на заході розмовляють українською, у столиці, на півдні та сході поширена російська.

На це накладаються інші заломі: захід — сільський та греко-католицький, а схід — індустріальний та православний. Дніпро розрізає Україну на дві частини, усособлюючи розірваність нації: між містом і селом, сучасністю і кустарністю, новими багатіями і старими бідняками, між російською і українською мовами, православною і католицькою церквами, між Азією і Європою.

Для Тетяни Кучеренко з Харківського національного університету ім. В. Каразіна достатньо чітка локалізація по осі Схід–Захід цілком відповідає припущенню Хантінгтона про лінію розламу між цивілізаціями. Вона зримо проходить теренами України¹. Отож у Львові, який раніше належав Австрії та Польщі і де переважали підпорядковані Ватикану греко-католицькі громади, відродилося плюралістичне громадянське суспільство.

Розмитими і пасивними виглядали центральні регіони, приміром Вінниччина². На містах-мільйонерах Харкові та Дніпропетровську досі лежить російський відбиток, що вирізняється пануванням строго організованих в ієрархічному плані промислових кланів на тлі широкої соціальної пасивності населення.

Узагалі-то версія про неминучий розкол України існує з доби революції 1989–1991 рр. Домінувала вона і в зовнішньополітичних коментарях щодо виборів-1994³, надто через призму президентської дуелі Кравчук–Кучма⁴. Звідти перейшла до наукової літератури.

Співробітник Королівської військової академії, викладач кафедри міжнародних відносин в Оксфордському університеті Джеймс Шерр тепло зауважив, що доповідь ЦРУ 1994 р. про апокаліптичне становище в Україні не була найбільш резонансним, але найавторитетнішим прогнозом сепаратизму і братовбивчого конфлікту⁵. 1993 р. у Донбасі відбувся величезний страйк, спостерігалися тертя між регіонами і центром. Захід уявив нетривким майбутнє незалежної України завдяки трьом міфам: міжетнічний розкол, регіональний поділ, "ліва загроза".

Чимало західних дослідників першої половини 1990-х потрапили під вплив тих, які наголошували на протистоянні східних і західних областей України, свідомо чи несвідомо відтворюючи звичну для себе східно-

¹ Кучеренко Т. Регіональний фактор у політичному процесі України: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Київ, 2002. – С. 10-11.

² [Stalemate across the Dniester](#) // [Economist](#). – 1999. – 26 June; [Unreformed](#) // [Ibid.](#) – 11 September.

³ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. – С. 255-259.

⁴ Poletz L. [Ukraine between East and West](#) // [Christian Science Monitor](#). – 1994. – 16 June.

⁵ Шерр Дж. Україна в системі європейської безпеки // <http://pubs.carnegie.ru>.

західну полярність Європи¹. Дехто наполягав на успадкуванні не двох, а трьох регіональних компонентів. Західна Україна (10 млн. жителів) представлена україномовною нацією, де процеси модернізації і національного формування відбувалися одночасно. 30-мільйонна Центральна Україна є україномовною, але з напівмодерною білінгвістичною ідентичністю. Донбас і Крим (близько 10 млн.) — з переважно російськомовним населенням.

У перші роки незалежності Київ не надто втручався в регіональні справи, отже, трапилася нагода погратися версіями периферійного націоналізму (закарпатською, кримською тощо)². У той час, як влучно сказав філософ Тарас Возняк зі Львова, йшла головна боротьба за столицю, а, отже, за всю державу³. Але "загравання епохи Кравчука закінчилися" і періодично президент Кучма змушений приборкувати місцевий номенклатурний сепаратизм, направляючи у регіони надійних ставлеників. Вони й розбудували абсолютно безперспективну модель державного капіталізму, спертого на адміністративний ресурс і на забезпечену владою монополію.

Уже парламентські вибори 1998 р. показали, що український регіоналізм — складніший феномен, ніж просто двоподіл на "націоналістичний захід" і "комуністичний схід"⁴. Під цим кутом зору [Washington Times](#) цікавою була президентська кампанія-1999, що веломовно доводить жовтнево-грудневу серію репортажів Наталії Федущак.

Результати виборів у Верховну Раду 2002 р. виказали Ярославу Грицаку дуже виразну тенденцію: поділ України на "схід" і "захід" зникає⁵. По тилах комуністів — південних і східних областях — у 1998, а ще більше у 2002 р. зробили рейди треті партії та сили. Впала колись найбільша фортеця комуністичного сходу — "робітничий Донбас". Далі український історик покликав на поміч польського політолога Томаша Зарицькі, котрий зробив порівняльне дослідження виборчої географії 1990-х п'яти посткомуністичних країн — Чехії, Угорщини, Польщі, Словаччини й України. Поділ на схід і захід не проступив наверх хіба що в Чехії. Зате він дуже виразний внаслідок дії історичних факторів у Польщі, Словаччині та Угорщині.

¹ Петровський В. Українсько-російські стосунки... – С. 17-19.

² Tkachuk V. The Crimea: chronicle of separatism (1992–1995). – Kyiv: Ukrainian Center for independent political research, 1996. – 173 p.; Литвин С. За український Крим. – Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 136 с.; Майборода О. "Політичне русинство". – Київ: НУКМА, 1999. – 26 с.; Копиленко О. Україна і Крим. – Київ: Парламент. вид-во, 2001. – 232 с.; Його ж. Автономна Республіка Крим. – Київ: Таксон, 2002. – 342 с.

³ Возняк Т. "Проект Україна". Підсумки десятиріччя // І. – 2000. – Ч. 18. – С. 60-86.

⁴ Feduschak N. Western future, communist past? Ukraine to decide // [Washington Times](#). – 1999. – 24 October.

⁵ Грицак Я. Двадцять дві України // Критика. – 2002. – Ч. 4. – С. 3-6.

Україна не виняткова своїм мовним, культурним і політичним поділом, бо кожна нація поділена і розвивається за цей рахунок. З усіх європейських держав найкраще порівнювати Україну з Італією. Окрім сильного регіоналізму, схожості додає майже поголовна корупція правлячих еліт і традиційно сильна комуністична опозиція, яку будь-що намагаються не допустити до державних постів.

Висновки Возняка, Грицака і Зарицькі підсилює пасіонарний публіцист Микола Рябчук, який з 1992-го цікавиться існуванням "двох Україн" — україномовної, "габсбурзької", європейської, атлантичної, демократичної та російськомовної, "совкової", євразійської, проросійської, прокомуністичної¹. Їхнє уособлення у Львові й Донецьку. Навіть у часи найбільшої політичної кризи 1994 р. і найглибшого двоподілу суспільства тут чітко проступали обриси соціального організму, який можна назвати політичною нацією. Вибори-1998 переконали, що східні та західні частини українського електорату дивляться на багато речей дуже схоже. У березні 2002 р. і листопаді-грудні 2004 р. опозиція показала, що вона трохи інтелегентніша чи везучіша від вітчизняних і зарубіжних інтелектуалів.

В історії, либонь, відверті самогубці не добавляли територіальної диференціації політичного простору, що мусить аксіомою відбиватись на здійсненні оптимальної державної регіональної політики, ефективності використання регіональних тенденцій у державотворчому процесі. Проте, як духом регіоналізму просякнуті сучасні Сполучені Штати Америки автор мав нагоду спостерігати у штаті Массачусетс під час майже місячного стажування весною 1997 р.² Це сталося завдячуючи Раді міжнародних наукових досліджень і обмінів (IREX).

Суттєвою рисою американського менталітету є його локально патріотична зорієнтованість. Пересічному американцеві не притаманне планетарне мислення, він задивлений переважно у свої вузькі внутрішні аспекти і локальні дефініції, наприклад, Нова Англія, Массачусетс, каунті, місто. Місцевий егоцентризм — позитивне явище для мобілізації духовних сил, створення міцних передумов для матеріального процвітання сім'ї, громади, краю. Це з наших особистих спостережень.

* * *

На Україні лежить ментальна печать регіональної унікальності внаслідок перетину декількох факторів. По-перше, її обличчя визначає історична спадщина доволі тривалої співпраці багатьох європейських народів у кожному конкретному регіоні. По-друге, чітко окреслений культурно-цивілізаційний двоподіл Схід–Захід на теоретичному рівні спровокував резонансу для першої половини 1990-х версію про неминучий

¹ Див.: Рябчук М. Від Малоросії до України. — Київ: Критика, 2000. — 304 с.; Його ж. Дилеми українського Фауста. — Київ: Критика, 2000. — 272 с.

² Офіцинський Р. Сто вражень з Америки. — Ужгород: Мист. лінія, 2001. — 60 с.

розкол України. Однак парламентські вибори 1998 і 2002 р. показали, що український регіоналізм є набагато складнішим феноменом, який спокійно допускає безконфліктне існування "двох Україн" — у Львові та Донецьку.

По-третє, проходить кардинальна переоцінка державотворчого потенціалу, виплеканого в певних регіонах. Зокрема, пасіонарні галичани в умовах незалежності поступово втратили самотутнє політичне обличчя, але спробували його відновити у помаранчевій революції. По-четверте, "порізана" регіональними лініями Україна знайшла реалістичне відображення в інтелектуальних колах західної спільноти. Проявлено значний інтерес навіть до малопомітних нюансів української ментальності та соціально-побутових деталей на регіональному рівні. По-п'яте, якщо політичний та соціокультурний розвиток українських регіонів під кутом зору традиційної системи цінностей надається до вивчення порівняно легко, то соціально-економічний аспект, виконаний в аналогічному ключі, з нетерпінням чекає сумлінного дослідника.

6.5. Духовно-релігійні протиріччя в сучасній Україні через призму візиту папи Івана Павла II (23-27 червня 2001 р.)

Релігійний фактор відіграє нині значну роль не лише у духовно-культурному житті українського суспільства, але й у забезпеченні легітимності інститутів політичної влади і політичних керівників. Це, зрозуміло, відразу "потрапило на гачок" вітчизняних учених-гуманітаріїв і стало предметом як різнопланових дисертаційних досліджень¹, так і ґрунтовних монографічних студій². Нерідко вони виконувались у компаративному ключі³ та в аспекті розвитку окремих кон-

¹ Єленський В. Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті: Автореф. дис... д-ра філос. наук. — Київ, 2003. — 31 с.; Кудояр О. Релігія та її місце в політичній системі незалежної України: Автореф. дис... канд. філос. наук. — Донецьк, 2003. — 19 с.; Назаркіна О. Протестантські конфесії України в 90-ті роки ХХ ст.: баптистські та п'ятидесятницькі течії: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Донецьк, 2003. — 19 с.

² Ukraine: ihre christlichen Kirchen vor dem Hintergrund der Geschichte in Hoffnung und Spannung / Red. H. Janas. — München: Kirche in Not, 1993. — 128 S.; Релігія і політика в сучасній Україні / І. Курас та ін. — Київ: Ін-т політ. і етнонац. досл. НАНУ, 2000. — 272 с.; Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України / За заг. ред. З. Тимошенко. — Київ: Європ. ун-т, 2002. — 331 с.; Боруцький С. Держава. Церква. Людина: Державно-церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності 1992–2002. — Львів: Афіша, 2003. — 550 с.; Plokhyy S., Sysyn F. Religion and nation in modern Ukraine. — Edmonton: University of Alberta, 2003. — XVI + 216 p.

³ Сьомін С., Кальниш Ю., Петрик В. Остроухов В. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна. — Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. — 136 с.

фесій¹. Зверталася увага й на те, як окремі церковно-релігійні феномени володіють потужним впливом на масову свідомість². Осібно мовиться про конфесійну ситуацію, що зазвичай збуває прискіпливий інтерес дослідницької та ширшої спільноти внаслідок перетину конфронтаційних ліній.

Одним із таких велетенських імпульсів доречно вважати підготовку, здійснення і наслідки найгучнішого гостювання у новітній Україні — візиту папи Івана Павла II 23-27 червня 2001 р. По "гарячих слідах" з'явилися перші спроби наукового осмислення події³, у т. ч. приязні спостереження голови оргкомітету підготовки візиту, тодішнього міністра закордонних справ України Анатолія Зленка⁴. Проте залишилося чимало лакун та історичних подробиць, які розсіпані у тогочасній світовій пресі. З ними під силу не тільки реконструювати "п'ять днів, які здивували світ", але намалювати магістралі для історичного коментаря з урахуванням оцінок західного світу, що вже з цього приводу прозвучали.

6.5.1. Напередодні. Конфесійна карта

Лібералізація державної політики щодо свободи совісті в Україні призвела до бурхливого розвитку релігійної мережі, що, поряд з багатьма позитивними наслідками, викликала небезпечну "хворобу церковних розколів". Прагнення поєднати духовні ідеї з реальностями самовизначення молодої держави, а також демонстративна промосковська орієнтація частини духовенства привели до кризи в православ'ї. У середині 1990-х перманентна міжконфесійна напруга і відкрите протистояння зачепило близько 600 населених пунктів⁵. Це катастрофічне становище підігрівалося внутрішніми і зовнішніми політичними силами. Подібна розкольніцька тенденція проявилася і в середовищі протестантських церков.

На цьому ослабленому фоні, за спостереженням фахівця з державного управління Юрія Кальниша⁶, Україна відчуває наполегливий тиск із

¹ Волинець О. Функціонування української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин: Автореф. дис... канд. філос. наук. — Київ, 2003. — 20 с.; Швед З. Особливості формування ментальних та релігійних структур в іудаїзмі (український контекст): Автореф. дис... канд. філос. наук. — Київ, 2003. — 20 с.

² Зарваниця — святиня землі української / Авт.-уклад. Б. Андрушків. — Тернопіль: Підручники & посібники, 2000. — 186 с.

³ Димид М. Виклики і поклики (Конфесійна ситуація в Україні напередодні приїзду Папи Римського Івана Павла II) // Людина і світ. — 2001. — № 5. — С. 17-25; Бойко О. П'ять днів, які здивували світ. Візит Папи Іоанна Павла II в Україну // Трибуна. — 2001. — № 5-6. — С. 23-25.

⁴ Зленко А. Дипломатія і політика. — С. 496-508.

⁵ Панченко П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. — Київ: Укр. центр дух. к-ри, 2003. — 98 с.; Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна... — Т. 2. — С. 107, 353-354.

⁶ Кальниш Ю. Пріоритетні напрями, шляхи реалізації і перспективи державної політики України в галузі релігійно-церковного життя: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр. — Київ, 2001. — 18 с.

боку нетрадиційних конфесій і неорелігій. Швидко поширилося тоталітарне "Біле братство", що виникло в Україні на початку 1990-х¹. Його духовного лідера — "живого Бога" Марію Деві Христос (офіціантка і комсомолка Марія Цвігун) — супроводжував "учитель Свамі" (Юрій Кривоногов). Він у радянські часи, за версією американського журналу *Fortean Times* 2001 р., працював над агресивним керуванням свідомості в таємному дослідницькому інституті, контрольованому розвідкою.

Учення секти звалось Юсмалос (від аббревіатури "Юрій" та "Марія" з грецьким закінченням). Особливий наголос робився на неминучий злам сучасної цивілізації та приходу нової "золотої ери", в якій зможуть жити тільки 140 тис. вибраних. "Біле братство" мало сильну ієрархічну структуру в душі раних масонських лож і в основному складалося з неповнолітніх, які залишали свої сім'ї. У листопаді 1993 р. група юсмаліанців зібралася перед Св. Софією у Києві, готуючись до масового самогубства. Але правоохоронці були напоготові.

Для порівняння: у Джорджтауні, столиці Гайани, у листопаді 1979-го покінчило із життям водночас 250 послідовників подібної секти. Крім "Білого братства", правосуддя не оминуло низку тоталітарних культів — "Білого лотоса", "Чорного дракона", "Південного хреста" та ін.

У 1994–1999 рр. Л. Кучмі (т. зв. перша каденція президентства) випало чимало складних ситуацій з погляду політичного, але з морального — найтяжча, пов'язана з інертною поведінкою прем'єра Марчука під час поховання патріарха УПЦ КП Володимира (Романюка). Біля Київської Софії, де до 1932 р. ховали ієрархів УАПЦ, відбулося справжнє побиття віруючих спецпідрозділами міліції 18 липня 1995 р.

Безпосередній учасник подій В'ячеслав Чорновіл назвав ці події "чорним вівторком" і сумною датою української історії, а за "злочинні дії виконавчої влади" порадив президенту вибачитися перед українським народом². Після прощання з померлим тоді ж видатним класиком Олесе́м Гончаре́м Кучма відбув із державним візитом у Білорусь, а прем'єр-міністр самоусунувся від виконання повноважень за статусом³.

Уряд відмовив у дозволі поховати на території Києво-Печерської лаври і наполягав на Байковому кладовищі — почесному місці поховання будь-якого мирянина. Це б означало визнання, що покійний не був не лише патріархом, але й духовною особою. За кілька днів перший заступник міністра внутрішніх справ визнав, що тілесних ушкоджень зазнало 40 міліціонерів і 33 громадяни, хоча насправді потерпіло близько

¹ Гринько В. Велике Біле Братство як неорелігійний феномен: Автореф. дис. канд. філос. наук. – Київ, 1998. – 20 с.

² Чорновіл В. Пульс української незалежності. – С. 71; Див.: Біла книга "чорного вівторка" / Упоряд. В. Цимбалюк та ін. – Київ: НРУ, 1995. – 287 с.

³ Кучма Л. Про найголовніше. – С. 28, 88-99.

сотні, у т. ч. 83-річний єпископ УАПЦ Паїсій із США¹. У світі миттєво поширився негативний резонанс.

Із кінця 1980-х загальна кількість релігійних організацій у країні зростає у чотири рази, а конфесійна карта значно урізноманітнілася: з 18 церков і напрямків збільшилася до 80-ти². Упродовж даного періоду практично припинилася "релігійна шпаринка" в еміграційній лихоманці, котру пережила молода незалежна держава. Наприклад, 17 червня 1992 р. газета *Christian Science Monitor* зацікавилася новою хвилею американських іммігрантів, надто сім'єю Ковальових, які прибули півроку тому в Портленд, штат Орегон. Подружжя та їхній син — п'ятидесятники, покинули Україну, випереджуючи утиски свободи совісті та важке матеріальне становище.

Незважаючи на кризові моменти, найвпливовішим залишилося православ'я (близько 52,7 % усіх громад), де чисельна перевага за Українською православною церквою в єднанні з Московським патріархатом³. Найбільший вплив вона мала у Хмельницькій, Вінницькій, Закарпатській областях, найменший — в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській.

Більшість громад другої за чисельністю Української православної церкви Київського патріархату зосереджено у Львівській, Івано-Франківській, Рівненській та Київській областях. Українська автокефальна православна церква представлена в усіх областях, за винятком Закарпатської, Сумської, Чернігівської та Чернівецької. Найбільше громад нараховувалось у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях.

У всеукраїнському вимірі 1990-ті позначені різкими конфесійними відмінностями. У першій половині десятиліття нуртували організаційно-правові пристрасті (між реабілітованими греко-католиками і православними за храми, православні розколи). Приміром, на Львівщині зафіксовано понад 800 релігійних конфліктів на майновому ґрунті, у 1997 р. — понад 200, у 2002 р. залишилися невиконаними 96 відповідних розпоряджень і рішень. Проте на кінець 1990-х Українська греко-католицька церква за кількістю громад перебільшила рівень 1939 р. Після легалізації повністю відновилася її структура (монастирі, навчальні заклади, чернечі ордени тощо)⁴. Найбільше громад зафіксовано у Галичині та Закарпатті, але протягом 1990-х відбулося помітне поширення УГКЦ на східні терени.

¹ Poletz L. [Ukraine's religious standoff makes unlikely political allies](#) // *Christian Science Monitor*. – 1995. – 21 July.

² Белікова Н. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття). – С. 10-11.

³ Див.: Ковальчук А. Географія релігій в Україні. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 308 с.

⁴ Spolar C. Silenced half their lives, Ukraine's religious now recount life under communism // *Washington Post*. – 1997. – 24 November.

Якщо за тоталітаризму до віруючих відносили себе 15-20 % українців, то в другій половині 1990-х — близько 60 %, озброївся дослідженнями "Соціс-Геллоп" заступник секретаря Ради національної безпеки і оборони Олександр Разумков¹. За даними голови державного комітету в справах релігій, доктора філософських наук Віктора Бондаренка, на січень 1998 р. діяли 20,4 тис. релігійних організацій (порівняно з 1991 р. це число збільшилось на 7,2 тис. або на 54 %), у т. ч. 19,8 тис. громад 72 конфесій, течій і напрямів. Їх обслуговували (12,7 тис. культових будівель, із них третина пам'ятки архітектури) 18 тис. священників.

Майже половина громад зосереджена у західних областях і більше половини громад — православні². За чотири роки (на 1 січня 2002) нараховували 26 тис. громад із 24,5 тис. священнослужителями, а культових споруд — 20 тис.³ Православ'я і західні області залишилися домінуючими.

Цікавий момент. У 2001 р. в Україні діяло 120 православних монастирів, а донедавна — всього дев'ять. "У політично нестабільних країнах чернече життя є гарантією ситого шлунку", — зазначила англійська журналістка Вікторія Кларк у книзі "Чому ангелів скидають: огляд історії православ'я у Східній Європі з часів Візантії до наших днів" (2001)⁴. Тому керівництво монастирів установило віковий ценз — 35 років, аби не перетворюватися в кураторів будинків для перестарілих.

6.5.2. Дійові особи. Миряни і клір

Ключових гравців у розколотому православ'ї виявилось декілька. Народжений 1929 р. на Донеччині, чернець Філарет (Михайло Денисенко) у післявоєнну пору поступово став впливовою постаттю Руської (Російської) православної церкви. Він екзарх України (1966), митрополит (1968), а до обрання патріарха у травні-червні 1990 р. місцєблюститель Московського патріаршого престолу⁵. Через два роки між Філаретом і двома іншими претендентами — обраним патріархом Алексієм II (Олексієм Рідігером) та іменованим у червні 1992 р. новим предстоятелем Української православної церкви (наділена автономним управлінням у січні 1990 р.) митрополитом Володимиром (Сабоданом) — розгорілася справжня релігійна війна. Її літописцями виступило ряд журналістів і

¹ Разумков О. Державна політика щодо релігії і церкви як чинник демократизації церковно-релігійного життя в Україні (1991–1997) // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін (Матер. міжнар. конф.). — Київ: Віпол, 1998. — С. 9-13.

² Бондаренко В. Релігійна ситуація в Україні і перспективи її розвитку // Релігія і суспільство в Україні. — С. 14-30.

³ Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2002 р. // Людина і світ. — 2002. — № 1. — С. 35-42.

⁴ Hale E. Eastern Orthodox monasteries rise // USA Today. — 2001. — 30 August.

⁵ Зарічний О. Митрополит Філарет. — Львів: Логос, 1995. — С. 26, 67-68, 82-83, 122-123, 135, 156-157.

письменників¹, а непримиренних полемічних сюжетів явно не бракувало².

У квітні 1992 р. архієрейський собор РПЦ відмовив надати УПЦ повну канонічну самостійність — автокефалію, а через два місяці Філарета позбавив посади, сану і благочестя. Інкримінованих вчинків митрополит не визнав і не підкорився рішенням, вважаючи його не канонічним.

У Києві наприкінці червня 1992 р. на Всеукраїнському православному соборі відбулося об'єднання відродженої УАПЦ і частини УПЦ, що пішла за Філаретом. Головою утвореної Української православної церкви Київського патріархату визнано патріарха Мстислава (помер у червні 1993 р.), а заступником патріарха — митрополита Філарета. До своєї смерті у липні 1995 р. нову церкву очолював патріарх Володимир (Романюк). Обраний патріархом Філарет упродовж кількох наступних років домігся першого кроку до канонічного визнання УПЦ КП — у Константинополі.

Російська православна церква до сих пір вважає Україну духовною коліскою і канонічною територією не випадково. Тут знаходиться половина її приходів, хоча населення втричі менше, ніж у Росії³. Українці частіше відвідують церкву, ніж росіяни, тому повний перехід їх до Київського патріархату означатиме нищівний удар для РПЦ.

Перший серед рівних, вселенський патріарх, архієпископ Константинопольський Варфоломій I сприяв об'єднанню УПЦ КП і УАПЦ, пропонує канонічний статус. Ще у 1996 р. він узяв під свою юрисдикцію 84 православних парафій Естонії, яку Московський патріархат теж має за канонічну територію. У двох випадках між Москвою і Константинополем кипіла гостра полеміка на грані розриву, але "поганий мир" зберігся.

Отож майбутній візит папи підіграв давні пристрасті, оскільки готувався на тлі складної релігійної дипломатії. "Я зустріну Папу в Україні, це мій виклик Москві," — заявив у березні 2001 р. патріарх Філарет в інтерв'ю впливовій італійській газеті [Repubblica](#). І грядущий візит назвав історичною подією, котра за значенням дорівнює зустрічі 1964 р.

¹ Карпенко В. Час каміння збирати. — Київ: Г-та "Вечірній Київ", 1999. — 252 с.; Романюк Т. Патріарх Володимир, або Спогади про батька. — Київ: Просвіта, 2000. — 144 с.; Пастырь. Митрополит Владимир глазами современников. — Киев, 2000. — 290 с.; Миттєвості з життя Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета / Упоряд. М. Селюченко. — Київ: Дніпро, 2001. — 142 с.; Чемерис В. Да святиться ім'я Твоє, або Бомба для Патріарха. — Донецьк: Поліграфіст, 2001. — 127 с.

² Анисимов В. Истинный лик филаретовского патриархата: В 3-х кн. — Киев, 1999. — Кн. 1. — 128 с.; Борисова О., Климов А. Историчні підвалини Київського патріархату. — Луганськ: Альма-матер, 2001. — 118 с.

³ Brown F. Orthodox Church fractures in Ukraine // Washington Post. — 2001. — 26 May.

папи Павла VI і вселенського патріарха Атенагора¹. Поява понтифіка в Україні неодмінно надасть серйозного імпульсу католицько-православному діалогу, — повторив свою оцінку Філарет для *Washington Times* за кілька місяців².

Івана Павла II (18 травня 1920 – 2 квітня 2005) справедливо назвали людиною, що зробила величезний внесок в історію XX ст. Поляк Кароль Войтила, архієпископ Краківський, став папою у жовтні 1978 р. Світ був здивований, адже вперше понтифіком став слов'янин, до того ж із країни соціалізму. Папа завжди заперечував, що є політиком. Однак саме він відіграв неабияку роль у припиненні "холодної війни". І зробив усе для встановлення дипломатичних відносин Ватикану з понад шістьдесятьма державами, у т. ч. з Україною. Римський понтифік, чий предки за маминою лінією українці, особливо приязно ставився до них і володів українською мовою³. Його вважало своїм пастирем більше п'яти мільйонів українських католиків і греко-католиків світу.

Імена нових кардиналів щотрироки називають на консисторії — формальній церемонії у соборі Св. Петра. Після призначення наприкінці січня 2001 р. 37 кардиналів, що стало рекордом, Іван Павло II оприлюднив додатково ще імена сімох. Троє з новопризначених кардиналів походили з теренів колишнього СРСР⁴. 74-річний архієпископ Львова Мар'ян Яворський та 70-річний архієпископ Риги Яніс Пуятц стали кардиналами ще в 1998 р., однак їх імена тримали в секреті чи *in pectore* (у грудях). Ця практика використовується для священників, які служать у регіонах, де надання статусу кардинала може зашкодити.

Отримав сан і 67-річний Любомир Гузар, який змінив кардинала Мирослава Любачівського (24 червня 1914 р. – 14 грудня 2000 р.) на посаді архієпископа Української греко-католицької церкви. Кардинал Гузар покинув рідні краї в 1944 р. і закінчив у США католицький університет, а у 1990-х займав чільні позиції в реабілітованій церкві, спочатку не зрікаючись американського громадянства. Аби випередити інсинуації, згодом він отримав український паспорт.

УГКЦ є однією з 18 церков східного або візантійського обряду, які підпорядковані Риму, але діють незалежно від римо-католицьких єпархій. Прелат Любачівський очолив її у 1984 р. після смерті Йосипа Слі-

¹ Stabile A. Aprirò l'Ucraina al Papa ecco la mia sfida a Mosca // *Repubblica*. – 2001. – 15 marzo.

² Pope preaches tolerance and peace // *Washington Times*. – 2001. – 25 June.

³ Візит Папи Римського в Україну: за і проти // Німецька хвиля. – 2001. – 19 березня; Peterson S. [Pope visit gives a boost to Ukraine religious minority](#) // *Christian Science Monitor*. – 2001. – 25 June.

⁴ Delaney S. Pontiff names five more Cardinals // *Washington Post*. – 2001. – 29 January; Stanley A. Pope names 7 more Cardinals, including 3 from Ex-Soviet bloc // *International Herald Tribune*. – 2001. – 29 January.

пого, і вже наступного року отримав червону шапочку кардинала¹. Як визначна постать визвольного руху, духовний лідер і "символ Української церкви, яку Сталін не зміг зруйнувати", 77-літній кардинал повернувся в рідну країну на Вербну неділю 1991 р., після 53 років вигнання. Греко-католики вийшли з катакомб і легалізувались у 1989 р. на чолі з митрополитом Володимиром Стернюком, "в'язнем сумління". З огляду на вік і стан здоров'я, Мирослав Любачівський звів свою роль до суто символічної, залишаючи практичні деталі іншим.

Саме греко-католик Любомир Гузар і римо-католик Мар'ян Яворський готували візит папи в Україну. Багато хто у Ватикані не зрозумів Гузара, коли той після церемонії посвячення у кардинали зняв золотий перстень — відзнаку папи і ознаку сану, яку багато із кардиналів носять із особливою побожністю. Він услід за Сліпим домагався зміни його титулу "верховного архієпископа" на титул "патріарх"².

Водночас пройшла "зміна влади" і за Атлантичним океаном. 49-річний Стефан Сорока з Канади став архієпископом Філадельфійської архієпархії, що є найдавнішою з чотирьох американських єпархій³. Її глава вважається духовним батьком усіх українських католиків Америки. У церемонії взяло участь 150 священників, 35 єпископів, 3 кардинали і 6 архієпископів. На жаль, 68 тис. прихожан з п'яти штатів, які складають Філадельфійську єпархію, зазнали сильної асиміляції. Лише 45 із 75 приходів мали власного священника. У той же час 20 тис. православних Пітсбурга — сербів, росіян і українців — відвідували близько двадцяти храмів⁴.

Католицька церква зіткнулась із гострою нестачею священників у США. Із 1970 р. чисельність семінаристів різко зменшилася з 28 тис. чол. до 4,9 тис. у 2001 р. Брак священників є реальним, тому коло потенційних кандидатів різко збільшилося б у випадку відміни обов'язкового celibату. Приміром, в УГКЦ сімейства священників — добрий ґрунт для майбутнього духовенства, їхні дружини не стоять осторонь духовного і благочинного життя округи і громади⁵. "Хороші католики, хороші священники — і одружені," — переконував представник однієї з таких американських династій о. Джон Гевко дуже твердо.

¹ [Cardinal Lyubachivsky, 86, of Ukraine // New York Times](#). – 2000. – 16 December; Bourdeaux M. Myroslav Lubachivsky: Symbol of the Ukrainian church that Stalin could not destroy // [Guardian](#). – 2001. – 30 January.

² Stanley A. New Cardinal in a clash of creeds // [New York Times](#). – 2001. – 23 February.

³ Ukrainian Catholics to install new leader // [Inquirer](#). – 2001. – 24 February.

⁴ [Aspiotes](#) G. Orthodox celebrate Christmas // [Tribune-Review](#). – 2004. – 7 January; Dyer E. Christmas time is here... again // [Pittsburgh Post-Gazette](#). – 2004. – 7 January.

⁵ Hewko J. Good Catholics, good priests – and married // [Washington Post](#). – 2002. – 23 March.

Згідно з Інститутом Геллопа, напередодні візиту папи 19,5 % віруючих (10 млн. українців) відносили себе до Київського патріархату, а 8,5% (4 млн. 250 тис.) — до Московського. Також нараховувалося 2 млн. 750 тис. греко-католиків і 300 тис. католиків, близько 600 тис. адептів УАПЦ і 10 млн. тих, що не визначилися¹.

Не дрімала й Ватиканська інформаційна служба. Кардинали Гузар і Яворський у прес-канцелярії Святого престолу 25 травня 2001 р. взяли участь у зібранні журналістів з приводу апостольського візиту. Вони оприлюднили свої цифри. Будучи другою конфесією України після православної, УГКЦ мала 9 єпархій і один екзархат, 3467 громад, 5 семінарій і одну академію. Духовні потреби 5,5 млн. віруючих обслуговували архієпископ і 14 єпископів, 2278 священиків, включаючи 701 ченця, 933 монашок. Створена в 1375 р. римо-католицька єпархія нараховувала 260 церков, 60 місцевих священиків і близько 75 з Польщі для майже 300 тис. вірників.

Крім того, секретар із закордонних справ Ватикану, архієпископ Жан-Луї Тауран заявив у Москві, що візит Івана Павла II не зашкодить відносинам католицької та православної церков, а на початку 1990-х західноукраїнські храми просто знайшли своїх законних власників.

Світова преса жваво й пристрасно прокоментувала ситуацію в Україні напередодні візиту глави католицької церкви, цитуючи головних дійових осіб. Московський патріарх назвав намір "недоречним" і надіслав різкого листа київському митрополитові Володимирі. Останній звернувся до Івана Павла II з вимогою відкласти поїздку². Своєрідну інформаційну підтримку цьому надали деякі популярні газети.

Так, італійська *Corriere della Sera* застала Україну, вражену "націоналістичною лихоманкою", релігійним розколом і болісними пошуками загубленої самоідентифікації, де навіть "пам'ятники встановлюють для того, щоби розколоти навпіл величезну українську націю"³. Якщо папа не обмежиться католицькою Галичиною і вирушить у Київ — колись православ'я, то, зробивши подарунок націоналістам, утруднить екуменічний діалог. Україна — "вічна прикордонна територія між двома протиборчими світами, залишаючись за рівнем життя закинутаю периферією". І своїми історично невирішеними протиріччями несе Європі загрозу.

Ще один приклад інформаційного протиборства. 7 липня 2001 р. журналіст канадського щоденника *Globe and Mail* Волтер Високий вступив у полеміку зі своїм колегою Джеффри Йорком (стаття "Папа завойовує імперію лише своєю вірою" від 2 липня 2001 р.). Українці відстоюють право на власну релігію, незважаючи "на всіх алексіїв разом узя-

¹ Stabile A. Aprirò l'Ucraina al Papa ecco la mia sfida a Mosca // *Repubblica*. – 2001. – 15 marzo.

² Streit um einen Papstbesuch in der Ukraine // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2001. – 27 März.

³ Gag L. Kiev, la febbre nazionalista che minaccia l'Europa // *Corriere della Sera*. – 2001. – 23 giugno.

тих". Йорк виступив на боці Москви, бо неодноразово згадував патріарха Філарета як "повстанця" і "бунтівника".

Митрополит Володимир застеріг Ватикан, що візит може підвищити напруження між греко-католиками і православними Західної України, де на початку 1990-х часто траплялись сутички щодо церковної власності. Фінансово-майнове питання знову впливло на поверхню. Церква, в якій більше храмів — більше коштів, а число парафіян додає пунктів у рейтингу впливовості¹. У Західній Україні до 1990 р. православним, підпорядкованим Москві, належало до тисячі храмів, а у 2001 р. — 62. Внаслідок повернення власності її колишньому володарю — греко-католикам, розпочалася нова довготривала міжконфесійна "холодна війна"². У ній православні втратили тут дві третини своїх громад.

Вище-прем'єр Микола Жулинський зауважив митрополиту некоректність, і що візит державний, зроблений на запрошення президента Кучми³. У листі, переданому митрополиту Володимирі кардиналом Туччі 7 квітня 2001 р., Іван Павло II підтвердив сподівання зустрітись із ним у Києві і висловився за те, аби щонайшвидше розпочала працювати спільна католицька і православна комісія з вирішення спірних питань⁴. У день 15-ліття Чорнобильської аварії папа прийняв у Ватикані групу українських дітей, де теж мовилося про бажання відвідати Україну.

Коли Іван Павло II підтвердив свої плани здійснити історичну подорож, спротив Алексія II, під юрисдикцією якого опинилася більшість віруючих із колишнього СРСР, сягнув нового витка⁵. Вони ніколи не зустрічалися. Підігриваючи "тисячолітню ворожнечу", патріарх не дав дозволу на візит папи в Росію, проголосив його "небажаною особою" в православних країнах⁶. Архієпископ Грецької православної церкви Христулос передав Алексію II привітання Івана Павла II, з яким мав приватну розмову в Афінах 4-5 травня 2001 р.⁷ Однак глава РПЦ прохо-

¹ Dixon R. In Ukraine, believers fight over what is the one true faith // Los Angeles Times. – 2001. – 16 April.

² Ukraine seen as hard visit for pope // Washington Times. – 2001. – 22 June.

³ Clover C., Blitz J. Pope's visit raises tensions // Financial Times. – 2001. – 24 January; Cockburn P. Pope's visit adds to tension in Ukraine // Independent. – 2001. – 24 June; Clover C. [Pope's Ukraine visit highlights tensions](#) // Financial Times. – 2001. – 25 June.

⁴ Acc L. Giovanni Paolo ricorda Cernobyl: "Energia al servizio di pace e ambiente" // Corriere della Sera. – 2001. – 27 aprile.

⁵ York G. Pilgrim Pope stirs up 1000-year feud // Globe and Mail. – 2001. – 30 March; Glasser S. Pope tries to heal old wounds // Washington Post. – 2001. – 24 June.

⁶ Orthodox clergy protest papal visit // Washington Times. – 2001. – 9 June.

⁷ Russian Orthodox leader cool to John Paul plea // [Boston Globe](#). – 2001. – 6 May; [Juan Pablo II comienza macana en Ucrania una visita de "alto riesgo"](#) // Mundo. – 2001. – 22 junio; Pontiff calls for nation to forgive // Washington Times. – 2001. – 24 June; [Johannes Paul II rief zur Verzehung auf](#) // Presse. – 2001. – 28 June.

одно поставився до вибачення понтифіка за тисячолітнє зло, спричинене православним католиками.

Російський патріарх різко протестував кількаразово. Москва засудила Ватикан за католицький прозелітизм у Росії та підтримку греко-католиків Західної України, котра історично є начебто плацдармом для проникнення католицизму на православну територію¹. РПЦ бачила загрозу в екуменізмі папи, який відвідав православні країни Румунію, Грузію і Грецію, а також у місіонерській діяльності католиків у Білорусі, Росії, Казахстані та Україні². Хоча мільйон американських п'ятдесятників намагалися повернути росіян у свою віру, але за прозелітизм дістається католикам, які відстоюють власну паству, кепкував із Нью-Йорка тижневик Time³. Російська Дума висловила стурбованість в унісон патріархові, а у березні 2001 р. в Римі прем'єр М. Касьянов те саме виклав папі у "делікатній формі".

Демарші росіян викликали супротивні акції. Делегації українських католиків, яка представляла "Комітет на підтримку візиту Папи до України", співробітники російського консульства в Мюнхені пояснили, що держава і церква в Росії відділені одна від одної, а керівництво країни не висловлювалося проти (Süddeutsche Zeitung, 12 червня 2001). Однак демонстранти вказали на відверто негативне ставлення до візиту російського посла в Україні Віктора Черномирдіна.

Західні мас-медіа у РПЦ вгадували радше тоталітарну секту, позаяк донедавна Московський патріархат функціонував як філіал горезвісного КДБ. "Наших єпископів використовували як агентів впливу у Ватикані. Тепер їм не вистачає активності на міжнародній арені і вони відчують себе дещо осиротілими", — заявив німецькій газеті Tageszeitung священик Гліб Якунін, який у 1990-ті безуспішно спробував реформувати консервативне російське православ'я⁴. Істерія напередодні та у дні візиту папи до України просто засвідчила його глибоку внутрішню кризу⁵. У Росії набирали сили католицизм і протестантизм, оскільки відчувалася велика потреба населення в релігії, яка відповідала б запитам сучасного життя. Зростаюча і всепроникаюча активність баптистів на українських теренах у середині 1990-х навіть заслужила право на спеціальний репортаж⁶.

¹ Alexis II condiciona la visita del Papa a Rusia al fin del "proselitismo católico" // [Vanguardia](#). – 2000. – 4 agosto; Poch R. El Patriarca ortodoxo ruso arremete de nuevo contra la visita del Papa a Ucrania // [Vanguardia](#). – 2001. – 7 junio; Glasser S. Legacy of religious struggle to confront Pope in Ukraine // Washington Post. – 2001. – 20 June.

² Poch R. La Iglesia ortodoxa rusa percibe como una amenaza la visita del Papa a Ucrania // [Vanguardia](#). – 2001. – 16 maggio; Galán L. [El Papa pide perdón a los ortodoxos en Ucrania](#) // Pais. – 2001. – 24 junio.

³ Karon T. Why Greeks blasted the Pope // Time. – 2001. – 11 May.

⁴ Kerneck B. Engstirnig und totalitär // Tageszeitung. – 2001. – 26 Juni.

⁵ Örtel B. Der Patriarch will keinen Papst // Tageszeitung. – 2001. – 23 Juni.

⁶ Poletz L. [Looking for new faith, many in Ukraine find baptism](#) // Christian Science Monitor. – 1995. – 17 October.

Оскільки Україна є колискою православ'я Східної Європи, то залишити контроль над УПЦ значило для Московського патріархату позбутися історії, коріння, ідеологічного обґрунтування своїх глобальних амбіцій. Проте, зроблено висновок у британському щоденнику Scotsman 22 червня 2001 р., найвпливовіший з усіх православних лідерів Алексій II розписався у власному безсиллі.

У світовому православ'ї Івану Павлу II не знайшлося рівного за масштабом і харизмою. Для спілкування зі світом папа об'їхав понад сто країн і сповна використав усі можливості сучасної цивілізації — від виступів на телебаченні до записів на компакт-дискові. Алексій II же удостоїв вищої церковної нагороди президента Білорусі Лукашенка. Не обмежуючись рекламою мінеральної води зі "святих джерел", кожна пляшка котрої ніби освячена патріархом, церква переключилась на авіапереваження. РПЦ активно імпортувала сигарети, але після гучного скандалу цю діяльність згорнула.

New York Post висловила надію, що православні ієрархи прочитають "Veritatis Splendor", "Evangelium Vitae" чи інші пророчі писання Івана Павла II, авторитетного християнського гуманіста, і приймуть виклики сучасного світу¹. Папі відомо, що головне питання в епоху постмодернізму і глобалізації — не те, якому виду християнства слідуватиме світ, а те, чи сприйматиме його взагалі. Новий Вавилон — не Рим, а Голівуд і супермаркети. Символічна поява Алексія II на кордоні трьох слов'янських держав — Білорусі, Росії та України, що співпала в часі з українським візитом понтифіка, не змінила враження від поразки перед моральним авторитетом Івана Павла II (Globe and Mail, 2 липня 2001 р.).

Незважаючи на гнів Російської православної церкви, більшість українців вітала візит папи як "світло надії" через те, що відчували себе забутими і покинутими Заходом². Ті, хто із захватом вітав понтифіка, схилилися до євроінтеграції і приймали цінності західної цивілізації³. Вони покладали багато сподівань на непросту місію Івана Павла II, на його вагоме слово про складні українські проблеми, економічний стан, безробіття і зубожіння, мільйони жертв найстрашнішої техногенної катастро-

¹ Dreher R. Pope takes healing message to Ukraine // New York Post. – 2001. – 24 June.

² Cockburn P. Russian Orthodox Church vents its fury at John Paul's visit to western Ukraine // Independent. – 2001. – 8 June; [Moskau beunruhigt vor Papstbesuch in der Ukraine](#) // Welt. – 2001. – 23 June; [Papst-Besuch vertieft die Kluft mit Orthodoxie "Rom führt Krieg"](#) // Presse. – 2001. – 25 June; Briel P. Le voyage de Jean Paul II en Ukraine se solde par un échec // Temps. – 2001. – 27 juin.

³ [Aspettando il Papa in Ucraina frontiera rovente d' Europa](#) // Corriere della Sera. – 2001. – 23 giugno; [Cusp country](#) // Times. – 2001. – 26 June; [El papa Juan Pablo II se despide de Ucrania abogando por la integración del país en Europa](#) // Mundo. – 2001. – 27 junio; The light of hope in Ukraine // Washington Times. – 2001. – 10 July.

фи людства в Чорнобилі¹. Однак у півдюжині промов, сказаних понтифіком у Києві, не було згадок про глибоку кризу.

Хоч візит понтифіка готувався задовго до виникнення "касетного скандалу", він прийшовся у найнеобхідніший для Леоніда Кучми момент². Адміністрація президента і ЗМІ, підконтрольні олігархам, не стомлювалися гарно говорити про папу, зазначила *Süddeutsche Zeitung* 21 червня 2001 р. "Цей візит буде тільки сприяти зміцненню влади президента", — висловив упевненість його зять Віктор Пінчук, а лідер руху "Україна без Кучми" Юрій Луценко заявив: "Папа — захисник прав людини і демократії, він не повинен посилювати режим Кучми"³. Сам президент простояв незворушно під дрібним дощем на ранковій літургії у першому ряду⁴. Разом із ним тільки нечисленна еліта отримала зиск із незалежності. Однак Кучма і олігархічні клани прорахувалися, сподіваючись на моральну або політичну легітимізацію⁵. *Neue Zürcher Zeitung* у цьому була категоричною.

На час відвідин України (94-ї поїздки за межі Італії) за весь свій понтифікат Іван Павло II побував із державними і архіпастирськими візитами у 123 країнах, у т. ч. в Румунії, Грузії та Греції, де переважає православ'я. Найімпозантніше виглядала румунська зустріч 1999 р., коли патріарх Теоктист I дозволив спільне богослужіння. До Грузії у 2000 р. папа прибув на запрошення президента Едуарда Шеварнадзе і місцева церква зустрічала його як главу держави.

Президент Греції Константин Стефанопулос допоміг таким же чином, висловивши формальне запрошення. Натомість лідери грецького православ'я довго заперечували⁶. Ніде, за винятком Святої Землі та Куби, папська подорож не викликала стільки бурхливих пересторог і емоційних заяв. Тому резонно, що пальму першості Україна забрала собі.

6.5.3. Київ і Львів: історико-культурна неоднорідність

Пристрасті не знітили Івана Павла II. Разом із ним в Україні перебувало не менше 300 католицьких кардиналів, єпископів і священників, 50 ватиканських журналістів і 2,5 тис. працівників мас-медіа з усього світу⁷. У Києві з'явився відомий всім із телевізійних репортажів папамобіль (авто

¹ Papst steht vor schwieriger Mission // *Volksblatt*. – 2001. – 9 Juni.

² Tyler P. [A divided Ukraine awaits the Pope](#) // *New York Times*. – 2001. – 23 June.

³ Glasser S. Boycott mars Pope's visit to Ukraine // *Washington Post*. – 2001. – 25 June.

⁴ [Il Papa celebra la prima Messa a Kiev](#) // *Corriere della Sera*. – 2001. – 24 giugno.

⁵ Majer R. Die Ukraine und der polnische Papst // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2001. – 28 Juni.

⁶ Stanley A. John Paul to visit Ukraine despite objections // *International Herald Tribune*. – 2001. – 26 January; Stanley A. [In Ukraine, Pope tries to heal rift with Orthodox Church](#) // *New York Times*. – 2001. – 24 June.

⁷ Стародуб А. Папський візит і православні в Україні // *Людина і світ*. – 2001. – № 1. – С. 32-34; Зленко А. Дипломатія і політика. – С. 501, 505.

з прозорим куленепробивним ковпаком). Сотні рук підвелися в дружньому привітанні. Люди зі щасливими посмішками зустріли папу. Так вони ще ніколи не вітали жодного з вітчизняних політиків¹. Візит викликав справжнє збурення емоцій. Тисячі вірних з'їхалися з усіх куточків колишнього Радянського Союзу, навіть із Сибіру.

Сім десятиліть комуністичного панування призвели до того, що більшість українців, принаймні киян, дуже рідко відвідували церкву. Вони сприймали святійшого отця приязно і скоріше, як голівудську зірку². На цю метафору спокусилася канадська *Globe and Mail*. На першу київську мессу понтифіка зібралось щонайбільше 100 тис. вірних з очікуваних 300 тис. Дош і численні міліцейські кордони ускладнили доступ на приміський аеродром "Чайка". Після богослужіння, яке тривало дві години, папське благословення отримали багато представників вищого прошарку, зокрема президентська сім'я³. Але православні святині Києва — Печерська лавра і Софійський собор — для Івана Павла II виявилися зачиненими.

На другий день подорожі папа отримав гарячі вітання — три ритуальні поцілунки у щоки — "двох православних патріархів-дисидентів, невизнаних світовим православ'ям"⁴. Цей жест додав гніву РПЦ. У Київській філармонії високого гостя зустріли практично всі лідери релігійних конфесій країни — православних, мусульман, протестантів, католиків та іудеїв. Словом усі, крім митрополита Володимира, залежного від патріарха Алексія II. Останній продовжував грати застарілу роль захисника слов'янського православного світу від руйнівного впливу Заходу. Понтифік згадав про мучеництво мусульман, передусім кримських татар, депортованих наприкінці Другої світової війни.

Українська влада вжила надсуворі заходи безпеки і задіяла для цього 30 тис. міліціонерів. Подібного не було в жодній із відвіданих папою країн. Так, на іподромі Львова прелати, які служили месу разом з Іваном Павлом II, повинні були познімати хрести з грудей, щоб пройти крізь системи безпеки, що виявляють зброю і метали. Кардинали Йозеф Глемп, примас Польщі, і Камільо Руїні, вікарій Риму, піддалися контролю в доброму гуморі, хоч і не приховували свого здивування.

¹ [El Papa Juan Pablo II pide perdón en Kiev a la Iglesia ortodoxa por los "errores pasados y recientes"](#) // Mundo. – 2001. – 23 junio; Gnauk G. Johannes Paul II vergibt und bittet selbst um Vergebung // Welt. – 25 Juni; [Papa in Ucraina, un milione alla beatificazione](#) // Corriere della Sera. – 2001. – 27 giugno.

² York G. Pilgrims flock to papal mass // Globe and Mail. – 2001. – 25 June.

³ [Il Papa in Ucraina dopo le polemiche](#) // Corriere della Sera. – 2001. – 23 giugno; La principal Iglesia de Ucrania, fiel a Moscú, rechaza reunirse con Juan Pablo II // Mundo. – 2001. – 24 junio; Mrozek G. Papst appelliert an Orthodoxe // Berliner Zeitung. – 2001. – 25 Juni.

⁴ Heikler Papstbesuch in der Ukraine // Neue Zürcher Zeitung. – 2001. – 23 Juni; [L'Ucraina tagliata in due dalle frontiere della fede](#) // Corriere della Sera. – 2001. – 23 giugno; Galán L. [La Iglesia ortodoxa fiel a Moscú boicotea un encuentro con el Papa](#) // Pais. – 2001. – 25 junio.

Україна із хронічними соціальними негараздами і жорсткою боротьбою за владу показала себе багато в чому розколотою країною. Католицький Захід знаходився в перманентному конфлікті з православним Сходом, зорієнтованим на Москву. Історико-культурна неоднорідність двох міст, які відвідав папа, кинулась у вічі відразу. На думку *Mannheimer Morgen* (25 червня 2001 р.), Західна Україна зустріла візит з особливою теплотою. У прозахідному Львові влаштували грандіозний прийом. "Я не міг не помітити, що львів'яни готуються до візиту так, ніби Папа відвідуватиме їхні власні домівки," — згадав пізніше міністр закордонних справ А. Зленко¹.

Зустріч Івана Павла II офіційним Києвом, який протягом кількох сторіч перебував під російським і радянським впливами, виглядала дещо прохолодно². Київ — найблисучіша вітрина країни, проте папа мав зустріч із напівпорожнім містом і з досить стриманих розмірів натовпом на двох релігійних заходах³. Він зустрівся з іншою країною, не покидаючи України, а лише спустившись із східців літака у Львів, католицьку столицю українців. Отак влучила в "десятку" іспанська *Pais*.

За десять років незалежності більше двох мільйонів українців емігрували в пошуках кращого життя. Іван Павло II просив присутніх, більше 120 тис. молодих українців, щоб вони не потрапляли у тенета консумізму (споживацтва), яке змінює комуністичне рабство. Застеріг від марева легкої еміграційної долі. Ці заклики прозвучали з еспланади за 2 км від Львова, чия історична назва по-іспанському Лебполіс, по-російському Львов⁴. Молодь співала і танцювала, приймаючи папу за поп-зірку, примітив *Mundo*.

Понтифік у деякі моменти без вагань також переходив на спів просто неба. Він здивував усіх, коли заспівав польську народну пісню, пробуючи зупинити зливу⁵. На львівський іподром 27 червня прийшло понад 2 млн. людей (в іспанській пресі фігурувало 600 тис.), що стало абсолютним рекордом для православних країн⁶. Для тих, хто не зміг особисто потрапити на месо, державне телебачення транслювало її в повному обсязі.

Деякі місяців у Львові неможливо було знайти вільного номера в готелях і незайнятої приватної квартири. Педантична німецька *Mannheimer*

¹ Зленко А. Дипломатія і політика. — С. 502.

² Posener A. *Der Papst in der Ukraine* // *Welt*. — 2001. — 23 June; *Papst in Kiew "ohne Pilger"* // *Presse*. — 2001. — 26 June; *Pope points a way to wavering nation* // *Washington Times*. — 2001. — 28 June.

³ Galán L. *Kiev marca las distancias* // *Pais*. — 2001. — 24 junio; *70000 peregrinos se concentran en Kiev para asistir a una misa oficiada por el Papa Juan Pablo II* // *Mundo*. — 2001. — 24 junio.

⁴ *El Papa pide a los jóvenes que no pasen del comunismo al consumismo y que no emigren* // *Mundo*. — 2001. — 26 junio.

⁵ Krushelnysky A. *Ukraine shuns Pope's plea for unity* // *Daily Telegraph*. — 2001. — 25 June; *Nuovo appello del Papa all'unita dei Christiani* // *Corriere della Sera*. — 2001. — 25 giugno.

⁶ Зленко А. Дипломатія і політика. — С. 508.

Morgen 25 червня 2001 р. не змогла оминати фінансово-економічний аспект історичної події. Львівські ціни на житло для прочан злетіли вгору. Всі 3 тис. ліжок у місцевих готелях заброньовано. Проста кімната в приватній квартирі коштувала до 100 дол. Ще 10 тис. ліжок запропонували студентські гуртожитки. Прочан також розмістили в школах і дитячих садках, літніх будинках відпочинку і санаторіях.

Львів знаходиться за 80 км від кордону з католицькою Польщею, тому значна частина паломників перетнула західний кордон України¹. На месі Іван Павло II беатифікував і двох поляків-львів'ян із минулого сторіччя. На рідній польській понтифік зауважив багаточисельні порушення біблійних заповідей християнами як польського, так і українського походження. Залишивши позаду печальне минуле, обидві нації повинні йти одним шляхом во ім'я єдиного Христа. На переконання *New York Times*, це стосувалось і релігійних протиріч західноукраїнського села². Приміром, у 1990-х православні та греко-католики села Суховоля, що за 30 км від Львова, проводили богослужіння під одним дахом. Але церква все ж офіційно перейшла під управління УГКЦ. Православні самовільно зайняли ділянку землі в межах прямої видимості від села і взялись будувати новий храм.

У понеділок у Києві, а ще більше у вівторок у Львові, де на папу чекав тріумфальний прийом, стало зрозумілим, що патріарх Алексій II і російські політики програли війну слів та жестів. Віра і любов Івана Павла II були незрівнянно вищими за московські прокльони. Хіба можна назвати християнською, наприклад, поведінку єпископа УПЦ Павла, який "молвився за те, щоб папський літак не приземлився в Києві, або з ним ще щось трапилось"? — запитала читацьку аудиторію *Süddeutsche Zeitung*³. Більше того, група стареньких киян оточила одну з українських релігійних святинь — Софійський собор, роздаючи антипапські листівки з карикатурним зображенням лиса, який орудує в курятнику.

Зрозуміло, на 82-му році життя кожен крок і кожне слово вимагали від понтифіка самоподолання, проте без імпровізацій не обійшлося. Усупереч попередній програмі Іван Павло II провідав Бабин Яр і Биківню в Києві, вірменський кафедральний собор у Львові⁴. На неосяжному

¹ [Il Papa invita alla riconciliazione polacchi e ucraini // Corriere della Sera. – 2001. – 26 giugno.](#)

² Stanley A. [Pope finds a hard road to ending rift in Ukraine // New York Times.](#) – 2001. – 25 June.

³ Urban T. Angst vor dem Fuchs im Hühnerstall // *Süddeutsche Zeitung.* – 2001. – 25 Juni; [Una misa en el "telyn de acero" // Mundo.](#) – 2001. – 25 junio.

⁴ [Nell'Ucraina degli ebrei in cerca della memoria // Corriere della Sera.](#) – 2001. – 23 giugno; [El Papa recuerda a los judíos masacrados por los nazis en Ucrania // Mundo.](#) – 2001. – 25 junio; [Pope calls for forgiveness on Ukraine visit // Times.](#) – 2001. – 25 June; Cockburn P. Pope gets cold shoulder from church leaders in Kiev // *Independent.* – 2001. – 26 June; Glasser S. Pope prays at site where nazi forces killed 33000 Jews // *Washington Post.* – 2001. – 26 June; Un nouveau geste symbolique en

полі битви, якою була Україна впродовж своєї звивистої історії, споруджено монументи всім загиблим¹. Із них гість обрав найкрасномовніші символи лиха двох великих тоталітаризмів ХХ ст.: меморіал жертвам комуністичних чисток 1930-х у Биківні та меморіал у Бабиному Яру, що увіковічив пам'ять про знищення нацистами у 1941 р. понад 100 тис. чол., у т. ч. 33 тис. українських євреїв.

У Києві папа виступив за зближення двох християнських конфесій, що дозволить церкві "дихати обома легенями". У відповідь православні під орудою митрополита Володимира провели хресні ходи екзальтованих бабусь, називаючи його Антихристом. За Christian Science Monitor, у посталій дилемі — релігійна "розрядка" чи "свята війна" — кардинал Любомир Гузар побачив вихід у тому, що греко-католицька церква повинна на правду стати "містком чи, краще, посередником між латинським Заходом і візантійським Сходом"².

За розмірами поле, де зібралися віруючі, перевершило Львів, в якому 800 тис. мешканців. Розмахуючи українськими прапорцями, віруючі скандували "Україна любить папу!" Та почулись отуда й свист, коли з'явився президент Л. Кучма³. Усього на іподромі вмістилося два мільйони осіб. Це абсолютний рекорд зустрічей Івана Павла II в його рідній Східній Європі, і наймасовіше народне зібрання в Україні за десять років незалежності. Відвідуваність перевищила найсміливіші сподівання. У вересні 2001 р. одухотворений понтифік провідав інші колишні радянські республіки — Вірменію і Казахстан.

6.5.4. Підсумки: історизм супроти невдоволених

У центрі уваги Леоніда Кучми і Александра Квасьневського 31 червня 2001 р. в м. Ланцут на південному сході Польщі перебували нещодавні поїздки понтифіка до України і президента США до Польщі. Український президент шанобливо назвав папський візит історичним. Як зауважив міністр Зленко, перебування великого поляка стало цеглиною у міцному

faveur des juifs // [Temps](#). – 2001. – 27 juin; Єленський В. Папський візит: невіддєлені підсумки // Людина і світ. – 2001. – № 6. – С. 2-5.

¹ Galán L. [El Papa, con las víctimas del holocausto](#) // Pais. – 2001. – 26 junio; Stanley A. [Pope visits Babi Yar site commemorating slain Jews](#) // New York Times. – 2001. – 26 June.

² Peterson S. Religious détente or "holy war"? // Christian Science Monitor. – 2001. – 22 June; Cockburn P. Pope urges warring Ukrainian churches to unite // Independent. – 2001. – 25 June; Une pleine reconnaissance des gréco-catholiques // [Temps](#). – 2001. – 27 juin.

³ Glasser S. Pope hears cheers in Western Ukraine // Washington Post. – 2001. – 27 June; Galán L. [Más de un millón de personas despiden al Papa en Ucrania](#) // Pais. – 2001. – 28 junio.

фундаменті українсько-польського партнерства, який активно закладали упродовж усього президентства і Кучма, і Квасьневський¹.

Офіційно в Україні проголосили візит Івана Павла II державним. Наголос робився на статусі не першоієрарха католицької церкви, а глави держави-міста Ватикан. Але фактично таким візит не був, оскільки жодних переговорів не велось і міждержавних документів не підписувалося. Хоча, між іншим, конкордат з апостольською столицею сприяв би зміцненню статусу католицької церкви обох обрядів, визнанню католицької теологічної освіти тощо². Усі п'ять днів перебування папи стали відвідинами католиків візантійського і латинського обрядів.

На жаль, Українська греко-католицька церква не виграла суттєво. Серед її внутрішніх проблем на першому місці стояло питання здобуття статусу патріархату і підпорядкування греко-католиків Закарпаття. Папа не дозволив Любомиру Гузару використовувати титул патріарха, однак, коли під час меси кардинал появився у золотій візантійській короні, вірники його вітали: "Патріарх!"³ На рівні церковної дипломатії залишились без зрушень і справа беатифікації митрополита Андрія Шептицького. Натомість беатифіковано його рідного брата.

В історичній літургії на львівському іподромі папа назвав XX в. "століттям мучеників". Більшість із беатифікованих 28 українців — представники забороненої у 1946–1989 рр. УГКЦ. Це — єпископи, священники, ченці, черниці та мирянин-дяк. Майже усіх їх комуністичний режим піддав тортурам за вірність церкві⁴. Один священник, який рятував від нацистів місцевих євреїв, загинув у таборі смерті Майданек.

Зокрема, із проголошенням спеціальної формули беатифікації піднесені до гідності блаженних апостольський євхарх на Волині й Підляшші, єпископ Микола Чарнецький (1884–1959), єпископи станіславський Григорій Хомишин (1867–1945), перемиський Йосафат Коциловський (1876–1947) та мукачівський Теодор Ромжа (1911–1947), єпископи-помічники львівський Микита Будка (1877–1949) і перемиський Григорій Лакота (1883–1950), єпископи "підпільної" УГКЦ Симеон Лукач (1893–1964), Василь Величковський (1903–1973) та Іван Слезюк (1896–1973), архімандрит Унівської лаври Климентій Шептицький (1869–1951).

Подорож Івана Павла II не принесла перелому в протистоянні католицизму і православ'я⁵. На тлі такої релігійно-політичної ситуації папі

¹ Зленко А. Дипломатія і політика. – С. 508.

² Браславець О. "Дивний старенький, що завоював серця українців" (До річниці візиту папи Івана Павла II в Україну) // Людина і світ. – 2002. – № 6. – С. 21-25.

³ Stanley A. [Pope, ending visit to Ukraine, honors other Catholics and reaches out to Orthodox // New York Times](#). – 2001. – 28 June.

⁴ [El Papa beatifica a 26 víctimas de la represión comunista en Ucrania](#) // Mundo. – 2001. – 27 junio.

⁵ Fleischhacker M. [Mehr Politiker als Missionar](#) // Standard. – 2001. – 27 Juni; Tyler P., Stanley A. [Orthodoxy and Catholicism collide in a Ukrainian town // New](#)

доводилося виступати в ролі політика. Отже, візит набув здебільше політичного вигляду. За спостереженням щоденника Standard, президент Леонід Кучма для повернення втраченої в ході "касетного скандалу" репутації організував усе в найкращих традиціях ритуальних комуністичних прийомів високих гостей. Він сповна скористався шансом подолати у світі негативний резонанс. За словами Frankfurter Rundschau (29 червня 2001 р.), Кучмі вдалося покращити підмочений імідж, принаймні в очах західних українців, які дякували за можливість побачити понтифіка, свого духовного батька, і молитися з ним за щасливе європейське майбуття.

Схильність Івана Павла II до ризикованих, нестандартних кроків і небезпечних місій загальновідома. Він розглядав українську подорож як важливий етап у своїх власних перегонах наввипередки з часом. Йому хотілося прокласти місток через історичні могили, подібно до Сирії та Греції. Але не судилося дістатися головної мети подорожей до православних країн, тобто відвідати Росію. "Київ лежить на півдорозі до Москви", — зазначалося в посланні Ватикану напередодні візиту. Російське турне так і залишилося мрією папи-поляка, підкреслила Bonner Rundschau 21 червня 2001 р. Натомість дві відколоти від московського патріархату українські церкви до певної міри подолали ізоляцію в релігійному світі, ще раз вийшли на міжнародну арену.

Протистояння православних церков віддзеркалило Independent більш широку боротьбу за душу розділеної України, за її місце на Заході чи на Сході¹. Ворожість РПЦ до візиту папи ще раз засвідчила, що Росія вважала Україну зоною свого впливу. Але той грандіозний прийом, який влаштував переважно католицький Львів, був чітким знаком того, що Україні треба вслід за сусідньою Польщею впевнено рухатись у західному напрямку. "Україна має чітке європейське покликання," — заявив глава Ватикану після прибуття до Києва. Кучма, який у 2001 р. багато зробив для Росії, знову заговорив про європейський вибір². Отже, завдяки папському візитові Захід побачив Україну з виразним, хоча й відкладеним європейським майбутнім.

* * *

Офіційно рівень візиту Івана Павла II визначили як державний. Але всі його "п'ять днів, які здивували світ" стали пастирськими відвідинами країни, враженої "хворобою церковних розколів". Її агонія спровокувала "чорний вівторок" 18 липня 1995 р. Це найбільше побиття громадян спецпідрозділами міліції за весь період незалежності. І на разі історичні

York Times. – 2001. – 27 June.

¹ Cockburn P. Pope calls for end to thousand-year schism in church // Independent, – 2001. – 28 June.

² Papst betont Zugehörigkeit der Ukraine zu Europa // Goslarsche Zeitung. – 2001. – 23 Juni.

джерела зафіксували не один приклад інформаційного протиборства. Кожен із ключових гравців поставив перед собою доволі відмінні цілі.

По-перше, президент Кучма дуже старався для повернення загубленої "касетним скандалом" репутації. І частково домогся свого. По-друге, УГКЦ бажала здобути статус патріархату і підпорядкувати греко-католиків Закарпаття. І залишилася при своїх інтересах. По-третє, візит не приніс примирення католицизму і православ'я. Але УПЦ КП й УАПЦ подолали релігійну ізоляцію, влаштовану РПЦ. І ще раз вийшли на міжнародну арену. По-четверте, папська подорож протестувала високі євроінтеграційні настрої пересічного населення, його належність до західної цивілізації. По-п'яте, встановлено абсолютний рекорд велелюдності у Східній Європі. Зустрічі понтифіка переросли у наймасовіше народне зібрання в Україні за всі роки незалежності.

Висновки розділу

Головна теза. Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. в оточенні європейського лібералізму, російського колективізму і американського індивідуалізму українська постсоціалістична ментальність виявилася природною частиною західноцивілізаційної. Але, по-перше, довготривалий історичний феномен "двох орієнтацій" (європейської та російської) і, по-друге, рецидиви наближеного в часі тоталітаризму зберегли значний вплив на політичні та соціальні процеси, часто спотворюючи їхню логіку.

Тестові перевірки. I. Європейська ідентичність української нації перевірена складними випробуваннями. Вони засвідчують, по-перше, панування толерантних міжетнічних відносин, де протипагою етнічно орієнтованому націоналізму виступив конституційний патріотизм. По-друге, самоідентифікація українців і проблеми територіальної цілісності були розв'язані взірцево навіть для Західної Європи, а в інтелектуальних колах України беззаперечну перевагу мали прибічники "європейської ідеї".

II. Наявні мовні колізії з 1992 р. мали зовнішньополітичну кон'юнктуру. Однак вони переконали в тому, що, по-перше, нема реальних підстав для етнічної маргіналізації, зміненої чи подвійної національної ідентифікації. По-друге, україно- і російськомовні колізії, що не пройшли мимо зарубіжних мас-медіа, вже друге десятиліття урівноважені тактикою єдності в багатоманітті, котру сповідує українська держава.

III. Внаслідок перетину історичних факторів Україні властивий унікальний регіональний менталітет. По-перше, у ньому відбиті результати тривалої співпраці багатьох європейських народів, які компактно проживали у тому чи іншому регіоні. З огляду на це регіональна Україна викликала додаткове зацікавлення західної спільноти. По-друге, резонансну теоретичну дискусію на Заході про неминучий розкол українці спростували політично, на виборах 1998–2004 рр. Український регіоналізм виявився конструктивним і не допустив конфлікту між "двома Ук-

раїнами", західною і східною. При цьому в певних регіонах інтенсивно проходить переоцінка своїх державотворчих потуг.

IV. В означений період Україну вразила "хвороба церковних розколів". Тому історичні джерела зафіксували не один приклад інформаційного протиборства під час п'ятиденного візиту Івана Павла II в червні 2001 р. По-перше, у контексті високих проєвропейських настроїв населення правлячу верхівку турбував "посткасетний" євроїмідж. По-друге, на тлі глобальних пошуків примирення греко-католики і всі православні вітки залагоджували свої внутрішньоцерковні справи. Отож зустрічі з понтифіком переросли у наймасовіші народні зібранні за всі роки незалежності України.

Заключна теза. Упертий намір українців йти "європейським шляхом" наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. яскраво простежується у стратегічних епізодах. Причому він обумовлений іманентно, перманентним тиском успадкованого геополітичного перехрестя.

РОЗДІЛ 7

ОБРАЗ ЖЕРТВИ ТА ІНШІ НАШАРУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Ключовим елементом становлення української політичної нації є різноманітні потуги інколи полярних складових у справі конструювання образу жертви попередніх і діючого режимів. Жертви зазвичай безневинної — для вівтаря суспільно-політичного консенсусу. Чимало героїко-патріотичних сюжетів (УНР, ЗУНР, ОУН, УПА) залишалися дискусійними з огляду на постколоніальний синдром. Вже у 1992 р. в кожному регіоні України на рівні державної програми започатковано видання книг серії "Реабілітовані історією"¹. Ці історико-краєзнавчі видання покликані увічнити пам'ять про співвітчизників, які стали жертвами масових репресій держави, що зникла з географічної карти світу.

Загалом образ жертви є чільним архетипом тоталітарної свідомості, на що звернув скрупульозний погляд доктор філологічних наук Георгій Почепцов у спеціальному дослідженні, виконаному в рамках гранту Центрально-Європейського університету в Будапешті². Доволі гучна деколонізація значної частини євразійського простору, спровокована розпадом Радянського Союзу, до сих пір не завершена, зауважив Пілар Боне 23 грудня 2001 р. в іспанському щоденнику *Pais*. Оскільки існують точки зору метрополії (Росія) та периферії (колишніх радянських республік), то, ясна річ, цей процес не тільки оцінюється по-різному, але й перенасичений подієвими лініями. Поки що багато з них мимовільно опинилися на узбіччі ґрунтового дослідницького інтересу.

Без аналізу нашарувань історичної традиції видається немислимим комплексний підхід на предмет детермінізму європоцентричних векторів державо- і націєтворчого процесів у сучасній Україні. При цьому вагоме інструментальне призначення варто відвести науково-популярним, літературно-критичним і публіцистичним публікаціям, оприлюдненим здебільше у Західній Європі та Північній Америці. У прикладних джерелознавчому і фактографічному зрізах вони виступають не тільки індикаторами проблемних ситуацій щодо певного пласту української традиції, але й для всіх співтворців існуючої цивілізації служать лакмусом у складній процедурі становлення української ідентичності. Отож низка типових полемічних сюжетів настирливо вибороли право на широку інтерпретаційну циркуляцію.

¹ Дет.: Удод Л. Роль історичного краєзнавства у відродженні історичної пам'яті українського народу (1980-і – 1990-і рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001. – 16 с.

² Почепцов Г. Тоталитарный человек. – Киев: Глобус, 1994. – С. 39.

7.1. Історико-культурна боротьба навколо України

Незалежна Україна рішуче взялася подолати у світі чужі історичні міфи: Київську Русь як колиску трьох братніх народів, добровільне возз'єднання України з Росією, ОУН-УПА як нацистських колаборантів та ін.

7.1.1. Українсько-російське суперництво

Мався на оці не лишень історичний контекст, але й лінгвістичний. Один із читачів газети американських інтелектуалів *Christian Science Monitor* звернув увагу на подолання русифікаторських підходів у західних ЗМІ, де російське *g* всупереч нормам граматики продовжувало заміняти українське *h*¹. І запропонував уживати правильно назви міста Львів (*L'viv*) і газети "Голос нації" (*Holos Natsiyi*), а не перекручувати в російській транскрипції *Lvov* і *Golos Natsii*.

Також радянські перекладачі свідомо вживали артикль (*the Ukraine*), бо в англomовному світі так позначають частину країни. Незалежна держава обходиться без артикля². Щоразу, коли, приміром, у *Guardian* вкрадалися помилки, в листах до редакції читачі-українці обурювалися з приводу образливого й колоніального *the Ukraine*. Те саме стосувалося транслітерації *Kiev*. У 1996 р. під тиском канадських українців увели нову систему передачі української мови латиникою³. Відтоді з'явився *Kyiv*. І англomовна українська діаспора ревно відслідковувала відхилення, надсилаючи скарги на помічені помилки до редакцій.

Виставку скіфського золота з колекції Національного історичного музею України, яка більше двох років (2000–2002) діяла у Сполучених Штатах, Канаді та Франції, відвідало понад 1 млн. осіб. Як згадував Анатолій Зленко, тоді український посол, "Париж гудів: до Малого палацу на Єлисейських Полях стояли не менші черги шанувальників мистецтва, ніж на масштабну виставку Ван Гога чи Сальвадора Далі"⁴. Вона удостоїлася багатьох позитивних публікацій. Але щойно в жовтні 2000 р. виставка відкрилась у Бруклінському музеї мистецтв, як за кілька кілометрів — у Метрополітені — з'явилася російська експозиція про скіфів і сарматів "Золотий олень Євразії". Тут Україна навіть не згадувалася. Усе це дало підстави Рею Конлогу із впливової канадської газети *Globe and Mail* говорити 24 лютого 2001 р. про те, що "музейна битва" здатна виявити гострі кути пораненого націоналізму та історичної образи.

¹ [Ukraine's alphabet is Russian no longer](#) // *Christian Science Monitor*. – 1994. – 11 May.

² Mayes I. *Edgy attitudes towards Ukraine* // *Guardian*. – 2004. – 14 August; Kaminski M. [The birth of Ukraine](#) // *Wall Street Journal*. – 2004. – 14 December.

³ Walker R. *Why we're still chicken on "Kyiv"* // *Christian Science Monitor*. – 2004. – 17 December.

⁴ Зленко А. *Дипломатія і політика*. – С. 192.

Усього три пам'ятки культури України занесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — Софія Київська, Києво-Печерська лавра та історичний центр Львова. Тому зведення під землею фітнес-центру з басейном і гаражу неподалік знаменитої Софії викликало в української та зарубіжної інтелігенції сильний шок. Цинічно обійдено категоричну заборону на будь-яке будівництво довкола собору. Тріщини поповзли стінами, куполом і пошкодили фрески й мозаїки XI ст., а дзвіниця наблизилася до стану падаючої башти (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 22 липня 2002 р.).

Цей приклад унаочнив помітний розрив між стрункою теорією і викривленою матеріалізованою практикою українського державотворення. Попри нестихаючу ідеологічну боротьбу за історичні права, стан охорони видатних пам'яток історії України, що фігурують в інтелектуальних війнах, далекий до світових стандартів.

Не менш контroversивно була представлена козаччина. Приклад позитивного розголосу. У 1683 р. польський король Ян III Собеський, який очолював битву проти турків під мурами Відня, звернувся по допомогу до козаків, які добре знали турецьку мову і славилися героїзмом. У ніч на 12 вересня українці, переодягнувшись під турків, знищили облогу. У відкритті пам'ятника українським козакам на честь 320-ліття події взяв участь і мер Відня (Свобода, 15 вересня 2003 р.).

І полемічний епізод. Українсько-російське суперництво з приводу прямого спадкоємництва на скіфську чи давньоруську культуру на зламі XX–XXI ст. не втратило актуальності. До того ж, воно підняло з глибин майже призабуті дискусійні епізоди. Російське керівництво прикро вразило стрічка класика українського поетичного кіно Юрія Іллєнка "Молитва за гетьмана Мазепу"¹. Фільм коштував 2,5 млн. дол. і став найкрупнішою кінематографічною продукцією незалежної України. Петра I зображено жорстоким і напівбезумним, який, приміром, вдається до содомії із солдатом. "Спасибі, великий тиране, за зруйновану Україну!" — кричить цареві гетьман, підсумовуючи трагедію своєї нації, затиснутою геополітичними лещатами.

У розлогій рецензії провідна франкомовна газета Швейцарії Temps 21 жовтня 2002 р. відзначила, що численні сцени воєнного і сексуального насилля збентежили влаштовувачів Берлінського кінофестивалю. У стрічці гетьман розгортає карту Європи у формі жінки. Інтимне місце на ній займає Україна — країна, котру багаторазово гвалтували загарбники. При іншій нагоді журналісти звернули увагу на оперну трактовку популярного на Заході образу Мазепи².

Представники іноземних мас-медіа, чії українські візити часто пов'язувалися з Чорнобилем, на початку XXI в. з'їжджалися, щоби написа-

¹ In Ukraine, a film's hazy history lesson // Washington Post. – 2002. – 2 October.

² Kennicott P. "Mazeppa": Kirov adds zest to dated Tchaikovsky potboiler // Washington Post. – 2003. – 20 December.

ти про місцеву політику. З легкого пера Патріка Кокберна з британської Independent (26 лютого 2001 р.), Україна на свій мазохістський штиб на-решті стверджується на карті Європи. Проте, за П. Кокберном, 51 млн. українців претендують швидше на статус жертв, аніж мазохістів¹. Коли вони втратили надію на самоідентифікацію, надійшла допомога у вигляді найгучнішого на континенті політичного скандалу — "справи Гонгадзе". Дещо раніше широковідома New York Times (27 січня 2001 р.) розповіла про кропіткі пошуки (між Україною і Росією) справжньої духовної батьківщини Леопольда Захер-Мазоха, народженого 1836 р. у Львові.

Найбільший в світі Франкфуртський книжковий ярмарок у жовтні 2003 р. зібрав 104 країни. Український стенд був меншим, аніж завжди, і склався з трьох книжкових шаф. Із видавництв окремо виставилося лише харківське "Фоліо". Як завжди, тут стояли фотоальбоми про президента України і Чорнобиль, тобто переважало старе. Росія, навпаки, привезла нові книжки півтори сотні авторів і цілий стенд німецьких перекладів російської літератури (Німецька хвиля, 10 жовтня 2003 р.). Німецькомовні переклади з української перерахували на пальцях — три книжки Андрія Куркова "Пікнік на льоду", "Петрович", "Пінгвіни не мерзнуть" і збірка есе Юрія Андруховича "Остання територія". Показала їх не українська експозиція, а швейцарське видавництво Diogenes (твори Куркова) і німецьке Suhrkamp (Андруховича). Останній, між іншим, як літературний ньосмейкер вельми полюбився німецькомовній пресі².

Але за рік, у Франкфурті-на-Майні вже серед 6700 експонентів із 110 країн було представлено й понад 30 українських видавництв (Свобода, 11 жовтня 2004 р.). Вперше Україна не обмежилася кількома книжковими полицями, а мала пристойний власний колективний стенд, який нагадував невеличкий книжковий магазин. Цього разу тут не було фотоальбомів про президента і Чорнобильську катастрофу. Натомість — чудово видані фоліанти "Українська міфологія", "Історія української ікони", прекрасні видання української класики, словники. Перше в Україні приватне дитяче видавництво "А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га" навіть продало права на свої книжки 9 країнам, скажімо, "Казки Туманного Альбіону" і "Снігова Королева" — витвір художника Владислава Єрка.

7.1.2. Літературні та кулінарні пароксизми

Колективна фантазія українців, зауважив журналіст Ульріх Шмід із добре знаного швейцарського щоденника Neue Zürcher Zeitung (26 травня 2001 р.), все ще обертається навколо великої та неоднозначної фігури Тараса Шевченка, який через свою біографію мученика в російській неволі став іконою. Постаць Шевченка є втіленням української тенденції до

¹ Cockburn P. Sacher-Masoch's birthplace stays true to his "ism" // Independent. – 2001. – 26 February.

² [Europas Mitte liegt bei Stanislaw](#) // Neue Zürcher Zeitung. – 2004. – 26 September.

перебирання на себе задалегідь образу жертви. Зрозуміти смисл цієї проблеми у контексті оновленого пошуку національної ідентичності У. Шміду допомогло предметне знайомство із творчістю "трьох найбільш масштабних сучасних українських авторів" — культуролога Оксани Забужко, російськомовного прозаїка Андрія Куркова і лірика Сергія Жадана¹. Вони самраз проводили письменницькі зустрічі в Цюріху і Солотурні.

Створений Курковим образ контуженого суспільства у романі "Смерть і Пінгвін" (1996) виявився пророчим для західного читача. Спустошена Україна завмерла на грані анархії та пошуку найбільшого результату за найменших зусиль. Для британського *Hartford Courant* (2 жовтня 2001 р.) записи розмов президента Кучми про журналіста Г. Гонгадзе, которого пізніше знайшли мертвим, тільки підтвердили здогадки і прогнози письменника.

До речі, А. Курков здобув чималу прихильність західної критики, в інтерв'ю *Tageszeitung* 8 березня 2001 р. детально зупинився на "Кучмагейті", вважаючи його заколотом українських спецслужб, що вийшов з-під контролю². Продовжуючи тему швейцарських дискусій, в інтерв'ю для німецького журналу *Profil* 20 серпня 2001 р. він запримітив, що в Україні постійно нарікати на життя вважається просто гарним тоном.

Тут катастрофічно не вистачає героїв. Найбільш видатні українці керували не Україною, а Радянським Союзом — М. Хрущов, Л. Брежнев, К. Черненко. У романі "Петрович", видрукуваному світовими мовами, Курков вивів образ національного характеру через фразеологічний зворот "українська душа пахне корицею". Різноплановий у застосуванні, приємний запах не можна передозувати. Тому, траплялося, українську культуру у Франції доводилося усамітнено представляти невеликому оркестру кримських татар, а на прийомі в посольстві України в Швейцарії на срібному підносі зазвичай лежали бутерброди з салом, наділеним емоційним національним змістом.

Одначе на Заході домінуючими були не сало і кориця, а скоріше борщ і запахи інших страв³. Кілька типових прикладів. Молоде подружжя Юрій та Ліда Воробець емігрувало з української Буковини у 1992 р., отримало громадянство і осіло поблизу родичів у м. Такома, штат Вашингтон. У серпні 2003 р. Воробці змогли відкрити власний європейський ресторан "Черемош" (www.menuref.com/cheremosh)⁴. Він спроектований та оздоблений на подібні карпатської колиби викладачами мистецтва Вашингтонського університету Петром Марковичем і Віталієм Садам.

¹ Schmid U. Auf der Suche nach einer eigenen Identität // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2001. – 26 Mai.

² Lequesne P. Le bel avenir des tueurs à gages // *Monde*. – 2002. – 29 mars; Faber M. The bird has flown // *Guardian*. – 2004. – 20 March.

³ Hagengruber M. Travel essay: A taste of life in Ukraine // *Seattle Times*. – 2004. – 18 August.

⁴ Ripp B. Borscht gets bravos // *News Tribune*. – 2003. – 19 November.

"Черемош" одразу став окрасою міста завдяки українському колориту і привабливій національній кухні. Передусім американські гурмани смакували борщем, голубцями і варениками. У багатьох американських містах, зокрема, у Пітсбурзі, штат Пенсильванія, підприємливі українці-іммігранти останньої хвилі вчинили так само¹. Борщ обожнювало і змішане британо-канадське подружжя Грехем і Наталка Боулі, котрі за мешкали у центрі Лондона². Обидвоє виростили у фермерських родинях. Чоловік — типовий представник центральної Англії, а дружина — заселеної українцями північної Альберти.

Парафіянки греко-католицької церкви св. Дмитра у Белфілді, що у Північній Дакоті, віддавна збиралися ліпити пироги (вареники), що разом із маківниками, грибною підливкою, кутею з медом, творять гармонію на святковому українському столі³. Водночас вдавалося щоразу вторгувати до 1600 дол., адже порція (12 пирогів), яку треба тільки кинути в кип'яток, для пересічних американців коштувала недорого — 2,5 дол.

Читачі *Christian Science Monitor* із відомостей про Україну добре запам'ятали те, що на честь її столиці назвали смачну кур'ячу котлету⁴. Про це на рівні політичної метафори часто згадували, починаючи з прісно-відомого виступу президента Дж. Буша-старшого у Верховній Раді 1 серпня 1991 р.

Цікаво, для німецької *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (22 липня 2002 р.) не сало, кориця, борщ, вареники і т. п., а легендарний Мамай став подобою доброго домашнього духу українців, уособленням їхнього філософського принципу незворушності. Картинки із козаком-піснярем, який відклавши шаблю і піку грав на бандурі, століттями прикрашали і хатини, і палаци.

Щодо татар. Вони від самого початку підтримували незалежність України. Починаючи з 18 травня 1944 р. впродовж декількох днів 250 тис. кримчаків депортували в Узбекистан та інші регіони Середньої Азії, з яких 14 % померли від хвороб і голоду в перші півтора року⁵. Їх огульно звинуватили у співпраці з нацистами. Історична паралель. Близько 300 тис. кримчаків втекло з півострова у 1856 р., коли їх російська влада звинуватила у підтримці британців та їхніх союзників у ході Кримської війни.

¹ Gormly K. Ukrainian-American families hold fast to customs of the old country // *Tribune-Review*. – 2003. – 10 December.

² Bowley G. The big question of frosties vs borscht // *Financial Times*. – 2003. – 5 November.

³ Donovan L. Ukrainian church fills appetite for the old-time tastes // *Bismarck Tribune*. – 2003. – 2 November.

⁴ Walker R. Why we're still chicken on "Kyiv" // *Christian Science Monitor*. – 2004. – 17 December.

⁵ Perpetual plight of the Crimean Tatars // *Washington Times*. – 1996. – 22 November; *Crimea's sad Tatars* // *Economist*. – 2000. – 6 May; *Les Tatars manifestent pour le 60e anniversaire de leur déportation* // *Monde*. – 2004. – 18 mai.

У 1990-х рр. вирували пристрасті навколо проблем, пов'язаних з обласуванням репатріантів у Криму. Незалежна Україна зробила оптимальне для справедливого розв'язання заплутаних вузлів радянської спадщини, де не лише доля однієї людини, а й цілих етносів не вартувала нічого.

Відзначення 60-х роковин депортації зібрало десятки тисяч кримських татар у центрі Сімферополя¹. Як і чимало західноєвропейських щоденників, [Frankfurter Allgemeine Zeitung](#) відгукнулася на подію проблемною статтею. "У пошуку опори в минулому" йшлося про необхідність історичного примирення російської більшості та кримсько-татарської меншості півострова². У Сімферополі православні церкви вже стояли поруч із мечетями.

Симпатії кримських татар тоді були на боці кандидата в президенти від "Нашої України". Інший кандидат, прем'єр Янукович перетягував їх до себе. Він пообіцяв сприяти поверненню із Середньої Азії 100 тис. кримських татар. У цьому багато хто засумнівався, оскільки виконавча влада зволікала розв'язувати поточні негаразди вже переселених. На південному березі Криму, де проживало перед депортацією до 70 % кримчаків, доходило до зіткнень.

Народний депутат Мустафа Джемільєв у радянські часи боровся за повернення кримських татар на батьківщину, тому провів 15 років у таборі³. Нині тільки 10 % дітей кримчаків здобували початкову освіту рідною мовою, позаяк, підкреслив Джемільєв, у Криму й далі тривав процес тотальної русифікації.

7.1.3. Улюбленці та пасинки "радянської мрії"

Те, як перестав функціонувати хребет остаточно розваленого в грудні 1991 р. "радянського колоса", без сумніву, привернуло пильний погляд зарубіжної преси⁴. Чільне місце у цьому сенсі знайшлося для "стовпів" комуністичного режиму, його українських улюбленців і пасинків.

Перший секретар Компартії України Петро Шелест, усунутий від влади у 1972 р., запам'ятався як "місник", зміщений за захист "української мови і культури від російського впливу"⁵. "Шпигунський шеф"

¹ Gutterman S. Ethnic tension over Ukraine land disputes // [Guardian](#). – 2004. – 18 May; Strauss J. Exiles go home to a bitter welcome // [Daily Telegraph](#). – 2004. – 19 May.

² Ludwig M. [Auf der Suche nach Halt in der Vergangenheit](#) // [Frankfurter Allgemeine Zeitung](#). – 2004. – 18 Mai.

³ Krushelnycky A. Once more into the Valley of Death? // [Times](#). – 2004. – 24 October.

⁴ Laurent N. Il y a dix ans, trois dirigeants signaient la mort d'un colosse: l'Union soviétique // [Temps](#). – 2001. – 11 décembre.

⁵ [Petro Y. Shelest, 87, Ukraine party chief ousted as "localist"](#) // [New York Times](#). – 1996. – 26 January.

Володимир Семичастий, голова КДБ СРСР 1961–1967 рр., грав чільну роль в усуненні від влади у 1964 р. Микити Хрущова, що зважився на ліберальні реформи¹. Історичні заслуги В'ячеслава Чорновола (24 грудня 1937 – 25 березня 1999) у боротьбі за незалежну Україну є загально-визнаними для світу². Їхні деталізовані посмертні життєписи, зокрема, помістили на своїх шпальтах впливові видання США і Великобританії.

Титул *the world's fastest man* (найшвидша людина світу) Валерій Борзов дістав після перемоги на олімпійській стометрівці в Мюнхені 1972 р.³ Київський спортсмен перервав тривале домінування американців на коротких дистанціях. Його фантастичні 10 секунд раптово стали моральним успіхом радянського спорту періоду "холодної війни".

Належно вшановано футбольного тренера-новатора Валерія Лобановського, котрий помер 63-річним. Він виховав у "Динамо" (Київ) плеяду неодноразованих радянських чемпіонів і двічі приводив збірну СРСР до фінальної частини Кубка світу 1986 і 1990 рр. Як наголосила британська газета *Guardian* 15 травня 2002 р., майже чверть століття В. Лобановський належав до когорти найвпливовіших тренерів світу. У 1975 р. його "Динамо" стало першою радянською командою, котра виграла головне змагання європейського футболу — Кубок чемпіонів.

Після кількарічної праці в Об'єднаних Арабських Еміратах і Кувейті, Лобановський у 1997 р. повернувся до Києва. "Динамо" переживало нелегкі часи, пов'язані з дискваліфікацією УЕФА восени 1995 р. за підкуп іспанського арбітра⁴. Та вже на змаганнях за Кубок чемпіонів 1997–1998 рр. кияни показали себе сильним противником футбольної еліти Європи.

Тоталітарна система провокувала перманентну ідеологічну напруженість, штучно вишукуючи ізгоїв. Сергій Параджанов (1924–1990) полюбляв говорити, що він єдиний радянський режисер, який сидів у в'язниці за Сталіна, Брежнєва і Андропова. Міжнародне визнання прийшло до нього після зйомок фільму "Тіні забутих предків" (1964), зробленого в Україні. Далі були "Гранатовий цвіт" (1968), "Легенда фортеці Сурам" (1984), "Ашик Керіб" (1988) та ін.

Національні легенди вірменів, грузинів і українців Параджановим профільровано крізь власне сприйняття. Усього він зняв більше двадцяти стрічок, яких влада не сприйняла через "формалізм", "український націоналізм", "темність і незрозумілість". У 1973–1977 рр. С. Параджанов, обвинувачений у торгівлі на чорному ринку і гомосексуалізмі, перебував у в'язниці. Під тиском видатних режисерів і митців світу

¹ KGB chief Vladimir Semichastny dies // [Washington Post](#). – 2001. – 14 January; [Vladimir Semichastny](#) // [Economist](#). – 2001. – 20 January.

² Vyacheslav Chornovil: Freedom in the east // [Guardian](#). – 1999. – 16 April.

³ Lapychak C. [Ukraine weighs its olympic status](#) // Christian Science Monitor. – 1992. – 21 July.

⁴ Greenwald I. [Soccer, like democracy, still kicking in Ukraine](#) // Christian Science Monitor. – 1995. – 8 November.

його звільнили. Словами New York Times (10 липня 2001 р.), небезпечні пошуки краси у житті та на екрані Параджанову коштували занадто дорого.

Радянському матросові Мирославу Медвідю було 24 роки, коли він у жовтні 1985 р. стрибнув із вантажного корабля "Маршал Корнеєв" у річку Міссісіпі під Новим Орлеаном¹. Берегова охорона США доправила його назад. Проханням про політичний притулок щось стало на заваді, тому конгресмен від Республіканської партії Дон Ріттер закликав провести повне розслідування дій американського уряду. Конгресмени змусили свою генеральну прокуратуру заборонити радянському кораблю покидати води США до кінця розслідування.

9 листопада 1985 р. корабель покинув Штати. В СРСР Медвідя посадили в психіатричну лікарню. Після амністії він вивчився на священика тоді ще підпільної УГКЦ. Як зауважив Ріттер у регіональній Morning Call 5 березня 2001 р., організації та окремі особи, котрі боролися за те, аби Медвідь залишився у США, врятували йому життя. У Союзі "світ спостерігав за ним", руйнуючи "залізну завісу" над міфічним комуністичним благополуччям.

Фестиваль культур придунайських країн "Донумента" у баварському місті Регенсбург розпочався у вересні 2003 р. українською презентацією. Вернісаж, ініційований мистецтвознавцем Регіною Гельвіг-Шмід, викликав інтерес кількох сотень відвідувачів². Тут рівномірно представили трагічні та радісні образи сучасної України. З одного боку — фотографії дітей, які після Чорнобильської катастрофи бавились у "вимірювання радіації", а неподалік — експонати про зірок світового боксу — братів Кличків.

Свої враження про виставку сучасного українського малярства в картинній галереї Регенсбурга Габріеле Маєр описала у [Frankfurter Allgemeine Zeitung](#) 31 жовтня 2003 р. На її думку, починаючи з раннях 1990-х рр. в Києві, Одесі та Львові перемішуються архаїчні релікти з новою вітальністю і екзистенціалізмом. Після комуністичного колапсу українські митці енергійно розв'язують проблему власної культурної ідентичності в поєднанні зі світом.

* * *

Історико-культурна боротьба навколо українського минулого в періодиці Заходу наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. засвідчила порівняно стійке прагнення виявити й ідентифікувати нинішню Україну. Тому присутність ряду "музейних битв", звертання до колективного образу жертви, з'ясування біографій апологетів і мучеників попередніх режимів є всього-на-всього стандартними робочими прийомами світової історичної думки, сфокусованої на український контекст. Це по-перше.

¹ Mufson S. For Medvid, a happier return // Washington Post. – 2001. – 6 February.

² Thym R. Kultureller Ankerplatz // Süddeutsche Zeitung. – 2003. – 30 September.

Наступний висновок. По суті, після кількостолітніх інтелектуальних баталій вузькі двосторонні суперечки отримали свіжий ковток повітря для значно ширшої (точніше масової) західної аудиторії. Поновлені сучасним Заходом сторінки українсько-російських розбіжностей стосовно коментарів переломних етапів своїх національних історій слугують відрадним моральним стимулом. І третє. Власне, ці щедро розтиражовані судження незаперечно варті постійної уваги вітчизняних фахівців. Мова йде про утвердження в зарубіжжі виважених і об'єктивних суджень про минуле і сучасне незалежної України, що прагне до гармонії із світовою спільнотою в усіх аспектах.

7.2. Український геноцид 1932–1933 рр.

Створений 1944 р. польським юристом Рафаелем Лемкіним термін "геноцид" відразу увійшов у міжнародний вжиток¹. Нині видається навіть спеціальний *Journal of Genocide Research*, заснований 1999 р. американським істориком Генрі Гуттенбахом. Примітно, якщо цивільні на початку ХХ ст. у світі складали 10 % жертв війни, то наприкінці — 80-90 %.

Подібно до винищення вірмен 1915 р. і єврейського голокосту в роки Другої світової війни², внаслідок низки чинників наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. український голодомор 1932–1933 рр. мав гучний розголос у країнах Європи і Америки³. Він спробував отримати належну історико-правову кваліфікацію — геноцид, що, згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 1948 р., означає акт, учинений з наміром знищити повністю або частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу.

Громадський сектор, державна і політична еліта Заходу врешті-решт визначили офіційну позицію щодо найтрагічнішої сторінки в історії цивілізації. Учені надали відповідну аргументацію. Так, у США в Єльському університеті знайшлося місце для кафедри студій над геноцидом⁴. Наукові програми мають найширший діахронічний і синхронічний спектр: Руанда, Чад, Камбоджа, Східний Тимор, вірменський, єврейський, український та всі колоніальні геноциди. Центр міжнародних студій у Парижі створив електронну енциклопедію масових убивств і геноцидів.

7.2.1. 70-ті роковини: інформаційно-подієвий резонанс

Цей тематичний інформаційний бум повинен іще знайти належне відображення у вітчизняній історіографії. Йдеться про побутування пев-

¹ Sémelin J. "Massacres" et "génocides" // *Monde Diplomatique*. – 2004. – Avril. – P. 3.

² Матосян Т. Історико-аналітичне порівняння геноциду вірмен і єврейського голокосту: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Єреван, 2004. – 24 с. – Вірм. м.

³ Kiernan B., Gellately R. *Spectre of genocide: mass murder in a historical perspective*. – Cambridge: UP, 2003.

⁴ Pierrot P., Pironet O. Les génocides dans l'histoire: compléments documentaires // *Monde Diplomatique*. – 2004. – Août. – P. 96-98.

ної історичної традиції. Вона покликана на контрасті розмежувати епохи розвитку людства, котре далеко не всюди і далеко не повністю порвало з тоталітаризмом. Передовсім доцільно зосередити дослідницький інтерес навколо декількох ініціатив, які зробили у світі відзначення 70-ліття українського голодомору більш насиченим і змістовним, надали йому небаченого доти широкого міжнародного визнання.

Починаючи з листопада-грудня 2002 р., сімдесяті роковини голодомору вшанували українські громади усього світу. Їхні співвітчизники цього разу значно більше дізналися про Україну 1932–1933 рр. Не шкодуючи шпальт, західна преса подала спогади очевидців і розвідки фахових істориків¹. Так, учасниці міжконфесійної панахиди в Монреалі 75-річній Ганні Передерій, яка пережила голодомор іще малою дитиною, нелегко пояснити сучасним канадським дітям сутність пережитого, писала тими днями канадська *Montreal Gazette*.

Наступного року поминальні служби правилися у дев'ятьох українських церквах Монреаля з участю священнослужителів багатьох конфесій². Так само відслужили із широкою участю американської громадськості у греко-католицька церквах Нью-Йорка і Нью-Джерсі 15-16 листопада 2003 р.³ Українські організації США ініціювали спорудження монументу жертвам геноциду у Вашингтоні до 75-ої річниці.

На іншому кінці планети, в Австралії вшанували сумний ювілей біля меморіалу жертв голодомору, що поблизу столиці Канберри. Як повідомила газета *Canberra Times*, річна програма заходів мала на меті, серед іншого, домогтися від австралійського уряду виступити за створення міжнародного трибуналу, який би розстежив ті події й офіційно вказав на винних.

Українська історіографія, зауважила *Frankfurter Rundschau*, визначила число жертв геноциду (*Völkermord*) як більше 7 млн.⁴ У світі оцінки коливаються від 4,5 до 10 млн. Не забув масове вбивство й австрійський щоденник *Presse*, що висвітлив жалобне зібрання українців і австрійців біля щойно відкритого невеликого пам'ятника на окраїні Відня — у Перхтольдсдорфі. Він ледь більший намогильного каменя і "несправедливо малий порівняно з обширом страждань". На думку газети, до голодомору призвело те, що, на відміну від російських селян, українці масово противилися колективізації⁵. До того ж, у них було розвинуто чітко окреслене

¹ Див. огляди: Німецька хвиля; Свобода. – 2002. – 4 грудня.

² Jayoush K. Ukrainians remember // *Montreal Gazette*. – 2003. – 23 November.

³ Leir R. Ukrainians to mark famine anniversary // *Jersey Journal*. – 2003. – 15 November.

⁴ Roser T. Noch immer ein Trauma // *Frankfurter Rundschau*. – 2003. – 18 November.

⁵ [Der vergessene Massenmord: Ukrainer erinnern an die Hungerjahre 1932–1933](#) // *Presse*. – 2002. – 4 December.

національне почуття. Для радянської влади це становило небезпеку, оскільки йшлося про другу за розміром республіку Радянського Союзу.

Ці дві причини були достатніми Сталіну для того, аби збільшити норми задачі зерна і худоби настільки, що Україна опинилася на межі голоду. [Presse](#) процитувала заступника директора Інституту історії України НАНУ Станіслава Кульчицького: "Зараз більшість істориків схиляються до думки, що цей голодомор не був необачним наслідком колективізації, а був організований умисно". За також наведеними словами українського історика Василя Марочка, "голодомор в Україні — це не фізіологічне явище, а сучасна форма політичного терору".

Слід наголосити, що у 2003 р. дискусії про геноцид у Києві були підсилені циклом документальних і дослідницьких видань¹. Водночас це стало можливим завдяки міжнародній співпраці, зокрема, Канадського інституту українських студій Альбертського університету в Едмонтоні, Інституту історії України та Інституту археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, а також громадських ініціатив: Асоціації дослідників голодоморів в Україні, Благодійної фундації ім. Володимир-Юрія Даниліва (Канада) та ін. Провідний "Український історичний журнал" стараннями академіка В. Смолія присвятив голоду-геноциду весь свій 5-й тогорічний номер (160 стор.).

Зі свого боку Українська служба радіо ВСС на початку 2004 р. підготувала мультимедійний проект "Могила без хреста". Компакт-диск включив серію аналітичних програм, раритетні архівні фотографії і свідчення людей, котрі вижили. Декілька тисяч наукових робіт про український голодомор з'явилися переважно не в Україні. Примітно: кількості дисків подаровано школам і вузам України.

І несподіваний імпульс. Суперечка довкола повнометражного фільму Мела Гібсона "Страсті Христові" розгорілася задовго до його прем'єри 25 лютого 2004 р. Лідери єврейських громад закинули антисемітизм за кіносцену засудження Ісуса Христа юдейськими жерцями². У відповідь Гібсон у лютневому випуску журналу Reader Digest назвав голокост не єдиною жахливою сторінкою людської історії. І згадав голодомор в Україні.

Це вразило діаспору, бо до кампанії за визнання геноциду українського народу долучився дуже відомий актор і режисер, володар декількох Оскарів. Узагалі він шотландець, народився в Австралії, замешкав у США. Як відомо, хвиля шотландської еміграції до США, Канади, Австралії та Но-

¹ Голодомори в підрадянській Україні / Авт.-упоряд. Г. Бевз. – Київ: Вид-во М. П. Коць, 2003. – 724 с.; Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2003. – 251 с.; Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення: Матер. міжнар. наук. конф. / Ред. П. Орленко. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2003. – 312 с.; Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Упоряд. О. Мисик. – Київ: Академія, 2003. – 296 с.

² Rousselot F. L'Evangile selon saint Mel Gibson // Libération. – 2004. – 27 février.

вої Зеландії сягнула піку в кінці XIX ст., після жахливого голоду в Шотландії, особливо в Гайленді. Отож ця тема для Гібсона близька генетично.

7.2.2. Міжнародне визнання українського геноциду

Не тільки у світі, але й для самої України ця ідентифікаційна ретроспектива виявилася затяжним вибором. Врахувавши внутрішньо- і зовнішньополітичні обставини, аж 16 травня 2003 р. Верховна Рада прийняла звернення до народу, в якому цей голодомор визнано актом геноциду.

Офіційно прозвучало, що він був організований сталінською владою і забрав життя близько 10 млн. осіб, у т. ч. 4 млн. дітей. Не гаючись, провідна канадська газета [Globe and Mail](#) повідомила про рішення Верховної Ради і розмістила зворушливий репортаж зі східноукраїнських сіл Стефанці та Кирило-Анівка, що пережили сталінський удар голодом¹.

Визначилися й зарубіжні парламентарі. У червні 2003 р. верхня палата канадського парламенту схвалила резолюцію, котру внесла сенаторка українського походження Рейчел Андрейчук. Як представниці штату Саскачеван, їй щиро подякувала місцева громада². Відтак щороку четверта субота листопада в Канаді визначена, як день пам'яті жертв українського голодомору і геноциду (famine genocide).

Парламенти окремих держав і територіальних утворень (США, Канада, Австралія, Аргентина, Бельгія, Великобританія, Угорщина і Країна Басків) у своїх постановах засудили голод 1932–1933 рр. і викликаний ним геноцид. Палата представників конгресу США ухвалила 20 жовтня 2003 р. резолюцію з нагоди 70-ї річниці голодомору. У ній розглядається офіційне відзначення Україною "навмисного акту терору і масового знищення українського народу радянським режимом" як важливий крок до відновлення національної ідентичності та ліквідації спадщини радянської диктатури.

Подібні резолюції приймалися американським конгресом кожні п'ять років, починаючи з 1983 р. — 50-ліття голодомору. Проте останню від попередніх вирізняв акцент на спробах багатьох західних журналістів і науковців заперечити цей факт. А тих, хто правдиво висвітлював події, навпаки, на Заході свого часу переслідували і ганьбили. На думку конгресменів, таким чином приховувалися злочини радянського режиму. Відтак одна з найбільших трагедій XX ст. залишилася маловідомою широкому загалу Сполучених Штатів.

Водночас на розгляд американського сенату винесли іншу резолюцію, де голодомор чітко визначався геноцидом. Документ підготувала Гельсинська комісія конгресу. Проект уклав сенатор Бен Кемпбел, який послався на результати дослідження сенатської комісії 1988 р. За її ви-

¹ MacKinnon M. "Ukraine's Holocaust" slowly acknowledged // [Globe and Mail](#). – 2003. – 22 September.

² Taylor M. Stalin's cruel famine killed millions, forced peasants to eat grass // [Star Phoenix](#). – 2003. – 24 November.

сновком, чверть тодішнього українського населення винищено радянським урядом навмисне, шляхом геноциду, а не внаслідок неврожаю. За походженням сенатор Кемпбел американський індіанець, і у тому, що саме він подав дану резолюцію, радіо "Свобода" 29 липня 2003 р. побачило певний символізм.

Країна Басків (Іспанія) — автономія одного з найдавніших європейських народів. Голова комісії з європейських і закордонних справ баскського парламенту Шаб'єр Ормаечеа Гараї влітку 2003 р. підготував резолюцію, яка визнала штучний голодомор в Україні 1932–1933 рр. справжнім геноцидом. Це відповідало визначенню конвенції ООН і сприяло міжнародному визнанню факту. Між іншим, 42-річний батько двох синів Ш. Ормаечеа побував в Україні чимало разів. Створений ним у Києві фонд "Екіальде–Україна" вклав у різноманітні добродійні проекти для українських дітей сотні тисяч євро. На думку баска, Україна — остання межа Європейського Союзу (Свобода, 21 серпня 2003 р.).

23 вересня 2003 р. набула офіційного характеру декларація, котру одноставно схвалив сенат Національного конгресу Аргентини. Йдеться про вшанування пам'яті численних жертв організованого тоталітарним режимом голодомору, висловлюються співчуття всьому українському народу і його діаспорі в Аргентині. Ініціатор декларації, экс-президент країни, сенатор Рамон Пуерта вважав, що трагедію мають визнати у світі як "історичний факт геноциду", який застерігає про жакливі наслідки будь-яких диктатур.

Сенат Австралії ухвалив резолюцію про український голодомор як найжакливіший прояв геноциду в історії людства 30 жовтня 2003 р. Її вніс сенатор Біл Гефернан, колишній голова австралійсько-української парламентської групи. 347 депутатів (майже 100 % від наявного складу парламенту) Державних зборів Угорської Республіки 24 листопада 2003 р. одноставно проголосували за резолюцію, присвячену 70-річчю штучного голодомору в Україні. Угорська влада підтримала будівництво 2004 р. відповідного пам'ятника у центрі Будапешта.

На превеликий жаль, для офіційного визнання факту українського геноциду ООН забракло принципового погодження Росії, Великобританії та Сполучених Штатів. Усе ж, у листопаді 2003 р. спільна заява делегацій України, Росії, США, Канади, Аргентини та інших країн стосовно голодомору опублікована в Нью-Йорку як офіційний документ 58-ї сесії Генасамблеї ООН. У документі вперше в історії цієї міжнародної організації голодомор в Україні визнається трагедією, спричиненою діями тоталітарного режиму. Документ також підтримали делегації Італії (від імені Євросоюзу і асоційованих країн) і Австралії.

7.2.3. Справа Волтера Дюранті

Понад шість десятків кореспонденцій про голод в українських селах видрукували у 1932–1933 рр. англо-, франко- і німецькомовні газети¹. У грудні 1933 р. у Відні навіть пройшла тематична міжнародна конференція, а в 1934 р. — дискусії у британській палаті лордів. Проте, на думку сучасних дослідників, голодомор став маловідомою подією на Заході у 1930-ті частково і через те, що провідні громадські діячі та працівники світових мас-медіа свідомо його замовчували або спростовували². Серед них — британський журналіст Волтер Дюранті (1884–1957). Будучи московським кореспондентом газети *New York Times* (1921–1934), він прославився 1929 р. ексклюзивним інтерв'ю зі Сталіним. Назвав його "найвизначнішим політиком сучасності". Відтоді став чи не єдиним репортером, який мав до Кремля вільний доступ.

Завдячуючи своєму цинічному світобаченню, Дюранті зробив кар'єру в містичному оточенні злочинів проти моралі³. Коли Волтер Дюранті покинув СРСР у 1934 р., то у Сполучених Штатах його чекала слава "одного з найбільших закордонних кореспондентів сучасності". В аскетичній Москві він славився марнотратністю: жив і харчувався у престижних умовах, завів особистого водія і секретарку, яка народила йому сина. Ще замолоду в залізничній пригоді він втратив ліву ногу, тому користувався культею. Його "Б'юїк"-велетень мав клаксон, яким оснащувалися тільки спецавто НКВС.

Живих родичів журналіста, котрий походив із порядної англійської родини і вивчав мови у Кембриджі, розшукати нині не вдалося. А помер він у Флориді 1957 р., коли його банківський рахунок і професійна репутація виявилися серйозно підірваними.

У 1932 р. Дюранті отримав Пулітцерівську премію — найпрестижнішу американську нагороду в галузі журналістики — "за ґрунтовні, чіткі, безсторонні й об'єктивні репортажі" про сталінський п'ятирічний план реформування економіки. Це серія із 13 статей, написаних у 1931 р., де радше пропагувалася лінія комуністичної партії, а не правдиво висвітлено факти тоді, як в Україні починався голодомор. Одначе проблему голоду він зачепив лишень, коли з'явилися повідомлення в інших західних виданнях. Його позиція зрозуміла із заголовку однієї з публікацій "Росіяни голодують, але не вмирають з голоду". 31 березня 1933 р. Дюранті категорично написав у *New York Times*: "Немає ніякого голоду".

Через півроку його думка не змінилася: "Будь-яка інформація про голод є перебільшенням або навмисною пропагандою" (24 серпня 1933 р.). А тим часом цілі українські села зникали з лиця землі. Жур-

¹ Марочко В. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Український історичний журнал. — 2003. — № 5. — С. 125-144.

² Див.: Свобода. — 2003. — 17 квітня, 13 травня, 16 червня.

³ [McCullam D.](#) Should this Pulitzer be pulled? // *Columbia Journalism Review*. — 2003. — Issue 6: November / December.

наліст усіляко захищав Сталіна: "Не можна приготувати омлет, щоб не розбити кілька яєць"¹. Тими "кількома яйцями" виявилися мільйони українців. Однак британський посол Странг передав у Лондон 30 вересня 1933 р. конфіденційні одкровлення Дюранті про те, що Україна знекровлена, а в Радянському Союзі внаслідок голоду за рік померло не менше 10 млн. осіб.

Незважаючи на атмосферу страху чи схиляння перед комунізмом, де хто на Заході в ту пору не боявся говорити правду. Випускник Кембриджського університету, блискучий знавець французької, німецької та російської мов Гарет Джоунс працював радником із питань закордонної політики прем'єра Дейвіда Ллойда Джорджа. Його чекала спокійна кар'єра у кабінетах міністерства, але на початку 1930-х безстрашний ідеаліст вирушив до Радянського Союзу. Йому відкрилася жахлива картина. Отож 29 березня 1933 р. британські та американські газети вийшли із заголовками "Голод в Україні", "Росія охоплена голодом", "Хліба, ми голодуємо".

На прес-конференції в Берліні Г. Джоунс заявив, що в Україні, Казахстані та на Північному Кавказі гинуть мільйони. В атмосфері, коли на Заході панувала велика депресія, а Сталіним захоплювалися, Джоунса висміяли. Через два роки він загинув у Китаї, не доживши і до тридцяти. Вдячна українська діаспора зберегла пам'ять про сміливого журналіста, який ризикнув сказати правду без жодної матеріальної вигоди. До 70-ліття голодомору його статті передрукував американський тижневик *Ukrainian Weekly*.

Інший британець теж написав репортажі про голодомор, проте із побоювань за своє життя не підписався. Московський кореспондент *Manchester Guardian* Малколм Маггеридж під великим ризиком таємно вирушив у Радянську Україну². Він був вражений сценами масового голоду й купами мертвих тіл. Натомість Дюранті накинувся на Маггериджа, котрий через те мусив покинути *Manchester Guardian* і лише через багато років відновив репутацію³. Маггеридж назвав свого візаві "найбільшим брехуном серед усіх журналістів, яких зустрічав за 50 років своєї праці в журналістиці", а письменник Джордж Оруелл долучив Дюранті до списку найгучніших комуністичних симпатиків для Форін Офіс.

Отже, не випадково представники української діаспори зі всього світу взяли у квітні 2003 р. бомбардувати Пулітцерівський комітет у Нью-Йорку, надіславши більше 15 тис. поштових листівок, а також тисячі звичайних і електронних повідомлень із вимогами забрати у Дюранті премію⁴. За словами професора політичної географії Королівсько-

¹ Krushelnycky A. Ukrainians want pro-Stalin writer stripped of Pulitzer // *Observer*. – 2003. – 4 May.

² Jackson P. Stalin's apologist // *Calgary Sun*. – 2003. – 20 May.

³ Massie A. Pulitzer board asked to revoke prize // *Scotsman*. – 2003. – 26 June.

⁴ Tough times // *Financial Times*. – 2003. – 11 June.

го військового коледжу в Кінгстоні (Канада) Любомира Луцюка, всього в рамках міжнародної кампанії протесту, присвяченій 70-літтю голодомору, у світі поширено понад 45 тис. таких листівок. Адміністратор Пулітцерівського комітету Сіг Гісслер скарги сприйняв серйозно.

До речі, двома роками раніше у видавництві Торонтського університету Л. Луцюк оприлюднив 576-сторінкову англomовну монографію "Шукаючи місця: українські переміщені особи, Канада та їх міграція" (2001). Упродовж ХХ в. до Канади емігрувало більше мільйона українців. Книга сфокусована на вузьких питаннях, де не вистачає самих "переміщених осіб": ким були, звідки приїхали і чим займались. Вона б принесла значнішу користь, якби спрямовувалася на канадійців, а не виключно на українську громаду, тому рецензент Брайан Демчинський у популярній *Montreal Gazette* 19 лютого 2001 р. побажав авторові у подальшому розвинути дослідницький пошук. Як роз'яснила інша загальноканадська газета *National Post* 6 березня 2001 р., батьки Луцюка познайомились у таборі для переміщених осіб і разом емігрували в Канаду.

Від часу заснування Пулітцерівської премії (1917) — це перший випадок, коли її можна було реально відкликати. 1981 р. репортерка газети [Washington Post](#) Юдіт Кук сама повернула премію, визнавши, що сфабрикувала репортажі про восьмирічного хлопчика з наркотичною залежністю від героїну. Подібні вимоги щодо Волтера Дюранті вже висувалися 1990 р., але безрезультатно. С. Гісслер навів у [Washington Times](#) один з головних аргументів — Дюранті отримав нагороду за репортажі 1931 р., а голод спалахнув роком пізніше. *New York Times* також не бачила "сенсу намагатися переробити історію".

Проте лондонський тижневик *Observer* схильний до більш різких заяв: "Наркоман, сексуальний маніяк і апологет Сталіна, британський репортер Волтер Дюранті і досі вважається переможцем найціннішої журналістської нагороди — Пулітцерівської премії, за висвітлення радянського життя у 30-і роки". Така емоційна характеристика впливає із біографічної книги Сейлі Тейлора: Дюранті вживав наркотики, влаштовував чоловічо-жіночі оргії, підтримував постійні стосунки з окультистами¹. Залишити в спокої фабрику репортажів про величезне звірство (atrocities) ХХ ст. для вже цитованої канадської газети *Calgary Sun* — однаково, що толерувати Гітлера і нацистський режим. Щоденник *Chicago Tribune* у великій статті теж підтримав кампанію за позбавлення престижної премії спеціального кореспондента, що свідомо замовчував трагедію.

Під час штучного голодомору в Україні померло 7 млн. людей: більше 25 тис. за добу, тисячу за годину, 17 щохвилини. Радянський Союз у 1933 р. продав на Захід 1,7 млн. т зерна. На кожного загиблого українця припадало по чверті тонни пшениці. Злочин проти людяності забрав життя загалом 14 млн. жителів СРСР (Україна, Північний Кавказ, Казах-

¹ Taylor S. Stalin's apologist: Walter Duranty, New York Times man in Moscow. — Oxford: UP, 1990.

стан). І цими аргументами британський історик Роберт Конквест, який першим досконало відкрив історію штучного голодомору для західної аудиторії у фундаментальній книзі "Жнива скорботи" (1986), також приєднався до кампанії викриття В. Дюранті.

В українському голодоморі, злочинний намір Сталіна добре прослідковується¹. І, навпаки, у комуністичному Китаї у 1958–1962 рр. голод забрав життя від 20 до 43 млн. чол. Однак у плани Мао Цзе-дуна ця катастрофа не входила, її спровокував економічний нігілізм і т. п.

Але якщо зберігся написаний план Гітлера щодо євреїв, то сталінські накази були усними. Саме із цим пов'язана проблема визнання ключового факту, фігурально висловлюючись, "сплюндрованого сторіччя"². Конквест припустив, що радянські спецслужби могли шантажувати Дюранті, володіючи інформацією про його сексуальну поведінку. Між іншим, будучи англійським аристократом за походженням і одним із провідних американських радянологів, Р. Конквест набув репутації переконаного і впливового прихильника української справи³. Він глибоко вивчив національну історію і ментальність українців, де в переліку джерел усна історія зайняла чільне місце.

Наприкінці липня 2003 р. керівництво [New York Times](#) найняло професора історії Колумбійського університету, експерта історії Росії початку ХХ ст. Марка фон Гагена для проведення незалежної оцінки репортажів Дюранті. Через три місяці консультант заявив, що престижну премію слід анулювати. Репортажі Дюранті, за які він отримав нагороду, справді були написані 1931 р., до початку голодомору, але це нудні й переважно некритичні перекази офіційних повідомлень. Брак балансу і автоматичний виклад журналістом самовиправдання жорстокого і марнотратного режиму не було корисним для американських читачів.

У звіті, викладеному на восьми сторінках, професор фон Гаген не торкався питання, чи Пуліцерівському комітетові слід скасувати нагороду. Але в коментарях, поміщених напередодні газетою [New York Sun](#), професор висловив таку впевненість, бо читати Дюранті — все одно, що тогочасні рупори Кремля "Правда" та "Известия" англійською⁴. Це надзвичайний випадок пропагандистського секонд-хенду, замаскованого під правдиву журналістику.

Редакція [New York Times](#) вивчила експертне заключення і відправила його у Пуліцерівський комітет для остаточного вердикту. Видавець газети Артур Зальцбергер назвав роботу Дюранті "неохайною", але порекомендував членам комітету зважити два аспекти проблеми. Перше, ска-

¹ Sémelin J. "Massacres" et "génocides". – Р. 3.

² Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Пер. з англ. – Київ: Вид-во С. Павличко "Основи", 2003. – 371 с.

³ Сидорук А. Пристрастна правда Роберта Конквеста // Всесвіт. – 2003. – № 7-8. – С. 140-144.

⁴ Currie D. Revoking Stalin's Pulitzer // Harvard Crimson. – 2003. – 3 December.

сування нагороди нагадуватиме сталіністські чистки, коли певні імена прибирали з офіційних документів і курсів історії. Друге, цими діями комітет створить прецедент проведення ревізії своїх давніших суджень.

Виконавчий редактор газети Біл Келлер, який був кореспондентом газети в Радянському Союзі (1986–1991), зазначив, що більшість репортажів Дюранті являли собою сліпе повторення радянської пропаганди. Проте думка про перефарбування історії наганяє жах. У Пуліцерівському комітеті традиційно наголошують, що премію присуджують за конкретні репортажі, і нагорода не оцінює доробок журналіста загалом.

Ці перипетії стали справою честі для ліберальних медіа Північної Америки і Західної Європи¹. Репутація New York Times постраждала влітку 2003 р. внаслідок викриття "обличчя газети" Джейсона Блера як серійного фабриканта. Джек Штайнберг підтвердив думки фон Гагена витягами з шести публікацій Дюранті в New York Times у червні та грудні 1931 р., не забувши сумнозвісної "Russians hungry, but not starving" 31 березня 1933 р.

У канадській Globe and Mail 28 жовтня 2003 р. Петро Фединський з м. Колумбія, штат Меріленд (США), заперечив ревізіонізм і дискредитацію премії, оскільки журналіст повинен бути завше історичною фігурою. Тому дана кампанія — живий урок мабутнім поколінням, пересторога ганебним співцям злочинних режимів.

Кілька листів головному редактору розмістила New York Times 27 і 28 жовтня 2003 р. Любомир Луцюк із Торонто уточнив, що ініціатива української діаспори навіть на гадці не мала викинути апологета Сталіна з історії, а цілком обґрунтовано виправити помилку і позбавити незаслуженої премії. Джастін Каплан із Кембриджа, американський штат Массачусетс, зауважила, що це тест на визнання і співіснування з історичними помилками. Михайло Веселовський з Гамільтона, канадська провінція Онтаріо, запитав, чи зволікали б у випадку покривання Волтером Дюранті голокосту.

Іронічно налаштований володар Пуліцерівської премії Пол Грінберг порадив розширити ревізіоністські рамки, зокрема, придивитись до лауреатів Нобелівської премії Генрі Кісінджера і Ясіра Арафата, котрі нібито принесли мир у В'єтнам і на Близький Схід². Водночас Грінберг висловив незгоду з твердженням фон Гагена: писанині Дюранті притаманний не брак балансу, а відсутність його взагалі. Завдяки Дюранті мос-

¹ Kurtz H. N. Y. Times agrees 1932 Pulitzer prize was not deserved // Washington Post. – 2003. – 23 October; Steinberg J. Times should lose Pulitzer from 30's // [New York Times](#). – 2003. – 23 October; Rennie D. Paper pressed to return Pulitzer // [Guardian](#). – 2003. – 24 October; 32 Pulitzer could be pulled // New York Daily News. – 2003. – 24 October; Steinberg J. His award is a stain on The New York Times and the Pulitzer Prize // New York Times. – 2003. – 26 October; Fedynsky P. Facts and the Pulitzer // Globe and Mail. – 2003. – 28 October; Rousselot F. Le Pulitzer amer du "New York Times" // Libération. – 2003. – 29 octobre.

² Greenberg P. Pulitzer with an asterisk // Washington Times. – 2003. – 5 November.

ковська "Правда" і New York Times стали суголосними в позитивному висвітленні суцільної колективізації, хоча сталінський соціальний експеримент коштував 7 млн. життів.

Лист Джона Христіана Калитки з Арлінгтона 9 листопада 2003 р. опублікувала Washington Times як згоду з осудом П. Грінберга зволікань New York Times і Пулітцерівського комітету, позаяк це стосується мільйонів людських доль, перекреслених комуністичним режимом. Усього в СРСР у 1932–1933 рр. голодувало 45 млн. осіб, з яких 11 млн. загинули чи зазнали депортації.

Україна виявилася ізольованою і кинutoю напризволяще, внаслідок применшення серйозності та відвертого ігнорування голоду тодішніми світовими інтелектуалами, митцями і політиками¹. Тому поява "Жнив скорботи" 1986 р. Роберта Конквеста в науковому світі спричинила вибух. "Спогади про червоний Голокост" (2000) Пауля Ротенгауслера і Ганса-Уела Зондереггера підсилили триумфальну ходу історичної істини².

Проблематика знайшла відображення і в публічних наукових дискусіях. Так, 10 листопада 2003 р. Гаріманівський інститут міжнародних студій Колумбійського університету провів конференцію, на яку запросив до участі істориків, архівістів, політологів зі США, Канади, України. Форум підсилювала тематична виставка фотографій та документів. Професор Марк фон Гаген назвав український голодомор чи не найтяжчим злочином сталінського режиму. Він мав на меті подолати народний опір колективізації та створенню колгоспів. Йшлося також про ганьбу для газети New York Times діяльність її московського кореспондента Волтера Дюранті, який свідомо замовчував подію, хоча подорожував Україною і бачив страшні картини.

Лідери Українського конгресового комітету Америки і Конгресу українців Канади провели акції протесту 18 листопада 2003 р. перед штаб-квартирою **New York Times** та її корпунктами у Вашингтоні, Чикаго, Лос-Анджелесі, Торонто і т. п. Через три дні, 21 листопада, у Колумбійському університеті в Нью-Йорку пройшло засідання виконавчого комітету Пулітцерівської премії щодо журналіста Дюранті. Він ухвалив рішення не відняти нагороду, оскільки після багатомісячних дебатів були "неясні та непереконливі свідчення" чи Дюратні "навмисно обманював", а, крім того, "всі основні учасники померли і нездатні відповісти на претензії"³. Ще раз наголошено: премія присуджується не за за особис-

¹ Geissbühler-Moyseyenko O. Die Hungersnot in der Ukraine 1932/1933 // Schweizerzeit. – 2003. – 7 November.

² Erinnerung an den roten Holocaust / Hrsg. P. Rothenhäusler, H.-U. Sonderegger. – Stäfa: Rothenhäusler, 1999. – 415 p.

³ Kirkpatrick D. Pulitzer board won't void '32 award to Times writer // New York Times. – 2003. – 22 November; Colford P. Times can keep its 1932 Pulitzer // Daily News Business. – 2003. – 22 November; Warren M. Stalin writer will not be stripped of prize // Daily Telegraph. – 2003. – 24 November.

тість автора, а за конкретні твори, подані на конкурс. Водночас комітет зазначив, що страхітливий голодомор "не отримав заслужуючу на те міжнародну увагу". Це засідання відбулось якраз на 70-ті роковини трагедії.

Нині коло здобувачів Пулітцерівської премії визначають редактори 1,5 тис. щоденників і 8 тис. тижневиків США (звісно, у часи Дюранті їх було менше), трійку претендентів — спеціальне журі, а переможця — власне комітет. "Хто ж схибив у селективному ланцюжку?" — задумався у [Guardian](#) журналіст Альберт Скардіно¹. "Якби Гебельс здобув Пулітцер у 1932 р. за красне письмо про Новий порядок в Європі, то чи залишили б в нього премію?" — розгублено перепитав Любомир Луцок після відмови скасувати відзнаку спростовувача геноциду (*genocide-denier*)². Він підкреслив, що члени комітету, по суті, виступили апологетами сталінського апологета. Це "обурливе" рішення припало на дні жалоби в Україні з нагоди 70-річчя голодомору. Зі свого боку УККА запевнив, що й надалі буде вести боротьбу проти премії Дюранті.

Близько 40 тис. українців тоді проживало на північному сході штату Огайо, у т. зв. Великому Клівленді. Вони запалили свічки пам'яті жертв геноциду, а директор Українського музею-архіву в Тремонті (поблизу Клівленда) Андрій Фединський передав загальний настрій громади: домагатися скасування премії Дюранті щороку аж до повної сатисфакції³. Журналіст своїм мовчанням перетворив газету у співучасника масового вбивства, тому видавцю А. Зальцбергеру годилося б повернути відзнаку⁴. Хоча б заради Петра Соловищука, чия сім'я на Вінничині померла з голоду весною 1933-го: мати у березні, брат і сестра у квітні, батько в травні.

7.2.4. Французька лепта

Ще 1987 р. французька українського походження Геня Кузен створила комітет "Україна-33". Ініціативу підтримали тоді кардинал де Куртре і міністр оборони Шарль Ерню. У 2001 р. Кузен нагородили однією з найвищих нагород Франції — орденом "За заслуги". Її стараннями у листопаді 2003 р. біля церкви Св. Атанаса в Ліоні відкрили першу на французькій землі пам'ятну дошку, присвячену жертвам 1932–1933 рр. (Свобода, 2 червня 2004 р.).

Дослідженням "Смертність та її причини в Україні в ХХ ст." французи презентували своє бачення проблеми голодомору в Інституті політичних та етнопонаціональних досліджень НАНУ в Києві. Його автори — доктор медицини, експерт-демограф Франс Меле і директор із науково-

¹ Scardino A. The Pulitzer prize... for fiction // [Guardian](#). – 2003. – 25 November.

² Luciuk L. Decision sullies all Pulitzer prizes // [Montreal Gazette](#). – 2003. – 25 November.

³ Smith R. Vigil recalls Ukrainian dead // [Plain Dealer](#). – 2003. – 23 November.

⁴ Stuttaford A. Times lied, millions died // [National Review](#). – 2003. – 24 November.

дослідної роботи Національного інституту демографічних досліджень Франції, президент Міжнародної спілки з наукового вивчення населення Жак Валлен (Свобода, 14, 20 листопада 2003 р.). Майже половину книжки присвячено кількісним оцінкам голоду 1932–1933 рр., а також наслідкам Другої світової війни і сталінських репресій. Це частина студій, розпочатих у 1996 р. Далі експерти планували зосередитись на Прибалтиці, Кавказі та Середній Азії.

На презентації французький посол Філіп де Сюрремен назвав Україну ХХ ст. надзвичайним випадком демографічної аномалії. У книзі подана деталізована оцінка складових причин голодомору: ненароджуваність, міграційні процеси і надсмертність. Визначені показники середньої тривалості життя в 1933 р. — 7 років для чоловіків і 11 для жінок (у попередньому році — відповідно 39 і 47 років). Жак Валлен підкреслив, що 2,6 млн. українців не мали померти за жодних інших обставин, крім голоду і канібалізму. До речі, за статистикою ОДПУ, попередника НКВС, з 1 грудня 1932 до 15 квітня 1933 р. — 2,4 млн.

У реальності це число є більшим, проте названі цифри базуються на доступних джерелах (архів Держкомстату СРСР). Ще 900 тис. депортовано до Сибіру, більше 1 млн. не народилося. Загальні жертви 4 млн. 600 тис. Щоб приховати голод, радянська влада заявила, що півтора мільйона українців емігрували. Відповідаючи на запитання, чи можна вважати голод геноцидом, Ж. Валлен був стриманим як демограф, але як громадянин назвав його прямим наслідком політичних дій радянської влади.

Зазначеним франкомовний світ не обмежився. Популярний тижневик *Courrier International*, який виходить у Парижі та публікує переклади з найрізноманітніших зарубіжних видань, навесні 2002 р. присвятив темі голодомору в Україні резонансні та до певної міри несподівані для французької періодики публікації. Зокрема, вміщено статтю американського професора Джеймса Мейса, перекладену із першопублікації у загальноукраїнській газеті "День". Учений поставив питання надзвичайно сміливо, у вигляді припущення — що було б із визнанням голокосту, якби війну виграла Німеччина? І провів паралель із голодомором-геноцидом, де українці зазнали небачених втрат у протистоянні з радянським режимом. На жаль, ця тема майже невідома Заходу.

Самраз Дж. Мейс викладав у Києво-Могилянській академії, редагував англomовні версії газети "День" і журналу "Політична думка". Він призвичаївся до українських традицій, мови, зарплати, побуту і незадовго до смерті прийняв християнство. 3 травня 2004-го на 52-му році він раптово помер через серцево-судинну хворобу. За заповітом його поховали у Києві. Історик і політолог переїхав із Сполучених Штатів в Україну на початку 1990-х. У його родоводі ніколи не було українців (бабуся — індіанка). Вирішальним фактором стало вивчення голодомору.

Очолити у 1986–1987 рр. відповідну комісію дослідників при конгресі, професор Мейс не лише дослідив архівні документи, але й з Конквестом зібрав свідчення українців, які пережили геноцид і після війни емігрували за океан. Свій життєвий вибір пояснив так: "Американські громадяни українського походження вимагали досліджень, і мені судилося така доля, що ваші мертві вибрали мене. І так само, як не можна займатися історією голокосту і не стати хоч би напів'євреєм, так само не можна займатися історією голодомору і не стати хоча б напівукраїнцем" (BBC, 4 травня 2004 р.). Він, до речі, подарував 200 год. цих аудіозаписів Парламентській бібліотеці у Києві. Потім виявилося, що плівки лежать на підлозі, деякі з них безнадійно зіпсуті.

Courrier International також подав розповідь про Катерину Марченко, яка зустріла голодомор у 13 років. Завдяки тому, що рідне село Клішинці на Черкащині знаходилося на березі Дніпра їхній сім'ї вдалося вижити, бо зловлена риба не підлягала конфіскації¹. У селі проживало близько 7 тис. осіб (1200 дворів), упродовж року голоду померло 2 тис. До школи доводилося ходити великими вулицями, аби десь у закутку не потрапити до рук канібалів.

Загалом у французьких інтелектуальних колах зусиллями професора Сорбонни Алена Безансона згадана проблематика епізодично обговорювалася починаючи з 1980-х, тобто 50-ліття голодомору. У 1990-х українська трагедія поступово входить у контекст наукової історії, хоча основні університетські підручники Франції цей факт обійшли мовчанкою. Як повідомив Етьєн Тевнен із Дослідного центру сучасної та найновішої історії Університету Нансі II, з'явилося ряд примітних робіт². Це розвідка Алена Безансона в матеріалах колоквиуму "Вандея в історії" (квітень 1993), дисертація випускниці філософського факультету Університету Нансі II Лоранс Вуазар (надрукована повністю часописом *Intranquille* у 1994 р.) та публікації Ніколи Верта у журналі *Histoire* (травень 1995) і колективній "Чорній книзі комунізму" (1997). Остання книга навіть стала предметом дебатів у Французькому національному зібранні стосовно некритичного ставлення Французької комуністичної партії до своєї історії. Вагоме слово французам сказав і Жорж Соколофф³.

Courrier International є типовим для французьких засобів масової інформації, де існують теми, які заважають. Голодомор — одна з них. Багатьом у сучасній Франції низка тем української історії на заваді — з особистих чи політичних міркувань, а дуже часто через вельми слабкий

¹ Quand les ogres hantaient l'Ukraine: récit d'une survivante de la famine // Courrier International. – 2003. – 25 novembre.

² Тевнен Е. Голод 1932–1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу (Сучасний погляд) / Пер. з франц. // Всесвіт. – 2003. – № 1-2. – С. 151-160.

³ 1933, l'année noire: témoignages sur la famine en Ukraine / Textes présentés par G. Sokoloff; trad. de l'ukrainien. – Paris: A. Michel, 2000. – 487 p.

інтерес до України. У тому, що впродовж багатьох років на шпальтах *Courrier International* регулярно з'являлися українські статті, великою мірою заслуга керівника одного з відділів тижневика Реймона Кларінара¹. Отож поряд із матеріалом Дж. Мейса була поміщена і його власна стаття з деякими роз'ясненнями — передумови голодомору, українська національна ідея, боротьба українців проти Радянської Росії та нацистської Німеччини. Надруковане досє про голодомор викликало значну реакцію читачів, які надіслали свої відгуки на редакційні і-мейли. Зацікавилася й титулована французька преса².

21-13 листопада 2003 р. у французькій столиці пройшли Дні пам'яті українського голодомору. Прикметно, що жоден телеканал України не надіслав кореспондентів. Проте міжнародний колоквиум у Сорбонні під назвою "Український голод: геноцид у пошуках визнання" практично одностайно ухвалив резолюцію про те, що визнання міжнародним співтовариством цього факту геноциду означає "встановити перешкоду будь-якій іншій спробі використовувати голод для знищення інших народів, інших представників людства". Бо й нині в країнах Африки голод служить зброєю масового знищення. Якщо Вірменія добивається визнання свого геноциду вже 90 років, Україна теж мусить проявити упертість.

Відомі історики, зокрема, Ніколя Верт, Стефан Куртуа та ін., дали наукове обґрунтування права українців на термін "геноцид", який офіційний Париж вважав надмірним (*excessif*)³. Колишній дисидент Леонід Плющ, який прожив у Франції понад три десятиліття, провів таку паралель: голод 1933 р. в Україні розв'язав руки Гітлеру, який саме прийшов до влади, дав поштовх до масового знищення євреїв. Один геноцид став у певному сенсі предтечею іншого. Один з авторів "Чорної книги комунізму" Куртуа теж зазначив, що за 10 років до появи Освенціму Сталін убив 7 млн. людей і залишився неперевершеним у народовбивстві.

Крім інших заходів, у головному храмі Франції — Соборі Паризької Богоматері — відбулася двогодинна поминальна меса за жертвами голодомору. Службу провів настоятель Французької католицької церкви кардинал Жан-Марі Люстіже і апостольський екзарх у Франції, єпископ УГКЦ Михайло Гринчишин. Досі Париж не часто бачив організовані велелюдні акції на українську тематику. Тому перед проведенням жалобної ходи до собору префектура поліції занепокоїлася, оскільки українці 20 років не виходили на вуличні демонстрації⁴. Кардинал Люстіже, чий батьки стали жертвами Другої світової війни, у своїй проповіді виділив три основні причини загибелі українців: тогочасна влада побачила

¹ Про голодомор в Україні: погляд з Парижа // Свобода. – 2002. – 22 листопада.

² Jégo M. L'instauration délibérée de la famine en Ukraine tue sept millions de personnes // Monde. – 2003. – 26 février.

³ Soule V. Famine: l'Ukraine réclame justice // Libération. – 2003. – 22 novembre.

⁴ Лазарева А. Франція почала замислюватися над голодомором // Дзеркало тижня. – 2003. – 29 листопада.

себе на місці Бога і привласнила право вершити долі земні; байдужість світу, хоча про масштаби трагедії знали західні уряди; боягузливість тих, хто не знайшов у собі сили втрутитися.

7.2.5. "Ген голоду"

Резонно згадати побічні й суміжні аспекти, що поглиблюють зауважене. Британський актор Малкольм Макдауелл, котрого зробив знаним фільм Стенлі Кубрика "Заводний апельсин", у 2003 р. зіграв роль російського серійного вбивці Андрія Чикатила, найвідомішого маньяка світу. Ведучи тихе сімейне життя, короткозорий учитель, починаючи з 1978 р. за 12 років убив 52 жінок і дітей¹. Італійський режисер Давід Грієко назвав фільм "Евіленко", видумавши українське прізвище від англійського "evil" — зло.

За зізнанням Чикатила, у 1930-ті рр. під час українського голодомору він став свідком, як його брата з'їли сусіди. Це похитнуло психіку. Щоправда, отаборившись на Львівщині, серійний кілер Анатолій Онопрієнко з міста Малин Житомирської області у 1990-х повторив "рекорд Чикатила" і теж забрав 52 людські життя². Однак у даному випадку жоден голодомор не сягнув коріння, а загалом тільки нещасливого дитинства.

І останнє. Українці досі зберігають "ген голоду" як підсвідомий страх. Це унаочнилося, коли виникла хлібна криза. Влітку 2003 р. виконавча влада України намагалася збити ажіотажні ціни на борошно й крупи, до яких дійшло через рясні урядові повідомлення про поганий тогорічний урожай. Міністерство аграрної політики навесні прогнозувало зменшення врожаю зернових на 8-10 млн. т.

Отже, темою публікацій у західній пресі став не лише голодомор 1932–1933 рр., але і можливий, новий. Washington Post навіть описала сцени, як українці спустошують у крамницях полиці з харчами. Газета нагадала нестачі радянських часів³. Ріст цін підштовхнули катастрофічно низький урожай і твердження про шахрайство з державними резервами. І це у країні, яка має одні з найбагатших ґрунтів у Європі й була колись житницею Радянського Союзу. На щастя, у 2003 р. в Україні продовольчого апокаліпсису не сталося.

* * *

Безпрецедентна й безкомпромісна постановка питання про міжнародне визнання українського голодомору 1932–1933 рр. геноцидом сколихнула світову спільноту. Веліся суперечки про кількість жертв, яких за різними підрахунками від 5 до 12 млн., і перекваліфікацію на геноцид і злочин проти людства. Зрештою, наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. історичну справедливість вдалося частково утвердити. Це сталося, по-

¹ Walsh N. Briton to play crazed Russian killer // Guardian. – 2003. – 20 May.

² Thibaudat J.-P. La mort pour l'auteur de 52 meurtres // Temps. – 1999. – 3 avril.

³ Vickery T. Ukrainians strip food store shelves // Washington Post. – 2003. – 26 June.

перше, завдяки кількадесятилітній невсипущості української діаспори, якій вдалося відмобілізуватися в найпотрібніший момент ("справа Дюранті", парламентські резолюції).

По-друге, Верховна Рада змогла подолати відчайдушний спротив частини "червоного" депутатського корпусу і прийняти важливе світоглядне рішення, котре надихнуло законодавців провідних країн висловитись аналогічно, а виконавчу владу сприяти офіційному вшануванню трагедії. По-третє, через образ жертви геноциду Україна знайшла певне порозуміння Заходу щодо зтягнутості та непослідовності політичних і економічних реформ, що тривали із часу реальної незалежності. І не в останню чергу тому, що належно відмобілізувалися вітчизняна й зарубіжна історіографія.

7.3. Національне примирення і відлуння колабораціонізму

Коли на професійному рівні мову ведуть про складні чи незручні епізоди вітчизняної історії, то, безумовно, не позбирати розкиданого каміння на полях наукового доробку про Другу світову війну. Звідти стереотипні накреслення перекочують у публіцистику, що служить духовним хлібом пересічної спільноти. На перетинах національних історій завше злободенним є віднайдення формули взаємного прощення, на відміну від легковажного пошуку виключно "своєї правди". Проте новітній лібералізм відсуває політичну доцільність і консерватизм на задній план переважно у важких і зтяжних дискусіях. І не тільки всередині даного суспільства, але й зовні.

Як спадок Другої світової війни польсько-українське примирення і відлуння українського колабораціонізму стали невід'ємним предметом світової суспільно-політичної думки наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Ужинок вартує спеціального наукового обговорення. Наприклад, книга першого надзвичайного і повноважного посла Нідерландів в Україні (1992–1996) Роберта Серрі націлила пізнати Україну не тільки через призму розповідей про Чорнобиль, єврейські погроми чи співпрацю українців із нацистами. До речі, запримітив автор, у таборі "Станіслав" (нині Івано-Франківськ) у серпні 1941 – січні 1944 рр. німцями утримувались близько двох тисяч нідерландських офіцерів¹.

7.3.1. Українці та поляки: історичне порозуміння

Повернімось до головного. У 1943 р. на окупованій нацистськими військами Волині вибухнув кривавий українсько-польський конфлікт. За попередніми оцінками, за весь період (1943–1948) від польських рук загинуло 15-20 тис. українців, переважно цивільних. Із того числа 10-12 тис. смерть спіткала на теренах теперішньої Польщі, 3-8 тис. — на Волині та у

¹ Серрі Р. Яка ти, незалежна Україно? – С. 154-160.

Східній Галичині. Польські акції неводнораз мали характер не так безпосередньої відплати, як регіональних попереджувальних ударів або каральних експедицій.

Переважної частини з них не сталося б, коли б УПА не провела антипольської акції. Проте ці кровопролиття важко визнати виправданими. У тематичній публікації редакція львівського журналу "І" з огляду на сучасні цінності однозначно відповіла на поставлені запитання до минулого: українці не хочуть іти в майбутнє із тягарем колективного гріха перед сусідами¹. Вибачень президентів обох країн за акцію "Вісла" 1947 р. чи за "Волинську катастрофу" 1943 р. замало, бо вибачити навзаєм один одному мають народи.

За даними польських експертів, на Волині в другій половині 1943 — першій половині 1944 р. загинуло 60 тис. поляків (в основному від УПА) і 5 тис. українців (внаслідок польського опору). Останню цифру українські фахівці називають істотним применшенням, оскільки українців загинуло майже 20 тис. Через ці різночитання *Neue Zürcher Zeitung* і *Frankfurter Rundschau* звернулися до волинських подій 1940-х доволі прискіпливо². Емоції переповнили обидві сторони. На відміну від польських колег, які вбачали причину кривавого конфлікту виключно в ідеології ОУН, українські історики намагалися розглядати волинську трагедію в загальному контексті українсько-польських відносин.

Формулою порозуміння і примирення між українським і польським народами у 1990-ті рр. послужив відомий вислів "Прощаємо і просимо прощення". Незважаючи на демократичні процеси в Польщі, і надалі нерозв'язаними залишалися українські проблеми: рішення сейму щодо операції "Вісла", декретів 1947 і 1949 рр. про конфіскацію приватного і церковного майна, повернення переселенців на споконвічні землі, реабілітації учасників визвольної боротьби, в'язнів концтабору в Явожні.

За умови розсіяності українцям Польщі складно зберігати свою культурну спадщину, представлену визначними пам'ятками історії та мистецтва. Міжнародні конференції та семінари на українсько-польську проблематику стали позитивним явищем, позаяк дали можливість у ході публічних дискусій з'ясувати суперечливі нюанси, досягти певного наукового компромісу. Цьому служила і діяльність спільної польсько-української підручничкової комісії (співголови Владислав Серчик і Станіслав Кульчицький), ініційованої наприкінці 1992 р. прем'єрами Польщі та України Ганною Сухоцькою і Леонідом Кучмою³.

¹ Волинь 1943. Боротьба за землю / Гол. ред. Т. Возняк. — Львів: Ж-л "І", 2003. — 340 с.; Див. також: Льюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. — Київ: Ін-т історії України НАНУ; Київ. славіст. ун-т, 2003. — 314 с.

² Flückiger P. Polen-Ukraine: Schritte zur Aussöhnung // *Frankfurter Rundschau*. — 2003. — 11 Juli; Mühsame polnisch-ukrainische Versöhnung (Gedenken an die Massaker in Wolhynien vor 60 Jahren) // *Neue Zürcher Zeitung*. — 2003. — 21 Juli.

³ Кульчицький С. Право на власну історію // *День*. — 2002. — 18 червня.

Особливо з точки зору польських чинників — як державних, так і громадських — видалася проблема впорядкування могил вояків УПА, що зумовлено стереотипом тлумачення подій 1942–1947 рр. Не видно бажання повернути пам'ятки церковного мистецтва, вилучені органами влади внаслідок "Вісли". Необхідність їх урегулювання на державному рівні обумовлено принципом паритетності. До речі, напис "Невідомим солдатам, що героїчно загинули в боротьбі за Польщу в 1918–1920 роках", що мав увінчати відновлений Цвинтар орлят і був відхилений Львівською міською радою, спричинив у лютому 2002 р. помітну напругу в міждержавних відносинах¹.

Психологічному феномену зневажливого ставлення польської людинності до української спільноти присвятив ґрунтовну студію Мирослав Трухан². До аналізу залучено кілька сотень наукових і науково-популярних праць, мемуарів і белетристики, що з'явилися у повоєнній Польщі. Підбадьорені комуністичною пропагандою, вони акуратно роздмухували цей міф (особливо із залученням неоднозначного матеріалу, залишеного Другою світовою), який би постійно засвідчував гостроту міжнаціональної напруги і потребував впливового зовнішньополітичного арбітра — СРСР.

На щастя обох народів — українського і польського — у перше посткомуністичне десятиліття обопільні неґації були рішуче подолані на міждержавному рівні: 21 травня 1997 р. у Києві президенти України та Польщі Кучма і Квасьневський підписали декларацію про історичне порозуміння та співпрацю між народами³. Толерантне співіснування двох сусідів на порозі нового тисячоліття стало доконаним фактом.

Такий аспект якомога вичерпно намагалася відобразити світова преса. Швейцарська газета *Argauer Zeitung* 15 липня 2003 р. присвятила свої сторінки відкриттю меморіалу жертвам етнічних чисток на Волині. Десятиліттями на них лежало табу. Сучасні українські підручники теж замовчували трагедію. Лише через 60 років процес примирення розпочався всерйоз. У спільній українсько-польській заяві йшлося про "примирення в ім'я майбутнього і в ім'я спільних цілей". До них належав і вступ до Євросоюзу, де Польща небезпідставно розглядалася адвокатом українських інтересів. Такої думки редактор східноєвропейського відділу *Financial Times* Стефан Ваґстїл⁴. Подібних суджень циркулювало предостатньо.

Президенти Кучма і Квасьневський 10 липня 2003 р. були учасниками поминальних урочистостей у волинській Павлівці. Це — колишне

¹ Кладбище орлят по-прежнему разделяет поляков и украинцев (*Gazeta, Польша*) // www.inosmi.ru. – 2002. – 5 февраля.

² Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. – Львів: Троян, 1992. – 254 с.

³ *Ukraina–Polska: kultura, wartości, zmagania duchowe* / Pod red. R. Drozda, R. Skęczkowskiego, M. Zymomrji. – Koszalin: Intro-Druk, 1999. – S. 3-4.

⁴ Wagstyl S. Poland and Ukraine seek to put wartime atrocities behind them // *Financial Times*. – 2003. – 11 July.

польське село Порик, де 11 липня 1943 р. загинуло сто мешканців. Парламенти обох країн прийняли спільну заяву. Однак польське і українське суспільства ще замало знали одне одного. Майже не відбувалося культурного чи шкільного обміну, справжні контакти існували лише на рівні еліт, підсумували журналісти *Neue Zürcher Zeitung* і *Frankfurter Rundschau* (11 і 21 липня 2003 р.).

7.3.2. Українці та американці: спокута злочинів нацизму

На відміну від очевидного прогресу в справі польсько-українського примирення, ключові проблеми реальної та фальсифікованої співпраці українців і німців під нацистським штандартом продовжують нуртувати без просвітку на розв'язання. Неводнораз їх збурювали судові переслідування учасників подій, котрі постаріли на шість десятиліть.

Федеральний суд Канади розглянув справу щодо неправдивих даних про своє воєнне минуле 77-річного жителя Торонто, колишнього працівника компанії вантажних перевезень Василя Одинського. Імігрант-українець при в'їзді в Канаду 1949 р. приховав службу в двох нацистських трудових таборах Травнікі та Понятов. Однак на судовому процесі не було доказів, що Одинський особисто жорстоко поведився з в'язнями. Коли німецькі війська провели одноденну операцію "Свято урожаю" у листопаді 1943 р. і знищили 15 тис. євреїв, українські охоронці Понятової були замкнуті в своїх бараках.

Хоч із 1995 р. у неправдивих свідченнях про воєнне минуле звинуватили 17 осіб, Одинський став п'ятим серед тих, чия вина підтвердило слідство. Це надало офіційній Оттаві підстави для позбавлення громадянства і депортації (*National Post*, 6 березня 2001 р.).

Не мав спокою і 83-річний житель Едмонтоні Йосиф Фурман (Фурманчук), який жив у Канаді із того ж 1949 р. Він теж служив охоронцем у Травниках. Федеральна влада звинуватила його у колабораціонізмі 22-м¹. Але депортували на той час лише одного — литовця Якова Лютженса. Майже аналогічну ситуацію щодо 78-річного Миколи Василюка досліджував суд у Сіракіюзах, штат Нью-Йорк (*Washington Times*, 13 грудня 2001 р.).

У червні 2004 р. Федеральний імміграційний суд США виніс рішення про депортацію 80-літнього Якова Палія з Нью-Йорка в його рідне село на території України. Суд ухвалив депортувати 79-літнього Теодора Щехинського, який народився в польському містечку, що зараз в Україні². Під час Другої світової він служив у батальйоні СС "Мертва голова" і в 1943–1945 рр. охороняв концентраційні табори Гроссросзен і

¹ Tibbetts J. Edmonton man hid Nazi past, government alleges // *Edmonton Journal*. – 2004. – 18 March; David Matas – Marco Levytsky: To deport? Or not? (Edmonton man suspected of being a Nazi war criminal) // *Ibid.* – 20 March; Howell D. Where are their witnesses? // *Ibid.* – 26 March.

² Seper J. [Deportation order affirmed in Nazi camp guard case](#) // *Washington Times*. – 2004. – 1 September.

Заксенхаузен. У 1950 р. в'їхав у США, отримав громадянство, мешкав у Вест Честері, що у Пенсільванії.

Philadelphia Daily News (25 травня 2001 р.), [Washington Times](#) (29, 30 травня 2001 р.) і New York Times (22 лютого 2002 р.) детально розписали, як Івана (Джона) Дем'янюка, 1920 р. народж., знову покликали до суду, оскільки знайдено нових свідків ще з одного концтабору. У 1981 р. "Івана Грозного" позбавили американського громадянства, а у 1986 р. депортували до Ізраїлю. Його звинувачували у вбивствах і тортурах ув'язнених у концтаборі Треблінка (Польща), де знищено 850 тис. євреїв.

Утім, довести вину не вдалося, позаяк виявили існування іншого "Івана Грозного". У 1993 р. він повернувся в Сполучені Штати і поселився в районі Клівленда, де трудився в автомайстерні аж до пенсії. Через деякий час повернув собі американське громадянство. Суд Клівленда знову позбавив Дем'янюка паспорта за неправдиві відомості в'їзної анкети 1952 р. і поставив ще одну крапку у справі. А вона невідступно переслідувала міністерство юстиції США більше двох десятиліть¹. Ясна річ, подано апеляцію. У 2004 р. епопея 84-річного українця тривала.

Цими справами у Сполучених Штатах займався Office of Special Investigations (Офіс спеціальних розслідувань), який передавав у суд зібрані докази. Всього у 1979–2004 рр. 76 нацистських прислужників із різних країн позбавили американського громадянства, а 60-х депортували.

7.3.3. Українці та британці: полеміка про дивізію "Галичина"

До сих пір історія 14 гренадерної дивізії Зброї СС "Галичина" викликає чи не найгостріші суперечки². Виготовлений у вересні 1999 р. британським History Channel документальний фільм "СС у Британії" був переданий для канадського телебачення³. Тривалий час місцеві телекомпанії не надавали ефіру. Весною 2000 р. все-таки показали цю стрічку, створену телекомпанією з м. Лідс, що у Великобританії. У різдвяні свята 2001 р. трансляцію повторила телестудія BBC у Лондоні на каналі ITV.

Українських вояків 14 дивізії було звинувачено у злочинах проти людства, нібито здійснених ними під час придушення Варшавського повстання у серпні 1944 р. і Словацького повстання восени 1944 р. Внаслідок міжнародного розголосу офіційний Лондон навіть погрожував позбавити громадянства і депортувати винних, якщо звинувачення підтвердяться.

Однак головна думка, що кінодокументалістами підтверджувалася, зокрема, свідченнями старожилів с. Нижня Боца (Словаччина), виявилася

¹ Simon R. Demjanjuk can't be forgiven // Union Leader. – 2004. – 9 May.

² Офіцинський Р., Хаврак Л. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941–1944). – Ужгород: Гражда, 2002. – С. 50-53.

³ Тривожний час дивізії "Галичина" (Контент-аналіз англійського фільму) // Політика і культура. – 2001. – № 3. – С. 14-17.

фальшивою. Оскільки опитані жителі дезавуювали викривлення їхніх розповідей¹. Як ствердив директор музею Словацького національного повстання у Банській Бистриці Ян Станіслав, українців із "Галичини" у селі взагалі не було, а тільки німецькі есесівці та словаки "глінківської гвардії".

Керівник групи британського парламенту в справах воєнних злочинів лорд Джаннер через рік після ефіру заявив радіо "Свобода" 10 січня 2002 р., що справа на контролі: "Люди старіють і вимирають, але вони заслуговують на правосуддя, яке ніколи не давали своїм жертвам". Тому три офіцери з відділу спеціальних розслідувань лондонської поліції у вересні 2001 р. побували у Польщі та Німеччині, зокрема у військовому архіві міста Фрайбург.

Лондонська Sunday Times 18 вересня 2001 р. розповіла про перші напрацювання Скотланд-Ярду. У східнопольському селі Гута Пенацька, де загинуло близько тисячі жителів начебто з вини "Галичини", опитано свідків². До підозрюваних у співпраці з нацистами віднесено пенсіонера Володимира Панасюка із Маркет Харборо (графство Лестершир). Його ім'я теж у "Списку Ріміні", де прізвища бійців дивізії займають 17 сторінок друкованого тексту.

Даний епізод здатний переконати у нев'янучій злободенності пильно відстежувати зарубіжний медіапростір, який щедрий на антиукраїнські візії з явними чи прихованими політичними намірами. До того ж, дивізійні пристрасті стали фактором парламентської виборчої кампанії в Україні 2002 р., що застала учасників процесу визначитися стосовно власних оцінок одного із найсуперечливіших питань української історії ХХ ст. Зайшла мова (Івано-Франківська міська рада) про статус ветеранів війни з усіма пільгами і шаную.

У квітні 2003 р., коли виповнилось 60 років з дня заснування дивізії "Галичина", до дискусії приєдналась ізраїльська російськомовна газета "Вести". На відміну від багатьох попередніх ізраїльських публікацій, стаття "Золотий лев зі свастикою" не містила негативу про дивізію (Свобода, 1 липня 2003 р.). Її автор, колишній харків'янин Шимон Бриман наголосив, що звинувачення "Галичини" у злочинах проти цивільного населення і, зокрема, проти євреїв не були ніколи доведені. Її історія — частина трагедії України, затиснутої між двома тоталітарними гігантами. Рік перед тим у цій газеті Бриман подав резонансну статтю про євреїв-солдатів гітлерівського вермахту.

За даними Sunday Telegraph, офіцери Скотланд-Ярду використали базу даних Національної системи охорони здоров'я Великобританії. Вони пе-

¹ Мушинка М. Дискредитація українців на міжнародній арені // Дукля. — 2001. — № 2. — С. 57-60.

² Urban T. Warschau sucht ukrainische Kriegsverbrecher // Süddeutsche Zeitung. — 2001. — 11 Januar.

ревірили понад 1200 живих ветеранів дивізії "Галичина" із понад 7,1 тис., яких пустили до країни після війни¹. Йшлося про те, чи не скоювали вони воєнних злочинів або чи не були свідками кривавих розправ.

Загалом "Галичину" перевіряли на предмет причетності до злочинних дій проти людства судові інстанції Західної Німеччини 1959 р. і Канади 1950, 1984 і 1986 р. Дивізійників визнали фронтовиками, що не здійснили військових злочинів. Після війни дивізійники провели два роки в таборі для військовополонених в італійському місті Ріміні, потім отримали дозвіл на в'їзд у Великобританію. Усі британські уряди послідовно відмовлялися проводити розслідування щодо включених у "Список Ріміні".

Sunday Telegraph взялася за розслідування спільно з автором нашумілого фільму про дивізію "Галичина" Джуліаном Генді. Вона присвятила низку матеріалів 78-літньому доктору міжнародного права Святомиру Фостуну з Лондона. Фостун визнав, що був у концтаборі Травнікі, але не охоронцем, а на підфіцерському вишколі, де одержав відпустку і назад не вернувся. Тим не менше, газета провела паралель між ним та Іваном Дем'янюком, якого звинуватили у скоєнні злочинів у тому ж концтаборі.

7.3.4. Українці та росіяни: розбіжності щодо УПА

Причину цих інсинуацій британський журналіст українського походження Аскольд Крушельницький знайшов у тому, що від часу незалежності український уряд боїться сказати правду про Другу світову війну (Daily Telegraph, 18 липня 2002 р.). Декотрі поодинокі спроби показати правдиву історію УПА і "Галичини" були ослабими, а вільною залишати нішу нерозумно. Про те, як росіяни розлютовані українськими "нацистськими героями", написала Times 22 березня 2002 р.²

Тоді Івано-Франківська міська рада проголосувала за рішення надати особовому складу УПА і 14-ій дивізії "Галичина" статус "борців за свободу і незалежність України". Тим самим депутати прирівняли їх за пенсіями і пільгами до ветеранів, які воювали проти нацистів у Радянській армії. Прем'єр-міністр Анатолій Кінах проявив солідарність. Міністерство закордонних справ Росії відреагувало дуже різко. Однак керівник зовнішньополітичного відомства Анатолій Зленко нагадав, чиєю це є внутрішньою справою.

Наміри офіційного Києва провести повну реабілітацію Української повстанської армії путінська Москва розцінила як антиросійську кампанію. І це знайшло відгомін у поважних виданнях³. УПА безкомпромісно воювала за незалежність своєї країни впродовж першого післявоєнного

¹ Foggo D. Police to use NHS records to find nazi war criminals // Sunday Telegraph. – 2003. – 22 June.

² [Russians outraged by Ukraine's "nazi heroes"](#) // Times. – 2002. – 22 March.

десятиліття аж до середини 1950-х, зауважила французька газета *Mond* 26 липня 2002 р. У боротьбі з українськими партизанами загинули тисячі радянських солдатів. У тюрми потрапило близько 300 тис. західних українців.

Аскольд Крушельницький у *Daily Telegraph* 18 липня 2002 р. детально прояснив історичне тло поновленої дискусії. Близько 100 тис. повстанців діяли переважно в Карпатах і західноукраїнських лісах. Великобританія таємно допомагала УПА і ОУН: розвідка МІ-6 навчала партизанів, а літаки ВПС закидали їх в Україну. На нещастя, агенти МІ-6 Кім Філбі та Ентоні Блант виявилися радянськими шпигунами. Вони повідомили СРСР про заплановані десантні операції. Десятки українців спіймали і розстріляли. Генерал Шухевич загинув у 1950 р. під Львовом у своїй штаб-квартирі.

До 1953 р. позбавлена зброї, політичної підтримки, вимушена боротися з чисельно переважаючим противником, УПА перестала існувати як єдина організована сила. Коли 1956 р. радянські війська придушили угорську революцію, були ліквідовані й останні українські партизани. Доля повстанців склалася по-різному: полон, страта, ГУЛАГ, втеча на Захід або конспіративне життя під чужими документами. І доволі несподіваний ракурс від Крушельницького. Кубинський герой Че Гевара захоплювався мудрою тактикою і організованістю УПА, запозичивши в українців деякі методи.

У роки Другої світової війни близько 10 млн. українців були спалені в концентраційних таборах, вбиті, замордовані до смерті. У переповненому залі престижного кінотеатру "Евелон" у Вашингтоні 12 листопада 2003 р. відбулась прем'єра документального фільму "Між Сталіним і Гітлером. Нерозказана історія України" з участю відомих науковців Нормана Дейвіса і Збігнева Бжезінського. Широко залучено сотні архівних документів і фотографій, спогадів свідків, зокрема, Миколи Куделі, котрий вцілів при розстрілі 2 тис. українців у тюрмі НКВД у Луцьку 1941 р.

58-хвилинний англomовний фільм показав український спротив радянському і нацистському режимам, висвітлив історію УПА і дивізії СС "Галичина" — двох основних сил, що боролися за незалежність кожна своїм способом. Розвіювалися міфи, усталені серед певних кіл Заходу, зокрема, про колаборантство українців із нацистами у знищенні євреїв. Тому до фільму включено інтерв'ю з Давидом Кагане, равином військово-повітряних сил Ізраїлю, врятованого особисто митрополитом Шептицьким, і свідчення про схованки євреїв у греко-католицьких монастирях.

Водночас здійснено перегляд концепції про "Велику Вітчизняну війну". Насправді Україна пережила дві війни: нацистської Німеччини проти Радянського Союзу і громадянську. По-друге, для українців прийнят-

³ Bran M. En Ukraine, la découverte de charniers datant de l'ère stalinienne inquiète la Russie // *Monde*. – 2002. – 26 juillet.

ні воєнні рамки не 1941–1945, а 1939–1954, до придушення збройного опору Західної України. Між іншим, у режисера і продюсера Ярослава Новицького замовив стрічку Канадський дослідницький інститут. Робота тривала майже десятиліття. Творча група підготувала українську версію фільму, котру показали на УТ-1 і "5 каналі" у травні 2005 р.

І останнє. Але не значенням, оскільки у подальшому варте окремої студії. У липні 2002 р. страшні розкопки у Жовкві на Львівщині викликали чималий резонанс у світі, бо раніше не знаходили випадково таких масових поховань. Ніхто не міг сказати про особи загиблих: потрібен який-небудь свідок чи надані Росією архівні документи. У братській могилі поховано абияк голими 225 чоловіків, жінок і дітей.

Співробітники спецслужб СРСР їх убили кулею, сокирою і молотком у 1946–1949 рр. Жодних слідів одягу, гудзиків і пряжок не виявлено, докладно розповів Пітер Бейкер читачам Washington Post, розмістивши статтю на видному місці — першій сторінці читабельної секції А¹. Після Другої світової у василіанському монастирі розташувався відділ народного комісаріату внутрішніх справ, який 1954 р. перейменували на Комітет державної безпеки.

* * *

Проведений аналіз міжнародного відлуння українських аспектів історичної пам'яті про Другу світову війну (міжетнічні стосунки, колабораціонізм, репресії та ін.) дає наочні приклади неперервності історичної традиції. Перше. На початку ХХІ ст. ще залишаються в силі головні канонічні постулати, породжені комуністичною історіографією другої половини ХХ ст. Тепер вони на озброєнні фахівців, що, зокрема, наповнюють історико-теоретичним змістом національну ідею в Україні, Польщі, Росії та Ізраїлі.

Друге. За цілком закономірним засудженням колабораціонізму часто заховано спротив науковому об'єктивізму, що пробує подолати радянофільство і русоцентризм (дискусії про найвідомішу в світі українську дивізію "Галичина", злочини спецслужб СРСР). Третє. Наявні реабілітаційні спроби щодо УПА, котрі на стику міжнаціонального порозуміння (українсько-польське примирення) доброякісно збагачують для західної аудиторії сприйняття українського історичного полотна. Вони мають відчутний позитивний вплив на загальний характер і ситуативну тактику міжнародних і двосторонніх відносин.

7.4. Виплата компенсацій українцям-остарбайтерам

Починаючи із 1950-х, Федеративна Республіка Німеччина сплатила 90 млрд. марок репарацій, здебільшого жертвам голокосту. Компенсація примусовим робітникам зі Східної Європи стала останньою спокутою

¹ Baker P. Atrocity unearthed in Ukraine // Washington Post. – 2002. – 23 July; Baker P. Mass grave at Ukraine monastery points to Soviet-era terror // Ibid. – 24 July.

давніх гріхів¹. Влітку 2000 р. після довгих дискусій уряд і корпорації погодилися виплатити в'язням нацистських концтаборів і остарбайтерам одноразову допомогу розміром 8,1 млрд. марок. Апліканти заповнювали шість сторінок анкети. Як роз'яснила канадська National Post 6 березня 2001 р., їх поділити на три групи: жертви гето, концентраційних і трудових таборів.

У нацистській Німеччині нараховувалося від 12 до 14 млн. підневільних робітників. Баварська державна бібліотека придбала в Києві копії документів українських остарбайтерів, приблизно чверть мільйона яких привезли з Київщини (Німецька хвиля, 29 червня 2004 р.). Йдеться про листівки і листи на мікрофільмах. Багато з них ніколи не знайшли своїх адресатів і опинилися в КДБ. Лише 1993 р. Служба безпеки України передала ці документи на збереження державному архіву.

Ця звужена проблематика заслуговує особного наукового інтересу, котрий ще не дав плодів у вигляді окремих досліджень подібно до конкретно-історичного фіксажу явища². Лакуну спробуємо заповнити ракурсом, який варто поглибити, у т. ч. кліометрично. При цьому варто слідувати принципу паритетності, котрого вітчизняна історіографія намагається дотримуватися³. Мова йде про німців-військовополонених і німців-депортованих.

7.4.1. Величина і характер виплат

Відповідно до рішення уряду Німеччини, 580 тис. жертвам нацизму в Україні, Молдові, країнах Середньої Азії та Закавказзя (постраждалим на українській території) виділили у 1993–1994 рр. для виплат 400 млн. марок. Компенсації виплачувалися кілька років через "Промінвестбанк", "Ощадбанк", "Брокбізнесбанк", банк "Україна", "Градобанк". В останнього у 1997 р. виникли труднощі. Уряд Гельмута Коля у 1995 р. перерахував "Градобанку" 240 млн. марок (123 млн. євро). 86 млн. із них банк перевів за кордон. Тому фонд "За взаєморозуміння і примирення" зміг виплатити лише 154 млн. марок.

Шеф "Градобанку" Віктор Жердицький переміг на парламентських виборах 1998 р. у Закарпатті. Набрав усього 15,1 % голосів, але здобув

¹ Flanders S. Payments begin for laborers forced to work for the nazis // [New York Times](#). – 2001. – 20 June.

² Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – Київ: Міжнар. фінанс. агенція, 1998. – 49 с.; Гальчак С. "Остарбайтери" з Поділля (1942–1947рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 20 с.

³ Брошеван В., Ренпенінг В. Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.). – Симферополь: Тарпан, 2002. – 160 с.; Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України: Зб. док. / Упоряд. В. Левикін. – Київ: Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. Грушевського НАНУ, 2002. – 100 с.; Кайгер В. Немцы-переселенцы в Украине (1993–1998). – Одеса: Астропринт, 2003. – Вип. 1. — 149 с.

імунітет. Недостачу погасив український уряд (Neue Zürcher Zeitung, 17 серпня 2001 р.). 11 жовтня 2000 р. народний депутат Жердицький хотів взяти у Deutsche Bank у Ганновері готівкою 50 тис. дол. Внутрішня нестабільність в Україні, зауважив Spiegel 9 квітня 2001 р., не спонукала німецьку прокуратуру видати арештованого. Він з "олігархом газової галузі" Ігорем Діденком підозрювалися у нецільовому використанні коштів жертв нацизму.

Процес розтягнувся на два з половиною роки і 172 судових засідання. Із восьми пунктів обвинувачення залишився тільки один: 4 млн. марок із "Градобанку" потрапили обхідними шляхами до цементної фірми у Варбурзі, де загубилися під час банкрутства. За процес взявся суд міста Гільдесгайм, земля Нижня Саксонія. Він засудив Жердицького до п'яти років і десяти місяців ув'язнення. Чотири роки і три місяці дали й экс-керівнику компанії "Нафтогаз України" Діденку.

В. Жердицький заснував бізнес у Німеччині ще 1993 р., жив із сім'єю у Ганновері. У листопаді 2003 р. журнал Spiegel подав статтю "Грати чи кар'єра" про другого після Лазаренка за масштабом українця, якого судили за кордоном. Причому адвокати нібито намагалися звільнити Жердицького, як міністра фінансів за президента Ющенка. Журналіст Андреас Ульріх чомусь не перевірів подану інформацію (Українська правда, 13 листопада 2003 р.).

Подібні історії з грошима остарбайтерів трапилися в інших країнах. Польський фонд теж розмістив виділену суму в банку, що прогорів. У Росії довелося повністю замінити правління такого ж фонду.

Виплата наступного траншу разових компенсацій українським жертвам нацизму почалася у серпні 2001 р. Усього Німеччина поетапно (до 2004 р. включно) спрямувала їм 881,5 млн. євро. До цих виплат приєдналась і Австрія.

Загалом же у роки Другої світової війни 2,4 млн. українців вислали в концтабори або відправили на примусову працю. За оцінками експертів, у 2002 р. їх в Україні проживало біля 610 тис., а зареєструвалося для виплати компенсацій 540 тис. Станом на 1 жовтня 2003 р. від німецького фонду "Пам'ять, відповідальність і майбутнє" майже 450 тис. громадян України одержали близько 500 млн. євро. Австрійці заплатили близько 75 млн. євро, їх отримали майже 38 тис. українців. У травні 2005 р. акція добігла кінця: усього Німеччина компенсувала українцям-остарбайтерам понад 826 млн. євро.

Одну частину коштів виділив уряд ФРН, іншу — промисловці та підприємці. Втїлити це компромісне рішення виявилось дуже складно. Великі підприємства ніяк не могли назбирати потрібні 5 млрд. Лише через тиск американського суду за позовом остарбайтерів вдалося отримати необхідні гарантії виплат. У столичній газеті Tagespiegel 8 травня 2001 р. колишній мер Берліна Ганс-Йоганн Фогель закликав членів бундестагу в найкоротший термін ухвалити відповідний закон, а бізнесменів — не

давати світу підстави думати, що для Німеччини матеріальні чинники важать більше, ніж прояв людяності.

7.4.2. Клопоти місцевої влади ФРН

Як знаковий факт, виплата компенсацій та соціальних допомог українцям-остарбайтерам, зрозуміло, спричинила значний інтерес у політичних і мас-медійних колах, проте ще не отримала належного історіографічного осмислення. За винятком газетної публіцистики, в Україні та за кордоном не надibuємо жодного спеціального дослідження. Проаналізовані публікації у світовій та німецькій центральній і регіональній пресі спробуємо згрупувати:

Таблиця 7.1.

Західні медіа про виплати українцям-остарбайтерам

№ п/п	Одержувач (герой репортажу)	Місто-платник	Газета
1	Марія Луцюк, Кінгстон (Канада)	Баварія (місто не вказано)	National Post 6 березня 2001 р.
2	1100 запитів з України	Гамбург	Hamburger Abendblatt 10 квітня 2001 р.
3	58 українців, у т. ч. Надія Лаблюк із с. Кутківці (Україна)	Ферден	Weser Kurier 20 квітня 2001 р.
4	Марія Нікіфорова і Валентина Давидова (Україна)	Мюльгаузен	Thüringer Allgemeine 22 квітня 2001 р.
5	Десятки листів з України	Альтентрептов	Nordkurier 2 травня 2001 р.
6	Численні запити з України	Берлін	Berliner Zeitung 8 квітня 2001 р.
7	150 прохань задоволено з України і Росії	Штаде (усіх претендентів із Східної Європи до 2500 осіб)	Tagblatt 2 травня 2001 р.
8	Елеонора Олейнікова зі Слов'янська (Україна)	Оберндорф (5200)	Schwarzwälder Bote 7 травня 2001 р.
9	12 українців	Фрайбург, земля Баден Вюртенберг (37)	Südwest Presse 18 травня 2001 р.
10	150 українців	Католицька церква Баварії (до 2 тис.)	Welt 28 травня 2001 р.
11	30 свідочтв, у т. ч. Сергій Летюга і Петро Ткаченко з України	Рамельсберг	Goslarsche Zeitung 9 червня 2001 р.
12	Надія Мудрінок з села Перемога	Берлін	Main-Rheiner 11 червня 2001 р.
13	Ігор Гайворонський з Києва	Беннекенштайн	Volksstimme 21 червня 2001 р.

14	14 із усіх 716 українців-остарбайтерів	Мюнхен	Christian Science Monitor 24 квітня 2002 р.
15	14 живих із 60 українців-остарбайтерів, у т. ч. Ольга Ємеліна із Запоріжжя і Павло Котляров (Україна)	Герстгофен (90)	Christian Science Monitor 24 квітня 2002 р. "+" CNN 12 лютого 2002 р.

Як зазначалося, для ФРН розв'язок проблеми видався непростим. Якщо на федеральному рівні стояло безхмарне небо, то на місцевому нерідко штормило. Наприклад, задіяні у процес відшкодування інституції міста Штаде довго не могли домовитися про суми, які треба сплатити до компенсаційного фонду. Лікарня запропонувала 10 тис. марок, а підприємства лише 7 тис. або 0,01 % свого річного обігу. За даними міського архіву, на компенсацію могли розраховувати 1,5-2,5 тис. осіб. Задоволено більше 150 прохань українців і росіян (Tagblatt, 2 травня 2001 р.).

Однак зауважені тертя відносилися радше до винятків із правила. По 5 тис. марок отримали 120 громадян України, Польщі та Росії, що працювали на церковних об'єктах католицької церкви в Баварії (Welt, 28 травня 2001 р.). Обираючи цю суму, церква керувалася нормами відповідного федерального закону. У 1999 р. єпископська конференція вирішила організувати службу для розшуку всіх остарбайтерів, "приписаних" до католицьких громад. Церковний фонд відшкодування сягнув 5 млн. марок. Встановити вдалося майже 2 тис. претендентів.

У землі Баден Вюртенберг після Тюбінгена Фрайбург був другим містом, що взялося за компенсаційні виплати (Südwest Presse, 18 травня 2001 р.). Всі гроші (200 тис. марок) виділені з міського бюджету, бо приватних фірм звільнили від внесків. За компенсацією звернулися далеко не всі, тому магістрат Фрайбурга пробував їх розшукати самостійно. За архівними даними, по 5 тис. марок повинні отримати 37 чол. Відгукнулися тільки п'ятеро з дванадцятьох українців, яким магістрат направив листи. Двоє з них виявили бажання особисто забрати гроші, оскільки подорож оплачувалася містом.

Мерія Альтентрептова навпаки отримала багато пошти з України і Польщі. У кропіткій праці бургомістру Сибілі Кефф суттєво допоміг очевидець подій — її дідусь. У листах надавалися точні подробиці, що, з одного боку, полегшили завдання — знайти документальне підтвердження, а з іншого — змусили не раз замислитися над трагедією (Nordkurier, 2 травня 2001 р.).

Не випадково 10 травня 2001 р. бременський Weser Kurier подав розлогий репортаж про те, як у галереї Бремервьорде виставлені офіційні документи, світліни і листи українців із таборів — концентраційних і військовополонених. Принагідно згадувалось монографічне дослідження британського історика Майкла Берлейга, де визначено воєнні втрати України — 7 млн. загиблих. У ході бойових і каральних операцій німецькі солдати

знищили 28 тис. сіл. У Бремервьорде представили також документальні свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та інші комуністичні злочини.

Підхопив цю естафету Госларський гірничий музей, що вирішив увіковічити всіх українців, які важко працювали задля благополуччя регіону. Під час першої поїздки в Україну в грудні 1999 р. співробітники музею збирали в основному магнітофонні записи свідчень остарбайтерів, а у квітні 2001 р. взяли із собою професійного оператора. Ці документальні кадри стали суттєвим елементом нової експозиції. Вона задумувалася для молодого покоління, в якого нема чітких уявлень про війну і нацизм (Goslarsche Zeitung, 9 червня 2001 р.). Крім традиційних гуманітарних пакетів, госларці привезли в Україну 30 свідоцтв тим, які працювали гірниками у Рамельсберзі.

Від Ядлівки, що неподалік від Києва, вціліла тільки церква. Село тепер зветься Перемога. Його населення скоротилося у п'ять разів. 1997 р. діти священника Мартіна Німюллера побували в Перемозі. Німецький проект діє у трьох напрямках: популяризація історії спаленого у війні села, зближення і порозуміння людей з колись ворогуючих країн, матеріальна підтримка.

15 червня 2001 р. німецький телеканал WDR о 23.00 показав документальну стрічку "Перемога — село в Україні". Головними її героями стали нацистські остарбайтери і в'язні. Також Фонд Мартіна Німюллера і музей німецько-єврейської історії запросили гостей для політичної дискусії "Час вийшов... Страждання примусової праці". Із Перемоги на цей форум у ФРН приїхала Надія Мудрінок, почесна голова організації малолітніх в'язнів нацизму. Самраз одному українцю, який десятирічним потрапив на металургійний завод, відмовили в розгляді запиту, бо, мовляв, на примусові роботи брали не молодших 12 років (Main-Rheiner, 11 червня 2001 р.).

Представники мерії Дельменхорста очікували прибуття делегації колишніх невільників із побоюванням, що на місці страшних років життя вони можуть озлобитися. Утім, за повідомленням Delmenhorster Kreisblatt 19 червня 2001 р., українські дідусі та бабусі поводитися досить дружнелюбно і дякували за компенсацію. Гості відвідали фабрику, де на прядильних станках працювали замолоду деякі з жінок.

Соціальні служби ФРН всіляко допомагали відшукувати документи, які б засвідчували примусову працю у роки нацизму. Український фонд "Примирення і порозуміння" всі запити направив у пошукову службу Червоного хреста у м. Арользен, де розташований величезний архів про жертв нацизму. Як з'ясувала Berliner Zeitung 8 квітня 2001 р., лише у 30 % випадків знаходили потрібні документи. Термін подання заяв закінчився в квітні 2001 р.

7.4.3. Благодійні ініціативи німецької громадськості

Докори на адресу архівістів, що розбирали справи остарбайтерів, мало змінили ситуацію. Більшість із 1100 запитів до архіву Гамбурга на-

дійшли з України. 80 % дописувачів отримали позитивні відповіді. Однак представники громадської організації "Регенбоген" зазначили у Hamburger Abendblatt 10 квітня 2001 р., що на власні очі бачили ніким не переглянуті папки з десятками тисяч імен. Через брак персоналу в архіві просто не зуміли їх обробити.

Не чекаючи реалізації федеральної програми, представники громадського сектору на місцевому рівні започаткували низку гуманітарних акцій. Так, благодійна організація "Місцева історія" міста Фердена виділила 58 українським остарбайтерам по 260 марок (Weser Kurier, 20 квітня 2001 р.). Деякі сім'ї, в яких працювали українці, взяли над ними шефство, допомагаючи грошми і запрошуючи в гості. Для літніх людей, багато яких опинилися на межі виживання, вчасно простягнута рука допомоги виявилася дуже важливою.

У Фердені на фабриці Бреме Надія Лаблюк по 12 год. на добу шила солдатські рюкзаки і польові сумки. Старість самотньої жінки у рідному селі Кутківці не відрізнити від малопримесних років, проведених у нацистській Німеччині. У неї мізерна пенсія — 56 гривень (24 марки), тому майже третину отриманих марок витратила для купівлі дров на зиму.

Долями Марії Нікіфорової та Валентини Давидової, котрих у війну примусово привезли до Мюльгаузена, заопікуватися представники мерії. Вони зібрали пожертви: кожній по 1 тис. марок і додатково 2 тис. для термінового лікування доньки Нікіфорової (Thüringer Allgemeine, 22 квітня 2001 р.). Ініціатори акції вважали, що теорія "маленьких справ" не гірша за стратегію масової допомоги.

У 2002 р. CNN (12 лютого) і Christian Science Monitor (24 квітня) розповіли, як за порадою вчителя історії учні Герстгофена, багатого промислового міста в Баварії, надіслали колишнім невірникам листи вибачення і зібрані гроші. Хоча мер не пустив школярів у міський архів і відмовився підтримати ініціативу, учитель Бернард Лехман через суд добився доступу і учні документально підтвердили перебування 60 українських робітників. Вони зібрали по тисячі євро для кожного з 14 живих остарбайтерів, а також кошти для п'ятьох українців, яким стан здоров'я дозволив подорожувати в Німеччину. Це суттєва сума, приміром, для мешканки Запоріжжя Ольги Ємеліної, в якій щомісячна пенсія була еквівалентною 7,5 дол. Вона купила телевізор і дещо відклала на свої похорони.

Щоби домогтися справедливості, Елеонора Олейнікова зі Слов'янська написала до редакції газети Schwarzwälder Bote (7 травня 2001 р.). Її родина потрапила в Оберндорф у числі 5200 остарбайтерів. Дорослих направили на завод Маузера, а дітей — мити посуд і прибирати в їдальні. Марії Луцюк припала картопляна ферма Рігтера в Баварії. Після війни вона емігрувала до Канади. Мова йшла про отримання символічних для неї 4 тис. дол. реституції за втрату сім'ї та більше року примусової праці (National Post, 6 березня 2001 р.).

Не всіх влаштувала компенсаційна сума. Про це писала 11 травня 2001 р. *Stuttgarter Zeitung*, не називаючи прізвища літньої українки, котра подала позов безпосередньо на концерн Siemens. Вона оцінила завдану моральну і матеріальну шкоду у 45 тис. марок, не прийнявши існуючий розподіл грошей за колективним позовом організацій, що представляли інтереси остарбайтерів і жертв нацистського терору. Конституційний суд Німеччини визнав претензію недостатньо обґрунтованою.

Громадські організації різних німецьких міст оплатили багатьом остарбайтерам зарубіжну поїздку: у квітні 2001 р. Мюнхен відвідали 14 із 716 українців, які знаходилися там у полоні (*Christian Science Monitor*, 24 квітня 2002 р.). Кампанія відновила добрі людські зв'язки, які виникли в роки війни між українцями і німцями. У травні 1942 р. до міста Беннекенштайн привезли з Києва 70 підлітків, яких забрали прямо із школи (*Volksstimme*, 21 червня 2001 р.). Ігор Гайворонський потрапив до м'ясної крамниці. Хлопчик вирізнявся акуратністю і старанністю, тому господарі його усиновили. У 1945 р. американці чомусь усе-таки відправили Ігоря додому. Сім'я Вілле почала регулярно листуватися з їх прийомним сином лише у 1989 р., коли впала залізна завіса. Лише в червні 2001 р. Гайворонський відвідав свій другий дім.

Брат і сестра Кавцуни 56 років шукали одне одного через Червоний Хрест Бельгії, Німеччини і України¹. Їхня мати-українка потрапила 1942 р. на фермерське господарство поблизу бельгійського містечка Емсланд, одружилася. У 1943 р. народилася Марія, а Євген — у грудні 1945-го. Після війни польсько-українська сім'я остарбайтерів розпалася і загубилася в переселенській стихії Бельгії (Марія з батьком) і ФРН (Євген із матір'ю). Коли літні люди нарешті зустрілися, мовна проблема не дуже завадила: Євген розмовляв українською і німецькою, а Марія — фламандською і польською.

Подібних сюжетів чимало. У північно-східному Вашингтоні десятиліттями мешкали десятки українських родин, утворених остарбайтерами². Вони подолали митарства "переміщених осіб" і врешті знайшли своє щастя в Америці.

Дана проблематика вийшла навіть на мистецький обрій. Колишня киянка Марина Шубарт після травми припинила кар'єру балерини у Німеччині. Та своє театральне покликання втілила у виставі-перформансі "Ost-Arbeiter", де виступила автором і режисером-постановником (Німецька хвиля, 4 вересня 2004 р.). Прем'єра відбулася 22 червня 2003 р. в бомбосховищі під берлінською площею Блохплатц. Грали у ній актори безкоштовно — як професіонали, так і аматори — понад десяти націо-

¹ Kastner B. Ein Puzzle aus Schicksalsteilchen // *Süddeutsche Zeitung*. – 2003. – 29 Oktober.

² Meyer E. 21st street holds tight to Ukrainian past // *Washington Post*. – 2004. – 21 August.

нальностей. Розповіді про українських невільників Шубарт друкувала із 1999 р. окремими книжечками, аби німці знали, кому допомагають безпосередньо.

* * *

Якщо підсумувати характерні аспекти, котрі виникли в Німеччині та західному світі навколо виплати компенсацій українцям-остарбайтерам, то на першому плані бачимо наступне. Незважаючи на зволікання окремих посадових осіб, у німецьких регіонах завдяки місцевій владі ця кампанія відзначалася толерантністю і доброзичливістю.

По-друге, громадський сектор, преса і телебачення ФРН природним чином відмобілізували суспільну думку, пропагуючи утвердження історичної справедливості щодо даної категорії жертв нацизму. І третє. Різноманітні гуманітарні акції та багаточисельні візити гостей з України, які в роки Другої світової війни віддали чимало сил для німецького добробуту, сфокусували чільну увагу світу до чужорідного соціального експериментаторства над українським етносом. І ця сторінка минулого для західної аудиторії, насамперед молодіжної, стала першовідкриттям.

7.5. Суспільні настрої українських євреїв

У 1990-ті Центральна Україна — старовинні міста Умань, Бердичів і Брацлав — перебували в полі зору як знакові твердині єврейського культурного простору¹. Зокрема, Умань перетворилася на щорічний центр паломництва ортодоксальних іудеїв усього світу². Саме звідси майже два століття тому завдяки рабину Нахману поширився хасидизм, впливова релігійна течія серед єврейської діаспори. Іудеї вважають, що молитва, прочитана в єврейський Новий рік на могилі святого, приносить благодать. Уже друге десятиліття у передноворічні дні в Умань з'їжджаються тисячі євреїв. Наприкінці вересня 2003 р. прибуло більше 10 тис. паломників, головню з Ізраїлю і США.

Цей спектр конфесійних і культурних традицій, закономірно, опинився в інтелектуальному епіцентрі. Значну дослідницьку й публікаторську активність зафіксовано в Україні³. А починаючи з 1983 р. у канадському Університеті Мак-Мастера (м. Гамільтон, провінція Онтаріо) проводяться наукові конференції з українсько-єврейських відносин, де представлені інтелектуали не тільки Північної Америки, але й Східної Євро-

¹ Serotta E. The fiddler's last song // [Washington Post](#). – 1997. – 21 December; Wie das Shtetl in der Ukraine starb // [Neue Zürcher Zeitung](#). – 1999. – 7 October.

² Ukraine prepares for pilgrimage of Jews // [Washington Times](#). – 1997. – 7 September; [Jews make pilgrimage to Ukraine](#) // [New York Times](#). – 1997. – 2 October.

³ Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті / Редкол.: Г. Аронов та ін. – Київ, 2002. – 400 с.; Щоденник Львівського гето: Спогади рабина Давида Кахане / Упоряд. Ж. Ковба. – Київ: Дух і літера, 2003. – 268 с. та ін.

пи та Ізраїлю¹. В останній взяли участь Омелян Пріцак, Ярослав Пеленський, Григорій Грабович, Франк Сисин, Джон-Пол Химка, Олександр Баран, Джонатан Франкель, Ізраель Бартал, Моше Мішкінські, Метітягу Мінц, Цві Гітелман.

"Тягар історичної ноші" через призму українсько-єврейських взаємин доби незалежності розглядався такими компетентними дослідниками, як Генрі Абрамсон з Атлантичного університету (штат Флорида, США)². Він торкнувся донедавна усталених карикатур (міфічних архетипів, що мали поверховий зв'язок з історичною дійсністю), через які обидві національності бачили себе безневинними жертвами гноблення. І ствердив обоюсторонню зміну парадигм.

7.5.1. Відгомін голокосту

Оскільки нацисти перетворили окуповану Україну на величезний єврейський цвинтар, то, зрозуміло, маємо чимало прикладів неослабного інтересу до витоків, перебігу і наслідків геноциду³. Смерть спіткала близько 600 тис. українських євреїв або 40 % їх довоєнної кількості.

Приміром, батьки 63-річної художниці та викладача живопису Кароліни Маношевич загинули у серпні 1942 р. у числі 15 тис. євреїв Кременця (Тернопільська область). На схилі літ вона з двома синами провідала рідне місто й зробила цикл картин, присвячених голокосту⁴. Виставка робіт К. Маношевич пройшла у Colorado Mountain College в Аспені, де вона працювала з 1986 р.

У жовтні 1941 р. нацисти розправилися із 17-та тис. євреїв Рівного⁵. Поза увагою не залишилось і щорічне вшанування жертв нацизму⁶. Так, у Чикаго мешкали близько 10 тис. євреїв, які пережили голокост. Щорічно тут англійською і російською мовами проводяться жалобні зібрання з приводу нацистських розстрілів у Бабиному Яру (Chicago Tribune, 27 вересня 2001 р.). Гірка пам'ять Другої світової набула особливого звучання після терористичних атак 11 вересня 2001 р., що принесли смерть у крупні американські міста Нью-Йорк і Вашингтон, штат Пенсільванія.

У 1992 р. французький місячник *La Revue d'Histoire Revisioniste* помістив наукову статтю про трагедію у Бабиному Яру, де так і не провели

¹ Ukrainian-Jewish relations in historical perspective / Eds. P. Potichnyj, H. Aster. – Hamilton: McMaster University, 2003. – XII + 531 p.

² Українське суспільство на шляху перетворень: зах. інтерпретація. – С. 183-190.

³ Matveyev V. Jews know Ukraine's divide well // Cleveland Jewish Times. – 2004. – 6 December.

⁴ Oksenhorn S. Artist tries to heal Holocaust wounds // Aspen Times. – 2004. – 6 May.

⁵ Sneider D. Jews find complex ties with the new Ukraine // Christian Science Monitor. – 1994. – 20 April.

⁶ Good news from a long-suffering land? // [Washington Times](#). – 2001. – 20 October.

розкопок¹. Вона базувалася на аерознімках до- і повоєнного Києва. Йшлося про 2 тис. свіжих могил, неподалік масових поховань (десятки тисяч) жертв НКВД 1930-х рр. Після публікації редактора покарали матеріально, а видання припинили. У Франції та Німеччині діють закони, що забороняють сумніватися у розмірах голокосту. Пересічна кара — штраф, що дорівнює 30 тис. дол.

На екрани Німеччини у липні 2003 р. вийшов німецько-російський художній фільм "Бабин Яр". На околиці Києва німецький спецзагін 4А (150 військових) упродовж двох днів вересня 1941 р. розстріляв понад 30 тис. євреїв. Колона вантажного транспорту (150 машин) вивезла одяг євреїв. До Бабиного Яру вели залізничні колії. Ця долина завдовжки 3 км, по 50 м завширшки і углибину. Продюсер фільму Артур Браунер тут утратив дванадцять родичів із материнського боку.

Зйомкам передувала багатомісячна робота в архівах, розшуки і розмови з тими, хто вижив. Стрічка починається розповіддю про дві родини — українську і єврейську. До війни вони дружно ділять двоквартирний будинок. Однак антисемітські настрої, які поширюють нацисти, беруть верх. "Німців би тут не було, якби не було вас, євреїв", — кричить навздогін сусідці Олена Онуфрієнко, яку грає найвідоміша зараз німецька актриса Катрін Зас (Німецька хвиля, 6 липня 2003 р.). Цікаво, "Бабин Яр" став двадцятим фільмом Браунера, в якому йдеться про націонал-соціалізм.

У Нью-Йорку євреї-іммігранти з України провели демонстрацію протесту біля Американського єврейського об'єднаного допомогового комітету ("Джойнт"), що намірився фінансувати спорудження єврейського громадського і меморіального центру поруч Бабиного Яру. За словами міської газети Daily News, демонстранти висловилися за те, щоби цвинтар залишився цвинтарем — місцем скорботи і пам'яті, а не перетворився в гомінкий осередок². Тому й виник Американський єврейський національний ініціативний комітет за збереження Бабиного Яру.

Документальний фільм Бенджаміна Гайслера дебютував на Лейпцизькому кінофестивалі. Мовиться про пошук настінних розписів письменника і художника Бруно Шульца (1892–1942), зниклих з українського міста Дрогобич. Ця детективна і кримінальна історія стосувалася престижу п'яти країн — України, Польщі, Ізраїлю, Австрії та Німеччини³. У Дрогобичі Шульц народився і жив до загибелі. У 1941 р. на віллі міського начальника СС Фелікса Ландауера провів фресковий розпис дитячих кімнат сюжетами до казок братів Грімм.

¹ Тур Т. Правда про Бабин Яр // Вечірній Київ. – 1996. – 16, 19 березня.

² Hays E. Proposal in Ukraine stirs protest here // New York Daily News. – 2003. – 29 September.

³ Urban T. Geschichtete Geschichte // Süddeutsche Zeitung. – 2003. – 15 October; [Les fresques de Drohobycz bientôt exposées](#) // Monde. – 2004. – 15 octobre.

Взимку 2001 р. Гайслер провідав віллу Ландауера, проте за кілька місяців, у травні, розписи зникли. Як виявилось, їх у дивний спосіб придбав музей Яд-Вашем в Єрусалимі. Його працівники професійно демонтували фрески у приватному помешканні упродовж трьох днів¹. Господарі отримали винагороду 100 дол. Маючи згоду мерії, придбане вивезли на кількох мікроавтобусах з дипломатичними номерами.

У прагненні кінодокументаліста відкрити Центр Бруно Шульца у Дрогобичі гаряче підтримав Нобелівський лауреат Гюнтер Грасс. Завдяки Шульцу його рідне місто стало у першій половині ХХ ст. столицею української феноменології². До речі, поряд, у Брониці, вічним сном спочивають 11 тис. євреїв, закатованих гітлерівцями.

Пошуки свого коріння у центрі фільму "Все є освітлене" за однойменним романом Джонетена Саффрана Фоера, який у 20 років навідався в Україну. Озброєний старою фотографією жінки, яка врятувала його дідуся від нацистів, він безуспішно шукав поселення предків. Родинні корені режисера фільму Ліва Шрайбера теж українські — м. Томашпіль Вінницької області (Свобода, 15 червня 2004 р.).

7.5.2. Еміграційна ментальність: виклики і відповіді

Останній перепис населення (грудень 2001) показав, що в Україні проживали 104 тис. євреїв, що у 5 разів менше, ніж у 1989 р. Вони посіли десяте місце серед 130 національних меншин. Як вважають ізраїльські демографи, двома роками пізніше внаслідок імміграції та смертності євреїв в Україні залишилося 90 тис. (Свобода, 22 липня 2003 р.). За існуючого законодавства, членам розширених родин легко дістатися до Ізраїлю. Отож євреєм є тільки кожний четвертий з репатріантів, що прибули з України. У цілому це майже 400-тисячна громада.

Слід зазначити, що за числом "праведників" Україна (2 тис. громадян) посіла четверте місце у світі після Польщі, Франції та Нідерландів. Як відомо, "Праведники народів світу" мають ті ж права репатріації в Ізраїль, що і євреї, та особливі пільги: надзвичайно висока пенсія і безкоштовне житло. Людей, які, ризикуючи власним життям, рятували євреїв, до сонму "Праведників народів світу" долучає Міжнародний інститут пам'яті "Яд-Вашем" у Єрусалимі. Їх імена вписуються до Стіни пам'яті. На честь кожного висаджується оливкове дерево. Більша частина українців була нагороджена в останні 15 років. На медалі праведника викарбовано: "Хто рятує одне життя, той рятує весь світ". Щороку 5 травня Ізраїль відзначає День катастрофи і героїзму європейського єв-

¹ Терещук Г. Фрески Бруно Шульца повинні повернутись в Україну // Свобода. – 2005. – 16 березня.

² Табачковський В. Феноменологія в Дрогобичі: "пробуджувальні візії" Бруно Шульца // Філософська думка. – 2004. – № 2. – С. 81-113.

рейства у Другій світовій війні. Саме цього дня 1943 р. почалося повстання у Варшавському гето.

Еміграційними тенденціями зацікавилися провідні англомовні мас-медіа¹. З Одеси до Хайфи відправилося кораблем 260 українських євреїв. Репортаж про триденну подорож розмістила чільна швейцарська франкомовна газета Temps². І таких звітів про еміграційні одісеї можна надібати чимало.

Щоправда, не обходиться без курйозів, пов'язаних із нелегалами. Трьох українців поліція знайшла у Мертвому морі виснаженими і сильно засмаглими, відразу відправила до лікарні на регідрацію, а відтак депортувала додому (Telegraph, 2 липня 2001 р.). Вони перетнули Угорщину, Болгарію, Туреччину та Йорданію, а потім стрибнули в одязі у воду. Гребли протягом 16 год. без відпочинку з надією приєднатися до постійно зростаючої групи іноземних працівників в Ізраїлі. Хоча Мертве море лише біля 12 км у ширину, у ньому майже неможливо плисти через високу концентрацію солі та сірки.

У зв'язку з арештом в Ізраїлі групи 40 шахраїв, які перевозили українцям, навіть зібралася спеціальна комісія кнесету (Свобода, 19 жовтня 2004 р.). Злочинці купували документи в українських євреїв, які не планували переїжджати і передавали жінкам, яких переправляли під виглядом репатріанток. Знаходили для них штучну сім'ю, котра отримувала 10 тис. дол. державної допомоги, безкоштовне медичне обслуговування, інші пільги. Організатори забирали гроші, примушували жінок до проституції, а найманих чоловіків і дітей повертали в Україну. Усього переправили понад 70 подібних сімей. Загалом виявили підробленою десяту частину всіх документів на репатріацію, що подавалися у консульство Ізраїлю у Києві.

В одній з найстаріших ізраїльських газет Haaretz 12 жовтня 2001 р. Даніель Бен Симон розмістив проблемну розвідку поважного обсягу під назвою "У новій Україні", де помічено цікавий феномен. Серед "новых русских" чимало євреїв, однак, враховуючи сумнівність їхніх статків, це, на думку автора, навряд чи звучить компліментом (приклад Вадим Рабинович, від якого й раніше застерігала впливова американська преса³). Антисемітизму в Україні нема, влада робить усе, щоб втримати єврейське населення від еміграції.

У пропонованій табл. 7.2 відображено кілька типових випадків, зафіксованих місцевою пресою США (Seattle Times, Orlando Sentinel) і Німеччини (Fränkischer Tag, Tageszeitung), а також впливовою газетою Ізраїлю Ha'aretz. Саме у ці три країни сконцентровано еміграційний потік

¹ Herszenhorn D. [From Ukraine, with cab fare and hope, but not much else](#) // [New York Times](#). – 1996. – 15 December; [The dwindling Jewry of Ukraine](#) // [Economist](#). – 1998. – 19 December.

² Lema L. La "montée" en Israël des rescapés d'Odessa // [Temps](#). – 1998. – 14 mai.

³ Farris A. Visa revoked, Ukrainian still attended event // [Washington Post](#). – 1997. – 19 December.

українських євреїв. Подальше уважне прочитання зарубіжної періодики (центральної та регіональної) може продовжити, так би мовити, презентовану соціологічну вибірку до сотень респондентів. Це заслугоує окремої наукової студії.

Таблиця 7.2.
Переселенські мотиви українських євреїв (перша половина 1990-х рр.)

№ п/п	Герої розповідей	Звідки і коли виїхали	Де оселилися; рід занять	Безпосередні причини еміграції	Джерело (газета)
1	Марина Яновер та її мама	Одеса 1992	Нью-Йорк, США; студентка ун-ту	утруднений вибір професії, фінансові труднощі, страх перед імовірною громадянською війною	Seattle Times 23 жовтня 2001 р.
2	Володимир Етінгер, його дружина і син	Львів 1993	Бамберг, Баварія, ФРН; власник крамниці	націоналізм, безробіття	Fränkischer Tag 19 квітня 2001 р.
3	Людмила Погребінська	Київ 2003	ФРН	соціальні труднощі, пенсіонера	Tageszeitung 19 січня 2005 р.
4	Лев Фрункер, його дружина і донька	? 1995	Орlando, США; бухгалтер	різкі політичні зміни і розвалена економіка	Orlando Sentinel 18 грудня 2001 р.
5	Валентина Смик, її батько, чоловік, дві доньки з чоловіками і чотири онуки	Харків 1993, 1996	Ізраїль; касир універмагу	продовольчі труднощі та неякісна медицина	Ha'aretz 16 листопада 2001 р.

Як бачимо, на початку 1990-х багатьох у дорогу покликали фінансові труднощі, безробіття, побутові та емоційно-духовні проблеми розділених родин, а також страх перед націоналізмом та імовірною громадянською війною. Еміграційні настрої підігрівалися не тільки політичними й економічними причинами всеукраїнського виміру, але й мали конкретні індивідуалізовані приводи. Повсякденність давала волю емоціям. "Ми боялися, що всі можуть дізнатися, що [донька] Кэйті єврейка" (Orlando Sentinel, 18 грудня 2001 р.). "Я стояла в черзі в магазин із чотирьох ранку, коли продавець укотре сказав мені, що молока для моїх ді-

тей нема" (Ha'aretz, 16 листопада 2001 р.). Отже, персоніфіковане відчуття антисемітизму на емоційному рівні стало невід'ємним спонукальним фактором еміграції українських євреїв.

У першій половині 1990-х вони стали найбільшим джерелом іммігрантів до Ізраїлю. Проте далі спостерігалося деяке зменшення цього потоку, пов'язане з покращенням ситуації в українській економіці. При прийнятті рішення емігрувати виразно прослідковується регіональна специфіка. Завдяки вищому життєвому рівню жителів західних областей передусім турбувала особиста безпека в Ізраїлі (Ha'aretz, 4 червня 2001 р.).

Чимале зацікавлення викликають перехідні адаптаційні моменти, де неодмінно виринають порівняльні картини старої та нової батьківщини. Два приклади. Втілення "американської мрії" привело іммігрантку Марину Яновер з Одеси до вивчення акупунктури і натуропатії в Університеті Бастіра (Seattle Times, 23 жовтня 2001 р.). Після терористичних атак 11 вересня 2001 р. вона пішла волонтером у лікарню Св. Вінсента у Манхеттені. Ерік Екстрем (емігрант 2000 р. з Чернівців) потрапив із резервистів Міннесоти аж в Афганістан (Minnesota Star Tribune, 26 червня 2004 р.).

"Українська крамниця" Володимира Етінгера у баварському місті Бамберг спеціалізувався на популярному в теперішній Німеччині "радянському асортименті": шампанське, чорна ікра, словники, книги, відео, рідкісні картини і т. п. Тут знайшли працю півтора десятка вихідців із колишнього СРСР: німці, євреї, українці. За словами дружини господаря, це "дуже порядні люди і справні робітники" (Fränkischer Tag, 19 квітня 2001 р.). Син починав учитись у Львові, а закінчив 12-класну німецьку гімназію. І відчував себе справжнім німцем.

7.5.3. Подолання явного і прихованого антисемітизму

У цей час нерідко порушувалося питання штучного відродження антисемітизму в світі, оскільки це розпливчате за змістом звинувачення стало перевіреною політичною зброєю¹. Однак тепер в Україні значно легше бути євреєм і тому нова мода на єврейські корені переросла в суспільну тенденцію. Так, усього студентів Соломонового університету в Києві (спеціалізується на історії та культурі Ізраїлю) нарахували майже тисячу, з них лише близько половини єврейської національності.

Хуліганські дії футбольних фанатів у суботу після матчу на стадіоні "Динамо", коли закидали камінням центральну київську синагогу, не трактовано як винятково антисемітський випадок (Jerusalem Post, 15 квітня 2002 р.). Її поставлено у контекст поточної "хвилі антисемітизму" — одночасовими пригодами в Німеччині та Франції (Hamburger Abendblatt, 16 квітня 2002 р.).

¹ Див.: "Персонал" проти сionізму / За ред. М. Дроздецької. – Київ: МАУП, 2002. – 136 с.

У відповідь на збільшення проявів антисемітизму в Європі у Відні пройшла дводенна конференція (Свобода, 19 червня 2003 р.). Представники 55 держав світу під егідою ОБСЄ обговорили роль засобів інформації, державних, громадських і освітніх установ у розвитку терпимості у суспільстві, підвищенні рівня суспільної свідомості. На думку центрального доповідача, колишнього міністра закордонних справ Польщі Владислава Бартошевського, поширилася форма "антисемітизму без євреїв", коли замість прямого переслідування нападали приховано. Це пов'язано з простими речами, як-от: антиєврейські гасла на футбольних матчах, антисемітська пропаганда в інтернеті.

В Європі доволі активно обговорювалося насильство і нетерпимість щодо євреїв. Лідери Всесвітнього і Європейського єврейських конгресів звинуватили Єврокомісію у бездіяльності та приховуванні справжніх причин явища¹. У Римі їх представники зустрілися з прем'єром Італії Сільвіо Берлусконі.

У Франції дві найбільші в Європі громади — єврейська і мусульманська. Президент Жак Ширак скликав спеціальне засідання уряду, де йшлося про ріст нападів на євреїв і захист їхніх установ (у січні-листопаді 2003 р. зареєстрували їх близько 400). Напередодні пожежа завдала значних руйнацій єврейській школі в північному передмісті Парижа (ВВС, 17 листопада 2003 р.).

У пору незалежності антисемітизм перестав бути офіційною лінією (явною чи прихованою), як у радянську добу. За даними Тель-Авівського університету, в Україні кількість зареєстрованих актів антисемітизму зросла 2002 р. до 13: переважно у великих містах Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв і Кременчук. Для порівняння: Європейський центр моніторингу расизму і ксенофобії зафіксував у Великобританії різкий стрибок антисемітських проявів упродовж одного місяця — квітня 2002 р. — 51 напад на євреїв².

У роковини масових розстрілів нацистами євреїв у Бабиному Яру, 30 вересня 2003 р. в газеті "Сільські вісті", що виходила півмільйонним тиражем, з'явилася стаття професора Василя Яременка "Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів". Раніше подібних публікацій у впливових газетах не було³. Одні вважали публікацію антисемітською, інші — нормальним розглядом гострих проблем.

Мовилося, що євреї склали близько третини депутатів Верховної Ради, що Гітлер привів 1941 р. в Україну 400 тис. євреїв-єсесівців, що 100 % українських телеканалів у руках сіоністів і т. п. Сіонізм при цьому тракту-

¹ Proissl W. Jüdische Verbände nennen EU-Kommission antisemitisch // Financial Times Deutschland. – 2004. – 5 Januar.

² [Hostile reports on Israel blamed for anti-semitism rise](#) // Times. – 2003. – 3 December.

³ Гарань О. Карта антисемітизму у передвиборчій грі // Українська правда. – 2003. – 6 листопада.

вано не вслід за світовою політологією, тобто як єврейський націоналізм — створення і зміцнення держави Ізраїль, а як ідеологію всесвітнього єврейського панування, що було характерним для нацистської та радянської пропаганди (Свобода, 26 листопада 2003 р.).

Майже піврічна дискусія, в якій висловилися чільні постаті політичної арени, завершилася закриттям "Сільських вістей" за рішенням місцевого суду в лютому 2004 р. Утім, антисемітські настрої окремих медіа чи громадян України (наприклад, вуличного продавця книг у Києві¹) продовжували турбувати єврейську діаспору. Замішання спричинив й указ президента Ющенка про державні нагороди чільним працівникам "Сільських вістей" (березень 2005)².

У соціокультурному просторі України беззаперечно домінували інші сюжети. Так, у Києві та Одесі відбулися зйомки фільму "Ейзенштейн" про видатного єврейського режисера. У них взяли участь майже півтисячі статистів (Guardian, 14 травня 2002 р.). Аби відзняти сюжети про творця знаменитого "Броненосця "Потьомкін", в Одесі кіногрупа провела п'ять тижнів. За свідченнями зарубіжних артистів, їхній готель постійно заселявся групами американських бізнесменів. Зі штатів Айова і Канзас, вони через шлюбні агентства приїжджали шукати 20-літніх жінок-українок.

* * *

Незважаючи на масову еміграцію євреїв, Україна далі служила історико-культурним магнітом для всієї єврейської цивілізації. Це обумовлювалося тим, що, по-перше, історично її територія посіла ключове місце у витворених образах народів-мучеників. Важлива роль у цьому належить щедрій культурній спадщині та історичній пам'яті обох націй — української та єврейської, особливо про Другу світову війну. По-друге, виважена державна національна політика сприяла тому, що нетолерантні міжетнічні прояви на публічному рівні мали поодинокий епізодичний характер. Проте їхнє передчуття зримо присутнє в еміграційній мотивації українських євреїв першої половини 1990-х. По-третє, як не парадоксально, подолання явного і прихованого антисемітизму стало важливою проблемою об'єднаної Європи. На цьому не зовсім благополучному західному тлі аналогічні справи в Україні виглядали майже безхмарно.

Висновки розділу

Європоідентифікаційний зріз історичної традиції в незалежній Україні виказав ряд принципових і дискусійних ліній. Вони іманентно, але зако-

¹ Ruby W. Ukrainian bookseller is neo-nazi // Baltimore Jewish Times. – 2004. – 1 October.

² Ukraine's chief rabbi: No need to fear Yushchenko // Jerusalem Post. – 2005. – 21 March.

номірно спричинили на Заході інтенсивне обговорення ментальної складової українського цивілізаційного шляху. Вельми цікавими виявилися задіяний інструментарій та "розумовий продукт", яким нині наповнюють національну ідею у багатьох країнах — Україні, Польщі, Росії, Ізраїлі тощо.

Акцент на українсько-російських "музейних битвах", звертання до колективного образу жертви, персоніфікація адептів і жертв попередніх режимів стали стандартними робочими прийомами світової історичної думки, зосередженої на минулому України. Тому всі ці щедро розтиражовані різновекторні судження варті постійної уваги вітчизняних фахівців. **Це по-перше.**

У деяких випадках ще залишаються в силі головні канонічні постулати, породжені історіографією СРСР. Радянофільство і русоцентризм часто гальмували науковий об'єктивізм у дискусіях про найвідоміші у світі українські військові підрозділи — дивізію "Галичина" і УПА, колабораціонізм у роки Другої світової війни, злочини радянських спецслужб. **Це по-друге.**

Сучасний Захід здебільшого національній історіографії в унісон прокоментував історичний спадок України, увівши його провідні сюжети в цивілізаційний контекст. У зарубіжжі поступово утверджуються виважені й об'єктивні судження про віддалену і поточну історію України, що прагне до гармонії зі світовою спільнотою в усіх аспектах. Наочний приклад — українсько-польське примирення. **Це по-третє.**

Світову спільноту сколихнула безпрецедентна постановка питання про перекаліфікацію українського голодомору 1932–1933 рр. на геноцид і злочин проти людства. Історичну справедливість вдалося частково утвердити завдяки відповідним рішенням законодавців ряду країн Заходу. Вагомий результат досягнуто зовнішньополітичним лобізмом діаспори і зламом спротиву "червоних" усередині України. **Це по-четверте.**

Виплата компенсацій українцям-остарбайтерам витримала позитивний резонанс. Громадський сектор, преса і телебачення Німеччини належним чином відмобілізували суспільну думку. Чільну увагу світу сфокусовано до чужорідного соціального експериментаторства над українським етносом. **Це по-п'яте.**

Незалежна Україна й надалі служила магнітом для світового єврейства. Головну роль тут зіграли культурна спадщина та історична пам'ять, особливо про голокост. Хоча передчуття міжетнічної напруги називалося рушієм масової еміграції українських євреїв, проте, на відміну від України, антисемітизм став гучною проблемою об'єднаної Європи. **Це по-шосте.**

І сьоме. Через добре спропагований образ жертви Україна мимовільно пояснювала Заходу причини зтягнутості та непослідовності політичних і економічних реформ, що тривали із часу реальної незалежності. Це помітно впливало на характер і тактику міжнародних відносин.

ВИСНОВКИ

Завдячуючи державній незалежності, Україна спонукала зарубіжних і вітчизняних інтелектуалів переглянути інтерпретаційні підходи до її віддаленого й близького минулого. Нова держава відразу опинилася під перехресним впливом геополітичних доктрин Росії та Заходу, розгублено й непослідовно шукала свого місця в Європі та загалом у світі. У той же час незалежну Україну ніколи не скидали з дипломатичних терезів як важливий форпост західної цивілізації у системі регіональної стабільності. Її вельми динамічний державотворчий процес пережив два етапи, котрі увінчалися прийняттям Конституції 28 червня 1996 р. і завершенням помаранчевої революції в січні 2005 р. Весь історичний період (із грудня 1991 р.) позначений низкою закономірностей.

I. Провідні державні діячі світового і національного значення, вітчизняні та зарубіжні вчені спробували осмислити українську політичну динаміку доби незалежності "у режимі реального часу". Домінують історичні коментарі, виконані на міждисциплінарному рівні та у взаємозв'язку з економічними і соціокультурними тенденціями. Незавершеність ряду процесів і несподівані методологічні лабіринти значно звузили дослідницькі зацікавлення, сфокусувавши увагу на інституційну площину — адміністративно-політичну сутність періоду незалежності, діяльність державних органів і т. д.

II. Зарубіжна аналітична публіцистика, щедро розкидана на сторінках добротних газет і журналів (1991–2005), здійснила потужний світоглядний вплив на світову спільноту з точки зору становлення україноцентризму. У західних виданнях нерідко залучені альтернативні джерела і подаються нестандартні судження про те, як Україна виборювала перепустку на "повернення в Європу". У свою чергу зазначені "оцінки зсередины" пронизані цивілізаційним контекстом, компаративним "європоцентричним" зрізом, але не позбавлені накипу політичних кон'юктур, що обмежили "об'єктивну видимість".

III. Негативне сприйняття України переважило на Заході у перші роки незалежності та внаслідок "касетного скандалу" (2000–2001). Революція у світових комунікаціях підсилила належність українців до західної цивілізації, чия громадська думка у них набула серйозної суспільної ваги. Тому магістраллю історичної ідентичності сучасної України і фундаментом прогнозів про напрямок її прогресу де-факто служить "європейська парадигма": як суспільно-політична реальність і як науково-дослідна опора.

IV. В аспекті європейського самоідентифікування незалежну Україну спіткала доба перехідних "кентавроподібних" процесів. Тому постсоціалістична трансформація проходить в авторитарних умовах, які неухильно розчиняються базовими цінностями Заходу — демократією і

ринком. Однак малопривабливе євразійство чільних державних службовців уповільнило перетворення східного українського кордону на східний європейський.

V. Повільне народження нових суспільних відносин свідчить про незавершеність мирної Третьої української революції (1989–1991). Її депресивний етап переривається на початку XXI ст., коли західна цивілізація взялася за інтеграцію Східної Європи. Опинившись на лінії континентального поділу між однаково близькими їй Заходом і Сходом, Україна змушена давати проєвропейські відповіді на глобалізаційні виклики сучасного світу.

VI. Україна "повертається в Європу" передусім військово-політичними і національно-політичними кроками. Першочергової ваги для нації набули роззброєння і закриття Чорнобильської АЕС, бажання членства в ЄС і НАТО, а євроінтеграція стала своєрідним заміником національної ідеї. Незважаючи на три загальнополітичні кризи влітку 1993 р., взимку-весною 2001 р. і восени-взимку 2004 р., а також десять урядових відставок, жодного разу не переглядався європейський вектор державного і суспільного розвитку. Економічний потенціал дозволив Україні знайти "золотий перетин" з інтересами Європейського Союзу і Північної Америки.

VII. Україна опинилася в офсайді світової політики 1991–2004 рр. Номенклатурна незалежність привела до економічного розвитку, що нагадував авто з натиснутим до відмови акселератором на нейтральній передачі під час руху вгору. Ціна політичної незалежності інфляційним чином перетворилася у ціну європейськості, встановлену за американо-російською системою мір.

VIII. Добровільна відмова України від ядерного статусу (1996) і закриття ЧАЕС (2000) для системи міжнародних відносин послужили знаменним прикладом (взірцем) несилового розв'язання надскладних планетарних проблем. Здійснено історичний вибір цивілізаційного значення. Денуклеаризація України стала першим тестом для Сполучених Штатів на роль єдиної супердержави.

IX. Політичне лідерство і феномен олігархії у незалежній Україні засвідчили "стратегічний компроміс" старої номенклатури, націонал-демократів і нової бізнес-еліти. Соціальна регенерація багатьох елементів попереднього політичного режиму призвела до конвертації влади у власність і масової корупції, псевдodemократичних маніпуляцій. "Арку європейської безпеки" прикрасив політичний анахронізм. В його основу ліг морально деградований та економічно збитковий авторитаризм, коли неадекватне представництво суспільних інтересів призводило до штучних проєктів національного розвитку "під президента" руками "союзу комуністів і олігархів".

X. Країни Заходу стримали сповзання України за межу недемократичних тенденцій. "Лазаренківщиною" вони своєчасно (із 1996–1997 рр.

й до нині) засвітили олігархічну практику державного управління і повернули українську еліту лицем до ключових цінностей західної цивілізації, зокрема повноцінного утвердження демократичних процедур і соціальної справедливості.

XI. Компроміс 28 червня 1996 р. підсумував перший етап українського державотворення. Політична еліта чітко зорієнтувалася на західні політичні та правові стандарти, достроково виконавши "конституційне" зобов'язання перед світом і його кваліфікованим експертом (Радою Європи). Проте надалі внутрішньополітична стабільність України піддавалася авторитарним загрозам, а референдум 16 квітня 2000 р., крім іншого, оголив механізм електоральних фальсифікацій. Політична криза (листопад 2000 – травень 2001), спровокована "справою Гонгадзе" завалила згортанню демократії в Україні. Хоч реально її європейський вектор внутрішнього розвитку залишився проблематичним, однак питання про кінцевого переможця перенесли на парламентські та президентські вибори, що наближались.

XII. Українська мирна революція листопада 2004 – січня 2005 р. була зумовлена боротьбою за електоральну демократію. Авторитаризм виснажився, що виявила затяжна суперечка навколо конституційної реформи і виборів міського голови Мукачева, президентська кампанія. Кожен кандидат у президенти змагався не тільки за "серце" Росії, але прагнув прихильності у "головах" Заходу. Блискуча співпраця ЄС і США стала важливим складником революційного успіху, що мав три етапи: "17 днів, які перевернули світ" (22 листопада – 8 грудня); переголосування 26 грудня, інавгурація 23 січня. Суспільний тиск призвів до кадрової ротації правлячої еліти: "улюбленців Кремля" замінили прозахідники.

XIII. Наприкінці XX – початку XXI ст. в оточенні європейського лібералізму, російського колективізму і американського індивідуалізму українська постсоціалістична ментальність виявилася природною частиною західноцивілізаційної. Європейську ідентичність української нації засвідчили толерантні міжетнічні відносини на основі конституційного патріотизму і територіальної цілісності, тактики єдності в багатоманітті. Мовні колізії в Україні мали виключно зовнішньополітичну кон'юнктуру.

XIV. Україна унікальна регіональною специфікою, де відбиті результати тривалої співпраці багатьох європейських народів. Це викликало додаткове зацікавлення Заходу так само, як і відсутність спрогнозованого конфлікту між "двома Українами", західною і східною. Потенціал конфронтаційних ліній усередині української нації виявився мізерним. Тому, власне, всі три масштабні політичні кризи (1993, 2000–2001, 2004) і були "мирними".

XV. Незалежну Україну вразила "хвороба церковних розколів", які оголив п'ятиденний візит Івана Павла II в червні 2001 р. На тлі глобальних пошуків примирення католицизму і православ'я зустрічі з понтифіком переросли у наймасовіші народні зібранні за всі роки незалежності.

XVI. Українсько-російські "музейні битви", колективний образ жертви, персоніфікація адептів і жертв попередніх режимів — робочі прийоми світової історичної думки 1991–2005 рр., зосередженої на минулому України. Радянофільство і русоцентризм проявилися в дискусіях про дивізію "Галичина" і УПА, колабораціонізм у роки Другої світової війни, злочини радянських спецслужб. Водночас утверджуються об'єктивні судження (українсько-польське примирення, перекваліфікація голодомору 1932–1933 рр. на геноцид, компенсації оstarбайтерам).

XVII. Образ жертви виявився зручною відмовкою про причини гальмування політичних і економічних реформ, що тривали з 1992 р. Проте упертий намір українців йти "європейським шляхом" зумовлений перманентним тиском не тільки успадкованої історичної спадщини, але й геополітичного чинника.

XVIII. У сформульованій нами проблемі поле історичних досліджень зоране лише скраю. Приміром, заждався скрупульозного дослідника аналіз комплексу джерел, пов'язаних із соціально-економічними перетвореннями. Маємо на оці національну кризу 1993–1994 рр., грошову реформу 1996 р. і аспекти економічного росту, починаючи з 2000 р.

XIX. У ході подальшого вивчення цієї проблеми напрошується детальний "покраїнний" зріз інтерпретаційних ліній. *Financial Times*, *Neue Zürcher Zeitung*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Monde*, *New York Times*, *Washington Post*, *Globe and Mail* і т. п. навіть зачекалися спеціального українознавчого дослідження.

XX. У плані вдосконалення гуманітарних досліджень вищим органам державної влади України не зашкодить докласти зусиль для відкриття академічного Інституту Європи (за прикладом хоча б сусідньої Росії). До речі, не менших амбіцій вимагає розв'язок дотичної наукової проблеми: як у масовій свідомості сучасних українців відбито минуле й сьогодення Заходу, припустимо, Франції чи Великобританії.

XXI. На історичних факультетах вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації вже визріло запровадження окремого нормативного курсу "Історія незалежної України" (3 курс денного і 4 курс заочного відділень). Штучне поєднання двох періодів (радянського і незалежного) є вмотивованим нині лишень з огляду на нашу постсоціалістичну науково-педагогічну ментальність. Її також потрібно рішуче подолати. Тим більше, що помаранчева революція завершила розпочатий у 1991 р. цикл історичного розвитку незалежної України і навела кардинальний лад у мотиваціях подальшого розвитку — політико-правовій, соціально-економічній та геополітичній.

ДЖЕРЕЛА (ІНТЕРНЕТ)

Сайти державних органів України

1. Верховна Рада України – www.rada.kiev.ua.
2. Верховний суд України – www.scourt.gov.ua.
3. Кабінет міністрів України – www.kmu.gov.ua.
4. Міністерство закордонних справ України – www.mfa.gov.ua.
5. Міністерство оборони України – www.mil.gov.ua.
6. Президент України – www.president.gov.ua.
7. Служба безпеки України – www.sbu.gov.ua.
8. Центральна виборча комісія України – www.cvk.gov.ua.

Зарубіжна періодика (електронні версії)

9. ABC ("Абетка") – www.abc.es – Іспанська щоденна газета, видається в Мадриді (з 1905 р.) та Севільї (1929).
10. Asia Times ("Час Азії") – www.atimes.com – Англомовна щоденна газета, заснована 1995 р., видається у Гонконзі (Китай) та Бангкоці (Тайланд).
11. Badische Zeitung ("Баденська газета") – www.badische-zeitung.de – Німецька регіональна щоденна газета, заснована в 1946 р., видається в Фрайбурзі.
12. Baltimore Jewish Times ("Балтиморські єврейські новини") – www.jewishtimes.com – Американська місцева щотижнева газета, заснована 1919 р., видається в Балтиморі (штат Меріленд).
13. Basler Zeitung ("Базельська газета") – www.baz.ch – Швейцарська щоденна німецькомовна газета, утворена у 1977 р. внаслідок злиття National-Zeitung (1842) і Basler Nachrichten (1845).
14. Berliner Morgenpost ("Берлінська ранкова пошта") – www.morgenpost.berlin1.de – Німецька щоденна газета, заснована 1898 р., видається в Берліні.
15. Berliner Zeitung ("Берлінська газета") – www.berlinonline.de – Німецька регіональна щоденна газета, заснована 1945 р., видається в Берліні.
16. Bremer Nachrichten ("Бременські вісті") – www.bremer-nachrichten.de – Німецька регіональна щоденна газета, заснована 1945 р., видається в Бремені.
17. Business Week ("Бізнес за тиждень") – www.businessweek.com – Американський щотижневий діловий журнал, заснований 1929 р., видається в Нью-Йорку.
18. Chicago Daily Herald ("Чиказький щоденний огляд") – www.dailyherald.com – Американська регіональна щоденна газета, заснована 1885 р., видається в Чикаго.
19. Chicago Tribune ("Чиказька трибуна") – www.chicagotribune.com – Американська регіональна щоденна газета, заснована 1847 р., видається в Чикаго (штат Іллінойс).
20. Cleveland Jewish News ("Клівлендські єврейські новини") – www.clevelandjewishnews.com – Американська місцева щотижнева газета, заснована 1964 р., видається в Клівленді (штат Огайо).

21. Columbia Journalism Review ("Колумбійський журналістський огляд") – www.cjr.org – Американський двомісячний журнал, заснований 1961 р., видається Колумбійським університетом у Нью-Йорку.
22. Corriere della Sera ("Вечірній вісник") – www.corriere.it – Італійська щоденна газета, заснована 1876 р., видається в Мілані.
23. Courrier International ("Міжнародний огляд") – www.courrierinternational.com – Французький щотижневий журнал, заснований 1990 р., видається в Парижі.
24. Dagens Nyheter ("Новини дня") – www.dn.se – Шведська щоденна газета, заснована 1864 р., видається у Стокгольмі.
25. De Volkskrant ("Народна газета") – www.volkskrant.nl – Нідерландська щоденна газета, заснована 1920 р., видається в Амстердамі.
26. Der Spiegel ("Дзеркало") – www.spiegel.de – Німецький щотижневий журнал, заснований 1947 р., видається в Гамбурзі.
27. Der Standard ("Мірило") – www.derstandard.at – Впливова австрійська щоденна газета, заснована 1986 р., видається у Відні.
28. Der Tagesspiegel ("Щоденне дзеркало") – www.tagesspiegel.de – Німецька щоденна газета, заснована 1945 р., видається в Берліні.
29. Detroit Free Press ("Детройтська вільна преса") – www.freep.com – Американська регіональна щоденна газета, заснована 1831 р., видається в Детройті (штат Мічиган).
30. Diario 16 ("Газета 16") – www.diario16.es – Іспанська щоденна газета, заснована в 1976 р., видається в Мадриді (цифра 16 у назві позначає число акціонерів-засновників).
31. Diário de Notícias ("Газета новин") – www.dn.pt – Провідна португальська щоденна газета, заснована 1864 р., видається в Лісабоні.
32. Die Presse ("Преса") – www.diepresse.at – Провідна австрійська щоденна газета ділових кіл, заснована 1848 р., видається у Відні.
33. Die Tageszeitung ("Щоденна газета") – www.taz.de – Німецька щоденна газета, заснована 1979 р., видається в Берліні.
34. Die Welt ("Світ") – www.welt.de – Впливова німецька щоденна газета, заснована 1946 р., видається в Гамбурзі, має недільний додаток Die Welt am Sonntag ("Світ у неділю").
35. Die Zeit ("Час") – www.zeit.de – Авторитетна німецька щотижнева газета, заснована 1946 р., видається у Гамбурзі.
36. El Correo ("Пошта") – www.elcorreodigital.com – Іспанська щоденна газета, заснована 1876 р., видається в Барселоні.
37. El Mundo ("Світ") – www.elmundo.es – Іспанська щоденна газета, заснована 1988 р., видається в Мадриді.
38. El País ("Країна") – www.elpais.es – Впливова іспанська щоденна газета, заснована 1976 р., видається в Мадриді.
39. Facts ("Факт") – www.facts.ch – Швейцарська щотижневий журнал, заснований 1995 р., видається в Цюріху.
40. Focus ("Фокус") – www.focus.de – Німецький щотижневий журнал, видається в Мюнхені.
41. Forbes (за прізвиськом засновника) – www.forbes.com – Американський щотижневий журнал, видається у Нью-Йорку.
42. Fortune ("Багатство") – www.fortune.com – Американський двотижневий журнал, заснований 1930 р., видається у Нью-Йорку.

43. Foreign Affairs ("Закордонні справи") – www.foreignaffairs.org – Американський двомісячний журнал, заснований 1922 р., видається у Нью-Йорку.
44. Frankfurter Allgemeine Zeitung ("Франкфуртська загальна газета") – www.faz.de – Провідна німецька щоденна газета, заснована 1949 р., видається у Франкфурті-на-Майні.
45. Frankfurter Neue Presse ("Франкфуртська нова преса") – www.rhein-main.net – Німецька регіональна щоденна газета, заснована 1946 р., видається у Франкфурті-на-Майні.
46. Frankfurter Rundschau ("Франкфуртський огляд") – www.fr-aktuell.de – Щоденна газета центральної Німеччини, заснована 1945 р., видається у Франкфурті-на-Майні.
47. Freitag ("П'ятниця") – www.freitag.de – Німецький щотижневий журнал, заснований на основі почергового злиття 1983 і 1990 р. трьох західно- і східнонімецьких тижневиків Sonntag (Берлін, 1946), Tat (Франкфурт-на-Майні, 1950), Deutsche Volkszeitung (Дюссельдорф, 1953), видається у Берліні.
48. Goslarsche Zeitung ("Госларська газета") – www.goslarsche-zeitung.de – Німецька місцева щоденна газета, заснована 1945 р., видається в Госларі.
49. Ha'aretz ("Країна") – www3.haaretz.co.il – Ізраїльська щоденна газета, заснована 1919 р. іммігрантами з Росії; видається на івриті в Тель-Авіві.
50. Hamburger Abendblatt ("Гамбурзький вечірній листок") – www.abendblatt.de – Німецька регіональна щоденна газета, заснована 1948 р., видається у Гамбурзі.
51. Handelsblatt ("Торговий листок") – www.handelsblatt.com – Німецька щоденна економічна газета, заснована 1946 р., видається у Дюссельдорфі та Франкфурті-на-Майні.
52. Harvard Political Review ("Гарвардський політичний огляд") – www.hpronline.org – Американський кварталник, заснований 1969 р., видається у Гарварді (штат Массачусетс).
53. Helsingin Sanomat ("Новини Гельсінкі") – www.helsinki-hs.net – Провідна щоденна газета Фінляндії, заснована 1889 р., виходить у Гельсінкі, має міжнародну версію Helsinki Sanomat.
54. Gazeta Wyborcza ("Виборча газета") – www.gazeta.pl – Впливова польська газета, заснована 1989 р., видається у Варшаві.
55. Glasgow Herald ("Вісник Глазго") – www.theherald.co.uk – Англійська регіональна щоденна газета, заснована 1782 р., видається в Глазго (Шотландія).
56. Il sole – 24 ore ("Сонце – 24 години") – www.ilsole24ore.com – Італійська ділова щоденна газети, заснована в 1965 р. внаслідок злиття газет Il sole (1865) і 24 ore (1946), видається в Мілані.
57. Jane's Defense Weekly ("Тижневик Джейнса з оборони") – www.janes.com – Англійський щотижневий журнал, заснований 1984 р., видається в Лондоні.
58. General Anzeiger ("Загальний вісник") – www.general-anzeiger-bonn.de – Німецька щоденна газета, заснована 1725 р., видається у Бонні.
59. Kölnische Rundschau ("Кельнський огляд") – www.rundschau-online.de/kg – Німецька регіональна щоденна газета, заснована 1945 р., видається в Кельні.
60. Kurier ("Кур'єр") – www2.kurier.at – Австрійська щоденна газета (має два випуски в день), заснована 1954 р., видається у Відні.
61. L'Avvenire ("Майбутнє") – www.db.avvenire.it – Італійська щоденна газета, заснована 1968 р., видається у Мілані.

62. L'Espresso ("Експрес") – www.lexpress.fr – Французький щотижневий журнал, заснований 1953 р., видається в Парижі.
63. L'Espresso ("Експрес") – www.espressonline.it – Італійський щотижневик, заснований 1955 р., видається в Римі.
64. La Jornada ("День") – www.jornada.unam.mx – Мексиканська щотижнева газета, заснована 1984 р., видається у Мехико.
65. La Nación ("Нація") – www.lanacion.com.ar – Впливова аргентинська щоденна газета, заснована 1870 р., видається в Буенос-Айресі.
66. La Repubblica ("Республіка") – www.repubblica.it – Впливова італійська щоденна газета, заснована 1976 р., видається у Римі та Мілані.
67. La Stampa ("Преса") – www.lastampa.it – Італійська щоденна газета, заснована 1868 р., видається в Турині.
68. La Tribune ("Трибуна") – www.latribune.fr – Французька щоденна фінансово-економічна газета, заснована 1985 р., видається в Парижі.
69. La Vanguardia ("Авангард") – www.lavanguardia.es – Іспанська щоденна газета, заснована 1881 р., видається в Барселоні (Каталонія).
70. Le Figaro ("Фігаро") – www.lefigaro.fr – Провідна французька щоденна газета, заснована 1826 р., видається в Парижі.
71. Le Matin ("Ранок") – www.lematin.ch – Швейцарська щоденна франкомовна газета, заснована 1862 р., видається в Лозанні.
72. Le Monde ("Світ") – www.lemonde.fr – Провідна французька щоденна газета, заснована 1944 р., видається в Парижі.
73. Le Monde Diplomatique ("Дипломатичний світ") – www.monde-diplomatique.fr – Французький щомісячний журнал – видання газети Le Monde, заснований 1954 р., видається також у Лісабоні португальською та в Афінах грецькою мовами.
74. Le Nouvel Observateur ("Новий оглядач") – www.quotidien.nouvelobs.com – Французький щотижневий журнал, заснований 1964 р., видається в Парижі.
75. Le Point ("Проблема") – www.lepoint.fr – Французький щотижневий журнал, заснований 1972 р., видається в Парижі.
76. Le Soir ("Вечір") – www.lesoir.com – Бельгійська щоденна франкомовна газета, заснована 1887 р., видається в Брюсселі.
77. Le Temps ("Час") – www.letemps.ch – Швейцарська щоденна франкомовна газета, заснована 1998 р. внаслідок злиття Journal de Geneve і Nouvedu Quotidien, видається в Женеві.
78. Le Parisien ("Парижанин") – www.leparisien.fr – Французька щоденна газета, заснована 1944 р.
79. Les Echos ("Ехо") – www.lesechos.fr – Французька щоденна газета, заснована 1978 р., видається у Парижі.
80. Los Angeles Times ("Час Лос-Анджелеса") – www.latimes.com – Американська регіональна щоденна газета, заснована 1881 р., видається в Лос-Анджелесі (штат Каліфорнія).
81. Libération ("Визволення") – www.liberation.fr – Провідна французька щоденна газета, заснована 1973 р., видається в Парижі.
82. National Geographic ("Національний географічний журнал") – news.national-geographic.com – Американський щомісячний журнал, заснований 1888 р., видається у Вашингтоні.
83. National Post ("Національна пошта") – www.nationalpost.com – Канадська щоденна газета, заснована 1883 р., видається у Реджайні (провінція Саскачеван).

84. National Review ("Національний огляд") – www.nationalreview.com – Американський двотижневий журнал, заснований 1955 р., видається в Нью-Йорку.
85. Nature ("Природа") – www.nature.com – Англійський щотижневий журнал, заснований 1869 р., видається в Лондоні.
86. Neue Zürcher Zeitung ("Нова цюріхська газета") – www.nzz.ch – Найстаріша швейцарська щоденна газета, настільне видання політиків німецькомовних країн, заснована 1780 р., видається у Цюріху.
87. Neues Deutschland ("Нова Німеччина") – www.nd-online.de – Німецька щоденна газета, заснована 1946 р., видається в Берліні.
88. New Scientist ("Новий вчений") – www.newscientist.com – Англійський щомісячний журнал, заснований 1956 р., видається у Лондоні.
89. Oberösterreichische Nachrichten ("Верхньоавстрійська газета") – www.nachrichten.at – Австрійська регіональна газета, заснована 1945 р., видається в Лінці.
90. Ostsee-Zeitung ("Прибалтійська газета") – www.ostsee-zeitung.de – Німецька регіональна щоденна газета, заснована 1952 р., видається у Ростоці.
91. Ottawa Citizen ("Мешканець Оттави") – www.canada.com/ottawa/ottawacitizen – Канадська регіональна газета, заснована 1844 р., видається в Оттаві.
92. Pakistan Daily Times ("Пакистанський щоденник") – www.pakistandaily.com – Пакистанська англомовна щоденна газета, заснована 1947 р., видається в Лахорі та Равалпінді.
93. Panorama ("Панорама") – www.panorama.it – Італійський щотижневий журнал, заснований 1962 р., видається в Мілані.
94. Pittsburgh Post-Gazette ("Піттсбурзька газетна пошта") – www.post-gazette.com – Американська регіональна щоденна газета, видається в Піттсбурзі (штат Пенсильванія).
95. Pittsburgh Tribune-Review ("Піттсбурзька трибуна-огляд") – www.pittsburghlive.com/x/tribune-review – Американська місцева газета, видається в Піттсбурзі (штат Пенсильванія).
96. Pravda ("Правда") – www.pravda.sk – Словацька щоденна газета, заснована 1920 р., видається в Братиславі.
97. Profil ("Профіль") – www.profil.at – Австрійський щотижневий журнал, заснований 1970 р., видається у Відні.
98. Rheinischer Merkur ("Рейнський Меркурій") – www.merkur.de – Німецька щотижнева газета, заснована 1946 р., видається в Кобленці.
99. Rzeczpospolita ("Республіка") – www.rzeczpospolita.pl – Польська щоденна газета, заснована 1981 р., видається у Варшаві.
100. Salzburger Nachrichten ("Зальцбурзькі вісті") – www.salzburg.com – Австрійська регіональна газета, заснована 1945 р., видається в Зальцбурзі.
101. San Francisco Chronicle ("Хроніка Сан-Франциско") – www.sfchron.com – Американська регіональна щоденна газета, заснована 1865 р., видається в Сан-Франциско (штат Каліфорнія).
102. Schweizerzeit ("Швейцарський час") – www.schweizerzeit.ch – Швейцарський щотижневий журнал.
103. Schweriner Volkszeitung ("Шверинська народна газета") – www.svz.de – Німецька регіональна щоденна газета, заснована 1945 р., видається в Шверині (земля Мекленбург-Поммеранія).

- 104.Scotland on Sunday ("Недільна Шотландія") – scotlandonsunday.scotsman.com – Регіональна щотижнева газета Великобританії, заснована 1988 р., видається в Единбурзі як дочірнє видання The Scotsman.
- 105.Sonntags Zeitung ("Щонедільна газета") – www.sonntagszeitung.ch – Швейцарська щотижнева газета, видається в Цюріху.
- 106.Stern ("Зірка") – www.stern.de – Німецький щотижневий журнал, заснований 1948 р., видається у Гамбурзі.
- 107.Stuttgarter Nachrichten ("Штутгартські вісті") – www.stuttgarter-nachrichten.de – Німецька регіональна щоденна газета, заснована 1946 р., видається у Штутгарті.
- 108.Stuttgarter Zeitung ("Штутгартська газета") – www.stuttgarter-zeitung.de – Німецька регіональна щоденна газета, заснована 1945 р., видається у Штутгарті.
- 109.Südwest Presse ("Південнозахідна преса") – www.suedwestpresse.de – Німецька регіональна щоденна газета, видається в Ульмі.
- 110.Süddeutsche Zeitung ("Південнонімецька газета") – www.sueddeutsche.de – Впливова німецька регіональна щоденна газета, заснована 1945 р., видається у Мюнхені.
- 111.Tagblatt ("Щоденний листок") – www.tagblatt.ch – Швейцарська щоденна німецькомовна газета, заснована 1852 р., видається у Люцерні.
- 112.Tages Anzeiger ("Щоденний огляд") – www.tages-anzeiger.ch – Швейцарська щоденна німецькомовна газета, заснована 1893 р., видається у Цюріху.
- 113.The Aspen Times ("Аспенський час") – www.aspentimes.com – Американська регіональна щоденна газета, видається в Аспені (штат Колорадо).
- 114.The Baltimore Sun ("Балтиморське сонце") – www.sunspot.net – Американська регіональна щоденна газета, заснована 1837 р., видається в Балтиморі (штат Меріленд).
- 115.The Bismarck Tribune ("Трибуна Бісмарка") – www.bismarcktribune.com – Американська місцева щоденна газета, видається в Бісмарку (штат Північна Дакота).
- 116.The Belfast Telegraph ("Телеграф Белфаста") – www.belfasttelegraph.co.uk – Англійська регіональна газета, заснована 1870 р., видається в Белфасті.
- 117.The Boston Globe ("Бостонський глобус") – www.boston.com – Американська регіональна щоденна газета, заснована 1872 р., видається в Бостоні (штат Массачусетс).
- 118.The Calgary Sun ("Сонце Калгарі") – www.calgarysun.com – Канадська регіональна щоденна газета, заснована 1980 р., видається у Калгарі (провінція Альберта).
- 119.The Canberra Times ("Канберрський час") – canberra.yourguide.com.au – Австралійська щоденна газета, заснована 1926 р., видається у Канберрі.
- 120.The Conservative Voice ("Консервативний голос") – www.theconservative-voice.com – Американська щотижнева газета, видається у Вашингтоні.
- 121.The Christian Science Monitor ("Наставник християнського вчення") – www.csmonitor.com – Американська щоденна газета наукових кіл, заснована 1908 р., видається в Бостоні.
- 122.The Daily Telegraph ("Щоденний телеграф") – www.dailytelegraph.co.uk – Авторитетна англійська щоденна газета, заснована 1855 р., видається одночасно у Лондоні та Манчестері, з 1976 р. виходить тижневик The Sunday Telegraph ("Недільний телеграф").

123. The Edmonton Journal ("Газета Едмонтон") – www.canada.com/edmonton/edmontonjournal – Канадська регіональна щоденна газета, заснована 1903 р., видається в Едмонтоні (провінція Альберта).
124. The Economist ("Економіст") – www.economist.com – Авторитетний англійський щотижневий політико-економічний журнал, заснований 1843 р., видається в Лондоні.
125. The Evening Standard ("Вечірній прапор") – www.thisislondon.co.uk – Англійська щоденна газета, заснована 1827 р., видається в Лондоні.
126. The Financial Times ("Фінансовий час") – www.ft.com – Впливова англійська щоденна ділова газета світової ваги, заснована 1888 р., видається в Лондоні.
127. The Financial Times Deutschland – www.ftd.de – Німецький аналог The Financial Times, заснований 1979 р., видається у Франкфурті-на-Майні.
128. The Globe and Mail ("Пошта з усього світу") – www.globeandmail.com – Впливова канадська щоденна газета, заснована 1844 р., видається у Торонто, Оттаві, Ванкувері, Калгарі, Монктоні.
129. The Guardian ("Сторож") – www.guardian.co.uk – Англійська щоденна газета, заснована 1821 р. в Манчестері (до 1959 р. називалася Manchester Guardian), з 1961 р. видається одночасно у Лондоні та Манчестері.
130. The Harvard Crimson ("Гарвардський рум'янець") – www.thecrimson.com – Американська університетська щоденна газета, заснована 1873 р., видається у Кембріджі (штат Массачусетс).
131. The Hill ("Пагорб") – www.hillnews.com – Американська незалежна парламентська щотижнева газета, заснована 1994 р., видається у Вашингтоні.
132. The Independent ("Незалежність") – www.independent.co.uk – Англійська щоденна газета, заснована 1986 р., видається в Лондоні, має щонедільну версію The Independent on Sunday.
133. The International Herald Tribune ("Міжнародний вісник і трибуна") – www.iht.com – Американська щоденна газета, заснована 1887 р. (до 1966 р. була європейським виданням New York Herald Tribune, що припинилося), видається у Парижі спільно The New York Times і The Washington Post.
134. The Jersey Journal ("Газета Джерсі") – www.thejerseyjournal.com – Американська регіональна щоденна газета, видається в Джерсі Сіті (штат Нью-Джерсі).
135. The Jerusalem Post ("Пошта Єрусалиму") – www.jpost.com – Ізраїльська англійськомовна щоденна газета, заснована 1932 р., видається в Єрусалимі.
136. The Korea Herald ("Корейський вісник") – www.koreaherald.co.kr – Південно-корейська англійськомовна щоденна газета, заснована 1953 р., видається у Сеулі.
137. The Montreal Gazette ("Газета") – www.canada.com/montreal/montrealgazette – Найстаріша канадська щоденна газета, заснована 1778 р., видається у Монреалі.
138. The Moscow Times ("Московський час") – www.themoscowtimes.com – Російська англійськомовна щоденна газета, заснована 1992 р., видається у Москві.
139. The Nation ("Народ") – www.thenation.com – Американський щотижневий журнал, заснований 1865 р., видається в Нью-Йорку.
140. The National Interest ("Національний інтерес") – www.nationalinterest.org – Американський зовнішньополітичний щотижневий журнал, заснований 1985 р., видається у Нью-Йорку.
141. The New York Daily News ("Нью-Йоркські щоденні новини") – www.nydailynews.com – Американська регіональна щоденна газета, заснована 1919 р., видається в Нью-Йорку.

142. The New York News Day ("Нью-Йоркські новини дня") – www.newsday.com – Американська регіональна щоденна газета, заснована 1940 р., видається в Гарден Сіті (штат Нью-Йорк).
143. The New York Observer ("Нью-Йоркський оглядач") – www.observer.com – Американський щотижневий журнал, видається в Нью-Йорку.
144. The New York Post ("Нью-Йоркська пошта") – www.nypost.com – Американська щоденна газета, заснована 1801 р., видається в Нью-Йорку.
145. The New York Times ("Нью-Йоркський час") – www.nytimes.com – Впливова американська щоденна газета, заснована 1851 р., видається в Нью-Йорку.
146. The New Yorker ("Житель Нью-Йорку") – www.newyorker.com – Американський щотижневий політичний та літературно-сатиричний журнал, заснований 1925 р., видається в Нью-Йорку.
147. The New Zealand Herald ("Новозеландський вісник") – www.nzherald.co.nz – Провідна новозеландська щоденна газета, заснована 1863 р., видається в Окленді.
148. The News Tribune ("Трибуна новин") – www.newstribune.com – Американська місцева щоденна газета, видається в Джефферсон Сіті (штат Міссурі).
149. The Newsweek ("Новини тижня") – www.msnbc.com – Американський щотижневий політичний журнал, заснований 1933 р., видається в Нью-Йорку, має 18 зарубіжних видань.
150. The Observer ("Оглядач") – www.observer.co.uk – Популярна недільна газета Великобританії, заснована 1791 р., видається у Лондоні.
151. The Plain Dealer ("Простий торговець") – www.cleveland.com/plaindealer – Американська регіональна щоденна газета, заснована 1842 р., видається в Клівленді (штат Огайо).
152. The Scotsman ("Шотландець") – www.thescotsman.co.uk – Регіональна щоденна газета Великобританії, заснована 1817 р., видається в Единбурзі (Шотландія).
153. The Spectator ("Спостерігач") – www.spectator.co.uk – Англійський щотижневий політико-економічний та літературно-мистецький журнал, заснований 1828 р., видається в Лондоні.
154. The Star Tribune ("Зоряна трибуна") – www.startribune.com – Американська регіональна газета, заснована 1885 р., видається в Міннеаполісі (штат Мічиган).
155. The San Diego Union-Tribune ("Соціальна трибуна Сан-Дієго") – www.signonsandiego.com – Американська місцева щоденна газета, заснована 1868 р., видається в Сан-Дієго (штат Каліфорнія).
156. The Seattle Times ("Час Сіетла") – seattletimes.nwsources.com – Американська регіональна щоденна газета, заснована 1896 р., видається в Сіетлі (штат Вашингтон).
157. The StarPhoenix ("Зоря Фенікс") – www.canada.com/saskatoon/starphoenix – Канадська регіональна щоденна газета, заснована 1902 р., видається у Реджайні (провінція Саскачеван).
158. The Sunday Times ("Недільний час") – www.sunday-times.co.uk – Впливова недільна газета Великобританії, заснована 1822 р., видається у Лондоні.
159. The Sydney Morning Herald ("Сіднейський ранковий вісник") – www.smh.com.au – Австралійська щоденна газета, заснована 1831 р., видається в Сіднеї.
160. The Times ("Часи") – www.thetimes.co.uk – Впливова щоденна газета політичних і ділових кіл Великобританії, заснована 1785 р., видається в Лондоні.

161. The Toronto Star ("Зірка Торонто") – www.thestar.com – Канадська щоденна газета, заснована 1892 р., видається в Торонто.
162. The Union Leader ("Союзний лідер") – www.theunionleader.com – Американська місцева щоденна газета, видається в Манчестері (штат Нью-Гемпшир).
163. The Washington Post ("Вашингтонська пошта") – www.washingtonpost.com – Впливова американська щоденна газета, заснована 1877 р., видається у Вашингтоні (округ Колумбія).
164. The Washington Times ("Вашингтонський час") – www.washtimes.com – Американська щоденна газета, заснована 1982 р., видається у Вашингтоні.
165. The Wall Street Journal ("Газета Уолл-Стрітту") – www.public.wsj.com – Американська щоденна фінансово-економічна газета світової ваги, заснована 1889 р., видається у Нью-Йорку, має чотири регіональних і два зарубіжні (європейське і азіатське) видання.
166. The Weekly Standard ("Прапор тижня") – www.weeklystandard.com – Американський щотижневий суспільно-політичний журнал.
167. Time ("Час") – www.time.com – Американський щотижневий суспільно-політичний журнал, заснований 1923 р., видається в Нью-Йорку, має 40 зарубіжних видань, у т. ч. європейський аналог The Time Europe.
168. Tiroler Tageszeitung ("Тірольський щоденник") – www.tirol.com – Австрійська регіональна щоденна газета, заснована 1945 р., видається в Інсбруку.
169. Tribune de Genève ("Трибуна Женеви") – www.dossiers.edicom.ch – Швейцарська щоденна франкомовна газета, заснована 1879 р., видається в Женеві.
170. Trouw ("Вірність") – www.trouw.nl – Нідерландська щоденна газета, заснована 1943 р., видається в Амстердамі.
171. Unsere Zeit ("Наш час") – www.unsere-zeit.de – Німецька щотижнева газета, заснована 1969 р., видається в Дюссельдорфі.
172. USA Today ("США сьогодні") – www.usatoday.com – Американська щоденна газета, заснована 1982 р., видається у Вашингтоні та Балтиморі.
173. U. S. News & World Report ("Новини США і світовий огляд") – www.usnews.com – Американський щотижневий політико-економічний журнал, заснований 1933 р., видається у Вашингтоні.
174. Życie Warszawy ("Життя Варшави") – www.zw.com.pl – Польська щоденна газета, заснована 1944 р., видається у Варшаві.
175. Vancouver Sun ("Сонце Ванкувера") – www.canada.com/vancouver/vancouver/sun – Канадська регіональна газета заснована 1886 р., видається у Ванкувері.
176. Volksblatt ("Народний листок") – www.volksblatt.de – Німецька регіональна щоденна газета, заснована 1946 р., видається в Берліні.
177. Westdeutsche Zeitung ("Західнонімецька газета") – www.waz.de – Німецька регіональна щоденна газета, заснована 1876 р., видається в Дюссельдорфі.
178. Weltwoche ("Світ за тиждень") – www.weltwoche.ch – Швейцарський німецькомовний щотижневий журнал, заснований 1933 р., виходить у Цюріху.
179. Wirtschaftswoche ("Економічний тиждень") – www.wiwo.de – Німецький щотижневий журнал, заснований 1926 р., видається в Дюссельдорфі.
180. Wprost ("Прямо") – www.wprost.pl – Впливовий польський щотижневий журнал, заснований 1982 р., видається у Варшаві.

Зарубіжні та вітчизняні інформаційні сайти

181. Високий Замок – www.wz.lviv.ua – Українська суспільно-політична щоденна газета.
182. День – www.day.kiev.ua – Українська суспільно-політична щоденна газета.
183. Дзеркало тижня – www.zn.kiev.ua – Українська суспільно-політична щотижнева газета.
184. Євробюлетень – delukr.cec.eu.int – Інформаційний бюлетень представництва Європейської комісії в Україні.
185. Зарубежная пресса о России – www.inopressa.ru – Російський інформаційний портал.
186. ИноСМИ – www.inosmi.ru – Російський інформаційний портал, із 28 вересня 2000 р. щоденно подає переклади з провідних світових ЗМІ.
187. Корреспондент – www.korrespondent.net – Українська інтернет-газета.
188. Мировые дискуссии – www.wdi.ru – Російський інтернет-журнал.
189. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського – www.nbuv.gov.ua.
190. Про НАС: Україна очима світу – www.ronpas.net – Сайт з оглядами іноземної преси про Україну (діяв у 2001 р.).
191. Представництво ООН в Україні (United Nations in Ukraine) – www.un.kiev.ua
192. СвітЮА – www.svitua.com – Українська інтернет-газета.
193. Українська правда – www.pravda.com.ua – Українська інтернет-газета.
194. Українська служба радіо ВВС (Великобританія) – www.bbc.co.uk/ukrainian.
195. Українська служба радіо Deutsche Welle (Німеччина) – www.dwelle.de/ukrainian.
196. Українська служба радіо Radio Free Europe /Radio Liberty (США) – www.Radio-Svoboda.org.
197. Українська служба радіо Voice of America (США) – www.voanews.com/ukrainian.
198. Український вільний університет – www.ukrainische-freie-universitaet.mhn.de.
199. Українські новини – www.ukranews.com/ukr – Українське інформаційне агентство.
200. УНІАН – www.unian.net – Українське інформаційне агентство.
201. Eurasia Daily Monitor – jamestown.org/edm – Американський портал The Jamestown Foundation (Вашингтон).
202. Council of Europe Parliamentary Assembly – assembly.coe.int – Сайт Парламентської Асамблеї Ради Європи.
203. CBS – www.cbs.com – Провідна американська телекомпанія.
204. CNN – www.cnn.com – Впливовий інформаційний портал США.
205. ForUm – www.for-ua.com – Українська інтернет-газета.
206. Freedom Forum – www.freedomforum.org – Американська незалежна медіа-фундація.
207. France-Presse – www.afp.com – Французьке інформаційне агентство.
208. Front Page Magazine – www.frontpagemag.com – Американський аналітичний портал.
209. Medical News Today – www.medicalnewstoday.com – Англійський інформаційний портал.
210. MSNBC-Россия – www.msnbc.ru – Проект американської корпорації MSNBC (спільного підприємства Microsoft і National Broadcast Corporation); повні версії статей доступні англійською мовою на сервері www.msnbc.com, а російською виходить новинарна стрічка.

- 211.PART.ORG.UA – www.part.org.ua – Політичне інтернет-видання, подавало огляди світових тем (2000–2002).
- 212.ProUA – www.proua.com – Українська інтернет-газета.
- 213.Radio France Internationale – www.rfi.fr – Міжнародне французьке радіо.
- 214.Reuters – www.reuters.com – Інформаційне агенство Великобританії.
- 215.Slate – slate.msn.com – Американська інтернет-газета.
- 216.The Associated Press – www.ap.org – Найбільше інформаційне агенство США.
- 217.The Eastern Economist ("Східний економіст") – www.eastereconomist.com – Канадсько-українська ділова щотижнева газета, заснована 1995 р., видається в Києві.
- 218.The Globalist – www.theglobalist.com – Американський аналітичний портал.
- 219.The Inquirer – www.theinquirer.net – Англійська інтернет-газета.
- 220.The Kyiv Post ("Київська пошта") – www.thepost.kyiv.ua – Українська англійська газета, заснована 1997 р., видається у Києві.
- 221.The Ukraine List – www.ukrainianstudies.uottawa.ca/ukraine_list – Сайт кафедри українознавчих студій Оттавського університету (Канада).
- 222.The Ukrainian Observer ("Український оглядач") – www.ukraine-observer.com – Український англійський щотижневий журнал, заснований 2004 р., видається у Києві.
- 223.The United Press International – www.upi.com – Друге за величиною інформаційне агенство США.
- 224.UA-Today – www.uatoday.net – Перша українська інтернет-газета.
- 225.Ukrainian Weekly ("Український тиждень") – www.ukrweekly.com – Англійська щотижнева газета українців США, заснована 1933 р., видається у Нью-Джерсі.
- 226.UkrainianNewstand – www.brama.com – Інтернет-огляд про Україну з іноземної та української преси.
- 227.Washington File – www.washprofile.org – Інтернет-новини на російській мові, підготовлені Інформаційним агенством США.

ДОДАТКИ

С

- 49 Таблиця 1.1. Динаміка росту українських користувачів інтернетом
- 82 Таблиця 2.1. Структура процесу постсоціалістичної трансформації
- 260 Таблиця 5.1. Результати президентських виборів 2004 р. у Закарпатті
- 267 Таблиця 5.2. Вибірчі фонди кандидатів у президенти України 2004 р.
- 297 Таблиця 5.3. Голосування на виборах президента України 2004 р. у порівняльних параметрах
- 346 Таблиця 6.1. Ідеали студентської молоді Києва
- 349 Таблиця 6.2. Професійні військові свята України
- 361 Таблиця 6.3. Мовна характеристика України (2001 р.)
- 362 Таблиця 6.4. Державна мова у книгодруці та періодиці України
- 438 Таблиця 7.1. Західні медіа про виплати українцям-остарбайтерам
- 448 Таблиця 7.2. Переселенські мотиви українських євреїв (перша половина 1990-х рр.)

Наукове видання

Роман ОФІЦІНСЬКИЙ

**ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991–2004)
В АСПЕКТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**
(На матеріалах періодики Заходу)

Монографія

Редактор **Іван Ребрик**
Художнє оформлення **Яни Зикової**
Технічна редакція **Дьонді Коляджин**
Коректура **Наталії Ребрик**
Друк **Володимира Яремчука**
Обкладинку віддруковано в ТОВ “Спектраль”
Друкар **Ігор Яремчук**

Підписано до друку 01.07.2005. Формат 60x84/16. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Умов. друк. арк. 27,20. Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 35,86.
Замовлення № 26. Наклад 500 прим.

МПП «Гражда».
88000, м. Ужгород, вул. А. Волошина, 8.
Тел./факс (03122) 61-52-76, тел. 5-26-70

Офіцинський Р. А.

- О-91 Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу). – Київ: Інститут історії України Національної академії наук України – Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с.
ISBN 966-7112-92-6

У монографії зроблено аналіз базових складників європейської парадигми політичної історії незалежної України. Автор доводить, що політичні зміни в Україні 1991-2004 рр. не лише детерміновані внутрішніми потребами постсоціалістичної модернізації суспільства, а й корегуються через інформаційно-аналітичні, дипломатичні та зовнішньоекономічні інструменти розвинутих країн. З одного боку, мова йде про "вестернізаційний стандарт", глибоко закорінений у масовій свідомості певного цивілізаційного поля. А з другого, — україноцентрична історія України, написана на західних джерелах, руйнує схоластичні схеми і нав'язані інтерпретації.

Для вчених, учителів і студентів соціогуманітарного профілю, а також політиків і громадських діячів.

ББК 63.3(4УКР)62+66.2(4УКР)